

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

XVI. ULUSLARARASI MEVLİD-İ NEBİ SEMPOZYUMU

“İSLAM VE İRŞAD”

ISBN: 978-975-7113-73-7
10-11 Ekim 2022 / ŞANLIURFA

XVI. ULUSLARARASI MEVLİD-İ NEBİ SEMPOZYUMU
“İSLAM VE İRŞAD”
10-11 Ekim 2022 / ŞANLIURFA

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 2007 yılından beri her sene Mevlid-i Nebi Haftası kapsamında bir sempozyum düzenlenmektedir. Bu sempozyumların son dört tanesi uluslararası düzeyde gerçekleştirilmiş bulunmaktadır. Sempozyumda sunulan tebliğler yayımlandığı gibi, konu bütünlüğü dikkate alınarak geliştirilen bazı metinler ayrıca kitap olarak da neşredilmektedir. 2022 yılında düzenlenecek olan XVI. Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumunun ana teması **İslam ve İrşad** olarak belirlenmiş bulunmaktadır.

SEMPOZYUMUN ÇERÇEVESİ

İnsanın ahsen-i takvim mertebesine yükselmesine imkân tanıyan akıl ve irade aynı zamanda hayatını idame ettirebilmesi için onu muhtaç bir varlık haline de getirir. Diğer canlılar sevk-i ilahi ile hayatlarını idame ettirebilirken insan ancak bir eğitim sürecine tabi olduğu takdirde bunu başarabilir. İster formal ister informal olsun insan aileden başlayarak kesp ettiği bilgi ve becerisiyle bir kişilik kazanır; elde ettiği bu kişilik onun bütün hayatını etkiler.

Kur’ân-ı Kerîm’in ifadelerinden açıkça anlaşılacağı üzere insanın müşahadat âlemi hakkında akıyla ulaşabileceği bilgilerin dışında, Yüce Allah zaman zaman peygamberler göndererek onların bilgi dünyalarına farklı bir boyut kazandırarak gayb âlemi hakkında da bilgi vermiştir. Peygamberlerin öncelikli hedefleri insanın manevi cephesini beslemek olsa da sahip oldukları özellikler sosyal hayatın hemen her alanında örnek olmalarını netice vermiştir. Kuşkusuz Peygamberlerin temel görevlerinden birisi de tebliğ ve irşaddir.

İslamiyet’in ana kaynağı Kur’ân-ı Kerîm olup onun bir açıklaması ve hatta anlaşılması için varlığı zorunlu olan kaynak da sünnettir. Sünnetin aslî fonksiyonu ise irşaddir. Hz. Peygamber Kur’an’ı tebliğ etmekle yetinmemiş, aynı zamanda onu yaşamış ve tefsir etmiştir.

Asr-ı saadette Hz. Peygamber tarafından icra edilen irşad vazifesi sahabe dönemi ve takip eden asırlarda da devam etmiştir. Bir süre sonra camilerde ihdas edilen vaaz kürsüleri ve camilerden başlayıp bilahare kurumlaşan medreseler vasıtasıyla irşad hizmeti eğitim öğretim hizmetinin yanında ve çoğu zaman da aynı kişiler tarafından devam ettirilmiştir.

İslam medeniyetinde irşad sadece sözlü olarak icra edilen bir vazife olmamış; kültür-sanat ve edebiyat öğeleri de aynı amaca hizmet etmiştir. Örneğin yeri geldiğinde hat sanatı da aynı rolü üstlenmiştir. Hattatlar çoğu defa hemen ezberlenebilecek ve topluma ışık tutacak ayet ve hadisleri anlam bütünlüğünü de dikkate almak suretiyle meşk ederek insanlara her an hatırlayabilmelerine imkân tanımıştır.

Sempozyumun Amacı

Sempozyumun amacı, Hz. Peygamber döneminde başlayan bir uygulamanın ilkelerinden hareketle İslam Tarihi boyunca bu konuda ortaya konulmuş başarılı tecrübeleri gün yüzüne çıkarmak, günümüz imkân ve teknolojilerinden yararlanarak İslamî değerlerin anlatılmasını sağlamak, bu konuda farkındalık oluşturmaktır.

SEMPOZYUM ANA KONULARI

- İrşad Kapsamında Değerlendirilebilecek Kavramlar
- İrşad Kavramının Etimolojik ve Semantik Tahlili
- Nübüvvet ve İrşad
- Tebliğ ve İrşad İlişkisi
- İrşad- İhlas İlişkisi
- İrşad- Amel İlişkisi
- Mübelliğde Aranan Özellikler,
- Mürşid-i Kamil'in Vasıfları
- İrşad Faaliyetinde Kolaylaştırıcı ve Müjdeleyici Olma,
- İrşad Faaliyetinde Muhatabın Durumunu Dikkate Alma
- Tebliğ ve Temsil
- Asr-ı Saadetten Günümüze İrşad Müesseseleri
- İslam Medeniyetinde İrşad Faaliyetlerinin Yürütüldüğü Mekanlar
- Emr-i Bil Maruf Nehy-i Ani'l-Münker
- Bir İrşad Faaliyeti Olarak Hisbe Teşkilatı
- Tarih Boyunca İrşad Faaliyeti Yürüten İlim Adamları
- Mürşidde Bulunması Gereken Vasıflar
- İrşadın Tesir Etmeme Sebepleri
- İrşad-Zaman İlişkisi
- Kur'an'da İrşad
- İslam'ın Yayılmasında İrşadın Etkisi
- Cami ve İrşad
- Tekke ve İrşad
- Sosyal Medya ve İrşad
- Kitle İletişim Araşları ve İrşad
- Gençlik ve İletişim Açısından İrşad
- Hayatını Halkın İrşadına Adayan Âlimler

SEMPOZYUM BAŞKANI

Prof. Dr. Celil ABUZAR Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı

DÜZENLEME KURULU

- Doç. Dr. Mahmut ÖZTÜRK (Başkan)
- Doç. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE (Üye)
- Doç. Dr. Ömer SABUNCU (Üye)
- Dr. Öğr. Üyesi Orhan AYZAZ (Üye)
- Prof. Dr. Muhammed eş-Şatî, Lübnan/Beyrut, Kuliyetu'd-Da'veti'l-Camiyye li'd-Dirasati'l-İslamiyye
- Prof.Dr. Abdullah Sahravî, Cezair/Camiatu'l-Ulumi'l-İnsaniyye
- Prof.Dr. Selahaddin Selim Arkadân Kuveyt/Camiatu'l-Halic li'l-ulûm ve'teknolojya
- Prof. Dr. Abderrazak MERZOUG, Mağrip / Université Cadi Ayyad
- Doç. Dr. Daham İbrahim el-Hesneyanî, Irak/Musul, el-Camiatu'l-Hurra

BİLİM KURULU ÜYELER

- Prof. Dr. Ahmet Saim KILAVUZ, Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Âlim YILDIZ, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Mustafa SİNANOĞLU İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Celil ABUZAR, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı
Prof. Dr. Murat SERDAR Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dekanı
Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dekanı
Prof. Dr. Abderreazak MERZOUG Mağrib/Marakiş, Camiatu'l-Kadi Iyaz
Prof. Dr. Abdulvahap YILDIZ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Âdem APAK, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Ahmet İshak DEMİR Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Ahmet KOÇ, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Prof. Dr. Abderrazak MERZOUG, Mağrip / Université Cadi Ayyad
Doç. Dr. Abdullah SAHRAOUI Cezayir- Setif 2 Üniversitesi
Doç. Dr. Abdurrahman ENSARI, Artuklu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Ali AKAY, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Atilla YARGICI, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Cağfer KARADAŞ, Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Hamdi GÜNDOĞAR, Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Prof. Dr. Hikmet AKDEMİR, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Hüseyin AKPINAR, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Hüseyin GÜNEŞ, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. İhsan ÇAPÇIOĞLU, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Kasım ŞULUL, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Mehmet Salih ARI, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Mehmet Zeki AYDIN, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Prof. Dr. Mouhamad al-Hair, Nijer, Uluslararası al-Vifak Üniversitesi
Prof. Dr. M. Tawfik al-Shati Lübnan/Beyrut, Kulliyetu'd-Da'veti'l-Camiyye li'd-Dirasati'l-İslamiyye
Prof. Dr. Muammer CENGİL, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Muammer ERBAŞ, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Nurullah ALTAŞ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Prof. Dr. Recep ÇİĞDEM, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Salah Eddine Salime ARKADAN Kuveyt, Haliç Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Prof. Dr. Salih Sabri YAVUZ, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Süleyman AKKUŞ, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Şehmus DEMİR, Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Tevfik YÜCEDOĞRU, Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Yusuf Ziya KESKİN, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Zeki Salih ZENGİN, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.
Prof. Dr. Ziya KAZICI, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
Prof. Dr. Muhammed eş-Şatî, Lübnan/Beyrut, Kulliyetu'd-Da'veti'l-Camiyye li'd-Dirasati'l-İslamiyye
Prof. Dr. Abdullah Sahravî, Cezair/Camiatu'l-Ulumi'l-İnsaniyye
Prof. Dr. Selahaddin Selim Arkadân Kuveyt/Camiatu'l-Halic li'l-ulûm ve'teknolojya
Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Ahmet ÖZ, Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Ali TENİK, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Bayram KANARYA, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Cevher ŞULUL, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Daham İbraheem al-HASNEYÂNÎ Irak/Musul, el-Camiatu'l-Hurra
Doç. Dr. Davut İŞIKDOĞAN, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Emine KESKİNER, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
Doç. Dr. Fikret ÖZÇELİK, Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Doç. Dr. Gül GÜLER, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Hüseyin İbrahim YEĞİN, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Hüseyin KURT, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Mahmut KELPETİN, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Mahmut ÖZTÜRK, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Mehmet Sait UZUNDAĞ, Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Ömer SABUNCU, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Recep DEMİR, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Salih AYDEMİR, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Doç. Dr. Veysel KASAR, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Zeki TAN, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi A. Zakaria TEVFİK, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah KARTAL, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim ARSLAN, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ASLAN, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KÜTÜKOĞLU, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Betül ORUÇ, Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Emine BAĞMANCI, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÇAKMAK, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi M. Askeri KÜÇÜKKAYA, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi M. Emin ÇİFTÇİ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih KAYAN, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi M. Latif ALTUN, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Orhan AYAZ, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Ömer ÖZDEMİR, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan SHAİKHOMER, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Sami ŞEKEROĞLU, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Yasin KAHYAOĞLU, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

SEMPOZYUM DİLİ

- Sempozyum dili Türkçe, Arapça ve İngilizcedir.

SEMPOZYUM YERİ

- Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

SEMPOZYUM SEKRETERYASI

- Arş. Gör. Fatih AKYOLCU
- Arş. Gör. Rukiye KARDAŞ YALÇIN

BAZI NOTLAR:

- Sempozyum Uluslararası şartını sadece doçentlik başvuruları açısından karşılamaktadır. Akademik Teşvik şartlarını **karşılammamaktadır**.
- Sempozyum Harran Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından maddi olarak desteklenmiştir.
- Kapak fotoğrafı kaynağı:
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/sanliurfa/gezilecekyer/balikligol>

İÇİNDEKİLER

TEBLİĞ, İRŞAD SÖZCÜKLERİ VE TÜREVLERİNİN KURAN VE SÜNNETTE KULLANIMI	10
Bekir YILDIRIM	
KUR'ÂN'DA İRŞÂD VE TEBLİĞ METODU.....	23
Mustafa HAMURLU	
KUR'ÂN-I KERÎM'DE MUHATABA GÖRE TEBLİĞ VE İRŞAD FAALİYETİ	33
Mehmet DEMİR	
İRŞAD FAALİYETİNİN SINIRLARI BAĞLAMINDA ALLAH RESULÜ'NE YÖNELİK UYARI AYETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	47
Ayşe Betül ORUÇ	
İLGİLİ RİVAYETLER BAĞLAMINDA HZ. PEYGAMBER VE İRŞAD METODU OLARAK EMPATİ	61
Mehmet Sait UZUNDAĞ	
ÇOCUKLARIN CAMİYLE OLAN İLİŞKİSİ VE FAKİHLERİN KONUYLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	72
Muhammed Latif ALTUN	
SÜNNET PERSPEKTİFİNDEN HZ. PEYGAMBER'İN TEBLİĞ VE İRŞAD MİRASININ TESPİTİ	86
İbrahim HANEK	
TEBLİĞ ÜSLÛBU.....	96
İdris TÛZÛN	
İRŞAD VE TEBLİĞİN TEMELİNİ TEŞKİL ETMESİ AÇISINDAN PEYGAMBER VE MÜRŞİD ÖZELLİKLERİ.....	113
Veysel KASAR	
CAMİ VE İRŞAD	123
Zübeyir ASLAN	
DİN EĞİTİMCİLERİ AÇISINDAN SOSYAL MEDYA VAİZLERİ VE İRŞAD.....	136
Nurullah BORA-Nurullah ALTAŞ	
MÜ'MİNLERİN ANNELERİNİN İRŞADDAKİ ROLÜ: HZ. ÂİŞE ÖRNEĞİ.....	154
Ömer SABUNCU-Fatih AKYOLCU	
HZ. PEYGAMBER'İN İRŞAD FAALİYETİNİN KADINLAR AÇISINDAN ULAŞILABİLİRLİĞİ	164
Mehmet Emin ÇİFTÇİ	

ŞÛRA 52 KASAS 56 AYETLERİ ÖRNEKLİĞİNDE HİDAYET VE İRŞAD	174
Zeynep DEMİRYORGAN	
MUHADDİSLERİN İRŞAD AMACIYLA YÜRÜTTÜKLERİ İLMİ FAALİYETLER	183
Selim YILMAZ	
İSLÂM VE İRŞAT BAĞLAMINDA MU‘TEZİLE MEZHEBİNİN EL-EMRU Bİ‘L-MA‘RÛF VE‘N-NEHYU ANİ‘L-MÛNKER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ	195
Kadri ÖNEMLİ	
ANADOLU‘DA İSLÂMİYET‘İN YAYILMASINDA MUHADDİSLERİN ROLÜ (ADANA, MİSİS VE TARSUS ÖZELİNDE)	206
Mustafa AYDIN	
MEYBUDÎ‘NİN TEFSİRİNDE MÜRŞİD-İ KÂMİLİN VASIFLARI	218
Abdulvahap YILDIZ	
EMİR Bİ‘L-MA‘RÛF NEHİY ‘ANİ‘L-MÛNKER BAĞLAMINDAKİ HADİS-İ ŞERİFLERİN KELÂMÎ ANALİZİ	224
Numan KARAGÖZ	

البحوث العربية

مؤتمر الاسلام والدعوة والإرشاد (في جامعة حزان - أورفا - تركيا) 1444 هـ - 2022 م

- 226.....المساهمات الإرشادية الإسلامية وأثرها على تماسك المجتمع.
أ. د. عبد الله صحراوي - أ. أمينة لوكية
- 238.....نقاط الفاعلية في دور المرشد البحث ما يجب أن يُؤهل وفقه لتحقيق الأثر في المجتمع.
الأستاذ المشارك د. محمد جنيد كوكشي - محمد جليلاقي
- 256.....المساجد والجموع كمؤسسات تعليمية معاصرة.
أ. د. عبد الله صحراوي - أ. فاطمة الزهراء بلال
- 269.....الدور الإرشادي التربوي في المساجد لتصحيح منظومة القيم والأخلاق.
أ. د. عبد الله صحراوي - ط. عائشة بلغول
- 282.....دور المسجد النبوي الشريف في تحول ثقافة المجتمع من القبلية إلى الأمة.. اهل الصفة أنموذجًا.
د. صلاح الدين سليم أرقه دان
- 309.....مشهد الدعوة والحكمة في حوار النبي صلى الله عليه وسلم.
أ. د. عبدالرزاق مرزوق
- 310.....دور النصيحة في الدعوة والارشاد.
د. دحام إبراهيم الهسنياني
- 313.....دور المساجد في العمل المؤسسي التعليمي غير النظامي.
د. محمد توفيق الشاتي

TAKDİM

Kur'ân-ı Kerîm'in ifadesiyle insan "ahsen-i takvim" üzere yaratılmıştır. İmtiyazlı bir şekilde yaratılan bu insanoğlu aynı zamanda sınır tanımayan arzu ve hayalleriyle "muhtaç" bir varlık konumundadır. Başka bir tabirle onu "ahsen-i takvim" mertebesine yükselten akıl ve irade; hayatını devam ettirebilmesi için onu muhtaç bir varlık haline de getirir. Mesela; diğer canlılar sevk-i ilahi ile hayatlarını sürdürebilme imkânını elde ettikleri halde insan; ancak bir eğitim sürecine tabi olduğu takdirde bunu başarabilir. İster formal ister informal olsun insan aileden başlayarak kesp ettiği bilgi ve becerisiyle bir kişilik kazanır; elde ettiği bu kişilik onun bütün hayatını etkiler.

Kur'ân-ı Kerîm'in ifadelerinden açıkça anlaşılacağı üzere insanın müşahadat alemi hakkında aklıyla ulaşabileceği bilgilerin dışında, Yüce Allah zaman zaman peygamberler göndererek onların bilgi dünyalarına farklı bir boyut kazandırarak gayb alemi hakkında da bilgi vermiştir. Peygamberlerin öncelikli hedefleri insanın manevi cephesini beslemek olsa da sahip oldukları özellikler sosyal hayatın hemen her alanında örnek olmalarını netice vermiştir. Kuşkusuz Peygamberlerin temel görevlerinden birisi de tebliğ ve irşaddır.

İrşad, doğru yolu göstermek, sırat-ı müstakime yönlendirmek, manen aydınlatmak, gafletten uyandırıp hidayet yolunu göstermek, yani akli ve kalbi etkin ve uygun söz ve davranışlarla ikna etmek... şeklinde açıklanabilir. İnsanların en güzel şekilde yaratan ve onu en iyi tanıyan Yüce Allah onlara aralarından seçmiş olduğu elçileri vasıtasıyla dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını da göstermiştir. Bu yüzden en büyük yol göstericiler yani mürşidler Allah'ın elçileridir. Dolayısıyla irşad faaliyeti ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem ile başlamış, diğer peygamberlerle devam etmiş, Hz. Muhammed Efendimize (s.a.s.) kadar gelmiştir. Başlıca görevleri tebliğ ve irşad olan Peygamberler, insanları Allah'ın buyrukları doğrultusunda uyarıp, onlara doğru yolu göstermek ve örnek edinecekleri bir hayatı fiilen yaşamak ve göstermekle görevlendirilmişlerdir. Kuşkusuz Hz. Peygamber, Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın davetçisi olarak nitelenmiş, O'na (s.a.s.) yüklenen görev de "öğüt ver", "davet et", "ikaz et", "tebliğ et" gibi emirlerle ifade edilmiştir. Kendisi "beşir/müjdecî" ve "nezir/uyarıcı" olduğundan, uyarma ve müjdeleme görevi ile görevlendirilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber de her türlü zorluk, sıkıntı ve meşakkete rağmen bu irşad ve tebliğ görevini, en güzel örneklerini sunarak yerine getirmiştir.

İslamiyet'in ana kaynağı Kur'ân-ı Kerîm olup onun bir açıklaması ve hatta anlaşılması için varlığı zorunlu olan kaynak da sünnettir. Sünnetin aslî fonksiyonu ise irşaddır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Hz. Peygamber vahyi, tebliğ etmekle yetinmemiş, aynı zamanda onu fiilen yaşamış ve en güzel şekilde izah etmiştir.

Asr-ı saadette Hz. Peygamber tarafından icra edilen irşad vazifesi sahabe dönemi ve takip eden asırlarda da devam etmiştir. Bir süre sonra camilerde ihdas edilen vaaz kürsüleri ve camilerden başlayıp bilahare kurumlaşan medreseler vasıtasıyla irşad hizmeti eğitim öğretim hizmetinin yanında ve çoğu zaman da aynı kişiler tarafından devam ettirilmiştir.

İslam medeniyetinde irşad sadece sözlü olarak icra edilen bir vazife olmamış; kültür-sanat ve edebiyat öğeleri de aynı amaca hizmet etmiştir. Örneğin yeri geldiğinde hat sanatı da aynı rolü üstlenmiştir. Hattatlar çoğu defa hemen ezberlenebilecek ve topluma ışık tutacak ayet ve hadisleri anlam bütünlüğünü de dikkate almak suretiyle meşk ederek insanlara her an hatırlayabilmelerine imkân tanımıştır.

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin düzenli olarak düzenlediği XVI. Uluslararası Sempozyumunda sunulan bir kısım tebliğlerin yeniden gözden geçirilerek yazılmasından oluşan bu kitap çalışmasının necip milletimize hayırlı olmasını diler, katkı sağlayan değerli ilim adamlarına teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Celil ABUZAR

Doç. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE

TEBLİĞ, İRŞAD SÖZCÜKLERİ VE TÜREVLERİNİN KURAN VE SÜNNETTE KULLANIMI

Bekir YILDIRIM*

Öz

Sosyal bir varlık olan insan iletişim aracı olarak dili kullanır. Dili oluşturan en önemli unsurlardan biri de sözcüklerdir. Sözcükler cümleden müstakil olarak anlamlar ifade ettiği gibi cümle içinde de bir takım karinelerle farklı manalar kazanabilir. Ayrıca zamanla anlam genişlemesi veya daralmasına da uğrayabilir. Örneğin, Türkçe’de “oğul” sözcüğü, eskiden “yavru, çocuk” anlamında hem kız hem de erkek çocuklar için kullanılan bir kelime iken bugün bu kelime “sadece erkek çocuklar” için kullanılmaktadır. Aynı durumu irşad ve tebliğ sözcüklerinde de görmekteyiz. İrşad ve tebliğ denildiğinde genellikle ilk akla gelen bir inancın başka birine aktarılması olmaktadır. Fakat bu iki sözcüğün köklerine baktığımızda başka anlamları da barındırdıklarını görmekteyiz. Tebliğ sözcüğü sülasi mücerred “بَلَّغَ” sözcüğünün rubai mezit hali olan tef’ il babında mastardır. Bu kelimenin kökü olan “بَلَّغَ” sözlüklerde herhangi bir şeye ulaşmak, ergenliğe girmek, sözün belîğ olması anlamlarına gelmektedir. Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde bu sözcük sözlüklerdeki benzer anlamlar ve farklı türevleriyle kullanılmaktadır. Diğer bir ifadeyle bu sözcük yapı olarak sülasi mücerred mazi ve muzari, mastar, ism-i fail ve ifâl ve tef’ il vb. şekillerde gelmekte bir şeye ulaşma, ergenliğe girme, sözün fasih olması anlamlarını içermektedir. İrşad sözcüğü “رَشَدَ” fiilinin rubai mezit ifâl vezninde mastardır. Sözlüklerde doğru yolu bulma, yetişkin olma anlamlarına gelmekte; bu eylem ifâl babına (رَشَدًا) dönüştüğünde doğru yola ulaştırma manasını içermektedir. Kur’ân-ı Kerim’de “رَشَدَ” fiili muzari ve mastar, sülasi mücerred vezinde ism-i fail ve ifâl vezninde ism-i fail olarak kullanılmıştır. Hadislerde mazi muzari masdar, ism-i fail; ifâl vezninde mazi muzari sigasında gelmiştir.

Bu tebliğde şu sorulara cevap bulunmaya çalışılacaktır: 1-Tebliğ ve irşad sözcükleri ve türevlerinin sözlüklerde kullanımı ve delalet ettiği anlamlar nelerdir? 2-Tebliğ ve irşad sözcükleri ve türevlerinin Kur’an ve sünnette kullanımı ve içerdiği anlamlar nelerdir? 3- Bu iki sözcüğün sözlük, Kur’an ve sünnetteki kullanımlarının davetçiye yansması ne olmalıdır?

Anahtar kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, İrşad, Tebliğ, Sözlükler, Kuran, Sünnet.

Giriş

Tebliğ görevini üstlenen peygamberler ve onların varisleri olan davetçiler dil unsuruna hakkıyla riayet etmişlerdir. Kurân’ın icazı ve indirildiği andan itibaren bütün dönemlere meydan okuması daveti yüklenen kişinin dil unsurlarını ne kadar iyi bilmesi gerektiğine önemli bir işarettir. Hz. Musa’nın tebliğ görevinde kardeşi Hz. Harun’u Rabbinden istemesi onda bulunan dil unsurunun mükemmelliğinden kaynaklanmaktadır.

İslam’ın temel nasları olan Kur’an ve Sünnette tebliğ ve irşad sözcükleri farklı türevleriyle zikredilmektedir. Bunlar arasındaki ilişkinin dil yönüyle araştırılması bu alanda mücadele edenlerin zihin dünyasında yeni ufuklar açacaktır. Zira hiçbir sözcük kendi başına oluşmaz. Mezkûr sözcüklerin ne tür bir zeminde hangi münasebetlerle doğduğu ve nasıl bir kullanımla farklı boyutlara ulaştığı davet çalışanlarına katkı sağlayacaktır. Çağımızda birçok sözcüğün bilinçli ve bilinçsizce anlam kaymasına uğradığı bir gerçektir. Mezkûr sözcüklerin dil açısından anlamlarını araştırmak İslam medeniyeti ve kültürü açısından önem

* Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi İslami İlimler Fak. Arab Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

kazanmaktadır. Tebliğ ve irşad sözcükleri hem mütekellim hem de muhatap açısından çift yönlü birçok anlam ve hikmeti barındırmaktadır. Şöyle ki tebliğdeki ulaştırma ve iletme ile irşadda bulunan yol gösterme konuşan ile muhatabın asgari düzeyde akıllı ve ergen olma yönlerine delalet etmektedir. Akıllı ve ergen olma konusu bütün gelişme ve olgunlaşmanın aşamasını kapsamaktadır.

Bu çalışmada önce tebliğ ve irşad kelimelerinin sözlüklerde kullanımını ele alınacak, Kur'an ve sünnetteki kullanımları için birer örnek verilecektir.

1-Tebliğ, İrşad Kelimelerinin Sözlüklerde Kullanımı

Tebliğ sözcüğü ile ilgili sözlüklerde şu bilgiler takdim edilmektedir:

İbn Fâris (ö. 395/1004), (بَلَّغَ) fiili “ب/ل/غ” asli harflerden oluşur ve bir şeye ulaşmayı ifade eder. Bir yere ulaşıldığında (وَصَلْتِ الْمَكَانِ) “*mekâna ulaştım*” denilir. Yine bir şeyin vaktini gözetleme bu fiil ile ifade edilir. Talak Sûresi 3. âyet (فَإِذَا بَلَغَ أَجْلُهُنَّ فَامْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ) buna örnektir. Fasih konuşmaya işaret eden belağat sözcüğü de bu fiille ilişkilidir. Çünkü mütekellim onunla istediği şeye ulaşmaktadır. Ahmak kişi için (هُوَ أَحْمَقُ بَلَّغَ) “*O ahmak, işini icra edendir.*” denilir. Çünkü o ahmaklığına rağmen istediğine ulaşmaktadır. “بَلَّغَ” sözcüğü şu ifadede (وَلِيٍّ) “*Bu bana yeter.*” yeterli anlamındadır. Araplar, süvarinin atın hızını artırmak için yularını çekmesine (بَلَّغَ الْفَارِسَ) derler.¹

el-Ferâhîdî (ö. 175/791), “بَلَّغَ” fiilinin mastarı “بَلَاغَةٌ” şeklinde olursa aynül fiili “بَلَّغَ” zammelidir. Bu fiil ulaşma anlamı ifade ederse fiil, muzari ve mastar olarak “بَلَّغَ/بَلَّغُوا” şeklinde gelmektedir. Mezit hali “أَبْلَغْتُهُ/أَبْلَغَا” ve “أَبْلَغْتُهُ/تَبْلِيغًا” dir. Mesaj veya benzer şeyleri ulaştırma için tef’il vezni kullanılır. “بَلَّغَ”nın mastarlarından (بَلَاغٌ/تَبْلِيغٌ) yeterli anlamındadır. “بَلَّغَ” iyi, yetkin anlamındadır.²

el-Cevherî (ö. 400/1009’dan önce), tebliğ “تَبْلِيغٌ” sözcüğü, sülasi (بَلَّغَ) fiilinin tef’il babındaki mastarıdır. “بَلَّغَ” bir mekâna veya bir hedefe ulaşmayı ifade eder. Çocuğun ergenliğe girdiğini ifade etmek için (بَلَّغَ الْغُلَامَ) “*Çocuk buluş çağına girdi*” denir. Bu fiilden türetilen (أَبْلَغَ/تَبْلِيغٌ) mastarları ulaştırma anlamındaki “بَلَّغَ” ile aynı manayı içerir. Açık net ve anlaşılır olma anlamındaki belağat sözcüğü de bu fiille ilişkilidir. Herhangi bir mesajı ulaştırmak için (بَلَّغْتُ الرِّسَالَةَ) “*Mesajı ulaştırdım.*” denilir.³

İbn Manzûr (ö. 711/1311) “بَلَّغَ” ulaşmak ve sona ermek anlamlarına gelmektedir. Bu fiilin muzarisi “بَلَّغَ”, masdarı ise “بَلَّغًا/بَلَّغُوا” şeklindedir. “بَلَّغَ” sözcüğü “تَبْلِيغٌ” ile aynı anlam olan bildiri’yi içerir. Bu fiilin rubai mezit hali “أَبْلَغَ/أَبْلَغُوا” dir. Ulaştırma anlamlarına gelir. Bu fiilin diğer bir anlamı da çocuğun buluşa ermesidir. Bu hali anlatmak için şöyle denir: (بَلَّغَ الْغُلَامَ) “*Çocuk buluş çağına girdi.*” Yine belağat sözcüğü “بَلَّغَ” ile ilişkilidir, fakat aynül fiili ötreder. Yani “بَلَّغَ” dir.⁴

el-İsfehânî, “بَلَّغَ” fiilinin mastarı “بَلَاغًا” şeklinde gelmektedir. Anlam olarak mekân ve zamanda bir işin son sınırına ulaşmayı içerir. “بَلَّغَ” tebliğ anlamını da içerir. Örneğin, İbrahim Sûresi 52. âyet (هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ) “*İşte bu, bütün insanlara bildirimdir.*” “بَلَّغَ” ayrıca yeterli anlamına da gelmektedir. Örneğin: Enbiya Sûresi 106. âyet (إِنَّ فِي هَذَا لَبَلَاغًا لِّقَوْمٍ عَابِدِينَ) “*İşte bunda, Allah’a kulluk eden topluluk için yeterli açıklama vardır.*”

¹ Ahmed bin Fâris, *Mekayisü'l-luğa* (Beyrut, Dâru İhyâi Tûr'âsi'l-Arabî, 2008), 137.

² Halîl bin Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitabü'l-ayn* (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 2005), 88.

³ İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihah* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2009), 111-112.

⁴ Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Mânzur, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadr, ts.), 8/419-421.

“بَلَّغَ” sözcüğüyle ilgili olan “بَلَاغَةٌ” mastarının iki yönü vardır. Mutekellimin dile hâkim olması ve söylenen sözün belîğ olmasıdır. Nisâ Sûresi 63. âyet sözün tesirli oluşuna örnektir: (وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا) “Onlara durumları hakkında tesirli söz söyle.”⁵

Mucemü'l-Vasit'te “بَلَّغَ” fiili hakkında şunlar takdim edilir: Araplar ağacın meyvesi olgunlaştığında (بَلَّغَ الشَّجَرُ) “Ağaç meyve verdi” derler. Yine çocuk için (بَلَّغَ الْغُلَامَ) “Çocuk bülüğ çağına girdi.” denir. “بَلَّغَ” sözcüğünün anlamında bir işin gayesine ulaşma olduğu gibi güzel söz söylemeyi de içermektedir. (بَلَّغَ الْكَلَامَ) “Kelam belîğ oldu.” denir.⁶

Sözlüklerden “بَلَّغَ” sözcüğünün bir zamana veya mekâna ulaşma, ergen olma, olgunlaşma ve sözü güzel söyleme anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır. Bu sözcüğün aynül fiili zammeli olursa masdarı “بَلَاغَةٌ”, aynül fiili fethalı ise “بَلَّغَ/بَلَّغًا” olmaktadır. “بَلَّغَ” tebliğ ve yeterli anlamını içermektedir. Mezit hali için genellikle “بَلَّغَهُ/بَلَّغًا” vezni kullanılır.

İrşad sözcüğü hakkında sözlüklerde takdim edilen bilgiler:

İbn Fâris (رَشَدَ) fiili “ر/ش/د” asli harflerden oluşmakta, mastarı “رَشَدًا/رَشَدًا” şeklinde gelmekte ve yolun doğruluğuna delalet etmektedir. Bir kişinin işinde isabet etmesine (أَصَابَ فُلَانٌ) “Filanca işinde isabet etti.” denir.⁷

el-Ferâhîdî, (رَشَدًا/رَشَدًا) fiilinin mazi, muzari, mastar çekimi (رَشَدًا/رَشَدًا) şeklinde gelmektedir. Bu fiil yoldan sapmanın zıttını ifade eder. Bir kişi, iş ve gittiği yolda hedefine ulaştığında (رَشَدَ فُلَانٌ) denir. “رَشَدًا” mastarı delalet ve hidayet anlamına gelir.⁸

el-Cevherî, irşad, sülasi “رَشَدَ” fiilinin ifal kalıbındaki mastarıdır. رَشَدَ fiili ergenlik ve yoldan sapmama doğru yolu bulma anlamına gelir. İfâl babına dönüştüğünde “أَرَشَدَ” doğru yolu göstermek veya rehberlik etmek anlamına gelir. Bir kişiye dua maksatlı (أَرَشَدَهُ اللَّهُ) denir, yani Allah doğru yola ulaştırırsın.⁹

Mucemü'l-Vasit'te “رَشَدَ” fiili doğru yolu bulmak, yetişkin olmak anlamlarına gelir. Bu fiil ifâl babına dönüştüğünde “أَرَشَدَهُ” onu doğru yola ulaştırdı anlamına gelir. Bu babın ism-i faili (مُرَشِدٌ) dir.¹⁰

İbn Mânzur, Allah'ın isimlerinden “رَشِيدٌ” kelimesi (رَشَدَ) fiilinden türemiş “فَعِيلٌ” kalıbında fakat “مُفْعِلٌ” anlamındadır. (رَشَدَ) fiilinin ism-i faili (رَأَشِدٌ) dir. İşinde doğru olma anlamlarına gelir. (أَرَشَدَهُ اللَّهُ) denildiğinde fiil “هَدَاهُ” anlamına gelir.¹¹

el-İsfehânî “رَشَدَ” fiilinin mastarı “رَشَدًا/رَشَدًا” veya “رَشَدًا/رَشَدًا” şeklinde gelebilir. “رَشَدًا-” /رَشَدًا/ arasındaki farkı bazıları “رَشَدًا” daha özeldir. Bazı dilciler “رَشَدًا” dünya ve ahiret işlerini kapsar, “رَشَدًا” ise sadece ahireti kapsar şeklinde açıklamada bulunmuşlardır. Bu fiilin ism-i faili (رَأَشِدٌ/رَشِيدٌ) ikisi de aynı anlamdadır. Hucurat Sûresi 7. âyet ve Hud Sûresi 97.âyetler konuya örneklerdir.¹²

Sözlüklerde “رَشَدَ” fiili masdarı “رَشَدًا/رَشَدًا” şeklinde gelmekte doğru yolu bulmak, yetişkin olmak anlamlarına geldiği görülmektedir. Yine bu fiilin ism-i faili “رَأَشِدٌ/رَشِيدٌ” şeklinde gelmektedir. İfâl babına dönüştüğünde “أَرَشَدَ” doğru yolu göstermek veya rehberlik etmek anlamına gelir. Bu babın ism-i faili (مُرَشِدٌ) dir.

⁵ Rağib el-İsfehânî, *Müfradâtü elfâzi'l-Kur'ân* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 144-145), 2002.

⁶ İbrahim Mustafa “vd.” el-Mucemü'l-vasit, (Mısır: Daru'd-Da'va, ts.), 103.

⁷ İbn Fâris, *Mekayisü'l-Luğâ*, 385.

⁸ Ferâhîdî, *Kitabü'l-ayn*, 350.

⁹ Cevherî, *es-Sıhah*, 444.

¹⁰ İbrahim Mustafa “vd.” el-Mucemü'l-vasit, 393.

¹¹ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, 3/175.

¹² İsfehânî, *Müfradâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 354-355.

2-Kur'an'da “بَلَّغَ” Sözcüğü ve Türevlerinin kullanımı

Bu sözcük âyetlerde sülasi mücerred mazi, muzari, masdar, ism-i fail, sıfatı müşebbehe görülmektedir. Anlam olarak ise ulaşma, reşit, etkileyici söz manalarını içermektedir. Mezit haliyle kullanımı ise ifâl ve tef'îl babıyla olmaktadır.

a-“بَلَّغَ” fiilinin mazi ve sürenin sonu anlamında kullanımı

Örnek: (وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرَخُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ) “Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini doldurduklarında ya onlarla yeniden evlenip iyilikle tutun ya da iyilikle serbest bırakın” Bakara 2/231. “بَلَغْنَ” fiili mazi gaibe cemi olarak zikredilmiştir ve iddet vaktinin sonu kastedilmiştir.¹³

b-“بَلَّغَ” fiilinin muzari ve mekana ulaşma anlamında kullanımı

Örnek: (وَلَا تَخْلُقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَجَلَّهُ) “Kurban, mahalline ulaşınca kadar başlarınızı tıraş etmeyin” Bakara 2/196. “يَبْلُغَ” fiili âyette muzari gaib tekil şeklinde gelmiş, anlam olarak ise kurban kesilen mekâna ulaşmayı ifade etmektedir.¹⁴

c-“بَلَّغَ” fiilinin reşit anlamında kullanımı

Örnek: (وَلَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ) “Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin” Enâm 6/152. “يَبْلُغَ” fiili ergenliğe erme anlamına gelmektedir. Mezkûr fiilin yanındaki “أَشُدَّهُ” sözcüğü kelimeye bu anlamı ilave ettirmiştir.¹⁵

d-“بَلَّغَ” fiilinin “بَلَّغَ” şeklinde mastar kullanımı ve tebliğ anlamı

Örnek: (وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ) “Yok eğer yüz çevirdilerse, sana düşen yalnızca bildirimde bulunmaktır.” Ali İmran 3/20. Mezkûr âyetteki “بَلَّغَ” tebliğ anlamındadır. Allah Teâlâ nebisine sen sadece tebliğle görevlisin demektedir.¹⁶

e-“بَلَّغَ” fiilinin “بَلَّغَ” şeklinde mastar ve yeterli anlamında kullanımı

Örnek: (إِنَّ فِي هَذَا لَبَلَاغًا لِّقَوْمٍ عَابِدِينَ) “İşte bunda, Allah’a kulluk eden topluluk için yeterli açıklama vardır.” Enbiya 21/107. Âyetteki “بَلَّغَ” sözcüğü yeterli anlamında kullanılmıştır.¹⁷

f-“بَلَّغَ” fiilinin “بَلَّغَ” şeklinde ism-i fail kullanımı

Örnek: (مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ) “Onlar, tasladıkları büyüklüğe asla ulaşmazlar.” Mümin 40/56. “بَلَّغَ” kelimesi âyette (بَالِغِينَ) şeklinde cemi gelmiştir, fakat muttasıl zamire muzaf olması nedeniyle “ن” nun harfi düşmüştür. İnkârcıların Allah’ın nurunu söndürme muradına erişemeyeceklerini ifade etmektedir.¹⁸

g-“بَلَّغَ” fiilinin “بَلَّغَ” şeklinde sıfatı müşebbehe kalıbında kullanımı

Örnek: (وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا) “ve onlara durumları hakkında tesirli söz söyle.” Nisâ 4/63. “بَلَّغَ” sözcüğü “فَعِيلٌ” vezninde sıfatı müşebbedir. Tesirli, etkileyici söz anlamına gelmektedir.¹⁹

2-1 “بَلَّغَ” fiilinin âyetlerde ifâl ve tef'îl bablarında kullanılması

¹³ Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, el-Beyzâvî, Tefsîru'l-Beyzâvî (Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2013),142

¹⁴ Muhammed Ebussuûd, İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-'Arabiyyi, ts), 1/206.

¹⁵ Beyzâvî, Tefsîru'l-Beyzâvî, 346.

¹⁶ Muhammed Ali Sabûnî, Safvetüt-Tefâsîr, (Beyrut, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981), 1/192.

¹⁷ Celalüddin el-Mahallî- Celalüddîn es-Suyûtî, Tefsîru Celâleyn (İstanbul: Dâru Yâsîn, 2014), 330.

¹⁸ Muhammed Derviş, İ'râbu'l-Kurâni'l-Kerîm ve beyânuhû (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1992), 8/501.

¹⁹ Zemaşerî, el-Keşşaf (Beyrut: Daru İbn Hazm 2012), 275.

Âyetlerde “بَلَّغَ” fiilinin ifâl ve tef’il bablarında kullanıldığı görülmektedir. Aralarında bir anlam farkı var mı? Bunu anlamak için önce iki bab hakkında bilgi vereceğiz, sonra âyetler üzerinde açıklama yapacağız. İfâl kalıbı sülasi mücerred fiilin ilk harfinin başına hemze getirilerek yapılır. Mana olarak lazım fiili müteaddi; müteaddi fiili ise iki mefullü hale getirir. Dühul, haynunet, sayruret anlamları kattığı gibi bazende sülasiyle aynı manayı içerir. Tef’il kalıbı sülasi fiilin orta halinin tekrarıyla oluşur. Ta’diye, teksir ve mübalağa anlamı içerir.²⁰

a-“بَلَّغَ” fiilinin tefil babında mazi ve emir kullanımı

Örnek: (يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ) “Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O’nun mesajını iletmemiş olursun.” Mâide 5/67. “بَلَّغَ” fiili mazi muhatab tekil “بَلَّغْتَ” ve emri hazır muhatab “بَلِّغْ” formunda gelmiştir.

b-“بَلَّغَ” fiilinin tefil babında muzari kullanımı

Örnek: (أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنْصَحُ لَكُمْ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ) “Size rabbimin vahiy ettiklerini duyuruyorum, size öğüt veriyorum” Araf Sûresi 7/62. “أُبَلِّغُ” fiili muzari mütekellim sigasında kullanılmıştır. Nuh as. önceki âyetlerde kavmini hidayete çağırmakta kavmi de onu sapıklıkla suçlamakta bunun üzerine Nuh as. (أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي) ifadesini kullanmaktadır.

Örnek: (أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ) “Size rabbimin vahyettiklerini duyuruyorum ve ben size öğüt veren güvenilir biriyim.” Araf Suresi 7/68. Hz. Hud, Ad kavmini Allah’ın dinine çağırmakta onlar ise onu yalancılıkla suçlamaktadırlar. Bunun üzerine Hz. Hud (أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي) ifadesini kullanmaktadır.

Örnek: (الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا) “Allah’ın göndermiş olduklarını tebliğ edenler, Allah’tan korkarlar ve O’ndan başka kimseden korkmazlar. Allah hesap gören olarak yeter.” Ahzap 33/39. Burada elçilerin özellikleri zikredilmekte geçen ifadelerden biri de (يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ) ifadesidir.

Örnek: (قَالَ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ وَأُبَلِّغُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ وَلَكِنِّي أَرِيكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ) “O da, “Bu bilgi ancak Allah katındadır; size bildirmek üzere gönderildiğim mesajı ulaştırıyorum, ama sizi cehalette direnen bir topluluk olarak görüyorum” cevabını verdi.” Ahkaf 46/23. Hz. Hud, Ad kavmini Allah’a kulluğa davet etmekte onlarda “Sen bizi ilahlarımızdan uzaklaştırmak için mi geldin?” demekteler. Bunun üzerine Hud as. (وَأُبَلِّغُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ) ifadesini kullanmaktadır.

2-2 “بَلَّغَ” fiilinin ifal babında kullanımı

Örnek: (فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رَسُولًا مِّنْ رَبِّي) “Sâlih o zaman onlardan yüz çevirdi ve şöyle dedi: “Ey kavmim! Andolsun ki ben size rabbimin vahyettiklerini tebliğ ettim” Araf 7/79. Mezkur âyetin siyakında Hz. Salih’in kavminin helakı anlatılmaktadır. Salih as. onların helakını görünce (وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رَسُولًا مِّنْ رَبِّي) ifadesini kullanmıştır. “أَبْلَغْتُ” mazi mütekellim formda kullanılmıştır.

Örnek: (فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ فَكَيْفَ آسَىٰ عَلَىٰ قَوْمِ كَافِرِينَ)

“Şuayb onlardan ayrıldı ve (bu arada) “Ey kavmim!” dedi, “Ben size rabbimizin gönderdiği gerçekleri duyurdum ve size öğüt verdim. Artık kâfir bir kavme nasıl acırım!” Araf 7/93. Bahse konu âyetin öncesinde Hz. Şuayb’in kavminin helakına tanıklığı anlatılmakta burada ise Hz. Şuayb peygamberin (وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي) ifadesi geçmektedir.

Örnek: (وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّىٰ يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ)

²⁰ Mustafa el-Ğalayini, *Camiu'd-durûsi'l-Arabiyye* (Lübnan: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.)153; Hulusi Kılıç, *Arapça Dibilgisi Sarf*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005), 17-21.

“Ve eğer müşriklerden biri senden korunma isterse, Allah’ın sözünü duymasına fırsat vermek için onu koruma altına al; sonra onu kendi güvenlik bölgesine ulaştır. Bu uygulama, onların bilmeyen bir topluluk olmalarından dolayıdır.” Tevbe 9/6. Mezkûr âyetin öncesinde “Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Allah yargılayıcıdır, bağışlayıcıdır.” denilmektedir. Âyette Mekke çevresindeki müşriklere yönelik bir bildirimden bahsedilmektedir. Hale uygun olarak fiil ifâl vezninde kullanılmıştır.

Örnek: فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ وَيَسْتَخْلِفُ رَبِّي قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَلَا تَضُرُّونَهُ شَيْئًا إِنَّ رَبِّي عَلَى كُلِّ حَفِيفٍ شَيْءٍ

“Eğer sırt çevirirseniz bilin ki size ulaştırmakla görevli olduğum şeyi size bildirdim. Rabbim yerinize başka bir kavmi getirebilir. Siz O’na hiçbir engel çıkaramazsınız. Şüphesiz rabbim her şeyi gözetendir.” Hud 11/57. Bir önceki âyette Hz. Hud ve kavmi arasında tartışma görülmekte onlara “hepiniz bana tuzak kurun aman vermeyin” demektedir. Onların tehditlerine karşı ise Allah’a güvendiğini belirtmektedir. Akabinde (فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ) demektedir. Kısaca Hz. Hud kavmine ben ileteceklerimi ilettim demektedir.

Örnek: (لِيَعْلَمَ أَنْ قَدْ أَبْلَغُوا رَسُولَاتِ رَبِّهِمْ وَأَخَاطَ بِمَا آدَيْهِمْ وَأَحْصَى كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا)

“Ki böylece onların (peygamberlerin), Rablerinin gönderdiklerini hakkıyla tebliğ ettiklerini bilsin. (Allah) onların nezdinde olup bitenleri çepeçevre kuşatmış ve her şeyi bir bir saymıştır.” Cin 72/28. Mezkûr âyetin öncesinde Allah’ın gayb sıfatı anlatılmakta ve peygamberlerin tebliğ görevlerini hakkıyla yaptıkları belirtilmektedir. Onların tebliğ görevi bittiği için fiil, ifal kalıbında gelmiştir denilebilir.

Âyetlerde ifâl ve tef’il vezninin kullanılma gerekçesi olarak şu söylenebilir: Peygamberler kavimlerinin helakından sonra, “بَلَّغَ” fiilini ifal vezninde kullanmakta ayrıca Mekke ve çevresindeki müşriklere yönelik bildirimde ve peygamberlerin geçmişe yönelik tebliğ görevlerini hakkıyla yaptığını bildirme ifâl kalıbıyla yapılmaktadır. Bu bilgiler ışığında şunu söyleyebiliriz: Tebliğ görevinin bitmesini ifade eden yer ve bildirim içeren ifadelerde fiil ifal kalıbıyla zikredilmektedir. Peygamberlerin kavimlerini Allah’ın dinine çağırma diyaloglarında ve peygamberlerin tebliğ görevini sürdürmeleri zikredildiğinde tef’il kalıbı kullanılmaktadır. Çünkü tebliğ görevi tekrarı istemektedir. Bu veznin anlamlarından biri de bir şeyin çok defa yapılmasıdır.

2-3 Kur’ân’da İrşad Sözcüğü ve Türevleri (ارشاد)

Âyetlerde "رَشَدًا" fiili, muzari, masdar, ism-i fail, sıfatı müşebbehe, ifâl babında ism-i fail olarak gelmektedir. Doğru yolda ve olgun olma ve yol gösterme anlamlarına gelmektedir.

a-"رَشَدًا" fiilinin "يُرْشِدُونَ" şeklinde muzari kullanımı

Örnek: (فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ) “Şu halde benim davetime gelsinler ve bana iman etsinler ki doğru yolu bulabilsinler.” Bakara 2/186. “يُرْشِدُونَ” fiili muzari çoğul gaib sigasında ve doğru yolda olma anlamında kullanılmıştır.²¹

b-"رَشَدًا" fiilinin "رُشِدًا" şeklinde doğru anlamında mastar kullanımı

Örnek: (لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ) “Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır.” Bakara 2/256. “رُشِدًا” mastarı doğru anlamında kullanılmıştır.²²

²¹ Celâleyn, Tefsîru Celâleyn, 330.

²² Zemaşerî, el-Keşşaf, 154.

c-"رُشِدًا" fiilinin "رُشِدًا" şeklinde olgun olma anlamında mastar kullanımı

(فَإِنْ أَنْتُمْ مِنْهُمْ رُشِدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ) "Eğer onların yeterli fikrî olgunluk düzeyine eriştiklerini tespit ederseniz hemen mallarını kendilerine verin." Nisa 4/6. "رُشِدًا" din ve mallarında tasarrufta bulunmada meşru ve uygun olma anlamına gelir.²³ Diğer bir ifadeyle kişinin bülüğa girmesini içerir

d-"رُشِدًا" Fiilinin "رُشِدًا" şeklinde mastar kullanımı

Örnek: (وَقُلْ عَسَى أَنْ يَهْدِيَنَّ رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رُشِدًا) "ve Umarım rabbim bana, doğruya bundan daha yakın yolu gösterir" de." Kehf 18/24. "رُشِدًا" mezkûr âyette daha iyi faydalı anlamına gelmektedir.²⁴

e-"رُشِدًا" fiilinin ism-i fail (مُرْشِدًا) kalıbında gelmesi

Örnek: (وَمَنْ يُضِلَّ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِدًا) "Kimi de hidayetten mahrum ederse artık onu doğruya yönlenecek bir rehber bulamazsın." Kehf 18/17. (مُرْشِدًا) sözcüğü ifâl vezninde ism-i fail kalıbında gelmiştir. Hidayete erdiren, rehber anlamlarına gelmektedir.²⁵

f-"رُشِدًا" fiilinin "رُشِدًا" ism-i fail kalıbında gelmesi

Örnek: (أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ) "Onlar doğru yolu bulmuş olanlardır" Hucurat 49/7 "الرَّاشِدُونَ" Hakka ulaştıran doğru yola girenler anlamındadır.²⁶

g-"رُشِدًا" fiilinin "رُشِيدًا" sıfatı müşebbehe kalıbında gelmesi

Örnek (وَمَا أَمْرٌ فِرْعَوْنَ بِرُشِيدٍ) "Firavun'un emri isabetli değildi." Hud 11/97 "رُشِيدًا" sonucu doğru olan demektir. İfadenin başında "مَا" nefiy edatının gelişyle anlam olumsuzla dönmüştür.²⁷ Firavunun işi için "رُشِيدًا" ifadesinin kullanılması mecâz-i aklîdir. Mecâz-i aklî, bir alakaya binaen bir işin asıl failinden başkasına isnad edilmesidir.²⁸ Âyette isabetli olma hali esas fail Firavun yerine işe isnad edilmiştir. Cümlede "رُشِيدًا" yerine "رُشِدًا" masdarı kullanılsaydı (وَمَا أَمْرٌ فِرْعَوْنَ بِرُشِدٍ) Firavun'a işaret edilmez, onun eylemine işaret edilirdi. Bu şekilde Fravun'un kendi zatının beceriksizliği daha net ortaya konamazdı.

3-Hadislerde Tebliğ, İrşad Sözcükleri ve Türevleri

Hadislerde "بَلَّغَ" fiili mazi, muzari, ism-i fail, masdar, ism-i tafdil, ism-i mekan ve mezeit hali ifâl, tefil ve müfaale bablarıyla yer almaktadır. "رُشِدًا" sözcüğü ise Hz. Peygamber'in sözlerinde sülasi mazi, muzari, emir, masdar, ism-i fail ve ism-i tafdil ve ifâl vezinlerinde kullanılmaktadır.

3-1 "بَلَّغَ" sözcüğünün hadislerde kullanımı

a-"بَلَّغَ" mazi ve muzari ve miktara ulaşma anlamında kullanımı

عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ أَمَرَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جِبِينَ بَعَثَنِي إِلَى الْيَمَنِ ، أَنْ لَا أَخُذَ مِنَ الْبَقَرِ شَيْئًا حَتَّى تَبْلُغَ ثَلَاثِينَ ، فَإِذَا بَلَّغْتَ ثَلَاثِينَ فَفِيهَا عَجَلٌ تَابِعُ جَدْعٌ أَوْ جَدْعَةٌ ، حَتَّى تَبْلُغَ أَرْبَعِينَ فَإِذَا بَلَّغْتَ أَرْبَعِينَ فَفِيهَا بَقْرَةٌ مُسِنَّةٌ

"Rasulullah sav. beni Yemene gönderdiğinde şunu emretti: İneğin sayısı 30'a kadar ulaşmadan zekat almamak, Otuza ulaştığında ise 40 'a kadar iki yaşında erkek veya dişi dana, 40'a ulaştığında ise yaşlı bir inek"²⁹ Hadiste "بَلَّغْتَ" gaibe müennes, "تَبْلُغَ" şeklinde muzari

²³ Celâleyn, *Tefsîru Celâleyn*, 76.

²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 747.

²⁵ Beyzâvî, *Tefsîru'l-Beyzâvî*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013), 599,

²⁶ Ebussuûd. *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 8/120.

²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 590.

²⁸ Seyyid Ahmed Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2013),345.

²⁹ Abdürrahman Ahmed Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenül Kübra*, thk. Hasen Abdülmünim Şelebi (Beyrut: Müessesetür-Risâle, "Zekatü'l-Bakar, 3/17" (No. 2245).

gaibe müennes şeklinde kullanılmıştır. Hadiste 30 rakamının ifade edilmesi “بَلَّغَ” sözcüğünün miktara ulaşma anlamını ifade etmesine sebep olmaktadır.

b-“بَلَّغَ” mazi, vakte ulaşma anlamında kullanımı

حَدَّثَنِي عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ الرَّبِيعِ بْنُ سَبْرَةَ الْجُهَنِيُّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّ، إِذَا بَلَّغَ الْغُلَامَ سَبْعَ سِنِينَ أَمَرَ بِالصَّلَاةِ ، فَإِذَا بَلَّغَ عَشْرًا ضَرَبَ عَلَيْهَا

“Çocuk yedi yaşına ulaştığında namaz emredilir. 10 yaşına ulaştığında namaz kalmazsa cezalandırılır.”³⁰ Metinde “بَلَّغَ” fiili mazi olarak kullanılmış “سَبْعَ سِنِينَ” ifadesi nedeniyle vakte ulaşma anlamına gelmiştir.

c-“بَلَّغَ” fiilinin “بَالِغٌ” şeklinde ism-i fail kalıbında kullanımı

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ إِيَّاكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا ظُهُورَ دَوَابِّكُمْ مَنَابِرَ فَإِنَّ اللَّهَ إِتْمَا سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُبَلِّغَكُمْ إِلَى بَلَدٍ لَمْ تَكُونُوا بِبَالِغِيهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ وَجَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فَعَلَيْهَا فَافْضُوا حَاجَتَكُمْ

“Hayvanların sırtlarını oturak olarak kullanmaktan sakının. Çünkü Allah onları mecburiyet dışında ulaşamadığınız beldeye sizi ulaştırsın diye boyun eğdirdi. Onlar üzerinde arzı size boyun eğdirdi. İhtiyacınızı giderin.”³¹ Hadiste “بَلَّغَ” fiili ism-i fail “بَالِغِينَ” şeklinde çoğul gelmiştir. Fakat zamire muzaf olması nedeniyle (ن) nun harfi düşmüştür.

d-“بَلَّغَ” fiilinin ism-i mekan “مَبْلَغٌ” kalıbında kullanımı

عَنْ عَلِيِّ بْنِ حُسَيْنٍ: عَلَى رَسُولِكَمَا ، قَالَ : سُبْحَانَ اللَّهِ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَكَبِيرَ عَلَيْهِمَا ذَلِكَ ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : إِنَّ الشَّيْطَانَ يَبْلُغُ مِنَ الْإِنْسَانِ مَبْلَغَ الدَّمِ ، وَإِنِّي خَشِيتُ أَنْ يَفْدِفَ فِي قُلُوبِكُمْ شَيْئًا

“Yavaş olunuz. İkisi dedi ki Allah’ı tenzih ederiz. İkisi üzerine büyük bir şey oldu. Rasulullah şöyle dedi Şeytan insanın kanına girer. Kalbinize bir şey atmasından korktum der.”³² Hadiste “بَلَّغَ” fiili ism-i mekan “مَبْلَغٌ” vezninde gelmiş kanın bulunduğu mekan anlamına gelmiştir.³³

e-“بَلَّغَ” fiilinin ism-i tafdil kalıbında kullanımı

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ إِذَا طَبَخْتُمُ اللَّحْمَ ، فَأَكْثِرُوا الْمَرْقَ أَوْ الْمَاءَ ، فَإِنَّهُ أَوْسَعُ أَوْ أَبْلَغُ لِلْجَبْرِانِ

“Eti pişirdiğinizde et suyunu çoğaltın bu komşular için daha iyidir.”³⁴ Hadiste “أَبْلَغُ” ism-i tafdil sigasında kullanılmış, daha iyi anlamına dönüşmüştür.

f-“بَلَّغَ” nın “بَلَاغٌ” şeklinde mastar kullanımı

عَنْ عَائِشَةَ، أَوْ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا أَرَادَ أَنْ يُضَحِّيَ ، اسْتَرَى كَبْشَيْنِ عَظِيمَيْنِ سَمِيئَيْنِ أَفْرَنْتَيْنِ أُمَّلْحَيْنِ مَوْجُوعَيْنِ ، فَدَبَّحَ أَحَدَهُمَا عَنْ أُمَّتِهِ لِمَنْ شَهِدَ لِلَّهِ بِالتَّوْحِيدِ وَشَهِدَ لَهُ بِالْبَلَاغِ ، وَدَبَّحَ الْآخَرَ عَنْ مُحَمَّدٍ وَعَنْ آلِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

“Allah Rasulü sav. kurban kesmek istediğinde büyük, semiz, boynuzlu iki koç satın aldı. Onlardan birini Allah’ın tevhidinde ve bildirilenlere şahitlik edenlere kesti. Diğerini Muhammed ve aile ashabı için kesti.”³⁵ Hadisteki “بَلَاغٌ” sözcüğü mastar ve tebliğ anlamındadır. Çünkü öncesinde Allah’ın birliğine şahitlik eder ifadesi geçmekte bu nedenle “بَلَاغٌ” sözcüğünü tebliğ anlamına hamletmek gerekir.

³⁰ Ahmed bin Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, 24/56 (No. 15339).

³¹ Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî Ebu Davud, *Sünenü Ebî Dâvud*, thk Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.) “el-Vukûf ale'd-Dâbbe, 3/27” (No. 2567).

³² Buhârî, el-Câmiu's-sahîh, “Hel Yahruc Mu'tekif li havâicihi ilâ Bâbi'l-Mescid, 3/49” (No. 3101)

³³ Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhyiddin el-Hatîb, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1960), 4/480.

³⁴ Ahmet bin Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, 23/278 (No: 15030).

³⁵ İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, “Edâhî Râsulillâh, 26” (No. 3122).

g-“بَلَّغَ” fiilinin ifâl kalıbında mazi ve emir kullanımı

عَنِ الثَّعْمَانِ بْنِ بَشِيرٍ: خُدَّ هَذَا الْعُنْفُودَ ، فَأَبْلِغْهُ أُمَّكَ ، فَأَكَلْتَهُ قَبْلَ أَنْ أَبْلِغَهُ إِيَّاهَا ، فَلَمَّا كَانَ بَعْدَ لَيْلٍ ، قَالَ لِي : " مَا فَعَلَ الْعُنْفُودُ ؟ هَلْ أَبْلَغْتَهُ أُمَّكَ ؟ " ، فُلْتُ : لَا ، فَسَمَّانِي غُدْرَ

“Bu üzüm salkımını al onu annene ulaştır. Anneme götürmeden önce onu yedim. Birkaç gün sonra Bana dedi ki salkımı ne yaptın? Onu annene ulaştırdın mı? Hayır dedim beni vefasız diye isimlendirdi.”³⁶ Metinde “بَلَّغَ” fiili ifâl kalıbında mazi ve emir “أَبْلِغْهُ/أَبْلِغْتَهُ” şeklinde kullanılmıştır. Konu bir defalığına bir şeyi ulaştırma olunca Nebi as. kelimada fiili ifal vezninde kullanmıştır.

h-“بَلَّغَ” fiilinin tefil babında mazi formda kullanımı

حَدَّثَنَا عِكْرَمَةُ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَطَبَ النَّاسَ يَوْمَ النَّحْرِ فَقَالَ: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَيُّ يَوْمٍ هَذَا؟»، قَالُوا: يَوْمٌ حَرَامٌ، قَالَ: «فَأَيُّ بَلَدٍ هَذَا؟»، قَالُوا: بَلَدٌ حَرَامٌ، قَالَ: «فَأَيُّ شَهْرٍ هَذَا؟»، قَالُوا: شَهْرٌ حَرَامٌ، قَالَ: «فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ، كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا، فِي بَلَدِكُمْ هَذَا، فِي شَهْرِكُمْ هَذَا»، فَأَعَادَهَا مِرَارًا، ثُمَّ رَفَعَ رَأْسَهُ فَقَالَ: " اللَّهُمَّ هَلْ بَلَّغْتُ ، اللَّهُمَّ هَلْ بَلَّغْتُ

“Rasulullah sav. kurban bayramı gününde insanlara hitap etti. Dedi ki: Ey insanlar Bugün hangi gün dediler ki: haram gün, dedi ki: Bu belde nedir? Dediler ki: Haram belde, dedi ki: Hangi ay? Dediler ki: Haram ay. Kanlarınız, mallarınız, ırzlarınız, bugünün, bu beldenin ve bu ayın size haramlığı gibi haramdır. Defalara aynı şeyi tekrarladı, sonra ellerini kaldırdı, şöyle dedi: “ Allahım! tebliğ ettim mi? tebliğ ettim mi?”³⁷ “بَلَّغَ” fiili tefil babında mazi “بَلَّغْتُ” formda kullanılmıştır.

k-“بَلَّغَ” fiilinin tefil babında emir formunda kullanımı

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو: بَلَّغُوا عَنِّي لَوْ آيَةٌ وَحَدِّثُوا عَنِ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَا حَرَجَ وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ

“Benden bir ayet bile olsa ulaştırınız. Beni İsrail hakkında konuşunuz bunda bir sıkıntı yok. Kim kasıtlı olarak bana yalan isnat ederse ateşten yerini hazırlasın.”³⁸ “بَلَّغَ” fiili tefil babında emri hazır cemi müzekker “بَلَّغُوا” formunda kullanılmış ve “tebliğ etmek” manasındadır.³⁹

1-“بَلَّغَ” fiilinin tefil babında emir gaib formunda ve ism-i meful “مُبَلَّغٌ” kalıbında kullanımı

أَبُو بَكْرَةَ نَفِيعِ بْنِ الْحَارِثِ: لِيُبَلِّغِ الشَّاهِدُ الْعَائِبَ ، فَإِنَّهُ رَبُّ مَبْلُغٍ يَبْلُغُهُ أَوْ عَى لَهُ مِنْ سَامِعٍ

“Gören olmayana bildirsin çünkü nice kendisine tebliğ edilen olayı bizzat dinleyenden daha bilinçli olabilir.”⁴⁰ “بَلَّغَ” fiili, tefil babında emri gaib müfred müzekker “لِيُبَلِّغِ” ve ism-i meful “مَبْلُغٌ” formda kullanılmıştır.

1-“بَلَّغَ” fiilinin tefil babında ism-i fail “مُبَلَّغٌ” kalıbında kullanımı

عَنْ مَعَاوِيَةَ بْنِ أَبِي سَفْيَانَ: إِنَّمَا أَنَا مُبَلَّغٌ وَاللَّهُ يَهْدِي ، وَقَاسِمٌ وَاللَّهُ يُعْطِي

“Ben sadece tebliğciyim Allah hidayete erdirir ve taksim eder ve Allah verir”⁴¹

Nebi as. tebliğ ve mesaj ifade eden yerlerde (بَلَّغَ) fiilini tef’il vezninde, herhangi bir şeyin ulaştırılmasında ise ifal veznini kullanmıştır.

³⁶ İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, “Eklü’s-Simâr, 61” (No. 3368).

³⁷ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “el-Hutbe Eyyâmü Mina, 2/175” (No. 1739).

³⁸ Buhari *el-Câmiu’s-sahîh*, “Zikru an Benî İsrâil, 4/170” (No. 3461).

³⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/498.

⁴⁰ İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, “Mukaddime” (No. 233).

⁴¹ Ahmet bin Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, 28/133 (No. 16936)

m-“بَلَّغَ” fiilinin müfaale kalıbında kullanımı

عَنْ عَصِمِ بْنِ لُقَيْطِ بْنِ صَبْرَةَ، عَنْ أَبِيهِ إِذَا اسْتَنْشَقْتَ فَبَلِّغْ إِلَّا أَنْ تَكُونَ صَائِمًا

“*Oruçlu olmadığın zamanlarda abdestte burnuna su çekerken ve temizlerken itinalı davran*”⁴² “بَلَّغَ” fiili müfaale vezninde emir formunda (بَلِّغْ) gelmiş ve manası bir şeyin fazlaca yapılmasını ifade eder.⁴³

3-2 “رَشَدًا” sözcüğünün hadislerde kullanımı

a-“رُشِدٌ” fiilinin mazi kullanımı

عن عدِيِّ بنِ حاتم- رضي الله عنه- أنَّ رجلاً خطب عند النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم فقال: من يطع الله ورسوله فقد رُشِدَ، ومن يعصهما فقد غوى. فقال رسول الله صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم: «بئس الخطيب أنت. قل: ومن يعص الله ورسوله “Adamın biri Allah Rasülü’nün yanında konuştu dedi ki: Kim Allah ve Rasulüne itaat ederse o doğru yoldadır. Kim ikisine isyan ederse o sapmıştır. Nebi as. şöyle dedi. Sen ne kötü hatipsin! Deki: Kim Allah ve Rasulü’ne isyan ederse”⁴⁴

“رُشِدٌ” fiili mazi ve doğru yolda olma anlamında kullanılmıştır. Siyaktaki cümle (Kim Allah ve Rasulü’ne itaat ederse) bu mananın verilmesine sebep olmaktadır.⁴⁵

b-“رُشِدًا” fiilinin “رَاشِدًا” şeklinde ism-i fail kalıbında kullanımı

عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَمْرٍو: فَإِنَّهُ مَنْ يَعِشْ مِنْكُمْ بِرَ اجْتِلافا كَثِيرًا، وَإِياكُمْ وَمُحَدَّثَاتِ الْأُمُورِ فَإِنَّهَا ضَلَالَةٌ، فَمَنْ أَدْرَكَ ذَلِكَ مِنْكُمْ فَعَلَيْهِ بِسُنَّتِي وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ الْمُهْدِيِّينَ، عَضُّوا عَلَيْهَا بِالْتَّوَجُّدِ

“Sizden kim yaşarsa çok ihtilaf görecektir, bidatlılardan sakının. Çünkü o dalalettir. Sizden kim bidatleri görürse sünnetime ve hulefayı râşidinin sünnetine tutunsun”⁴⁶ Mezkur hadiste “رُشِدًا” fiilinin “رَاشِدِينَ” şeklinde çoğul ism-i fail kalıbı kullanılmıştır.⁴⁷

c-“رُشِدًا” fiilinin ism-i tafdil babında kullanımı

عطاءُ بنِ يسارٍ، عَنْ عائِشَةَ: عَمَّارٌ ما عُرِضَ عَلَيْهِ أَمْرانِ إِلَّا اخْتارَ الْأَرْشِدَ

“Ammar’a iki seçenek veya iki iş sunulduğunda en doğrusunu seçti.”⁴⁸ Mezkur hadiste “رُشِدًا” fiili ism-i tafdil kalıbında kullanılmıştır.

d-“رُشِدًا” fiilinin “رُشِدًا” şeklinde mastar kullanımı

عَنْ أَبِي عُمَانَ، جَلِيسِ أَبِي هُرَيْرَةَ مَنْ قَالَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ فَلْيَبْتَوِّأَ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ ، وَمَنْ أَقْتَبَنِي بِغَيْرِ عِلْمٍ ، كَانَ إِئْمًا ذَلِكَ عَلَيَّ مَنْ أَفْتَاهُ ، وَمَنْ اسْتَشَارَ أَخَاهُ فَأَسَارَ عَلَيْهِ بِأَمْرٍِ وَهُوَ يَرَى الرَّشِدَ غَيْرَ ذَلِكَ ، فَقَدْ خَانَهُ

“Kim demediğim bir şeyi bana isnat ederse ateşteki yerini hazırlarsın. Kim bilgisi olmadığı konuda fetva verirse günah fetva veren üzerindedir. Kardeşi kimle istişare yapmak isterse ve kardeşi doğruyu işaret ettiğinin dışında görürse ona ihanet etmiş olur.”⁴⁹ الرَّشِدَ kelimesi hadiste mastar vezninde doğru anlamında kullanılmıştır. Hadisin siyak ve sibakı bu anlama uygundur.

e-“أَرْشَدًا” fiilinin mazi, muzari kullanımı

⁴² Ahmet bin Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, Hadis No: 16380.

⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/160.

⁴⁴ Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihi Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdulbâki (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabi, 1955 “Tahvîfü's-Salah ve'l-Hutbe, 13” (No:180).

⁴⁵ Muhyiddîn Yahya b. Şeref Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahihi Müslim*, 2. Baskı, (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabi, 1972), 6/159.

⁴⁶ Muhammed b. İsâ et-Tirmizi, *Sünenü't-Tirmizi*, Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2008 “el-Ehzü bi's-Sünne ve'l-İctinabi'l-bidi, 16” (No:2676).

⁴⁷ Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahihi Müslim*, 11/217.

⁴⁸ İbn Mace Ebu Abdullah, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Râid bin Sabrî bin Ebî Alka (Riyad: Dâru Tûyik, “Mukaddime”(No:148).

⁴⁹ Ahmed bin Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, thk. Şuayb Arnavud, Adil Mürsid vd. 50 Cilt./ Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 14/384 (No:8776).

عَنْ مُوسَى بْنِ أَبِي عَائِشَةَ: أَنَّ مَرْيَمَ فَقَدَتْ عَيْسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ ، فَدَارَتْ تَطَلُّبِهِ ، فَلَقِيَتْ حَائِكًا فَلَمْ يُرْشِدْهَا ، فَدَعَتْ عَلَيْهِ ، فَلَا تَزَالُ تَرَاهُ تَائِبًا ، فَلَقِيَتْ حَيَّاطًا فَأَرْشَدَهَا ، فَدَعَتْ لَهُ

“Hz. Meryem, İsa as. 'ı kaybetti. Onu aramaya başladı. Bir hakimle karşılaştı ona yol göstermedi. Ona sen onu şaşkın olarak göresin diye beddua etti. Bir terziyle karşılaştı. Ona yol gösterdi”⁵⁰ Hadiste “أَرْشَدَ/يُرْشِدُ” şeklinde fiiller ifal babında kullanılmıştır.

f- “أَرْشَادٌ” sözcüğünün emir kalıbında kullanımı

عن أبي هريرة- رضي الله عنه-: قال رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم: الإمام ضامن ، والمؤذن مؤتمن اللهم أرشد الأئمة، واغفر للمؤذنين

“İmam emin, müezzin güvenilendir. Allahım! Ümmeti doğru yola ilet, müminleri bağışla.”⁵¹ Hadiste “أَرْشَدَ” emri hazır sigasında kullanılmıştır.

Sonuçlar

Sözlüklerde tebliğ ve irşad sözcükleri ve türevleri hakkında detaylı bilgiler görülmektedir. Tebliğ sözcüğü, sülasi mücerred “بَلَّغَ” sözcüğünün rubai mezit hali olan tef’il babında mastarıdır. Bu kelimenin kökü olan “بَلَّغَ” sözlüklerde herhangi bir şeye ulaşmak, ergenliğe girmek, sözün belîğ olması anlamlarına gelmektedir. Kurân-ı Kerîm ve hadislerde tebliğ sözcüğü sülasi mücerred mazi ve muzari masdar, ism-i fail ve ifal ve tefil vb. şekillerde gelmekte bir şeye ulaşma, ergenliğe girme, sözün fasih olması anlamlarını içermektedir. İrşad sözcüğü “رَشَّ” fiilinin rubai mezit ifal vezninde mastarıdır. Sözlüklerde doğru yolu bulma, yetişkin olma anlamlarına gelmekte; bu eylem ifal babına (أَرْشَدَ) dönüştüğünde doğru yola ulaştırma manasını içermektedir. Kurân-ı Kerim’de “رَشَّدَ” fiili sülasi mücerred vezinde muzari ve masdar, ism-i fail; ifal vezninde ise ism-i fail olarak kullanılmıştır. Hadislerde mazi muzari masdar, ism-i fail; ifal vezninde mazi muzari sigasında gelmiştir.

Bazı âyet ve hadislerde “بَلَّغَ” fiilinin ifâl ve tef’il vezninde kullanımları görülmektedir. Âyetlerde peygamberlerin kavimlerinin helakından sonra yaptığı (قَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ) ifadesi, Mekke ve çevresindeki müşriklere yönelik bildirim ve peygamberlerin geçmişe yönelik tebliğ görevlerini hakkıyla yaptığını bildirme ifâl kalıbıyla yapılmıştır. Tebliğ görevinin bitmesini ifade eden durumlar ve herhangi bir bildiride ifâl kalıbının kullanıldığı söylenebilir. Fakat peygamberlerin kavimlerini Allah’ın dinine çağırma diyaloglarında ve peygamberlerin tebliğ görevini sürdürmeleri zikredildiğinde tef’il kalıbı kullanılmaktadır.

Hadislerde herhangi bir şeyi ulaştırmak için “بَلَّغَ” fiili ifâl vezninde; tebliğ ve mesajı ulaştırma için ise tef’il babı kullanılmaktadır.

Tebliğ, irşad sözcük ve türevlerinin anlamlarından ortaya çıkan sonuca göre davetçi kişinin ergen, doğru yolda olan ve dile vakıf birisinin olması gerektiği söylenebilir.

Kaynaklar

Ahmed bin Hanbel. *Müsnedü Ahmed*. thk. Şuayb el-Arnâvud vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2001.

Beyzâvî, Abdullâh b. Ömer. *Tefsîru’l-Beyzâvî*. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2013.

⁵⁰ Ahmed Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, 38/274 (No. 23239).

⁵¹ Tirmizi, *Sünenü’t-Tirmizi*, “Enne’l-İmâme Zâmin Vel-Müezzin Mü’temen, 41” (No. 207).

- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır, 9 Cilt. Dâru Tavkı'n-Necât, 2001.
- Cevheri, İsmail b. Hammad. *es-Sihah*. Kahire Dâru'l-Hadis, 2009.
- Derviş, Muhammed. *İ'râbu'l-Kurâni'l-Kerîm ve beyânuhû*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1992.
- Ebussuûd, Muhammed. *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-'Arabiyyi, ts.
- Ebu Davud, *Sünenü Ebî Dâvud*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ferâhidi, Halil Ahmed. *Kitabü'l-ayn*. Kahire: Dâru İhyâi Türâsil Arabi, 2005
- Ğakayini, Mustafa. *Camîu'd-durûsi'l-Arabiyye*. Lübnan: Müessesetü'l-kütübi's-Sekâfiyye, ts.
- Hâşimî, Seyyid Ahmed. *Cevâhiru'l-belâğa fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2013
- Mahallî, Celalüddîn – Suyûtî, Celalüddîn. *Tefsîru Celâleyn*. İstanbul: Dâru Yâsîn, 2014.
- Müslim, Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. Beyrut: Dâru İhyâi Türâsi'l-Arabi, 1955.
- Nesâî, Abdürrahman Ahmed Şuayb, *es-Sünenül Kübra*, thk. Hasen Abdülmünim Şelebi Beyrut: Müessesetür-Risâle, ts.
- Nevevî, Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim*. 2. Baskı, 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ Türâsi'l-Arabî, 1972.
- İbn Fâris. *Mekayisü'l-luğa*. Kahire: Dâru İhyâi Tür'asi'l-Arabî, 2008.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhyiddîn el-Hatîb, 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1960.
- İbn Mace, Ebu Abdullah. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Râid bin Sabrî bin Ebî Alka. Riyad: Dâru Tûyik, ts.
- İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut: Daru Sadr, ts.
- İsfehânî Rağîb, *Müfradâtü elfâzi'l-Kur'ân*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2002.
- İbrahim Mustafa “vd.” *el-Mucemü'l-vasît*, Mısır: Daru'd-Da'va, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru'z-Zeytûniyye, 1984.
- Sabûnî, Muhammed Ali. *Safvetüt-tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrut, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981.
- Tirmizi, Muhammed b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizi*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2008.
- Zemahşerî, Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşaf*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.

KUR'ÂN'DA İRŞÂD VE TEBLİĞ METODU

Mustafa HAMURLU*

Öz

İslâm çağrısı, zaman ve mekân farkı olmaksızın hayatın bütün alanlarını kuşatan ve bütün bu alanlarda uygulanabilen kapsayıcı bir sistemdir. Bu çağrı, Hz. Âdem döneminden başlayarak kıyametin kopacağı zamana kadar gelecek olan insanların yolunu aydınlatmış ve onları karanlıktan aydınlığa çıkarmıştır. Eski toplumlar döneminde ve günümüz dünyasında birbirinden farklı dînî yaklaşımların revaç bulmasında, bu akımlara davet eden ve bu fikirleri destekleyen insanların etkili olduğu görülmektedir. Beşerî aklın, insanlara dünya ve ahiret saadetini sunmada, doğru ile yanlış birbirinden ayırt etmede tek başına yeterli olmadığı bilinmektedir. Bu sebeple sadece aklıyla hareket eden bir kimsenin farkında olmadan doğru yoldan sapıp bâtil yola girmesi kaçınılmazdır. Günümüzde İslâm'ın özünde bulunan güzellikleri ve farklı yöntemleri kullanmadığı için bunları işe yaramaz hale getiren bazı düşünce yapıları bulunmaktadır. Bu düşünce savunucuları *din hürriyeti* ya da *dinde zorlama yoktur* söylemleriyle davet ve irşâd faaliyetlerinin canlılığını dondurmaktadır. Kur'ân'ın nazil olmaya başladığı İslâm'ın ilk yıllarında başta Hz. Peygamber olmak üzere birçok sahabî irşâd ve tebliğ faaliyetini yürütmüşlerdir. Fakat İslâm davetinin doğru ve sağlıklı bir şekilde gönüllerde yer etmesi ve bireylerin hayatında etkisini gösterip toplum yapısını ıslah edebilmesi için, bu daveti yapacak kişilerde birtakım özelliklerin bulunması gerekmektedir. Aynı şekilde bu daveti nasıl icra edecekleri konusunda da deneyim ve tecrübe sahibi olmaları çok önem arz etmektedir. Zira irşâd ve tebliğ yönteminden haberdar olmayan insanların yapacakları çalışmalarla toplumu ıslah etmek bir yana onları İslâm'dan daha fazla uzaklaştırmaları söz konusu olabilmektedir. Buradan hareketle insanları doğru İslâm anlayışıyla buluşturabilmenin yegâne yolu, Kur'ân'da dile getirilen irşâd ve tebliğ yöntemini izlemek ve onu takip etmektir. Kur'ân-ı Kerîm, geçmiş toplumlara gönderilen peygamberlerin uyguladıkları tebliğ yöntemlerinden bahsetmektedir. Dolayısıyla bu görevi üstlenecek İslam davetçilerinin, bu yöntemlerden haberdar olmaları ve onların bu davet sırasında yaşadıkları hâdiselerden ders çıkarmaları gerekmektedir. Bu yönüyle davet ve irşâd vazifesinin doğru ve faydalı olacak şekilde icra edilmesi büyük ehemmiyet arz etmektedir. Aksi halde toplumun yok olmasına neden olacak sorumsuzluk ve bencillik gibi kötü alışkanlıkların yaygınlaştığı görülecektir. Müslüman bireyin irşâd ve tebliğ çalışmasını yürütebilmek için çok bilgi sahibi olması gerekmektedir. Zira Kur'ân'ın bir âyetini veya Hz. Peygamberin bir hadisini başkalarına nakletmesi, tebliğ ve irşâd faaliyeti kapsamında değerlendirilmektedir. Tebliğ ve irşâd faaliyetinin bireysel ve toplumsal alanlar olarak iki kısım halinde ele alınması mümkündür. Bu çalışmamızda tebliğ ve irşâd yöntemiyle birlikte davetçinin bazı özelliklerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, İrşâd, Tebliğ,

Giriş

Allah'a kulluk vazifesi ancak belli bir yöntem ve kapsamlı bir sistem sayesinde kâmil manada yapılabilir. Bu yöntem, Cenâb-ı Allah'ın Kur'ân'da peygamberlerine bildirdiği esaslara uygun olmalıdır. Davet ve irşâd faaliyetinin öncüleri olarak kabul edilen peygamberler, doğru

* Dr. Öğr. Gör. Mustafa Hamurlu, Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerîm Okuma ve Kıraat İlimi Anabilim Dalı, mustafahamur-li@harran.edu.tr.

yola ileten birer davetçi konumundadırlar. İnsanları belli bir düşünceye kanalize eden ve belli bir hedefe yönelik davette bulunan bireylerin, tüm gayretini bu uğurda sarfetmeleri gerekmektedir. Kur'ân'da davet ve irşâd faaliyeti, Allah'ın yarattığı kulları sevme temeline dayanmaktadır. Çünkü İslâm davetçisi, insanları, beşerî sistemlerin boyunduruğundan kurtarmayı ve onları, İslâm'ın geniş ufuklarına taşımayı hedeflemektedir. Bu durum, davetçinin kişisel görevlerini ve dini sorumluluklarını ihmal etmeye sevk etmemelidir. Zira Allah'a davet etmekle yükümlü kılınan bütün peygamberler, yaratılış gayeleri olan kulluk vazifesini hiçbir zaman göz ardı etmemişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm bizlere, geçmiş peygamberlerin kendi toplumlarıyla olan mücadelelerini anlatırken, davet ve irşâd edenlerin kurtuluşa eriştiklerini, zâlim ve inkarcıların da helak olduklarını her fırsatta vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra iyiliği teşvik etme ve yasaklara karşı uyarma görevini ihmal eden toplumların yok olacağını haber vermektedir. Ancak bu vazifeyi icra edecek kimselerde bazı özelliklerin bulunması gerekmektedir. Doğru yola çağıran davetçinin bu nitelikleri taşıması durumunda, yapacağı irşâd faaliyetinin başarısızlıkla sonuçlanması muhtemeldir.

1. Davet ve İrşâd Alanları

1.1. Birinci alan, İslâm devlet liderinin, farklı din mensubu diğer devlet liderlerine yönelik yapacağı irşâd faaliyetleridir. Hıristiyan ve Yahudi din mensupları başta olmak üzere herhangi bir dinle ilişkisi olmayıp sadece birtakım gelenekleri kutsalı sayan ülke liderlerini İslâm'a davet etmesidir. Hz. Peygamberin hicretin 6. Yılında birçok devlet liderine göndermiş olduğu İslâm'a davet mektuplarının bu kapsamda değerlendirilmesi mümkündür. Yaptığı bu davet sonrasında ümmetine bu faaliyeti yapmalarını tavsiye etmiştir. Zira Kur'ân'da bu ümmetin diğer toplumlar içerisinde en üstün ve doğruya en yakın ümmet olduğu vurgulanmaktadır.¹ Fakat bu üstünlüğün kayıtsız şartsız olmadığı, insanları iyiliğe davet edip kötülükten sakındırdıkları takdirde bunun mümkün olabileceği görülmektedir.² Gayrimüslimleri İslâm'a davet etmenin iki önemli faydası öne çıkmaktadır. Birincisi, Müslüman liderlerin yapacağı bu davet, başta oryantalistler olmak üzere bütün din düşmanlarının İslâm'a ve İslâm davetçilerine karşı sergiledikleri düşmanca yaklaşımların ve yanlış düşüncelerin önüne geçecektir. İkincisi ise, bu davet sayesinde yeryüzünde yaşayan bütün insanlara İslâm'ın güzel yüzünü gösterebilmek ve insanlığın ancak İslâm sayesinde mutlu ve huzur içerisinde yaşayabileceklerini ispat etmektir. Bu alanda yapılacak davet çalışmasının öncelikle şu hususlarda yoğunlaşması önem arz etmektedir. İslâm'ın güzelliklerinden bahsedilmesi, insan fitratına en yakın din anlayışının İslâm olduğu gerçeğinin hatırlatılması, insanların ruhî, aklî ve bedensel ihtiyaçlarını karşılayabilecek yegâne dinin İslâm olduğu buna örnek gösterilebilir. Zira İslâm, akla ve bedene zarar veren her şeyi haram kılmıştır.³ Bu nedenle sarhoşluk vermeyecek derecedeki içkiyi bile haramın önünü kesebilmek maksadıyla yasaklamıştır.⁴

Bu safhada kimlerin davet çalışmasını icra edebilecekleri sorusu akla gelmektedir. Çünkü farkında olmadan yapılan bir hata, İslâm'a yakın duran insanları dinden soğutacak ve dine dair yanlış algılara sebebiyet verecektir. Özel ihtisas gerektiren bu alanda tecrübeli ve uzman davetçilerin çalışması gerekmektedir. Doğru ve sahih İslâm anlayışını, ilim ve irfan sahibi olmadan karşı tarafa ulaştırabilmek mümkün görünmemektedir. Hakeza farklı din mensuplarından gelebilecek sorulara doğru ve tatmin edici cevaplar verebilmek, kendi kutsal kitaplarında veya dini öğretilerinde var olan tahrifat ve yanlışlıkları gün yüzüne çıkarabilmek için ciddi bilgi birikimine ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla İslâm'ın her türlü noksanlıktan

¹ el-Bakara 2/143

² Âi-i İmrân 3/110

³ el-A'râf 7/157

⁴ el-Mâide 5/90

arınmış ve bütün toplumların yapısına uygun olduğunu anlatabilecek insanlarla bu davet yapılabilmektedir.

İkinci alan, Müslüman toplumların kendi aralarında birbirlerini iyiliğe davet edip kötülükten sakındırmalarıdır. Diğer bir deyişle toplumları yanlışlardan arınmış, hurafe ve bidatlerden uzak doğru İslâm anlayışına davet etmektir. Doğruyu ve yanlışını, helali ve haramı bildikleri halde yanlışta ısrar edip hatalarla iç içe yaşayan toplumları uyarmak ve onların elinden tutmaktır. Zira Cenab-ı Allah “*Müslümanların topyekûn cihada çıkmaları doğru değildir. Her topluluktan bir grup dini iyi öğrenmek ve halkları savaştan dönünce onları uyarıp ikaz edebilmek için geride kalmalıdır*”⁵ buyurmaktadır. Bu hususta geçmiş dönemlerde yaşanmış hadiseleri ve pratik örnekleri sunmak etkili olabilmektedir. Bu davetin yapılmaması durumunda, âyette de belirtildiği üzere toplumlarda ahlakî ve ruhî çöküntü meydana gelebilmektedir.

Üçüncü alan ise, daha dar kapsamdaki Müslüman bireylerin birbirlerine çağrıda bulunmalarıdır. Davet ve irşâdın bu alanında uzman olan veya olmayan arasında herhangi bir fark yoktur. Zira herkes bildiği doğruyu anlatmakla mükelleftir. Müslüman bir birey, yanı başındaki din kardeşinin hatasını görmesi durumunda ona nasihat etmesi ve onu yanlıştan alıkoyması buna örnek gösterilebilir. Hz. Peygamber’in “Sizden her kim bir hata görecektir olursa onu eliyle değiştirsin. Bunu gücü yetmezse diliyle değiştirmeye çalışsın. Buna da güç yetiremezse kalbiyle buğzetsin (hoşlanmadığını belirtsin). Bu tavır, imanın en zayıf noktasıdır”⁶ sözleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu alanda yeterli bilgiye sahip olmayan bir kimse, anlamını iyi bildiği âyeti, duymuş olduğu sahih bir hadisi veya doğruluğundan emin olduğu bir sözü başkasına aktarabilir. Burada önemli olan nokta, doğruluğu teyit edilmeyen bir bilginin başkasına aktarılmasındadır. Zira sahâbî Abdullah b. Ömer’in, hakkında bilgi sahibi olmadığı konularda kendisine sorulan birçok soruyu cevapsız bıraktığı ya da daha iyi bilen bir sahabeye yönlendirdiği nakledilmektedir.⁷ Hakeza fıkıh imamı Mâlik b. Enes, kendisine sorulan 48 sorudan 32 tanesine “bilmiyorum” cevabını vermiştir.⁸ Aslında bir davetçinin, bilmediği mevzular konusunda sessiz kalması onun saygınlığından bir şey eksiltmemektedir. Tam aksine onun halk nezdinde daha çok değer kazanmasını sağlamaktadır.

Müslümanların diğer din mensuplarıyla olan ilişki ve münasebetleri, İslâm’ın temel ilkelerini açıklamak, öne sürülen şüpheleri bütünüyle reddetmek ve düşünebilmesi için kendisine fırsat tanımak üzerine yoğunlaşmalıdır. Derin düşünce ve tefekkür gerektiren konularda aceleci davranmak doğru değildir. Çünkü irşâd ve tebliğin amacı, nefsin gönül hoşnutluğuyla İslâm’ı kabul etmeye yönelmesidir. Dilediği takdirde İslâm’ı kabul edip Müslüman olabilir. Dilerse de eski inancını benimsemeye devam edip hesabını Cenâb-ı Allah’a verir. Ancak İslâm toplumunun kendi iç düzeninde bu durumun farklılık arz ettiği görülmektedir. Zira İslâm, kendi müntesiplerini sınırsız bir yaşam sürecektir şekilde başıboş bırakmamıştır. Onları bir dizi inanç, ahlak ve yaşam kurallarıyla sorumlu tutarak aralarında kötülük ve çirkinliklerin yaygınlaşmasına engel olmuştur. Doğrusu, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, İslâm’ın insanları doğruya, hidayete ve gerçeğe ulaştırmada en temel esaslarındandır.⁹

⁵ et-Tevbe 9/122

⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1998), 17/126; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahih-i Müslim* (Kahire : Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye, 1955), “İmân”, 20 (No. 78); Ebü Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî Hibbân, *Sahihu İbn Hibbân*. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1984), 1/542.

⁷ Abdurrahman b. Amr Ebü Zur’a, *Târîhu Ebî Zur’a ed-Dimeşkî* (Dimeşk: Mecmeu’l-luğati’l-arabiyye, 2002), 1/404; Ebü’l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, ed. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), 31/169.

⁸ Ebü Zur’a, *Târîhu Ebî Zur’a ed-Dimeşkî*, 1/422.

⁹ Muhammed Gazâlî, *Müslümanların Gerilemesi ve Düşmanların Hileleri Arasında Davet Cihadı* (İstanbul: Asalet Yayınları, 2018), 43.

2. Davet ve İrşâd Metodu

Yaşadığımız şu çağda insanların kahir ekseriyetini dünya işleri ve aile sorumlulukları gerçek anlamda Allah'a ibadet ve itaatten alıkoymaktadır. Müslümanların bu hali, tıpkı derin uykuya dalmış bir topluluğu andırmaktadır. Etrafı ateşle çepeçevre kuşatılmış bu topluluğun uyku hali devam ederken aralarından bazıları uyanıp arkadaşlarını uyandırmaya kalkışsalar da bunun pek faydası olmayacak ve onları kurtarmaya yetmeyecektir. Burada uyananların asıl görevi, seslerini yükseltip uyumakta olanları uykudan uyandırmak ve herkesin kendi başının çaresine bakmasını sağlamaktır. Zira uyur vaziyetteyken onlara ateşten sakınmalarını söylemek anlamsızdır. Öyleyse önce uykudan uyandırmak ve daha sonra ateşten sakındırmak daha doğru olacaktır. Fakat insanların farkında olmalarını sağlarken bundan rahatsız olan kimseler de olacaktır. İslâm'ın adını dahi duymak istemeyen insanların varlığı karşısında onların eleştirilerine kulak asmamalı, kendisi yanmakta olan ateşi gördüğü için ateşin varlığından haberdar olmayan insanları uyarmalıdır. Tıpkı uyaran insanlar gibi davetçinin de insanlara yaklaşımı böyle olması lazımdır. O halde davet faaliyetini sabırla icra etmeli ve davet ettiği kimselerden kendisine yönelik yapılan cefa ve eziyetlere katlanmalıdır. Bu anlamda davetçi için en güzel örnek, yaptığı davet karşılığında bin bir türlü eziyeti göğüsleyen ve "Allah'ım, kavmime hidayet nasip eyle, çünkü onlar işin farkında değiller"¹⁰ diyerek sabırla davetine devam eden Hz. Peygamberdir.

İnsanlar, yaşadıkları toplum içerisinde birbirlerinden etkilenirler. Toplumdan topluma farklılık gösterse de söylem ve eylemlerin insan üzerindeki olumlu veya olumsuz etkisi görülmektedir. Bu açıdan İslâm davetçilerinin sahip olduğu davranış ahlakının, yaşadığı çevre tarafından sürekli olarak gözlemlendiğini söylemek mümkündür. Davet ve irşâd faaliyetini yürütürken uygulanacak metod açısından üç hususun öne çıktığı görülmektedir.

2.1. Hikmetli Yaklaşım

Hikmet, davetçinin ne yaptığını bilmesi ve hedefe ulaştıracak en kolay ve en rahat yolun hangisi olduğundan haberdar olmasıdır. Cenâb-ı Allah "*Hikmetle ve güzel öğütlerle insanları rabbinin yoluna davet et. Onlarla en güzel şekilde münasebet kur*"¹¹ buyurmaktadır. Âyette de belirtildiği üzere insanlara dini anlatırken hikmetli yaklaşım, güzel öğüt ve etkili iletişim önem arz etmektedir. Davet ve irşâd'ın temel esaslarını kavramış olan bir davetçinin, çevresindeki insanların duygusal yönlerini ve inanç seviyelerini belirlemelidir. Zira yüreklere hitap edebilmenin en temel yolu, insanların ihtiyaç duydukları alanları fark edip bu eksiklikleri gidermeye çalıştığını onlara hissettirmektir. Hikmet kavramı Kur'ân'da farklı iki şekilde kullanılmaktadır. Bazen tek kelime halinde söylenebildiği gibi, Kur'ân, kitab ve benzeri kelimelerle birlikte zikredildiği görülmektedir. Bu durumda hikmet kavramı, cümledeki

¹⁰ Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheyli, *er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-Sireti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*, ed. Ömer Abdusselâm Sülâmî (Beyrut-Lübnan: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2000), 4/19; Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî İbn Seyyidünnâs, *'Uyûnü'l-eşer fi fûnüni'l-meğâzî ve's-şemâ'il ve's-siyer*, ed. İbrâhîm Muhammed Ramadan (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1993), 2/398; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l-ibâd (es-Siretü's-Şâmiyye)*, ed. Âdil Ahmed - Ali Muhammed Mu'avvad (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1993), 1/481.

¹¹ en-Nahl 125

durumuna göre nâsîh-mensûh, muhkem- müteşâbih gibi Kur'ân ilimlerini¹², sünneti¹³, fıkıh ilmini¹⁴, söz ve davranışlarında haklı olmayı¹⁵ ve peygamberliği ifade etmektedir.¹⁶

Davet çalışması, kişinin iyi konuşması, kabiliyetli ve yetenekli olmasından ziyade yaptığı işi doğru zamanda yapabilmesidir. Kureyşli bir gencin Hz. Peygamber'le diyalogu bu hususa örnek teşkil etmektedir. Zina etmek için Hz. Peygamber'den izin isteyen gence orada bulunan kalabalık aşırı tepki gösterirken Hz. Peygamber bu gencin aklına hitap ederek olayın vahametini şu sözlerle anlatmaya çalışmıştır: Yabancı bir kimsenin, arada bir nikah akdi olmaksızın annenle, kızınla, kız kardeşinle, halan veya teyzenle birlikte olmasına razı olur musun? diyerek gencin arzuladığı bu eylemin ne kadar çirkin bir şey olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁷

2.2. Güzel Öğüt Vermek

Davet ve irşâd yolunda birlikte yol alırken kalplerin yumuşaması ve hakkı kabul edebilir bir duruma gelebilmesi için birbirimize öğüt vermemiz önemli bir husustur. Hz. Peygamber'in, ashâbını imana ve iman doğrultusunda eyleme davet ettiği, sevgi, merhamet ve kardeşlik üzerine kalplerini birleştirdiği görülmektedir. İnanç kuvvetiyle birlik kuvvetinin bütünleştiği, yeryüzündeki bütün din düşmanlarına karşı istediklerini yapabilecek örnek bir topluluk meydana getirmiştir. Hikmetin bir tezahürü olan güzel öğütün etkileyici olabilmesi için davetçi son derece samimi olmalı, davet ettiği kişinin de nasihate ihtiyaç duyduğu bir anda bu daveti gerçekleştirmelidir. İrşâd faaliyetini yürüttüğü kişi veya kişiler kalabalık bir ortamda ise, daha sakın bir ortama geçinceye kadar beklemeli ve nasihat ediyorum düşüncesiyle toplum içerisinde bu kimseleri rencide etmemelidir. Zira insanlar, davetçileri kendilerine en yakın kimseler olarak görmektedirler. Öğüt ve nasihatın muhatap kitle üzerinde daha etkileyici olabilmesi için davetçinin belli bir konu üzerinde yoğunlaşması, yaptığı bu daveti Kur'ân âyetleri, Hz. Peygamber'in hadisleri ve muhatapları ikna edici aklî delillerle desteklemesi gerekmektedir. Karşılık ve çıkar beklentisiyle yapılacak bir davet çalışmasının başarılı olamayacağı bilinmelidir. Öğüt ve nasihat verirken kendisinin Hz. Mûsâ gibi üstün bir kişiliğe sahip olmadığı, davet ettiği insanların da Firavun kadar kötü bir kişiliğe sahip olmadığı düşüncesiyle hareket etmemelidir. Söylediği nasihatleri bizzat kendisinin de yapıyor olması, bu düşüncelerin toplum nezdinde de değer göreceği anlamına gelmektedir. Etkileyici bir nasihat için gerekli şartlardan birisi de kullanılan dilin belagat ve fesahat ölçülerine riayet edilmesidir.¹⁸ Bütün bunlardan sonra, insanların yapısı gereği değişkenliğe açık olmadığını söylemek ve kişisel özelliklerin doğuştan kalıcı olduğu fikrini savunmak mümkün değildir. Zira Hz. Peygamber,

¹² İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 2001), 3/87; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Tefsîrû'l-Mâtürîdî* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 1/572.

¹³ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Kahire: Merkez'ü Hecr li'l-Buhûsi ve'd Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2003), 1/335; Mâtürîdî, *Tefsîrû'l-Mâtürîdî*, 1/572.

¹⁴ Ebü'l-Fida 'İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (Riyad: Daru Taybe, 1999), 1/445.

¹⁵ Ebu Abdillâh Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 4/59.

¹⁶ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Dimesk: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2002), 3/564; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câm'i li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964), 15/162; Nasîrüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyâ'u't-Turâsi'l-arabî, 2011), 5/26; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî eş Şevkânî, *Fethü'l-kadîr el-câm'i beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1964), 4/488.

¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/545; Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebrî* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1984), 8/162.

¹⁸ İbrâhîm 4

insanoğlunun fitrat üzere doğduğunu, büyüdükten sonra annesi ve babası tarafından inancının değiştirildiğini beyan etmektedir.¹⁹

2.3. İkna Edici Olmak

Davet edilen kişiyi etkileyebilme ve düşünce dünyasına yön verebilmek için davetçinin samimi ve ikna edici bir tutum sergilemesi gerekmektedir. Bu nedenle muhatap kitle nezdinde kabul edilmeyen ihtilaflı konulara girmemesi, her iki tarafın da onayladığı mevzuları dile getirmekle yetinmelidir. Davetçi, aktarmak istediği gerçekleri rahatlıkla sunabilmek için muhataplarının psikolojisini, kalplerinin anahtarlarını iyi tespit emelidir. Hakeza önceden konuşacağı hususları belirlemeli, onları ikna edip davetini olumlu karşılımlarını sağlamak amacıyla onlara arz edeceği konuyu yerli yerince hazırlamalıdır. Davetçinin muhatap kitlesine yapacağı en güzel konuşma, inanca dair hususları ikna edici şekilde sunmasıdır. Konuşmalarında, dinleyicilerine daima ümit vermeli, herhangi bir ümitsizliğe mahal vermeyecek şekilde istikbalin İslâm'ın olacağını anlatmalıdır. Bunun yanı sıra davetçi irşâd faaliyetlerinde, dinleyicilerinin sadece bilgi edinmelerine değil, aynı zamanda öğrendiklerini pratik hayatlarına yansıtarak ilimle ameli birleştirmelerine itina göstermelidir.²⁰

3. İslâm Davetçisinin Özellikleri

İslâm'a davet yolunda yapılabilecek en önemli şey öncelikle nefsimizi ıslah etmek ve daha sonra başkalarını İslâm'a davet etmektir. Ruhların değişmesi ve terbiye edilmesi büyük önem taşımaktadır. Zira ahirette Allah'ın azabından kurtulmak, O'nun rızasını kazanmak ve cenneti elde etmek için nefsi ıslah etmek her Müslümanın dünya hayatındaki asli görevidir. Bu bağlamda İslâm'a davet faaliyetini icra edecek bireylerde birtakım özelliklerin bulunması gerekmektedir. Bu özellikler şu şekilde özetlenebilir.

3.1. Doğru İslâm Anlayışına Sahip Olmak

Nefsi ıslah etme eylemi, diğer görevleri yerine getirmenin ilk adımıdır. İmanlı bir şahsiyetin oluşmasının temeli de sağlam bir akideye dayanmaktadır. Burada kastedilen husus, hurafe ve bidatlerden uzak, ilk dönem Müslümanlarını olgunlaştıran, onların ruhlarına ve iradelerine hükmeden, yaşamlarının her aşamasında varlığını hissettiren ve faydalı işleri yapmaya ileten bir inançtır. Doğru İslâm inancı, hiçbir baskı ve şüphenin karşısında sarsılmayan, Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, ahiret gününe, kaderin hayrına ve şerrine gerçek manada inanmaya sevk eden bir inanç sistemidir. Gizli ve açık hallerde, öfkeli ve mutlu zamanlarda, kısacası her zaman ve mekânda Allah'ın merhamet ve rızasını arzulamaya, öfkesinden ve gazabından endişe etmeye, her halükârda Allah'ın gözetimi altında olduğunu hatırlamaya sevk eden bir inançtır. Müslüman kardeşiyle övünen, onu çok seven, kardeşine istediğini veren, onu kendisine bile tercih eden, saygınlığını ve itibarını savunan, onu yalnız bırakmayan bir inanç sistemidir. Bireylere, Müslüman kardeşlerine karşı sorumluluk duygusunu aşıl原因 ve irşâd faaliyetini yerine getiremeyenlerden dolayı yürekleri sızlatan bir inançtır.²¹ Davet ve irşâd faaliyetini icra etmek için nefsi ıslah etmenin temel prensibi olan sahih itikattan sonra, sünnete uygun eda edilen ibadet dönemi başlamaktadır. İbadet kavramı; namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerle sınırlı kısır bir anlamdan ziyade, hayatın bütünü kapsayan bütüncül bir kavramı bünyesinde barındırmaktadır. Başka bir deyişle, insanlar hayatlarının her anını Allah'a ibadete dönüştürebilir. Nitekim Cenab-ı Allah "*Ben cinleri ve insanları ancak*

¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13/136; Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *el-Cami'u's-sahih* (Beyrut: el-Mektebetü'r-Risâle, 2015), "Cenâiz", 23 (No. 1358); Müslim, *Sahih-i Müslim*, "Kader", 22 (No. 2658); Hibbân, *Sahihu İbn Hibbân.*, 1/341; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 1/283.

²⁰ Mustafa Meşhur, *İslâm'a Davet Fikhi* (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2009), 134.

²¹ Seyyid Muhammed Nuh, *İslâm'a Davetin Öncelikleri* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2010), 79.

bana kulluk etsinler diye yarattım” buyurmaktadır. Dolayısıyla davetçi tebliğ ve irşâd faaliyetine başlamadan önce yaşamını ibadetlerle süslemesi gerekmektedir.

3.2. Rabbiyle Güçlü Bir Bağ Kurmak

Davet ve irşâd ehli olan kimsenin gece gündüz her daim Allah’ın murakabesi altında olduğunu hatırlaması, Allah’ı görüyormuş gibi ona ibadet etmesi gerekmektedir. Haramlardan kaçınmakla yetinmemeli, harama sürükleyebileceği endişesiyle bazen helal olan şeylerden de uzak durabilmelidir. Diğer insanlar haram olan eylemleri hafife alıp onu sıradan bir şeymiş gibi kabul ederken, İslâm davetçisinin bulunduğu konumu muhafaza etmesi ve inancında sebat göstermesi lazımdır. Bu yönüyle mürşid, rabbine son derece güven duymalı ve *“hiç şüphesiz Allah iman eden kullarını savunur”*²² âyetinde de belirtildiği üzere Cenab-ı Allah’ın ona destek çıkacağını ve yardımını ondan esirgemeyeceğini bilmelidir. Davetçi, asla ümitsizliğe kapılmamalıdır. Zira Allah’a ulaşmayı dileyen kalbe ümitsizliğin sirayet etmesi düşünülemez. Ümitsizlik ancak imanı reddeden kalplerde yer bulur. *“Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Çünkü, inançsızlar dışında hiç kimse Allah’ın rahmetinden ümit kesmez.”*²³ Hz. Peygamber’in, davet ve irşâd faaliyeti sırasında karşılaştığı problem ve engelleri, rabbine iltica etmek suretiyle bertaraf ettiğine dair birçok örnek zikredilmektedir. Buradan hareketle irşâd faaliyetini yürüten kimsenin, her türlü olumsuzluğa rağmen Allah’a olan itimadının tam olması ve sıkıntılar karşısında sarsılmaması gerekmektedir.

3.3. İnsanlarla Sosyalleşmeye Önem Vermek

İnsanları hidayete ve doğru yola irşâd edecek bir ferdin, toplumla iç içe olması ve onlarla güçlü bir münasebet kurması, onun bu işte başarılı olacağını gösteren önemli bir faktördür. Daveti topluma ulaştırırken fakir-zengin, güçlü-zayıf şeklinde herhangi bir sınıflandırmaya gitmemeli ve herkese eşit mesafede durması gereklidir. Abese sûresinde de değinildiği üzere²⁴ Hz. Peygamber’in Abdullah ibn Ümmü Mektûm ile yaşadığı hadise, fiziksel açıdan kusurlu görünse bile her bireyin eşit seviyede ilgiyi hak ettiğine örneklik teşkil etmektedir. Kureyş kabilesinden seçkin bir heyetin Müslüman olabileceği düşüncesiyle Hz. Peygamber’in onlara daha çok zaman ayırıp Abdullah’ı ihmal ettiği ve bu nedenle âyette uyarıldığı görülmektedir.²⁵ Bu sebeple, sahip oldukları konum itibarıyla bazı insanların farklı bir muameleye tabi tutulması diğer bazılarının da istenilen seviyede değer görmemesi davet ve irşâd faaliyetine büyük zarar vermektedir.

3.4. Geniş Ufka Sahip Olmak

İslâm davetçisinin toplum nezdinde önemli bir yeri teşkil ettiği bilinmektedir. Zira kendisi, toplumu irşâd etme ve onlara doğru yolu gösterme görevini bizzat üstlenmiştir. Bu bakımdan toplumun eğitim ve ıslahı için gerekli bütün araçlara sahip, deneyimli ve tecrübeli bir birey olarak kendisini yetiştirmesi gerekmektedir. Hakeza fıkıh, hadis, tefsir ve siyer alanlarında da ciddi bir birikime sahip olmalıdır. Aksi takdirde toplumun ihtiyaçlarına cevap veremeyecek ve sorunların üstesinden gelemeyecektir. Dolayısıyla bir davetçinin Kur’ân’ın bir bölümünü mutlaka ezberlemiş olması, hadislerden de belli bir miktarı, anlamı ve yorumuyla birlikte okumuş olması önem arz etmektedir. Hz. Peygamber’in, farklı bölgelere davetçi olarak göndereceği ashabını daha önceden sınıadığı ve bu konuda onlara özel sorular yönelttiği görülmektedir. Muâz b. Cebel örneğinde olduğu gibi Hz. Peygamber’in uyguladığı bu yöntem ona, sahabenin sahip olduğu bilgi seviyesini öğrenme ve olaylar karşısında nasıl bir davranış

²² el-Hacc 22/38

²³ el-Hacc 22/40

²⁴ Abese 80/1-4

²⁵ Taberî, *Câmi’ul-beyân*, 24/218; Ebü’l-Kâsım Cârullah Zemaşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki’t-tenzil ve ‘uyuni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vil* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 2009), 7/233; Râzî, *Mefâtihü’l-gayb*, 16/352; İbn Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 8/320.

sergileyecekleri konusunda kanaat belirtme imkânı sunmuştur.²⁶ İlk dönem siyer tarihine bakıldığında, bir davetçi için gerekli olan unsurların ve pratik uygulamaların burada var olduğu görülecektir. Hicretin ilk aşısında, aile içi iletişim, evlilik hayatı, çocuk eğitimi, alışverişi, toplumsal sorunların çözümü ve benzeri konularda yaşanmış en güzel örneklere rastlamak mümkündür.²⁷

3.5. Muhatap Kitleyi İyi Tanımak

Davet ve irşâd alanında başarılı olabilmenin en önemli unsurlarından biri de daveti ulaştırdığı kimselerin kültür, dil, medeniyet, ahlak, kişilik, prensipler, alışkanlıklar ve buna benzer özelliklerini iyi tanımaktır. Hakeza, yaşadığı toplumun geçmiş tarihine vakıf olmak, inanç konusundaki sapmalar, gelenek ve alışkanlıklardaki aşırılıklardan ders çıkararak günlük yaşamlarına yön vermek büyük önem arz etmektedir. Davetçinin toplum psikolojisi alanında eğitim almış olması, bireylerin psikolojik yapısı hakkında bilgi sahibi olmasına, onların hangi konulara daha çok eğilimli oldukları fikrine katkı sağlayacaktır. Bunun yanı sıra toplumun güçlü ve zayıf yönlerini, gerileme ve ilerleme sebeplerini fark edip buna göre bir planlama yapması, zamanı doğru kullanması açısından gerekli bir durumdur. Aynı dili konuşmadığı farklı bir toplumda yaşayan bir Müslüman'ın, yaşadığı toplumun dilini çok iyi öğrenmesi gerekmektedir. Zira dilin (sözün) gücü sihrin gücü kadar etkilidir.²⁸ Devlet lideri olması bakımından Hz. Peygamber'e farklı ülkelerden farklı dillerde mektuplar geldiği bilinmektedir. Bu sebeple Allah resulü Zeyd b. Sâbit'e süryanice'yi öğrenmesini emretmiş ve Zeyd 15 günde süryanice'yi öğrenmiştir.²⁹ Farklı dilleri öğrenme hususunun sadece alanda uzman kimselerle sınırlandırılması pek doğru değildir. Müslüman olmayan toplumlarda yaşayan bireylerin, okudukları âyet ve hadisleri muhatap kitlelere iletmede de kullanılan dile ihtiyaç duydukları bilinen bir gerçektir. Âyet ve hadislerin içerdiği hakikatlerin gerçekliği, aynı dili konuşmayan davetçi ve davet edilen toplum bakımından pek bir anlam ifade etmemektedir. Davetçinin öncelikli olarak bireylerin gönüllerine ve kalplerine hitap etmesi, kendilerinden ziyade eylem ve söylemlerindeki yanlışlara dikkat çekmesi tavsiye edilmektedir. Yaptıkları hatalı bir davranıştan sakındırırken, İslâm'ın emrettiği alternatif güzel bir davranışa teşvik etmelidir. Sözlü olarak sürekli kınama, azarlama, tenkit ve aşağılamanın, davet çalışmasına faydadan çok zarar vereceği bilinmelidir.³⁰

3.6. Hoşgörülü ve Yumuşak Huylu Olmak

İnsanların gönlünü fethedebilme gayesiyle irşâd faaliyeti gerçekleştiren bir davetçi, öfke kontrolünü iyi yönetmelidir. Zira muhatap kitle tarafından kendisini öfkelendirecek ve çileden çıkaracak tepkilerle karşı karşıya kalmaktadır. Bu süreçte son derece hoşgörülü olmalı ve ayrıştırıcı bir dil kullanmaktan kaçınmalıdır. Aksi halde etrafında toplanan insanların dağılması söz konusu olacak ve bu durum onun davet çalışmasında başarısız olduğunu gösterecektir. Cenâb-ı Allah Hz. Peygamber'e “*Şayet sen katı kalpli ve sert bir mizaca sahip olsaydın insanlar etrafından dağılıp giderlerdi*”³¹ buyurarak kendisinin topluma karşı affedici ve

²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/333; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl Dârimî, *es-Sünen* (Riyad: Dâru'l-Muğni, 2000), 1/267; Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Cidde: Darü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1998), "Kitâbü'l-Akdiye", 23 (No. 3592); Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1978), "Ahkâm", 13 (No. 1327); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 20/170; Ebû'l-Fida 'İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Fikr, 1986), 5/103.

²⁷ Nuh, *İslâm'a Davetin Öncelikleri*, 137.

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/498; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî Mâlik, *el-Muvaţta'* (Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1382), 2/986; Buhârî, *el-Cami'ü's-sahih*, "Nikâh", 67 (No. 5146); Müslim, *Sahih-i Müslim*, "Cuma", 47 (No. 869); Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "el-Birru ve's-Sıla", 25 (No. 2028).

²⁹ Hibbân, *Sahihu İbn Hibbân*, 16/84; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, 19/303.

³⁰ Hammâm Abdurrahman Said, *İslâm'a Davet Esasları* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2008), 141.

³¹ Âl-i İmrân 3/159

yumuşak huylu olmasını istemiştir. İnsanların yapısı birbirinden farklı olduğu için davetçi, ılımlı ve nazik insanların yanında sinirli ve anlayışsız insanlarla da muhatap olabilmektedir. Her iki durumda da bireylerin rûhî yönlerini dikkate alarak onlara yaklaşmalıdır.³² Yine Cenâb-ı Allah Hz. Mûsâ ve kardeşi Hz. Hârûn'u Firavun'a elçi olarak gönderirken “*Ona yumuşak sözlerle İslâm'ı anlatın. Olur da Allah'ı anar ve ona karşı gelmekten sakınır*” diyerek irşâd ve tebliğ yöntemini kendisine hatırlatmıştır.

Sonuç

Geçmiş toplumlarda insanların zaman zaman itikâdî ve ahlakî problemler yaşadığı bilinen bir gerçektir. Yaptıkları hataları görmezden gelmeleri ve birbirlerini uyarmamaları sebebiyle kötülükler yaygınlaşmıştır. Bu sebeple Cenâb-ı Allah, onları yanlışlardan alıkoyacak ve doğru yola iletecek peygamberler göndermiştir. Peygamberlerin yaptıkları en önemli ıslah çalışması davet ve irşâd faaliyeti olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm, peygamberlerin kendi kavimlerini İslâm'a davet ederken kullandıkları farklı yöntemlerden bahsetmiştir. Uygulanan bu yöntemlerdeki temel hedef, insanların yüreğine hitap edebilmek ve onları hidayete ulaştırmaktır. Peygamberlerin üstlendiği bu kıymetli vazifeyi daha sonra âlimler ve onların izinde giden davetçiler devam ettirmişlerdir. Ancak bu alanda çalışacak davetçi bireylerin bazı özelliklere haiz olmaları gerekmektedir. Yeterli bilgi sahibi olmayan bir kimsenin davet ve irşâd faaliyetini icra etmeye çalışması, İslâm'a daha çok zarar verecektir. Bu bakımdan davetçinin uzun soluklu bu çalışmayı itinayla yürütmesi ve hassas davranması büyük önem arz etmektedir. Kısa zamanda sonuç elde etmekten ziyade, davet merhalelerini titizlikle ele almalıdır. Muhatabı ikna edebilmenin en önemli araçlarından birisi de ihtilafî konuları arka plana atıp ittifak edilen hususları gündemde tutmaktır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût. 36 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1998.
- Beyzâvî, Nasîrüddîn. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'u't-Turâsî'l-arabî, 2011.
- Bilalî, Abdulhamid. *Davet Ahlakı*. İstanbul: Buruc Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Cami'u's-sahîh*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'r-Risâle, 3. Basım, 2015.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1. Basım, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *es-Sünen*. Cidde: Darü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1998.
- Ebû Zur'a, Abdurrahman b. Amr. *Târîhu Ebî Zur'a ed-Dimeşkî*. Dimeşk: Mecmeu'l-luğati'l-arabiyye, 1. Basım, 2002.
- Gazâlî, Muhammed. *Müslümanların Gerilemesi ve Düşmanların Hileleri Arasında Davet Cihadı*. İstanbul: Asalet Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî. *Sahîhu İbn Hibbân*. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1984.

³² Abdulhamid Bilalî, *Davet Ahlakı* (İstanbul: Buruc Yayınları, 2019), 125.

- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu Medîneti Dimeşk*. ed. Ali Şîrî. 54 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida 'İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn b. Ömer. *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*. 15 Cilt. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Fikr, 1. Basım, 1986.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida 'İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. 8 Cilt. Riyad: Daru Taybe, 2. Basım, 1999.
- İbn Seyyidünnâs, Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî. *Uyûnü'l-eşer fî fûnûni'l-meğâzi ve 'ş-şemâ'il ve 's-siyer*. ed. İbrâhîm Muhammed Ramadan. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1993.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 8 Cilt. Dimeşk: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2002.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câm 'i li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvaţta'*. Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2. Basım, 1382.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Tefsîrü'l-Mâtürîdî*. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.
- Meşhur, Mustafa. *İslâm'a Davet Fikhi*. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1. Basım, 2009.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. Kahire : Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.
- Nuh, Seyyid Muhammed. *İslâm'a Davetin Öncelikleri*. İstanbul: Ravza Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahreddîn. *Mefâtihü'l-gayb*. 22 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Said, Hammâm Abdurrahman. *İslâm'a Davet Esasları*. İstanbul: Nida Yayıncılık, 1. Basım, 2008.
- Süheylî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî. *er-Ravzü'l-ünüf fî şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*. ed. Ömer Abdusselâm Sülâmî. 7 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1. Basım, 2000.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 10 Cilt. Kahire: Merkez'ü Hecr li'l-Buhûsi ve'd Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 1. Basım, 2003.
- Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-'ibâd (es-Sîretü's-Şâmiyye)*. ed. Âdil Ahmed - Ali Muhammed Mu'avvad. 12 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1. Basım, 1993.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî eş. *Fethü'l-kadîr el-câm 'i beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 2. Basım, 1964.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2. Basım, 1984.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 12 Cilt. Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1. Basım, 2001.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. Basım, 1978.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyuni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 2009.

KUR'ÂN-I KERÎM'DE MUHATABA GÖRE TEBLİĞ VE İRŞAD FAALİYETİ

Mehmet Demir*

ÖZ

Kur'ân-ı Kerîm, bütün zaman ve mekânları kuşatan; tüm insanlara hitap eden evrensel ilahi bir kitaptır. Kur'ân-ı Kerîm, hikmetli, mev'ize-i hasene ve ikna edici yöntem ve üslubuyla beşeriyete doğru yolu gösteren bir hidayet kaynağıdır. Kur'ân-ı Kerîm, muhatapların durumuna göre tebliğ ve irşad faaliyeti özelliğine sahiptir. Kur'ân-ı Kerîm'in mü'minlere yaptığı tebliğ ve irşad faaliyeti ile ehl-i kitaba, inkârcılara, münafıklara ve diğerlerine yaptığı tebliğ ve irşad faaliyeti aynı değildir. Başka bir ifadeyle Kur'ân-ı Kerîm'in tebliğ ve irşad faaliyeti, her insan grubunun yapısına uygun olarak tarz ve içerik bakımından farklılık arz etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm, hem dünya hem ahiret saadetini temin etmek için, muhtelif toplumların hallerini tahlil ederek haklarında elde ettiği teşhislere göre ortaya koymuş olduğu kurullarla onlara tebliğ ve irşad faaliyetini gerçekleştirmiştir. Bunun yanı sıra Kur'ân-ı Kerîm, fert fert şahıslara yaptığı hitaplar itibarıyla da onlardan her birine münasip olan tebliğ ve irşad faaliyetini uygulamıştır. Başka bir ifadeyle Kur'ân-ı Kerîm, müphem veya sarîh olarak içinde zikrettiği şahıslara, durumlarına göre onlara uygun olan tebliğ ve irşad faaliyetini tatbik etmiştir. Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. İbrahim, Hz. Mûsâ, Hz. İsâ gibi peygamberlere yapılan hitaplar ve o hitapların içeriği ile Nemrud, Firavun, Kârûn, Hâmân gibi kişilere yapılan hitaplar ve o hitapların içeriği birbirinden farklıdır. Haliyle meleklerle ve İblîs'e yapılan hitaplar ve o hitapların içeriği de farklılık göstermiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'i yaşayışında tatbik eden Hz. Peygamber muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyeti konusunda yegâne örnek şahsiyettir. İlahi emrin ilk muhatabı olan Hz. Peygamber, Yüce Allah tarafından Kur'ân-ı Kerîm'i insanlara tebliğ, beyan ve irşad vazifesini yerine getirmekle yükümlü tutulmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'i, Hz. Peygamber muhtelif çevre ve ortamlarda bizzat söylem ve eylemleriyle ifade ederek insanlara tebliğ etmiş, beyanda bulunmuş ve onları irşad etme görevini yerine getirmiştir. Burada Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyeti bağlamında Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet-i Seniyye bütünlüğü dikkat çekicidir. Kur'an-ı Kerîm olmadan Sünnet-i Seniyye'yi, Sünnet-i Seniyye olmadan da Kur'ân-ı Kerîm'i tek başına açıklamaya çalışmak mümkün görünmemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyetinin öncüsü Hz. Peygamber'dir. Yüce Allah'ın elçisi olarak Hz. Peygamber, Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyetini yerine getirmiş, bu konuda o, mü'minler için en güzel örneği teşkil etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân. Sünnet, Tebliğ, İrşad, Muhatap.

Giriş

Kur'ân, cihanşümül ilahi bir kitaptır. Hz. Peygamber onu tüm insanlara tebliğ etmek üzere görevlendirilmiştir.¹ Hz. Peygamber, mükellef olduğu bu tebliğ ve irşad faaliyetini hakkıyla yerine getirmiştir.² Hz. Peygamber tarafından yerine getirilen bu tebliğ ve irşad faaliyeti karşısında insanların gösterdikleri tepkiler, onların konumlarının ve kimliklerinin tayininde belirleyici olmuştur. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'de, Hz. Peygamber'in yaptığı tebliği kabul edenlere mü'min, kendilerine Tevrat, Zebûr, İncil gibi ilahi kitaplar verilen fakat bu

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Ana Bilim Dalı, mdemir6358@gmail.com

¹ Sebe' 34/28.

² Bk. el-Mâide 5/67.

inançlarından vaz geçmeyip reddedenlere ehl-i kitap, inkâr edenlere kâfir, iman etmediği halde inanmış gibi görünenlere münafık, Yüce Allah'a şirk koşmakta direnenlere de müşrik denilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de tebliğ ve irşad faaliyeti, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber tarafından evvela bütün insanlara, sonra bu tebliğin ve irşadın karşısında onların sergiledikleri davranışlarına göre sahip oldukları hususiyetleri ve durumları dikkate alınarak en uygun şekilde yerine getirilmiştir. Binaenaleyh Hz. Peygamber'in ifa ettiği bu tebliğ ve irşad faaliyeti, Yüce Allah'ın buyrukları çerçevesinde toplumların ve bireylerin yapılarına göre tezahür etmiştir.³

Hz. Peygamber'in yapmış olduğu tebliğ ve irşad faaliyetinin birçok kimse tarafından doğru dürüst bilinmediği ya da göz ardı edildiği yahut indi yaklaşımlar sebebiyle yanlış anlaşılıp uygulandığı görülmektedir. Bu ise insanları İslam'a davet hususunda yapılan tebliğ ve irşad faaliyeti açısından birtakım problemlere neden olmaktadır. Onun için mü'minlerin, özellikle mübelliğ ve mürşid mevkiinde olanların Kur'ân-ı Kerîm'de talim edilen tebliğ ve irşad faaliyetini kavramaları gerekmektedir. Bu konuda yeterli olmayanların tebliğ ve irşad faaliyetinin hem kendilerine hem diğerlerine zarar verdiği gayet açıktır. Medyada neredeyse her gün buna şahit olmaktayız.⁴ Çalışmada, Kur'ân-ı Kerîm'e göre tebliğ ve irşad konusunda bir nebze de olsa katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de, mü'minlerin tebliğ ve irşad faaliyeti noktasında uymaları gereken hususlardan olmak üzere Hz. Yusuf'un ve ona uyanların bilerek Yüce Allah'a davet ettikleri, Yüce Allah'ı her türlü noksan sıfatlardan tenzih ettikleri ve Yüce Allah'a ortak koşanlardan olmadıkları belirtilmektedir.⁵ Ayrıca Hz. Peygamber'in ve onun şahsında bütün mü'minlerin, Yüce Allah'ın yoluna hikmetle, güzel öğütle davet, tebliğ ve irşad etmeleri, ayrıca davet edilen insanlarla -mücadele edilecekse eğer- en güzel şekilde mücadele etmeleri gerektiği üzerinde durulmaktadır.⁶ Bu konuyla ilgili olarak Yüce Allah'a davet eden, salih amel işleyen ve şüphesiz ben Müslümanlardanım diyen kimseden daha güzel sözlü birinin olamayacağı ifade edilmektedir.⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de, mü'minler insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet olduğu belirtildikten sonra onların iyiliği emrettikleri, kötülükten sakındırdıkları ve özellikle Yüce Allah'a iman ettikleri belirtilmektedir.⁸

1. Tebliğ ve İrşad Kelimeleri

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyeti ile ilgili olarak tebliğ ve irşad kelimeleri hakkında -az da olsa- bilgi vermek önem arz etmektedir.

Tebliğ, bir şeyi veya bir haberi ulaştırmak demektir. Peygamberlerin vahiy yoluyla aldıkları bilgiyi insanlara ulaştırması anlamını ifade eder. Bir kimsenin irade beyanını başka birine tebliğ etmeye de risâlet denilir.⁹ Ayrıca müezzîn veya başka biri tarafından imamın

³ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, (Dımaşk - Beyrut: Dâr İbn Kesîr, 2002), "Vüdü" 49 (No. 127); Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *Müsned Ebû Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selim Esed, (Dımaşk – Beyrut: Dâru'l-Me'mûn, 1986), 8/246 (No. 470); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Ebû Hacer Muhammad es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2000), 7/462 (no. 10998, 10999).

⁴ Bk. İsmail Lütfi Çakan, "Hitabet ve İrşad açısından Kur'an-ı Kerim'de Söz Çeşitleri" I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 249-256.

⁵ Bk. Yusuf 12/108.

⁶ Bk. en-Nahl 16/125.

⁷ Bk. Fussilet 41/33.

⁸ Bk. Âl-i İmrân 3/110.

⁹ Bk. Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Dâr Sâdir, ty.), 8/419-420.

cemaatle kıldığı namazda aldığı tekbiri, verdiği selamı vs. cemaate duyurulmasına da tebliğ, bu vazifeyi icra edene de mübelliğ denilir.¹⁰

Tebliğ kelimesi beleğa kökünden türemiştir. Beleğa ise belirlenen bir mekâna veya bir şeye ulaşmak, bir gayeye erişmek anlamına gelir.¹¹ Konuşan kişinin samimiyetle doğru bir dil kullanarak amacını muhatabına tamamen ulaştırmasına da “belâğat” denir.¹² Tebliğ kelimesi ise birinin bir şeyi veya haberi diğer birine ulaştırması anlamına gelir. Tebliğ, Hz. Peygamber’in risâlet vazifesini bütün insanlara ulaştırması anlamında terimleşmiştir. Kur’an-ı Kerîm’de tebliğ, Hz. Peygamber’in risâletini Müslümanlara ve diğer insanlara iletmesi manasında kullanılmıştır. Tebliğ lafzının geçtiği ayetlerde enbiyanın¹³ ve Hz. Peygamber’in vazifesinin sadece Allah’ın mesajını bildirmek¹⁴ olduğu, Yüce Allah’ın mesajını bildirmediği takdirde vazifesini ifa etmemiş olacağı¹⁵ ifade edilmiştir. Kur’an-ı Kerîm de insanlar için bir mesaj (belâğ) olarak¹⁶ isimlendirilmiştir.¹⁷

İrşad kelimesi ise sözlükte rüşd kökünden türemiş bir masdar olup doğru yolu göstermek demektir.¹⁸ Rüşd kelimesi de doğru yolu bulup onu kararlılıkla benimsemek anlamına gelir. Burada söz konusu edilen yolun, maddî anlamdan çok manevî sahayı alakadar ettiği kabul edilebilir. İrşad kelimesini ilgili olduğu kelimelerle beraber şöyle belirtmek mümkündür: İrşad kelimesi, hidayet kelimesinin müradifi olarak kullanılabilir.¹⁹ Lakin hidayet umumiyetle Yüce Allah’a izafe edilirken irşad ise kula da nispet edilebilir. İrşad kelimesinin tevfik kelimesi ile de anlam yakınlığı söz konusudur. Tevfik, Yüce Allah’ın, kulunun fiilini kendi rızasına uygun olarak yaratması²⁰ şeklinde tanımlanabilir. Ancak irşad, mü’mine ve kâfire yönelik yapıldığı halde tevfik yalnız mü’minler için söz konusudur. İrşad kelimesi, anlam yakınlığı itibarıyla davet kavramıyla da bağlantılı görülebilir. Davet, insanları İslâm dinini benimsemeye ve Müslümanları dinî vazifelerini ifa etmeye çağırma olarak da ifade edilebilir. Burada davet kavramı daha çok insanları İslam dinini benimsemeye çağırma, irşad ise Müslümanları dini vazifelerini yerine getirmeye çağırma şeklinde şüyu bulmuştur. Ayrıca irşad lafzının ilgili olduğu kavramlardan olmak üzere tebliğ, tezkîr, tebşîr, inzâr ve emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker’i zikretmek mümkündür.²¹

¹⁰ Bk. Mehmet Boynukalin, “Tebliğ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/218.

¹¹ Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, *Mu’cemu’l Mekâyis fi’l-Luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, 6 Cilt (Beyrut: Dâru’l-fikir, 1399/1979), 1/301; Ebü Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtârü’s-Şihâh* (Beyrut: Mektebetu Lubnan, 1986), 26; bk. Yusuf 12/22; et-Talâk 65/3.

¹² Bkz. Ebü Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), *Kitâbü’l-Ayn*, thk. Abdulhamid Hindavî, 4 Cilt (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 1424/2002), 1/161; Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hâzîmî ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğ*, thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd, 2 Cilt (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 1419/1998), 1/75; bk. en-Nisâ 4/63.

¹³ Bk. el-Ahzab 33/39; el-Araf 7/79.

¹⁴ Bk. Ali İmran 3/20; el-Maide 5/92; el-Araf 7/62, 67; el-Ahkaf 46/23; Hûd 11/57; el-Cin 72/28.

¹⁵ Bk. el-Mâide 5/67

¹⁶ İbrahim 14/52; el-Enbiyâ 21/106; el-Ahkaf 46/35.

¹⁷ Bk. Ebü’l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân* (el-Müfredât fi ğarîbi’l-Kur’ân), thk. Safvan Adnan Davudî, 4. baskı (Dimaşk: Dâru’l-kalem – Beyrut: Dâru’s-şamiyye, 1430/2009), 144-145; Muhiddin Okumuşlar, “Tebliğ, Davet ve Emir-Nehiy Kavramlarının Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi”, marife, yıl. 7, sayı. 1, bahar 2007, s. 99 (93-104)

¹⁸ Bk. İbn Faris, *Mu’cemu’l Mekâyis fi’l-Luğa*, 2/398; Ferâhîdî, *Kitâbü’l-Ayn*, 2/119; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 3/175; Râzî, *Muhtârü’s-Şihâh*, 103.

¹⁹ Zemahşerî *Esâsü’l-belâğ*, 1/355; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 3/176.

²⁰ Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *et-Ta’rifât*, thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd, 2. baskı (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 1424/2002), 73.

²¹ Bk. Bekir Topaloğlu, “İrşad”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 22/454; Mustafa Çağrırcı, Da’vet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/16.

İrşad kelimesi Kur'ân'da geçmez ancak rüşd kökü ve ondan müştak lafızlar on dokuz âyette yer almakta olup²² hidayet, doğruluk, isabet, hayır, fayda, reşid olma manalarını ifade etmektedir. Bir âyette mürşid ismi dolaylı olarak Yüce Allah'a nispet edilmiştir.²³ Başka bir âyette de doğru yolu bulabileceklerin vasıfları Yüce Allah'ı kendilerine yakın bilip O'na yönelmek, davetini kabul edip inanmak biçiminde belirtilmiştir.²⁴ Doğru yolu bulmuş olanların söz konusu edildiği bir âyette bu vasıflar, Yüce Allah tarafından mü'minlere sevdirmiş ve gönüllerine güzel gösterilmiş; inkâr, fasıklık ve (Yüce Allah'ın emir ve nehiyelerine) karşı çıkma da çirkin gösterilmiştir. Bu vasıfları haiz olan kimselerin doğru yolda olanların ta kendileri²⁵ olduğu ifade edilmiştir.²⁶

Rüşd kavramı hadislerde maddî ve manevî alandaki doğru yolu bulmak, bu yolu göstermek anlamında kullanılmıştır.²⁷ Hz. Peygamber, Müslüman olması sırasında Husayn'e, "Allah'ım, bana rüşdümü ilham et ve nefsimin şerrinden beni koru" duasını öğretmiştir.²⁸ Reşid (râşid) (bütün işleri isabetli ve hedefe ulaşıcı) kavramı esmâ-i hüsnâdan biri olarak Yüce Allah'a nispet edilmiştir.²⁹

Tebliğ ve irşad faaliyetinin başlıca unsurları olarak hatip, konu, muhatap ve iletişim araçları akla gelir. Tebliğ ve irşad faaliyetinde hatip, iletilmek istenen mesajı dile getir. Mesajın kendilerine iletilmek istendiği kişilere muhatap, iletilmek istenen mesajı konu, hatip ile muhatap arasındaki bağı sağlayan nesnelere de iletişim araçları denilir.³⁰ Tebliğ ve irşad faaliyetindeki bu unsurlar, hitabeti ve irşadı konu alan kitaplarda genişçe yer almıştır.³¹

Tebliğ ve irşad faaliyetinde muhatabı tanımak gerekir. Bilindiği gibi muhatap, kendisine hitap edilen kişidir. Başka bir ifadeyle hedef kitledir. Muhatabı öğrenip tanıma, tebliğ ve irşad faaliyetinin gerçekleşmesinde rol oynayan temel faktörlerden biridir. Muhatabı öğrenme ve tanıma ile ilgili bilgiye sahip olmadan tebliğ ve irşad faaliyetinin gerçekleşmesi pek düşünülemez. Tebliğ ve irşad faaliyetinde bulunanların muhatabı öğrenip tanımaları, onun ihtiyaçlarının ne olduğunu bilmeleri gerekir. Dolayısıyla muhatabı öğrenme, tanıma ve bilmeye yönelik atılan her adım, tebliğ ve irşad faaliyetinde kolaylık sağlayacaktır.

Kur'ân'da her insanın fitrat üzere yaratılmış olduğu belirtilmektedir. Yüce Allah, Hz. Peygamber'e ve onun şahsında her mü'mine hitap ederek, hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevirmesini, Yüce Allah'ın insanları üzerinde yaratmış olduğu fitrata sınımsız sarılmasını, Yüce Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme ve değişiklik (tebdil) olmadığını,

²² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-hadis, 1364/1945), "rşd", 320-321.

²³ Bk. el-Kehf 18/17.

²⁴ Bk. el-Bakara 2/186.

²⁵ Bk. el-Hucurât 49/7.

²⁶ Topaloğlu, "İrşad", 454.

²⁷ Bk. Arent Jan Wensinck, *el-Mu'cem, el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî*, 7 Cilt (Leiden: Mektebetu Brill, 1936-1969) "rşd", 2/261-262.

²⁸ Bk. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed Nâsiruddin el-Elbânî (Riyad: Mektebetu'l-maârif, ty.), "Da'avât", 70 (No. 3483).

²⁹ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen İbn Mâce*, thk. Râid b. Sabri ibn Ebî Alfa (Riyad: Dâru'l-Hadâra, 2015), "Du'â" 10 (No. 3861); Tirmizî, "Da'avât" 83 (No. 3506); Topaloğlu, "İrşad", 454.

³⁰ Bk. Kasım Kocaman, "Geçmişten Günümüze Dinî İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu", (Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Nisan 2019), 12/63.

³¹ Bk. Abdurrahman Çetin, *Hitabet ve İrşad, Din Hizmetlerinde İletişim ve Güzel Konuşma*, 9. baskı (Bursa: Emin Yayınları, 2008). İsmail Lütfü Çakan, *Dini Hitabet; Çeşitleri - İlkeleri - Örnekleri*, 26. baskı (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2022). Ahmet Emin Seyhan vd., *Dini Hitabet ve Din Hizmetleri*, ed. Ali Rıza Gül, (İstanbul: Lisan Yayıncılık, 2021), <https://docplayer.biz.tr/203449811-Dini-hitabet-ve-din-hizmetleri.html> erişim: 24.09.2022. Kamil Yaşaroğlu, *Hitabet ve Mesleki Uygulama* (İHL Ders Kitabı), ed. Hasan Özarslan, MEB. 2019. https://drive.google.com/file/d/15PSrBRMCI__hEn5NDPTguER2Pa9VV-Zl/view erişim: 24.09.2022.

dosdoğru dinin de bu din olduğunu fakat insanların çoğunun bilmediğini buyurmaktadır.³² Her muhatap da başkasına muhtaç olarak yaratılmıştır.³³ Muhataptaki inanma ya da din duygusu fitrîdir. Muhatabın yaşadığı muhitin, bilhassa aile ortamının bu duyguyu olumlu veya olumsuz etkilediği de bir gerçektir. Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmuştur: “Her çocuk fitrat üzere doğar. Sonra ana babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.”³⁴

Tebliğ ve irşad faaliyetinin, muhatabın fitratı, ruhî yapısı ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak çeşitli telkin ve ikna yollarıyla yapıldığı malumdur. Dolayısıyla peygamberler, tebliğ ve irşad faaliyetinde muhatabın fitratı, psikolojik yapısı ve durumuna göre hareket ettikleri için Yüce Allah’ın yardımıyla muvaffak olmuşlardır. Başka bir ifadeyle tebliğ ve irşad faaliyetinin tahakkuku, insanın sahip olduğu özellikleri; istidat, kabiliyet ve temayülleri doğrultusunda tezahür eder. İnsan, kendisine yapılan iyiliğin, gösterilen güzelliğin komutanı değil eri olması hasebiyle kendisine yapılan uygun, doğru, iyi ve güzel tebliğ ve irşad faaliyeti karşısında olumlu cevap verir.³⁵ Zira iyiliğin karşılığı, elbette iyilik olacaktır.³⁶

Kur’an-ı Kerîm’de muhataba yönelik icra edilen tebliğ ve irşad faaliyeti, muhatabın hangi şeyden yaratılmış olduğunu bilip kendini tanıması gerektiği,³⁷ yaratıldıktan sonra başıboş bırakılmadığı,³⁸ varlığının bir gayesi³⁹ ve yapıp ettiklerinden mesul olduğu⁴⁰ üzerinde durmaktadır. Tebliğ ve irşad faaliyetindeki amaç, muhatabı Yüce Allah’a kulluk etmeye, Yüce Allah’ın dışında hiçbir varlığı mâbud kabul etmemeye, Yüce Allah’ın belirlediği çerçevede hayatını yaşamaya davet etmektir.⁴¹ Bu ise muhatabı ve içinde yer aldığı toplumu hem dünya hem ahiret huzuruna kavuşturur. Yüce Allah’ın emir ve yasakları her muhatabın faydası içindir. Muhatap, Rabbim Yüce Allah’tır dedikten sonra dosdoğru olursa, Yüce Allah’ın buyruklarına göre amel ederse, Yüce Allah nezdinde nice mükâfata mazhar olur.⁴²

Kur’ân-ı Kerîm’in, insanların birbirleriyle olan alakaları ve toplumdaki rolleri, itikadî hususiyetleri ve peygamberlere karşı takındıkları tavırları itibarıyla değerlendirdiği, ilgili ayetlerin bahsettiği toplumlarda çeşitli tabakaların mevcudiyeti ve bunlar arasındaki ilişkileri ele aldığı bilinmektedir. Binaenaleyh Kur’an-ı Kerîm, insanların itikadî ve fikrî özelliklerini, peygamberlere karşı takındıkları tavırlarını dikkate alarak onları mü’min, kâfir, münafık, müşrik gibi bir sınıflandırmaya tabi tutmaktadır. Kur’an’ın, bazen tüm insanlara birden, bazen sadece mü’minlere⁴³ veya kâfirlere⁴⁴ yahut münafıklara⁴⁵ veyahut müşriklere⁴⁶ tebliğde bulunduğu görülmektedir. Yapılan bu tebliğde, muhatapların özellikleri göz önünde bulundurulmaktadır. Bu konuda yapılan tebliğ ve irşad faaliyetini Kur’ân’ın pek çok yerinde görmek mümkündür. Meselâ bütün insanlığa hitabeden bir ayette şöyle buyurulmaktadır: " Ey

³² Bk. er-Rûm 30/30.

³³ Bk. Fâtır 35/15.

³⁴ Buhârî, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, “Cenâiz” 79 (No. 1358, 1359), 92 (No. 1385; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Dâr taybe, 2006), “Kader” 5 (No. 2658 (22-25)).

³⁵ Bk. Mehmet Şanver, “Dinî Tebliğ ve Eğitim Açısından Kur’an’da İnsan Psikolojisi ve Özellikleri” (Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2001), 10/1, 137-164.

³⁶ Bk. er-Rahman 55/ 60. Bu konuda “İnsan iyiliğin kölesidir”, “Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır” gibi atasözleri meşhurdur.

³⁷ Bk. et-Târık 86/5-7.

³⁸ Bk. el-Kiyâme 75/36.

³⁹ Bk. el-Enbiyâ 21/16; el-Mü’minûn 23/115; Sâd 38/27; z-ez-Zâriyât 51/56.

⁴⁰ Bk. en-Necm 53/38-41; el-Müddessir 74/38; eş-Şems 91/7-10; ayrıca bk. Temel Yeşilyurt, “Kur’an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap)” (Firat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005), 10/1, ss. 37–50.

⁴¹ Bk. Fussilet 41/33.

⁴² Bk. Fussilet 41/30-32.

⁴³ Bk. el-Bakara, 2 /104, 153, 172, 178, 183, 208 vs.

⁴⁴ Bk. el-Kâfirûn, 109/1; et-Tahrîm, 66/7; el-Mülk, 67/6.

⁴⁵ Bk. et-Tevbe, 9/67, 68; el-Ahzâb, 33/73; el-Münâfikûn, 63/1 vs

⁴⁶ Bk. el-Ahzâb, 33/73; Fetih, 48/6; el-Beyyine, 98/1, 6; el-En’am, 6/14, 23, 79, 106 vs.

insanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız. Allah ise her bakımdan sınırsız zengin olandır, övülmeye hakkıyla lâyık olandır."⁴⁷ Neticede Kur'an-ı Kerîm, tebliğ ve irşad faaliyetinde içtimaî hayatın hakikatlerini ve sosyolojik hususiyetlerini göz önünde bulundurmaktadır. Doğru şekilde tespit edilen kimliklere uygun olarak yapılan bu tür sınıflandırmalar, muhatabı daha iyi tanımada ve onunla en iyi iletişimi kurmada önemli bir faktördür. Bu ise, tebliğ ve irşad faaliyeti için kullanılan metotların oluşturulmasında veya geliştirilmesinde ve hedefe varmada kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır.⁴⁸

2. Kur'ân-ı Kerîm'de Muhtelif Toplumlara Göre Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

Kur'ân-ı Kerîm'de, Yüce Allah'a karşı insanların bir bahaneleri olmasın diye müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberler gönderildiği belirtilmektedir.⁴⁹ Her peygamberin de onlara (Allah'ın emirlerini ve yasaklarını) iyice açıklaması için, ancak kendi kavminin diliyle gönderildiği ifade edilmektedir.⁵⁰

2.1. Bütün İnsanlara Yapılan Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

Kur'ân-ı Kerîm'de insanların hepsine yönelik birden gerçekleştirilmiş olan tebliğ ve irşad faaliyetine bakıldığında, insanların durumları dikkate alınarak "Ey insanlar!" şeklinde hitap edildiği, bu hitapta tüm insanları ilgilendiren konuların dile getirildiği görülmektedir.

Bu tebliğ ve irşad faaliyetinde bilhassa Yüce Allah'a ibadet etme ve O'na karşı gelmeme üzerinde durulmaktadır.⁵¹ Yüce Allah, bir âyette "Ey insanlar!" hitabından sonra, insanları bir tek nefisten yarattığını ve ondan da eşini yarattığını; ikisinden birçok erkek ve kadın yaydığını, Kendisi adına insanların birbirlerinden dilekte bulunduğu Yüce Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan uzak durmaları gerektiğini buyurmaktadır. Yüce Allah'ın insanlar üzerinde bir gözetleyici olduğu da belirtilmektedir.⁵² Başka bir âyette ise Yüce Allah "Ey insanlar!" hitabından sonra, insanların ölümden sonra diriliş hakkında herhangi bir şüpheleri varsa, onların topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir "alaka"dan, sonra da yaratılışı belli belirsiz bir "mudga"dan yaratıldıklarını ifade etmektedir. Aynı âyette Yüce Allah'ın, dilediğini belli bir süreye kadar rahimlerde durdurduğu, sonra insanları bir çocuk olarak çıkardığı, sonra (akıl, temyiz ve kuvvette) tam güçlerine ulaşmaları için (insanları kemale erdirdiği), insanlardan ölenler olduğu, yine insanlardan bir kısmının da bilirken hiçbir şey bilmez hâle gelsinler diye ömrün en düşkün çağına ulaştırdığı beyan edilmektedir. Bunun yanı sıra yeryüzünün de ölü, kupkuru görüldüğü, onun üzerine yağmur indirildiğinde kıpırdadığı, kabardığı ve her türden iç açıcı çift çift bitkiler bitirdiği de belirtilmektedir.⁵³ Başka bir âyette de "Ey insanlar!" denildikten sonra, insanların Yüce Allah'tan başka taptıklarının hepsi toplansalar bile bir sineği dahi yaratmayacakları, eğer sinek onlardan bir şey kapsa bunu ondan kurtaramayacakları, dolayısıyla isteyen de, istenenin de âciz olduğu belirtilmektedir.⁵⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de birtakım "Ey insanlar!" hitabından sonra olmak üzere ifade edilen hususları şöyle ifade etmek mümkündür: İnsanların yeryüzünde temiz ve helal olan şeyleri yemeleri ve şeytana uymamaları, şeytanın insanlar için apaçık düşman olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵ İnsanların, Yüce Allah'a karşı gelmekten sakınmaları, hiçbir babanın çocuğuna

⁴⁷ Bk. Fâtır, 35/15.

⁴⁸ Bk. Mehmet Şanver, "Dini Tebliğ ve Eğitim Açısından Kur'an'da İnsan Psikolojisi ve Özellikleri" (Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 10/1, 2001) başlıklı makalesinin 147-164 sayfalarında yapılan tasnif hakkında geniş bilgi verilmektedir.

⁴⁹ Bk. Nisâ 4/165.

⁵⁰ Bk. İbrahim 14/4.

⁵¹ Bk. el-Bakara 2/22.

⁵² Bk. en-Nisâ 4/1.

⁵³ Bk. el-Hac 22/5.

⁵⁴ Bk. el-Hac 22/73.

⁵⁵ Bk. el-Bakara 2/168

hiçbir yarar sağlayamayacağı, hiçbir çocuğun da babasına hiçbir yarar sağlayamayacağı günden korkmaları, şüphesiz Yüce Allah'ın va'dinin gerçek olduğu, dünya hayatının insanları aldatmaması, o aldatici şeytanın da Yüce Allah hakkında insanları aldatmaması gerektiği üzerinde durulmaktadır.⁵⁶ Hz. Peygamber'in insanlara Yüce Allah'tan hakkı (gerçeği) getirdiği, dolayısıyla kendi iyilikleri için iman etmeleri, eğer inkâr ederlerse, göklerdeki her şeyin, yerdeki her şeyin Yüce Allah'a ait olduğunu bilmeleri gerekmektedir.⁵⁷ Kur'ân-ı Kerîm'in Yüce Allah'tan bir öğüt, kalplere bir şifâ ve iman edenler için yol gösterici bir rehber ve rahmet olarak geldiği ifade edilmektedir.⁵⁸ İnsanların Yüce Allah'a muhtaç oldukları, Yüce Allah'ın ise her bakımdan sınırsız zengin ve övülmeye hakkıyla layık olduğu bildirilmektedir.⁵⁹ İnsanların şüphesiz bir erkek ve bir dişiden yaratıldıkları ve birbirlerini tanımaları için onların boylara ve kabilelere ayırıldıkları, Yüce Allah' katında en değerli olanların Yüce Allah'a karşı gelmekten en çok sakınanlar olduğu belirtilmektedir.⁶⁰

Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'e emrettiği bazı hitaplarından olmak üzere 'Ey insanlar!' diye seslenmesinin ardından insanlara şunları tebliğ etmesini istemiştir: Şüphesiz kendisinin, yer ve göklerin hükümrânlığı Kendisine ait olan Yüce Allah'ın tüm insanlara gönderilmiş peygamberi olduğunu, Yüce Allah'tan başka hiçbir ilahın olmadığını, diriltenin de, öldürenin de Yüce Allah olduğunu bildirecektir. Dolayısıyla insanların Yüce Allah'a ve O'nun sözlerine inanan peygamberine, o ümmî peygambere inanmaları ve ona uymaları halinde doğru yolu bulmuş olacaklardır.⁶¹ Hz. Peygamber, insanlara Yüce Allah tarafından gerçeğin (Kur'an'ın) geldiğini, artık kim doğru yola girerse, ancak kendisi için girmiş olacağını, kim de saparsa ancak kendi aleyhine sapacağını, kendisinin insanlardan sorumlu olmadığını tebliğ edecektir.⁶² Yine eğer insanlar dininden herhangi bir şüphede iseler, bilmeliler ki kendisi, Yüce Allah'ı bırakıp da onların taptıklarına asla tapmayacaktır, onların canını alacak olan Yüce Allah'a kulluk edecektir. Kendisine mü'minlerden olması için emrolunduğunu tebliğ edecektir."⁶³ Kendisinin insanlar için ancak apaçık bir uyarıcı olduğunu ifade edecektir.⁶⁴

Bu konuyu şu âyeti zikrederek bitirmiş olalım: "Ey insanlar! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Allah'tan başka size göklerden ve yerden rızık veren bir yaratıcı var mı? O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O hâlde nasıl oluyor da haktan döndürülüyorsunuz?"⁶⁵

2.2. Mü'minlere yapılan Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyeti bağlamında "Ey iman edenler!" şeklindeki nidalara bakıldığında, burada da mü'minlerin durumlarına ve yapılarına göre tebliğ ve irşad faaliyetinde bulunduğu görülmektedir. Bir âyette "Ey iman edenler! 'Râ'inâ (bizi gözet)' demeyin, 'unzurnâ (bize bak)' deyin ve dinleyin"⁶⁶ buyurulmaktadır. Âyette geçen "Raina" (bize çobanlık et) kelimesi koyun gibi güdülmeyi ve kör taklitçiliği ifade eder. Mü'minler, Hz. Peygamber dâhil hiç kimseyi koyun gibi izlemezler. Sahabe, Hz. Peygamber'in verdiği öğütlerden daha çok istifade etmek için Hz. Peygamber'e, "Râ'inâ (Bizi gözet)", diyorlardı. Yahudiler, bu kelimeyi İbrânicede de aşağılama anlamını taşıyan bir manada kullanıyorlardı. Âyette, yanlış manaya çekilebilecek kavramları kullanmaktan uzak durmanın

⁵⁶ Bk. Lokman 31/33; Fâtır 35/5.

⁵⁷ Bk. en-Nisâ 4/170.

⁵⁸ Bk. Yûnus 10/57.

⁵⁹ Bk. Fâtır 35/15.

⁶⁰ Bk. el-Hucurât 49/13.

⁶¹ Bk. el-A'râf 7/158.

⁶² Bk. Yûnus 10/108.

⁶³ Bk. Yûnus 10/104.

⁶⁴ Bk. el-Hac 22/49.

⁶⁵ Bk. Fâtır 35/3.

⁶⁶ Bk. el-Bakara 2/104.

adaba uygun olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu konuya en-Nisâ sûresinin 46. âyeti de ışık tutmaktadır.⁶⁷

“Ey iman edenler!” hitabı ile mü’minlere seslenilmektedir. Mü’minler, bu nidadan sonra birtakım emirlere ve yasaklara uymaları noktasında tebliğ ve irşad edilmektedirler. Mü’minlere yapılan tebliğ ve irşad faaliyetinden olmak üzere şunları zikretmek mümkündür:

Mü’minlerden, sabrederek ve namaz kılarak Yüce Allah’tan yardım dilemeleri,⁶⁸ Yüce Allah’ın verdiği rızıkların iyilerinden ve temizlerinden yemeleri ve Yüce Allah’a şükretmeleri istenmektedir.⁶⁹ Mü’minler, Yüce Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı hâlde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi, sadakalarını başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmamalıdır.⁷⁰ Kur’ân-ı Kerîm’in en uzun âyeti borç konusunda mü’minlere yol göstermektedir.⁷¹ Mü’minlere, kendilerine kitap verilenlerden herhangi bir gruba uyarlırsa, o grubun onları imanlarından döndürüp kâfir yapacaklarına dair bilgi verilmektedir.⁷² Mü’minlere, kendilerinden olmayanların hiçbirini sırdaş edinmemeleri zira onların mü’minlere fenalık etmekten asla geri kalmayacakları, mü’minlerin hep sıkıntıya düşmelerini istedikleri, onların kinlerinin konuşmalarından apaçık ortaya çıkmış olduğu, kalplerinde gizlediklerinin ise daha büyük olduğu bildirilmektedir.⁷³ Mü’minlerden, kardeşleri sefere veya savaşa çıktıklarında onlar hakkında, “Onlar bizim yanımızda olsalardı, ölmezlerdi ve öldürülmezlerdi” diyen inkârcılar gibi olmamaları,⁷⁴ karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle hariç, birbirlerinin mallarını batıl yollarla yememeleri istenmektedir.⁷⁵ Mü’minlerin, Yüce Allah’a itaat etmeleri, Hz. Peygamber’e itaat etmeleri, kendilerinden olan ulu’l-emre (idarecilere) de itaat etmeleri buyurulmaktadır. Mü’minlerin herhangi bir konuda anlaşmazlığa düşmeleri halinde, onu Yüce Allah’a ve Hz. Peygamber’e arz etmeleri gerekmektedir. Bunun ise, daha iyi, sonuç bakımından da daha güzel olduğu bildirilmektedir.⁷⁶ Mü’minlerin, Yüce Allah’ın (koyduğu din) nişanelere, haram aya, hac kurbanına, (bu kurbanlıklara takılı) gerdanlıklara, Yüce Allah’tan bol nimet ve hoşnutluk isteyerek Kâ’be’ye gelenlere saygısızlık etmemeleri talep edilmektedir. Ayrıca iyilik ve takva üzere yardımlaşmaları, günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmamaları, Yüce Allah’a karşı gelmekten sakınmaları istenmektedir.⁷⁷ Mü’minlere, namaza kalkacakları zaman yüzlerini, dirseklere kadar ellerini ve -başlarını meshedip- her iki topuğa kadar da ayaklarını yıkamaları emredilmektedir.⁷⁸ Mü’minlerin, kendilerine kitap verilenlerden dinlerini alaya alıp oyuncak edinenleri ve öteki kâfirleri dost edinmemeleri, Yüce Allah’a karşı gelmekten sakınmaları istenmekte,⁷⁹ kurtuluşa ereyebilmeleri için (aklı örten) içkiden (ve benzeri şeylerden), kumardan, dikili taşlardan ve fal oklarından -şeytanın işi birer pislik olması hasebiyle- kaçınmaları gerekmektedir.⁸⁰ Mü’minlere, kendilerine hayat verecek şeylere çağırıldığı vakit, Yüce Allah’ın ve Hz. Peygamber’in çağrısına uymaları talep edilmektedir.⁸¹ Mü’minlere, Yüce Allah’ın ve Hz. Peygamber’in önüne geçmemeleri, Yüce Allah’a karşı

⁶⁷ Bk. Karaman, Hayreddin vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir*, 8. Baskı, 5 Cilt (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 1/175-176; <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=2&ayet=104> erişim: 15.9.2022.

⁶⁸ Bk. el-Bakara 2/153.

⁶⁹ Bk. el-Bakara 2/172.

⁷⁰ Bk. el-Bakara 2/264.

⁷¹ Bk. el-Bakara 2/282.

⁷² Bk. Âl-i İmrân 3/100, 149.

⁷³ Bk. Âl-i İmrân 3/118.

⁷⁴ Bk. Âl-i İmrân 3/156.

⁷⁵ Bk. en-Nisâ 4/29.

⁷⁶ Bk. en-Nisâ 4/59.

⁷⁷ Bk. el-Mâide 5/2.

⁷⁸ Bk. el-Mâide 5/6.

⁷⁹ Bk. el-Mâide 5/57.

⁸⁰ Bk. el-Mâide 5/90.

⁸¹ Bk. el-Enfâl 8/24.

gelmekten sakınmaları bildirilmektedir.⁸² Seslerini de Hz. Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmemeleri, birbirlerine bağırdıkları gibi, Hz. Peygamber'e yüksek sesle bağırmamaları, yoksa farkına varmadan işlediklerinin boşa gideceği ifade edilmektedir.⁸³ Mü'minlerden, cuma günü namaza çağırıldıkları zaman, hemen Allah'ın zikrine koşmaları ve alışverişi bırakmaları istenmektedir.⁸⁴

2.4. Kitap Ehline yapılan Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyetine bakıldığında, "Ey Kitap ehli!" hitabı akabinde bahsedilen hususların kitap ehli ile ilgili olduğu görülmektedir. Bazı "Ey Kitap ehli!" nidasından sonra gelen konulardan olmak üzere şunlar söylenebilir:

Hz. Peygamber'e, yalnız Yüce Allah'a ibadet etmek, O'na hiçbir şeyi ortak koşmamak, Yüce Allah'ı bırakıp birbirlerini ilâh edinmemek hususunda kendileri ile kitap ehli arasında ortak bir söze gelmeleri bildirilmektedir. Kitap ehli eğer yüz çevirirse, mü'minlerin onlara: "Şahit olun, biz Müslümanlarız" demeleri emredilmektedir.⁸⁵

Kitap ehlinin, dinlerinde sınırları aşmamaları ve Yüce Allah hakkında ancak hakkı söylemeleri, Meryem oğlu İsa Mesih'in ancak Yüce Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı kelimesi ve kendisinden bir ruh olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla Yüce Allah'a ve peygamberlerine iman etmeleri, "(Allah) üçtür" dememeleri, kendi iyilikleri için buna son vermeleri, Yüce Allah'ın, ancak bir tek ilâh ve çocuk sahibi olmaktan uzak olduğu ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra göklerdeki ve yerdeki her şeyin O'nun olduğu, vekil olarak Yüce Allah'ın yettiği bildirilmektedir.⁸⁶ Kitap ehline Hz. Peygamber'in geldiği, kendi kitaplarından gizlemeye çalıştıkları gerçeklerin birçoğunu onlara açıklamakta olduğu, birçoğunu da affettiği, böylece Yüce Allah'tan onlara bir nur ve apaçık bir kitap (Kur'an) geldiği beyan edilmektedir.⁸⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyeti çerçevesinde kitap ehli olan Yahudilere ve Hıristiyanlara ayrı ayrı tebliğ ve irşad edildiği de görülmektedir. Yüce Allah'ın, İsrailoğullarından Yüce Allah'tan başkasına ibadet etmeyecekleri, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edecekleri, herkese güzel sözler söyleyecekleri, namazı kılacakları, zekâtı verecekleri hususunda söz aldığı belirtilmektedir. Lakin pek azı hariç, yüz çevirerek sözlerinden döndükleri ifade edilmektedir.⁸⁸ Başka bir âyette, Yüce Allah'ın İsrailoğullarından sağlam söz aldığı, onlardan on iki temsilci -başkan- seçtiği, onlarla beraber olduğu, namazı kılmaları, zekâtı vermeleri ve elçilerine inanmaları, onları desteklemeleri, (fakirlere gönülden yardımda bulunarak) Yüce Allah'a güzel bir borç vermeleri halinde, onların kötülüklerinin örteceği onları içinden ırmaklar akan cennetlere koyacağı, fakat bundan sonra onlardan kim inkâr ederse, onun, dümdüz yoldan sapmış olacağı bildirilmektedir.⁸⁹ Hz. Mûsâ'nın da kendi kavmine, Yüce Allah'tan yardım istemeleri ve sabretmeleri, şüphesiz yeryüzünün Yüce Allah'a ait olduğu, ona, kullarından dilediğini mirasçı kılacağı, akibetin Yüce Allah'a karşı gelmekten sakınanların olacağı hususunda tebliğ ve irşatta bulunduğu görülmektedir.⁹⁰ Bununla birlikte Yüce Allah'ın, Hıristiyanlardan da sağlam söz aldığı lakin onların da akıllarından çıkarmamaları istenen şeylerden önemli bir kısmını unuttukları, onun için Yüce Allah'ın da

⁸² Bk. el- Hucurât 49/1.

⁸³ Bk. el- Hucurât 49/2.

⁸⁴ Bk. el-Cum'a 62/9.

⁸⁵ Bk. Âl-i İmrân 3/64.

⁸⁶ Bk. en-Nisâ 4/171.

⁸⁷ Bk. el-Mâide 5/15.

⁸⁸ Bk. el- Bakara 2/83.

⁸⁹ Bk. el- Mâide 5/12.

⁹⁰ Bk. el- A'râf 7/128.

onların aralarına kıyamet gününe kadar devam edecek düşmanlık ve kini salıverdiği, ne yapmakta olduklarını onlara bildireceği ifade edilmektedir.⁹¹

3. Kâfir, Putperest ve Müşriklere Yapılan Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyeti bağlamında olmak üzere Yüce Allah'ın, Hz. Mûsâ'nın Firavun'a, Kârûn'a ve Hâmân'a apaçık mucizeler getirdiği ancak onların yeryüzünde büyüklük tasladıkları, bu sebeple helâk edildikleri belirtilmektedir.⁹² Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'e de kâfirlere, kendisinin kâfirlerin kulluk ettiklerine kulluk etmeyeceği, kâfirlerin de kendisinin kulluk ettiğine kulluk edecek olmayacakları, kendisinin, kâfirlerin kulluk ettiklerine kulluk edecek olmayacağı, kâfirlerin de kendisinin kulluk ettiğine kulluk edecek olmayacakları, dolayısıyla kâfirlerin dini kendilerine, kendisinin dini de kendisine olacağı⁹³ hususunu tebliğ etmesini emir buyurduğu müşahede edilmektedir. Hz. İbrahim'in, babası Âzer'e, "Sen putları ilâh mı ediniyorsun? sorusunu sorduğu, sonra, kendisinin, babasını da kavmini de apaçık bir sapıklık içinde gördüğünü ifade ettiği görülmektedir.⁹⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de, Yüce Allah'a ortak koşanların, "Allah dileseydi ne biz, ne de atalarımız O'ndan başka hiçbir şeye tapmazdık, O'nun emri olmadan hiçbir şeyi de haram kılmazdık dedikleri, kendilerinden öncekilerin de böyle yaptıkları, peygamberlere düşenin ise sadece apaçık bir tebliğ olduğu belirtilmektedir.⁹⁵ Başka bir âyette, Yüce Allah'ın, dini dosdoğru tutmaları ve onda ayrılığa düşmemeleri için, Hz. Nûh'a emrettiğini, Hz. Peygamber'e vahyettiğini, Hz. İbrahim'e, Hz. Mûsâ'ya ve Hz. İsa'ya emrettiğini mü'minlere de din kıldığını. Fakat Hz. Peygamber'in kendilerini çağırdığı şey (İslâm dini), Allah'a ortak koşanlara ağır geldiği, Yüce Allah, ona dilediğini seçer. İçtenlikle kendine yönelenleri de ona ulaştırır."⁹⁶

2. Kur'ân-ı Kerîm'de Muhtelif Bireylere Göre Yapılan Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyetine bakıldığında bunun, muhtelif bireylere de onların yapıları, özellikleri ve durumlarına göre gerçekleştirildiği görülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de zikri geçen peygamberlerin Yüce Allah tarafından ilahi vahyi tebliğ etmekle mükellef olmaları hasebiyle bazen Hz. Mûsâ ile Hz. Hârûn'un örneğinde olduğu gibi birden fazla fakat genellikle fert fert tebliğ ve irşad edildiği bununla birlikte peygamberlerin farklı kişilere yönelik tebliğ ve irşad faaliyetini yaptıkları görülmektedir.

2.1. Hz. Peygamber'e Yapılan Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyeti çerçevesinde "Ey Peygamber!" hitabıyla Hz. Peygamber'e seslenilmiş olmaktadır. "Ey Peygamber!" hitabından sonra gelen hususlar, Hz. Peygamber'e tevcih edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'e, Rabbinden kendisine indirileni tebliğ etmesi emredilmektedir. Bu emri yerine getirmese, O'nun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olacağı ifade edilmektedir.⁹⁷ Hz. Peygamber'e, onun bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; Yüce Allah'ın izniyle kendi yoluna çağırان bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderilmiş olduğu belirtilmektedir.⁹⁸ Hz. Peygamber'e Yüce Allah'a karşı gelmekten sakınması, kâfirlere ve münafıklara itaat etmemesi

⁹¹ Bk. el-Mâide 5/14.

⁹² Bk. el- Ankebût 29/39.

⁹³ Bk. el- Kâfrûn 109/1-6.

⁹⁴ Bk. el-En'âm 6/74.

⁹⁵ Bk. en-Nahl 16/35.

⁹⁶ Bk. eş- Şûrâ 42/13.

⁹⁷ Bk. el- Mâide 5/67.

⁹⁸ Bk. el-Ahzâb 33/45, 46.

bildirilmektedir.⁹⁹ Böylece Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'e tebliğ ve irşatta bulunduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Hz. Âdem'e Yapılan Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyeti dâhilinde Yüce Allah'ın, Hz. Âdem'e, onun ve eşinin cennete yerleşmeleri, orada diledikleri şekilde bol bol yemeleri sadece şu ağaca yaklaşmamaları, aksi takdirde zalimlerden olacakları ifade edilmektedir.¹⁰⁰

2.3. Hz. Nûh'a Yapılan Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyeti çerçevesinde Yüce Allah'ın Hz. Nûh'u kavmini uyarmak için peygamber olarak gönderdiği belirtilmektedir.¹⁰¹ Hz. Nûh'un, kavmine Yüce Allah'a ibadet etmelerini, O'na karşı gelmekten sakınmalarını, günahlarının affedilmesi ve belli bir vakte kadar ertelenmesi için kendisine itaat etmelerini, ayrıca Yüce Allah'ın belirlediği vakit gelince onun ertelenmeyeceği bildirilmektedir.¹⁰² Hz. Nûh'un, kavmini gece gündüz (imana) davet ettiği de ifade edilmektedir.¹⁰³

2.4. Hz. İbrahim'e Yapılan Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

Hız. İbrahim'in, Yüce Allah'tan ölüleri nasıl dirilttiğini kendisine göstermesini istediği, Yüce Allah'ın ona "İnanmıyor musun?" dediği, bunun üzerine Hz. İbrahim'in inandığını ancak kalbinin mutmain olması için bunu istediğini söylemişti. O zaman Yüce Allah, "Öyleyse, dört kuş tut. Onları kendine alıştır. Sonra onları parçalayıp her bir parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. Sana uçarak gelirler"¹⁰⁴ buyurmuştur. Yüce Allah Hz. İbrahim'e, "Teslim ol" dediğinde, Hz. İbrahim, "Âlemlerin Rabbine teslim oldum" demişti.¹⁰⁵

2.5. Musa'ya Yapılan Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

Kur'ân-ı Kerîm'de, Yüce Allah'ın Hz. Mûsâ'nın belirlenen yere (Tûr'a) gelip onunla konuştuğu, bu esnada Hz. Mûsâ'nın Yüce Allah'ın Kendisini göstermesini ve O'na bakmak istediğini söylediği, Yüce Allah'ın Hz. Mûsâ'ya, Kendisini (dünyada) katiyen göremeyeceği fakat ona (şu) dağa bakmasını, eğer o yerinde durursa Hz. Mûsâ'nın Kendisini görebileceği buyurulmaktadır. Yüce Allah dağa tecelli edince de dağın darmadağın edildiği, Hz. Mûsâ'nın da baygın düştüğü, ayılınca, Yüce Allah'ı eksikliklerden tenzih edip O'na tövbe ettiği ve kendisinin inananların ilki olduğu beyan edilmektedir.¹⁰⁶ Yine Hz. Mûsâ'ya ve kardeşine, kavimleri için Mısır'da (sığınak olarak) evler hazırlamaları ve evlerini namaz kılınacak yerler yapmaları, namazı dosdoğru kılmaları ve mü'minleri müjdelemeleri hususunda her ikisinin tebliğ ve irşad edildikleri görülmektedir.¹⁰⁷ Başka bir âyette, Firavun'un iman etmemesine binaen Yüce Allah tarafından Hz. Mûsâ'ya, İsrailoğullarını geceleyin (Mısır'dan) yürütüp çıkarması, yakalanmaktan korkmadan, endişeye kapılmadan onlara denizde kuru bir yol açması emredildiği, böylece Hz. Mûsâ'ya yol gösterildiği ifade edilmektedir.¹⁰⁸

2.6. Hz. İsa'ya Yapılan Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

⁹⁹ Bk. el-Ahzâb 33/1.

¹⁰⁰ Bk. el-Bakara 2/35; Âl-i İmrân 3/19.

¹⁰¹ Bk. Hûd 11/25; Nûh 71/1.

¹⁰² Bk. Hûd 11/26; Nûh 71/3, 4.

¹⁰³ Bk. Nûh 71/5.

¹⁰⁴ Bk. el-Bakara 2/260.

¹⁰⁵ Bk. el-Bakara 2/131.

¹⁰⁶ Bk. el-A'râf 7/143.

¹⁰⁷ Bk. Yunus 10/87.

¹⁰⁸ Bk. Tâhâ 20/77; eş-Şuarâ 26/52.

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyeti dairesinde Yüce Allah Hz. İsa ile ilgili olarak şöyle buyurmaktadır: “O gün Allah, şöyle diyecek: ‘Ey Meryem oğlu İsa! Senin üzerindeki ve annen üzerindeki nimetimi düşün. Hani, seni Ruhu'l-Kudüs (Cebrail) ile desteklemiştim. Beşikte iken de, yetişkin iken de insanlara konuşuyordun. Hani, sana kitabı, hikmeti, Tevrat'ı, İncil'i de öğretmiştim. Hani iznimle çamurdan kuş şekline benzer bir şey yapıyordun da içine üflüyordun, benim iznimle hemen bir kuş oluyordu. Yine benim iznimle doğuştan körü ve alacalıyı iyileştiriyoordun. Hani benim iznimle ölüleri de (hayata) çıkarıyordun. Hani sen, İsrailoğullarına açık mucizeler getirdiğin zaman, ben seni onlardan kurtarmıştım da onlardan inkâr edenler, ‘Bu, ancak açık bir büyüdür’ demişlerdi.”¹⁰⁹ Bu âyette Hz. İsa, Yüce Allah tarafından kendisine verilmiş olan nimetlerin ona hatırlatılmasıyla tebliğ ve irşad edilmiş olmaktadır.

2.7. Nemrud'a ve Firavun'a Yapılan Tebliğ ve İrşad Faaliyeti

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyeti çerçevesinde, Yüce Allah'ın kendisine hükümdarlık verdi diye (şımırıp böbürlenerek) Rabbi hakkında İbrahim ile tartışan Nemrud'a Hz. İbrahim, “Benim Rabbim diriltir, öldürür” dediğinde o da, “Ben de diriltir, öldürürüm” demişti. (Bunun üzerine) Hz. İbrahim, “Şüphesiz Allah güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir” deyince, Nemrud şaşırıp kalmıştı. Yüce Allah'ın, zalimler topluluğunu hidayete erdirmediği de ifade edilmektedir.¹¹⁰ Burada Hz. İbrahim, sorularla Nemrud'u tebliğ ve irşad etmede bulunmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de, Hz. Mûsâ'nın ve Hz. Hârûn'un duasının kabul edildiği, her ikisinin dürüst olmakta devam etmeleri ve bilmeyenlerin yolunda gitmemeleri hususunda tebliğ ve irşad edildikleri,¹¹¹ Hz. Mûsâ'ya hitaben, kendisinin ve kardeşinin Yüce Allah'ın mucizeleri ile desteklenmiş olarak Yüce Allah'ı anmakta gevşeklik göstermemeleri, azmış olan Firavun'a gitmeleri, ona yumuşak söz söylemeleri¹¹² ve: ‘Şüphesiz biz Rabbinin elçileriyiz. İsrailoğullarını (serbest bırak ve) bizimle gönder. Onlara işkence etme. Sana Rabbinin katından bir mucize getirdik. Selâm, doğru yola uyanlara olsun’¹¹³ demeleri emir buyurulmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de verilen mesaj, farklı âlemlere ait muhatapları ilgilendiriyorsa, onlara birden tebliğ edilmiştir. Hz. âdem, melekler ve İblîs'in birlikte söz konusu edildiği âyetlerde Yüce Allah'ın Hz. Âdem'i yaratmadan önce meleklerle konuştuğu, Hz. Âdem'i yarattıktan sonra ona bütün isimleri öğrettiği ve meleklerle öğretmesini istediği, meleklerle ve İblîs'e, Hz. Âdem'e secde etmelerini emrettiği görülmektedir.¹¹⁴ Yüce Allah yine bu konuda, görünmeyen (cin) ve görünen (ins) varlıklara, göklerin ve yerin sınırlarını geçebileceklerse bunu, (O'nun bahsettiği) özel bir güç ile yapabileceklerini buyurmuştur.¹¹⁵

Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'de tebliğ ve irşad faaliyeti, genel olarak tüm mü'minleri, özel olarak ise tebliğ ve irşad faaliyetinde bulunanları ilgilendirmektedir. Mü'minler, yaşadıkları hayatta devamlı bir davette bulunmaktadırlar. Burada söz konusu edilen tebliğ ve irşad faaliyeti, belirlenen hedef kitleye en uygun ve en doğru şekilde yapılmalıdır. İster günlük yaşamda olsun ister hususi tebliğ ve irşad faaliyetinde olsun konuşma üslubu muhatapın durumuna göre yapılmalıdır. Ayrıca tebliğ ve irşad faaliyeti itikad ve fikirle bağlantılıdır. Bu bakımdan

¹⁰⁹ Bk. el-Mâide 5/110.

¹¹⁰ Bk. el-Bakara 2/258.

¹¹¹ Bk. Yunus 10/89.

¹¹² Bk. Tâhâ 20/42-44.

¹¹³ Bk. Tâhâ 20/47; <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=20&ayet=47> erişim: 17.09.2022

¹¹⁴ Bk. el-Bakara 2/30-34.

¹¹⁵ Bk. er-Rahman, 55/33-34.

mü'minlerin, Kur'ân-ı Kerîm'in belirlemiş olduğu çerçevede konuşma üslubunu, tebliğ ve irşad dilini kullanmaları gerekmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de tebliğ ve irşad faaliyeti konusunda muhtelif zaman ve mekânlarda yapılan hizmetler için pek müspet şeyler söylemek maalesef mümkün görünmemektedir. Tebliğ ve irşad faaliyetinin gerek sözlü, gerek muhteva, gerekse güzellik ve duruma uygunluk bakımından birçok eksiklikleri göze çarpmaktadır. Medyada yer alan konuşmaların birçoğu, Kur'ân-ı Kerîm'i ve Sünnet-i Seniyye'yi açıklamaktan, İslâm'ı tebliğ ve insanları irşattan çok bu hususta şüphe uyandırıp akılları çelmekten ve zihinleri bulandırıp tereddütlerle meşgul etmekten başka bir şey yapmamaktadır.

Muhataba göre tebliğ ve irşad faaliyetinde her peygamber, özellikle Hz. Peygamber mü'minler için güzel örneklik teşkil etmektedir. Bu bakımdan Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen peygamberlerin tebliğ ve irşad faaliyetlerini ele almak ve günümüz şartlarında nasıl uygulanacağına dair çalışmalar yapmak önem arz etmektedir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de zikri geçen her peygamber, günümüzde yaşayan bir bireye, bir gruba veya bir topluma yapılacak tebliğ ve irşad faaliyetinin mümessili gibi bir rol üstlenmiş görülmektedir.

Tebliğ ve irşad faaliyetinde Kur'ân-ı Kerîm'in ve Sünnet-i Seniyye'nin birlikte mütalaa edilmesi gerekir. Mü'minler, Kur'ân-ı Kerîm'e ve Sünnet-i Seniyye'ye bağlı kalarak İslâm'ı kendi yaklaşım tarzları ve yöntemleriyle insanlara anlatmalıdırlar. Kur'ân-ı Kerîm'in ve Sünnet-i Seniyye'nin gerektirdiği muhteva, üslup ve yaklaşım tarzı ile tebliğ ve irşad faaliyetinde bulunmak, genelde bütün mü'minler için, özelde ise bu görevi üstlenenler için elzemdir. Zira mü'minler, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmettir. İyiliği emrederler, kötülükten men ederler ve Allah'a iman ederler.¹¹⁶

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm. Abdülbaki. Kahire: Dâru'l-hadis, 1364/1945.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şu'abü'l-îmân*. Thk. Ebû Hacer Muhammad es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2000.
- Boynukalın, Mehmet. "Tebliğ". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2011. 40/218.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî. *el-Câmi'u's-şâhîh*. Dımaşk - Beyrut: Dâr İbn Kesîr, 2002.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî. *et-Ta'rifât*. Thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd, 2. baskı (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1424/2002.
- Çağrıcı, Mustafa. Da'vet". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1994. 9/16.
- Çakan, İsmail Lütî. "Hitabet ve İrşad açısından Kur'an-ı Kerim'de Söz Çeşitleri". I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî. *Müsned Ebû Ya'lâ*. Thk. Hüseyin Selim Esed. 14 Cilt. Dımaşk – Beyrut: Dâru'l-Me'mûn, 1986.

¹¹⁶ Bk. Âl-i İmrân 3/110.

- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), Kitâbü'l-'Ayn, thk. Abdulhamid Hındavî, 4 Cilt (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1424/2002
- https://drive.google.com/file/d/15PSrBRMCI__hEn5NDPTguER2Pa9VV-Zl/view Erişim: 24.09.2022.
- <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=2&ayet=104> Erişim: 15.9.2022.
- <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=20&ayet=47> erişim: 17.09.2022.
- İbn Faris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. Mu'cemu'l Mekâyis fî'l-Luğa. Thk. Abdusselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikir, 1399/1979.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen İbn Mâce*. Thk. Râid b. Sabri ibn Ebî Alfa. Riyad: Dâru'l-Hadâra, 2015.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî Lisânü'l-'Arab, 15 Cilt (Beyrut: Dâr Sâdır, ty.),
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân). Thk. Safvan Adnan Davudî. 4. Baskı. Dımaşk: Dâru'l-kalem – Beyrut: Dâru's-şamiyye, 1430/2009.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 8. Baskı, 2020.
- Şanver, Mehmet. “Dinî Tebliğ ve Eğitim Açısından Kur'an'da İnsan Psikolojisi ve Özellikleri”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. 10/1, 2001.
- ss. 137-164
- Tirmizî Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). Sünenü't-Tirmizî. Thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetu'l-maârif, ty.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahiğ*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Dâru taybe, 2006
- Topaloğlu, Bekir. “İrşad”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2020. 22/454-455.
- Yeşilyurt, Temel. “Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap)”. Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, 10/1, 37–50.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Esâsü'l-belâğa*. thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1419/1998.

İRŞAD FAALİYETİNİN SINIRLARI BAĞLAMINDA ALLAH RESULÜ'NE YÖNELİK UYARI AYETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ayşe Betül Oruç*

ÖZ

Dinin temel ilkelerini beyan eden Kur'an, irşad faaliyetleri açısından da değerli bir kaynaktır. Zira insanı yaratan Allah, insanı en iyi tanıyandır. İnsanların zaafalarını ve arzularını, hassasiyetlerini ve nefretlerini bilen Yüce Allah, insanlarla iletişimin en özel hali olan irşad konusunda da gerekli prensipleri beyan etmektedir. Sözü edilen prensipler Kur'an ayetlerinde kimi zaman bir peygamberin hayatından kesitlerle sunulmaktadır. Bu bağlamda güzel bir örnek olarak sunulan Allah Resulü'nden söz eden ayetler dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber'in irşad faaliyeti konusunda öne çıkan yönlerine işaret eden ayetlerden bazılarında uyarı ifadelerinin yer aldığı görülmektedir. Ayetlerde Müslüman toplumun kendi içinde bir kontrol mekanizması olan ve bu açıdan ıslah edici bir fonksiyona sahip bulunan irşad faaliyetinin belli uyarılarla sınırlandırıldığı görülmektedir.

Allah Resulü'ne yönelik uyarı ayetlerinden hareketle tebliğ ve irşad faaliyetinde bulunan kimsenin dikkat etmesi gereken temel konular öne çıkmaktadır. Buna göre tebliğ ve irşad faaliyetinde bulunan kimse asıl hidayete erdirenin Allah olduğunu asla unutmamalıdır. Dolayısıyla tebliğ ve irşad gönüllüsünün sınırlı bir alana sahip olduğunu bilmesi gerekir. Diğer yandan toplum içindeki Müslümanlara ilgi göstermek, onların sorunlarına değer vermek ve onlarla yakınlık kurmak ayetlerde önemle ele alınmaktadır. Buna karşın en yakın olan kimseler bile olsa söylemde ve davranışlarda sınırların çizilmesi hassasiyetle vurgulanmaktadır. Toplum içinde samimiyetine güven duyulmayan münafıklara karşı dikkatli olmak, onların asılsız iddialarına ve yalanlarına karşı uyanık olmak gerekir. Tebliğ edilen toplum içindeki kâfirlerin uzlaşma tekliflerine karşı ise dikkatli olunmalıdır. Allah'ın bildirdiği hükümleri beyan etme konusunda insanlardan çekinmemek gerektiğini izah eden ayetler irşad faaliyetinde bulunan kimseler adına önemli ilkeler sunmaktadır.

Çalışmada Hz. Peygamber'e yönelik uyarı ifadelerinin yer aldığı ayetlerin irşad faaliyeti kapsamında değerlendirmesine yer verilecektir. İnananlarla iletişimin özel bir hali olan irşad faaliyetinin sınırlarını belirleyen ve konunun farklı yönlerine işaret eden ilahi beyanların tefsir kaynaklarındaki yorumlar ve Hz. Peygamber'in hayatından örnekler bağlamında sunulması amaçlanmaktadır. Böylelikle irşadın önem kazandığı ve farklı yöntemlerle öne çıktığı günümüzde konuyla ilgili çalışmalara yeni bir soluk getirmek hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Hz. Peygamber, irşad, uyarı.

GİRİŞ

İslam dini muhataplarının gerek dünya hayatında gerekse ahiret hayatında kurtuluşa ermelerini sağlayacak ilahi hükümleri beyan etmektedir. Bu bakımdan İslam, muhataplarına doğruları göstermeyi, sağlam delillerle onları ikna etmeyi ve onların rıza göstererek bu daveti kabul etmelerini önemsemektedir. Diğer yandan İslam, daveti kabul edenlerin samimi

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, aboruc@erbakan.edu.tr

duygularla ilahi hükümleri yerine getirmesine, bağlılıklarını hassasiyetle sürdürmelerine özel bir değer vermektedir. Genel mahiyette insanların İslam'a davet edilmesi, davet ve tebliğ faaliyetleri çerçevesinde değerlendirilmektedir. İrşadın bunlardan ayrılan yönleri olduğu gibi aynı alanı ifade eden anlamlarına da işaret edilmektedir.¹ Çalışma içinde konuyla ilgili kavramsal ayrıma yer vermeden bütüncül bir değerlendirme yolu takip edilecektir.

Sözlükte “rüşd” kelimesi sapkınlığın ve dalaletin zıddı olarak kullanılır. Bir işe ya da bir yola yönelen kimse için “reşede fülân” denir. “İrşâd” ise doğru yolu göstermek ve hidayet anlamındadır.² “Reşîd” Allah'ın bir sıfatı olarak doğru yola yönelten, takdir ettiğinde güzeli takdir eden manasındadır.³ Kur'an'daki kullanımlarına bakıldığında ayetlerde kelimenin fiil formatının kullanıldığı gibi “rüşd” ve “reşed” ifadelerinin de yer aldığı görülmektedir.⁴ Ayrıca “râşid” ve “reşîd” şeklindeki kullanımları da ayetlerde geçmektedir.⁵ Kelimenin Kur'an'da yoldan çıkmanın zıddı olan hidayet anlamında kullanıldığı görülür.⁶

Allah Resulü ilahi vahye muhatap olmasıyla birlikte insanları doğru yola, Allah'ın bildirdiği hakikat yoluna çağırarak üzere yoğun bir çalışma ortaya koymuştur. Risalet süreci içinde farklı iddialarla ve tepkilerle karşılaşmıştır. Kimi zaman kendisini düşmana karşı çepeçevre saran sahabilerle kuşatılmışken kimi zaman onu öldürmek için plan yapan kimselerle karşılaşmıştır. Bazen Allah'ın lütfettiği zaferler ve nimetler karşısında sevinçle dolarken bazen büyük bir üzüntü ve keder yaşayabilmektedir. Bütün bunlar bir insan olan Allah Resulü'nün insan olma bakımından niteliklerini öne çıkartmaktadır: “*De ki: 'Ben, yalnızca sizin gibi bir insanım. Şu var ki bana, ilâhınızın, sadece bir ilâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim rabbine kavuşmayı bekliyorsa dünya ve ahirette yararlı iş yapsın ve rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.'*”⁷ Allah'tan vahiy almasına rağmen insani niteliklerini kaybetmeyen ve ortaya koyduğu yaşam modeliyle insanlara örnek olan Hz. Peygamber Kur'an'da “güzel bir örnek” olarak sunulmaktadır.⁸

Kur'an ayetleri Allah Resulü'nü güzel bir örnek olarak ele almakta ve hayatının farklı yönlerine işaret etmektedir. Allah'ın seçilen ve vahye muhatap bir peygamberi olduğu hakikatini ifade eden ayetlerin onun ahlaki yönden merhametli ve uzlaşılı taraftarı tutumuna da yer vermektedir. Ayetlerin bazıları ise Allah Resulü'ne yönelik uyarı ifadeleri içermektedir. Bu uyarılar kimi zaman tebliğ konusunda onun aşırı hevesli ve hırslı tabiatını ele alırken kimi zaman muhataplarıyla ilişkisindeki bazı hususlara işaret etmektedir. Örneklik vasfı taşıyan bir hayatın tebliğ ve irşad konusunda da değerli olduğu açıktır. Özellikle Hz. Peygamber'in sahip olması gereken niteliklere vurgu yapan ayetler, onun toplumu oluşturan unsurlarla ilişkisi bağlamındaki uyarılar, irşadın konusu ve gayesi noktasındaki uyarılar irşad faaliyeti özelinde yeni açılımlar kazandıracaktır.

¹ Bk. Mehmet Soysaldı, “Kur'an'da Tebliğ Yöntemleri İle İlgili Kavramların Analizi”, *Diyanet İlmî Dergi* 39/3 (2003), 46, 47; İsmail Karagöz, “Tebliğ Yöntemleri ile İlgili Kur'an Kavramlarının Analizi”, *Hz. Peygamber'in Tebliğ Metodu Işığında İslâm'ın Güncel Sunumu 2003 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 67, 68.

² Hâilî b. Ahmed, thk. 'Abdulhamîd Hindâvî (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), “Kitâbu'l-'Ayn”, “rşd”, 2/119; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (Mısır: el-Müessetü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr, ts.), “Tehzîbu'l-luğa”, “rşd”, 11/321.

³ Ebû't-Tâhir Meccuddîn el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît* (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2005), “rşd”, 282.

⁴ *Kur'an Yolu Meâli*, haz. Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), el-Bakara 2/186, 256; en-Nisâ 4/6; el-Enbiyâ 21/51; el-Kehf 18/24, 66.

⁵ el-Hucurât 49/7; Hûd 11/97.

⁶ er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü'l-elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk, Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, ts.), 354.

⁷ el-Kehf 18/110.

⁸ el-Ahzâb 33/21.

1. Hz. Peygamber'e Yönelik Uyarıların İrşad Faaliyetindeki Tebliği Açısından Değeri

Allah Resulü Allah'tan aldığı vahyi tam ve eksiksiz bir şekilde insanlara iletmekle görevlidir.⁹ Bu görevini yerine getirirken kuşkusuz türlü zorluklarla ve sıkıntılarla karşılaşmaktaydı. Azim ve kararlılıkla, büyük bir gayret ve istekle çalışmasına rağmen kimi zaman üzülmekte, sıkıntı duymakta ve neredeyse kendini mahvedecek seviyeye gelebilmekteydi. Kur'an ayetleri bu konularda Allah Resulü'nü uyarmakta, İslam tebliğcisinin sahip olması gereken temel nitelikleri beyan etmektedir.

İnsanları dünya ve ahiret hayatında kurtaracak hidayete davet etmesine rağmen muhataplarının düşmanlıkları ve inkârcı tutumlarının onu ne kadar üzdüğü bir ayette şöyle ifade edilir: “*Durum böyleyken bu son kitaba inanmazlarsa arkalarından üzülmeye neredeyse kendini helâk edeceksin!*”¹⁰ Buna karşın dünya hayatında küfür uğruna yarışanların ahirette bir paylarının olmayacağını; onların ahirette büyük bir azaba çekileceğini haber veren ilahi vahiy¹¹ müşriklerin görünürde Allah Resulü ve Müslümanlara karşı düşmanlıklarının onlara herhangi bir zarar vermeyeceğini, onların asıl zararlarının kendilerine olduğunu haber vermektedir.¹² “*(Resulüm!) İnkârda yarışanlar seni üzmesin; Onlar Allah'a hiçbir zarar veremeyeceklerdir. Allah ahirette onların hiç nasibi olmasın istiyor; onlar için büyük bir azap vardır.*”¹³ Böylece Allah Resulü ve müminler teskin edilmektedir.¹⁴

Kur'an'ın yalnızca bir öğüt olduğu, Allah Resulü'nün sıkıntı duyması için indirilmediği uyarısı ayetlerde öne çıkmaktadır: “*Bu, kendisiyle insanları uyarmak, inananlara öğüt vermek için sana indirilen bir kitaptır. Artık bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın.*”¹⁵ Bu ifadeler zımnen tebliğ ve irşad faaliyetleri esnasında eziyetin ve yalanlamanın da olabileceği uyarısını içermektedir. Vaki olacak bütün bu hadiseler karşısında Allah'ın yardımcı ve koruyucu olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Dolayısıyla üzüntü ve keder duyulmamalıdır.¹⁶ Allah'ın tebliğ ve uyarı yapan kimseleri koruyup onlara yardım edeceğinin bilinmesi gerekir.¹⁷ Bu bakımdan ilgili ifadeler gerek Allah Resulü'nün gerekse iman edenlerin gönüllerini huzura ulaştırmakta, onları teskin etmektedir.¹⁸ Zira muhataplar içinde iman etmeyenlerin bulunması, ilahi hakikati değiştirmez. Allah'ın hükmünü ortadan kaldırmaz.¹⁹ Dolayısıyla sorumluluğun tebliğ ve irşad meselesiyle sınırlı olduğu bu bakımdan muhatapların yalanlamasının bir üzüntü ve sıkıntı sebebi olmaması üzerinde durulmaktadır.²⁰ Şüphesiz bu sabır gösterisinde de Allah'ın yardımı ve tevfiği esastır, etkilidir. Bu bakımdan teselli ifadelerinin tekrarlandığı görülür.²¹ “*Sen sabret;*

⁹ el-Mâide 5/67.

¹⁰ el-Kehf 18/6 ayrıca bk. el-Hicr 15/97.

¹¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Müessesetü'r- Risâle, 2000), 7/419.

¹² Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/443.

¹³ Âl-i İmrân 3/176.

¹⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü Ehli's-sünne)*, thk. Mecdî Baslûm (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 2/536.

¹⁵ el-A'râf 7/2.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Dimeşk, Beirut: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Kelimi't-Taybe, 1414), 2/213.

¹⁷ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebir)* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 14/196.

¹⁸ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahtîr ve't-tenvîr* (Tunus, Beirut: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984), 8/12.

¹⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 3/2122.

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî et-Türkî, İbrahim et-Tafeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 7/161.

²¹ Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü Ehli's-sünne)*, 6/599; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil*, 2/645.

sabır göstermen de Allah'ın ihsanı sayesinde olacaktır. Onlardan dolayı üzülme, kurdukları tuzaklardan kaygı duyma."²²

Zorlu risalet süreci içinde önceki peygamberlerden örneklerle Allah Resulü'nün motivasyonunun artırıldığı görülmektedir. Kimi zaman örnekler uyarı mahiyetinde zikredilmektedir: "*Sen rabbinin hükmüne sabret; balığın yuttuğu (Yunus) gibi olma. Hani o, öfkeli bir halde bağırıp çağırılmıştı.*"²³ Şüphesiz tebliğ, sorumluluk gerektiren ciddi bir vazifedir. Bu esnada Hz. Peygamber'in, Allah'ın yardımının gecikmesi yahut inkârcıların cezalarının ertelenmesi durumunda sabretmesi, Hz. Yunus gibi sınırlı olmaması istenmektedir.²⁴ Nihayetinde esas kurtuluş Allah'ın Resulü ve inananların olacaktır.²⁵

Allah Resulü'nün uyarıldığı ayetlerde vahyedilen ilahi hakikatin esas amacı üzerinde durulmaktadır. Buna göre Kur'an rahmet ve nur olarak gönderilmiştir. Kullar için bir rahmet olarak, düşünen kimsenin öğüt alması ve kulak verenlerin faydalanması üzere indirilmiştir.²⁶ "*Biz Kur'an'ı sana mutsuz olasın diye indirmedik. Ancak Allah korkusu taşıyanlar için öğüt olsun diye indirdik. O, yeri ve yüce gökleri yaratan Allah katından peyderpey gönderilmiştir.*"²⁷ Dolayısıyla gönderilen vahyin ve bu dinin saadet ve kurtuluş vesilesi olduğu; sıkıntı ve meşakkat için gönderilmediği beyan edilir. Bu bakımdan Hz. Peygamber'in görevinin tebliğ ve irşad olduğu; bunun ötesinde meydana gelen hadiselerin onun imkân sınırlarını aştığı ortaya konur. Aynı zamanda ayetin Mekke'nin ilk dönemlerinde nazil olması dikkate alınırsa tebliğ sürecinin her zaman bu şekilde zorluk ve meşakkatle gitmeyeceği beyan edilir. Ümit verilir. Böylelikle Allah Resulü özelinde bütün müminlerin tebliğin zorluklarına karşı tahammül edebilme ve eziyetlere katlanma gücü artırılmaktadır.²⁸

Kur'an ayetleri dikkate alındığında Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'i bir müjdecî ve uyarıcı kıldığı, onun vazifesini tebliğle sınırlandırdığı görülmektedir. Bu bakımdan katlanamayacağı bir davet görevini ona yüklememiştir.²⁹ Muhatapların imana ermeleri, kalplerinin samimiyetle inanması onun sorumluluğunda değildir.³⁰ Dolayısıyla konuyla alakalı ilahi uyarılar tebliğ ve irşad konusunda çalışan kişinin sorumluluğunun sınırlı olduğu hakikatini ortaya koymaktadır.

Tebliğ ve irşad konusunda sorumluluk açısından sınırlı olan Hz. Peygamber'in yetki bakımından da sınırlı olduğu bilinmelidir. Allah'ın her şeyi kuşatan kudreti karşısında bütün varlıkların aciz ve sınırlı olduğu hakikati ifade edilirken Hz. Peygamber'den mucize isteyen inkârcılar hatırlatılmaktadır: "*Ona bir hazîne indirilse veya onunla beraber bir melek gelse ya! demelerinden dolayı canın sıkılarak sana vahyedilen âyetlerin bir kısmının tebliğini terk edecek değilsin ya! Sen ancak bir uyarıcısın. Allah her şeye vekildir.*"³¹ Risalet sürecinde inkârcıların Allah Resulü'nden farklı mucize taleplerinin olduğu bilinmektedir. Kendileri için Mekke dağlarını altına çevirmesini, melekleri kendilerine göstermesini talep etmektedirler.³²

²² en-Nahl 16/127.

²³ el-Kalem 68/48.

²⁴ Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî* (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaatı Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1946), 29/44, 47.

²⁵ Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selame (Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1999), 8/201.

²⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 18/269; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm li İbni Ebî Hâtim*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suud: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419), 7/2416.

²⁷ Tâhâ 20/2-4.

²⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)*, 22/6, 7.

²⁹ Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî el-Havâşîr* (Metâbiu' Ahbârî'l-Yevm, ts.), 14/8840.

³⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)*, 21/426.

³¹ Hûd 11/12.

³² Bu taleplere cevap olarak bk. el-En'âm 6/50; el-İsrâ 18/94, 95.

Onların hazine ve melek talepleri karşısında zorlanan Hz. Peygamber'e işaret edilerek³³ onun görevinin tebliğ olduğu bunun ötesinde hâkimiyet ve saltanatının olmadığı üzerinde durulmaktadır.³⁴

Mucize isteklerini konu alan bir başka ayette ise şöyle buyrulur: “Onların yüz çevirmeleri sana ağır geldi ise, yapabilirsen, yeri yarıp inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki, onlara bir mucize getiresin! Allah dileseydi elbette onları hidayet üzerinde toplayıp birleştirdi. O halde sakın cahillerden olma!”³⁵ İnkârcılar Hz. Peygamber'den, önceki peygamberlerin getirdiğine benzer mucizeler getirmesini istiyorlardı. Eğer böyle mucizeler getirirlerse ona iman edeceklerini iddia etmekteydiler.³⁶ Buna karşılık ayet, “inkârları ve yalan saymaları sana ağır geldiyse,”³⁷ “onların istediği mucizeleri getirmek üzere bütün bunları yapabiliyorsan yap”³⁸ hitabını içermektedir. Nihayetinde bunlara gücü yetmediğine göre Allah'ın bildirdiği hakikatlere davet ederken sabırlı olmalı, meşakkatlere tahammül etmelidir. Çünkü Allah dileseydi insanları hidayet üzere bir araya getirirdi. Fakat şüphesiz bu farklılıkta birtakım faydalar bulunmaktadır.³⁹ Kuşkusuz sabır, tebliğ ve irşad konusunda en önemli hususlar arasında yer almaktadır. Allah Resulü'nün risalet sürecinde sabır yolunu tutması, inkârcılardan gelen maddi ve manevi eziyetlere karşı yılmadan çalışması onun sabrını göstermektedir.⁴⁰

Müslümanlar için çetin bir imtihan olan Uhud Savaşı'nda Allah Resulü'nün dışı kırılmış yüzünden kanlar akmaya başlamıştı. Bu durum karşısında Allah Resulü kendilerini Allah'a davet eden peygamberlerine bu şekilde davranan bir kavmin nasıl kurtuluşa ereceğini söylemiş⁴¹ ve onların cezalandırılması için dua etmeye başlamıştı.⁴² Bunun üzerine “(Resulüm!) Bu işte senin yapacağın bir şey yok. Allah ya onların tövbelerini kabul eder veya onları cezalandırır. Çünkü onlar zalimlerdir. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Dilediğini bağışlar dilediğine azap eder. Allah bağışlayandır, merhamet edendir.”⁴³ ayetleri nazil olmuştur. Ayet yaratılanlar üzerinde Allah'ın emrinin ve hükmünün geçerli olduğu hakikatini hatırlatmaktadır. Dolayısıyla bir peygamber de olsa nihayetinde kişi, ancak Allah'ın emrettiği üzere ve O'nun izin verdiği şekilde eylemde bulunabilir.⁴⁴ Dolayısıyla inkârcıların tevbelerini kabul etmek, zulümlerine karşı onlara azap etmek gibi hususlarda Yüce Allah, kulları üzerinde mutlak hâkim ve idare edenin kendisi olduğunu açıkça beyan etmektedir.⁴⁵ Bu bakımdan Allah'ın emrine aykırı davranan ve isyan edenlere karşı Allah dilerse hemen dünya hayatında onları cezalandırır dilerse ahirette inkâr edenler için azabını hazırlar.⁴⁶ Nihayetinde

³³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 15/258; Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü Ehli's-sünne)*, 6/105.

³⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 15/258.

³⁵ el-En'âm 6/35.

³⁶ Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü Ehli's-sünne)*, 4/73.

³⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 11/337.

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmizi't-tenzîl*, 2/19.

³⁹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422), 2/287.

⁴⁰ Önkal, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*, 202, 203; ayrıca bk. Ayşe Betül Argun, *Ayetler Bağlamında Tebliğde Eylemin Sınırları* (Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 15-17.

⁴¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 7/195-198; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmizi't-tenzîl*, 1/413; İbn'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 1/506.

⁴² Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü Ehli's-sünne)*, 2/474; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/199.

⁴³ Â-i İmrân 3/128, 129.

⁴⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)*, 8/356.

⁴⁵ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 4/97.

⁴⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 7/194; İbn'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 1/506; Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî el-Havâfir*, 3/1738.

Allah Resulü'nün bir kul olduğu, emredileni yerine getirmekle vazifeli bulunduğu hakikati hatırlatılmaktadır. Bu konuda mutlak hüküm yetkisi Allah'ındır.⁴⁷

Hiz. Peygamber'in sınırlı yetkiye sahip bulunduğu meselesi farklı bağlamlarda tekrar hatırlatılmaktadır. Ashâb-ı Kehf ile ilgili sorulan bir soru üzerine Allah Resulü'nün yarın bunu cevaplayacağını söylemesi fakat bir istisnada bulunmaması üzerine vahyin bir müddet kesildiği görülmektedir.⁴⁸ Daha sonra nazil olan ayetler Allah Resulü'nün bir peygamber de olsa sınırlı yetkiye sahip olduğunu hatırlatmaktadır: “Allah izin verirse’ demeden hiçbir şey için, ‘Şu işi yarın yapacağım’ deme! Unuttuğun takdirde rabbini an ve ‘Umarım rabbim bana, doğruya bundan daha yakın yolu gösterir.’ de.”⁴⁹ Öyleyse bir hadisenin vuku bulması yahut sorulan bir sorunun cevaplanması ancak Allah'ın eşsiz kudreti ve mutlak iradesi ile meydana gelmektedir.

İlahi vahiy bir kez daha Hiz. Peygamber'in ve dolayısıyla tebliğ ve irşad faaliyetindeki bütün inananların sınırlı durumlarına işaret etmektedir: “Ancak (samimiyetle) dinleyenler daveti kabul eder. Ölümlere gelince, Allah onları diriltecek, sonra da O'na döndürülecekler.”⁵⁰ Dolayısıyla Allah'ın, kulaklarını hakikate açtığı ve rüşd yollarını kolaylaştırdığı kimselere hidayet ulaştırılabilir. Oysa bunlar sağır, kör ve dilsizdir. Allah'ın açık delillerini düşünmez ve sözü anlamazlar.⁵¹ Oysa bu uyarıdan faydalanacak olan müminlerdir. Mümin kimse Kur'an'ı dinler, onu alır ve aklederek ondan yararlanır.⁵² Bu bakımdan onların bu yalanlamaları cehaletlerinden değil inatlarından kaynaklanmaktadır.⁵³ İnatları onların hakikati görmelerine engel olmaktadır.⁵⁴

İnsanların iman etmesi için büyük bir hırsıyla çalışan Allah Resulü'nü uyaran bu ayetler iman ve hidayet konusunda Allah'ın belirleyici olduğu gerçeğini hatırlatmaktadır.⁵⁵ “Eğer rabbın dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın!”⁵⁶ İbn Âşûr (ö. 1973), ayette yer verilen hidayet iki yönlü yapısına işaret eder. Kalplere hidayet yerleştirilmesi yönüyle hidayet ve tebliğ, irşad yönüyle hidayet. Kalplere hidayet yerleştirilmesi Allah'ın yetkisindedir. Tebliğ ve irşad bakımından ise peygamber önemlidir. Bu ayet Hiz. Peygamber'in görev ve sorumluluğunu beyan ederek onu teselli etmekte, nihayetinde onun elde edemeyeceği durum açıklanmaktadır.⁵⁷ Dolayısıyla mutlak anlamda hidayet bir peygamberin elinde değildir.

Allah Resulü'ne yönelik uyarıların yer aldığı ayetler, onun uyarıcı ve doğru yolu gösteren bir kimse olduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Hiz. Peygamber, Allah'ın vahyini insanlara tam ve eksiksiz olarak iletmekle sorumludur. Bu sorumluluğunu yerine getirirken muhatapların birtakım iddiaları ve istekleri olabilmektedir. İstekler ve iddialar karşısında sorumluluğunda zaafa düşmekten, yetki alanını aşan eylem ve söylem içine girmekten uzak durmalıdır. Zira bir peygamber de olsa nihayetinde Allah'ın yüce kudret ve saltanatı tarafından kuşatılmış, kısıtlı bir alana seslendiğini unutmamalıdır. Bu bakımdan Hiz. Peygamber'in tebliğ

⁴⁷ Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü Ehli's-sünne)*, 2/473.

⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vilî'l-Kur'an*, 17/644, 645; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hâkâ'iki gâvâmizi't-tenzil*, 2/714, 715; İbn'Atiyye, *el-Muharraru'l-veciz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Aziz*, 3/508.

⁴⁹ el-Kehf 18/23, 24.

⁵⁰ el-En'âm 6/36.

⁵¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vilî'l-Kur'an*, 11/341.

⁵² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm li İbni Ebî Hâtim*, 4/1285.

⁵³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vilî'l-Kur'an*, 11/332; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hâkâ'iki gâvâmizi't-tenzil*, 2/18; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)*, 1/518, 519.

⁵⁴ İbn'Atiyye, *el-Muharraru'l-veciz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Aziz*, 2/285, 286.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü Ehli's-sünne)*, 6/88; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil fi Tefsîri'l-Kur'an (Tefsîrü'l-Begavî)*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 2/436; İbn'Atiyye, *el-Muharraru'l-veciz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Aziz*, 4/367.

⁵⁶ Yûnus 10/99; ayrıca bk. er-Ra'd 13/40; eş-Şuarâ 26/3; el-Kasas 28/56; el-Gâşiyeh 88/21, 22.

⁵⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/69.

ve irşad alanında görevini yerine getirmekten uzak durmaması, karşılaştığı güçlük ve eziyetlere sabırla dayanması, ümidini asla yitirmemesi ve nihayetinde bütün bu yaşananların ardından ancak Allah'ın yardımıyla kişinin hidayete ulaşacağını unutmaması gerekir. Kuşkusuz Allah Resulü'ne yönelik bu uyarılar tebliğ ve irşad alanında yer alan bütün Müslümanlar için yol gösterici olacaktır.

2. Hz. Peygamber'e Yönelik Uyarıların İrşad Faaliyetindeki Muhatap Açısından Değeri

Allah Resulü, Allah'ın vahyettiklerini insanlara tebliğ ederken muhataplarından kimileri bu davete olumlu yanıt vermekte, Allah Resulü'nün bildirdiklerini hayata geçirme konusunda büyük bir hevesle çalışmaktaydı. Toplum içinde önde gelen kimselerden kimisi imanı kabul etmekle birlikte daha ziyade zayıf ve güçsüz insanların müminler arasına katıldığı görülmekteydi. Müslümanlar arasında ayırım yapmadan hepsini kucaklayan ve onları kardeş sayan Kur'an ayetleri, toplum tarafından dışlanan bu insanların ilgisini çekmekte; dinin hükümlerini kabul etme bakımından onları daha hevesli yapmaktaydı. Ancak toplumsal ayrışmanın belirgin olduğu, alt ve üst sınırlar içinde yaşayanların bir arada bulunamadığı bir kültürel çevre içinde bütünlüğün sağlanması oldukça güçtü. Özellikle tebliğe muhatap olan güçlü ve zengin müşriklerin zayıf ve güçsüz Müslümanlarla bir araya gelmek istemediği, bunu açıkça beyan ettiği ve kendileri için özel hükümlerin uygulanmasını istedikleri görülmekteydi.

Hz. Peygamber kendileriyle ilgilenirken yahut onlar meclisteyken zayıf ve fakir Müslümanların kovulmasını, onların uzaklaştırılmasını isteyen müşriklerin bu istekleri⁵⁸ el-En'am 6/52. ayette sert şekilde reddedilmektedir: "*Rablerinin rızasını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma! Onların hesaplarından sana sorumluluk yoktur, senin hesabından da onlara sorumluluk yoktur ki onları yanından uzaklaştırıp da zalimlerden olasın.*" Kişiye değer veren onun yaptığı işlerdir. Bu işlere anlam kazandıran ise niyet ve samimiyettir. Niyet ve samimiyeti esas bilen ise Yüce Allah'tır. Bu bakımdan zengin ya da fakir olsun insanların amellerini hesaba çekecek olan O'dur.⁵⁹ Dolayısıyla Hz. Peygamber özelinde bütün müminlerin muhataplarının birbirleriyle alakalı haddi aşan isteklerine karşı durması gerekir.

Allah Resulü'nden taleplerde bulunan bu kimseler kendilerini Arapların en şereflipleri olarak görüyor, fakir ve zayıf olan Müslümanlarla beraber bulunmayı kendileri için bir aşağılama olarak değerlendiriyorlardı. Bu nedenle onlar geldiğinde bu Müslümanların ayağa kalkmasını yahut meclisi terk etmesini istiyordu. Kendilerinden sonra Allah Resulü isterse bunlarla oturabilirdi.⁶⁰ Ancak onlar için özel bir düzenleme yapılmalıydı.

Allah Resulü'nün ashabıyla sohbetini ve onlara davranışını düzenleyen, bu hususta onu eğiten ve onun özelinde bütün müminlere edebi öğreten⁶¹ el-Kehf 18/28. ayette benzeri bir duruma işaret edilir: "*Rızasını dileyerek sabah akşam rablerine dua edenlerle olmak için elinden gelen çabayı göster. Dünya hayatının çekiciliğine meylederek gözlerini onlardan çevirme! Bizi anmaktan kalbini gafil kıldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme!*"

Müşriklerin ayrıcalık talepleri ya da İslam'ı kabul edenleri küçümseyen sözleri ve eylemleri sadece son peygamberin karşılaştığı bir durum değildir. Yüce Allah, Hz. Nuh'un kavminin sözlerini aktararak önceki peygamberlerin de benzeri bir durumla karşılaştığını

⁵⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 11/374; Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü Ehli's-sünne)*, 4/91; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3/260.

⁵⁹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri* (Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 3/152.

⁶⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 11/376; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil fi Tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîrü'l-Begavî)*, 2/126; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)*, 12/540.

⁶¹ Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü Ehli's-sünne)*, 4/92.

bildirmektedir: “Kavminin ileri gelen inkârcıları, ‘Biz seni sadece bizim gibi bir insan olarak görüyoruz. Sana sığ görüşlü ayak takımımızdan başkasının uyduğunu da görmüyoruz. Sizin bize karşı bir üstünlüğünüzü de kabul etmiyoruz, bilâkis sizin yalancı olduğunuz kanaatini taşıyoruz.’ dediler.”⁶²

Kur’an ayetleri Allah Resulü’nün iman edenlere samimi ve yakın davranmasını, onları dışlayan ve öteleyen her türlü husustan uzak durmasını emretmektedir. Kuşkusuz bu hususta Allah Resulü’ne uyarıların öne çıkanlarından biri de Abdullah b. Ümmi Mektum’la yaşanan hadiseye işaret eden ayettir. “Yüzünü ekşitip başını çevirdi. Görme engelli o kişi geldi diye. Ama (ey Peygamber!) Sen nereden bileceksin, belki o kendini arındıracaktı. Yahut o bir öğüt alacak, bu öğüt kendisine fayda verecekti. Sen ise kendini her bakımdan ihtiyaçsız görenle ilgileniyorsun. Onun arınmamasından sen sorumlu tutulmayacaksın ki! Gönlünde Allah korkusu taşıyarak koşup sana geleni umursamıyorsun!”⁶³

Allah Resulü müşriklerin ileri gelenleriyle birlikteydi. Onlara İslam’ı anlatıyor ve iman etmeleri için onlarla mücadele ediyordu. Toplumun ileri gelenleri olan bu insanlar Müslüman olursa onları takip eden diğer insanların da Müslüman olacaklarını ümit ediyordu.⁶⁴ Hz. Peygamber’in bu yoğun meşgalesi içinde görme engelli bir sahabi olan Abdullah b. Ümmi Mektum ona yaklaşarak “Ey Allah’ın Resulü, Allah’ın sana öğrettiğini bana anlat.” diyordu. Hz. Peygamber yüzünü ondan çevirdi, onun bu sözünden hoşlanmadı. Diğerlerine yöneldi.⁶⁵ Anlaşılan o ki ilgili sahabi görmediğinden dolayı Allah Resulü’nün içinde bulunduğu durumu bilmiyor ve bu talebini tekrarlıyordu. Allah Resulü’nün memnuniyetsizliği yüzüne yansiyordu.⁶⁶

Ayetler Allah Resulü’nün özelinde bütün inananları ve insanları uyarmaktadır. Ümmetin içinden ancak ona yönelen ve emirlerine uygun davranmayı isteyen kimseler için bu öğüt ve uyarının fayda sağlayacağı beyan edilmektedir.⁶⁷ Buna göre toplumun önde gelen kimseleri vesilesiyle elde edilecek başarılar İslam’ın temel hedefi değildir. İslam kalpteki samimiyeti, saflığı ve bağlılığı öngörmektedir.⁶⁸ Bu da ancak samimiyetle davete yaklaşan ve heveslenen insanlarla sağlanabilir.

Allah Teâlâ, tebliğ ve irşad çalışmaları esnasında Müslümanların, gönülden Allah’a teslim olan inananları hiçbir zaman dışlamaması, onları koruması ve onlarla samimi bir ilişki içinde olmasının gerektiğini beyan etmektedir.

Müslüman toplum içinde problem olan konulardan biri de samimiyetine güvenilmeyen, münafık kimselerin varlığıdır. Allah Resulü’nün bu kimselerle iletişimi ayetlerde özellikle zikredilmektedir.

Münafıkların tavırları özelinde Allah Resulü’ne yönelik uyarıların zikredildiği meselelerden biri Tebuk Seferi’yle ilgilidir. Tebuk Seferi Müslümanlar adına önemli bir hadiseydi. Allah Resulü bu sefere katılma konusunda Müslümanları teşvik etmekte, onların geri kalmasını istememektedir. Buna rağmen münafık kimseler Allah Resulü’ne gelerek geçersiz mazeretler öne sürmekte ve sefere katılamayacaklarını söylemektedir. Hz. Peygamber bu

⁶² Hüd 11/27.

⁶³ Abese 80/1-10.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Tefsîrü’l-Mâtürîdî (Te’vilâtü Ehli’s-sünne)*, 10/418; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl fî Tefsîri’l-Kur’ân (Tefsîrü’l-Begavî)*, 5/210; Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl*, 4/700.

⁶⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân*, 24/218; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl fî Tefsîri’l-Kur’ân (Tefsîrü’l-Begavî)*, 5/210; İbn’Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz fî tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, 5/436; Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb (et-Tefsîrü’l-kebîr)*, 31/52.

⁶⁶ Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl fî Tefsîri’l-Kur’ân (Tefsîrü’l-Begavî)*, 5/210; Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl*, 4/701.

⁶⁷ Şevkânî, *Fethu’l-ğadir*, 5/463.

⁶⁸ Merâğî, *Tefsîru’l-Merâğî*, 30/39.

kimselerin mazeretlerini kabul ederek onlara izin vermiştir.⁶⁹ Yüce Allah, onun bu tavrına karşı uyarıda bulunmaktadır: “*Allah seni affetti de, doğru söyleyenler sence belli olmadan ve kimlerin yalancı olduğunu bilmeden niçin onlara izin verdin?*”⁷⁰ Allah Teâlâ onların mazeretlerinin yalan olduğunu ve güçleri yettiği halde savaşa katılmadıklarını ilan etmektedir.⁷¹ Onları savaştan geri bırakan mazeretleri değil Allah’a ve ahirete iman etmeyişleridir. Kalplerinde taşıdıkları şüpheden dolayı savaşa katılmak istememektedirler.⁷² Dolayısıyla böyle kimselerin Müslümanları kandırmasına, yalanlarını meşru saymalarına ve toplum içinde ayrılık çıkarmalarına izin verilmemelidir.

Münafıkların ve inkârcıların Allah tarafından asla affedilmeyeceği, onların günahkâr kimseler olduğu Kur’an’da özellikle belirtilmektedir: “*Onların bağışlanması için Allah’a ister dua et ister etme; onların affedilmesi için yetmiş kere de dua etsen Allah onları bağışlamayacaktır. Çünkü onlar Allah ve resulünü inkâr etmişlerdir. Allah günaha batmış kimseleri doğru yola iletmez.*”⁷³ Müslümanlardan kimilerinin Allah Resulü’nün ölen yakınları için cenaze namazı kıldırmasını, onun için dua etmesini istemeleri karşısında ise Kur’an net olarak bunu yasaklamaktadır: “*Ve onların arasından ölen hiç kimsenin namazını kılma, mezarı başında da durma! Çünkü onlar Allah ve resulünü inkâr ettiler ve yoldan sapmış olarak öldüler.*”⁷⁴ Allah Resulü’nün âlemlere rahmet olarak gönderilen bir peygamber olması dolayısıyla insanların ıslahı için gösterdiği çaba bilinmektedir.⁷⁵ Buna rağmen Hz. Peygamber merhametinin bir göstergesi olan davranışında da uyarılmakta; onların durumlarına işaret edilmektedir. Zira toplum içinde bu kimselere gereken muameleyi göstermek gerekmektedir. Aksi takdirde toplumdaki güvenin ve huzurun bozulması, Müslümanların haklarının ihlali sorunu ortaya çıkabilmektedir.

Toplum içinde zahirde Müslüman gibi görünse de hakikatte İslam’ın aleyhinde çalışan, Müslümanlara düşmanlık beseleyenler görünürdeki davranışlarıyla değil de esasında gizledikleri niyetleriyle değerlendirilmektedir.⁷⁶ Buna göre bir mescit etrafında birleşseler bile, İslam onların kötü niyetlerini ve riyakâr tutumlarını dikkate almaktadır. Dolayısıyla tebliğ ve irşad faaliyeti bünyesinde farklı insan tiplerine karşı hazırlıklı olmak, dikkatli davranmak gerekir.

Allah Resulü’nün Müslümanlarla ve münafıklarla ilişkisini düzenleyen uyarı ayetleri olduğu gibi inkârcıların ilişkisini düzenleyen uyarı ifadeleri de bulunmaktadır. Risalet süreci içinde kâfirlerin kimi tekliflerle Allah Resulü’nü uzlaşmaya davet ettiği; kendilerini toplum içinde ayrıcalıklı sayacak bazı düzenlemelerin yapılmasını istedikleri bilinmektedir.⁷⁷ Bu teklifler karşısında zor zamanlar geçiren Allah Resulü ayetlerde uyarılmaktadır: “*Ey peygamber! Allah’a itaatsizlikten sakın, açık ve gizli inkârcıların sözünü dinleme, Allah her şeyi bilmekte ve hikmetle yönetmektedir. Rabbinden sana vahyedilene uy. Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır. Allah’a güven; güvenip dayanmak için Allah yeter.*”⁷⁸ Ayetler her ne kadar zahiren Allah Resulü’ne yönelik gelse de buradaki hitap bütün Müslümanlara

⁶⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân fi te’vîli’l-Kur’ân*, 14/272.

⁷⁰ et-Tevbe 9/43.

⁷¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân fi te’vîli’l-Kur’ân*, 14/273; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm li İbni Ebî Hâtim*, 6/1805; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl fi Tefsîri’l-Kur’ân (Tefsîrü’l-Begavî)*, 2/354.

⁷² Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Tefsîrü’l-Mâverdî (en-Nüketü ve’l-uyûn)*, thk. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdîrahmân (Beirut- Lübnan: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, ts.), 2/367.

⁷³ et-Tevbe 9/80.

⁷⁴ et-Tevbe 9/84.

⁷⁵ Hayreddin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 3/41.

⁷⁶ et-Tevbe 9/107, 108.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb (et-Tefsîrü’l-kebîr)*, 25/154.

⁷⁸ el-Ahzâb 33/1-3.

yöneliktir. Tebliğ ve irşad konusunda Allah'tan korkma, tebliğ ettikleri hususta kâfirlere ve münafıklara itaat etmeme mesajı verilmektedir.⁷⁹

Müşriklerin türlü tekliflerle Allah Resulü'ne gelmelerindeki asıl amacın onu hidayetten uzaklaştırmak⁸⁰ olduğu ayetlerde açıkça ifade edilmektedir: “*O putperestler, sana vahyettiklerimizden başka şeyleri yalan yere bize yamayasın diye neredeyse seni ayartıp ondan saptıracaklar, işte o zaman seni kendilerine dost sayacaklardı. Hatta seni yerinde sağlam tutmasaydık neredeyse -biraz da olsa- onlara kayacaktın! Ama o zaman sana hayatın ve ölümün sıkıntılarını kat kat tattırırdık; sonra bize karşı kendin için hiçbir yardımcı da bulamazdın!*”⁸¹

Tebliğ ve irşad alanında bilinmesi gereken önemli meselelerden biri de Müslüman olmayanlarla ilişkinin maddi bir menfaat içinde yürütülmemesidir. İnsanlar daha evvel maddi yardımda buldukları kimselere karşı Müslüman olduktan sonra farklı bir tavır ortaya koymaya çalışmışlar, onlara infaktan vaz geçmeye yönelmişlerdi. Böyle bir ortam içinde Allah Resulü'nü ve Müslümanları uyaran ilahi vahiy şu şekilde gelmiştir: “*Onları doğru yola iletmek senin üzerine borç değildir, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir. Hayır için yaptığınız her harcama kendiniz içindir. Verdiklerinizi ancak Allah rızası için verirsiniz. Hayır için yaptığınız her harcamanın karşılığını da hiçbir haksızlığa uğramaksızın tam olarak alacaksınız.*”⁸² İnkâr edenlere sadaka vermektan kaçınan Müslümanlara sadaka ile hidayet ve iman ayrıldığı haber verilmektedir. Sadaka Allah'ın rızası için gerçekleştirilir. Oysa hidayet Allah'ın dilediğine ihsan ettiği bir durumdur.⁸³ Hz. Peygamber'in görevi onlara beyan etmek ve tebliğ etmektir. Sadakanın amacı Allah'ın rızasıdır. İnkârcıların iman etmesi ise sadakanın amacı değildir.⁸⁴

Hz. Peygamber'in Allah'ın koruması ve yönlendirmesi altındaki tebliğ ve irşad vazifesi, onun muhataplarıyla ilişkisinde de önemli ilkeleri kapsamaktadır. Müslümanlarla iletişimde samimiyet ve yakınlık hâkimken münafıklara karşı dikkatli olmak, yalan ve yanlışlara karşı uyanık bulunmak gerekmektedir. İnkâr edenlere doğru yolu göstermek için büyük gayret gösterilse de onların doğru olmayan taleplerine boyun eğilmemesi, onların İslam'la ilişkisinin maddi bir kazanç vesilesine dönüşmemesi özellikle istenmektedir. Allah Resulü'nü bu konularda uyaran ayetler bütün Müslümanlar için yol gösterici olmaktadır.

3. Hz. Peygamber'e Yönelik Uyarıların İrşad Faaliyetinde Amaç ve Kapsam Açısından Değeri

Allah Resulü'nün risalet süreci boyunca tebliğ ve irşad faaliyetlerine devam ettiği açıktır. Bu çerçevede farklı durum ve yapıdaki muhataplarıyla ilişkilerini sürdürmektedir. Kur'an ayetleri bu iletişim sürecinde yönlendirici ve sınırlandırıcı ilkeleri vaz etmektedir. Belirtilen önemli bir ilke Allah'ın indirdiği hükümlerin muhatabın durumuna ve konumuna göre değişmeksizin uygulanmasıdır: “*İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı sana indirdik; hainlerden taraf olma!*”⁸⁵ Meydana gelen bir hırsızlık olayına işaret edilen bu ayette⁸⁶ yalan beyanlarla Allah Resulü'nün doğru hükmü vermesini engelleyen ve onu yanıltan kimselerin varlığına yer verilmektedir. Doğru hükmü

⁷⁹ Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü Ehli's-sünne)*, 8/347, 348.

⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vil'i'l-Kur'ân*, 17/506; Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü Ehli's-sünne)*, 7/91.

⁸¹ el-İsrâ 17/73-75; ayrıca bk. el-Kalem 68/10-14.

⁸² el-Bakara 2/272.

⁸³ Begavî, *Me'âlimü't-tenzil fi Tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîrü'l-Begavî)*, 1/376.

⁸⁴ Ebu'l-Al'â Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 1/214.

⁸⁵ en-Nisâ 4/105; ayrıca bk. el-Mâide 5/49.

⁸⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vil'i'l-Kur'ân*, 9/179; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil fi Tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîrü'l-Begavî)*, 1/699; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki'ğavâmi'zi't-tenzil*, 1/561.

verme açısından Hz. Peygamber'in dikkatli olması ve adaletli davranması noktasında uyarı yer almaktadır.⁸⁷

Tebliğ ve irşad bağlamında görev alan kimseler için tebliğ ve irşad konusunun içeriği bakımından kimi zaman pek de hoş gitmeyen durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu durumda Allah'ın hükmünün ve vahyettiği hakikatin esas alınması gerektiği unutulmamalıdır. Böylesi bir duruma benzeyen Allah Resulü'nün Zeynep binti Cahş ile evliliği meselesi Kur'an'da zikredilmektedir: *"Bir zaman, Allah'ın kendisine lütufta bulunduğu, senin de lütuftâr davrandığın kişiye, 'Eşinle evlilik bağını koru, Allah'tan kork.' demiştin. Bunu derken Allah'ın ileride açıklayacağı bir şeyi içinde saklıyordun; öncelikle çekinmen gereken Allah olduğu halde sen halktan çekiniyordun. Zeyd onunla evlenip ayrıldıktan sonra müminlere, evlâtlıklarının - kendileriyle beraber olup ayrıldıkları- eşleriyle evlenmeleri hususunda bir sıkıntı gelmesin diye seni o kadınla evlendirdik. Allah'ın emri elbet yerine getirilecektir."*⁸⁸ Allah Resulü Zeyd'in evliliği konusunda ısrarcı olmuş, onların boşanmasını engellemeye çalışmıştır. Zira insanların "oğlunun hanımıyla evlendi" demesinden hayâ ediyordu.⁸⁹ "Onların boşanmasını isteyip sonra da hanımıyla evlendi" demelerinden çekinmekteydi.⁹⁰ Yüce Allah bildirdiği hükümleri yerine getirme ve hakikati beyan etme konusunda zaafa düşmemek gerektiğini beyan etmektedir. Kimi zaman bu hakikat insanların hoşuna gitmeyen, kişiyi toplum içinde eleştirilen bir kimseye dönüştürebilir. Ancak nihayetinde Allah'ın emirlerini bildirmek ve uygulamak gerekmektedir.

Allah'ın hükümlerini insanlara açıklamak kadar Allah'ın helal ve haram kıldığı hususların da dikkate alınması önemlidir. Bu çerçevede tebliğ ve irşad faaliyetindeki kişinin kendisini kısıtlaması, toplum içinde yanlış anlayışların gelişmesine sebep olabilir. Hz. Peygamber'in hanımlarıyla alakalı yaşadığı bir olaydan dolayı yemin ederek Allah'ın helal kıldığını kendisine haram kıldığı hadise bu konuda örnek verilebilir.⁹¹ Yaşanan hadise üzerine ilahi vahiy onun bu şekilde davranmasına ilişkin uyarıyı beyan etmektedir: *"Ey peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığını, eşlerini hoşnut etmek arzusuyla niçin kendine haram kılıyorsun? Bununla beraber Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir."*⁹² Hz. Peygamber özelinde bütün Müslümanların kendi aileleriyle ilgili konularda da hassasiyetle ve özenle davranmaları gerektiği açıktır. Bu bağlamda temel meselenin Allah'ın belirlediği ilkeler ve sınırlar olduğu; bunun ötesinde olanların tebliğ ve irşadın amaç ve kapsamının dışında değerlendirileceği bilinmelidir.

SONUÇ

Allah Teâlâ gönderdiği elçilerin insan olmasını insanların yararına bir durum olarak beyan etmektedir. Zira insan, bir başka yapıdaki canlıyla muhatap olsaydı emir ve yasakları uygulama, hayat serüveninde bunun tatbikini görme imkânlarından mahrum kalabilirdi. Bu nedenle peygamberlerin beşer olması, muhatapı olan insanlar adına önemli bir durumdur. Bununla birlikte insan hata yapabilir, yanlış düşünebilir. Bir insan olarak gönderilen peygamberlerin de hayat serüvenleri içinde buna benzer durumlar yaşadıkları ayetlerde beyan edilmektedir. Ancak onların hayatları Allah'ın koruması ve yönlendirmesi altındadır. Dolayısıyla söz konusu durumlar kendi hallerine bırakılmaz, uyarı ifadeleriyle hakikat bütün insanlığa gösteriler.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü Ehli's-sünne)*, 3/353.

⁸⁸ el-Ahzâb 33/37.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü Ehli's-sünne)*, 8/391; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)*, 25/170.

⁹⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, 14/190.

⁹¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vilî'l-Kur'an*, 23/476; Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü Ehli's-sünne)*, 10/76, 77; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'an (Tefsîrü'l-Begavî)*, 5/116; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmi'izî't-tenzîl*, 4/562, 563; içtekle ilgili olduğu hakkında bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm li İbni Ebî Hâtim*, 10/3362.

⁹² et-Tahrîm 66/1.

Son ilahi vahyin indirildiği Hz. Peygamber Kur'an'da insanlarla iletişimindeki merhameti, yüce ahlakı ve onlara karşı düşkünlüğüyle anlatılmaktadır. Onun hayatı ise güzel bir örnek şeklinde vasfedilmektedir. Bu hayat içinde yaşanan hadiseler işaret eden ayetler bütün insanlık için önemli ve değerli mesajlar içermektedir. Ancak özellikle bir peygamber olması dolayısıyla insanları hidayete davet edici, onları irşad eden fonksiyonu dikkate alındığında Allah Resulü'nün hayatı kıymetli ilkeler ortaya koymaktadır. Bu kıymetli hayatın tebliğ ve irşad faaliyetleri kapsamında önemi bilinmektedir. Özellikle Allah Resulü'ne yönelik uyarıların yer aldığı ayetlerde ortaya konan ilkeler, konuyla alakalı sınırların belirlenmesinde, temel kuralların konulmasında, muhtemel yanlışların giderilmesinde ayrı bir önemi haizdir.

Bir tebliğci ve irşad eden olarak Hz. Peygamber'in görevinin uyarıcı ve hakikati gösteren olmakla sınırlı olduğu meselesi ayetlerde özellikle belirtilmektedir. Hidayetin Allah'ın ilmi ve kudreti ile tamamlanacağı gerçeği, Allah Resulü'ne yönelik uyarılarda dikkat çekmektedir. Bu görevin zorluk ve sıkıntılarla dolu olmasından dolayı öncelikle sabırlı olması, ümitli davranması ve zaafa düşmemesi noktasındaki uyarılar ise evrensel bir niteliğe sahiptir. Kuşkusuz bütün bu hakikatler tebliğ ve irşad görevindeki Müslümanlar adına da bir uyarı anlamı taşımaktadır.

Kur'an ayetleri Hz. Peygamber'in muhataplarıyla ilişkisinde de birtakım düzenlemeler getirmekte ve uyarılarda bulunmaktadır. İslam'ın bu noktada muhataplar arasında samimiyet ve istek merkezli bir ayrıma gittiği görülmektedir. Samimiyetle İslam'a yönelen kimseler asla çevrilmemeli ve onlara karşı her zaman değer veren bir tavır sergilenmelidir. Diğer yandan samimiyetine güvenilmeyen kimselere karşı dikkatli olmalı, onların yalan ve yanlış beyanlarla toplum içinde huzursuzluk çıkarmalarına izin verilmemelidir. İnkârcılara gelince onlara İslam'ı tebliğ etme faaliyeti sürdürülmelidir. Ancak İslam'ın temel ilkeleriyle çelişen istekleri ve teklifleri kabul edilmemelidir. Böylece İslam adına bizim değerli ve özel gördüğümüz değil de İslam'ın değerli ve özel gördüğü kimselerin öncelikli olduğu ortaya konmaktadır. Bizim dünyevi anlamdaki değer yargılarımızla yaptığımız sınıflandırma değil İslam'ın ilkeleri esas alınarak bir davranış modelinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Allah Teâlâ, İslam'ın hükümlerinin beyan edilmesi ve bu hükümlerin uygulanması konusunda da uyarıcı beyanlarda bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in risalet sürecindeki zorluklar karşısında güçlenmesi ve teselli edilmesi bakımından anlam taşıyan uyarı ifadeleri tebliğ ve irşad hususunda amaç ve kapsam bakımından sınırları ifade etmektedir. Nihayetinde hedeflenen samimiyetle İslam'ı kabul eden, İslam'a inanan ve hükümlerini uygulayan insanlardır. Bu hedefe ulaşabilmek için tebliğ ve irşad alanında görev alan kimselerin Allah'ın bildirdiği emirler ve yasaklar konusunda dikkatli davranması gerekmektedir. Diğer yandan helal ve haram hususunda sınırların dışında uygulamalarda bulunmak, ferdi bile olsa birtakım sorumlulukları üzerine almak İslam'ın muhataplara sunulması bakımından problemlili sonuçlara yol açabilmektedir. İslam'ın tebliği ve irşadı bağlamında Allah Resulü'ne yönelik uyarıların bütün Müslümanlar için yol gösterici olacağı açıktır.

KAYNAKÇA

- Argun, Ayşe Betül. *Ayetler Bağlamında Tebliğde Eylemin Sınırları*. Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîrû'l-Begavî)*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.

- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. thk. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn. 15 Cilt. Mısır: el-Müessetü’l-Mısriyyetü’l-Âmmetü li’t-Te’lif ve’l-Enbâ’ ve’n-Neşr, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Mecduddîn. *el-Kâmûsu’l-muhît*. Beyrut: Müessetü’r-Risâle, 2005.
- Ḥalîl b. Aḥmed. thk. ‘Abdulhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2003.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus, Beyrut: ed-Dâru’t-Tûnusiyye li’n-Neşr, 1984.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs. *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm li İbni Ebî Hâtim*. thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Suud: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 2. Basım, 1419.
- İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*. thk. Sami b. Muhammed Selame. 8 Cilt. Dâru Tayyibe li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, 2. Basım, 1999.
- İbn ‘Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib. *el-Muharraru’l-vecîz fî tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422.
- Karagöz, İsmail. “Tebliğ Yöntemleri ile İlgili Kur’an Kavramlarının Analizi”. *Hz. Peygamber’in Tebliğ Metodu Işığında İslâm’ın Güncel Sunumu 2003 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir. *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî et-Türkî, İbrahim et-Tafeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Tefsîrû’l-Mâtürîdî (Te’vîlâtü Ehli’s-sünne)*. thk. Mecdî Baslûm. 10 Cilt. Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Tefsîrû’l-Mâverdî (en-Nüketü ve’l-uyûn)*. thk. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahmân. 6 Cilt. Beyrut- Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Merâġî, Ahmed Mustafa. *Tefsîru’l-Merâġî*. 30 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaatı Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1946.
- Mevdûdî, Ebu’l-Al’â. *Tefhimu’l-Kur’an*. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 1991.
- Önkâl. *Rasûlüllah’ın İslâm’a Davet Metodu*. Konya: Esra Yayıncılık, 1990.
- Râġıb el-İsfahânî. *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk, Beyrut: Dâru’l-Kalem, ed-Dâru’s-Şâmiyye, 4. Basım, ts.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu’l-ġayb (et-Tefsîrû’l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm*. 12 Cilt. Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1990.
- Soysaldı, Mehmet. “Kur’an’da Tebliğ Yöntemleri İle İlgili Kavramların Analizi”. *Diyanet İlmî Dergi* 39/3 (2003), 43-64.

- Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî. *Tefsîru’ş-Şa‘râvî el-Havâfir*. 19 Cilt. Metâbiu’ Ahbâri’l-Yevm, ts.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethu’l-ğadîr*. Dimeşk, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, Dâru’l-Kelimi’t-Taybe, 1414.
- Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi‘u’l-beyân fî te’vîli’l-ğur‘ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Müessesetü’r- Risâle, 2000.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur’an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf ‘an ħakâ’iki ğavâmizi’t-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 3. Basım, 1407.
- Kur’an Yolu Meâli*. haz. Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıçı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2015.

İLGİLİ RİVAYETLER BAĞLAMINDA HZ. PEYGAMBER VE İRŞAD METODU OLARAK EMPATİ

Mehmet Sait UZUNDAĞ*

ÖZET:

Genel olarak empati, bir kişinin kendisini karşısındaki kişinin yerine koyarak olaylara onun bakış açısı ile bakması, o kişinin duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi sürecidir. Kişi karşısındakini o kadar iyi anlar ki onun gibi hissetmeye başlar, kendini adeta onunla özdeşleştirir. Empati kurmak sosyal ilişkilerde birçok kolaylık sağlamaktadır. Kişinin karşısındaki insanı anladığını ve onu önemseydiğini göstermesini sağlar. Bu sayede iletişim kolaylaşır. Yanlış anlaşılmalarda azalır, samimiyet ve güven ortamı hızla gelişir, sorunlar ve problemler daha kolay dile getirilir ve bu sayede bunlara daha çabuk ve kolay çözümler üretilir. Empati her ne kadar yeni bir kavram olsa da, empatinin olgusal olarak İslâmî değerler algılamasında ahlâkî ve sosyal bir değer olarak yer almaktadır. Bu değerlerin hayata dönüştürülmesinde etkin rol oynar, bütün hayatı kuşatan bir algılama biçimi olarak İslâmî anlayışın temelini oluşturur. Empatik kavramı Kur'an'da geçmese de mana itibarıyla birçok ayette rastlanmaktadır. Kur'an bireylerin ahlaki değerler doğrultusunda yetişmesine önem vermektedir. Yüce Allah'ın insanlarda bulunmasını istediği değerler, merhamet, hoşgörü, adalet, cömertlik, affetmek ve bağışlamak, yardımlaşmak, iyilik yapmak, kolaylık göstermek ile alakalı birçok ayet mevcuttur. Bu değerler empatik yaklaşım ile insanın hayatında makas bulmaktadır. Hadis musannefatına bakıldığında Hz. *Peygamber*'in sözlü teşviklerinin yanı sıra, ibadetlerin uygulanışında, kişisel ve toplumsal ilişkilerinde neredeyse *hayatının* tamamında *empati* örneklerine rastlamaktayız.

Hız. *Peygamber* kişilerle yaşına, konumuna, anlayış kapasitesi ve benzeri durumlarına göre konuşur, ona göre davranış sergilerdi. İnsanlara inanç, ibadet ve sosyal hayatın neredeyse tamamında empati ile yaklaşırdı. Günümüzde irşad faaliyetlerinde bulunanlar, irşad faaliyeti yaparlarken, faydalı bir irşad olması için Hız. *Peygamber*'in özellikle empati bağlamında irşad metodunu dikkate almaları gerekmektedir. Bu tebliğin amacı bencilliğin bireyleri esir aldığı günümüz dünyasında empati gibi başkalarını da anlamayı vurgulayan bir algı ve davranış türünü Hız. *Peygamber*'in hayatından örneklerle açıklamak ve insanları bu konu üzerinde düşünmeye davet etmektir.

Anahtar Kelimeler: Hız. *Peygamber*, Rivayet, İrşad, Empati

GİRİŞ

Yüce Allah insanı hem madden hem de manen diğer varlıklardan farklı ve üstün yaratmış ve ona nice meziyetler vermiştir. Bu meziyetlerin başında şüphesiz insanı diğer canlılardan ayıran akıl gelmektedir. Kur'an'a göre insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır.¹ Akıl, insanın doğru yolu bulmasında en önemli unsur olsa da tarihi süreçte de görüldüğü üzere kişinin hakkı ve hakikati bulmasında her zaman yeterli olmamıştır. Bundan dolayı Yüce Allah, doğru yolu göstermek için Hız. Adem'den Hız.

* Doç. Dr. Adıyaman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi

¹ Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/238.

Peygambere varıncaya kadar çok sayıda Peygamber göndermiştir. Kuşkusuz Peygamberlerin temel görevlerinden birisi de tebliğ ve irşattır. Bu bağlamda onlar Yüce Allah'ın emir ve yasaklarını insanlara tebliğ etmişlerdir. Peygamberlerin gönderilmesi, toplumda irşad ve davetin gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır. Öğüt ver, doğrusu öğüt inananlara fayda verir.”² âyeti, irşad ve davetin gerekli olduğunu vurgulamaktadır.

“Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesi açısından düşünüldüğünde irşadın bütün Müslümanlara yönelik bir görev olduğu anlaşılmaktadır. İnsanın bilgisi, yetenek ve yetkisi arttıkça sorumluluğu da artar. “Ey Peygamber! Biz seni gerçeğin bir temsilcisi, bir müjdecisi ve uyarıcı, herkesi Allah'ın izniyle O'na çağırana ve ışık saçana bir kandil konumunda gönderdik”³ meâlindeki ayet Hz. Peygamber'in irşad hiyerarşisinin başında yer aldığını bildirmektedir.”⁴

1. HZ. PEYGAMBER VE İRŞAD

Sözlükte “doğru yolu bulup kararlılıkla benimsemek” anlamındaki rüşd kökünden masdar olan irşad⁵ doğru yolu göstermek, müminleri dini görevlerini yerine getirmeye çağırarak demektir.⁶ Müslümanların dinî görevlerini yerine getirmesine katkıda bulunma çerçevesinde düşünülen irşadın gerekliliği açıktır. İnsan, dünya hayatında doğru yoldan ayrılmaması, dolayısıyla ebediyet âleminin mutluluğunu elde edebilmesi için bazı imkânlarla sahip olmakla birlikte birtakım engellerle de karşılaşmaktadır.⁷ Yüce Allah, İnsanları yaratmış ve onlara aralarından seçmiş olduğu peygamberleri vasıtasıyla dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını da göstermiştir. Bu sebeple irşad faaliyeti ilk insan ve ilk peygamber Hz. Adem ile başlamış, diğer peygamberlerle devam etmiş, Hz. Muhammed'e kadar gelmiş ve kıyamete kadar da sürecektir. Başlıca görevleri tebliğ ve irşad olan Peygamberler, insanları Allah'ın emir ve nehiyleri doğrultusunda uyarıp, onlara doğru yolu göstermek ve örnek edinecekleri bir hayatı fiilen yaşamak ve göstermekle görevlendirilmişlerdir. Kur'an'da Hz. Peygamber Allah'ın davetçisi⁸ olarak vasıflanmış, O'na yüklenen görev de “öğüt ver”, “davet et”, “ikaz et”, “tebliğ et” gibi emirlerle ifade edilmiştir. Kendisi “beşir” ve “nezir” olduğundan, uyarıcı ve müjdecisi olma görevi ile görevlendirilmiştir. Hz. Peygamber de her türlü zorluk altında bu irşad ve tebliğ görevini, en güzel örneklerini sunarak yerine getirmiştir.⁹

Hadis literatürüne bakıldığında özellikle irşad faaliyetlerinde Hz. Peygamber'in, gerek diğer dinlere mensup insanlarla gerekse de sahabilerle olan ilişkilerini empati temeli üzerine bina ettiğini görürüz. Kişilerle yaşına, konumuna, anlayış kapasitesi ve benzeri durumlarına göre konuşur, empati yapar, ona göre davranış sergilerdi.¹⁰

2. HZ. PEYGAMBER VE EMPATİ

Eski Yunanca'daki "empathia" teriminden yararlanılarak İngilizce'ye “empathy” şeklinde tercüme edilen empati kavramı¹¹ Türkçeye, Fransızca “empathie” kelimesinden girmiştir. Kavram, Yunancadaki “em” ve “pathia” kelimelerinin birleşimidir. Latince'de “em”,

² Zariyat, 51/55.

³ Ahzâb 33/45-46.

⁴ Bekir Topaloğlu, “İrşad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 22/455.

⁵ Topaloğlu, “İrşad”, 22/454.

⁶ Râzî, İmâm Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkâdir, *Muhtârû's Sîhâh*, (Beyrut: Dârü'l Ma'rife),1431/2010; 4: 226.

⁷ Topaloğlu, “İrşad”, 22/454.

⁸ Ahzab, 33/46.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Adnan Demircan, Tebliğ ve İrşatta Model Olarak Hz. Peygamber, Uluslararası İslâm ve Model İnsan Sempozyumu 26-27 Nisan, 2018 Kahramanmaraş, Bildiri Kitabı, 2018.

¹⁰ Cemal Ağırman, “İdeal Bir Davranış Biçimi Olarak ‘Empati’ ve Hadislerde ‘Empati’ Örnekleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2, 23-53.

¹¹ Üstün Dökmen, *Sanatta ve Günlük Yaşamda İletişim Çatışmaları ve Empati*, (İstanbul: 1996), 344.

iç, içine, içinde; “patheia” ise, Yunanca’da pathas kelimesinden gelip duygu, acı, algılama, telepati manalarına gelmektedir.¹² Empati, Türkçe’de “duygudaşlık¹³, ve “eş duyum”un karşılığı olarak kullanılır. Bu süreçte kişi karşıdaki kişinin duygu ve düşüncelerini kendininmiş gibi algılar, nesnellliğini yitirmeden kendini onun yerine koyar.¹⁴ Başka bir deyişle empati, başkasının duygusal durumunu¹⁵ dolaylı olarak öğrenme, anlama sonucu oluşan etkili bir tepki, yani karşıdaki insanın sevinçlerini, acılarını, korkularını kendini onun yerine koyarak anlayabilme yeteneğidir.¹⁶ İslâm anlayışının değerler algılamasında, bu manada empatik anlayış çerçevesinde davranış sergilemenin büyük bir değer kabul edildiğini görmekteyiz. Empati, ilk olarak psikiyatride ve psikolojide, söz edilen önemli bir kavramdır. Empatinin zaman içinde farklı tanımlamaları yapılmış ve farklı yönleri ön plana çıkartılmıştır. Günümüzdeki empati tanımına zaman içinde pek çok değişiklik sonucunda ulaşılmıştır.¹⁷

Empati kelimesi modern psikolojinin üretmiş olduğu bir kavramdır. Ancak gerek ahlaki gerekse soysal açıdan İslâmi anlayışla ilişkilidir. Empatik yaklaşım Kur’an’da doğrudan kavram olarak geçmez mana itibariyle birçok ayette rastlanmaktadır. Kur’an insanın ahlaki olarak gelişmesine önem vererek ayetlerinde yoğun olarak bu değerlere vurgu yapmıştır. Yüce Allah, Kur’an’daki bu ahlaki değerlerin insanlarda davranış haline gelmelerini sağlamak amacıyla peygamberler göndermiştir. Kur’an’da başlıca değerler şunlardır: vicdan, merhamet, hoşgörü, adalet, cömertlik, affetmek ve bağışlamak, yardımlaşmak, iyilik yapmak, kolaylık göstermek ile alakalı birçok ayet mevcuttur. Bu değerlerin insan davranışına dönüşmesinde empatik yaklaşım vazgeçilemez unsurdur.¹⁸

Yaşantısıyla tüm insanlığa evrensel ahlâk kurallarını geniş bir yelpazede gösteren Hz. Muhammed, Kur’an’ın ifadesiyle “güzel bir örnek”tir.¹⁹ İnsanlar için olumlu anlamda “örnek” olmak, kişinin söz ve davranışlarının, nefsin isteklerinden öte ve kişisellikten uzak olmak gibi sınırlı olmayan, herkese yönelik, kapsayıcı bir özelliğe sahip olmasıyla mümkündür. Nitekim Kur’an’da, Hz. Peygamber’in insanlara bildirdiklerinin vahiy kaynaklı olduğuna dikkat çekilmektedir.²⁰

Hız. Peygamber’in, Arap yarımadasındaki insanlık dışı durumu düzeltmesi, Kur’an’ın desteği ve insanlar arası ilişkilerindeki başarısıyla mümkün olmuştur. Allah, Kur’an vasıtasıyla O’na takip etmesi gereken yolu göstermiş, O’da etkin ve verimli bir iletişimle Allah’ın vahyettiğini insanlara bildirmiştir. Hız. Peygamber’in iletişim biçimi bencillikten uzak, katılımcı ve paylaşımcı bir niteliğe sahiptir. O’nun alçak gönüllülük ve hoşgörüyle beslenen iletişim becerisi, mükemmel bir liderlik örneği ortaya çıkarmıştır. Nitekim liderlik, “hükmetmek değil; insanları ortak bir hedef doğrultusunda birlikte çalışmaya ikna edebilmektir.”²¹

Hız. Peygamber bütün uygulamalarında insan psikolojisini göz önünde bulundurmuş, uyarı ve nasihatlerinde bu konuya daha dikkatli bir şekilde yaklaşılması gerektiğini

¹² Ağırman, Cemal, agm., s. 24.

¹³ Şükrü Halûk Akalın vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005), 634.

¹⁴ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 338.

¹⁵ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları*, (Ankara: 2005) 258.

¹⁶ Ahmet Akin, “Güncel Psikolojik Kavramlar I Pozitif Psikoloji”, Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınları, Sakarya 2013, s. 258; Arzu, Aydın, *Empatik Becerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*, (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 5.

¹⁷ Yasin Uzun, *Din Öğretiminde Empati Becerisine Dayalı Öğretim Yöntem ve Tekniklerinin Kullanılması*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 65.

¹⁸ Mehmet Emsal, Habil Şentürk, “Kur’an ve Sünnette Empatik Yaklaşımın Yeri”, *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 82. Ahzâb 33/ 21.

¹⁹ Necm 53/ 3, 4.

²¹ Goleman Daniel, Duygusal Zeka, Çev. Banu Seçkin Yüksel, *Varlık/Bilim*, (İstanbul: 1998), 193.

belirtmiştir.²² Bütün insanlığın, her zaman ve her çağda uyabileceği en güzel ve en ideal örnek olan Hz. Peygamber hakkında Yüce Allah şöyle buyurmuştur; "Habibim sen en yüce ahlâk üzerindesin."²³ Diğer bir ayette ise Yüce Allah "Sizden Allah'ı(n rızasını) ve ahiret (mutluluğunu) umanlar için, Allah'ın Elçisi en güzel örnektir."²⁴ (buyurarak ahlâkının mükemmelliğini ve yaşam ölçülerinin modelliğini tescil etmiştir. Sîreti de insanlarla olan ilişkilerinin empati esasına dayandığının en güzel şahididir.²⁵

Empati açısından Hz. Peygamber'in hayatını incelediğimizde, O'nun, Allah ile olan ilişkisi bir tarafa, içinde yaşadığı toplumla, ailesiyle, arkadaşlarıyla, ile olan ilişkilerinde empatik bakış açısının, hayatında nasıl bir yer tuttuğunu gösteren sayısız örnekle karşılaşmaktayız. Günümüze kadar gelen sayısız rivayetlerden, kendisiyle aynı inancı paylaşsın veya paylaşmasın tüm insanlara, bir bütün olarak hayata ve varlığa karşı takınılması gereken empatik varoluş tarzını bizzat yaşayarak gösterdiğini, bazen de tavsiye ve uyarılarıyla bu empatik bakışa dikkat çektiğini öğreniyoruz.²⁶

Empatide, kişinin kendisini karşısındakinin yerine koyarak hareket etmesi esastır. Bu noktaya işaret eden bir hadis vardır ki, söz konusu hadiste "kendini başkasının yerine koyma" yaklaşımı, doğrudan iman ile ilişkilendirmenin varlığı, İslâm'ın dünya görüşünü de özetler niteliktedir: Sizden biriniz, kendisi için arzu ettiğini kardeşi için de arzu etmedikçe iman etmiş olmaz.²⁷ Bu bağlamda düşünecek olursak, Hz. Peygamber'in bu hadisi, kendin için istediğin her şeyi başkası için de istemen veya kendine nasıl davranılmasını istiyorsan başkalarına da o şekilde davranman anlamına gelir ki, bunu sağlamanın yolunun da kendini onların yerine koyarak düşünmekten yani empati kurmaktan geçtiği görülmektedir. Ancak bu şekilde insan karşısındakini üzecek, kıracak, incitecek davranışlar sergilemekten uzak durur.²⁸

İşte bu doğrultuda Hz. *Peygamber*'in sözlü teşviklerinin yanı sıra, inanç, ibadetlerin uygulanışında, kişisel ve toplumsal ilişkilerinde nerdeyse *hayatının* tamamında *empati* örneklerine rastlamaktayız. Bir insanı doğru bir şekilde anlamanın ve anlaşıldığını ona en doğru şekilde iletmenin ve ardından ihtiyaç duyduğu ilgiyi ondan esirgememenin yani empatik davranış sergilemenin pratik örneklerini Hz. Peygamber'in şahsında görmek mümkündür.²⁹ Hz. Peygamber insanın kendisi ve Rabbiyle olan iletişimde, sosyal hayatın her safhasında, iktisadi hayatta, yöneticilikte vb. empatik anlayışın nasıl olması gerektiğini insanlığa öğretmiştir.³⁰

Hz. Peygamber bir insan, bir kul olmakla birlikte kendisine verilen misyon ve bu misyonun kazandırdığı mânevî şahsiyet onu diğerlerinden ayırmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm bir taraftan Hz. Peygamberin beşerî tabiatına vurgu yaparken bir taraftan da onun diğer insanlar arasındaki özel statü ve otoritesine vurgu yapar. Hz. Peygamber'in örnek bir İslâm toplumu kurması ancak etkili bir otorite sayesinde mümkün olabilirdi. Ümmetin lideri sıfatıyla onun

²² Rabia Yurduseven, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Empati*, (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 38.

²³ Kalem, 68/4.

²⁴ Ahzab, 33/21.

²⁵ Ağırman, agm. s. 35.

²⁶ Muhammed Altun, *İslâm Eğitim Geleneğinin Temel Kaynaklarında Empatik Yaklaşım*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 95.

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şâhih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001), "İman", 7.

²⁸ Giray Saynur Derman, Vildan Bağ, *Kişilerarası İlişkilerde Empati: İnsanın Manevi Dünyası İle Empati Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* International Journal of Social and Economic Sciences, 2,21, 8.

²⁹ Yusuf Batar, *Empatik Düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi -Kur'an ve Hz. Peygamber'in Uygulamaları Işığında-*, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 2012, 58/ 1, 43-66 s.65

³⁰ Gülizar Albayrak, *Hadis ve Sünnette Empati*, (Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 27.

Müslümanlar üzerindeki otoritesi Kur'an'da "hüküm" kavramı ile ifade edilmiştir.³¹ Bu ayetler, Hz. Peygamber'e itaatın somut ifadesini onu hâkim kabul edip verdiği hükmü tartışmasız benimsemek şeklinde ortaya koyar.³² Allah'a itaat Peygamber'e itaatın temeli olurken Peygamber'e itaat de Allah'a itaatın tek görünür kanıtıdır.³³ Hz. Peygamber'in görevi tamamen fikrî ve ruhî nasihatle sınırlı olmayıp bir İslâm toplumu kurma amacına bağlı olarak sosyal, politik ve askerî faaliyetleri de kapsadığından kendisine itaat sadece ibadet vb. alanlarda değil sosyal hayatta da söz konusudur.³⁴ İşte tüm bunlar göz önüne alındığında Hz. Peygamber gerek eylemlerinde gerekse de söylemlerinde muhatabını etkilemek ve verdiği mesajın maksadına ulaşması için çeşitli prensiplere göre hareket ettiği görülmektedir. "Bu bağlamda, Hz. Peygamber'in hayatına baktığımızda O'nun gerek kendisine inananlara gerekse farklı inançtaki kimselere olan yaklaşımında, ibadetlerin öğretiminde, sosyal hayatta toplumun her kesimine olan davranışlarında, insan dışındaki varlıklara olan yaklaşımında empati ile hareket ettiğini görmek mümkündür.³⁵ Elbette Hz. Peygamber'in sergilediği tüm empati örneklerini bir çalışmada vermek mümkün değildir. Burada daha çok diğer din mensuplarına karşı inanç konusundaki empati örneklerine ve Müslümanlar için ibadet ve sosyal alanlarda sergilemiş olduğu fiil ve takrirlerinde empati örneklerini vermeye çalışacağız.

a. İnanç Alanında Empati Örnekleri

Din, muhataplarından insanlarla olan iletişimlerinde samimi olmalarını, bencilce tutum sergilememelerini, empati kurabilen yardımsever kişiler olmalarını ister. Din, empatik eğilimi desteklediği gibi, empatide kişinin dini davranış sergilemesini sağlayabilir. Kendini başkasının yerine koyan birey, bazı dini ve ahlaki ilkeleri esas alarak davranabilir.³⁶

"Yüce Allah, Hz. Peygamber'i bütün insanlığın, her zaman ve her çağda uyabileceği en güzel ve en ideal örnek olarak göndermiştir. Bu yüzden modellediği davranış hem evrensel evrensel hem de kıyamete kadar da geçerlidir. Bu yüzden o, sadece hitabıyla söylediği sözler değil, aynı zamanda davranış ölçüleriyle de insanlara örnek olmalıydı. Doğumdan ölüme kadar yaşanacak bir hayatın nasıl yaşanması gerektiğini en ince detayına kadar ve en ideal ölçülerle ortaya koymalıydı."³⁷ İşte tam bu süreçte özellikle o, irşatta bulunurken de son derece şefkat ve merhametle davranmıştır ve böyle davranılmasını da istemiştir. Bu bağlamda nakledilen bir rivayet bu durumu çok güzel açıklamıştır. Ebu Musa (r.a.) anlatıyor: "Hz. Peygamber beni ve Muaz'ı Yemen'e göndermiş ve 'İnsanları dine (tatlılıkla) davet edin. Müjdeleyin, nefret ettirmeyin. Kolaylaştırın, zorlaştırmayın. Uyumlu olun, geçimsiz olmayın.'" diye tenbih etmişti.³⁸ İşte Hz. Peygamber'in gerek vali olarak gönderdikleri sahabilere gerekse de ehli kitabı İslâma davet konusunda kimseyi dini kabul etme noktasında baskı uygulamayı reddetmiş ve onları özgür bir şekilde hareket etmelerin emretmiştir.³⁹ Zira empatik anlayışın olabilmesi için insanın karşısındakinin sahip olduğu değerlere saygı duyması esastır.⁴⁰ İşte Hz. Peygamber'in inanç konusunda insanlara nasıl empati ile yaklaştığını birkaç örnekle açıklayalım.

Enes b. Mâlik (r.a.)'den nakledildiğine göre: Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah'ın ismiyle Allah için savaşa çıkınız, aciz kalmış ihtiyaçları, bülûğ çağına ermemiş

³¹ Nisâ 4/60, 65.

³² Ahmet Özel, "Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 30/431.

³³ Nisâ 4/80.

³⁴ Oda, Yoshiko, "Muhammad as the Judge: An Examination of the Specific Quality of Muhammad's Charismatic Authority", *Orient*, 22, Tokyo 1986, 58-72. s. 64.

³⁵ Albayrak, agt. s. 30.

³⁶ Ali Ayten, *Empati ve Din*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 117.

³⁷ Ağırman, agm. s. 35.

³⁸ Buhârî, "Megazi", 60.

³⁹ Osman Güner, *Sünnetten Topluma*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2006), 136.

⁴⁰ Gerald Corey, *Psikoterapi Kuram ve Uygulamaları*, Tuncay Ergene (çev.), Ankara: Mentis Yayıncılık, 2008, 197.

çocukları ve kadınları ve çocukları öldürmeyin, ganimete ihanet etmeyin, ganimetlerinizi toplayınız, halinizi düzeltiniz, ihsan ile muamele ediniz. Çünkü Allah, ihsan edenleri sever.”⁴¹ Hz. Peygamber ümmetine, esirlere olan yaklaşım biçiminin nasıl olması gerektiğini öğretirken aynı zamanda onların empati kurmasını sağlamıştır. Bütün bunlardan şunu anlamaktayız ki; İnanç mevzûu Allah ile insan arasında insanı doğrudan ilgilendiren bir konu olmakla beraber sonuçları itibariyle bütün toplumu etkilediğinden Müslümanların farklı inanç mensubu kimselere karşı empati ile muamelede bulunması esas olmalıdır.⁴²

Yine başka bir rivayet şöyledir: Ebû Hureyre şöyle demiştir: et-Tufeyl İbn Amr ed Devsî, Hz. Peygamber’in huzuruna geldi:

— Ey Allah’ın Resülü! Devs kabilesi halkı Allah'a âsî oldular ve İslâm'ı kabulden çekindiler! Bu sebeble Sen onların aleyhine duâ et! dedi. Onun bu sözü üzerine oradaki insanlar Hz. Peygamber’in Devs ka-bîlesi halkı aleyhine duâ edeceğini sandılar. Hz. Peygamber ise:

— "Yâ Allah! Devs halkına hidâyet eyle de onları İslâm topluluğumuza getir!" diye duâ etti.⁴³ Burada da Hz. Peygamber diğer inanç *mensuplarına karşı* empati kurarak nezaket, hoşgörü ve samimiyeti elden bırakmamıştı

Hz. Peygamber ümmetine, kendileri ile savaşan farklı inançtaki kimselere karşı mukabelede bulunmalarını, çocukları, kadınları, yaşlıları öldürmemelerini, öldürdüklerinin de gözlerini oyup kulak ve burunlarını keserek işkence etmemelerini emretmiştir.⁴⁴

Hz. Peygamber’in bu şekilde davranması, ümmetin farklı inanç gruplarına yaklaşımının nasıl olması gerektiği konusunda rol model olmuştur.⁴⁵

b. İbadet Alanında Empati Örnekleri

Hz. Peygamber sadece inanç konularında değil ibadet alanında da empati kurmuştur. Neredeyse tüm ibadetlerde Hz. Peygamber bir irşad metodu olarak empati metodunu kullanmıştır. Örneğin İslâm’da özellikle de Hz. Peygamber’in cemaatle namaz kılmayı teşvik etmesi aynı zamanda namaz ibadeti yoluyla Müslümanın diğer Müslümanlarla empati kurmalarının da teşvik edilmesi anlamına gelir. Müslüman, zengini fakiriyle, yöneteni yönetileniyle, genci yaşlısıyla bir tarağın dişlileri gibi aynı safta yer aldığı anda Allah’ın karşısında herkesin eşit olduğunun bilinciyle namazını tamamlar. Namaz öncesinde ve sonrasında bir araya gelen Müslümanlar birbirleriyle iletişime girer, birbirlerini daha yakından anlamak için empati kurar ve böylece samimiyetlerini ve dini şuurlarını arttırlar. Görüldüğü üzere cemaatle kılınan namaz ibadeti empatik davranışa kapılar açar.⁴⁶ Sosyal anlamda dini olaylara daha aktif katılan birisi bu katılımlar sayesinde diğerleri ile daha sıkı ilişki halinde olacağı için toplumsal desteği daha iyi hissedecektir.⁴⁷

Örneğin Hz. Peygamber, namaz kıldırmada bile empatik davranır, arkada ağlayan çocuk sesi duyunca namazı kısa keserdi. Enes'ten (r.a.) nakledildiğine göre, bir gün Hz. Peygamber, "Bazen uzun tutmak niyetiyle namaza başlarım. Fakat namaz esnasında kulağıma çocuk ağlama sesi geldiği olur; çocuğun ağlamasından annesinin duyacağı elemi bildiğim için bu kez namazı

⁴¹ Ebû Davud es-Sicistani, *es-Sünen*, (Cidde: Darü'l-Kible li's-Sekafeti'l-İslâmiyye, 1998/1419), "Cihad", 82.

⁴² Şerafeddin Gölcük, "İnanç Açısından Allah-İnsan İlişkisi", *Diyanet İlmî Dergi*, 3/ 2, (Nisan-Mayıs-Haziran 1996), 25.

⁴³ Buhârî, "Davât", 59.

⁴⁴ Tirmizî, "Diyât", 14.

⁴⁵ Bu hususta bkz.: Salih Kesgin, *Hz. Muhammed ve Öteki*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016).

⁴⁶ Ümit Fahri Çetin, *Ortaöğretim Düzeyinde Gençlerde Dindarlık Empati İlişkisi*, (İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 28-29.

⁴⁷ Fatma Gül Cirhinlioğlu, *Din Psikolojisi*, (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010), 88.

uzatmaktan vazgeçerim."⁴⁸ buyurdu. Kendisi bizatihi bu hassasiyeti gösterirken başkalarının da empatik davranmalarını tavsiye eder, aksi davrananları uyarırdı. "Sizden kim halka namaz kıldırırsa namazı kısa tutsun. Zira cemaatte zayıf, sakat, hasta ve ihtiyaç sahibi kimseler bulunabilir. Tek başına kıldığında dilediği kadar uzatsın." derdi.⁴⁹

Yine oruç konusunda da Hz. Peygamberin empatik davrandığı görülmektedir. Hz. Peygamber, İslâm dininin diğer hükümlerinin tatbikinde olduğu gibi, oruç ibadetinin nasıl olması gerektiği konusunda da ümmetine rehberlik etmiştir.⁵⁰ O'nun mü'minleri eğitirken her konuda olduğu gibi bu konuda da empatik anlayışla hareket ettiğini görmekteyiz.⁵¹ Örneğin Müslümanlara nefislerine empati ile yaklaşmaları gerektiğini öğreten Hz. Peygamber, onlara oruç tuttıkları zamanlarda sahur yapmayı tavsiye etmiş,⁵² visal orucunu ise yasaklamıştır.⁵³ Enes İbn Mâlik (r.a.)'den gelen rivâyete göre Hz. Peygamber: "Bir günün orucunu öbür günün orucuna eklemeyiniz" buyurdu. Sahâbiler: "Sen orucu ekleyip duruyorsun dediler. Hz. Peygamber, "Ben sizden hiçbiriniz gibi değilim. Çünkü ben yedirilir, içirilir olduğum halde gecelerim" buyurdular.⁵⁴

Hz. Peygamber, visal orucunun kendisine has bir ibadet olduğunu belirterek bu konuda ümmetine meşakkat vermek istememiş ve güçlerinin yeteceği miktarını yapmalarını tavsiye etmiştir.⁵⁵

Ka'b b. Âsım (r.a.)'dan gelen rivâyete göre ise Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Yolculukta oruç tutmak iyi Müslüman olmak demek değildir."⁵⁶ Hz. Peygamber yolculukta oruç tutup tutmamayı kişinin tercihine bırakmış⁵⁷ ancak zor ve meşakkatli zamanlarda bedene empatisizce aşırı derecede yüklenilerek tutulan orucun halis bir oruç olmadığını⁵⁸ da açıklamıştır.⁵⁹ Oruç ibadeti kişinin Allah'a yakın olma, bağışlanma, saygı vb. duygularını yoğun bir şekilde yaşadığı bir ibadettir. Bu ibadet ile kişi Allah'a olan saygı ve itaati ile beraber çevresine karşı da empati ile yaklaşmayı öğrenir.⁶⁰ Oruç, insana çevresine karşı bakış açısında bir farkındalık kazandırır. Önceden farkında olmadığı durumları kavramasını sağlar.⁶¹

Saîd b. Müseyyeb (r.a.) rivâyet ediyor: "Hz. Peygamber'e bir bedevî geldi. Adam: "Mahvoldum!" diyerek başına vuruyor, saçını başını yoluyordu. Hz. Peygamber kendisine: "Ne bu hal?" diye sordu. Adam: "Ramazan'da oruçlu iken hanımımınla cinsî münasebet yaptım." dedi. Hz. Peygamber "Bir köle azat edebilir misin?" diye sordu. Adam: "Hayır!" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber adama: "Öyle ise otur!" dedi. Hz. Peygamber'e bir sele hurma getirildi. "Al bunu tasadduk et!" dedi. Adam: "Benden daha muhtaç kimse yok" deyince Hz. Peygamber: "Onu ye, eşinle münasebette bulunduğun günün orucunun yerine bir gün kaza et!" buyurdu.⁶²

⁴⁸ Buhârî, "Ezan", 65; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), "Saat" 189, 196; Tirmizi, "Saat", 175, 276.

⁴⁹ Buhârî, "Ezan", 62; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvaţta'*, nşr. Abdüvehhâb Abdüllatif (Kahire: y.y., 1382/1962), "Cema'at" 13; Nesai, "İmarnet" 35; Tirmizi, "Saat" 175.

⁵⁰ Dârimî, "Savm", 15.

⁵¹ Albayrak, Gülizar, agt. s. 55.

⁵² Nesâî, "Sıyâm", 18-19.

⁵³ Buhârî, "Savm", 48.

⁵⁴ Buhârî, "Savm", 20-48-49-50; Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 24-29.

⁵⁵ Buhârî, "Savm", 49.

⁵⁶ Nesâî, "Sıyâm", 46.

⁵⁷ Buhârî, "Savm", 33; Nesâî, "Sıyâm", 55- 56- 74.

⁵⁸ Albayrak, Gülizar, agt. S. 57.

⁵⁹ Buhârî, "Savm", 36.

⁶⁰ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'da Oruç Psikolojisi", *Diyanet İlmî Dergi* 43/1, (Ocak- Şubat-Mart 2007), 51-76.

⁶¹ Süleyman Ateş, "Oruç", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 6/12, (1967), 315.

⁶² Buhârî, "Savm", 20-48-49-50.

Burada, Hz. Peygamber, Ramazan orucunu bozduğu için üzülerken ve kendini hırpalayarak yanına gelen bedevîye empati ile yaklaşarak hüküm vermiştir.

c. Sosyal Alanlarda Empati Örnekleri

İnsan doğası gereği sosyal bir varlıktır. Bir arada yaşamaya ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç psikolojik olduğu kadar, sosyal ve iktisadî bir ihtiyaçtır. Sosyal olması hasebiyle toplumda yaşayan insanların dikkat etmesi gereken kuralları vardır.

Hz. Peygamber sözleri ve davranışlarıyla empati ile hareket eden örnek bir lider, kul, eş, baba ve arkadaş profili çizmiştir. Hz. Peygamber, aile ilişkilerinde, ikili ilişkilerinde, Müslüman cemaatiyle ve hayvanlar ile iletişimde, sosyal ve psikolojik hayatı düzenleyecek eğitim niteliğinde birçok empatik davranış sergilemiştir.⁶³

Bize ulaşan rivayetlerden yola çıkarak, Hz. Peygamber'in yaşam tarzına, özellikle insanlar ve doğayla olan ilişkilerine “empatik yaklaşım”ın damgasını vurduğunu söylersek hata etmiş olmayız. O'nun yaşam tarzını şekillendiren, hak, adalet, emniyet, merhamet, şefkat, sevgi, saygı ve hoşgörü gibi erdemler, bizzat yaşantısında hayat bulmuştur. Özelden zamanının insanlarına, genelde de tüm insanlığa bu erdemlerle hareket etmeyi daima tavsiye etmiş, kimi zaman da hararetle üzerinde durup uyarılarda bulunmuştur.⁶⁴

Hz. Peygamber hayatında empatik davranışlar sergilerken aynı zamanda Müslümanlara empati dersi de vermiştir.⁶⁵ Bir gün bir genç Hz. Peygamber'in yanına gelerek zina etmek istediğini söylemiştir. Bu istek karşısında yanında bulunanlar sinirlenerek ona uyarıda bulunmuşlardır. Hz. Muhammed ise genci merhametle yanına çağırıp konuşmuştur: “Yapmak istediğin bu şeyin annene yapılmasını ister misin?” Genç bu soruya, “Hayır ey Allah'ın elçisi, vallâhi istemem!” cevabını vermiştir. Peygamber Efendimiz konuşmasına şöyle devam etmiştir: “İnsanlar da böyledir. Anneleriyle zina edilmesini arzu etmezler. Peki, kızınla zina edilmesini ister misin?” Genç bu soruya da “Hayır!” cevabını verince, Peygamber Efendimiz şöyle bir mukabelede bulunmuştu: “İnsanlar da öyledir. Kızlarıyla zina edilmesini arzu etmezler.” Daha sonra genç, tövbe ederek Hz. Peygamber'in yanından ayrılmıştır.”⁶⁶

Hz. Peygamber burada aynı olayların kendisine geldiği anda nasıl acı duyacağını hissettirerek “empatik öfke” durumunu ortaya çıkarmıştır. Hz. Peygamber genci empati yapmaya teşvik ederek, uyguladığı empatik öfke yöntemi ile zina isteğinden vazgeçirerek gayr-ı meşru ilişkilerin önünü kapamıştır. Hz. Peygamber açıklama yapmadan sadece zinanın haram olduğunu söyleyip genci gönderseydi, gencin kafasında cevaplanmamış sorular olacak zinaya düşme ihtimali olacaktı. Ancak Peygamber Efendimiz insan psikolojisine hâkim olduğundan dolayı, gencin vicdanını ön plana çıkararak muhakeme yapmasını sağlamıştır. Bu sayede genç yaptığı hatanın farkına varmıştır.⁶⁷

İnsanlara saygı gösterirken ırkına dinine bakılmayacağı hadiste açıkça beyan edilmiştir. Bir başka hadiste Hz. Peygamber yanından geçen cenaze için ayağa kalktığı anda, sahabeler cenazenin bir Yahudi cenazesini olduğunu belirtmelerine üzerine Hz. Peygamber şu sözü söylemiştir: “O da bir insan değil miydi?”⁶⁸ Peygamber Efendimiz burada örnek bir empatik davranış sergileyerek cenazeye saygının dinle ve ırkla alakasının olmayacağını belirtmiştir.

İslâm dini yardımlaşmaya ve toplumsal bütünlüğün sağlanmasına büyük önem vermektedir. Bu konu ile alakalı Kur'an'da birçok ayette yardımlaşmaya teşvik edici ayetler

⁶³ Mehmet Emsal, Habil Şentürk, agm, s. 99.

⁶⁴ Altun, Muhammed, agt, s. 99-100.

⁶⁵ Mehmet Emsal, Habil, Şentürk, agm, s. 88.

⁶⁶ İbn Hanbel, 1992, s. 256.

⁶⁷ Mehmet Emsal, Habil Şentürk, agm, s. 89.

⁶⁸ Buhârî, “Cenâiz”, 49.

vardır. Hz. Peygamber de bu konuya birçok hadisinden değinmiştir. Peygamberimiz Efendimiz bir hadisinde “Komşusu açken tok yatan bizden değildir”⁶⁹ buyurarak yakınlarımızın ihtiyaçlarının giderilmesini emretmiştir. Yardımlaşmayla alakalı bütün ibadetlerin temelinde empatik yaklaşım vardır. Zekât, kurban vb. ibadetlerde birey empatik düşünme becerisi sayesinde ihtiyaç sahibi kişilerin maddi ve manevi durumlarını görerek, anlayarak ve vicdan muhasebesi yaparak ihtiyaçlarının giderilmesi sağlanır.

SONUÇ

Empati, geçmiş dönemlerde olduğu gibi günümüzde de birçok araştırmacı tarafından üzerinde çeşitli çalışmaların yapıldığı bir kavramdır. İslâm genel olarak tüm insanlara özel olarak da Müslümanlara yeryüzünde bozgunculuk yapmamayı, yaratılan dengeyi bozmamayı, bencil olmamayı, adaletsiz davranmamayı, kibirlenmemeyi, kendine zulmetmemeyi ve kendi dışındaki varlıklara kötülük yapmamayı emrederken insanların empatik bir anlayışa sahip olmalarını istemektedir. Bu anlayışın temelinde bazı ayetler yer alırken bunun pratikte nasıl olması gerektiğini de ancak Hz. Peygamber’in örneğinde görebilmekteyiz. İşte bu bağlamda Hz. Peygamber hayatı boyunca diğer din mensuplarına ve Müslümanlara karşı empati ile hareket ederek rol model olmuştur. Hz. Peygamber farklı inanç gruplarına olan yaklaşımında empatik davranırken, Müslümanlar için de ibadetlerin yerine getirilmesinden tutun da sosyal hayatta özellikle anne-baba, çocuklar ve eşlerin birbirlerine olan yaklaşımında, akrabalık ve komşuluk ilişkilerinde, tabiata ve hatta hayvanlara olan yaklaşımında, dul, yetim, yaşlı ve engellilere yaklaşım biçiminde, ticari hayatta, yöneticilikte ve eğitimde empati ile hareket etmiş ve Müslümanlardan da bu bilinçle hareket etmelerini istediğini anlamaktayız. Hz. Peygamber’in İslâm’ı tebliğ etme ve insanları irşad metodu hikmete, güzel öğüde, merhamet ve yumuşaklık prensiplerine dayanıyordu. Bu prensiplerin temelinde Hz. Peygamber’in empati ile hareket ettiği unutulmamalı ve Hz. Peygamber’in irşad metodunda takip ettiği empati modeli tüm müşhidlere örnek olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Demircan, Adnan. Tebliğ ve İrşatta Model Olarak Hz. Peygamber, Uluslararası İslâm ve Model İnsan Sempozyumu. 26-27 Nisan. 2018 Kahramanmaraş. Bildiri Kitabı. 2018.
- Özel, Ahmet. “Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1989). 30/431.
- Akalın, Şükrü Halûk vd.. *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005). 634.
- Ayten, Ali. *Empati ve Din*. (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010).
- Aydın, Arzu. *Empatik Becerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*. (İzmir: Ege üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996).
- Topaloğlu, Bekir. “İrşad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1989). 22/455.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi ‘u’s-şahîh*. nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.

⁶⁹ Buhârî, *el-Edebül-Müfred*, thk, Nasirüddin Elbani, (Riyad: yayıncı yok, 1419/1998), 112.

- Buhârî. *el-Edebül-Müfred*. thk, Nasirüddin Elbani. (Riyad: yayıncı yok, 1419/1998).
- Ağırman, Cemal. “İdeal Bir Davranış Biçimi Olarak ‘Empati’ ve Hadislerde ‘Empati’ Örnekleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2. 23-53.
- Gerald, Corey. *Psikoterapi Kuram ve Uygulamaları*. Tuncay Ergene (çev.) (Ankara: Mentis Yayıncılık, 2008).
- Derman, Giray Saynur, Bağ, Vildan. Kişilerarası İlişkilerde Empati: İnsanın Manevi Dünyası İle Empati Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *International Journal of Social and Economic Sciences*. 2,21.
- Ebû Davud, es-Sicistani. *es-Sünen*. (Cidde: Darü’l-Kıble li’s-Sekafeti’l-İslâmiyye, 1998/1419).
- Şentürk, Emsal Mehmet. “Habil, Kur’an ve Sünnette Empatik Yaklaşımın Yeri”. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*. 82.
- Cirhinlioğlu, Fatma Gül. *Din Psikolojisi*. (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010).
- Daniel, Goleman. Duygusal Zeka, Çev. Banu Seçkin Yüksel. *Varlık/Bilim*. (İstanbul: 1998).
- Albayrak, Gülizar. *Hadis ve Sünnette Empati*. (Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvaţta’*. nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf. Kahire: y.y., 1382/1962.
- Altun, Muhammed. *İslâm Eğitim Geleneğinin Temel Kaynaklarında Empatik Yaklaşım*. (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).
- Müslim, Ebü’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. el-Câmi’u’s-şahîh. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Yoshiko, Oda. “Muhammad as the Judge: An Examination of the Specific Quality of Muhammad’s Charismatic Authority”. *Orient*, 22, Tokyo 1986, 58-72.
- Osman Güner. *Sünnetten Toplum*. (Ankara: Fecr Yayınları, 2006).
- Yurduseven, Rabia. *Hz. Peygamber’in Hadislerinde Empati*. (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012).
- Râzî, İmâm Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkâdir, *Muhtâru’s Sıhâh*. (Beyrut: Dârü’l Ma’rife).1431/2010.
- Kesgin, Salih. Hz. Muhammed ve Öteki, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016)
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları*. (Ankara: 2005).
- Süleyman Hayri Bolay. “Akıl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1989). 2/238.
- Gölcük, Şerafeddin. “İnanç Açısından Allah-İnsan İlişkisi”. *Diyanet İlmi Dergi*. 3/ 2. (Nisan-Mayıs-Haziran 1996).
- Fahri Çetin. Ümit. *Ortaöğretim Düzeyinde Gençlerde Dindarlık Empati İlişkisi*. (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).
- Dökmen, Üstün. *Sanatta ve Günlük Yaşamda İletişim Çatışmaları ve Empati*. (İstanbul: 1996). 344.

Uzun, Yasin. *Din Öğretiminde Empati Becerisine Dayalı Öğretim Yöntem ve Tekniklerinin Kullanılması*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

Batar, Yusuf. *Empatik Düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi -Kur'an ve Hz. Peygamber'in Uygulamaları Işığında-*. *Diyanet İlmî Dergi*. 2012, 58/1.

ÇOCUKLARIN CAMİYLE OLAN İLİŞKİSİ VE FAKİHLERİN KONUYLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Muhammed Latif ALTUN*

Giriş

Hız. Adem'den günümüze kadar camiler insanların hayatında yer almıştır. Nitekim camilerin mevcudiyeti Kâbe'nin inşa etmesiyle başlamaktadır. Camiler Müslümanın manen hayat bulduğu, ruhen arındığı, Allah'a karşı olan sorumluluğunu en iyi şekilde eda ettiği yerlerdir. Ayrıca camiler ahkâmın, örfün, kültürün, birliğin ve adaletin öğretildiği mekanlardır. Hız. Peygamber Medine'ye hicret edince Müslümanların ibadet edebileceği, İslami hükümleri öğrenebileceği, sevinç ve problemlerin paylaşılacağı bir mekâna ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacın karşılanması için Hız. Peygamber'in de bizzat inşaatında çalıştığı bir mescit inşa edilmiştir. Hız. Peygamber, bu mescitte ibadet etmiş, ilim öğretmiş, vaaz ve nasihatte bulunmuş, Medine İslam devletinin bütün faaliyetlerini buradan yürütmüştür. Başta Hız. Peygamber dönemi olmak üzere Hulefâ-yi Râşidîn döneminden Osmanlılara kadar olan süreçte camiler, ibadethane, her türlü bilgi ve kültür alışverişinin yapıldığı eğitim kurumu, savunma kararlarının alındığı karargâh, davaların hükme bağlandığı mahkeme olarak kullanılmıştır. Fakat üzülecek ifade etmek gerekir ki günümüzde camiler, sadece namaz ibadetinin eda edildiği mekanlar haline gelmiştir. Bununla birlikte son dönemlerde memleketimizde açılan Yaz Kur'ân Kursları ve gece tertip edilen Kur'ân'ın ve dini bilgilerin öğretilmesi gibi faaliyetler, bir nebze de olsun camilerde yapılması gerekenler noktasında teselli kaynağı olmuştur. Ayrıca camiler İslam ülkesinin simgesi ve devlet bütünlüğünün ayılmaz parçalarıdır. Bu sebepten dolayı camilerin kendilerine özgü bir hukukî yönü oluşmuştur. Bu kapsamda camilerin müstemilatı başta olmak üzere, camilerin sosyal, iktisadi ve askeri kararlarda üstlendiği rol, camiye girip çıkmak, camide eğitim vermek gibi konular ele alınmıştır. Aynı şekilde İslam hukuku literatüründe çocukların camiye alınıp alınmamaları, çocukların camiye alınmalarının şartları, imamlık yapmaları ve bu meseleler ile ilgili meydana gelen farklı görüşler bu kapsamda ele alınan konular arasındadır.

İslam Medeniyetinde bir yere şehir kurulmadan önce caminin yeri, yanına çarşı, pazar, onun yanına da mezarlık gelebilecek şekilde bir şehir planlaması yapılırdı. Böylece çarşı, cami ve mezarlık iç içeydi.¹ Genellikle esnaf, sanatkâr, işçi ve işveren namaz vakitlerini camide geçirir, namazlarını camide eda ederlerdi. Bu namazların birçoğuna çocuklar da iştirak ederdi. Fakat çocukların camide gürültü yapması, oyun oynaması, camiye necaset bulaştırma endişesi ve cemaatin huşû ile namaz kılmalarına engel olmasından dolayı fakihler, çocukların camiye götürülmesinin hükmü hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Çocuk kavramı, Kelâm ve Fıkıh gibi farklı bilim dallarında, farklı açılardan ele alınmaktadır. Kelâm ilminde çocuklar, inançları, dini hayat açısından statüleri ve çocukken ölmeleri bakımından, Fıkıh ilminde ise çocukların ibadetlerinin hükmü, vücup ve eda ehliyetine sahip olup olmamaları yönüyle ele alınmaktadır.²

* Doç. Dr. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, mlatif7263@hotmail.com

¹ Mehmet Öztürk, *Tarihselcilik ve Fikhî Tahlili*, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 141.

² İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed, *el-Bahrü'r-Râik Şerhü Kenzi'd-Dekâik*, (y.y.: Dârü'l-Kütübü'l-İslâmi, t.y.), 1/7; Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman Kaymaz, *el-Müntekâ min minhâci'l-i'tidâl fi nekdi*

Her anne babaya çocuklarını İslami terbiye ile yetiştirmesi emredilmiştir. Buna göre çocuklar, daha küçük yaştan itibaren iman, ibadet, adalet, hakkaniyet, haram ve helal bilinciyle büyütülmeli, ona şefkat, merhamet, edep ve haya duyguları aşılmalıdır. Esasen çocuklar, fitrat üzere doğmaktadır. Allah'ın birliği ve sıfatları gibi inançla ilgili düşünceler, onun hafızasında daha önce yerleştirilmiştir. Dolayısıyla dışarıdan herhangi bir müdahale olmadığı müddetçe Allah'ı bilir, ona şirk koşmaz ve onu bütün vasıflarıyla tasdik eder. Böylece çocuğun inanç tarafı bu şekilde ma'murdur. Fakat yine de onun anlayabileceği bir dille itikadî konular ona anlatılmalı ve imanın esasları ona öğretilmelidir. Çocuğun ibadet hayatı ise velisi başta olmak üzere eğitim ve öğretiminden sorumlu olan kimseler onu eğitip öğretmelidir. Ona, daha sonra üzerine farz olacak ibadetler bildirilmeli, bu ibadetlerle ilgili rükün ve şartlar öğretilmeli ve bu ibadetlerin yerine getirilmesi ile alakalı uygulamalar alıştırmalıdır. Aksi halde çocuktan beklenen olumlu sonuçların elde edilmesi mümkün değildir.

İslam dininin farz ibadetlerinin başında namaz ibadeti yer almaktadır. Buluş çağından sonra çocuğun bu ibadeti yerine getirmesi gerekir. Dolayısıyla bu ibadetin bütün boyutlarıyla ona öğretilmesi ve çocuğun buna alışkanlık kesp etmesi yönünde çaba harcanması bir yükümlülüktür. Nitekim “*Aile fertlerine namazı emret, kendin de bunda kararlı ol.*”³ mealindeki âyet, çocuk bile olsa aile fertlerinin namazla emredilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Aynı şekilde Kur'an'da Hz. İsmail'in ev halkına namazı emrettiğinden,⁴ Hz. Lokman'ın da çocuğuna “*Yavrucuğum! Namazı kıl.*”⁵ emrinden söz edilmektedir. Hz. Peygamber'in de “*Çocuklarınız yedi yaşına ulaştıkları anda onlara namaz kılmayı öğretiniz.*”⁶ şeklindeki buyruğu çocuğun velisine emir niteliğindedir. Hatta bu hadise dayanarak yedi yaşına gelmiş çocukların camiden çıkarılmasına cevaz verilmemiştir.⁷ Bu ve bunlara benzer âyet ve hadislerle gerek yetişkinler gerekse çocuklar, farz olan namazın uygulamalı kılınışını Hz. Peygamber'den öğrenmektedirler. Zira bizzat kendisi “*Benim namaz kıldığım gibi siz de namaz kılız.*”⁸ buyurmaktadır.

Namaz ibadeti çocuğa hem teorik hem de uygulamalı olarak öğretilmesi gerekmektedir. Namazın farzları, vacipleri, rükünleri, şartları ve sünnetleri namazın teorik boyutunu, nerede ve nasıl kılınacağı ise uygulamalı şeklini oluşturmaktadır. Çocuklara namazı camide kıldırmak bu uygulamanın bir yönünü oluşturmaktadır. Hz. Peygamber'in sahabeden Enes b. Mâlik'e (v. 93/711) ve Abdullah b. Abbas'a (v. 68/687) uygulamalı namaz kıldırması, Ümâme bt. Ebî 'Âs ve Hz. Hasan (v. 50/670) ve Hz. Hüseyin'i (v. 61/680) camiye götürüp⁹ onlara caminin manevi atmosferini teneffüs ettirmesi, çocuklara yönelik namazı uygulamalı öğretilmesi ile ilgili faaliyetleridir.

Rivayete göre Hz. Peygamber Enes ve Abdullah b. Abbas'a imam olarak namaz kıldırmıştır. Hz. Enes “*Ben, annem ve teyzem Ümmü Haram evdeyken Hz. Peygamber geldi. Bir müddet sonra “Kalkın size namaz kıldırayım.” buyurdu. Daha sonra beni sağ tarafına alarak*

kelâmi ehli'r-rafdi ve'l-i'tizâl, thk. Muhibbüddin el-Hatîb, (y.y.: t.y.), 537; İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekir b. Eyyüp b. Sa'd, *Şifâ'ü'l-alil fi mesâil'l-kedâi ve'l-kaderi ve'l-hikmeti ve't-ta'lîl*, thk. Zâhir b. Sâlim, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1441/2019), 2/431.

³ Tahâ 20/132.

⁴ Meryem 19/55.

⁵ Lokman 31/17.

⁶ Ebû Dâvud, *Sünenü Ebî Dâvud*, 1/133.

⁷ Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. el-Haccâc, *Muhtasar (Kiyâmü'l-leyl ve kiyâmu ramazan ve kitabü'l-vitr)*, (Pakistan: Hadis Akademi, 1408/1988), 243.

⁸ Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *Sahihu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühayr, (Beyrut: Dâru Tevki'n-Necât, 1422), “Edep” 6008.

⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed b. eş-Şeybânî, *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnaût, (y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 25/420; İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Kur'ân ve Sünnete Göre Çocuk Ahkâmı*, çev. Mamut Kısa, (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014), 257.

bize namaz kıldırdı. Namazdan sonra annem ‘Ey Allah’ın resulü şu küçük hizmetçinize dua eder misiniz?’ dedi. O da ‘Allah’ım onun malını, neslini çoğalt ve mübarek eyle’ şeklinde dua etti.”¹⁰ Abdullah b. Abbas ise Ramazan ve Kurban Bayramı namazlarını kılmak üzere Hz. Peygamber ile camide namaz kılmaya gittiğini¹¹ ifade etmiştir.¹² Yine Hz. Peygamber’in, torunu Ümâme’yi omuzuna alarak camiye gittiği ve o vaziyette cemaate namaz kıldırıldığı rivayet edilmektedir.¹³ Bu rivayetlerden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber, çocukların namaz kılmalarına, özellikle camiye alışmalarına özen göstermiştir. Bunun yanında İslam büyüklerinin birçoğu, bulûğ çağına varmadan, daha çocukluk döneminde bile camilerde Kur’ân ezberlemiş, ilmî eğitim almış ve hatta camilerde irşad faaliyetlerinde bulunmuşlardır. İmam Şâfiî (v. 204/820) bunlardan biridir. Zira İmam Şâfiî yedi veya dokuz yaşlarında Kur’ân’ı ezberlemiş, on üç yaşlarında iken Mescid-i Harâm’da Kur’ân okutmaya başlamış ve burada irşad faaliyeti yürütmüştür.¹⁴ İmam Maturidî (v. 333/944) sekiz yaşlarında Kur’ân’ı ezberlemiş ve ilimi faaliyetlerle ilgilenmeye başlamıştır.¹⁵ Buna benzer örnekler çoğaltılabilir. Görüldüğü gibi İmam Şâfiî daha çocukluk yaşlarında olduğu halde Mescid-i Harâm gibi Müslümanlar tarafından kutsiyet atfedildiği önemli bir mekânda bulunmak bir yana, burada eğitim ve irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. O dönemde Kur’ân ezberlemenin ve ilim okumanın mescid gibi mekanlarda olduğuna göre çocukların mescide girmeleri olağan bir durum olduğu ortaya çıkmaktadır.

Çocukların, anne ve babaları üzerinde birtakım yükümlülük ve sorumlulukları vardır. Çocuk doğduktan sonra kulaklarına ezan ve kamet okumak, ona güzel bir isim vermek, akîka¹⁶ kurbanı kesmek, onu sünnet etmek, güzel bir terbiye ve eğitim ile büyütmek gibi velisinin yapması gereken birtakım yükümlülük ve görevleri bulunmaktadır. Öte yandan çocukların hukuku zamana ve mekâna göre değişmektedir. Çocuğun içinde bulunduğu zaman dilimi hangi hak ve sorumlulukları gerektiriyorsa o haklar ve sorumluluklar yerine getirilmelidir. Nitekim Hz. Ali “Çocuklarınızı kendi yaşadığınız zamana değil, onların yaşayacağı zamana göre yetiştiriniz.”¹⁷ şeklindeki ifadesi bu düşünceyi destekler mahiyettedir.

Camiye götürülecek çocuğun gerek camiye gerekse cemaate hiçbir zararının olmaması gerekir. Buna göre camiye götürülen çocuğun camiye necaset bulaştırmasından ve sesiyle, gürültüsüyle cemaate zarar vermesinden endişe edilirse bu çocuğun camiye götürülmesi doğru değildir. Zira Hz. Peygamber camide seslerini biraz yükselterek namaz kılan ve kıraat yapan sahabeyi uyararak, hiç kimsenin yüksek sesle kıraat yaparak başkasının namazda yanlış yapmasına sebep olmasına hakkı yoktur diye uyarmıştır.¹⁸

Günümüz İslam aleminde çocukların camiye götürülmesinin hükmü çokça tartışılmıştır. Ancak bu tartışmalara rağmen çocukların camiyle olan ilişkileri, caminin manevi atmosferini oluşturan havadan teneffüs etmeleri, böylece camiye gidip gelmeye alışkanlık kesp etmeleri gibi hususlar müstakil bir çalışmaya konu olmamıştır. Bu çalışmada çocukların camiyle olan

¹⁰ Teyâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Davud b. Carud, *Müsnedü Ebî Davud et-Teyâlisî*, thk. Dr. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî, (Mısır: Dârü Hicr, 1999), 3/513.

¹¹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 5/359.

¹² Rifat Uslu, *İslam Hukukunda Çocuk ve Hakları*, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2018), 82.

¹³ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Kur’ân ve Sünnete Göre Çocuk Ahkâmı*, 257.

¹⁴ Abdullah Tarık Ömeroğlu, *Ahmet Cevdet Paşadan İki Risale*, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021), 97.

¹⁵ Mâturidî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansur, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, tah. Meccî Bâsim, (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2005), 1/75.

¹⁶ Yeni doğan çocuklar için şükür amacıyla boğazlanan kurbanı akîka kurbanı denilmektedir. Akîka kurbanı kesmenin hükmü sünnettir. Doğumun yedinci günü hayvanın boğazlanması daha faziletli olsa da bulûğ çağına kadar da bu sünnet yerine getirilebilir. Akîka kurbanı için daha fazla bilgi için bk. Din İşleri Yüksek Kurulu Heyeti, *Fetvalar*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 354.

¹⁷ Heyet, “Çocuk”, *Temel İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: İslam Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2020), 2/149.

¹⁸ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 8/523.

ilişkileri müstakil bir şekilde ele alınmış ve bunun hükümlerine yer verilmiştir. Bu kapsamda İslam'ın ilk yıllarından günümüze kadar geçen tarihi süreçte çocukların camiyle olan ilişkilerine ve bunun topluma yansıyan etkisine vurgu yapıldı. Daha sonra, çocukların camide eğitilmesi, imamlık yapması ve camilerin çocukları şekillendirmesi gibi konular ele alındı ve mezheplerin görüşlerine işaret edildi.

1. ÇOCUK KAVRAMI VE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

1.1. Çocuk:

Yaş küçüklüğünden dolayı henüz bulûğ çağına ermemiş ve her çeşit muameleyi yapmaya yetkili bulunmayan oğlan ve kızlar için çocuk kavramı kullanılmaktadır. Çocukluk döneminin, cenin devresinden itibaren başlayıp bulûğ çağına kadar devam ettiği söylenmektedir.¹⁹ Bulûğ yaşının başlangıcı hakkında fakihler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ebû Hanife'nin (v. 150/767) dışındaki fakihlere göre kız ve erkek ayırımı yapılmadan bulûğ yaşı on beş; Ebû Hanife'ye göre ise erkeklerde on sekiz, kızlarda ise on yedi yaşından itibaren başlamaktadır.²⁰ Günümüz hukuk sistemlerinde çocukluk dönemi doğumdan sonra başlayıp on sekiz yaşına kadar devam etmektedir.²¹ Bulûğ çağına ermemiş çocukların hakikatleri idrak edemedikleri kabul edilmektedir. Çocukluk dönemi, insanın ruhî ve bedenî gelişimini etkilemesi ve bütün hayat serüvenine sirayet etmesi bakımından fevkalade önem arz etmektedir.²² Bu sebepten dolayı çocukların bu dönemde namaz kılmak, oruç tutmak ve yapılması gereken diğer farz ibadetlere alıştırılması gerektiği vurgulanmıştır. "Ağaç yaş iken eğilir." şeklindeki atasözü de bu düşüncüyü desteklemektedir. Hem kız hem de erkekler için kullanılmakta olan çocuk kavramının Arapça karşılığı, sabiyy, tıfıl ve veled kelimeleri kullanılmaktadır.²³

1.2. Sabiyy:

Sabiyy henüz sütten kesilmemiş veya bulûğ çağına ermemiş çocuk anlamındadır.²⁴ Kur'an'da Hz. İsa'nın beşikte konuşmasıyla ilgili "Dediler ki daha beşikte olan bir bebekle/sabyı ile nasıl konuşuruz?"²⁵ mealindeki âyette sabiyy ifadesi geçmektedir. Hz. Peygamber'in "Ben namaz kıldırdığım zaman namazı uzun kıldırmak isterim. Fakat bir sabiyyin/çocuğun ağlama sesini duyduğumda annesine meşakkat olmasın diye namazı kısa keserim."²⁶ şeklindeki hadiste de "sabiyy" kavramı yer almıştır. Ayrıca bu hadis, Hz. Peygamber döneminde çocukların camide yer aldığına delalet etmektedir.

1.3. Tıfıl:

Sözlükte bulûğ çağına ermemiş çocuk anlamında olan tıfıl kavramının çoğulu etfâl; müennes olan kalıp ise tıfla kelimesidir.²⁷ Öte yandan temyiz çağına kadar olan döneme tıfıl; temyiz döneminden bulûğ çağına kadar olan döneme ise sabiyy denildiği de nakledilmektedir.²⁸

¹⁹ Heyet, "Çocuk", *Temel İslam Ansiklopedisi*, 2/144.

²⁰ Ali Bardakoğlu, "Bulûğ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/413-414.

²¹ Türk Medeni Kanunu md. 11; Mehmet Âkif Aydın, "Çocuk", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/361-363.

²² Heyet, "Çocuk", *Temel İslam Ansiklopedisi*, 2/144.

²³ Orhan Çeker, *İslam Hukukunda Çocuk*, (Konya: Tekin Kitabevi, 2015), 13; Hayati Kökelekli, "Çocuk", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/355-359.

²⁴ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebû'l-Fadl Cemâlüddin, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dârü Sâdır, 1414), 14/450; Çeker, *İslam Hukukunda Çocuk*, 11.

²⁵ Meryem 19/29.

²⁶ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 37/288.

²⁷ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî & İbrahim es-Sâmurâî, (y.y.: Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), 7/428; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/406.

²⁸ Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzak el-Hüseynî, *Tâcü'l-Arûs*, (Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî, 1385/1965), 29/307.

Kur'ân'ın “Sizden olan etfâl/çocuklar bulûğ çağına erdiklerinde kendilerinden önceki büyükleri izin istedikleri gibi onlar da izin talep etsinler.”²⁹ mealindeki âyetinde ve Hz. Peygamber'in “Üç kişiden kalem kaldırılmıştır. Uyanıncaya kadar uyuyandan, baliğ oluncaya kadar tıfildan/çocuktan, akıllanıncaya kadar deliden.”³⁰ şeklindeki hadisinde tıfil ve etfâl kavramları kullanılmıştır. Âyet ve hadislerden anlaşıldığına göre hakikati idrak etme noktasında yetersiz olan bulûğ çağından önceki çocuklara tıfil-etfâl kavramı kullanılmaktadır.³¹

1.4. Veled:

Genel itibarıyla kız ve erkek çocuklar için kullanılan veled kavramının çoğulu evlâd kelimesidir.³² Kur'ân'da “Eğer onun çocuğu/veled yoksa”³³, “Onun çocuğu/veled nasıl olur?”³⁴ mealindeki âyetlerde veled kavramı çocuk anlamında yer almıştır. Hadislerde de veled kavramının çocuk anlamında kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'den rivayet edilen “Bir kimse öldüğü zaman ona sevap getiren amelleri kesilir. Fakat geride sadaka-i cariyeye, menfaat veren ilim ve sâlih bir veled/çocuk bırakmış ise ameli kesilmez.”³⁵ şeklindeki hadiste veled kavramı çocuk anlamında kullanılmıştır.

2. ASR-I SAÂDETTE ÇOCUKLARIN CAMIYLE İLİŞKİSİ

Hz. Peygamber döneminde caminin cemaati kadınlar, gençler ve yaşlılardan oluşmuştur. Caminin cemaati, burayı sadece ibadet etmek için değil, dini eğitimlerini de camide yapılan ders halkalarından almışlardır. Hz. Peygamber döneminde yetişkinler gibi çocuklar da caminin müdavimleri olmuşlar ve cemaati arasında yer almışlardır. Çocuklar, caminin manevi atmosferinden yararlanmak ve sonraki hayatında camiye gidip gelmeyi alışkanlık haline getirmek amacıyla bizzat Hz. Peygamber tarafından camiye götürülmüştür. Çocukluk yıllarını Hz. Peygamber'in yanında ona hizmet ederek geçiren Enes b. Mâlik, Hz. Peygamber'in bu noktadaki çocuklara öğretmenliğini, hoşgörüsünü ve şefkatini aktarmıştır.³⁶

Hz. Peygamber döneminde çocuklar camiyle sıkı bir ilişki içerisinde olmuşlardır. Nitekim Hz. Peygamber, torunu olan Ümâme'yi camiye götürdüğü, hatta kucağında olduğu halde namaz kıldırığı rivayet edilmiştir. Bununla ilgili hadisi Ebû Katâde (v. 54/674) şöyle rivayet etmektedir: “Hz. Peygamber kızı Zeynep (v. 8/630) ile damadı olan Ebû 'Âs'ın (v. 12/634) kızları olan torunu Ümâme'yi camiye götürmüş ve kucağında olduğu halde namaz kıldırmıştır. Secdeye vardığında onu yan tarafına bıraktığı, kıyama kalktığında ise onu kucağına aldığı rivayet edilmiştir.”³⁷ Rivayet edilen bu hadise benzer başka bir rivayet Ebû Davud'ta (v. 275/889) yer almaktadır.³⁸

Hz. Peygamber'in Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i camiye götürdüğü hakkındaki bilgi birçok kimse tarafından bilinmektedir. Bununla ilgili Hz. Şeddâd'tan (v. 58/677) şu rivayet yapılmıştır: “Ya öğle ya da ikindi namazlarından birinde Hz. Peygamber kucağında Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin ile birlikte mescide geldi. Onu, yanında oturarak namaza başladık. Secdeye vardığımızda Hz. Peygamber secdede olması gerekenden zamandan fazla durunca, başımı kaldırarak durumu kontrol etmek istedim. Hz. Peygamber'in sırtında çocuğun olduğunu

²⁹ Nûr 24/59.

³⁰ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 2/373.

³¹ Mustafa Akçay, *İslam Düşüncesinde Çocukların Dinî Konumu*, (İstanbul: Işık Yayınları, 2014), 15.

³² Ferâhidî, *Kitâbü'l-'ayn*, 7/313; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/467.

³³ Nisâ 4/11.

³⁴ En'âm 6/101.

³⁵ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 14/438.

³⁶ Muhammed b. Ali b. Adem b. Musa el-İtyûbî, *el-Bahrü'l-muhîr es-seccâc*, (Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzi, 1426), 12/512.

³⁷ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Kur'ân ve Sünnete Göre Çocuk Ahkâmı*, 257.

³⁸ Ebû Dâvud, Süleyman b. Aş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, thk, Muhammed Muhyüddin Abdülhamid, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, t.y.), 1/133.

görünce secde etmeye devam ettim. Namazdan sonra sahabe, ‘Ey Allah’ın Resulü siz secdeyi olması gerekenden süreden daha fazla uzatınca vahiy geldiğini ya da bir durum (vefat ettiğinizi) meydana geldiğini zannettik.’ dediler. Hz. Peygamber ‘Hayır, zannettiğiniz gibi değil, oğlum (torunum) sırtıma çıkınca ihtiyacını bitirmeden acele etmek istemedim’ dedi.”³⁹ Başka bir rivayette Hz. Peygamber namaz kılariken Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin onun sırtına çıkmış, bunu engelleyen sahabeye işaret ederek ona dokunulmamasını istenmiştir. Namazı bitirdikten sonra Hz. Peygamber onu kucağına oturtmuştur.⁴⁰ Bu farklı rivayetlerden Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in Mescid-i Nebevî’nin müdâvim cemaatlerinden olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber döneminde çocukların camiye götürüldüğüne işaret eden Katade’den (v. 23/644) bir diğer rivayet nakledilmektedir. Rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Bazen namazı uzun kıldırmak isterim, fakat ağlayan çocukların sesini duyunca annelerinin üzüntüsüne engel olmak için namazı kısa keserim.”⁴¹ Benzer bir hadiste ise Hz. Peygamber’in sabah namazını kısa kestiği, sahabenin ona namazı neden kısa kestiğini sorunca o da ağlayan çocuğun annesinin kendileriyle namaz kıldığını düşünerek bir an önce annesinin onunla ilgilenmesini istediğini ifade etmiştir.⁴²

Abdullah b. Abbâs ve Atâ’dan yapılan rivayete göre Hz. Peygamber yatsı namazını geciktirince Hz. Ömer “Ey Allah’ın Resulü kadınlar ve çocuklar uyuya kaldılar. Namaza gelmeyecek misiniz?”⁴³ diye sormuştur. Bu rivayetten de Hz. Peygamber döneminde yatsı namazı dahi olsa çocukların camiye götürüldüğü, buna rağmen Hz. Peygamber’in buna engel olmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan camiye necaset bulaştırma kaygısı ve cemaatin huşû ile namaz kılmalarına engel olmamak şartıyla bayram gibi sevinç günlerinde camide oyun bile onanabileceği anlaşılmaktadır. Nitekim bayram günü Habeşli bazı kölelerin, camide kargılarla (mızraklarla) oynadığı ve Hz. Peygamber ile Hz. Aişe’nin onları seyrettiği yönünde rivayetler bulunmaktadır.⁴⁴

Osmanlıların ilk dönemlerinde gürültü yapmaları, camiye necaset bulaştırmaları ve cemaate zarar vermeleri gibi endişelerden dolayı çocukların camide eğitilmelerine izin verilme de küttâp, mektephâne ve mekteb-i sibyan gibi camilere bitişik mekanlarda devam etmiştir. Sonraki dönemlerde ise gerekli tedbirler alınarak çocukların eğitim faaliyetleri camilerde ifa edilmeye başlanmıştır.⁴⁵ Hatta Osmanlı ülkesindeki yaygınlığı bilinmemekle birlikte İstanbul’da çocuklar, dört yıl, dört ay ve dört günlük yaş günlerine basınca, bed’i besmele (besmeleyle başlama) merasimi veya âmin alayı denilen bir merasimle camilerde eğitime başlatıldığı bilinmektedir.⁴⁶

Günümüzde bazı insanların, özellikle bazı yaşlıların ve görevlilerin gürültü yaptıkları ve namaz kılanları yanılttıkları gerekçesiyle çocukları camilerden kovması, Hz. Peygamber’in çocuklara ve onları mescide götürme uygulamalarıyla ters düşmektedir. Zira konuyla alakalı zikredilen hadislerden mümeyyiz çocuk bir tarafa, hala süt emme döneminde olan ve annesinin ilgisine ihtiyaç duyan çocukların bile camiye götürüldüğü anlaşılmaktadır. Rivayetlerde geçen çocukların camide ağlaması ile ilgili malumat, bunun en açık göstergesidir. O halde rivayet edilen bu hadislerden ve Hz. Peygamber’in uygulamalarından yola çıkarak, hiç kimsenin çocukları camiden kovma hakkına sahip olmadığı söylenebilir. Bununla beraber

³⁹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 25/420.

⁴⁰ Nesâî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmünim Şelebi, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ty.), 7/318.

⁴¹ Buhârî, *Sahihu’l-Buhârî*, “Ezan” 709.

⁴² İbn Hanbel, *el-Müsned*, 21/262.

⁴³ Buhârî, *Sahihu’l-Buhârî*, “et-Temennî” 7239.

⁴⁴ Buhârî, *Sahihu’l-Buhârî*, “Salâ” 454.

⁴⁵ Heyet, “Eğitim”, *Temel İslam Ansiklopedisi*, 2/368.

⁴⁶ Heyet, “Çocuk”, *Temel İslam Ansiklopedisi*, 2/148.

ağlamalarından, oynamalarından, yaramazlık yapmalarından ve camiye necaset bulaştırmalarından emin olunmayan yedi yaşından küçük çocukların camilere götürülmesi doğru bir davranış kabul edilmemektedir. Kaldı ki yedi yaşından küçük olan çocukların camiye götürülmesinde ne çocuğa ne velisine ne de cemaate hiçbir faydası yoktur. Esasen Hz. Peygamber'in "Yedi yaşına basan çocuklarınıza namaz kılmayı öğretiniz."⁴⁷ şeklindeki hadisinden de çocukların ancak bu yaşta namaza öğretilebileceği ve camiye alıştırılabileceği anlaşılmaktadır. Zira çocuklar, iyiyi ve kötüyü, ancak bu yaşta birbirinden ayırt edebilen mümeyyiz olma çağına vardığı kabul edilmektedir. O halde yedi yaşından önceki dönemde çocukların camiye götürülmesinde hiçbir fayda mülhaza edilmemekte, aksine bu yaştaki küçük çocukların ya gürültü yaparak ya ağlayarak ya da oynayarak namazdaki huşû'a, imamın sesinin duyulmasına engel olmakta, bu da ibadetin huşû ile kılınması gerektiği esasına ve caminin kutsiyetine halel getirmektedir.

3. CAMİYE GÖTÜRÜLECEK ÇOCUK HAKKINDA RİAYET EDİLEMSİ GEREKEN HUSUSLAR

Camiler ibadet mekanları olduğu için ibadete engel teşkil eden her türlü müdahaleden imtina etmek gerekmektedir. Gerek ferdi gerekse topluca yapılan ibadetler, camilerin imar edilmesi amacıyla ve usulüne uygun bir şekilde yapılmalıdır. Toplu olarak kılınan namazlarda saf düzenine riayet etmek gerekmektedir. Fakihler cemaatle namaz kılarken saf düzeninin nasıl olması gerektiği hakkında hüküm belirlemişlerdir. İmamın hemen arkasında önce yetişkin erkeklerin, sonra çocukların, daha sonra kadınların saf tutması sünnettir. Bu konuda bütün fakihler görüş birliği etmişlerdir. Buna göre imamın arkasındaki saf düzenine göre çocukların saf tutması, yetişkin erkeklerin safından sonra olmalıdır.⁴⁸ Fakat gürültü ve yaramazlık yapmalarını engellemek adına çocukların cemaat arasında dağıtılması daha isabetli olacağı söylenebilir. Böylece çocukların bir araya gelmelerine, birbirleriyle oynamalarına ve gürültü yapmalarına engel olunabilir. Hz. Peygamber'in çocuklara birinci safta yer verilmemesi gerektiği hakkındaki rivayet,⁴⁹ çocukların müstakil olarak büyüklerin önünde saf tutmamaları gerektiği şeklinde anlaşılmalıdır. Yoksa ayrı ayrı yetişkin cemaatin arasında dağıtılmaları kastedilmemiştir. Kaldı ki Hz. Huzeyfe b. Yemân'ın (v. 36/656) çocukların oyun oynamalarını ve ses çıkarmalarını engellemek amacıyla onları saflar arasında dağıttığı yönünde bir rivayet mevcuttur.⁵⁰ Öte taraftan Hz. Peygamber'in çocuklara birinci safta yer verilmemesi gerektiği ile ilgili hadisini, birinci safta boşluk kalmadığı durumlarda çocuklara birinci safta yer verilmemesi gerektiği şeklinde yorumlayanlar da olmuştur.⁵¹ Buna göre birinci safta boşluklar mevcut ise bulunan bu boşluklar çocuklarla doldurulabilir. Ancak çocuklar, saf tutabilecek bilince sahip olup, gürültü yapmayacak durumda olsalar, yetişkin erkeklerin arkasında, müstakil olarak saf tutmaları sünnete ve fakihlerin içtihatlarına daha uygun olacaktır.⁵²

Hz. Peygamber'in birinci safta çocuklara yer verilmemesi gerektiği yönündeki emri, bilgili ve faziletli insanların birinci safta ve imamın arkasında yer almaları gerektiği amacıyla

⁴⁷ Ebû Dâvud, *Sünenü Ebî Dâvud*, 1/133.

⁴⁸ Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekir b. Mesud b. Ahmed, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 1/159; Desûkî, Muhammed b. Arefe, *Hâşiytü'd-Desûkî alâ Şerhi'l-Kebîr*, (y.y: Dârü'l-Fikir, t.y.), 1/344; Şirâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali, *el-Mühezzeb*, (y.y.: t.y.), 1/188; Behûtî, Mansur b. Yunus b. Salahaddin b. Hasan b. İdris, *Keşşâfü'l-kenâ' an metni'l-İknâ'*, (Suudi Arabistan: Adale Bakanlığı, 1421/2000), 3/218-219.

⁴⁹ Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâlüddin, *el-Fethü'l-kebîr fi dammi'z-ziyâdeti ile'l-câmi'i's-sağîr*, thk. Yusuf Nebhânî, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1423/2003), 3/258.

⁵⁰ Mervezî, *(Kiyâmü'l-leyl ve kiyâmu ramazan ve kitabü'l-vitr)*, 243.

⁵¹ Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürrauf b. Ali, *et-Teysîr bi şerhi'l-Câmi'i's-sağîr*, (Riyad: Mektebetü'l-İmam eş-Şâfiî, 1408/1988), 2/479.

⁵² Mervezî, *Muhtasar (Kiyâmü'l-leyl ve kiyâmu ramazan ve kitabü'l-vitr)*, 243.

matuftur. Zira imamın sehiv etmesi, nisyani ve istihlafi⁵³ gibi durumlar, ancak ilim, fazilet ve buluş vasfına sahip olan insanlar tarafından telafi edilebilir. Fakat bilgi ve ilim vasfına sahip olmayan çocukların bu yönde bir görev üstlenmeleri beklenemez. Hatta ilim ve fazilet sahibi olsa bile fakihlerin çoğuna göre çocuk istihlaf edilemez. Zira bunlara göre çocuğun imamlık yapması geçersizdir. Hz. Peygamber'in söz konusu bu gerekçeden dolayı birinci safta çocukların olmaması gerektiği "Benim hemen arkamdaki safta akılı ve baliğ kimseler yer alsın."⁵⁴ şeklindeki hadis işaret etmektedir.

4. ÇOCUKLARIN CAMİYLE OLAN İLİŞKİLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

Fakihler öteden beri çocukların camiyle olan ilişkisini tartışmışlardır. Çocukların camiyle olan ilişkileri üç farklı açıdan ele alınabilir. Bunlardan biri çocukların ibadet maksadıyla camiye götürülmesi, ikincisi ise çocukların eğitim amaçlı camiye gönderilmesi, üçüncüsü ise çocukların imam olarak cemaatin önünde namaz kılmasıdır.

4.1. Çocukların ibadet maksadıyla camiye götürülmesi

Fakihler çocukların ibadet maksadıyla camiye götürülmesi hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Çocukların ibadet amacıyla camiye götürülebileceğini savunlar olduğu gibi bunun aksini iddia edenler de olmuştur. Çocukların camiye götürülebileceğini savunanlar daha önce zikrettiğimiz rivayet edilen hadislere dayanmışlardır. Ancak bunlara göre camiye götürülen çocukların gürültü yapmamalarından ve buraya necaset bulaştırmamalarından emin olmak gerekir.

Hanefî fakihlere göre camiye necaset bulaştırmasından endişe edilen çocukların camiye götürülmesi tahrimen mekruhtur. Aksi halde tenzihen mekruhtur. Fakat Hanefî fakihler namazın edası için camiye gelen yedi yaşından büyük, mümeyyiz çocukların camiden çıkarılmasının caiz olmadığını savunmuşlardır.⁵⁵

Mâlikî fakihlere göre namaz kılmak için camiye götürülen çocuk oyundan, gürültü yapmaktan ve yaramazlık yapmaktan engellenebilecek yaşta (mümeyyiz) ve camiye necaset bulaştırma endişesi yoksa camiye götürülmesinde bir beis yoktur. Aksi halde çocukların camiye götürülmemesi gerekmektedir.⁵⁶ İmam Malik'e (v. 179/795) çocukların camiye götürülmesinin müstehap olup olmadığı sorulmuş, o da "Çocuk, terbiye edilmiş (cami adabına alıştırmış) ve camide yaramazlık yapmayacak yaş haddine ulaşmış ise camiye götürülmesinde bir beis yoktur. Fakat yerinde durmayan ve yaramazlık yapan yaşta olursa çocuğun camiye götürülmesini tavsiye etmem."⁵⁷ demiştir. Yine İmam Malik'e camiye götürülen çocuğun namaz kılan babasına giysileriyle dokunmasının hükmü sorulmuş, o da farz namazlarda babanın çocuktan uzak durması gerektiğini, fakat nafîle namazlarda çocuğun babasından uzak durmasına gerek olmadığını ifade etmiştir.⁵⁸ Mâlikî fakihlerden olan Tetâî (v. 942/1535) de benzer ifadeler kullanmıştır.⁵⁹

⁵³ Bir imamın, namaz kılarken burnunun kanaması gibi elinde olmayan bir sebeple abdesti bozulursa, arkasında bulunan cemaat içinden imam olmaya elverişli bir kimseyi mihraba geçirmesine istihlâf denir. (Din İşleri Yüksek Kurulu Heyeti, *Fetvalar*, 180).

⁵⁴ Müslim b. el-Haccac Ebü'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Nisabûrî, *el-Müsnedü's-sahih el-muhtasar*, thk. M. Fuad Abdülbâkî, (Beirut: Dâru İhyâ'it-Türasi'l-Arabî, 1374/1955), "es-Selâ", 123.

⁵⁵ Mervezî, *Muhtasar (Kiyâmü'l-leyl ve kiyâmu ramazan ve kitabü'l-vitr)*, 243.

⁵⁶ Ebü Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Kâsım el-Mevvâk el-Abderî el-Girnâti, *et-Tâc ve'l-İklîl li Muhtasarı Halil*, (y.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 2/446.

⁵⁷ İbn Rüşd (el-Cedd), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *el-Beyân ve't-Tahsîl ve's-Şerhi ve't-Tevcih ve't-Ta'lîl li-Mesâilil-Müstahrece*, thk. Muhammad Hacci, (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988), 1/283.

⁵⁸ Sahnûn, Abdüsselam b. Said b. Habib et-Tenûhî, *el-Müdevvene*, (y.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1/195.

⁵⁹ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Halîl el-Ensârî el-Hazrecî et-Tetâî, *cevâhirü'd-dürrer fî halli elfâzîl-muhtasar*, thk. Nuri Hasan, (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1435/2014), 2/365.

Konu ile alakalı Şâfiî fakihlerden farklı görüşler nakledilmiştir. Buna göre camiye necaset bulaştırmasından emin olunan mümeyyiz çocuğun camiye götürülmesinde herhangi bir sakınca olmadığını iddia edenlere karşılık bunun mekruh olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Fakat gürültü yapmasından ve temizliğinden endişe edilen ve mümeyyiz olmayan çocuğun camiye götürülmesi haram sayılmıştır.⁶⁰ Konuyla ilgili Şâfiî fakihlerden İmam Nevevî (v. 676/1278) görüşünü şöyle ifade etmiştir: “Çocukların ve işsiz insanların camilerde toplanıp kandil kutlamaları yapması ve çocukların camilerde bağırması ve oynaması, camilere necaset bulaştırması camilerin kutsiyetine saygısızlık olduğu gibi bunların engellenmesi vaciptir.”⁶¹ Nevevî'nin bu ifadesinden camiye ve cemaate zararı olmayan çocukların camiye götürülmesinde sakınca olmadığı, aksi halde çocukların camiye götürülmesinin geçerli olmadığı anlaşılmaktadır.

Hanbelî fakihler namaz kıldırmak ve ibadet ettirmek gibi amaçların dışında çocukların camiye götürülmesine karşı çıkmışlardır. Ancak bu amaçlarla çocukların camiye götürülmesinde bir sakınca olmadığını savunmuşlardır.⁶²

Çocukların camiye götürülmesine karşı çıkan görüş sahipleri, Hz. Peygamber'den rivayet edilen “Çocuklarınızı mescitlerinizden uzak tutun.”⁶³ şeklindeki hadisi delil göstermişlerdir. Ancak bu görüş sahiplerinin delil olarak kabul ettiği ve Hz. Peygamber'e nispet edilen bu hadisin zayıf olduğu iddia edilmiştir.⁶⁴ Bu hadisin sahih olup olmadığı, çağdaş fakihlerden Hüsâmeddin Affâne'ye sorulmuş o da şu cevabı vermiştir:

“Bu rivayet, hadis erbabına göre zayıf sayılmıştır. Abdülhak el-İşbîlî (v. 581/186) ve Nezzar (v. 1430/2009) gibi muhaddisler “bu hadisin aslı yoktur.” gibi ifadeler kullanmışlardır. Ayrıca söz konusu hadisin zayıf olduğu Münzirî (v. 656/1258), İbnü'l-Cevzî (v. 751/1350), Heysemi (v. 807/1405) ve İbn Hacer (v. 852/1448) gibi muhaddisler tarafından tespit edilmiştir.

Daha sonra Affâne sözlerine şöyle devam etmiştir:

Öte yandan bazı insanlar, bu hadise dayanarak çocukların camiye gelmesine karşı çıkmış ve çocuklarını camiye getiren kimseleri kınamışlardır. Bu doğru bir davranış değildir. Kaldı ki İslam dini babalara ve çocuğun velisine ona namaz kıldırmayı ve namaz ahkâmını öğretmeyi emretmiştir. Namazın kıldırılacağı yer ve ahkâmın öğretileceği mekân ise camilerdir. Üstelik Hz. Peygamber döneminde çocukların camiye götürüldüğü bilinmektedir. O halde Hz. Peygamber'i örnek alıp çocuklarımızı camiye götürmemiz gerekmektedir.⁶⁵

Esasen Hüsâmeddin Affâne'nin de ifade ettiği gibi zayıf bir hadise dayanarak çocukları camiye küstürmek doğru bir davranış değildir.

4.2. Çocukların eğitim amaçlı camiye götürülmesi

⁶⁰ Nevevî, *el-Mecmû'*, 2/177-178; Zekeriyya el-Ensârî, Zekeriyya b. Muhammed b. Zekeriyya, *Esnâ'l-Metâlib fi Şerhi Ravdatü't-Tâlib*, (y.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İslâmî, t.y.), 1/480.

⁶¹ Ebû Zekeriyyâ Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, (y.y.: Dârü'l-Fikr, t.y.), 2/178.

⁶² Merdâvî, alauddin Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin, (Kahire: Hicr li't-Tibâ'a, 1995), 2/115; Hecâvî, Musa b. Ahmed b. Musa b. Salim b. İsa b. Salim, *el-İknâ' fi Fikhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullatif Muhammed Musa es-Sübkî, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.), 1/330.

⁶³ Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf Ebü'l-Haccâc Cemalüddin ez-Zekî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, thk. Bişâr Avvâd Maruf, (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1980), 26/370.

⁶⁴ Hüseyin b. Muhammed b. Said el-Lâ'î el-Mağribî, *el-Bedrü't-temâm şerhu Blûğü'l-merâm*, thk. Ali b. Abdullah, (y.y.: Dârü Heçr, 1414/1994), 2/403.

⁶⁵ Hüsâmeddin b. Musa Affâne, *Fetâvâ yes'elünek*, (Filistin: Mektebetü Dendîs, 1430), 1/207.

Fakihler, çocukların camide eğitilmesine farklı açılardan yaklaşarak farklı hükümler tespit etmişlerdir.

Hanefî fakihlere göre ücretsiz olarak camide çocuklara eğitim vermek caiz sayılsa da ücret mukabilinde bu faaliyeti yürütmek caiz değildir. Konuya ilişkin İbn Hümâm (v. 861/1457), şu ifadeleri kullanmıştır: “Mescitlerde çocukları toplayıp ücret mukabilinde eğitmek caiz değildir. Kur’ân eğitimi için de aynı durum söz konusudur. Buna göre, camide ücret karşılığında Kur’ân eğitimi vermek caiz olmasa da ücretsiz olarak Kur’ân’ın öğretilmesi caiz sayılmaktadır. Fakihlerden bazıları sıcaklık gibi mazeretlerden dolayı camide çocukların eğitilebileceğine cevaz vermişlerdir.”⁶⁶ Ancak İbn Abdîdîn’in (v. 1252/1836), naklettiğine göre Hanefîlerden bazıları her ne şekilde olursa olsun camide çocukların eğitilmesine cevaz vermiştir.⁶⁷

Mâlikî fakihlerin çoğu çocukların camilerde eğitilmesine karşı çıkarak mekruh saymışlardır. Ancak İbnü’l-Kasım (v. 191/806), cami adabına riayet edecek dereceye ulaşmış olan çocukların (mümeyyiz) camide eğitilebileceğini ifade etmiştir.⁶⁸

Şâfiî fakihler Hz. Peygamber döneminde çocukların camiye müdavim olmasından hareketle çocukların camide eğitilmelerine karşı çıkmamışlar, hatta bunu tasvip etmişlerdir.⁶⁹ Buna karşılık Şâfiî fakihlerden olan Kaffâl’e (v. 417/1026) çocukların camide eğitilmesinin hükmü sorulduğu zaman o da “Genel itibarıyla çocuklar camilere zarar vermektedir. Bu sebepten dolayı camilere alınmayabilirler.”⁷⁰ ifadesini kullanmıştır. Esasen Şâfiî fakihlerden nakledilen bu görüşler, çocukların cami adabına riayet etmeleri kaydına bağlanmıştır. Buna göre prensip olarak Şâfiî fakihler, cami adabına riayet etme şartıyla camide çocuklara verilen eğitime karşı çıkmamışlardır.

Hanbelî fakihler camide çocuklara eğitim verilebileceği görüşündedirler. Bununla ilgili Makdisî (v. 763/1362) şu ifadeleri kullanmıştır: “Cami adabına uymak kaydıyla ücret mukabilinde çocukların camide hat sanatına alıştırmaları ve ücret karşılığı olmaması kaydıyla Kur’ân eğitimi almaları caizdir.”⁷¹ Merdâvî (v. 885/1480), ilim öğrenme kabilinden olduğundan dolayı hat sanatının camide öğretilbileceğini nakletmektedir.⁷²

Esasen Merdâvî’nin naklettiği bu görüşten çocukların camide Kur’ân okumayı ve diğer bilgileri öğrenmelerine de cevaz verilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Zira çocukların eğitimli ve donanımlı yetiştirilmesi, ümmetin geleceği için bir yatırım sayılmaktadır. Fakat bunu yaparken caminin kutsiyetine hâlel getirmeyecek ve adabına riayet edecek şekilde olması gerekmektedir.

4.3. Çocukların cemaate imam olması

Genel itibarıyla çocukların cemaate imamlık yapması, camide olduğundan dolayı konunun burada ele alınması uygun görülmüştür. Çocukların imamlık yapması hususu fakihler arasında tartışmalı bir konudur. Bir kısmına göre çocuğun imamlık yapması geçerli sayılırken, diğer bir kısmına göre ise çocukların imamlık yapmasına cevaz verilmemiştir. Fıkıh

⁶⁶ İbnü’l-Hümâm, Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid b. Mesud, *Fethu’l-Kadîr*, (Lübnan: Dârü’l-Fikr, 1389/1970), 1/422.

⁶⁷ İbn Abidin, Muhammed emin b. Ömer b. Abdilaziz Abidin ed-Dimaşkî, *Reddü’l-muhtâr alâ’d-Dürri’l-muhtâr*, (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1992), 6/428.

⁶⁸ *Mevvâk et-Tâc ve’l-İklîl*, 2/446.

⁶⁹ *Ensârî, Esnâ’l-Metâlib*, 1/186.

⁷⁰ Demîrî, Kemalüddin Muhammed b. Musa b. İsa b. Ali, *en-Necmü’l-vehâc fî şerhi’l-Minhâc*, thk. Lecnetün İlmiyye, (Cidde: Dârü’l-Minhâc, 2004), 5/435.

⁷¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî, *el-Âdâbü’ş-Şer’iyye ve’l-minehü’l-mer’iyye*, (y.y.: Âlemü’l-Kütüb, t.y.), 3/380.

⁷² Alauddin Ebü’l-Hasan Ali b. Süleyman el-Merdâvî, *Tashihü’l-furû’, (Kitâbü’l-furû’ ile birlikte)*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1424/2003), 7/399.

literatüründe çocukların imamlık yapması konusu “İlmî Yeterliliğe Sahip Olan Çocuğun İmam Olması” ve “Buluğ Çağına Ermeyen Çocuğun İmam Olması” gibi müstakil başlıklar altında ele alınmıştır.⁷³

Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî fakihler, teravîh gibi sünnet ve nafîle namazlarda çocuğun imamlık yapmasına cevaz verirken, farz namazlarda ise çocuğun imamlık yapması geçerli sayılmamıştır. Bunlar görüşlerini imamlık yapmanın imamlık yapabilme şartlarına sahip olmayı gerektirdiğine bağlamışlardır. İmamlık yapabilme şartlarından biri de buluğ çağına varmaktır. O halde baliğ olmayan çocuğun imamlık yapması geçerli değildir.⁷⁴

Şâfiî mezhebine göre gerek farz gerekse nafîle namazlarda çocuk imamlık yapabilir.⁷⁵ Ancak imamlık yapabilecek çocuk temyiz vafına sahip olması gerekmektedir. Şâfiî fakihler görüşlerini “Onlardan Allah’ın kitabını en iyi bilen kimse imamlık yapsın.”⁷⁶ şeklindeki hadise dayandırmışlardır. Üstelik hadisin ravisi olan Amr b. Seleme el-Cermî (v. ?), yedi-sekiz yaşlarındayken, Hz. Peygamber döneminde, kendi memleketinde imamlık yaptığı rivayet edilmiştir.⁷⁷

SONUÇ

Çocukların cami adabına ve camiye gidip gelmeye alışması amacıyla camiye götürülmesi gerekmektedir. Ancak bu hüküm temyiz çağındaki çocuklar için geçerlidir. Zira temyiz çağında olmayan çocukların camiye götürülmesinde bir fayda mülâhaza edilmemektedir.

Camiler, Hz. Peygamber dönemindeki işlevine kavuşturularak sadece ibadet edilen yerler konumundan çıkarılmalıdır. Kendisine atfedilen kutsiyete zarar vermemek kaydıyla camiler çocuk ve gençlik merkezi hüviyetine kavuşturulmalıdır. Bu bağlamda cami görevlilerinin formasyon eğitimine tabi tutularak camilerin çocuk ve gençlerin eğitiminde daha etkin rol oynamaları sağlanmalı böylece çocuklar ve gençler topluma kazandırılmalıdır.

Çocukların hacca, umreye götürülmesi çocuğun manevi atmosferini kuvvetli hale getirdiği gibi, camiye götürülmesi de çocuğu ileriki yaşlarda camiyle barışık hale getirecek, camiye gidip gelmeye alıştıracak, çocuk namazlarını camide kılmaya özen gösterecek ve böylece toplumla barışık hale gelecektir. Namaz kılmak, ibadet etmek ve eğitim almak gibi maksatların dışında çocukların camiye götürülmesi doğru değildir. Zira camiler ibadet ve eğitim yerleridir.

Camiye ve cemaatle namaz kılmaya gidip gelmeyi alışkanlık haline getiren bir çocuk camide yapılan bütün faaliyetlerden etkilenecektir. Sosyal bir yapıya sahip olacağı gibi çevresindeki her şeye daha hassas davranmaya ve İslami ahlak paralelinde bir hayat sürdürmeye

⁷³ İlgili başlıklar için bk. Ebû Bekir b. Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman, *Musannaf İbn Ebî Şeybe*, thk. Kemal Yusuf, (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409), 1/306; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed b. eş-Şeybânî, Müellif: İbrahim en-Nehhâs, *el-Câmi’ li ‘ulûm İmâm Ahmed*, (Mısır: Dârü’l-Felâh, 1430/2009), 14/216; Etyubî, Muhammed b. Ali b. Adem b. Musa, *Zahîretü’l-ukbâ fî şerhi’l-Müctebâ*, (y.y.: Dârü’l-Mi’râc ed-Düvelyye li’n-Neşr, 1996), 10/47.

⁷⁴ Mervezî, *Muhtasar (Kiyâmü’l-leyl ve kiyâmu ramazan ve kitabü’l-vitr)*, 243; İbn Abidin, *Reddü’l-Muhtâr*, 1/577; Şeyh Aliş, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *Minhü’l-Celîl Şerhu Muhtasari’l-Halil*, (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1989), 1/361; Ebû Muhammed Muvaffikuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudame el-Mekdisî, *el-Muğni*, (y.y.: Mektebetü’l-Kahire, 1968), 2/167.

⁷⁵ Nevevî, *el-Mecmû’*, 4/249; Şirbînî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni’l-muhtâc ilâ ma’rifeti me’ânî elfâzi’l-Minhâc*, (y.y.: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415/1994), 1/483.

⁷⁶ Buhârî, *Sahihu’l-Buhârî*, “Ezan” 54; Ebû Bekir Abdürrezzak b. Hemmâm b. Nafi’ el-Himyârî, *el-Musannef*, thk. Habîbürrahman, (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1403), 3/112.

⁷⁷ Çeker, *İslam Hukukunda Çocuk*, 67.

alışacak ve bu şekilde hayatını devam ettirecektir. Netice itibarıyla kamuya ve millete faydalı bir nefer olacaktır.

Son zamanlarda “İçinde çocukların sesi olmayan camiler...” şeklindeki ifadeler, abartılarak camilerin oyun merkezi haline getirilmesi, kreş ve çocuk yuvası gibi kullanılması ne caminin kullanılış amacına ne de caminin kutsiyetine yakışmaktadır. Küçük yaşlarda camiye oyun ve eğlence yeri olarak kullanan çocuk, camiye alışmış olsa da camiye gösterilmesi gereken saygıyı kaybetmiş olacaktır. O halde çocukların camiye götürülmesi çocukların dini duygularını ve ibadet alışkanlıklarını kazandırma amacına yönelik olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdullah Tarık Ömeroğlu, *Ahmet Cevdet Paşadan İki Risale*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021.
- Aydın, Mehmet Âkif, “Çocuk”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Bardakoğlu, Ali, “Bulûğ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Behûtî, Mansur b. Yunus b. Salahaddin b. Hasan b. İdris, *Keşşâfü'l-Kenâ' an Metni'l-İknâ'*, Suudi Arabistan: Adale Bakanlığı, 1421/2000.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *Sahihu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühreyr, Beyrut: Dâru Tevki'n-Necât, 1422.
- Çeker, Orhan, *İslam Hukukunda Çocuk*, Konya: Tekin Kitabevi, 2015.
- Demîrî, Kemalüddin Muhammed b. Musa b. İsa b. Ali, *en-Necmü'l-vehâc fî şerhi'l-Minhâc*, thk. Lecnetün İlmiyye, Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2004.
- Desûkî, Muhammed b. Arefe, *Hâşiytü'd-desûkî alâ Şerhi'l-Kebîr*, y.y.: Dârü'l-Fikr, t.y.
- Din İşleri Yüksek Kurulu Heyeti, *Fetvalar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Halîl el-Ensârî el-Hazrecî et-Tetâî, *cevâhirü'd-dürer fî halli elfâzi'l-muhtasar*, thk. Nuri Hasan, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1435/2014.
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî *el-Âdâbü's-Şer'iyye ve'l-minehü'l-mer'iyye*, y.y.: Âlemü'l-Kütüb, t.y.
- Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî & İbrahim es-Sâmurâî, y.y.: Mektebetü'l-Hilâl, t.y.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Aş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, thk. Muhammed Muhyüddin Abdülhamid, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ty.
- Etyübî, Muhammed b. Ali b. Adem b. Musa, *Zahîretü'l-Ukbâ fî Şerhi'l-Müctebâ*, y.y.: Dârü'l-Mi'râc ed-Düvelyeye li'n-Neşr, 1996.
- Haskefî, Alâuddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed, *ed-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-epsâr*, thk. Abdülmünim, y.y.: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1423/2002.
- Hayati Kökelekli, “Çocuk”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

- Hecâvî, Musa b. Ahmed b. Musa b. Salim b. İsa b. Salim, *el-İknâ‘ fî Fıkhî‘l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullatif Muhammed Musa es-Sübkî, Beyrut: Dârü‘l-Ma‘rife, t.y.
- Heyet, “Çocuk”, *Temel İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: İslam Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2020.
- Hüsâmeddin b. Musa Affâne, *Fetâvâ yes‘elûnek*, Filistin: Mektebetü Dendîs, 1430.
- Hüseyn b. Muhammed b. Said el-Lâ‘î el-Mağribî, *el-Bedrü‘t-temâm şerhu Blûğü‘l-Merâm*, thk. Ali b. Abdullah, y.y.: Dârü Hecr, 1414/1994.
- İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz, *Reddü‘l-muhtâr alâ‘d-Dürri‘l-muhtâr*, Beyrut: Dârü‘l-Fikr, 1992.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman, *Musannaf İbn Ebî Şeybe*, thk. Kemal Yusuf, Riyad: Mektebetü‘r-Rüşd, 1409.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed, *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnaût, y.y.: Müessesetü‘r-Risâle, 2001.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed, Müellif: İbrahim en-Nehhâs, *el-Câmi‘ li ‘ulûm İmâm Ahmed*, Mısır: Dârü‘l-Felâh, 1430/2009.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekir b. Eyyüp b. Sa‘d, *Şifâ‘ü‘l-alîl fî mesâil‘l-kedâi ve‘l-kaderi ve‘l-hikmeti ve‘t-ta‘lîl*, thk. Zâhir b. Sâlim, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1441/2019.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudame el-Mekdisî, *el-Muğnî*, y.y.: Mektebetü‘l-Kahire, 1968.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebü‘l-Fadl Cemâlüddin, *Lisânü‘l-Arab*, Beyrut: Dârü Sâdır, 1414.
- İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed, *el-Bahrü‘r-Râik Şerhü Kenzi‘d-Dekâik*, y.y.: Dârü‘l-Kütübi‘l-İslâmî, t.y.
- İbn Rüşd (el-Cedd), Ebü‘l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *el-Beyân ve‘t-tahsîl ve‘ş-şerhi ve‘t-tevcîh ve‘t-ta‘lîl li-mesâil‘l-müstahrece*, thk. Muhammad Hacci, Beyrut: Dârü‘l-Ğarbi‘l-İslâmî, 1988.
- İbnü‘l-Hümâm, Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid b. Mesud, *Fethu‘l-kadîr*, Lübnan: Dârü‘l-Fikr, 1389/1970.
- İbnü‘l-Kayyim el-Cevziyye, *Kur‘ân ve Sünnete Göre Çocuk Ahkâmı*, çev. Mamut Kısa, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekir b. Mesud b. Ahmed, *Bedâi‘u‘s-sanâi‘ fî tertîbi‘ş-şerâi‘*, Beyrut: Dârü‘l-Kütübübi‘l-İlmiyye, 1986.
- Mâturidî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansur, *Te‘vîlâtü ehli‘s-sünne*, tah. Mecdi Bâsim, Beyrut: Dârü‘l-Kütübi‘l-İlmiyye, 2005.
- Merdâvî, Alaüddin Ebü‘l-Hasan Ali b. Süleyman, *el-İnsâf fî Ma‘rifeti‘r-Râcihi mine‘l-Hilâf*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin, Kahire: Hicr li‘t-Tibâ‘a, 1995.
- Merdâvî, alaüddin Ebü‘l-Hasan Ali b. Süleyman, *Tashîhü‘l-furû‘*, (Kitâbü‘l-furû‘ ile birlikte), thk. Abdullah b. Abdülmuhsin, Beyrut: Müessesetü‘r-Risâle, 1424/2003.
- Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. el-Haccâc, *Muhtasar (Kiyâmü‘l-leyl ve kiyâmu ramazan ve kitabü‘l-vitr)*, Pakistan: Hadis Akademi, 1408/1988.

- Mevvâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Kâsım el-Abderî el-Gırnâtî, *et-Tâc ve'l-iklîl li Muhtasari Halil*, y.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf Ebü'l-Haccâc Cemalüddin ez-Zekî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, thk. Bişâr Avvâd Maruf, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Mustafa Akçay, *İslam Düşüncesinde Çocukların Dinî Konumu*, İstanbul: Işık Yayınları, 2014.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürrauf b. Ali, *et-Teyşîr bi şerhi'l-Câmi 'i's-sağîr*, Riyad: Mektebetü'l-İmam eş-Şâfiî, 1408/1988.
- Müslim, Müslim b. el-Haccac Ebü'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Nisabûrî, *el-Müsnedü's-sahih el-muhtasar*, thk. M. Fuad Abdülbâkî, Beyrut: Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1374/1955.
- Nesâî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasan Abdülmünim Şelebî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin b. Şeref, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, y.y.: Dârü'l-Fikr, t.y.
- Öztürk, Mehmet, *Tarihselcilik ve Fikhî Tahlili*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Rıfat Uslu, *İslam Hukukunda Çocuk ve Hakları*, Konya: Eğitim Yayınevi, 2018.
- Sahnûn, Abdüsselam b. Said b. Habib et-Tenûhî, *el-Müdevvene*, y.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Sen'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzak b. Hemmâm b. Nafi' el-Himyerî, *el-Musannef*, thk. Habibürrahman, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403.
- Şeyh Aliş, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *Minehü'l-celîl şerhu Muhtasari'l-Halil*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1989.
- Şirâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali, *el-Mühezzeb*, y.y.: t.y.
- Şirbînî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*, y.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İtyûbî, Muhammed b. Ali b. Adem b. Musa *el-Bahrü'l-muhît es-seccâc*, Riyad: Dârü İbnü'l-Cevzî, 1426.
- Teyâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Davud b. Carud, *Müsnedü Ebî Davud et-Teyâlisî*, thk. Dr. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî, Mısır: Dârü Hicr, 1999.
- Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Hüseynî, *Tâcü'l-arûs*, Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî, 1385/1965.
- Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman Kaymaz, *el-Müntekâ min minhâci'l-i'tidâl fi nekdi kelâmi ehli'r-rafdî ve'l-i'tizâl*, thk. Muhibbüddin el-Hatîb, y.y.: t.y.
- Zekeriyâ el-Ensârî, Zekeriyâ b. Muhammed b. Zekeriyâ, *Esnâ'l-metâlib fi şerhi Ravdatü't-tâlib*, y.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmî, t.y.

SÜNNET PERSPEKTİFİNDEN HZ. PEYGAMBER'İN TEBLİĞ VE İRŞAD MİRASININ TESPİTİ

İbrahim HANEK*

Özet

Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.s.), üç önemli özelliği kendisinde barındırmaktaydı. Bunlar, nübüvvet, tebliğ ve idareciliktir. Vefat ettiklerinde, nübüvvet son bulup tebliğ ve idarecilik hususları da ümmetine geçti. İdarecilik, Hz. Ebû Bekir'le başlayan hilafet dönemidir ki, bu husus ileriki safhalarda saltanata dönüşse de hep devam etmiştir. Zira otorite boşluğu, genel anlamda ümmetin felaketine, fitne ve fesadın çoğalmasına yol açar. Tebliğ olayına gelince; bu önemli vazife, İslâm tarihinde hem resmi, hem de gayr-i resmi yollarla çeşitli isim ve vasıflarla sürdürülmüştür. Tebliğ, diğer bir ifadeyle irşad, fert, aile, toplum ve devletlerin birbiriyle ilişkilerinde, adaletin tesisi ve zulmün kaldırılması için temel unsurdur. Malumdur ki, insan, yaratılışı gereği hayır ve şerre meyilli bir özellik taşımaktadır. Bu iki zıt kutbun eğitim ve terbiye yollarıyla tesviye edilmemesi durumunda, büyük felaketlerin ve önü alınmaz şerhlerin kara bulut gibi insanı saracağı açıktır. Zaten vahiy ve peygamberliğin, ilk insan Hz. Âdem (a.s.) ile başlaması, bu hususun hikmet boyutuyla önemli bir ispatıdır. Hatta bütün peygamberlerin en büyük mirası, tebliğ ve irşattır.

İnsanlık tarihinde, filozof ve hikmet erbabının “kâmil insan” arayışında ileri sürdükleri görüş ve düşünceler, aslında irşadın insan için zorunlu bir yapı olduğuna işaret etmektedir. Ne kadar kötü de olsa düzelme, ne kadar iyi de olsa bozulma ihtimalleri olan insanın sosyal yönleri de mülhaza edildiğinde, birçok olumlu ya da olumsuz etkileşimin onun huzurunda maya tutacağı bir vakiadır. İrşad konusunda sözden ziyade fiili davranışın etkisi, herkesçe bilindiği için bizzat irşadı uygulayacak ehil kişilere ihtiyaç kesindir. İslâm tarihinde bunun adı, en özel tabiriyle mürşid-i kâmil'dir. Bu unvanı elde etmek zâhir ve bâtının beden ve ruhun, talim ve terbiye metotlarına göre terakki safhalarını tamamlamasıyla mümkündür. Kitap ve sünnet bu meseleyi esaslı bir şekilde uygulamalı ve tarihteki örnekleriyle detaylı olarak anlatmıştır. İslâm âlimleri, kitap ve sünneti kaynak olarak müstakil zühd ve takva ile ilgili eserler yazmışlardır.

İslâmî eğitimde, -klasik ve modern dönemlerde- bu irşad olgusu, “hâl” ya da “tasavvuf” ilimleri olarak sürdürülmüştür. Nitekim zâhirî ve bâtinî anlamda bilgisini ikmâl eden âlimin, “zü'l-cenâheyn” lakabıyla anılması, önemli bir husustur. İlmiyle amel etmeyen müftünün ise “mâcin” olma yönüyle nitelendirilmesi, İslâm'da mürşidin nasıl bir konum üstleneceğine önemle işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) üsve-i hasene olmakla nitelendirilmesi ve onun sohbetiyle feyizlenen ashâbın Tevrât ve İncîl'de bazı önemli vasıflarla anılması hususları araştırıldığında mürşid-i kâmil'in bütün ilahi dinlerde dayandığı temel dinamikleri tespit etmek mümkündür. Biz de bu tebliğimizde bu temel noktadan hareketle sünnet malzemesini harmanlayarak bazı önemli vasıfların tespitine, yorumuna ve fiilî olarak önemine katkı sağlayacak bir kısım malumatı sunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hz. Peygamber, Tebliğ, İrşad, Mürşid-i Kâmil.

Giriş

Allah Teâlâ'nın “*Şu ağaca yaklaşmayın.*”¹ yasaklamasına karşılık şeytanın iğvasına² maruz kalan Hz. Âdem (a.s.), sonsuz ve sınırsız merhamet sahibi olan Rabbinden bir takım kelimeler telakki etti. Ve nihayet bu kelimelerle yalvaran Hz. Âdem'in tövbesi ilahi dergâhta

* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Hadis Ana Bilim Dalı, ibrahimhanek@karatekin.edu.tr/ 0000-0002-3994-5437

¹ el-Bakara 2/35.

² el-Bakara 2/36.

kabul olundu.³ Buradan yola çıkarak ilk irşad edenin, er-Reşîd ismiyle müsemma Allah Azze ve Celle olduğu söylenebilir.⁴

Yeryüzünde beşeri anlamda ilk mürşid, Hz. Âdem'dir. Nitekim o, Allah'ın kendisine vahyettiği sahifelerle evlatlarını irşat etmiştir. Ancak daha sonra zürriyeti, kimi durumda ilâhî kelamı unutmuş, kimi durumda onu tahrife yeltenmiş ve böylece dalalete düşmüştür.⁵ Yüce Allah tebliği Hz. Âdem'le sınırlı tutmayıp peşi sıra tebliğ edecek peygamberler göndermiştir. Nitekim Allah'ü Azîmü'ş-şa'n, buna şöyle işaret etmektedir: “Her ümmetin bir peygamberi vardır.”⁶ “Her kavmin bir hidayet rehberi/mürşidi vardır.”⁷ “Her millete kendilerini Allah'a davet edecek ve Tâguttan uzaklaştıracak bir peygamber gönderdik.”⁸ ve “Peygamber'e ait olan vazife ise apaçık tebliğden başka bir şey değildir.”⁹

Bu meyanda, bütün peygamberler, tebliğ ve irşat görevlerini tam olarak yerine getirmişlerdir. “Ey Rasûl! Sana Rabbinden indirilmiş olanı tebliğ et. Ve eğer bunu yapmazsan O'nun risaletini tebliğ etmiş sayılmazsın.”¹⁰ âyetiyle muhatap olan Hz. Peygamber (s.a.s.), diğer peygamberler gibi tebliğ görevini hakkıyla ifâ etmiştir. Nitekim O, Veda Hutbesinde, tebliğ vazifesini yerine getirdiğine dair insanları şahit tuttuğu gibi Cenâb-ı Hakk'ın da şehâdetini dileyerek “Şâhid ol yâ Rab! Şâhid ol yâ Rab! Şâhid ol yâ Rab!” diye yakarıшта bulunmuştur.¹¹

Öte yandan, tebliğ faaliyeti, Hz. Peygamberle ve O'nun yaşadığı dönemle sınırlı değildir. Aksine bu aktivite, kıyamete kadar bütün ümmet üzerine, bhusus dinî ilimlerde uzmanlaşmış âlimlere yüklenmiş önemli bir sorumluluktur. Buna göre bu kutlu vazifeyi doğru bir şekilde ifâ edebilmek için, öncelikle Hz. Peygamberin tebliğle ilgili muazzam mirasını tespit etmek gerekmektedir.

Bu tebliğimizde, Hz. Peygamber'in söz konusu tebliğ mirasını bazı hadisleri temel alarak metodik olarak incelemeye çalışacağız: Aslında Hz. Peygamber'in Mekke ve Medine dönemlerinde karşılaştığı olaylar ve ona karşılık indirilen ilahi çözümler ve bunların uygulanışındaki Peygamberane feraset, temel aldığımız hadislerin asıl kaynağını oluşturmaktadır. Elbette ki, tebliğ metodunun siyerle bağlantısı bir realitedir. Biz bu realiteyi hadislerin ışığında mülâhaza ederek bazı malumatlar ilavesiyle anlatmaya çalışacağız.

Siyer ve hadis âlimleriyle çağdaş davetçiler, İslam tarihinin çeşitli safhalarında ortaya atılan tebliğle ilgili sorunları çözmeye çalışmışlardır. Bütün bu sorunların dayandığı temel nokta olayın metodik olarak tespitine dayanmaktadır. Biz bu yöntemleri, detaylara girmeden ilgili hadisler ışığında sunmaya çalışacağız.

Hz. Peygamber'in tebliğ üslûbuyla ilgili yöntemlerin hülasası şu maddeler altında toplanabilir: 1. Uygulama, 2. Hoşgörü, 3. Şahısları gerektiğinde ad olarak zikretmeme, 4.

³ el-Bakara 2/37, el-A'râf 7/23.

⁴ Muhammed b. İsâ Tirmizî, el-Câmiu'l-kebîr, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru Garbî'l-İslâmî, 1998), ed-De'avât 83 (n. 3507); Süleyman Uludağ, İslam'da İrşad (Marifet Yayınları, 1998), 18.

⁵ Uludağ, İslam'da İrşad, 19.

⁶ Yûnus 10/47.

⁷ er-Ra'd 13/7.

⁸ en-Nahl 16/36.

⁹ en-Nûr 24/54.

¹⁰ el-Mâide 5/67.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el- Buhârî, el-Câmi'ü's-şâhih, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), Hac 132 (1741, 1742), Megâzî 78 (n. 4403) Fiten (n. 7078); Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, el-Câmiu's-sahîh, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ Tûrâsü'l-Arabî, ts.), Hac 147; Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, es-Sünen, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), Menâsik 56 (n. 1905), Buyû 5 (n. 3334); İbn Mâce Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, es-Sünen, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Dâru İhyâ Kütübü'l-Arabî, ts.), Menâsik 76 (n. 3055), (n. 3058), 84 (n. 3074), Fiten (n. 3931).

Kıssalardan örnek verme, 5. Muhatabın ihtiyaç ve konumunu gözetme, 6. Sorular sorarak zihni canlı tutma, 7. Beden dilini kullanma, 8. Muhatabın mizacı, 9. Muhatabın psikolojik yapısı, 10. Latife ve nüktedanlıkta bulunma, 11. Kolaylaştırıcılık, 12. Bayan ve çocuklarla özel ilgilenme, 13. Muhatabın algı ve bilgisini gözetme, 14. İltifat, 15. Tekrar, 16. Tedrice riayet, 17. İhsanda bulunma, 18. Meseleyi görselleştirme, 19. Temsil ve benzetmeler kullanma. Şimdi, yukarıdaki maddeleri kısaca izah etmeye çalışalım:

1. Uygulama: Hz. Peygamber, tebliğde sadece sözle yetinmeyip onu aynı zamanda pratiğe aktarıyor ve bu yönüyle ashabına ve bütün bir ümmete üsve-i hasene oluyordu.¹² Mesela O, “Abdesti uygulamalı olarak ashabına öğretmiş ve buna uyulmasını istemiştir.¹³ Nitekim “Namazlarınızı benim kıldığım gibi kılın.”¹⁴ “Haccın ibadetlerini benden alınız.”¹⁵ gibi emir ve uygulamaları, hep bu minvaldedir.

2. Hoşgörü: Hz. Peygamber, âlemlere rahmet olarak gönderilmesi¹⁶ hasebiyle bütün davranışlarında şefkat ve hoşgörülü bir tavır sergiliyordu. Nitekim Kur’an, O’nun tebliğ aksayan bu yönünü şöyle dile getirmektedir: “*Sırf Allah’ın lütfettiği bir merhamet sayesinde Sen onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli biri olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi.*”¹⁷ Hz. Peygamber, şehvi arzularının baskısı altında kalıp zina etmek için kendisinden izin isteyen bir delikanlıya önce merhamet kucağını açmış ve daha sonra da onun böyle bir çirkin fiile yönelmemesi konusunda kendisine nasihatte bulunmuştur.¹⁸

Yine, Hz. Peygamber, yeni Müslüman olmuş ve henüz dinin adabını öğrenememiş bir bedevînin mescitte küçük abdestini bozmasını hoşgörüyle karşılamış ve uygun bir ortam oluşunca da hemen ona mescitlerde bu tür şeylerin yapılamayacağını izah etmiştir.¹⁹

3. Şahısları gerektiğinde ad olarak zikretmeme: Hz. Peygamber, yaptığı fiillerden dolayı kınanmayı hak eden bazı şahısları isim zikretmeden uyarmıştır ki, buradan amaç, insanları din konusunda zora sokmadan uyarmaktır. Bu minvalden olarak annemiz Aişe şunları anlatmaktadır: “Hz. Peygamber (s.a.s.), bazı insanları uyarmak istediğinde onların isimlerini zikretmemek için ‘Bu insanlara ne oluyor da böyle böyle konuşuyorlar’ gibi ifadeler kullanırdı.”²⁰ Ayrıca, burada Hz. Peygamber’in, sahabî İbnü’l-Letebiyye’nin ismini zikretmeden “Benim zekât toplayıcısı olarak görevlendirdiğim memura ne oluyor da ‘şu size aittir, bu da bana hediye edildi’ diyebilmektedir.” hadisi hatırlanabilir.²¹

4. Kıssalardan örnek verme: Hz. Peygamber, muhatabın ilgisini çekmek için kısaa anlatımına da gayet önem veriyordu. Zira bu üslup, Kur’an’ın çok kullandığı tebliğ metotlarından biridir.²² Nitekim hapsettiği bir kedinin ölümüne sebep olmasından dolayı, cehennemi hak eden bir bayan²³ ile susuzluktan nemli toprağı yalayan bir köpeğe kuyudan su

¹² el-Ahzâb 33/21.

¹³ Nesâî Ahmed b. Şu’ayb, es-Sünen, thk. Abdulfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü’l-Matbûâti’l-İslâmiyye, 1986), Tahâret 105 (n. 140); İbn Mâce, es-Sünen, Tahâret 48 (n. 422).

¹⁴ Buhârî, Ezan 18 (n. 631), Edeb 27 (n. 6008), Ahbâru’l-ahâd 1 (n. 7246).

¹⁵ Müslim, Hac 310 (n. 1297); Nesâî, Menâikü’l-hac 220 (n. 3062).

¹⁶ el-Enbiyâ 21/112.

¹⁷ Âl-i İmrân 3/159.

¹⁸ Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, el-Müsned, thk. Şu’ayb el-Arnâvud vd. (Müessesetü’r-Risâle, 2001), 36/540 (n. 22211).

¹⁹ Buhârî, Edeb 35 (n. 6025), (n. 6128); Müslim, Tahâret 100 (n. 285); Tirmizî, Tahâret 112 (n. 147), (n. 148); Ebû Dâvûd, Tahâret 136 (n. 380), (n. 381).

²⁰ Ebû Dâvûd, Edeb 6 (n. 4788).

²¹ Buhârî, Hibe 15 (n. 6979); Müslim, İmâret 26, 27.

²² Yusuf 13/3, 102, 111, Hûd 11/120...

²³ Müslim, Selâm 151, 152.

çıkartıp içiren günahkâr bir bayanın²⁴ (ya da bir erkeğin²⁵) da cennetliklerden sayılması hususu, Hz. Peygamber'in anlattığı kıssalardan örneklerdir.

5. Muhatabın ihtiyaç ve konumunu gözetme: Hz. Peygamber, muhatabın yaş ve olgunluğunu, beşeri münasebet ve ihtiyaçlarını gözeterek farklı üslûplarla muhatabın dini hissiyatını muhafaza etmeye çalışıyordu. Henüz çocuk yaşlarda olan Râfi' b. Amr el-Ğifârî'nin, Ensar'dan birinin hurma ağaçlarını taşlaması üzerine, Hz. Peygamber, ona ağaçları taşlamamasını, bunun yerine, yerdekilerden yemesini söylemiş ve kendisine duada bulunmuştur.²⁶

6. Sorular sorarak zihni canlı tutma: Muhatabın ilgi ve merakını artırmak ve onun zihnini canlı tutmak için birtakım sorular sorarak meseleye girmek, Hz. Peygamber'in tebliğ yöntemleri arasında sayılabilir. Nitekim O, Kevser nedir?,²⁷ müflis kimdir?,²⁸ Mü'mine benzeyen ağaç hangisidir?²⁹ gibi sorularla muhatapların dikkatini çekmeye çalışmıştır.

7. Beden dilini kullanma: Hz. Peygamber'in önemle üzerinde durduğu yöntemlerden biri de beden dilini kullanmaktır. Nitekim O, Müminlerin birbirlerini desteklemelerini sağlam bir binaya benzetmiş ve bunu pekiştirmek için de mübarek parmaklarını birbirine kenetlemiştir.³⁰ Yine, O, takvanın merkezine işaret etmek için, "Takva işte buradadır" buyurmuş ve eliyle, göğsüne işaret etmiştir.³¹ Ayrıca O, yetimi himaye eden kişinin cennette kendisine olan yakınlığını ifade etmek amacıyla, işaret parmağı ile orta parmağını birleştirmiştir.³²

Hz. Peygamber'in bu tavrından etkilenen sahabiler de beden dilini kullanmışlardır. Mesela Abdullah b. Abbas, zikrettiği konun daha iyi anlaşılması için parmaklarını kenetlediği rivâyet edilmektedir.³³

8. Muhatabın mizacı: Hz. Peygamber (s.a.s.), kişilerin mizaç ve kabiliyetlerini gözeterek onların kolayca dini malumata ulaşmalarına çalışıyordu. Bunun misali, mevsiminde toprağı sürüp ona tohumu serpen bilinçli bir ziraatçiye benzetilebilir. Öyle ki, tohum yeşerip meyve verdiğinde onun sevinçleri kat kat artar. Mesela, Hz. Peygamber, bana öğüt ver diyen bir kişiye,³⁴ özellikle "kıзма" diye tavsiyede bulunmuştur ki, bu durum,³⁵ mezkûr kişinin mizacında bulunan bazı sorunlara işaret etmektedir.³⁶ Burada, Süfyan b. Abdullah es-Sekafi'yi de başka bir örnek olarak gösterebiliriz. Şöyle ki, o, Hz. Peygamber'e gelip İslam hakkında bazı sorular sormuştur. Hz. Peygamber de ona, "Allah'a iman ettim de, sonra istikamet üzere ol." buyurmuştur.³⁷

9. Muhatabın psikolojik yapısı: Hz. Peygamber (s.a.s.), her hâlükârda hakkı beyan etmekle beraber, muhatapta oluşan bazı psikolojik sorunlardan dolayı, önce söylenecek bir sözü

²⁴ Müslim, Selâm 154, 155.

²⁵ Müslim, Selâm 153.

²⁶ Ebû Dâvûd, Cihâd 85 (nr. 2622); Tirmizî, Büyû' 54 (n. 1288).

²⁷ Müslim, Salât 59 (n.2581); Tirmizî, Sıfatü'l-kiyâme ve'r-Rekâik 2 (n. 2418).

²⁸ Müslim, Birr ve sıla 53 (n.400); Ebû Dâvûd, Salât 121 (784), Sünnnet, 26 (n. 4747).

²⁹ Buhârî, İlim 4 (nr. 61), 5 (nr. 62), 14 (nr. 72), 50 (nr. 131), Tefsir sûre 14 (nr. 4698), Adab 89 (nr. 5444), (nr. 6122), (nr. 6144), Müslim, Sıfatü'l-münâfikîn 63, 64; Tirmizî, Adab 79 (nr. 2867); Müsned, 8/204-5, 465-6; 9/208.

³⁰ Buhârî, Salât 88 (n. 481) mezâlim 6 (n. 2446).

³¹ Müslim, Birr ve's-sıla 32 (n.2564).

³² Buhârî, Talâk 24 (n. 5304) Edeb 24 (n. 6005); Müslim, Zühd ve'r-Rakâik 42 (n. 2983).

³³ Buhârî, Hudûd 21 (n. 6809).

³⁴ Söz konusu sahâbi Cârîye b. Kudâme veya Süfyan b. Abdullah es-Sekafi veyahut da Ebü'd-Derdâ olabilir. Bkz. İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî, thk. Abdülaziz b. Bâz (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1424), 10/585.

³⁵ Buhârî Edeb 76 (n. 6116); Tirmizî, Birr 73 (n. 2020).

³⁶ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, Fethu'l-bârî, 10/586.

³⁷ Müslim İman 62; Tirmizî, Zühd 60 (n. 2410).

sonraya bırakabiliyordu. Aslında bu durum, takdimu'l-ehemm mühim/en önemliyi önceleme önemlidir anlayışı çerçevesinde düşünülebilir. Hz. Peygamber, çocuğunun kabrinin başında yüksek sesle ağlayan bir anneye, Allah'tan korkmayı ve sabretmeyi hatırlatmıştır. Ancak o anne, O'nun, Hz. Peygamber olduğunu bilmemesinden ve acısının da henüz taze olmasından dolayı, söylenen tavsiyeleri reddedici cümleler sarf etmiştir.³⁸ Ancak şu var ki, Hz. Peygamber, bu durumu anlayışla karşılamış ve bu konuda ısrarcı olmamıştır.

10. Latife ve nüktedanlıkta bulunma: Hz. Peygamber'in latife ve nükteler kullanarak muhatapı coşturduğu yönünde birçok rivayet zikredilmektedir. Bunlardan birçoğuna işaret edelim: şöyle ki, bir gün yolda kalmış bir adam, O'na gelip: Ey Allah'ın Râsûlü! Beni yurduma ulaştıracak binek bir deve lütfetseniz diye ricada bulundu. Hz. Peygamber (s.a.s) de: nükte yollu "Ben sana binek olarak bir deve yavrusu vereceğim!" buyurdu. Bu sözün nükte yönünü fark edemeyen adam: "Ben devenin yavrusunu ne yapayım" diyerek şaşkınlığını gösterdi. Bunun üzerine, Hz. Peygamber: "Her devenin başka bir devenin yavrusu olduğunu kendisine açıkladı."³⁹

Yine, bir gün yaşlı bir bayan, -Hz. Peygamber'in halası Safiyye bnt. Abdülmuttalib olabilir⁴⁰ Hz. Peygamber'i (s.a.s.) ziyarete gelmiş ve kendisinin cennete girebilmesi için dua talebinde bulunmuştur. Ancak, o, Hz. Peygamber'in, latife yoluyla yaşlı bayanların cennete giremeyeceğini ifade etmesi üzerine ağlamaya başlamıştır. Hz. Peygamber, bu latifeyi fark edemeyen ve ciddi olarak cennete giremeyeceğini zanneden söz konusu bayana, gülerek, sen ihtiyar olarak cennete giremeyeceksin demiş ve delil olarak şu âyeti kendisine okumuştur:⁴¹ *"Muhakkak Biz, o Hurileri/bayanları yeni bir yaratılışla yaratmışızdır. Onları bâkireler, kocalarına düşkün ve onların hepsini aynı yaşta eylemişizdir."*⁴²

11. Kolaylaştırıcılık: Hz. Peygamber'in sünnetinden anlaşıldığı kadarıyla tebliğcinin, zorlaştırıcı ve nefret ettirici değil, kolaylaştırıcı ve sevdirci olması gerekmektedir. Nitekim "ben size bir babanın evladına olan şefkatiyle öğretiyorum"⁴³ ve "Allah beni sıkıntı veren ve zorlaştıran biri değil, beni ancak kolaylaştırıcı bir muallim olarak gönderdi"⁴⁴ diyen Hz. Peygamber (s.a.s.), ümmetine hitaben "Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin." diye buyurmaktadır.⁴⁵ Çünkü zayıf yaratılışa sahip bulunan insan, biraz zorluk görünce hemen gevşemekte ve yüz çevirmektedir. İnsanların bu hassas yönlerini bilen Hz. Peygamber, onları soğutmamak ve nefret ettirmemek için, en kolay ve en hafif olan yolu tercih etmekte⁴⁶ ve tavsiye etmektedir. Hz. Peygamber, tebliği, belli gün ve zamanlara yaymaktaydı ki, bunun hedefi, muhataplarını ailevi ve sosyal yönlerden zora sokmamaktı. Abdullah b. Mes'ûd bu anlamda şöyle demektedir: "Hz. Peygamber, bizlere usanç gelmesinden endişelendiği için, bizim durumumuza uygun gün ve zamanları kollardı."⁴⁷ Hz. Peygamber'i yaşamlarında örnek alan sahabiler, bu metot üzere hareket edip sonraki kuşaklara bunu tavsiye etmişlerdir. Abdullah b. Abbâs (r.) da haftanın en az bir, en çok üç günü içerisinde nasihat görevinin yapılmasını İkrime'ye tavsiye ediyordu.⁴⁸

12. Bayan ve çocuklarla özel ilgilenme: Hz. Peygamber, özellikle bayanların irşadına

³⁸ Buhârî Cenâiz 31(n. 1283), Ahkâm 11 (n. 7154); Müslim, Cenâiz 15.

³⁹ Tirmizî, Birr 57 (1991); Ebû Dâvûd, Edeb 84 (4998).

⁴⁰ Abdullah b. Saîd el-Lehcî, Münthehe's-sûl alâ Vasâ'ilil'-vusûl (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, ts.), 2/562.

⁴¹ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, eş-Şemâ'ilü'l-Muhammediyye (Beyrut: Dâru lhyâi Tûrâsi'l-Arabî, ts.), 144.

⁴² el-Vâkia 56/35-37.

⁴³ Nesâî, Tahâret 36 (n. 63); İbn Mâce, Tahâret 16 (n. 313).

⁴⁴ Müslim, Talâk 29.

⁴⁵ Buhârî İlim 11(n. 69), Edeb (n. 6124), (n. 6125); Müslim, Cihâd 6.

⁴⁶ Şevki Saka, Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu (Ankara: Seha Neşriyat, ts.), 152.

⁴⁷ Buhârî İlim 11(n. 70); Müslim, Kıyâmet, 82.

⁴⁸ Buhârî De'avât 19 (n. 6337).

büyük önem veriyordu. Zira ailenin temelini bayanlar oluşturuyordu. Dolayısıyla, onlara özgü ilim meclisleri oluşturmuş ve bazı dersler vermiştir. Hz. Peygamber, yine böyle bir mecliste onlara ağır gelen evlât kaybetme acısını dini boyutlarıyla açıklamış ve teselli sadedinde şöyle buyurmuştur: “Sağlığında üç veya iki evladını ahirete gönderen bir bayan ile cehennem arasında bir hicap vardır.”⁴⁹ Aynı zamanda, Hz. Peygamber, onların bazı zayıf noktalarına dikkat çekmek için şöyle buyurmuştur: “Ey bayanlar topluluğu! Sadaka verin ve çok istiğfarda bulunun. Zira bana cehennemlik olanlar gösterildiğinde gördüm ki, bunların çoğunluğunu bayanlar teşkil etmektedir. Sebebi de onların lanet, sövme ve başa kakma gibi günahları irtikâp etmeleridir.”⁵⁰ Bir başka zamanda Hz. Peygamber, yanına Bilâl’i (r.) alarak bayanlara irşatta bulunmuş ve onların sadaka vermelerini istemiştir. Bayanlar da tasadduk ettikleri küpe ve yüzüklerle Bilâl’in eteğini doldurmuşlardır.⁵¹ Aynı zamanda Hz. Peygamber, çocukların irşadına da büyük önem veriyordu. Mesela O, Enes’e hiçbir kimseye kin ve nefret beslememesini,⁵² Abdullah b. Abbâs’a da Allah’ın emir ve yasaklarına riayet etmesini tembihlemiştir.⁵³ Ayrıca burada O’nun “Yavrum besmele çek, sağ elinle ve önünden ye” diyerek irşat ettiği Ömer b. Ebû Seleme’yi hatırlamak da faydalı olacaktır.⁵⁴

13. Muhatabın algı ve bilgisini gözetme: İrşad görevi muhatabın algı ve bilgi seviyesine göre yapılmalıdır. Zira bir rivâyete göre,⁵⁵ Hz. Peygamber, “Ben insanlara akılları ölçüsünde hitap etmekle emrolundum.”⁵⁶ buyurmaktadır. Ayrıca bu konuda Ali (r.), “İnsanların anlayabileceği şeyleri anlatın. Herhalde Allah ve Râsûlünün yalanlanmasını istemezsiniz” derken;⁵⁷ Abdullah b. Mes’ûd (r.) da “İnsanların havsalarının kaldıramayacağı şeyleri onlara anlatmanız onlar için fitne olur.”⁵⁸ demektedir.

14. İltifat: Muhataba iltifatta bulunmak da Hz. Peygamber’in (s.a.s.) uyguladığı yöntemlerden biridir. O, âyete’l-Kursî’nin Kur’ân’da en büyük âyet olduğunu söyleyen Übeyy b. Ka’b’ın göğsüne hafifçe vurarak, şöyle demiştir: Ey Ebû’l-Münzir! İlim sana mübarek olsun.⁵⁹ Nitekim kıyamette şefaate nail olacak kişiyi soran Ebû Hüreyre’ye, senden önce bunu kimsenin sormayacağını tahmin ediyordum⁶⁰ demiştir.

15. Tekrar: Hz. Peygamber sözü anlaşılacak şekilde tane tane ifade etmekteydi. Bazen daha iyi anlaşılın diye aynı sözü tekrar etmeyi de ihmal etmiyordu. O’nun bu tavrını tebliğ bağlamında durum ve şartlara göre uygulamamız, birçok faydalar sağlayabilir. Nitekim Enes (r.) bu hususu şöyle dillendirmektedir: “Hz. Peygamber söylediği sözü iyice anlaşılın diye bazen üç defa tekrarlardı.”⁶¹ Yine O’nun, yaşlı anne ve babasına hizmet ederek cenneti kazanamayan kişinin “burnu yere sürtülsün” sözünü üç defa tekrarladığı zikredilmektedir.⁶²

16. Tedrice riayet: Hz. Peygamber’in kişileri yetiştirme ve olgunlaştırmada takip ettiği

⁴⁹ Buhârî İlim 35 (n. 101); Müslim, Birr 152.

⁵⁰ Buhârî Hayz 6 (n. 304); Müslim, İman 132.

⁵¹ Buhârî İlim 32 (n. 98), Ezân 161 (n. 863), Libâs 59 (n. 863); Müslim, Salâtü’l-i’deyn 4.

⁵² Tirmizî, İlim 16 (n. 2678).

⁵³ Tirmizî, Sıfâtü’l-kiyâme 59 (n. 2516).

⁵⁴ Buhârî, At’ime 2 (n. 5376); Müslim, Eşribe 108.

⁵⁵ Aynî bu rivâyeti makbul sayarken (Bedruddin Mahmud b. Ahmed el-Hanefî el-Aynî, Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî [Beyrut: Dâru İhyâu’t-türâsî’l-Arabî, ts.], 3/271); İbn Hacer ise, oldukça zayıf olarak değerlendirmektedir. Muhammed Abdür-raûf el-Münâvî, Feyzu’l-kadîr şerhu’l-Câmi’i’s-sağîr [Mısır: Mektebetü’-Ticâriyyeti’l-Kübrâ, 1356], 3/377.

⁵⁶ Deylemî, Ebû Şüca’, el-Firdevs bi-mesûri’l-hitâb, thk. Saîd Zağlûl (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1986), 398; İbnu’l-Esir, Mübârek b. Muhammed, en-Nihâye fi ğaribi’l-adisi e’l-eser (Beyrut: Mektebetü’l-İlmiyye, 1979), 1/4.

⁵⁷ Buhârî İlim 49 (n. 127).

⁵⁸ Müslim, Mukaddime 5 (mütâbaatı).

⁵⁹ Buhârî, Rikâk 51 (n. 6570).

⁶⁰ Ebû Dâvûd, Vitr 51 (n. 1460).

⁶¹ Buhârî İlim 30 (n. 94).

⁶² Müslim, Birr 10.

en önemli eğitim düsturlarından biri de tedrice riayettir. Aslında bu durum, Kur'an'ın birden indirilmeyişinin hikmetleri kapsamında mütalaa edilebilir. Muaz'ın (r.) Yemen'e gönderilmesiyle ilgili rivayeti tedrice örnek olarak zikredebiliriz. Ey Muaz! Yemendeki muhatapların ehl-i kitap kimselerdir. Dolayısıyla ilk önce onları Kelime-i şehâdete çağır. Kelime-i şehâdeti getirdikleri zaman onlara beş vakit namazın farz olduğunu bildir. Bunu yaptıklarında, onlara zenginlerinden alınıp fakirlerine verilecek olan zekâtın farz olduğunu açıkla.⁶³

17. İhsanda bulunma: Her yönüyle ümmetine örnek olan Hz. Peygamber, Allah'a davet edilen kişilere ihsanda bulunulması gerektiği konusunda da yegâne örnektir. Nitekim bir rivayette, iki dağ arasını dolduracak derecede çok olan koyun ve keçi sürüsü kendisine ikram edilen bir bedevî, koşarak kabilesine geri dönmüş ve: Ey kavmim hemen Müslüman olun zira Muhammed malının eksilip fakir düşeceğinden endişelenmeden atâ ve ihsanlarda bulunuyor diye haykırışta bulunmuş ve İslam davetçisi olmuştur.⁶⁴

Bu minvalde başka bir örnek de Safvân b. Ümeyye ile ilgilidir. Nitekim Huneyn Gazve'sine, henüz İslam'a girmeden katılan Safvân, dönemin en kıymetli malı olan kızıl, cins develere büyük bir iştah ve arzuyla bakmaktaydı. Bunu fark eden Hz. Peygamber, 100 deveyi göstererek bunlar senindir buyurmuştur. Ardından bir 100 deve daha, sonra tekrar bir 100 deve daha toplamda ona 300 kızıl deve hediye etmiştir. Bu engin cömertliğin ancak bir peygamberden sadır olacağını idrak eden Safvân, oracıkta İslam'la şereflenmiştir.⁶⁵

Burada şu noktanın altını çizmekte yarar vardır. Başlangıçta mal hırsıyla Müslüman olan bu gibi kimseler, kısa bir müddet içinde imanın zirvesine ulaşıyor ve İslam, onların nazarında dünyadan ve dünyadaki her şeyden daha kıymetli oluyordu.⁶⁶

Öte yandan Vatikan ve Hıristiyanlığa ait misyoner teşkilatların İslam ülkelerinde yaptıkları aynı, nakdi ve fiili yardımlar, gösterdikleri çabalar, gerçekten tüyler ürpertici ve hayret vericidir. Onları bu yolda faaliyete sevk eden, şüphesiz insanın mala bağlılığı ve ihsanın ruhlar üzerindeki "köle" edici tesirini bilmiş olmalarıdır.⁶⁷ Dolayısıyla topyekûn bütün Müslümanların bu konuda uyanık olmaları gerekiyor. Ayrıca Müslümanların, maddiyat, menfaat ve mal sağlamak suretiyle taraftar kazanmaları ve buna bağlı olarak aykırı ideolojide bulunanların bu yolla adam kazanmalarını engellemeleri gerekir.⁶⁸

18. Meseleyi görselleştirme: Hz. Peygamber, (s.a.s.) anlaşılması zor olan bazı hususları çizdiği bazı şekillerle son derece anlaşılır hale getirmiştir: O, önce bir kare çizer. Bu karenin ortasından başlayarak dışına doğru uzun bir çizgi çizer. Bu son çizdiği çizginin ortalarına gelecek şekilde yanlarına da birçok çizgiler çizer. Sonra bunları şöyle izah eder: Şu (ortadaki) çizgi insandır. Şu, insanı her taraftan kuşatan çizgi (kare) ise, ecelidir. Karenin dışındaki çizgi de emelidir. Küçük çizgiler ise insanı hedef alan (mukadder) afet ve musibetlerdir. Nitekim bu musibetlerden biri gerçekleşirse diğeri gerçekleşecektir.⁶⁹ Hz. Peygamber'in çizdiği şekil muhtemelen şöyledir:⁷⁰

⁶³ Buhârî, Zekât 1 (n. 1395), Tevhîd 1 (n. 7372); Müslim, İman 29.

⁶⁴ Müslim, Fazâil 57, 58.

⁶⁵ Müslim, Fazâil 59.

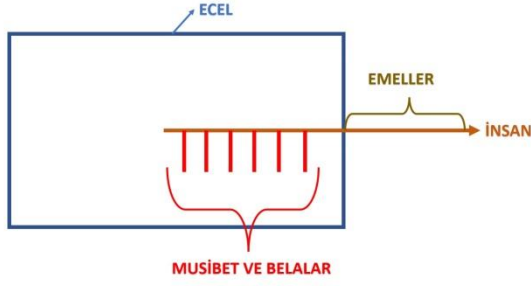
⁶⁶ Müslim, Fazâil 58.

⁶⁷ Arap atasözü, bu hakikati şöyle dile getirmiştir: "İnsan ihsanın kölesidir." Önkâl, Ahmet, Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu (Konya: Konya Kitapçılık, 1987), 192, 195.

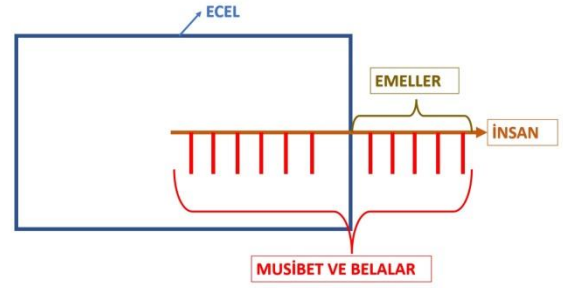
⁶⁸ Uludağ, İslam'da İrşad, 211.

⁶⁹ Buhârî, Rikâk 4 (n. 6417), 4 (n. 6418). Ayrıca Hz. Peygamber bu hususu başka bir mecliste çubuklar yardımıyla izah etmiştir. Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 17/212 (n. 1132).

⁷⁰ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref, Riyâzu's-sâlihîn, thk. Ali Abdülhamid (Dimaşk: Dâru'l-Hayr, 2003), 165; İbn Hacer, Fethu'l-bârî, 11/267.

Şekil-1: Nevevî (ö. 676/1277), söz konusu şekli böyle çizmiştir.

Şekil-2: İbn Hacer (ö.852/1448) ise, onu böyle resmetmiştir.

Yine Hz. Peygamber (s.a.s.), el-En‘âm süresinin 153. âyetinin tefsiri sadedinde bazı şekiller ve çizgiler çizmiştir. Nitekim O, doğru bir çizgi çizer ve “Bu, Allah’ın yoludur.” der. Sonra bunun sağına ve soluna da çizgiler çizer ve “Bunlar da şeytanın yollarıdır, her bir yolun üzerinde bir şeytan oturmuş ve insanları kendi yoluna çağırmaktadır.” diye buyurur. Sonra da O, “Hiçbir şüphe yoktur ki, bu, Benim müstakim/dosdoğru yolumdur. Artık ona uyun ve sizi bu müstakim yoldan alıkoyacak diğer yollara tabi olmayın.” âyeti celîle’sini⁷¹ tilâvet eder.⁷² Söz konusu şekil muhtemelen şöyledir:

SİRÂT-I MÜSTAKİM

ŞEYTANIN YOLLARI

Şekil-3: Allah’ın yolu olan Sırât-ı müstakim ile şeytanın yolları

19. Temsil ve benzetmeler kullanma: Temsil ve benzetme üslûbu soyut meseleleri somut hale getirmek amacıyla kullanılan önemli bir metottur. Bunun Kur’an’da birçok örnekleri bulunmaktadır.⁷³ Hz. Peygamber de Kur’an’ın bu üslûbunu birçok münasebette kullanmıştır. Nitekim Gustave Le Bon, muhataplarına tesir etmek isteyen hatiplerin, onların hislerine hitap ettiklerini ve hiçbir vakit akıl ve muhakemelerine başvurmadıklarını ifade etmektedir. Çünkü akıl ve mantık kanunlarının onlar üzerinde hiçbir fiilî tesiri yoktur.⁷⁴ Hz. Peygamber’in yaptığı mesele örnek olarak, “Allah’ın yasakladığı sınır üzerinde durup onu geçmeyen kişi ile sınırı tecavüz eden kimsenin benzeri, bir gemide yolculuk yapanların durumu gibidir...”⁷⁵ hadisi zikredilebilir. Ayrıca burada “Allah’ın benimle gönderdiği hidayet ve ilim, bol yağmura benzer...”⁷⁶ hadisi de hatırlanabilir.

Tebliğ faaliyeti, Hz. Peygamberle ve O’nun yaşadığı dönemle sınırlı olmadığı için büyük müşid Hz. Peygamber (s.a.s.), tebliğ vazifesini ümmetine yüklemiştir. Nitekim bu husus, “...İyiliği emretmeyen ve kötülükten sakındırmayan bizden değildir.”⁷⁷ “Sizden her kim bir münker görürse onu eliyle, diliyle düzeltsin buna gücü yetmiyorsa kalbiyle nefret etsin.”⁷⁸ “İnsanlar zâlimi görüp de, onun zulmünü engel olmadıkları takdirde, Allah’ın, onların hepsini

⁷¹ el-En‘âm 6/153.

⁷² Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 7/207-8; Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, el-Müsned, thk. Hüseyin ed-Dârânî (Memleketü’s-Suudiye: Dâru’l-Muğni, 2000), Mukaddime 23 (n. 208).

⁷³ el-Müddessir 74/49-51, Yâsîn 36/13-30. Ez-Zümer 39/27.

⁷⁴ Saka, Kur’an’ın Davet Metodu, 133-134.

⁷⁵ Buhârî, Şirket 6 (n. 2493), Şehâdet 30 (n. 2681).

⁷⁶ Buhârî İlim 20 (n. 79); Müslim. Fezâil 15.

⁷⁷ Tirmizî, Birr ve’s-sıla 15 (n. 1921).

⁷⁸ Müslim, İman 78.

azaba duçar etmesi pek yakındır.”⁷⁹ gibi hadislerinden açıkça anlaşılmaktadır. Yani her Müslüman, bilgisine ve görgüsüne göre, kendinden biraz geri durumda olanlara gücü nispetinde hem örnek olup dinini temsil etmekle, hem de bildiklerini öğretmekle mükelleftir.⁸⁰ Ancak Hz. Peygamber (s.a.s.), bu konuda asıl sorumluluğu âlimlere yüklemiş ve şöyle buyurmuştur: “Âlimler peygamberlerin vârisleridir.”⁸¹ ve “Âlimler, karada ve denizde insanlara yol gösteren gökteki yıldızlar gibidir.”⁸² Yani peygamberlerden sonra insanları Allah yoluna âlimler çağırırlar. Fert ve cemiyet ahlakının düzeltilmesinde ancak onlar hakkıyla kılavuzluk ederler. Bilgisiz olarak bu nazik ve hassas görevin yapılamayacağı tartışmasız bir gerçektir.⁸³

Sonuç

Allah (c.c.), insanın kendisini tanıyabilmesi ve kendisine muhatap olabilmesi için, onu eşsiz bir akılla donatmıştır. Bu akıl, çevresini inceleyerek ve bazı kıyaslamalarda bulunarak etrafında olup bitenleri anlamaya ve yorumlamaya çalışmaktadır. Dolayısıyla akıl, bazen kâinatta cereyan eden çokluğu, Allah’ın birliğini zedeleyecek şekilde yanlış algılarla tevil ederek şirke sapmıştır. Hâlbuki çokluk şirke değil, vahdete (birliğe) işaret etmektedir. Allah, aklın bu yanılığını gidermek ve ona vahdaniyetini bildirmek üzere kâinattaki delillerle beraber, hemcinslerinden peygamberler seçmiştir. Nitekim ilk insanın ilk peygamber olması da bu hususu açıklamaktadır. Böylece Allah, aklın yanılma ihtimalini asgariye indirmek için peygamberleri hüccet olarak göndermiş ve onlara tebliğ görevini yüklemiştir. Allah’ın vahdaniyetini, emir ve yasaklarını insanlara tebliğ eden peygamberlerin son halkasını Hz. Muhammed (s.a.s.) tamamlamaktadır. Peygamberlere ait olan tebliğ ve irşad vazifesi, Hz. Peygamber’in vefatından sonra onun ümmetine, özellikle de Rabbânî âlimlere geçmiştir. Bu husus, kimi âyet ve hadislerden açıkça anlaşılmaktadır. Böylece Hz. Peygamber’in görevini ifa etmeye çalışan tebliğ ehlinin, O’nun bu konudaki mirasına ve yöntemlerine muttali olması kaçınılmazdır. Hz. Peygamber’in tebliğ mirasını ümmete ulaştıran âlimlerin, bu meyanda bilgi nazariyesinden çok, kişisel örneklik teşkil etmeleri ve beşeri münasebetlerde insan unsurunu merhamet nazarıyla kuşatmaları ve Allah’ın rahmet ve mağfiretle ilgili vaadlerini hatırlamaları gerekir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şu’ayb el-Arnâvud vd. 45 Cilt. Müessesetü’r-Risâle, 2001.

Aynî, Bedruddin Mahmud b. Ahmed el-Hanefî el-. *Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu’t-türâsi’l-Arabî, ts.

Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman. *el-Müsned*. thk. Hüseyin ed-Dârânî. Memleketü’s-Suudiye: Dâru’l-Muğni, 2000.

Deylemî, Ebû Şüca‘. *el-Firdevs bi-mesûri’l-hitâb*. thk. Saîd Zağlûl. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1986.

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el- Buhârî. *el-Câmi ‘u’s-şahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.

⁷⁹ Tirmizî, Fiten 8 (n. 2168); Ebû Dâvûd, Melâhim 17 (n. 4338); İbn Mâce, Fiten 20 (n. 4005).

⁸⁰ Mustafa Sönmez, “Peygamberlerin ‘Tebliğ Sifatı’ ve Bu Sifatın Arka Planını Oluşturmada Diğer Sıfatların Rolü (Tebliğde ‘Temsil Gücü’nün Önemi)”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 10/35 (01 Eylül 2011), 289.

⁸¹ Buhârî İlim 10 (Ancak Buhârî, bunu bâb başlığında zikretmekle birlikte ayrıca bunun hadis olduğuna değinmemektedir.); Tirmizî, İlim 19 (n. 2682); Ebû Dâvûd, İlim 1 (n. 3641); İbn Mâce, İman 17 (n. 223).

⁸² Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 20/52 (n. 12600). (Ancak Heysemî, senetteki Rişdîn ve Ebû Hafs isimli kişilerden dolayı bunu zayıf kabul etmektedir. Bkz. Müsned, 20/52, 5. dipnot)

⁸³ Saka, Kur’an’ın Davet Metodu, 53.

Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdülaziz b. Bâz. 14 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1424.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Dâru İhyâ Kütbü'l-Arabî, ts.

İbnu'l-Esîr, Mübârek b. Muhammed. *en-Nihâye fî ğaribi'l-adîsi e'l-eser*. 5 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.

Lehcî, Abdullah b. Saîd el-. *Muntehe's-sûl alâ Vasâili'-vusûl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, ts.

Münâvî, Muhammed Abdürraûf el-. *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*. 6 Cilt. Mısır: Mektebetü'-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1356.

Müslim, Ebû'-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Dâru İhyâ Tûrâsü'l-Arabî, ts.

Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb. *es-Sünen*. thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1986.

Nevevî, Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref. *Riyâzu's-sâlihîn*. thk. Ali Abdülhamid. Dimaşk: Dâru'l-Hayr, 3. Basım, 2003.

Önkal, Ahmet. *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*. Konya: Konya Kitapçılık, 4. Basım, 1987.

Saka, Şevki. *Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu*. Ankara: Seha Neşriyat, ts.

Sönmez, Mustafa. "Peygamberlerin 'Tebliğ Sıfatı' ve Bu Sıfatın Arka Planını Oluşturmada Diğer Sıfatların Rolü (Tebliğde 'Temsil Gücü'nün Önemi)". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 10/35 (01 Eylül 2011), 277-298.

Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *el-Câmiu'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1998.

Tirmizî, Muhammed b. İsâ et-. *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye*. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, ts.

Uludağ, Süleyman. *İslam'da İrşad*. Marifet Yayınları, 1998.

Öz

Peygamberimizin vefatından sonra tebliğ vazifesi ümmete tevdi edilmiştir. Yüzyıllar boyunca ümmet bu vazifeyi yerine getirmiş ve milyonlarca insanın Müslüman olmasına vesile olmuştur. Fakat son yüzyılda âlimlerin azalmasıyla insanlara yol gösterecek kimseler azalmış, tebliğ faaliyeti yapanlarda nasıl hareket edeceklerini bilmedikleri için bazı yanlışlar yapmışlar, bu ise ümmete fayda değil zararlar getirmiştir. Tebliğ esnasında tebliğdeki üslûbun yani tebliğin nasıl yapılacağına bilinmesi, İslâm'ın tanınması, kabul edilmesi ve yaşanması yönünden büyük önemi vardır. Bu üslûbun bilinmesi ve uygulanmasıyla tebliğ yapanla muhataplar arası problemler en aza indirilirken, tebliğin başarılı olması mümkündür.

Bu çalışmada tebliğ esnasında dikkat edilmesi gereken 6 konu üzerinde durulmuştur. Bu konular muhatapın güven ve muhabbetini kazanma, yumuşaklık ve nezâket, muhatapı akli delillerle ikna etmeye çalışma, bazı konuları telkinle aktarma, hatalarından dolayı insanları tenkit etmeme, hataları düzeltirken dolaylı yoldan konuşma ve muhataba iltifat ederek hatayı düzeltme konularıdır. İslâm'ı tebliğ etmeye çalışanlar her şeyden önce muhatapların güvenini ve muhabbetini kazanmalıdırlar. Çünkü insanlar güvendikleri ve sevdikleri insanların sözlerini kabul etmeye daha meyillidirler. Bu güven ve muhabbeti ise, yumuşaklığımız, nezâketimizle kazanmamız mümkündür. Kırıcı ve kaba insanlar, muhataplarca sevilmez ve terk edilirler. Tebliğ edeceğimiz konuları yalnızca “Bu farzdır, şu haramdır” şekliyle değil de, bunlardaki hikmetleri anlatarak, muhatapı ikna ederek anlatmak gerekir. Çünkü bu zamandaki insanların dine bağlılığı, teslimiyeti kırıldığı için onların dine bağlılığını ancak ikna ederek sağlayabiliriz. Bazı konuları telkin yaparak dolaylı yoldan ve kırmadan yapmakta mümkündür. Bilhassa insanların hatasını düzeltmek istediğimizde onları tenkit etmekten ve kırmaktan kaçınmamız gerekir. Çünkü tenkit insanların düşmanlıklarını netice verir. Hataları düzeltirken ya dolaylı yoldan hatayı düzeltmeye çalışmak gerekir, ya da önce muhatapın hoşuna giden şeyler söylendikten sonra hata söylenmelidir. İnsanlar önce iltifat edilip, sonrasında hataları söylendiğinde çoğu zaman kızmaz ve hatalarını kabul ederler. Böylelikle onları ıslah da kolayca gerçekleşmiş olur.

Tebliğdeki üslûp elbette burada saydığımız 6 maddeyle sınırlı değildir. Fakat bu konular toplumda çoklukla karşımıza çıkmaktadır. Bu konular hakkında bilgisi olmayan tebliğciler, kazanılacak insanların bile kaybedilmesine sebep olmaktadır. Bilgisi olanlar ise faydalı tebliğ faaliyetleriyle insanları kazanmaktadır.

Anahtar kelimeler: tebliğ, üslûp, güven, telkin, tenkit.

Giriş

Thomas Walker Arnold, *İntişarı İslâm Tarihi* adlı kitabında dinleri “misyonerli dinler ve misyonerli olmayan dinler” olarak iki kısma ayırır. Yahudilik, Brahman ve Zerdüş dinleri misyoner olmayan dinler. Hristiyanlık, İslâmiyet ve Budizm ise misyoner olan dinlerdir.¹ Yazar Hristiyanlığın misyoner teşkilatları kurarak Hristiyanlığı yaymaya çalıştığını fakat hiçbir zaman, bir misyoner teşkilatı olmayan İslâmiyet kadar başarılı olamadığını söylemektedir. İslâm dininde misyoner teşkilatı yoktur, fakat şuurlu her Müslüman dinini yayma konusunda kendini bir misyoner gibi telakki eder. Hz. Peygamberin vefatından sonra yüzyıl geçmeden Müslümanlar, Afganistan ve Hindistan sınırından İspanya'ya kadar büyük bir coğrafyaya hâkim olmuştur. Fakat bu hâkimiyet yalnızca siyasi alanda kalmamış, Müslümanlar bu

* Öğr. Gör. Dr. , Bu çalışma daha önce hazırladığımız *Tebliğ Metotları* kitabından istifadeyle oluşturulmuştur

¹ Thomas Walker Arnold, *İntişarı İslam Tarihi*, (Ankara, Akçağ Yayınları, 1982), 17.

coğrafyadaki insanlara, İslâmiyeti de öğreterek onların kalplerini de fethetmişler, böylelikle siyasî ve manevi hâkimiyet beraber yürümüşdür. Bu manevi hâkimiyet genellikle komutanların, âlimlerin yanında halk kesiminden kadın erkek, zengin fakir pek çok müminin çabalarıyla oluşmuştur.²

İslâm'ın her bir ferdi kendini misyoner gibi telakki etmekle beraber, 1400 yıllık İslâm tarih ve kültürü araştırıldığında –son yüzyıla gelinceye kadar- hiçbir âlimin veya velinin tebliğ hakkında kitap yazmadığı da görülür. Dini yaymak vazifesini üstlenmiş olan âlimlerin bu konudan bahseden kitap telif etmeyişleri ilk başta garip görülebilir. Ama garip değildir.

Peygamberimiz (s.a.v) cahiliye dönemi insanlarını, Asr-ı Saadet insanları haline dönüştürürken, fiili olarak nasıl tebliğ yapılacağını canlı bir şekilde ümmetine sunmuştu. Peygamberimizin hayatı, ahlakı, davranışları, peygamberimize yol gösteren Kur'ân âyetleri, fazla beyana lüzum kalmayacak bir açıklıkta, nasıl tebliğ yapılacağını ortaya koyuyordu. Âlimler ve evliyalar Kur'ân ve sünneti öğrenme esnasında insanlara İslâm'ı nasıl tebliğ edeceklerini bizzat Kur'ân ve sünnetten kolay ve hazır bir şekilde öğreniyorlardı. Bu yüzden ayrıca bir tebliğ kitabı yazmaya lüzum görmemişlerdi.

Asrımızda ise ekseriyetle Müslümanlar Kur'ân ve sünnetten uzaklaşmıştır. Tebliğ konusunda halka yol gösterecek, Kur'ân'ı ve sünneti bütün tafsilatıyla bilen ihlâslı âlimler azalmıştır. Halk içinde elinden geldiği kadar İslâm'ı yaşamaya ve tebliğ yapmaya çalışan şuurlu fertler var, fakat onlar da azınlıktadırlar. Halk arasında İslâm'ı tebliğ etmeye çalışanların büyük çoğunluğu tebliğ usûlünü bilmedikleri için yanlış hareketlerde bulunabiliyorlar. Bu ise onlarla muhatapları arasındaki iletişimi bitirmektedir. Bu durum ise insanlar arası soğukluğun artmasına sebep olmaktadır.

Başarılı bir tebliğ faaliyeti yapmak için 5 konu üzerinde tafsilatlı bir şekilde durulmalıdır: Tebliğ yapan, muhataplar, muhataplara karşı davranışlar, tebliğde üslûp ve muhteva. Bu çalışmada yalnızca tebliğdeki üslûp konusu üzerinde durulacaktır.

A. Tebliğde Üslûp

Üslûb, lügatte “izlenen yol, benimsenen tarz” manasına gelmektedir.³ Tebliğ üslûbu ise, insanlara İslâm'ı anlatırken izleyeceğimiz yol ve tarz manasına gelir. Diğer ifadeyle “İslâm'ı insanlara ikna edici şekilde anlatacaksak, nasıl hareket etmemiz gerekir, nasıl bir yol takip etmeliyiz?” sorularına cevap arar.

Kur'ân ve sünneti incelediğimiz zaman, harikulade bir tebliğ üslûbu olduğunu görürüz. Bu üslûp kısaca “İnsanları kırmadan, gücendirmeden, İslâmî hakikatleri ikna edici bir üslûpla anlatarak, kabul ettirmektir” diye tarif etmek mümkündür.

Kur'ân ve sünnetteki ölçüleri bilmeden tebliğ faaliyeti yapanlar bazen kazanılacak insanların kaybedilmesine sebep olmaktadır. Bu konuda çarpıcı bir örnek sunmak istiyoruz:

Bir bedevi Peygamber efendimize gelerek, yardım istedi. Peygamberimiz ona, bir miktar bağışta bulundu ve “Sana iyilik yaptım mı?” dedi. Bedevi, verilenleri azımsadı ve:

“Hayır. Sen bana ihsanda bulunmadın. Güzel bir şeyde yapmadın” dedi.

Müslümanlar bedevinin bu sözlerine kızdılar, kalkıp üzerine yürümek istediler. Peygamberimiz onlara işaret ederek durdurdu. Daha sonra bedeviyi alıp evine götürdü. Ona, evde bulduklarından bir miktar daha bağışta bulundu ve tekrar:

² Arnold, *İntişarı İslam Tarihi*, 407.

³ İsmail Durmuş, “Üslûp” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/387.

“Sana ihsanda bulundum mu?” diye sordu.

Bedevi bu defa gerçekten memnun olmuştu. “Evet. Allah seni, aileni, kabileni, hayırla mükâfatlandırsın” dedi. Peygamberimiz:

“Sen az önce söylediğini söyledin. Bu yüzden ashabım sana gücendi. Şimdi bana söylediğini onların yanında da söyler misin? Ta ki onların sana olan gücenciklikleri kalplerinden gitsin.”

Bedevi “Olur” dedi. Peygamberimizle beraber sahâbilerin yanına döndüler. Peygamberimiz sahâbelere hitaben “Bu a’rabi biraz önce ne söylediye söyledi. Biz de ona olan ihsanımızı artırdık. Şimdi o, bizden razı olduğunu söylüyor. Öyle değil mi?” dedi. Bedevi de “Evet. Allah seni, aileni, kabileni, hayırla mükâfatlandırsın” dedi.

Bedevi gittikten sonra peygamberimiz sahâbelere şöyle dedi:

“Benimle sizin şu bedeviye karşı hâlimiz, devesini elinden kaçırın adamın haline benzer. Herkes yakalamak için devenin peşinden koştuğu halde, onu tutmak şöyle dursun, bilakis ürkütürler, huysuzlaştırıp, azdırlar. Devenin sahibi devenin peşinden koşan halka: “Devemi bana bırakın ben onun huyunu, suyunu sizden iyi bilirim” der ve devesinin yanına yaklaşır. Yerden bir tutam ot alarak devesine gösterir. Deve sakinleşerek sahibine gelir. Sahibi de ona yükünü yükler binip gider. Eğer ben bu bedevinin sözlerine kırılarak size uymuş, sizi bırakmış olsaydım (siz de ona kaba davransaydınız, bu adam bizden mutlaka uzaklaşır ve) cehennemliklerden olurdu.”⁴

Sahâbeler bedeviye yalnızca Peygamberimize olan muhabbetlerinden dolayı, üstelik haklı olarak kızmışlardı. Fakat Peygamberimiz onların haklı olan bu öfkelerinin İslâm’a pek de faydalı olmayacağına işaret etmiştir.

Önemli olan yalnızca haklı olmak değildir. Önemli olan haklı olmakla beraber, İslâm’a ve Müslümanlara faydalı olabilmektir. Misale dikkat edersek, devenin peşinden koşan, fakat daha çok deveyi ürkütüp, kaçırın insanların niyeti kötü değildi. Onların niyeti deve sahibine yardım etmektir. Fakat onların bu iyi niyeti deve sahibine yalnızca zarar getirmiştir. Deve sahibinin de niyeti deveyi yakalamaktır. Onun diğer insanlardan farkı deveyi ürkütmeden, nasıl yakalayacağını bilmesi ve uygulamasıydı.

Anlattığımız şeyin muhtevası mühim ve güzel olabilir. Fakat aslında anlattığımız şeyi mühim ve güzel yapacak olan şey muhtevadan ziyade üslûbumuzdur. Bu konuda Yunus Emre “Söz ola kese savaşı, söz ola kestire başı / Söz ola ağulu aşu yağ ile bal ede bir söz” demiştir.

Günümüzde tebliğ yapan Müslümanlar iki kısımdır. Bazıları –azınlıkta olanlar- insanlara nasıl yaklaşacağını, neyi nasıl söyleyeceğini biliyor. Rencide etmeden ikna edici bir üslupla konuşarak, insanların İslâm’ı benimseyip, yaşamalarına vesile olabiliyor. İkinci kısım –ki ekseriyeti teşkil edenler- tenkit edici, baskıcı, korkutucu bir üslûbu benimsemiş olanlardır. Bu tarz, insanları kaçırıcı bir rol oynuyor.

Bu kısım içerisinde İslâmî bilgisi az olanların yanında, bilgili olanlar da var. Fakat bilgileri genelde neyin farz, neyin haram, neyin küfür, neyin İslâmî olduğuna odaklanmış vaziyette. Genelde bu gurubun tebliğdeki tavrı baskıcı, âmirane bir tavırla “Şu farzdır yap, şu haramdır yapma!” şeklinde formüle edilebilir. Onları bu şekilde harekete iten şey Kur’ân’ın emir ve nehiyeleridir. Onlar kendilerince haklı olarak şöyle düşünüyorlar “Madem Müslümanız öyleyse Kur’âna uymamız gerekir. Hiçbir Müslüman Kur’âna –ve sünnete – muhalefet edemez ve etmemelidir.” Etraflarındaki insanlar zaten doğuştan Müslüman olduklarına göre, geriye

⁴ Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 15/294 (No, 8799).

“bizim haram ve helalları onlara hatırlatmamız” kalıyor.

İnsanlara bu tarz yaklaşım muhatabın düşmanlığını netice verir. Çünkü tebliğ yapanlar belki farkında değiller ama bu tarz yaklaşımda karşımızdaki kimsenin şahsiyeti, duygu ve düşünceleri hesaba katılmamıştır. Hâlbuki muhatabın duygu ve düşünceleri hesaba katılmadığı takdirde yapılacak tebliğler muhatapların dini yaşamalarını değil, dinden kopmalarına ve dindarlardan nefret etmelerine sebep olur.

Aşağıda başarılı bir tebliğde olması gereken bazı konular üzerinde durulacaktır.

1. Güvenilirlik ve Muhabbet

Davranış değişikliği üzerinde araştırma yapan psikologlar, insanların davranışını değiştirecek olan mesaj kaynağının, güvenilir ve sevilir olmasının davranış değişikliğine tesir eden en önemli iki faktör olduğunda birleşirler. Eğer mesaj güvenilen veya sevilen bir kaynaktan geliyorsa, muhataplar bu mesajın yönlendirmesi doğrultusunda tutum değişikliğine yöneliyorlar, eğer mesaj güvenilir bir kaynaktan gelmiyorsa bu onlara pek tesir etmiyor.⁵ Mesela hastalıkla ilgili olarak basit bir doktorun sözü bizi, meşhur bir fizikçiden daha çok etkiler. Sevmiş olduğumuz bir şahsın sözünü kabullenmeğe meyilli iken sevmediğimiz bir insanın sözüne hep itiraz etmek isteriz.

Tebliğle insanların düşünce ve davranışlarını değiştirmek istiyorsak, başta etrafımızdaki insanların güven ve muhabbetlerini kazanmak mecburiyetindeyiz. Bize güvenen ve bizi seven insanlar, ikna edici bir üslupla konuştuğumuz zaman, sözümüze de inanırlar.

Peygamberimiz (s.a.v) 23 sene gibi kısa bir sürede Arap toplum hayatının her alanında, bir inanç ve davranış değişikliği meydana getirdi. Bu davranış değişikliğinin temelinde onun insanların güven ve muhabbetlerini kazanmış olmasının büyük bir rolü vardır.

Peygamberimiz (s.a.v) peygamberlik öncesi hayatında halk içinde güzel ahlakıyla temayüz etmişti. O, putlara tapmıyor, içki içmiyor, cahiliyenin çirkin adetlerinden uzak duruyordu. Sözünde durur, emanete hıyanet etmez, herkese yardım elini uzatırdı.

Peygamberimizin yalan söylemediğinde, güvenilir olduğunda, güzel ahlakında zaten bütün Kureyş'in ittifakı vardı. Ondandır “Muhammed” isminden ziyade “El-Emin” diye bahsederlerdi. Hiçbiri ona dua ettirmeksizin hayvanını boğazlamazdı. Kureyş'in büyükleri bile aralarındaki anlaşmazlıklarda ve ciddi meselelerde onun hakemliğine müracaat ederlerdi.⁶

Peygamberimizin, güzel ahlakıyla insanların güven ve muhabbetlerini kazanmasının davasını tahakkuk ettirmesinde mühim bir yeri vardır. Elbette bu tek unsur değildir, fakat gözardı edilemeyecek kadar önemli bir unsurdur.

Peygamberimiz (s.a.v)'in muvaffakiyetinde etrafındaki insanların ona güvenmesinin yanında aşırı derecede sevilmesinin de büyük yeri vardır.

Bütün sahâbeler, peygamberimizi, anne ve babalarından, hatta çoluk çocuklarından, hatta kendi nefislerinden daha çok seviyorlardı. Can ve mallarını onun uğrunda seve seve feda ettiler. Peygamberimize hitap ederlerken devamlı “Fedake ebi ve ümmi” “Anam babam sana feda olsun Ya Resulallah” diyorlardı. Bu dillerinin ucuyla söyledikleri kuru bir lafta değildi. Onlar bunu hayatlarında, çeşitli vesilelerle ispat da ettiler.

Peygamberimiz sahâbelerin bu fevkalade muhabbetlerini nasıl kazanmıştı?

Sahâbelerin peygamberimize aşırı derecede bağlılığının, muhabbetlerinin temelinde onun

⁵ J. L. Freedman, *Sosyal Psikoloji*, (İstanbul: İmge Kitabevi, 1993) 351, 353..

⁶ Suyûti, Ebû Abdurrahman, *el-Hasâsü'l-Kübra*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, tz.) 1/153.

güzel ahlakı vardır. Âyeti kerimede şöyle buyrulmuştur. “Eğer sen kaba, katı kalpli olsaydın, etrafındakiler dağılır giderlerdi.”⁷ Bu ayetten anlaşıldığına göre, eğer peygamberimiz katı kalpli, kırıcı olsaydı, peygamber olmasına rağmen insanlar onun etrafından dağılıp gideceklerdi.

İslam’ı tebliğ edecek şahıslarda her şeyden evvel etraflarında bir güven ve muhabbet hissi oluşturmaları gerekir. Bu güven ve muhabbet oluşursa, muhataplara söz tesir edecek, aksi halde tesir etmeyecektir.

Allah’ın emirlerini insanlara tebliğ için gönderilen bütün peygamberler, güzel ahlaka, sadakate önem verirlerdi. Bu yüzden de toplumları tarafından güvenilen ve sevilen şahsiyetlerdi. Peygamberler insanlara imam ve rehber olduklarına göre İslâm’ı tebliğ edecek olanlar da mümkün mertebe peygamberlere benzemeye çalışmaları lazım gelir.

Kur’an’ın pek çok ayeti “tebliğ”i emreder. Fakat Kur’an kuru bir bildirmeden bahsetmez. Tebliğin tesirli olması için tebliğ eden şahıslarda olması gereken ve insanların güven ve muhabbetini celp edecek vasıfların neler olduğunu da bildirilir.

Peygamberimiz (s.a.v) da insanların güven ve muhabbetini kazanmaya teşvik yollu şöyle buyurmuştur: “Müslüman elinden ve dilinden insanların selamette olduğu kimsedir. Mü’min de, can ve mal konusunda insanların kendine güvendiği şahıstır.”⁸ “Aklın başı imandan sonra, insanın kendini diğer insanlara sevdirebilmesidir.”⁹ “Mü’min ülfet eder ve ülfet edilir. İnsanlarla ülfet etmeyende hayır yoktur.”¹⁰

2. Yumuşaklık ve Nezâket

İnsanlarla sohbetimiz esnasında veya davranışlarımızda, öfkeli, sert hâlimiz muhataplarımızın davranışlarını değiştirebilir mi? Elbette ki “Hayır”. Tam tersine haklı bile olsak sert tavrimiz, insanlarla bizim aramızdaki iletişimi bitirir, düşmanlık ve kinin yerleşmesine sebep olur. Eğer insanların anlattıklarımızı kabul etmesini istiyorsak, oldukça nazik ve yumuşak bir üslûpla hareket etmemiz gerekir. Böylelikle muhataplarımızın muhabbetini kazanırız ve sözlerimiz de tesir eder. Aksi halde başarılı olmamız mümkün değildir. Büyük âlimlerden Ebû’n-Necib Sühreverdî şöyle der: “Kasırga denilen rüzgar, kuvvet ve şiddetiyle ağaçların dallarına isabet eder, ama köklerine tesir edemez. Yumuşak akan akarsulara gelince bunlar ağaçların köklerine tesir eder ve söker.”¹¹

İnsanlara dini konuları anlatırken yumuşak bir üslûpla hareket etmeyi emreden pek çok âyet ve hadis vardır. Örneğin Allah, Musa ve Harun (a.s)’ı Firavuna gönderirken onlara “*Ona yumuşak söz söyleyin! Olur ki nasihat alır veya korkar*” diye emretmiştir.¹² Firavun gibi ulûhiyetini ilan eden birisine hitapta “*yumuşak sözlü*” olmak emredilirse, Müslümanlara karşı nasıl davranmak gerekeceği kendiliğinden anlaşılır.

Bu konuda önemli bir âyette şudur: “*İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost*

⁷ Âi-î İmrân, 3/159

⁸ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsnedü’l-imâm Ahmed b. Hanbel*, (Beyrut: Müessesu’r-Risâle, 2001), 14/499 (No, 8931).

⁹ Ali el-Müttakî, *Kenzü’l-ummâl*, (Beyrut: Müessesu’r-Risâle, 1981), 15/916, (No: 43581).

¹⁰ Ali el-Müttakî, *Kenzü’l-ummâl*, 1/142. (No, 679)

¹¹ Sühreverdî, Ebu’n-Necib, *Yönetenlerin Yönetimi*, (b.y.: Tercüman 1001 Temel Eser, tz.), 66.

¹² Taha, 20/44

olur. Buna (bu güzel davranışa) ancak sabredenler kavuşturulur; buna ancak (hayırdan) büyük nasibi olan kimse kavuşturulur.”¹³

“Kötülüğü iyilikle def et!” âyetini İbni Abbas (ra) şöyle tefsir eder: “Allah bu âyette müminlere öfke anında sabırlı, cahillerin cehaletine karşı hilmli, kötülüğe karşı affedici olmayı emretmiştir. Böyle yaptıkları takdirde Allah onları şeytandan korur ve düşmanları da onlara saygı duyar, sanki samimi bir dost gibi olur.”¹⁴

Kurân’ın bu yumuşak muameleyle ilgili emirlerinin müşahhas misallerini Peygamberimizin hayatında çoklukla görmemiz mümkündür. Kanaatimizce onun nazik ve yumuşak davranışının tebliğ açısından en güzel örneği de Uhud Savaşı sonrasındaki davranışdır.

Peygamberimiz (s.a.v) Uhud savaşından önce sahâbelerle istişare yaptı. Peygamberimiz, Medine’de kalarak müdafaa savaşı yapmak niyetindeydi. Fakat istişarede sahâbelerin ekseriyeti Peygamberimizin görüşünün aksine görüş beyan ettiler. Bunun üzerine Peygamberimiz onların sözünü kabul etti. Peygamberimiz savaş öncesi bir kısım okçuları düşmanın arkadan hücum edeceği yerlere yerleştirip “Düşman galip de gelse, mağlup da olsa, benden haber gelmedikçe yerinizi değiştirmeyin” dedi. Savaş ilerleyip de İslâm ordusu galip gelmeye başlayınca, okçular “Artık biz galip geldik. Biz de ganimet toplayalım” düşüncesiyle yerlerinden ayrıldılar. Bu yüzden de arkadan saldıran müşrik birlikleri Müslümanların bozguna uğramasına sebep oldu. Bu bozgun neticesinde büyük bir panik başladı, Peygamberimizi savaş meydanında bırakıp kaçanlar oldu. Neticede İslam ordusu Uhud’da mağlup oldu. Peygamberimiz Medine’ye geri döndüklerinde –haklı olduğu halde- hiçbir sahâbesine kırıcı bir tek söz söylemedi. Bu hadiseden sonra da şu âyet nazil oldu: “Allah’ın bir rahmeti olarak sen onlara yumuşak davrandın eğer katı kalpli ve kırıcı olsaydın etrafından dağılır giderlerdi.”¹⁵

Peygamberimizin inkılâbını gerçekleştirmesinde güzel ahlakının büyük rol oynadığı bu âyetten anlaşılmaktadır. Bu âyete göre Peygamberimiz insanları etrafına yumuşaklığı ile toplamıştır. İnsanlar katı, kırıcı bir insanı, peygamber bile olsa terk ederler. Eğer biz insanları etrafımıza toplamak, onlara İslâm’ı anlatmak ve yaşatmak istiyorsak, bu ancak bizim yumuşaklığımızla olacaktır. Söylediğimiz sözler hakikat olabilir, muhatabımız da bunların doğru olduğunu bilebilir. Fakat onları bize bağlayacak olan beşeri münasebetlerdeki duygusal bağlıdır.

İnsanların kabalıklarına, cehaletlerine karşı peygamberimiz (s.a.v) daima yumuşak davranmıştır. Bu yüzden çoğu zaman onun yanına düşman olarak gelenler, dost olarak ayrılmışlardır. Üstelik onun yumuşaklığı yalnızca Müslümanlara yönelik değildi. Hz. Aişe şöyle der: “Bir gurup yahudî peygamberimize uğradı ve (es-Selâmu Aleyküm diyormuş gibi yapıp) “es-Sâmu Aleyküm” (yani ölüm sizin üzerinize olsun) dediler. Bunun üzerine ben de “Bilakis. Es-Sâm ve lanet sizin üzerinize olsun” dedim. Bunun üzerine Allah Resûlü “Ey Aişe! Allah Refiktir. Her işte rıfkla (yumuşaklıkla) muameleyi sever” buyurdu. Ben “Onların ne dediğini duymadın mı?” dedim. O da “Ben de onlara “ve sizin de üzerinize olsun” dedim.” buyurdu.¹⁶ Müslim’in rivâyetinde hadis şöyledir “Allah Refiktir, Rıfkı sever. Rıfkla muameleye verdiği şiddete veya başka muamelelere vermez.”¹⁷

Peygamberimizin bu konuda benzer hadisleri de şöyledir: “Bir kimse rıfkta (yumuşak

¹³ Fussilet, 41/34, 35.

¹⁴ Suyûtî, Ebû Abdurrahman, *ed-Dürrü’l-mensûr*, (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1993), 7/327.

¹⁵ Âl-i İmrân, 3/159

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, el-Câmi’u’s-sahîh, (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422), “İstîtâbe”, 4.

¹⁷ Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmi’u’s-sahîh*, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, trz), “Birr ve’s-sıla”, 23 (No, 2593).

davranmaktan) mahrum ise hayrın tamamından mahrumdur."¹⁸ "Rıfk (yumuşaklık) bir şeye girdi mi onu mutlaka süsler, bir şeyden de çıkarıldı mı onu mutlaka çirkin kılar."¹⁹

Şu âyette müminlerin muhataplarına karşı yumuşak davranmalarını emretmektedir: "(Mümin) kullarıma söyle: (muhataplarına) en güzel olan (yumuşak ve tatlı) söz söyleyinler. Muhakkak ki şeytan aralarına fesad sokar, aralarını açar. Şüphe yok ki şeytan insan için açık bir düşmandır."²⁰

Vehbi Efendi bu âyeti şöyle tefsir eder: "Ya Ekrem-er rusül! Sen vazü nasihat suretiyle mümin kullarıma deki: onlar yanlış yolda olanları irşad için söz söylemek ve onlarla fikir alış veriş için söze başladıklarında kâfirlerin kalplerini yumuşatacak ve rikkatlerini celbedecek söz söyleyinler ve hüsnü kabul görececek güzel sözleri seçerek hak yola davet eylesinler. Ki sözlerinin tesiri olsun, ağır ve kalplerini incitecek söz söylemesinler. Kalbi rencide edecek sözün tesiri olmadığı gibi, aralarında fitneye de sebep olur. Zira şeytan aralarını bozmakla fitneye düşürür. (...) arada husumetler meydana gelince nasihattan maksat yok olduğu gibi bir çok zararlar meydana gelir. (..) Şu halde halkı irşad için nasihat edecek kimse üzerine **vacib olan** insanları hakka davette gâyet tatlı söyleyip sert söylememektir. Çünkü sözde sertlik ve kabalık daima hasmın inadına ve temerrüdüne sebep olduğu, her zaman görülen hallerdendir. İşte bu esasa binaen Cenab-ı Hak kullarına güzel sözlerle konuşmalarını emretmiştir."²¹

Buraya kadar anlattıklarımız neticesinde, tebliğde yumuşak davranan insanların başarılı olacağını, buna dikkat etmeyenlerin başarısız olacağını söyleyebiliriz.

3. Muhatabı İkna Etmenin Önemi

Günümüzde tebliğ yapmaya çalışan bazı Müslümanlar, muhataplarını ikna etmeye çalışmaktan ziyade "Bu farzdır yap! Bu günahdır yapma!" şeklinde hareket etmektedirler. Bazen bu tarz hareketlerinde de muhatabı kırıcı, baskıcı, kaçırıcı olabilmektedirler. Tabii ki neticede muhatap onların dedikleri gibi hareket etmiyor. Üstelik rencide olduğu için onlardan biraz daha uzaklaşıyor.

Günümüzde insanların teslimiyeti kırılmış, dine olan bağlılıkları da azalmıştır. Bu yüzden onlara "Şu farz, yap!" "Şu haram, yapma!" demek onların herhangi bir işi yapmalarını sağlamaz. Bugünkü insanların eğer İslâm'ı yaşamalarını istiyorsak onları ikna etmek mecburiyetindeyiz. Yani "Namaz kılacaksak, niçin namaz kılmalıyız?", "Oruç tutacaksak niçin oruç tutacağız?" sorularına ikna edici cevaplar vermeliyiz.

Peygamberimiz (s.a.v) İslâm'ı tebliğe başladığında, karşısında geleneklerine son derece bağlı, düşman bir topluluk vardı. Üstelik onlar kaba ve sert insanlardı. Peygamberimiz, davasını kabul ettirebilmek için bu insanların akıllarını ikna etmek mecburiyetindeydi.

Peygamberimiz –bugün bazı Müslümanların yaptığı gibi – muhataplarına hitaben yalnızca "Bu farzdır kabul et, bu haramdır bırak" veya "kâfir olursunuz" demedi. Kur'ân âyetleri ve sünnet, daima muhataplarını ikna cihetine gitmiş, kalp ve ruhlarını tatmin etmişti. Zaten Kur'ân "Rabbının yoluna hikmetle davet et!" diyordu.²² Yani "Kur'ân'ın ahkâmını anlatırken hangi maslahatların gözetildiğini, emirlerin faydalarını, nehiylerin zararlarını anlatarak, ikna ederek tebliğ et" diyordu.

¹⁸ Müslim, "Birr ve's-sıla", 23 (No, 2592).

¹⁹ Müslim, "Birr ve's-sıla", 23 (No, 2594).

²⁰ İsa, 17/53.

²¹ Mehmed Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-Beyân*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1979) 8/3006.

²² Nahl, 16/125.

Burada örnek olarak çarpıcı bir rivayeti aktaralım: Genç bir delikanlı Peygamberimizin meclisine gelerek “Ey Allah’ın Resulü! Zina etmem hususunda bana izin ver!” dedi. Bunun üzerine orada bulunanlar “Sus, sus!” diye onu engellemeye çalıştılsa da, Peygamberimiz (s.a.v) “Bırakın da yanıma gelsin!” dedi. Gencin yanına gelmesi üzerine de ona “Annenin zina etmesi senin hoşuna gider mi?” buyurdu. Genç “Hayır! Allah’a yemin olsun ki (hoşuma gitmez) Allah beni sana feda kılsın” karşılığını verdi. Hz. Peygamber “(Sen nasıl istemiyorsan) diğer insanlar da annelerinin zina etmelerinden hoşlanmazlar. Peki, kendi kızının zina etmesi senin hoşuna gider mi?” buyurdu. Genç “Hayır! Allah’a yemin olsun ki (hoşuma gitmez) Ey Allah’ın resulü! Allah beni sana feda kılsın” cevabını verdi. Peygamber as bu kez “Sen hoşlanmadığın gibi diğer insanlar da kızlarının zina etmelerinden hoşlanmazlar. (Söyle bakalım) kız kardeşinin zina etmesi senin hoşuna gider mi?” dedi. Genç buna da “Hayır istemem ey Allah’ın Resulü! Canım sana feda olsun. Tabii ki bunu da istemem” dedi. Hz. Peygamber’in “İnsanlar da kız kardeşlerinin zina etmesini istemez. Peki, teyzenin zina etmesi senin hoşuna gider mi?” buyurması üzerine, yine “Canım sana feda olsun ey Allah’ın Resulü! Bunu da istemem” cevabını verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Diğer insanlar da senin gibi, teyzelerinin zina etmelerini istemez” dedikten sonra mübarek elini onun omzuna koyarak “Rabb’im! Bu kulunun günahlarını bağışla, kalbini her türlü kötülükten arındır, Onu zinadan koru!” diye dua etti. Bundan sonra hiç kimse bu gencin kadınlara dönüp baktığını görmedi.²³

Bu rivayete dikkat edilirse, Peygamberimiz bu cüretkâr delikanlıya kızmamış, kötü bir söz söylememiş, onu ikna etme yoluna gitmiştir. Böylelikle bu delikanlıyı kazanmıştır.

Sahâbeler Kur’ân ve sünnetin bu ikna edici özelliğinden dolayı akıl, kalp ve ruhları tatmin olmuş bir şekilde İslâm’ı kabul ettiler. Onlar anlayarak, isteyerek, severek şuurlu bir şekilde İslâm’ı yaşadılar. Bugünkü Müslümanların taklidi, araştırmaya dayalı olmayan, teslimiyetçi ve zorlayıcı, zorlanıcı halleri onlarda görülüyordu.

Delil ve hüccetle konuşmak muhatabı ikna etmek yalnızca iman edenler için gerekli değildi. Bu muarızlar için de gerekliydi. Peygamberimiz Mekke’de müşrik bir ortamda, Medine’de münafıklar ve Yahudilerin komşuluğunda -yani daima düşmanların gözleri önünde- idi. Her zaman müşrikler, Yahudiler ve münafıklar onun açığını ve hatasını arıyorlar, fırsat buldukça itirazlarıyla İslâm davasını baltalamaya uğraşıyorlardı. Bu düşmanların itirazlarının da çürütülmesi İslâm davasının tesisi ve bekası için şarttı.

Kur’ân ve sünnet müminlerin akıl ve kalplerini tatmin etmenin yanında, muarızların itiraz ve şüphelerini de akli delillerle çürüterek onları ilzam etti, susturdu. Muarızlarına karşı Kur’ân hem kendi delilini ortaya koyuyor, hem de onlardan kendi davalarını ispat etmelerini istiyordu. Çeşitli âyetlerde “*Onlara de ki: Eğer doğrulardansanız delilinizi getirin!*” diyordu.²⁴ Bilhassa tevhidle ilgili âyetlerde ispat, şirki ibtal açık bir şekilde görülür. Şu âyet konuyu en güzel şekliyle ortaya koyar mahiyettedir: “*Sana (davayı iptal için) getirdikleri hiçbir misal yoktur ki, biz onun hak cevabını ve daha güzel bir açıklamasını getirmiş olmayalım.*”²⁵ Kur’ân’ın âyetleri, düşmanların her türlü itirazlarını çürüterek onları susturdu. Kimi onun delillerinden ikna oldu iman etti, kimide iman etmese bile davası çürütüldüğü için susmak zorunda kaldı.

Kur’ân ve sünnetin bu delilli, ispatlı, ikna edici özellikleri ortaya, cahiliye karanlıklarından bütün dünyaya örnek sahâbe toplumu gibi bir cemaati çıkarmıştır.

Bugün biz Müslümanların İslâm’ı yaşamasını temin etmek istiyorsak, teslimiyetçi bir tavırla “Bu farzdır yap! Bu haramdır yapma!” şeklindeki bir anlayışla insanları ikna edemeyiz. Tam tersine Kur’ân’ın ikna edici bir üslûbuyla hareket ederek insanları ikna etmek zorundayız.

²³ Ahmed, *Müsned*, 36/545 (No, 22211)

²⁴ Bakara, 2/111.

²⁵ Furkan, 25/33.

Örneğin ateist birisi Allah'ı inkâr etse, eğer biz bu şahsa delil ve ispatla konuşamazsak onu ikna edemeyiz. Bu konuda çarpıcı bir misal sunmak istiyorum: Bir gün bir ateist İngiliz rektör William Paley'e Tanrının olmadığını iddia ederek ondan bu iddiasını çürütmesini istedi. Paley, gayet sakin bir şekilde cebinden saatini çıkardı, içini açtı, adama gösterdi ve şöyle dedi: "Eğer ben, sana bu zembereğin, çarkların ve yayların kendi kendilerini oluşturup, bu saatin içine girerek, kendi istekleri doğrultusunda çalışmaya başladıklarını söylesem, benim zekâmdan şüphe etmez misin? Tabii ki edersin. Ama bir de yıldızlara bak! Hepsi mükemmel bir şekilde kendi yörüngesinde hareket ediyor. Güneşin etrafındaki gezegenler ve Dünya hep birlikte her gün milyarlarca kilometre yol kat ediyorlar. Her yıldız kendi âleminin güneşidir ve uzayda gezegenleriyle beraber dolaşmaktadır. Fakat bu kalabalık yıldızlarda ne bir çarpışma ne bir bozukluk ne de bir karışıklık vardır. Hepsi sessizce kontrollü ve düzenli bir şekilde işliyorlar. Şimdi söyle bana, bunların kendi kendine ortaya çıktığına inanmak mı, yoksa bunları birisinin yaptığına inanmak mı daha kolaydır?"²⁶

Paley, bu adama karşı "Gidi münkir, gidi kâfir sende zerre kadar akıl izan yok" diye söze başlamış olsaydı, neticede bir gürültü ve kavga kopardı. Dinsiz kendi düşüncelerinden vazgeçmediği gibi dindarlara da düşman olurdu.

4. Telkin

Tebliğde muhatap üzerinde tesirli olmak telkin metodunu kullanmakla mümkündür.

Bir kısım Amerikalı sosyologlar 1484 yüksek okul ve kolej öğrencisine meşhur bir müzisyenin parçasını iki defa dinlettiler. Fakat dinleme öncesinde birinci dinletecekleri parçanın diğerinden güzel ve üstün olduğu, ikincisinin ise taklid olduğu, pek güzel olmadığı söylendi. İki dinleme sonunda öğrencilerin bu iki parçayı değerlendirmeleri istendi. Değerlendirme sonuçları oldukça dikkate şayandı: birinci parçanın daha güzel olduğunu söyleyen öğrencilerin oranı %59, çekimser %25, aksi görüşe taraftar olanlar %16 idi. Ancak %4'lük bir kısım iki parçanın da aynı olduğunu savunmuşlardır. Bu %96 öğrencinin iki parçanın da aynı olduğunu anlayamadıklarını ve telkinin tesirinde kaldıklarını göstermektedir.²⁷

Bu deney telkinin insan üzerindeki tesirini göstermektedir. Nitekim atalarımız "Bir insana kırk gün deli desen, deli olur" demişlerdir. Üstad Bediüzzaman da "Fena bir adama "İyisin, iyisin" desen iyileşmesi ve iyi adama "Fenasın, fenasin" desen fenalaşması çok vuku bulur" der.²⁸ Mevlana da Mesnevisinde, telkinin insan üzerindeki tesirini gösteren bir hikâye anlatır. Hikâyeye göre mektep talebeleri kendi aralarında anlaşarak "Hocam hasta mısın?" diye, diye, sağlıklı olan hocalarını hasta ederler.

Telkin insanların düşünce ve davranışlarını değiştirmenin en mühim, en tesirli yoludur. Genellikle bütün insanlar telkine yatkındırlar ve bu yüzden insan düşünce ve davranışlarını etkilemek isteyenler –siyasetçiler, hatipler, reklamcılar- daima telkine başvururlar.

Propaganda ve reklam telkin üzerine bina edilir. Propaganda bazı araştırmacılar tarafından "Grupların veya fertlerin kanaat ve davranışlarını **telkin** yoluyla kontrol etmeyi amaçlayan sistematik faaliyetlerin bütünü" diye tarif edilmiştir.²⁹ Telkin sayesinde, fark ettirmeden insanlara bazı düşünceler aşılanabilir ve onların hareketleri yönlendirilebilir. Bu yüzden bazıları telkini propagandanın "Şuuraltı Propaganda" kısmına dahil etmişlerdir.

Günümüzde bazı çevreler bilhassa medyayı kullanarak telkinle insanların düşüncelerini

²⁶ Dale Carnegie, *Public Speaking And Influencing Men In Business*, (New York, Association pres, 1939), s. 390.

²⁷ J. A. C. Brown, *Siyasal Propaganda*, (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992), 32.

²⁸ Bediüzzaman Said Nursî, *Mektubat*, 1/111.

²⁹ J. A. C. Brown, *Beyin Yıkama ve İkna Metodları*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2000), 19

etkiliyorlar ve bir tür beyin yıkama faaliyetini gerçekleştiriyorlar. 1983-1987 yılları arasında Nato'da Enformasyon Dairesi Başkanlığını yapmış olan Murad W. Hoffman bu konuda şöyle diyor: "Akıllıca kullanıldığı takdirde, medya aracılığıyla insanlara kimyasal silahlar bile sevdirebilir. Sizi temin ederim. Ben enformasyon müdürlüğü yaptım, neden bahsettiğimi gâyet iyi biliyorum. İnsan 50 saniyelik bir zaman diliminde TV'den son derece etkili fikirler alabilir."³⁰

Telkinle farkında olmadan düşüncelerimizin değiştiğine bir örnek verelim: Nur topu gibi bir oğlunuz olsa adını "Şaban" koyar mısınız? Cevap: "Hayır" ise sebebi nedir? Hiçbir Müslüman günümüz atmosferinde çocuğunun ismini Şaban koy(a)maz. Şaban Müslümanların mübarek kabul ettiği üç aylardan biri olduğu halde üstelik Şaban isminde bir veli bile olduğu halde bugün memleketimizde hiçbir Müslüman bu ismi çocuğuna vermiyorsa bunun sebebi nedir? Sebebi basit: Şaban deyince hemen aklımıza "İnek Şaban" filmi geliyor. Şaban ismi artık bu filmle özdeşleşmiş bir durumda. Ve Şaban olmak, aptal, geri zekâlı olmakla aynı manaya gelir oldu. Müslüman olduğumuz halde, eğer kendi değerlerimiz bize komik, yadırganır olarak geliyorsa, farkında olmadan bizim bir yerlerin tesirinde kaldığımızı gösterir.

Türk filmlerinde gayri İslâmî pek çok unsur fark ettirmeden telkin yoluyla halka aşılınmak istenirken, aynı zamanda İslâm düşmanlığı da telkin edilmektedir. Mesela Türk filmlerindeki "hoca" tiplemesine baktığımızda hoca karakterlerinin genelde pis, sahtekâr, menfaatperest, alçak, hain, ahlaksız tipler olduğu görülür.

Yabancı filmlere hatta çocuklara yönelik çizgi filmlere baktığımız zaman Türk filmlerinin zıddına istisnasız, bütün filmlerde mutlaka bir Hıristiyanlık propagandası olduğunu görürüz. En azından bir haç kolye, kilise, rahibe, papaz mutlaka görünür. Filmin asıl konusu Hıristiyanlık değildir ama araya sıkıştırılmış olan bu unsurlar yine de seyirciye tesir eder. Bunlar dolaylı olduğu için üzerinde durmadığımız fakat tesirinde kaldığımız şeylerdir. Bugün bazı gençlerin boynunda haç kolye görmemizin sebebi de budur.

Türk filmlerindeki hoca tiplemesine mukabil yabancı filmlerdeki papaz tipine baktığımız zaman papazın insancıl, en kötü insanlara bile iyilik düşünen, dürüst, babacan bir tip olduğunu görürüz.

Bu filmler bize fark ettirmeden bir şeyleri empoze ediyor. Yani düşünce ve davranışlarımızı yönlendiriyorlar. Türk filmleri İslâmî değerleri karalayarak İslâm düşmanlığı yaparken, yabancı filmlerde Hıristiyanlık propagandası yapılıyor.

1911'li yılında bir misyoner şöyle diyordu: "Müslümanları dinlerinden uzaklaştırmak adeta imkânsız denecek kadar zor bir iştir. Müslümanları vaftiz etmek için boş yere çabalayıp durmayalım, başka çareler deneyelim. İslâm memleketlerinde girişeceğimiz faaliyetlerde, onlara önce Hıristiyan adetlerini, Hıristiyan bayramlarını, Hıristiyan kültürünü, Hıristiyan ahlakını aşılalım. Girişeceğimiz faaliyetlerde Müslümanları o hale getirelim ki, isimleri Müslüman olduğu halde, giyinişleriyle, davranışlarıyla, akıl ve hisleriyle tamamen bir Hıristiyana benzesinler. Böyle yaptığımız zaman gerisi kolaydır. Günü geldiğinde onları toptan vaftiz edebiliriz."

Bu sözlerin üzerinden bir yüzyıla yakın zaman geçmiştir. Bugün yalnızca yılbaşı gecelerini hatırlarsak yukarıda söylenen sözlerin gerçekleştirilme cihetinde oldukça büyük mesafeler katedildiğini görürüz. Osman Cilacı bu konuyu kitabında aktardıktan sonra "Bilmem okuyucu bu sözlerin ve stratejinin hala geçerliliği konusunda başkaca bir ilaveye ihtiyaç

³⁰ Murad W. Hoffman, 3. *Binyılda İslami Siyasetin Oluşumu*, (İstanbul: Çağrı yayınları, 2004), 62.

duyacak mıdır?” der.³¹

İslâm düşmanlarının sinsi ve kurnazca uyguladıkları bu faaliyetlerden ibret almalıyız. Biz Müslümanlar İslâm’ı tebliğ edelim derken telkin metodundan ziyade direkt olarak insanların davranışlarını değiştirmeye çalışıyoruz. Hâlbuki bir şahsın kanaatlerini doğrudan doğruya bu kanaatlerin yanlış olduğunu söyleyerek değiştirmeye çalışmak iyi sonuçlar vermez. Çünkü böyle bir teşebbüs, o şahıs tarafından inançlarına bir saldırı olarak yorumlanabilir. Neticede bizimle muhatap arasındaki iletişim kopar. İnsanlara bu yolla hiçbir şey öğretmek mümkün değildir.

Günümüzdeki insanların bir kısmı da dini konulara ve dindarlara karşı şartlanmış bir durumdadırlar. Bunlara dini konulardan bahsetmeye başlayınca “Bu beni irşad etmeye çalışıyor” veya “Bu beni cemaatine, tarikatına çekmeye çalışıyor” gibi düşüncelere kapılabiliyorlar. Bu düşünceleri taşıyanlar manen bize kendilerini kapatırlar. Bu yüzden bunlara bir şey öğretmemiz, kabul ettirmemiz bazen zor, bazen imkânsız bir hal alır. Böyle bir duruma düşmemenin yolu öğretme veya ispat etme kaygılarından uzak telkin metoduyla gerçekleşebilir.

Bunu nasıl yapacağız?

Yapacağımız telkinlerin tesirli olmasında en mühim husus bizim davranış ve üslûbumuzda kendini gösterir. Konuşmalarımızda hoca, tebliğci, cemaatine eleman arayan biri tavrıyla değil, arkadaş ve dost üslûbuyla konuşmalıyız. Çoğu zaman gündelik hayatla ilgili şeyler konuşurken araya bazı dini bilgileri de sıkıştırabiliriz. Bunlar az ama öz bilgiler olmalıdır.

Burada en ehemmiyetli olan bakış açısı üzerinde durmamız gerekir. Biz telkinle insanlara belli bir bakış açısı kazandırabilir ve onları yönlendirebiliriz.

Bir sanatkârın eseri değerlendirilirken, ya sanat yönünden ya da sanatkârı yönünden değerlendirilir. Mesela “Mimar Sinan Süleymaniye’yi 1551-1557 tarihleri arasında inşa etmiştir” diyebileceğimiz gibi, “Süleymaniye 1551-1557 tarihleri arasında inşa edilmiştir” de diyebiliriz. Birincisinde Mimar Sinan ön plana çıkarken, ikincide Süleymaniye ön plana çıkmakta ve Sinan unutulmaktadır.

İşte varlıklara bakarken ya Allah’ı aklımıza getirerek “Allah ne güzel yaratmış” diye bakarız. Ki bu Kur’ân’ın dünyaya, varlıklara bakış ve baktırma tarzıdır. Müminin de dünyaya bu pencereden bakması gerekir. Ya da Allah’ı aklımıza getirmeden varlıklara “Ne güzelmiş” diye gafilcesine bakarız. Günümüzdeki fenler kâinattan daima bu şekilde bahsetmektedirler. Bu fenleri okuyanlar da ister istemez esbâperest bir bakış açısına sahip olmaktadır.

Biz insanlarla sohbet esnasında, telkinle onların nazarını, yani bakış açısını değiştirebiliriz. Diğer ifadeyle telkinle onların dünyaya ve olaylara bakışını Kur’ânî bir bakış açısına çevirebiliriz. Örneğin “Yağmur yağıyor” değil de “Yağmur yağdırılıyor” dediğimiz zaman ilk önce tuhaf karşılanabilir, ama bu ifade zihinlerde iz bırakır. Bu sözümüzde telkin üslûbu var. Bu ifade de bir şeyi anlatıyor ve insanların böyle düşünmesini sağlayabiliyoruz.

Bir coğrafya öğretmeni talebelere dünyanın hareketlerinden bahsederken “Dünya hem kendi etrafında hem de güneş etrafında dönüyor. Daha doğrusu döndürülüyor. Dünya akıllı şuurlu olmadığından bunları kendiliğinden yapması mümkün değildir” diyebilir. Bu da bir telkin şeklidir.

³¹ Osman Cilacı, *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997), 35-

Telkinin insanın üzerinde çok büyük tesiri vardır. Fakat telkinin insan üzerindeki tesiri ancak, güvenilen, sevilen veya kendi alanında uzman kimseler tarafından yapılırsa gerçekleşir.

5. İnsanları Tenkit Etmemek

Tebliğde gaye muhataba bir fikri veya bir davranışı kabul ettirmek ve onu yanlış düşünce ve hareketlerden vazgeçirmektir. Tenkit bir tür saldırı olarak algılanacağı için, bu hareket onların savunma mekanizmalarını harekete geçirir ve yanlış olan durumun daha da pekişmesine yol açar. Dolayısıyla insanlara İslâm'ı anlatacak birinin tenkitten uzak durması gerekir.

Tenkitle doğru bile olsa, insanlar tenkitten hoşlanmazlar. Dale Carnegie *Dost Kazanma* kitabında şöyle der: “Kimi zaman düşüncelerimiz kendiliğinden değişir. Ama yanlış düşüncemiz söylenince suçlamaya karşı çıkarız, sertleşiriz. İnançlarımız oluşurken son derece dikkatsiz davranırız, ama biri bizi bu inançlarımızdan ayırmaya kalkıştığında şiddetli bir tutku ile karşı koyarız. Aslında bizim için inançlarımız fazla önemli değildir. Önemli olan şey özgüvenimizin tehdit edilmesidir. Küçük “benim” sözcüğü insan ilişkilerinde çok önemli bir yer tutar. Bu sözcüğü doğru kullanmak akıllılığın belirtisidir. “Benim yanağım” “benim ülkem”, “benim tanrım”, ... bu sözlerin hepsi aynı derecede güçlüdür. Sadece saatimizin yanlış veya arabamızın külüstür olduğu yolundaki eleştirilere gücenmekle kalmayız. Marstaki kanallardaki düşüncelerimizin, “Epictetus” sözcüğünü doğru telaffuz edemediğimizin, Salicin ilacının tıptaki önemini bilmediğimizin söylenmesinden de nefret ederiz.”³²

Tenkit insanların fikir ve davranışlarını değiştirmez, tam tersine tenkit eden şahsa ve fikirlerine karşı onları daha çok tahrik eder. Bu yüzden Kur’ân müminlerin müşriklerin putlarına sövmesini yasaklamıştır. “*Onların Allah'tan başka taptıklarına sövmeyin ki, onlar da haddi aşarak bilmeden Allah'a sövmesinler. Böylece biz her ümmete kendi amellerini câzip gösterdik; sonunda dönüşleri Rablerinedir; O da (dünyada) yaptıklarını kendilerine bildirecektir.*”³³

İslâmiyet tevhid dinidir ve İslâmiyet putları yıkmak için gelmiştir. Fakat her şeyin bir usûlü ve bir zamanı vardır. Mekke döneminde putlara sövmek müşriklerin inadını ve düşmanlığını tahrik edeceği için Kur’ân putlara sövmeyi yasaklamıştır. Fakat zamanı geldiğinde de bu putları yıkmıştır.

Putlar yalnız taştan odundan olmaz. Siyasi liderlerden, şarkıcılara, makam ve mevkiden, kadına, paraya varıncaya kadar, maddi manevi pek çok put vardır. Bilhassa “nefs”in bu putlar içerisinde ayrı bir yeri vardır. Peygamberimiz “*Allah katında dünyada ibadet edilen ilahların en gazab edilene hevadır*”³⁴ demiş ve nefisle mücadeleyi “cihadı ekber” olarak vasıflandırmıştır.³⁵

Asrımız “enaniyet” asrıdır ve insanlar nefislerini, nefsanî arzularını putlaştırmış durumdadır. Madem Kur’ân putperestlerin putuna sövmeyi yasaklıyor, öyle ise günümüz insanların putlaştırdıkları şeylere ve nefislerine hücum etmemiz de Kur’ân tarafından yasaklanmıştır diyebiliriz. Zira bu hal onların bize cephe almalarına sebep olur ve anlatacağımız

³² Dale Carnegie, *Dost Kazanma ve İnsanları Etkileme Sanatı*, (İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2000), 144.

³³ En’am, 6/108.

³⁴ Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu’cemu’l-kebir*, thk: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, (Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, 1994), 8/103, (No, 7502).

³⁵ Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcûlarifin b. Ali, *Fezû’l-kadîr Şerhu’l-Câmi’-s-sagîr*, (Mısır, el-Mektebetü’l-ticâriyyeti’l-kübrâ, 1356), 4/511. (No, 6107).

şeyleri anlatamayız, kabul ettiremeyiz. Dale Carnegi'nin dediği gibi “bal toplamak isteyen bal kovanına çomak sokmamalıdır.”

Peygamberimiz (s.a.v) şöyle buyurmuştur: *"İmandan sonra aklın başı insanın kendini diğer insanlara sevdirebilmesidir."*³⁶ *"Mümin ülfet eder ve ülfet olunur. Kendisiyle ülfet edilmeyende hayır yoktur."*³⁷ Bu hadisler binaen, başta muhatabın muhabbet ve güveni kazanılmalıdır. Bu ise insanları kırmamakla mümkün olur. Tenkit, hem insanları kırar hem de kin ve düşmanlığı netice verir.

İnsan fitratında etkiye, aynıyla tepkide bulunma arzusu vardır. Bir insanın hata ve kusurlarını sayıp döktüğünüz zaman karşınızdaki de hemen sizin hata ve kusurlarınızı sayıp dökmeye başlar. Bu hareketinizle onu değiştiremeyeceğiniz gibi, onun size düşman olmasına da sebep olursunuz.

Kur'âna hizmet, Kur'ân'ın tarif ettiği şekilde olmalıdır. İnsanları gücendirerek, kırarak yapılan nasihatlar, daha çok insanları bizden uzaklaştırır. Bunu ne Kur'ân tasvib eder, ne de sünnet. Bu hal karşınızdaki insandan çok bizim bir kusurumuzu ortaya koyar. Günahkârlara öfkeden ziyade şefkat edip “keşke kötülükleri bıraksa” diye temenni etmemiz gerekir. Tenkit ve zorla değil lütufla onları ıslah etmemiz gerekir.

Peygamberimiz bilhassa yeni Müslüman olanlara karşı oldukça hassas davranmış, onları kırmamaya dikkat etmiştir. Aynı zamanda başkalarının da onları kırıp gücendirmesini yasaklamıştır. Örneğin Ebu Cehil'in oğlu İkrime, İslâm'a düşmanlıkta babasından geri kalmamıştı. Mekke'nin fethinden sonra, İkrime Müslüman olmak için gelirken, Peygamberimiz etrafındakilere Ebu Cehil'in aleyhinde konuşmalarını yasaklayarak şöyle demiştir *"Ebû Cehil oğlu İkrime, sizin yanınıza mümin ve muhâcir olarak gelmektedir. Sakın onun babasına kötü söz söylemeyiniz. Zira ölüye kötü söz söylemek, diriye rahatsız eder, ölüye de bir şey erıştırmez."*³⁸

Peygamberimiz (s.a.v) –tabir yerindeyse- eski defterleri hiç açmamakla beraber, İkrime'yi üzecek, rencide edecek sözleri bile yasaklıyordu. Yeni Müslüman olanların rencide olmaması için peygamberimizin böyle bir emri var ama bu yalnız onlarla kayıtlı da değil. Peygamberimiz *"Ölülerinizin güzel taraflarını anlatınız!"*³⁹ ifadesiyle bunu şümullendirmiştir.

Tabii ki, buraya kadar bahsettiğimiz haller bütün günahkârlar ve bütün dinsizlere yönelik değildir. Müslümanlara karşı savaş açmış, onlara düşmanlık eden kimseleri bu anlattıklarımızdan istisna etmek gerekir. Fakat burada da dikkat edeceğimiz konu ilk hareket bizden olacaksa yumuşak bir üslup olması gerektiğidir. Kabalık, kabaların kabalığına karşı caizdir.

6. İnsanları Kırmadan Değiştirmek

İnsanları tenkit etmeyelim denince ister istemez “İnsanları tenkit etmeyeceksek, onların hatalarına göz mü yumacağız? Asıl tebliğ onların bu hatalarını değiştirmek değil midir?” soruları akla geliyor. Elbette insanların hatalarını düzeltmemiz gerekir. Fakat bunun da bir usûlü vardır. Tenkit hataları düzeltmez. İnsanların hatalarını düzeltmek için şunlara dikkat etmemiz gerekir:

a. Dolaylı Yoldan Konuşmak

³⁶ Ali el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl*, 3/9, (No, 5172, 5173, 5174).

³⁷ Ali el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl*, 1/141. (No, 679).

³⁸ Hâkim, Ebû Abdullah en-Nisaburî, *Müstedrek ale's-Sahihayn*, (Beyrut: Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 3/269 (No, 5055).

³⁹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, es-Sünen, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, tz.) “Edeb” 42 (No, 4900).

Nasihatte doğrudan hitap, çoğu zaman muhatabın savunma mekanizmalarını harekete geçirir. Hatasını savunan insan ise hatasını değiştirmemeye şartlanır. Dolaylı anlatım savunma mekanizmalarını harekete geçirmez. Aynı zamanda tesir de eder.

Dolaylı yoldan nasihat peygamberimizin uyguladığı bir metottur: Hz. Aişe (ra) şöyle der "Resulullah (aleyhissalâtu vesselâm) bir adamdan kendisine menfi bir söz ulaştığı vakit: "Falan niye böyle söylemiş?" demezdi. Fakat: "İnsanlara ne oluyor da şöyle şöyle söylüyorlar?" derdi."⁴⁰

Dolaylı anlatım metodu, muhataplar üzerinde doğrudan anlatımdan daha çok tesir eder. Namaz kılmayan birine "Allah'ın bu kadar nimetlerine mukabil senin de namaz kılarak ona şükretmen gerekir" ifadesi doğrudan anlatımdır ve muhatabı rencide edebilir. Şöyle diyebiliriz "Allah'ın bize bu kadar nimetlerine mukabil, bizim de ona namaz kılarak ibadet etmemiz, şükretmemiz gerekir." Bu tarz hitapta muhatabı karşımıza almadık. Onunla kendimizi aynı kategoriye koyup ona göre konuştuk. Bizim ondan farklı üstün bir konumda olmadığımızı hissettirdik. Muhatap bu ifadelerden rencide olmaz.

"Sen" diyerek yapılan hitaplarda ise, biz ona nisbetle üstün bir konumda oluruz. Yaptığımız nasihatla da onu tenkit etmiş oluruz. Bu da ister istemez muhatabın "savunma mekanizma"larını harekete geçirir. Ve kendini müdafaaya başlar. Bu hal nasihatı tesirsiz ve neticesiz bırakır.

b. İltifat Edip, Arkasından Hatayı Düzeltme

Diyelim ki, eşinizle yemek yiyorsunuz. Yemek biraz tuzlu. "Şu yemeğe tuz atarken biraz dikkatli olamaz mısınız?" dediniz. Haklısınız. Fakat yine de bu hanımınızı gücendirecektir. Çünkü o yemeği hazırlamak için yorulmuştur. İnsan hatadan hali değildir. Siz onun çalışıp yorulmasını görmediniz, fakat hatasını gördünüz. Bu hal ister istemez savunma mekanizmalarını harekete geçirecektir.

Diyelim ki: Önce "Karıcığım yemek için çok uğraştığın belli oluyor. Yemek hakikaten çok güzel olmuş eline sağlık" dediniz ve ilave ettiniz "Fakat tuzu biraz fazla olmuş galiba". Bu tarz belki de hanımınızın tebessüm etmesine ve hatasını kabul etmesine sebep olacaktır.

Bir insana ilkönce onun iyi, güzel taraflarını takdir edip, övüp, arkasından da eksiğini veya yapması gereken şeyleri söylediğimiz zaman, bu muhatabımızı kırmaz gücendirmez, aynı zamanda bizim istediğimiz şekilde hareket etmesine de vesile olabilir.

Dale Carnegie şöyle der: "İnsanları kızdırmadan, sıkmadan, hiddetlendirmeden ıslah etmenin ve değiştirmenin ilk kuralı şudur: Samimi takdir ve övmekle söze başlayın. (..) Bir insan övüldükten sonra kusurunun söylenmesine tahammül eder. Berber de insanı tıraş etmeden önce sakalını sabunluyor."⁴¹

Peygamberimiz (s.a.v) İbni Ömer hakkında "İbni Ömer çok iyi bir insandır. Keşke teheccüd namazı da kılsa" buyurunca, bunu duyan İbni Ömer o günden sonra teheccüd namazını bırakmadı.⁴²

Bir sahâbeye hitaben de şöyle buyurdu "Allah seni güzel yaratmış, sen de ahlakını güzelleştirdi."⁴³

⁴⁰ Ebu Davud, "Edeb" 6 (No, 4788).

⁴¹ Dale Carnegie, *Dost Kazanma*, (İstanbul: Âlem Yayıncılık, tz.), 220, 215.

⁴² Buhârî, "Teheccüd", 2.

⁴³ Ali el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl*, 3/6 (No. 5157).

Burada şu akla gelebilir: Peygamberimiz (s.a.v) “*Meddahların yüzüne toprak saçınız*”⁴⁴ buyurduğuna göre, insanları yüzlerine karşı övmek dinen, ne derece doğru olur?

İmam Gazâlî meşhur eseri *İhyâ*'da insanları methetmekle ilgili bir bölüm açmış ve insanları yüzlerine karşı övmenin bazen haram, bazen de caiz olacağını delilleriyle ortaya koymuştur. İmam insanları yüzlerine karşı medhetmenin haram oluşunu ve zararlarını 6 maddede toplamıştır. Medhin zararlı oluşunun 4 sebebi medheden şahısla ilgilidir. Onlar da kısaca şöyledir.

1. Övmeye mübalağalara ve yalana düşmektir ki bu haramdır.
2. Överken riyakârlığa düşmektir. Bu yüzden hadisi şerifte “*Meddahların yüzüne toprak saçın!*” denilmiştir.
3. Bilmesine imkân olmayan hususlarda övmek.
4. Zâlim ve fasık bir insanı övmektir. Peygamberimiz (s.a.v) “*Fasık övüldüğü zaman Allah gazaba gelir*” buyurmuştur.⁴⁵

İşte bu dört madde öven kimselerin içine düştükleri hatalardır ki tamamen Kur’ân ve sünnete muhaliftir. Geriye kalan iki madde övülen kimseyle ilgili mahzurlardır. Onlar da:

Medhedildiği için gurur ve kibre girmektir.

Övülen kimse yaptığı amellerin yeterli olduğunu düşünerek tembelleşmeye başlar. Bu yüzden peygamberimiz arkadaşını öven biri için “*Adamın boynunu kırdın*”⁴⁶ buyurmuştur.⁴⁷

Bütün bunların neticesinde, bir insanı ıslah etmek, İslâm’ı yaşamasını temin etmek istiyorsak, -yalana, mübalağaya, riyaya düşmemek şartıyla- ona iltifat etmek, bazı hasletlerini ön plana çıkarıp övmek, arkasından da yönlendirici bazı sözler söylemek dinen mahzurlu olmadığı gibi menduptur da denilebilir.

Biz de bu üslûbu muhataplarımıza uygularsak başarı kaydedeceğimiz muhakkak.

Muhataplarını tenkit edici, tehdit edici, âmirane konuşmalar, daima aksülamel yapa gelmiştir. Bu tarz konuşmalar her zaman (ama her zaman) İslâm’a ve Müslümanlara zarardan başka bir şey getirmemiştir.

Sonuç

Peygamberimizin vefatından sonra tebliğ vazifesi ümmete tevdi edilmiştir. Yüzyıllar boyunca ümmet bu vazifeyi yerine getirmiş, milyonlarca insan bu sayede Müslüman olmuştur. Fakat son yüzyılda âlimlerin azalmasıyla insanlara yol gösterecek kimseler azalmış, tebliğ faaliyeti yapanlarda nasıl hareket edeceklerini bilmedikleri için bazı yanlışlar yapmışlar, bu ise ümmete fayda değil zararlar getirmiştir.

Tebliğ esnasında tebliğdeki üslûbun yani tebliğin nasıl yapılması gerektiğinin bilinmesi çok önemlidir. Bu üslûbun bilinmesiyle tebliğ yapanla muhataplar arası problemler en aza indirilirken, tebliğinde başarılı olması mümkündür. Burada üzerinde durduğumuz 6 konuyu şöyle hülâsa etmek mümkündür:

İslâm’ı tebliğ etmeye çalışanlar önce muhatapların güvenini ve muhabbetini kazanmalıdırlar. Çünkü insanlar güvendikleri ve sevdikleri insanların sözlerini kabul etmeye daha meyillidirler. Bu güven ve muhabbeti ise, yumuşaklığımız, nezâketimizle kazanmamız

⁴⁴ Müslim, “*Zühd ve’r-rekâik*”, 14 (No. 3002)

⁴⁵ Ali el-Müttakî, *Kenzü’l-ummâl*, 3/575 (No. 7964).

⁴⁶ Buhârî, “*Şehâdât*”, 16.

⁴⁷ Gazâlî, Ebû Muhammed, *İhyâ ulûmi’-d-din*, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1975), 3/355.

mümkündür. Kırıcı ve kaba insanlar insanlar tarafından sevilmez ve terk edilirler. Tebliğ edeceğimiz konuları yalnızca “Bu farzdır, şu haramdır” şekliyle değil de, bunlardaki hikmetleri anlatarak, muhatabı ikna ederek anlatmak gerekir. Çünkü bu zamandaki insanların dine bağlılığı, teslimiyeti kırıldığı için onların dine bağlılığını ancak ikna ederek sağlayabiliriz. Bazı konuları telkin yaparak dolaylı yoldan ve kırmadan yapmakta mümkündür. Bilhassa insanların hatasını düzeltmek istediğimizde onları tenkit ederek kırmadan kaçınmamız gerekir. Çünkü tenkit insanların düşmanlıklarını netice verir. Hataları düzeltirken ya dolaylı yoldan hatayı düzeltmeye çalışmak gerekir, ya da önce muhatabın hoşuna giden şeyler söylendikten sonra hata söylenmelidir. İnsanlar önce iltifat edilip, sonrasında hata söylendiğinde çoğu zaman kızmazlar.

Tebliğdeki üslûp elbette burada saydığımız 6 maddeyle sınırlı değildir. Fakat bu konular toplumda çoklukla karşımıza çıkmaktadır. Bu konular hakkında bilgisi olmayan tebliğciler kazanılacak insanların kaybedilmesine sebep olmaktadır. Bilgisi olanlar ise faydalı tebliğ faaliyetleriyle insanları kazanmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Ali el-Müttakî. *Kenzü'l-ummâl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Arnold, Thomas Walker. *İntişarı İslam Tarihi*. Ankara, Akçağ Yayınları, 1982.
- Bediüzzaman Said Nursî. *Mektubât*. İstanbul: Altınbaşak Neşriyat, tz.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. *Müsnedü'l-Bezzâr*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Brown, J. A. C. *Beyin Yıkama ve İkna Metodları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2000.
- Brown, J. A. C. *Siyasal Propaganda*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Carnegi, Dale. *Dost Kazanma ve İnsanları Etkileme Sanatı*. İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2000.
- Carnegi, Dale. *Dost Kazanma*. İstanbul: Âlem Yayıncılık, tz.
- Carnegi, Dale. *Public Speaking And Influencing Men In Business*, New York, Association pres, 1939.
- Cilacı, Osman. *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Durmuş, İsmail. “Üslûp” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, tz.
- Freedman, J. L. *Sosyal Psikoloji*. İstanbul: İmge Kitabevi, 1993.
- Gazâlî, Ebû Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-din*. İstanbul: Bedir Yayınları, 1975.
- Hâkim, Ebû Abdullah en-Nisaburî. *Müstedrek ale's-Sahihayn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

- Hoffman, Murad W. 3. *Binyılda İslami Siyasetin Oluşumu*. İstanbul: Çağrı yayınları, 2004.
- Mehmed Vehbi Efendi. *Hülâsatü'l-Beyân*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1979.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcûlarifîn b. Ali. *Feyzü'l-kadîr Şerhu'l-Câmi's-sagîr*. Mısır, el-Mektebetü'l-ticâriyyeti'l-kübrâ, 1356.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, trz.
- Suyûtî, Ebû Abdurrahman. *ed-Dürrü'l-mensûr*. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1993.
- Suyûtî, Ebû Abdurrahman. *el-Hasâisü'l-Kübra*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tz.
- Sühreverdî, Ebu'n-Necib. *Yönetenlerin Yönetimi*. b.y.: Tercüman 1001 Temel Eser, tz.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî, Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, 1994.

İRŞAD VE TEBLİĞİN TEMELİNİ TEŞKİL ETMESİ AÇISINDAN PEYGAMBER VE MÜRŞİD ÖZELLİKLERİ

Veysel KASAR*

Giriş

Din, kaynağı açısından ilahi, uygulama alanı itibari ile beşeri yönleri olan bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda din, irşad ve tebliğle devam eden bir kurumdur. Bu vazife ilkin, seçkin kişiler (resül ve nebiler) tarafından yapılmıştır. Bilahere, irşad ve tebliğ emaneti, alimlerin omuzlarına intikal etmiştir. Bu süreçte dinin anlaşılması ve dini hayatın yaşanılır bir olgu halinde hissedilmesi irşad ve tebliğ faaliyetlerinin sağlıklı ve uygun şekilde yapılması ile mümkündür.

İrşad, insan ve yaratılmışların olduğu bir ortamda aklî ve hissî bir zaruret olarak görülmektedir. Çünkü insan değişen bir varlıktır. Hayır-şer, fayda-zarar, hak-batıl, iyi - kötü, istek-ideal, akıl-heves... bütün yönlerden insanın halden hale girme kabiliyeti vardır. Bu durum insanı dinamik, esnek, hareketli, yeni bilgi ve uygulamalara istekli hale getirmektedir. Bu temel kabiliyet, fırsat ve imkan olarak karşımıza çıkar.

Bu imkandan istifade etmenin nübüvvet kurumu açısından temelini teşkil eden bazı özellikler vardır ki, Allah teâlâ yüce dinini peygamberlerdeki bu özellikler vesilesi ile insanlık alemine sunmuştur. Bunlar peygamberlerin irşadı için taşıması gereken temel vasıflardandır. Sıdk, emanet, tebliğ, fetanet ve temsil gibi. Bu vasıfları taşımayan bir peygamber düşünülemez.

Peygamberlerin vefatından sonra bu vazifenin alimlerin omuzunda olduğu gerçeğinden hareketle, alimlerin ve kendini insanları irşada layık görenlerin de bu sıfatlar ile mücehhez olması gerekir.

Bu tebliğde itikadi bir husus olan peygamber sıfatlarının aslında her bir mü'minin de temel vasfı olduğu, olması gerektiğine dikkat çekilecektir. Çünkü insan her zaman ve halde, kendine yönelik zararlı duygulardan temizlenmeye ve ideal sıfatlara tutunmaya ihtiyacı vardır. Aksi halde irşad ve tebliğden beklenen netice alınamaz...

1-Nübüvvetin Mahiyeti

Kelam alimleri, inanç problemlerini uluhiyet, nübüvât ve sem'iyât olmak üzere üç esasa ilişkili şekilde ele almaktadırlar. Peygamberlik Allah ile varlık alemi arasında köprü ve bağ oluşturmaktadır. Bu bağlamda nebi, “kendisine vahyedilene tebliğ etmek üzere Allah Teâlâ'nın gönderdiği (insanlar arasından seçtiği) insan”dır. Kelamcılar, Peygamber göndermenin sayısız faydaları olduğu için, risalet ve nübüvveti “*Allah'ın dilediği kullarına verdiği bir rahmet ve lutûf*” olarak nitelemişler; nübüvvetin O'nun ilim, hikmet ve iradesinin sonucu olduğunu ifade etmişlerdir.¹ Allah'ın hayat, ilim ve kelam gibi sıfatları olduğu biliniyor. Bunlardan Kelam sıfatı, nübüvveti gerektirmektedir. Bütün peygamberler, mütevatir bir haberle, Allah'ın Kelam sıfatına sahip olduğunu bildirmişlerdir. Peygamberlerin bu haberi vermedeki doğrulukları da, Kelam sıfatına (kitaba) bağlı olmadan mu'cizeye dayanır. Çünkü Kelamın zıddı, susma, dilsizlik gibi eksiklik ve kusurdur.² Allah hakkında bu türden bir eksikliği düşünmek ise muhaldir.

* Doç. Dr. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Sa'düddin Mesud b. Ömer Teftazânî, *el-Makasid*, çev. İrfan Eyibül (İstanbul: T.C.Yazma Eserler Kurumu y., 2019), s. 619.

² Nureddin Ahmed b. Mamud b.Ebi Bekir Sâbü'nî, “el-Kifâye fi'l -hidâye”, thk.: Muhammed Aruçi (İstanbul: ISAM Yayınları, 2014), s. 113, 119, 120.;Teftazânî, *el-Makasid*, s. 546.

Teftazânî'nin kısa açıklamasından görüleceği gibi, nübüvvet Allah'ın sıfatlarına dayanır, onların gereğidir. Bunu kısaca, şöyle de ifade edebiliriz: Varlıktaki en geniş fiil hayat sahiplerinin yaratılmasıdır. Sayısız hayatlar, yaratanın ilim, irade, kudret, işitme gibi zati - sübutî sıfatlarını hadsiz hüccetler ve bürhan seviyesindeki deliller ile göstermektedir. Canlıları yaratan Zâtın; bitki, hayvan, insan ve sair yaratıklara hayat verenin hayatsız olması; hayatı ve ilmi olanın, konuşma (kelam) sahibi olmaması düşünülemez. Bu da risalet ve nübüvveti göstermektedir.

Nübüvvetin Allah'ın lutfu olduğu insan, tabiat ve kainattaki işleyişten de anlaşılabilir. Her yeni doğan çocuk bütün ihtiyaçlarını görebilecek azalar ile donatılmış; dünya da insanların çeşitli maddi - manevi arzu, istek ve duygularına yönelik her eksikliği telafi edecekleri nimet ve imkanlar ile yaratılmıştır. Çocukların en hayati gıdası olan süt annelerin sinesine konmuş; şefkat, merhamet, sevgi ve ilgi, ebeveynin vicdan ve kalbine saklanmıştır. İnsan türüne gerekli olan aklı, bedeni ahlaki kabiliyet ve yetenekler farklı insanlara mutlak eşitlikten uzak şekilde dağıtılmıştır. Bu durum karşılıklı yardımlaşmanın da temelidir. Üstün yetenekler az sayıda ihsanlara verilmiştir. Allah dünyevi işlerde bir kısım insanları üstün yetenekli yarattığı gibi, nebi ve rasülleri de insanın bu dünyadaki vazifesi, Allah'tan gelen haberi (vahyi) anlamaya yönelik özel, yüce bir kabiliyetlerle donatmıştır.³

Zenginlik, liderlik, ilim ve hakimiyet gibi imtiyazları yüzünden Mekke müşrikleri, “kendilerine vahiy gelmedikçe iman etmeyeceklerini” söylediler; halbuki, Allah açıkça bildiriyor ki, “nübüvvet/risaletin “kime verileceğini en iyi bilen Allah'tır.”⁴ Allah her topluma elçi göndermiştir. O insanları, kulluk vazifeleri ve uluhiyeti tanıtmada rehbersiz, sahipsiz bırakmamıştır. “Hiçbir ümmet yoktur ki, içlerinden bir uyarıcı gelip geçmiş olmasın.”⁵ “Her ümmetin bir peygamberi vardır.”⁶ âyetleri bu sünnetullahı anlatırlar.

Nebi ve Rasüllerin vazifesi Allah'ın insanlığı ıslah ve hidayet etmesinde vesile olmasıdır. Onlar birer insan olarak seçilmiştir. Çünkü “dünyanın sakinleri insanlardır”.⁷ Cebrail as, ilahi izin ve rıza ile, Allah'tan vahyi alıp rasül ve nebilere ulaştırır. Melek ve mülk kelimeleri yönetmek ve kuvvet sahibi olmak açısından aynı köke dayanır. Bu sebeple, vazifeli melek, vahiy gerçeği ile elçileri, Allah'ın emri çerçevesinde vahiyle yönetir.⁸ Kur'anda ismi geçen Nuh, Hud, Salih, Şuayb, Musa, İsa peygamberlerin (asm) kendi kavimlerine ve belirli bölgelere gönderildiği ifade edilir.⁹ Ancak son peygamber Hz. Muhammed'den (asm) bahseden ayette, “O'nun bütün insanlara müjdeci ve uyarıcı olduğu”, “göklerin ve yerlerin hakimi olan Allah tarafından”, “alemlere rahmet olarak gönderildiği”,¹⁰ bildirilmiştir.

2-Akıl Açısından Nübüvvet

Ehl-i Sünnet alimlerine göre nübüvvet kurumu Allah'ın bir fiili olarak mümkün / caiz olan bir husustur. Bir kısım alimler de, nübüvvetin, Allah hakkında, “hikmetinin gereği” anlamında vacip olduğu düşüncesindedir. Berahime ve Sümeniyye ise nübüvveti, aklın insana yeterli oluş şüphesi ya da şeriatların akla aykırı olduğu (iddiası) ile reddetmiştir. Müslümanlar, Allah'ın kulları hakkında emir ve nehiy, mübah ve sakıncalı şeyleri bildirmesinin aklen mümkün olduğunu söylemişler; mülk sahibi mülkü üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunabilir

³ Afzalur Rahman, *Ansiklopedia Of Seerah, (Siret Ansiklopedisi)*, çev. Kenan Sönmez (İstanbul: İnkılâp (Yeni Şafak), 1996), II/6/14, 15, 16.

⁴ En'am, 6/124.

⁵ Fâtır, 35/24.

⁶ Yunus, 10/47.

⁷ İsrâ, 17/95

⁸ *el-Müfredatü fî garibi'l-Kur'an*, thk. Ebu'l Kasım Hüseyin b. Muhammed Isfahânî - M.Seyyid Kelânî (Beyrut: Daru'l -Marife, Tarih yok), s.472.

⁹ A'raf, 7/59-,65,71,73,85;Secde, 32,23;Âl-i İmrân3, 48-49;

¹⁰ Sebe', 34/28; A'raf,7/158; Enbiya 21/107

demişlerdir. Ezeli kelamın hakikatı emir ve nehiy olması sebebi ile Kelam sahibi kullarından bir kısmına seçkin kişileri vazifeli olarak gönderebilir. Peygamber olarak seçilenler, Allah'ın vahyi ile insanlara dünya ve Ahiret hayatının faydasına olanları bildirirler; insanların tecrübeleri ile bilme imkanı olmayan veya çok uzun zahmetler ile bilecekleri şeyleri açıklarlar.

İnsan kendi menfaat ve zevkine göre harekete düşkün olduğu için, ilahi rehberler olmaz ise, insanlık kısa sürede birbiri ile husumetlere düşer ve ölümler ile insan nesli helak olurdu. Halbuki “Allah teâlâ peygamberler ile insanların aklına çirkin işlerden çekinme, makul olanlara da istek ve ragbet koymuştur. Şârî'nin insanlara ulaşan ilgili emirlerini açıklayanlar peygamberlerdir.”¹¹

Mâturidî nübüvvetin ispatının tevhidden sonra geldiğini ifade ettiği Kitau't-Tevhid'de, Allah'ın kâinattaki fiillerinin onun Hakîm olduğunu gösterdiğini belirtir. İnsanın Allah'ın emri ve nehiyi ile ilişkisi bakımından hikmeti şöyle açıklar: “Canlıları kudretlerinin bitimine (ecel) kadar yaşatmak üzere ömürlerini gıdalara bağlamış, sürekliliği ve uzun ömürlülüğü insanlara sevdirmiştir. Şayet Allah onlara yönelik bir takım emir ve yasaklar çıkarmasaydı, herkes arzu ve şehvetleri ile birlikte sürekliliği ve ömrünün devamını umduğu şeye hızla yönelecek, hemcinsleri de aynı şeye aynı yönelişi gösterecekti. Böylece aralarında tartışma ve çekişme meydana gelecek, bu da onları birbirini ortadan kaldırmaya sevk edecekti. Bunda da sürekliliğe sebep olan şeyin mahvolmaya sebep teşkil etmesi endişesi vardır. Şu halde, dînî müeyyideler olarak vaad ve tehdit içeren helâl ile haramların belirlenmesi ve emirle yasağın çıkarılması gerekli olmuştur; ta ki herkes kendisine ait olanla olmayanı birbirinden ayırsın, bu suretle her türlü tecavüzdten emin olsun ve hayatı korunmuş bulunsun.”¹² Aklın ve naklin birlikte varlığını onaylayıp ispat ettiği nübüvvetin maddi - manevi her türlü mirası şüphesiz seçkin elçilerin yüce sıfatları ve gayretlerine bağlıdır. Maturîdî'den yapılan nakil, nübüvvet kurumunun, psikolojik ve sosyolojik temelini ortaya koymaktadır. İnsan medenî bir tabîatta yaratılmıştır; ne var ki, medenî ortamın kaide ve kurala bağlı olmadan oluşması mümkün değildir. Herkesin kendi “arzu ve isteklerini” gerçekleştirmek için yarışması, medenî hayatı vahşî bir mücadele sahnesine çevirir. İnsan ilişkilerinde Allah'ın emir ve yasakları; Ahiretteki ödül ve cezadan daha müessir bir terbiye sistemi yaktır.

Nübüvvet psikolojik olarak insandaki ihtiyaçların ancak ilahi bir rehberlikle giderileceğine de işaret etmektedir. İnsanların istekleri sınırsız, güç ve imkanları ise sınırlıdır. İnsan istek ve arzularının bu dünyada giderilmediği ve giderilmesi imkanı olmadığını farkındadır. “Bu durum insanda öldükten sonraki hayatla ilgili korku, güvensizlik ve belirsizlik oluşturmaktadır. İnsan bu belirsizliği tolera edemeyince bunalıma sürüklenir; peygamberler ise ahirete dair verdikleri bilgi ile insana huzur ve tatmin sunmaktadır.”¹³

4-İslâma Davette Aşamalar

İslâm da'veti, Resûlullah'ın hayatında, bi'setinden vefatına kadar dört devre geçirdi.

1. Gizlice da'vet. Üç yıl devam etti.

2. Devre: Savaş olmadan yalnızca dil ile açıktan yapılan da'vet. Bu da hicrete kadar devam etti.

3. Devre: Haddi aşanlarla ve kötülüğe başvuranlarla savaşmakla birlikte, açıktan da'vet.. Bu dönem de, Hudeybiye anlaşmasına kadar sürdü. (Mekke'nin fethine kadar)

4.Devre: Allah'a da'vet yolunda engel olarak çıkan veya müşriklerden, inkarcılardan ve

¹¹ Sâbü'nî, “el-Kifâye fi'l -hidâye”, s. 176-179.

¹² Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâturidî, *Kitabu't-Tevhid*, thk. Muhammed Aruçi Bekir Topaloğlu (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi İSAM, 2017), s. 222, 224.

¹³ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi ve Bilim* (İstanbul: TİMAŞ y., 2017), s. 214, 227.

puta tapanlardan- da'vet ettikten ve da'veti bildirdikten sonra- İslâm'a girmekten kaçınan herkesle savaşarak, açıktan yapılan da'vet... Bu dönem, İslâm'daki cihad hükmünün ve islâm Şeriatının, üzerinde karar kıldığı ve son şeklini aldığı dönemdir.¹⁴

Davetin her aşamasının kendine ait şartları vardır. İlk dönemde, Hz. Muhammed'e karşı, takip, tehdit, suikast, tazip, tahkir türünden her çeşit düşmanca tavırlar sergilenmiştir. Nübüvvetin onuncu senesinde Ebu Talip ve Hz. Hatice'nin vefatı ile birlikte bu süreç amansız bir hale gelmiştir. Taif'te taşlanıp ayakları kanlar içinde kalmış, insanlara tebliği ulaştırmak için çabalarken panayırlarda Arap kabilelerine birkaç ayeti okumak istediği her seferinde, Ebu Lehep ve Ebu Cehil gibi en yakınlarının, üzerine çamur atmak ya da sözünü engellemesine maruz kalmıştır. Velid b. Mugire, Ümeyye b. Halef, Nadir b. Haris, Ukbe b. Muayt, Hakem b. Ebi'l Âss, onun yoluna diken serdi, namaz kılarırken alay ettiler, üzerine hayvan pislikleri savurup secde ederken üzerine attılar. Hatta bir keresinde secde ederken boğmak için boynuna bez bağlamışlar ve Hz. Ebu Bekir yetişmiş, "*Rabbim Allah'tır dediği için bir adamı öldürecek misiniz!?*" diye feveran etmiştir! Üzerine atılanları da kızı Fatıma temizlemiştir.¹⁵

Mekke devrinde yaşananlar onu davetten geri çeviremedi. Hz. Muhammed (asm), Mekke'de kaldığı süre içinde her yıl, Ukaz, Mecenne ve Mina'da gerçekleşen panayırlara gitti, Arapları, "Cenneti kazanma karşılığında dini yaymak için kendisini korumaya" davet etti. Evs ve Hazreç'lilerden ilk Müslüman olanlara Medine'ye giderlerken, "*Rabbimin mesajını tebliğ edinceye kadar arkamda bana destek olacaksınız,*" diye uyarıda bulundu. Birinci Akabe biatında Müslüman olanlara, "hiçbir şeyi Allah'a ortak koşmayacaklarına, hırsızlık ve zina yapmayacaklarına, çocuklarını öldürmeyeceklerine, birbirlerine iftira etmeyeceklerine ve Resûlullah'a (asm) iyilikte isyan etmeyeceklerine söz vererek kadınlar biatiyle biat ettiler. Resûlullah (asm) şöyle dedi: "*Eğer bunları yerine getirirseniz cennet sizin olur. Bunlardan bir şeyi yerine getirmeyenlerin durumu Allah'a kalmıştır. İsterse cezalandırır, isterse affeder.*"¹⁶

Daru'l-Erkam'ın evi davetin stratejik bir aşamasını temsil eder. Sahabinin bir çok büyüğü bu evde İslâmı kabul etmiş, ihlas, sıdk, samimiyet ve kararlı duruşu, fiilen burada içlerine sindirmiştir. "Dâru'l-Erkam'da İslâmın sadık ve samimi davetçi kadrosu oluştu. Burada yapılan çalışmalar, İslâm'ın cihan hakimiyetini sağlamak üzere atılan adımları perçinleyen kıymetli çalışmalardır. Hicret sonrasında Medine'de İslâm'ın yayılmasında ve İslâm'ın kitleye mal edilmesinde rolü olan Mus'ab b. Ümeyr de burada yetişti. Hz. Peygamber zulmün arttığı Mekke'de, Ömer'in İslamiyeti kabul etmesine kadar bu evde 3 yıl kadar kaldı. (615-617)"¹⁷

5-Peygamberlerin İrşatla İlgili Sıfatları

Kelam alimleri, sıdk, emanet, ismet, fetanet ve tebliğ niteliklerini, peygamberlerde vazifelerinin gereği bulunması vacip nitelikler arasında saymaktadır. Allah'ın elçilerinin kullar üzerindeki hüccet olma vasfı (sarsılmaz delil ve rehber olmaları) üstün sıfatlar ile donatılmış olmayı gerektirir.¹⁸ Çünkü Allah teâlâ, "*Peygamberleri müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik, ta ki insanların Allah'a karşı bahaneleri olmasın.*"¹⁹ buyurmaktadır. Bunların her biri, peygamberlik kurumundan beklenen, ilahi irade ve hikmetin gerektirdiği maksatların

¹⁴ Ramazan el-Butî, *Fıkhu's-Sîre*, çev. Atik-Ümit Aydın-Demirhan (İstanbul: Bilge Adam y., 2006), s.89.

¹⁵ Mevlânâ Şiblî, *Büyük İslam Tarihi Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğru (İstanbul: Eser Neşriyat y., 1977), 1/185-194.

¹⁶ Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî) İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, Dizi Edtr.: Adnan Demircan, çev. Heyet (İstanbul: Siyer Yayınları, 2014), 1/203, 204, 205-6,. (Not: İlk Akabe beyatında henüz cihada izin olmadığı için, bu beyata "kadınlar beyatı" denilmiştir.)

¹⁷ Ahmet Önkal "Asr-ı Saadette İslama Davet Metodu", *Bütün Yönleri ile Asr-ı Saadette İslam* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2008), 2/76-77.

¹⁸ Kollektif, *Sistematik Yaklaşımla Kelâm*, (Mustafa Sönmez: Nübüvvet-II.) (İstanbul: KLM Yayınları, 2021), s.372.; İbrahim Lakanî, *Kitabu Şerh-i Savi Ala Cevhereti't-Tevhid*, çev. Beytullah-Mithat Acat (Ankara: Kalkan Mtb. y., 2010), s.144.; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 1/131.

¹⁹ Nisa, 4/165.;

gerçekleşmesi için akli ve nakli birer zarurettir. Aynı sıfatların belirli nispet ve ölçüde mürşitlerde de bulunması irşat ve tebliğ vazifesinin gereklerindedir. Bu sıfatlar bir anlamda, peygamberlere özel birer ayrıcalık değildir. Peygamber sıfatlarından bazılarının vahy ve Allah'ın müdahalesini gerektirdiği (ismet gibi) bilinmektedir. Ancak ismetin dışında kalanlar kesbi ve iradi olmaları sebebi ile irşat ve tebliğle ilgilenen herkesin kazanması mümkün olan niteliklerdir.

4.1. İsmet:

Sözlükte **asm** kökünden türemiş bir isimdir. Allah'ın peygamberleri temiz bir yaratılışa sahip kılması, bedenî üstünlük vermesi, zafer ve kararlılık lutfetmesi, iç huzuru yaratması ve hayra muvaffak kılması suretiyle kendilerini koruması” şeklinde tarif edilmiştir. Ya da, “Allah'ın, kulunu cezalandıracağı kötü şeylerden koruması, ona engel olması” olarak da ele alınmıştır.²⁰ Peygamberde ismet, Allah'tan haber verdiği hususta sadık olması, yani peygamberin getirdiği haberin, haber verenin haberine mutabık olması gerekir.

İbn Teymiyye'ye göre ismetin farklı boyutları vardır: Peygamber haber verenin haberine kasten veya hataen her hangi bir muhalefet edemez. İlahi vahyin şeytanlara karşı korunması, ilahi vahiyle şeytani vahyin ayrılması temyiz edilmesi için koruma (ismet) peygamberin şahsında bir niteliğe dönüşür. Peygamberlerin Allah'tan tebliğ ettikleri hususlarda masum olmalarının anlamı budur. Bu Furkan kelimesi ile de ifade edilir. İlhamı açık olan insanlar ilahi ilham ile şeytani olanı karıştırabilir. Şeytanlar günahkar insanlara ve birbirlerine vahyederler. Peygambere gelen vahyin korunmuş olması peygamberlerin tebliğ ettikleri temel inanç ilkeleri, ibadetler gibi vahyen gelen her şeye güven bakımından önemli hale gelmektedir.²¹ O'na göre, Allah, vahiy hususunda peygamberleri her açıdan izler.

İrşadla ve tebliğin gerçekleşmesi açısından en önemli sıfat İsmettir. Günahattan korunmak ve hayırlı işlerde muvaffakiyet diye özetlenebilir. Bu sıfat Peygamberlerin üsve-i hasene²² (güzel bir örnek) olmalarının temelidir. Kur'anda peygamberlerin insanlığa örnek teşkil eden rehberler olarak seçildiklerini ifade eden bu kelime, onların irşad ve tebliği için olmazsa olmaz bir durumdur.

Diğer mürşit insanlar hakkında ismet, günahattan kaçınmak ve takvaya tutunmak olarak düşünülebilir. Bir insanın kendine fayda getirmeyen “din kisvesine” sair insanlar da itibar etmezler. İnsanlar ancak bu sıfatları taşıyanları örnek alır, ardında gider.

4.2. Tebliğ:

Tebliğ rasül ve elçinin temel vazifesidir. Peygamberin vazifesi vahyi ve Allah'tan alınan emaneti insanlara iletmektir. Tebliği kabul eden kendi faydasına, reddeden de yine kendi aleyhine bir yola gitmiş olur.²³ Peygamber bunu yapmazsa elçiliğe ihanet etmiş olur:

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ
إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ

“Ey Resûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun.”²⁴ Allah peygamberin görevinin ne olduğunu açıkça bildirdiği gibi şüpheye yer bırakmayacak şekilde, görevinin ne olmadığını da bildirmiştir. Peygamber insanlara bir bekçi değildir.²⁵ Bekçi olmamak, “insanların teklif ve sorumluluğu üstüne alması gerektiğine”

²⁰ Mehmet Bulut, “İsmet” *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDViA, 2001), 23/134-136.

²¹ Bünyamin Okumuş, *İbn Teymiyye'ye Göre Vahiy ve Peygamberlik* (Ankara Okulu Yayınları, 2012), s.374.

²² Ahzâb, 33/21; Mümtetine 60/4, 6.

²³ Yunus, 11/108

²⁴ Maide, 5/67.

²⁵ Yunus, 11/41,108; İsra' 17/54; Hud,11/86; Zümer, 39/41; Şura,42/86; Nisa 4/84; Kâf 50/45.

ilişkin vurgulu bir ifadedir. Peygamber Allah'tan aldığı mesajı olduğu gibi aktarmak durumundadır. Peygamberin vefatından sonra da onun tebliğinin devam etmesi, peygamberin elçilik vasfını ortaya koymaktadır

Kur'anda ilk nazil olan ayetlerde nebi ve rasülün müjdeleyici ve uyarıcı oldukları sık sık ifade edilmiştir. Fazlur Rahman bu konuda şu ikazı yapar: Hz. Peygamberin mesajına sahiplenilen Müslümanlara bu durum, çok büyük bir mesuliyet yüklemektedir. Böyle bir iddia bir imtiyaz olmaktan öte sorumluluktur. Ama müslümanlar bunu nedense her zaman bir imtiyaz olarak ele almışlardır.²⁶

Ümmetin diğer insanlara vahyin mesajını ulaştırma vazifesi alimler ile devam etmektedir. Hz. Peygamberin ilim ve alimle ilgili müjdeli haberleri vardır. Meleklerin ilim ehline yardım ettiği, yer ve gök ehlinin onlara dua ettikleri bildirilmiş; ayrıca alimin diğer insanlara üstünlüğü ay ile sair yıldızlar arasındaki parlaklığa benzetilmiştir. *“Şüphesiz alimler Peygamberlerin varisleridir. Peygamberler miras olarak ne altın ne de gümüş bırakmışlardır; onları bıraktıkları yegane miras ilimdir...”*²⁷

Hz. Peygamber risaletin uhdesine verilmesinden sonra ilahi emanetin ağırlığı ve külfetini her an omuzlarında hissetti. İlk vahyin gelişini izleyen süreçte kendisinden korktu. Korkusu, vahiy ve Cebrail'in gelişinde yaşanan fevkalâde durumla ilgiliydi. Eşi Hatice onu ilk teselli eden oldu. Tebliğe başlamadan Hz. Hatice, onu amcası oğlu Varaka b. Nevfele götürdü. Varaka b. Nevfel putlara tapmaktan nefret eden biriydi. Hak dini aramak için Suriye'ye gitmiş ve K. Mukaddesi de İbranice harflerle Arapça'ya çevirmişti. Nevfel Hz. Muhammed'e, “gördüğün Musa (as)'a görünen Cebrail (Namus)'tur. Keşke, davet günlerinde genç olsaydım. Keşke kabilenin seni yurdundan çıkaracağı günler hayatta bulunsaydım.” dedi. Hz. Peygamberin davetini ilk kabul eden eşi Hz. Hatice oldu. Bilahere kızları, sonra Hz. Ali. Tebliğin gizli tutulduğu süreçte Hz. Ebubekir arkadaşı olarak ilk cevap verendir. O da arkadaşlarına anlattı ve İslam dairesi genişledi.²⁸

Bir peygamber sıfatı olan tebliğ, her Müslüman için kendi imkan ve durumuna göre yapılması gerekli bir vazifedir. İslamiyet bir sınıf dini değildir. İrşad gibi tebliğ de farz-ı kifayedir. Emr-i bil'ma'rufla ilgili ayetlerden alimlerin, “Müslümanların arasından bu vazifeyi yerine getirenleri çıkarma” külfet ve vazifesi, tebliğ hakkında da geçerlidir.

Tebliğ vazifesinin keyfiyeti hakkındaki bir ayet yol göstericidir:

ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ

"(Ey Muhammed) Sen (insanları) Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücâdele et" (en-Nahl, 16/125).

Ayetteki, hikmet, kişinin tebliğ sırasında dikkatli ve basiretli olması; tebliği, körü körüne yapmamasıdır. Hikmet, hitab edilen kişinin zihin, yetenek ve şartlarını gözönünde bulundurulmasını ve mesajın bunlara uygun bir şekilde iletilmesini de gerektirir. "Güzel öğüt" ise, kişinin muhatabını sadece mantıkî ikna metotlarıyla değil, aynı zamanda duygularını cezbederek de inandırmaya çalışmasını ifade eder. Tebliğci, tatlı bir dile sahip olmalı, tebliğde soylu bir davranış göstermeli, cezbedici, akla ve mantığa uygun fikirleri öne sürmeli ve muhatabını en güzel bir şekilde ikna etmeye çalışmalıdır.²⁹

²⁶ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alpaslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu y., 2009), s.137.

²⁷ Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhak Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Beirut: D.Garbi'l-İslami y., 1998), K. İlim, 19.

²⁸ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: DİB y., 2017), s.104.

²⁹ Kolektif, (Tebliğ; Necmettin Turgay) "Şamil İslam Ansiklopedisi", (İstanbul, Şamil Yayınevi y.) Erişim 31.10. 2022.

4.3. Sıdk

Peygamberlerin bir sıfatı da sıdktır. Peygamber insanların en doğru ve dürüst olanıdır. Bu nitelik de bütün insanlarda aranan bir özelliktir. Ancak peygamber için vacip-zorunludur. Peygamberin yalan söylemesi caiz olsaydı, getirdiği vahye güven olmazdı.³⁰ Bu sıfatın uygulamasını Allah Hz. Muhammed üzerinden bir örnekle bildirir:

وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ {44} لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ {45} ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ {46} فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ {47} وَإِنَّهُ لَتَذِكْرَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ

“Eğer o Resul bizim adımıza birtakım sözler uydursaydı, onu elimizle yakalar, sonra da onun şah damarını keserdik. Sizden kimse de buna mani olamazdı! Şüphesiz o müttakiler için bir irşaddır.”³¹ Tebliğ ve irşadda sözün ve fiilin birbirini tutması gerekir. İrşad vazifesinde insanlara tesir eden en önemli bir husus, kişinin kendi yaşantısı ile anlattıkları arasındaki tutarlılıktır. “Hal dili kal dilinden de daha müessirdir”, sözü darb-ı mesel olmuştur. Hz. Muhammed’in davetinin kısa sürede çok farklı insanlarca kabul edilmesinin en önemli sebebi, ona kimse tarafından yalan söz ve fiilin nispet edilmemiş olmasıdır. Mü’min olarak doğruluk hayatımıza rengini verirse “halimiz” çevreyi irşad eder.

“İrşâda muhatab olan kimseler hem gayrimüslimler ve hem de müslümanlardır. Müslüman olmayanları irşâd; onları iman ve İslâm'a davet etmek demektir. Müslümanları irşâd ise; onlara imanın gereği olan salih amel ve güzel ahlâkı telkin etmektir. İrşâdı yapacak kimseler ise Peygamberlerden sonra, salih müminler ve din bilginleridir. İrşâd, dini bir emir olup müslümanlar üzerine farz-ı kifayedir. Müslümanların içlerinden bir grup bu görevi yapınca diğerlerinin üzerinden düşer. İnsanları irşâd edecek müridleri, din bilginlerini yetiştirmek müslümanlar üzerine farzdır. Kur'an-ı Kerîm'de:

وَأَتَىٰكُمْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

"Sizden, insanları hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten alıkoyan bir topluluk olsun" (Âlu İmrân, 3/104) buyrulur. Ümmet; grup, sınıf anlamındadır. İçinizden irşâd görevini yapacak bir grup bulunsun" veya "sizden, emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i ani'l münker yapacak bir topluluk oluşsun" demektir.³²

4.4. Emanet

Emanet her bakımdan güvenilir olmak demektir. Peygamber insanların en güvenilir olanıdır. Onlarda ihanet ve hıyanet hiçbir şekilde bulunmaz. Bu iki sıfat bir yerde aynı anda bulunmaz. Güven ve emniyet telkin etmek nübüvvetin vazgeçilmez şartıdır.³³

بِاللَّهِ حَسْبِيَ أَيُّهَا النَّبِيُّ رَسُولَ اللَّهِ وَبِاللَّهِ حَسْبِيَ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ وَكَفَى الَّذِينَ

“O peygamberler Allah’ın göndermiş olduğu (emir ve yasaklarını) tebliğ eder, O’ndan korkarlar ve O’ndan başka kimseden korkmazlar. Allah hesap gören olarak yeter.”³⁴ Emanete riayetinin en güzel örneği Hz. Muhammed’in (as) Abese suresindeki 1-14 ile Ahzap 37 ve Enfal 67-68,ci ayetlerini Allah’tan aldığı şekli ile tebliğ etmiş olmasıdır.

Abese suresindeki ayetler tebliğle ilgili ilginç dersler veren uyarılar taşıyor. Hz. Muhammed müşriklerin ileri gelenlerinden bir gruba İslâmı tebliğ ediyordu. -onlara fazla ilgi gösteriyor ve iman etmelerini hırsla istiyordu- o esnada Abdullah ibn Ümmü Mektûm adındaki,

³⁰ Şerafettin-Süleyman Gölcük-Toprak, *Kelam* (Konya: Tekin Kitabevi y., 1991), s.294.

³¹ Hâkka, 69/44-48

³² Kollektif, "İrşad", md., *Şamil İslam Ansikloedisi* (İstanbul: Şamil Yayınevi y., T.yok).

³³ Gölcük-Toprak, *Kelam*, s.296.

³⁴ Ahzap 33/39.

ama bir sahabi gelip onlarla birlikte yürüdü. Hz. Peygamber (sa), onlarla alçak sesle (veya onlarla özel olarak) konuşuyordu. Abdullah ise Hz. Peygamber (sa)'in yanında, O'ndan Kur'an'dan bir şeyler okumasını istiyor ve: "Ey Allah'ın elçisi, Allah'ın sana öğrettiğinden sen de bana öğret." diyordu. Rasûlullah (sa) ondan uzaklaşıp yüzünü astı, geri döndü ve onun sözünden hoşlanmadı, öbürlerine yöneldi.

Konuşmasını bitirip de ailesine doğru gitmek üzere ayrıldığında Allah Tealâ O'nun görme gücünü kaldırdı ve başını önüne eğdirdi, sonra da, “*Yüzünü asıp çevirdi, kendisine a'mâ geldi diye! Ne bilirsin belki de o temizlenecekti. Yahut öğüt alacaktı da bu kendisine fayda verecekti...*” âyetlerini indirdi.³⁵

Ahzap 37. ayeti Hz. Zeyneb'in Zeyd'le evliliklerine dairdir. Zeynep Rasûlullah'la evliliği arzu ediyordu. Fakat Rasûlullah onu azatlısı Zeyd'le evlendirdi. Nikah Rasûlullah'ın tavsiyesi ile gerçekleşti. Ancak bu evlilik bir yıldan fazla yürümedi. Zeyneble Zeyd'in sosyal statülerinin farklı olması pürüzler ortaya çıkardı. Zeyd eşini boşamak istiyor, Peygamber aracı olduğu için bundan çekiniyordu. Allah Teâlâ Peygamberi'ne, Zeyneb'in boşanacağını ve kendisinin eşi olacağını bildirmişti. Çok geçmeden Zeyd, boşama niyetini açmak üzere Hz. Peygamber'e geldi, Zeyneb'den şikâyetle bulundu, boşamak istediğini açıkladı. Hz. Peygamber, özel bilgisine göre değil, genel, objektif hukuk ve ahlâk kurallarına göre davranarak, bu arada halkın, özellikle münafıkların, "evlâtlığın boşadığı eş ile evlenme" konusunu kötüye kullanıp dedikodu yapmalarından da çekinerek Zeyd'e, eşini boşamamasını tavsiye etti. Buna rağmen Zeyd eşini boşadı. Dul kalan Zeyneb, önemli bir inkılâbın yerleşmesinde fedakârca rol aldığı için ödüllendirilmeyi hak etmişti. Allah ona dünyada bu ödülü, Peygamber eşi olma şerefine nâil kılarak vermeyi murad etti. Muradını Peygamber'ine bildirdi, o da emri yerine getirdi.³⁶ Peygamber (as) “gizleme imkanı” olsaydı, kendini bir çok açıdan sıkıntıya sevk eden bu süreçle ilgili ayetleri gizlerdi.

4.5.Fetanet

Peygamberler zeki ve hikmet sahibidir. Allah onları muarızlarına karşı mücadele ederken verdiği zeka ve fetanetle desteklemiştir. Kur'andaki kıssalardan peygamberlere kâmil bir akıl, keskin bir zeka gücünün verildiği anlaşılmaktadır. Hz. İbrahim'in putlara tapan kavmi ile mücadelesi, ayrıca Nemrud'la olan konuşması bunun açık misalidir.³⁷ Sabuni, Peygamberlerin elçilik yapma liyakatine sahip olduklarını, “*Allah elçiliğini nereye (kime) vereceğini çok iyi bilendir.*”³⁸ ayetinin onların her birinin, yaşadığı dönemde insanların en akıllısı olması ve en güzel ahlaka sahip olmasının temel vasıfları olduğunu söyler.

Kur'anda her elçinin Allah'dan aldıkları yardım, değişik terimlerle bildirilmiştir. Hz. İbrahim'e Allah fetaneti,

بِهِ عَالِمِينَ وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا

“Biz daha önce de İbrahim'e doğru düşünme yeteneği (rüşd) vermiştik,” diye bildirmiştir.³⁹ Musa (as)'a “Kitap ve Furkan'ı verdik”⁴⁰, Hz. Muhammed (as)'a önceki peygamberlerden, Nuh, Hud, Salih, İshak, Yakup, Eyyübe ve “onların da torunlarına vahyettiğimiz gibi Sana da vahyettik” ilahi beyanı ile bildirmiştir.⁴¹ Allah insanlığın içindeki

³⁵ Bedrettin Çetiner, *Esbâb-ı Nüzul* (Ankara: Çağrı y., 1996), s.234, 235.

³⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, 4/386.

³⁷ Gölcük-Toprak, *Kelam*, s.297.

³⁸ En'am, 6/124.

³⁹ Enbiya, 21/51.

⁴⁰ Bakara, 2/53.

⁴¹ Nisa, 4/163.

problemleri çözmekle görevli elçilere desteğini hidayet, meviza, nur,⁴² olarak da adlandırmıştır. Bazı ayetlerde bu rüşd, hikmet ve kitap olarak da yer almıştır.

Sonuç / Değerlendirme

Peygamber sıfatlarının tebliğ ve irşadla vazifeli kişilerde de bulunması gerektiği dinin ve aklın neticesi ve gereğidir. Aslında her mü'minin dinle ilgili, imkan ve durumuna göre kendini vazifeli sayması, dindeki duyarlılığın neticesidir. Dinin insanlara tebliğ, irşat ve ifade edilmesi, yaşanması, tavsiye edilmesi, Kur'anda geçen iki kelime ile ifade edilmiştir: Emr-i bilma'ruf, nehy-i ani'münker. Bu kavramların yer aldıkları âyetlerde hangi davranışların ma'rûf, hangilerinin münker olduğu belirtilip bir tahsis yoluna gidilmemiştir. Bu esnek durumu alimler, ma'rûfu, dinin yapılmasını gerekli gördüğü (vâcip) veya tavsiyeye şayan bulduğu (mendup), münkeri de bunların zıddı olan söz ve davranışların tamamı olarak düşünmüşlerdir. "Ma'rûf aklın kabul ettiği, şeriatın benimsediği ve temiz tabiatlı insanların uygun gördüğü şeydir"; münker de aklın kabul etmediği şeriatın reddettiğidir. Bu iki kelime dini hayatın sürekliliği açısından İslâm'ın temel dinamığıdır. Bunun ihmali değerler sisteminin zayıflamasına, giderek nihilizme ve anarşizme yol açarak din ve devlet hayatında telâfisi zor birtakım felâketlere sebep olur. Gazzâlî, Allah'ın peygamberleri, bu prensibin tahakkuku için gönderdiğini belirterek bunun ihmal edilmesi halinde peygamberlik müessesesinin anlamını kaybedeceğini, dinin ortadan kalkacağını, fesat ve anarşinin yayılacağını, ülkelerin harap olacağını söyler. Bu yüzdendir ki, İslâm âlimleri iyiliği emretme ve kötülükten sakındırmanın farz-ı kifaye olduğunda ittifak etmişlerdir.⁴³

KAYNAKLAR

- Bulut, Mehmet. "İsmet" *İslam Ansiklopedisi*. 23 Cilt. İstanbul: TDVİA, 2001.
- Butî, Ramazan el-. *Fıkhu's-Sîre*. çev. Atik-Ümit Aydın-Demirhan. İstanbul: Bilge Adam y., 2006.
- Çağrı, Mustafa. "Emr-i Bilma'ruf Nehy-i Ani'l Münker". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1995.
- Çetiner, Bedrettin. *Esbâb-ı Nüzul*. Ankara: Çağrı y., 1996.
- Gölcük-Toprak, Şerafettin-Süleyman. *Kelam*. Konya: Tekin Kitabevi y., 1991.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî). *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. çev. Heyet. thk. Adnan Demircan. 11 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 1.Baskı., 2014.
- Karaman vd., Hayrettin. *Kur'an Yolu Tefsiri*. 5 Cilt. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2008.
- Kollektif. *Sistematik Yaklaşımla Kelâm*. İstanbul: KLM Yayınları, 2021.
- Kollektif. *Şamil İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Şamil Yayınevi y., T.yok. darulkitapislamansiklopedisi blm:Ansikloediler
- Kollektif. "Şamil İslam Ansiklopedisi". *Tevekkül*. Erişim 23 Eylül 2022. daru'kitapislamansiklopedisi V2

⁴² Mâide, 5/46.

⁴³ Mustafa Çağrı, "Emr-i Bilma'ruf Nehy-i Ani'l Münker", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 1995), 11/138-143.

- Lakanî, İbrahim. *Kitabu Şerh-i Savi Ala Cevhereti't-Tevhid*. çev. Beytullah-Mithat Acat. Ankara: Kalkan Mtb. y., 2010.
- Mâturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-. *Kitabu't-Tevhid*. thk. Muhammed Aruçi Bekir Topaloğlu. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi İSAM, 3.Baskı., 2017.
- Mustafa, el-Azami. *Bütün Yönleri ile Asr-ı Saadette İslam*. 6 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 4. Basım, 2008.
- Okumuş, Bünyamin. *İbn Teymiyye'ye Göre Vahiy ve Peygamberlik*. Akara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Rahman, Afzalur. *Ansiklopedia Of Seerah, (Siret Ansiklopedisi)*. çev. Kenan Sönmez. VI Cilt. İstanbul: İnkılâp (Yeni Şafak), 2.Baskı., 1996.
- Rahman, Fazlur. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alpaslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu y., 2009.
- Sâbûnî, Nureddin Ahmed b. Mamud b. Ebi Bekir. “el-Kifâye fi'l –hidâye”. thk. Muhammed Aruçi. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Sarıçam, İbrahim. *Hizmeti Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: DİB y., 2017.
- Şiblî, Mevlânâ. *Büyük İslam Tarihi Asr-ı Saadet*. çev. Ömer Rıza Doğru. İstanbul: Eser Neşriyat y., 1977.
- Tarhan, Nevzat. *İnanç Psikolojisi ve Bilim*. İstanbul: TİMAŞ y., 13.Baskı., 2017.
- Teftazânî, Sa'düddin Mesud b. Ömer. *el-Makasid*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: T.C.Yazma Eserler Kurumu y., 1. Bs., 2019.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhak. *Sünenü't-Tirmizî*. Beyrut: D.Garbi'l-İslami y., 1998.
- el-Müfredatü fi garibi'l-Kur'an*. thk. Ebu'l Kasım Hüseyin b. Muhammed Isfahânî - M.Seyyid Kelânî. Beyrut: Daru'l -Marife, Tarih yok.

Özet

İnsanları kötülüklerden vazgeçirecek ve onları hayra davet edecek bir topluluğun bulunması, Yüce Allah'ın Müslümanlardan talebidir. Mekânsal anlamda bu talebin icra edilebileceği yerlerin başında camiler gelmektedir. Nitekim tarihten günümüze kadar camiler, Müslümanların yaşadığı tüm yerleşim yerlerinde bu amaçla inşa edilmiştir. Müslümanlar, camilere gidip orada doğru istikamet çizme ve kulluk sergileme ihtiyacı hissetmişlerdir. Şu halde kutsal bir mekân olarak umumiyetle ibadete yönelik faaliyetlerde değerlendirilen camiler; aynı zamanda toplumun doğru istikamete (irşad) sevk edilmesi işlevi de görmektedir. Bu bağlamda camiler; Müslümanların ictimâî, ilmî ve siyasî faaliyetlerine ev sahipliği yapmıştır.

Mescidin/Caminin Müslümanların irşadında değerlendirilmesine yönelik işlevi, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanından itibaren başlamıştır. Nitekim o (s.a.v.), ashâbının uygun olduğu zaman dilimlerinde onlara camide dersler vermiş, sorularını yanıtlamış, kendisine dini öğrenmek üzere gelen birey ve gruplara gerekli dinî bilgiyi burada vermiştir. Keza kendisine inen âyetleri camide okuyup açıklamış, dinin hükümlerini ve inceliklerini küçük-büyük tüm Müslümalara öğretmiştir. Hz. Peygamber'in bu metodunu daha sonra dünyanın çeşitli bölgelerinde yayacak olan sahâbe de benimseyip devam ettirmişlerdir.

İslâm dininde mükellefiyetler kadın-erkek her Müslümanı bağlamaktadır. Nitekim kadınlar da erkekler gibi aile fertlerini terbiye ve eğitmekle mükelleftirler. Hatta ailede çocuğun ilk eğiticisi doğrudan kadındır. Bu bağlamda kadınların camilerde çeşitli sohbet, irşad ve vaazlara katılmaları teşvik edilmelidir. Zira Hz. Peygamber, haftanın belli günlerini camide kadınlara ayırmıştır. O gün gelince kadınlar toplanır; Resûlullah (s.a.v.) onlara çeşitli konularda bilgi verir, bazı emir ve tavsiyelerde bulunurdu. Nitekim Mescid-i Nebvî'nin üç kapısından birisi de kadınlara tahsis edilmişti. Şu halde "irşad" söz konusuysa, caminin hem kadın hem de erkeklere açık olması gerekir.

Camiler, günümüzde Müslüman toplumunun irşad hizmetinde bulunmaya devam etmektedir. Hatta en fazla bu kategoride değerlendirilmektedir. Zira camilerde namazların kılınması yanında, Müslümanlar iyiliğe teşvik edilmekte, kötülüklerden sakındırılmaktadırlar. Keza Müslümanlara ilan edilmesi gereken dinî-dünyevî bazı hususlar hutbe ve vaazlarla bildirilmekte, bazı bölge ve memleketlerde camilerin içinde veya bir bölümünde dinî eğitim-öğretim verilmekte, yer yer dinî ve kazâî davalar görülmekte, sıkıntı ve kuraklık günlerinde cami içinde cemaat halinde dualar yapılmakta, bayram namazları idrak edilip tebrikleşmeler gerçekleştirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cami, İrşad, Toplum.

Giriş

Kur'ân'a göre, insanlarla cinlerin yaratılmalarının yegâne sebebi, onların Allah'a ibadet (kulluk) etmeleridir.¹ İbadet mal ve canla yapılmaktadır. İbadetin canla (beden) yapılan kısmı hem ferdi hem de cemaat/topluluk halinde ifa edilebilmektedir. İslâm tarihi boyunca cemaat halinde yapılan ibadetlerin büyük bir kısmı ise Müslümanların ibadethânesi olan camilerde icra edilmiştir. Zira camiler İslâm tarihinde büyük şehirler olmak üzere, kapasite olarak birçok insanın aynı anda içinde bulunabileceği/barınabileceği çapta dizayn edilmişlerdir. Bu itibarla

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Mardin İl Müftülüğü / Din Hizmetleri Uzmanı (zubeyirmejdo@gmail.com)

¹ (Meâlen), Zâriyat, 51/56.

camiler, Müslümanların kolektif İslâmî bilinçlerini canlı tutmanın ve diğer insanları doğru istikamete çağırmanın en önemli merkezi olmuşlardır. Camilerin, Yüce Allah'ın övünmesine mazhar oluşu ile İslâm toplumunu oluşturmadaki söz konusu rolü sayesinde Müslümanlar nezdinde kutsal sayılmışlardır. Nitekim İmam-ı Nevevî'nin tespitine göre camiler, yeryüzünün en şerefli mekânlarıdır. Zira camilere uğrayanlar ibadetlerini bilinçli yaptıklarından kullukta zirve yaparlar.²

Günümüzde ülkemiz gibi bazı bölgelerde daha çok kullanılan ve “cemaati toplayan” anlamındaki “cami” kavramı, yazılı dinî literatürde daha çok kullanılan “mescid”le eş anlamlıdır. “Mescid” ise Arapça “s-c-d” kökünden türemiş olup, “*eğilmek, tevazu ile alını yere koymak*” manasına gelen “*secde edilen mekân*”³ demektir. Dinî ıstılahta ise, “yapılışında Allah'a ibadet etme amacı güdümlü, dünya ve ahiret saadeti amacıyla içinde özel olarak beş vakit farz namazlar, Cuma namazı ile nafil namazların kılındığı, içinde veya müstemilatında itikâf yapıldığı kurum/yer parçası”⁴ olarak tanımlanmıştır. Fiziksel anlamdaki cami ise; geleneksel olarak üst tarafı kubbe olan dört duvarla birlikte, mihrap, minber, müezzin mahfili, vaaz kürsüsü, minare, şadırvan ve avlu gibi, Müslümanların cemaat halinde ibadet etmelerine yarayan unsurlarla inşa edilmektedir.

Cami anlamındaki “mescid” kavramı Müslümanların ıstılahına Kur'ân-ı Kerim'le geçmiştir. Zira Yüce Allah Kur'ân-ı Kerim'de Müslümanların ibadethânesine “mescid” ismini vermiştir:

“*Şüphesiz mescidler Allah'ındır. O hâlde, Allah ile birlikte hiç kimseye kulluk etmeyin!*”⁵

Bir şey beğenildiği takdirde gururla sahiplenilir. Yukarıda zikredilen ayette camilerin, Yüce Allah'ın yeryüzünde sevdiği yerlerin başında gelmesi, O'nun gayet açık bir şekilde camileri beğenip sahiplendiğini göstermektedir. Nitekim bu sayede camiler Müslümanlar nezdinde mukaddes sayılmış olup İslâm'ın ilk yıllarıyla birlikte ıstılahlarında bulunmaktadır. Yüce Allah'ın camileri sevdiği hususu Hz. Peygamber'in hadislerinde de yer almıştır. Ebû Hureyre'den rivayet edilen hadis-i şerif'e göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

“*Beldelerden (ülkelerden) Allah'ın en çok sevdiği yerler mescidlerdir / camilerdir...*”⁶

Kur'ân ifadesiyle Yüce Allah, Müslümanlardan, yeryüzünde insanları kötülüklerden vazgeçirecek, onları iyiliğe davet edecek bir ümmetin/topluluğun bulunmasını talep etmiştir. Bu sebeple İslâm tarihinde çeşitli muntazam ifta ve irşad cemiyetleri oluşturulmuştur. Söz konusu cemiyetlerin rehberliğinde insanlar ıslah ve irşad olmaya davet edilmiştir. Günümüzde mezkûr cemiyet üyeleri (ki ülkemizde ilahiyatçı akademisyenler, müftüler, vaizler, imamlar, şeyhler ile diğer bir kısım din adamları bunlardan sayılabilir) dinî faaliyetlerini doğrudan veya dolaylı olarak Müslümanların ibadethânesi ve toplanma merkezi olan camilerde de icra etmekte idiler. Bu itibarla camilerle özdeşleşen kavramlardan biri “irşad” olmuştur. İrşad, sözlükte “istikamet” anlamında kullanılmaktadır.⁷ İstılahta ise, “doğru yolu gösterme,

² Muhyiddîn Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref Nevevî eş-Şâfiî (ö. 676/1278), *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, el-Matbaatü'l-Mısıriyye nşr., Mısır 1929, c. 5, s. 171.

³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 204; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Mescid”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. 7, s. 46.

⁴ Feyyâmî, *el-Misbâhü'l-münir*, s. 267; Muhammed Bahâdir b. Abdillâh ez-Zerkeşî eş-Şâfiî, el-Mısırî (ö. 794/1374), *i'lâmü's-sâcid bî ahkâmü'l-mesâcid (thk. Mustafâ el-Merâğî)*, Kahire 1996, s. 27; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 257.

⁵ Cin, 72/18.

⁶ Ebu'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbü'rî (ö. 261/874), *Sahîhü'l-Müslim (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî)*, Dârü ihyâ'i't-türâsi'l-arabî, Beyrut 1955, *Mesâcid*, 288.

⁷ Muhammed Ruvâs Kal'acî, *Mucemü Lüğati'l-fukahâ*, Beyrut 1996, s. 199.

aydınlatma ve insanların dünyevî hayrına olan bir şeyi öğretme” anlamına gelmektedir.⁸ Nitekim Müslümanlar hem dünya hem de ahiret istikametlerini belirlemek amacıyla, hem günün beş vaktinde hem de dinin kutsal saydığı diğer bazı vakitlerde camilerde toplanırlar. İslâm’da cami, istikamet bulmanın (irşadın) ön şartı olarak görülmemiştir. İnsanları doğru yola davet etmek tüm zeminlerde yapılabilir. Ancak camilerin her zaman ziyaret ve ibadet amacıyla umuma açık bir merkez olması, onda farklı kültür ve hayat standardındaki Müslümanların bir arada toplanmasına vesile olmaktadır. Zira camiler daima kadın-erkek her Müslüman için uğranılan bir ibadethânedir. Bu da irşad edip kazanılmak istenen kitlelerin bir arada bulunmasına vesile olmaktadır.

İslâm’da Müslümanlardan istenen kulluk ebedidir. Şu halde cami ve irşada duyulan ihtiyaç da sürekli. Nitekim bir ibadethâne olarak hem Kur’ân ve Sünnette övülen, hem de Müslümanlardan bilinçli bir toplum oluşmasının en önemli merkezlerinden olan camilerde irşad ve tebliğ devam edilmektedir.

1. Hz. Peygamber ve Cami Merkezli İrşad

Kimi rivayetlere göre İslâm’ın Mekke döneminde de Müslümanların ibadet hayatında camiler mevcuttur. Nitekim Erkam’ın evi ile Hz. Ebû Bekir’in evinin bahçesinde bir cami kurulmuştu.⁹ Ancak cami, bir kurum ve müessese olarak, İslâm’ın Medine dönemiyle birlikte Müslümanların günlük hayatına girmiş ve irşad amacıyla düzenli olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hz. Peygamber, İslâm tarihine Kubâ mescidi olarak geçen ilk cami ile ardından inşa edilen Mescid-i Nebevî’de, başta müşrikler olmak üzere uzun bir dönem Cezîretülarap’taki gayri müslimleri Tevhid davet etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber, vahyin gölgesinde Mescid-i Nebevî’de insanları ortak akılla (müşavereyle) İslâm’a davet etmiş, burada ashabıyla bir araya gelmiş, avlusunda çeşitli irşad hizmetleri icra etmiş, Müslümanlara birlikte kenetlenmeyi burada öğretmiştir. Müslümanlar da, doğru şekilde ibadet etmek, meselelerine Hz. Peygamber tarafından çözüm bulmak, problemlerini tartışmak için camiye uğruyorlardı. Bu itibarla, hem davetli hem davetçi olan o devrin Müslümanları için cami; ibadet ve idare yeri, öğrenim merkezleri kısaca hem hayatlarına hem de hayatlarının sonrasına istikamet veren kutsal bir mekândı.

Hz. Peygamber, vahyin talebi doğrultusunda insanları yumuşak bir dille uyararak onların kalplerinin kazanılması yolunu tercih etmiştir. Zira o’nun örneğinde insanlara merhametle yaklaşmayı Yüce Allah tavsiye etmektedir:

“Sen onlara sırf Allah’ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah’a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.”¹⁰

Hz. Peygamber, bizzat kendisinin İslâm davetinde uyguladığı yöntemi, irşadda görevlendirdiği sahabelerine tavsiye etmiştir. Nitekim kıldırıldığı namazı uzattığı hususunda şikâyet edilen Muâz b. Cebel’i azarlamış ve *“Sen fitne mi çıkarmak istiyorsun Ey Muaz”¹¹* diyerek, insanlara sıkıcı gelen bu nevi İslâm’a daveti tenkit etmiştir. Hz. Peygamber bir başka hadisinde şöyle buyurmaktadır:

⁸ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019, s. 257.

⁹ Ahmet Güç, *Dinlerde Mâbed ve İbadet*, Ensar nşr., İstanbul 2005, s. 250.

¹⁰ Âl-i İmrân, 3/159.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, el-Cu’fi (ö. 256/870), *Sahîhu’l-Buhârî*, Darü İbn Kesîr nşr., Dimaşk 2002, *Edeb*, 74; Müslim, *Salât*, 179.

*“Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız, müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz, uyumlu olunuz, ihtilaf çıkarmayınız.”*¹²

İslâm’da, hem zamanların hem de zeminlerin tamamı irşad ve tebliğ için elverişlidir. Bununla birlikte, Müslüman nüfusun Medine dışına taşmasıyla yeni camilerin yapılması ve buralarda da İslâm’ın anlatılması ihtiyacı doğmuştur. Neticede ihtiyaç duyulan her yere cami yapılması teşvik edilmiş, sonraki nesiller bu minval üzere yol almıştır. Hz. Peygamber, Müslümanların camilere iltizam etmelerini (sık sık uğramalarını) teşvik ederek, bu mekânlardaki ibadetlerin Allah katında daha kabul olabileceğine işaret etmiştir. Bu hususta Ebû Hureyre’den rivayet edilen hadis şu şekildedir:

*“Mescidler, Allah katında en makbul mekânlardır.”*¹³

Günümüzde Müslümanlar dünyanın birçok coğrafyasında yaşamakta olup camilere duyulan ihtiyaç devam etmektedir. Şu halde Müslümanların fiziki anlamda da camileri inşa etmeye devam etmeleri gerekir. Zira camilerin içinde ve diğer müstemilatında İslâm’ın anlatılması ve bu sayede insanların doğru yoldan sapmalarının önüne geçilerek irşad edilmelerine devam edilmesi gerekir. Nitekim camiler, kadın-erkek, genç-yaşlı ile mezhep ve meşrebe bakmadan, tüm Müslümanların serbestçe girebildikleri, hatta gayri müslimlerin ziyaret edebildikleri ibadethâneler olmuştur.

Asıl gayesi olan içinde namaz kılınmasının mahalli olmasının yanısıra, camilerde başka ibadet ile etkinlikler de yapılmaktadır. Özellikle Ramazan ayında bir çeşit nefis terbiye yöntemi olan itikâf ibadeti yapılmakta, bazı bölge ve memleketlerde cami içinde veya bir bölümünde medrese usulü dinî eğitim-öğretim verilmekte, dinî ve kazâî davalar görülmektedir. Şimdi bu hususları açıklayalım:

2. Camilerde Vakit Namazları İle Cuma Namazı Kılmak

Yüce Allah’ın, Müslümandan istediği ibadetin bedenle yapılan kısmına cihad, hac ve oruç’la birlikte namaz da girmektedir. Namazın bütün Müslümanlara farz kılındığı hususu Kur’ân’ın birçok ayeti ile Hz. Peygamberin hadislerinde beyan edilmiştir. İslâm’da namaza büyük ehemmiyet atfedilmiş ve dinin en önemli ayağı sayılmıştır. Namaz, cephele düşmanla birebir savaştayken bile terkine ruhsat verilmemiştir. Namaz; Cuma namazı, vakit ve kaza namazları gibi farz-ı ayn; cenaze namazı gibi farz-ı kifâye ile bayram namazı, teravîh, teheccüd, revatib, tahiyetü’l-mescid,¹⁴ yağmur duası, kûsûf (güneş tutulması) ve husûf (ay tutulması) gibi farklı isimlerdeki nafil namazlardan oluşmaktadır.

Namazın camilerde cemaatle kılınması teşvik edilmiş, cemaat halinde kılındığında sevabının kat kat artacağı bildirilmiştir.¹⁵ Namazın önemi ile cemaatle kılınması hususunda Hz. Peygamberden şu hadisler rivayet edilmiştir:

*“Bir adam Hz. Peygamber’e, “Amellerin en faziletlisi hangisidir?” diye sordu. Hz. Peygamber, “Vaktinde kılınan namazdır.” buyurdu.”*¹⁶

*“Cemaatle kılınan namaz, yalnız kılınan namazdan yirmi yedi derece daha faziletli olur.”*¹⁷

¹² Müslim, *Cihâd*, 3.

¹³ Müslim, *Sahîhü’l-Müslim, Mesâcid*, 288.

¹⁴ Nevevî, *Sahîhu Müslim bi Şerhi’-Nevevî*, c. 5, s. 226.

¹⁵ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî, Ezân*, 30; Müslim, *Sahîhü’l-Müslim, Mesâcid*, 249.

¹⁶ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî, Tevhid*, 48.

¹⁷ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî, Ezân*, 30;

Hız. Peygamber, müminlerin arzuladıkları cennete girmelerinin ön koşulu olduğunu da bildirmiştir:

“Cennetin anahtarı namazdır.”¹⁸

İslâm dininde namaz ibadetine büyük ehemmiyet atfedilmiştir. Nitekim namaz kılmak irşadın alameti sayılmıştır. Öyleki teamülde yeni Müslüman olan kişilere Kelime-i şehadetten sonra, öncelikle onlara namazın nasıl kılındığının öğretilmesi tavsiye edilmiştir.

Namazın hangi zeminlerde kılınabileceği hususunda fakihler gerekli açıklamaları yapmıştır. Buna göre geçici suretle necis olan mekânlar hariç, İslâm’da yeryüzünün her tarafı dinen temiz sayılmıştır.¹⁹ Cuma namazı hariç diğer namazlar hem ferdi olarak hem de toplu olarak caminin içinde, dışında ve cami hükmü ifade eden yerlerde kılınabilir.²⁰ Cuma namazı ise sadece cemaat halinde kılınabilmektedir.²¹ Cuma namazının bilinen şekliyle camilerde kılınması şart olmamakla birlikte, şehir ve yerleşim yerleri içinde bulunan cami veya diğer mekânlarda kılınması²² gelenek haline gelmiştir. Nitekim günümüzde istisnai durumlar hariç, Cuma hutbesi ve namazı, bilinen şekliyle camilerde kılınmaktadır.

Camiler asıl işleviyle Müslümanların irşadına ev sahipliği yapmaya devam ediyor. Nitekim camilerde toplu halde namaz kıldırılmakla; özellikle cami cemaati arasındaki tanışma ve kardeşliğin pekiştirilmesi, cemaate kolektif şuur ve İslâmî bilincin kazandırılması ile dinî açıdan doğru istikamette bir hayat sürmelerinin sağlanması hedeflenmiştir. Bu itibarla namazın camilerde cemaatle kılınması, öteden beri var olan bir adet/ibadet olmuştur. Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî mezhebinde Cuma namazı hariç farz namazları cemaatle kılmak sünnet-i müekkede;²³ Şâfiî’nin bir görüşüne göre farz-ı kifâye, diğer bir görüşüne göre farz-ı ayn olarak görülmüştür.²⁴ Hanbelîler ise farz namazları cemaat halinde kılmanın vacip (farz) olduğunu söylemişlerdir.²⁵ Şu halde fıkıh mezhepleri arasında bazı farklılıklar bulunsa da beş vakit namazın cemaat halinde kılınması dinî bir gereklilik olarak görülmüştür.

3. Camilerde İtikâf Yapmak

Nefsi terbiye etme ve doğru yola koyma yöntemlerinin en güçlüsü, otokontrol sistemler olarak diyebileceğimiz, insanın kendi kendini disipline etmesi metotlarıdır. Bu metotlardan bir tanesi, midenin aç bırakılıp muhasebeye çekilmesidir. İslâm’a göre nefsin aç bırakılıp terbiye edilmesi, aynı zamanda farz bir ibadet olan oruç sayesinde gerçekleşmektedir. Nefse hesap sormak ise, onun inzivaya çekilmesiyle mümkündür. Dinî ıstılahta buna itikâf denir. İtikâf, sözlükte, “iyi olsun kötü olsun bir şeye/mekâna iltizâm etmek” demektir.²⁶ Bir terim olarak ise, “Allah’a ibadet amacıyla, nefsi rutin dünya işlerinden uzaklaştırıp cami veya cami hükmündeki

¹⁸ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Tirmizî (ö. 279/892), *el-Câmiu’l-İ-kebîr (Sünen-i Tirmizî)*, (thk. Beşşâr ‘Avvâd Marûf), Dârü’l-ğarbi’l-İslâmî, Beyrut 1998, Tahâre, 1.

¹⁹ Güç, *Dinlerde Mâbed ve İbadet*, s. 290.

²⁰ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz İbn Âbidîn, ed-Dımaşkî el-Hanefî (ö. 1252/1836), *Reddü’l-muhtâr alâ’d-dürri’l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidin)*, Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye nşr., Riyad 2003, c. 2, s. 287-288.

²¹ Şemsuddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb Şirbînî (ö. 977/1570), *Muğni’l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi’l-Minhâc* (thk. Abdurrezzak Şahûd en-Necm), Dımaşk 2009, c. 2, s. 545.

²² Cemalüddin Yusuf b. İbrâhim Erdebîlî (ö. 779/1327), *el-Envâr li a’mâli’l-ibrâr*, Mektebetü’t-ticâriyeti’l-kübrâ, Mısır tsz. c. 1, s. 98; Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi’l-Minhâc*, c. 2, s. 543.

²³ Ebû’l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd Mevsilî (ö. 683/1284), *el-İhtiyâr li ta’lîli’l-muhtâr*, Beyrut 1937, c. 1, s. 57; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Hattâb er-Ruaynî (ö. 954/1547), *Mevâhibü’l-Celîl li Şerhi Muhtasarı Halîl* (thk. Muhammed Yahya b. Muhammed el-Emîn el-Yakûbî), Dârü’r-rıdvân, byy., 2010, c. 2, s. 395; Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi’l-Minhâc*, c. 1, s. 465.

²⁴ Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi’l-Minhâc*, c. 1, s. 466.

²⁵ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî (ö. 620/1223), *el-Muğni*, Kahire 1367, *el-Muğni*, c. 3, s. 5.

²⁶ Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi’l-Minhâc*, c. 2, s. 188;

yerlerde inzivaya çekilmek” demektir.²⁷ Bu itibarla, itikâf camiye has olan bir ibadettir. Dolayısıyla bir çeşit kişisel terbiye/irşad olan itikâf’ın, cami veya onun hükmündeki mekânlarda yapılması hususunda İslâm hukukçuları görüş birliği içindedir.²⁸ Tenha yerler de olsa cami hüviyetinde olmayan yerlerdeki inzivaya çekilmeler itikâf yerine geçmez.

Camilerin gece-gündüz ibadetle ihya edilmesi anlamına gelen itikâf, İslâm’ın ilk yıllarından itibaren uygulanmıştır. Nitekim itikâfı en iyi şekilde Hz. Peygamber tatbik etmiştir. Zira o (s.a.v.), orucun insan bedeni üzerinde bıraktığı disiplinle birlikte Ramazan ayının son on gününü camide itikâfla geçirmiştir. Nafile namaz-oruç-umre ibadetlerinin aksine itikâf, günümüz Müslümanlarının ender bir şekilde başvurdukları bir ibadete dönüşmüştür.

4. Camilerde Eğitim ve Öğretim Yapmak

Yüce Allah’ın Hz. Peygamber üzerinden ümmete ferman buyurduğu ilk emir “oku” emridir. Zira insanlar okumakla hak yolu batıldan ayırabilir. Bu sebeple Hz. Peygamber, ne kadar uzakta bulunursa bulunsun (yani elde edilmesi ne derece zor olursa olsun) Müslümanları ilim öğrenmeye teşvik etmiştir:

“İlmi Çin’de de olsa talep edin. Çünkü ilim talep etmek her Müslümana farzdır”²⁹

Selef âlimlerinin şu sözleri de ilmin ömür boyunca talep edilmesinin gerektiğini bildirmektedir:

“Beşikten mezara kadar ilim talep edin.” / اطلبوا العلم من المهد إلى اللحد

İslâm dini, hem dünya hem de ahiret saadetini elde etmek amacıyla ilim talep etmeyi Müslümanlar için bir gereklilik olarak görmüştür. Nitekim en iyi mürşit ve muallim olan Hz. Peygamber, Mescid-i Nebevî’de eğitim ve öğretim faaliyetlerini sahabesine düzenli bir şekilde yapmıştır. O (s.a.v.), bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmı dua ve zikirle, diğer bir kısmı ilimle meşgulken, ilmi önemseyişini ashabına göstermek amacıyla ilimle meşgul olanların yanına oturmuş ve şöyle demiştir:

“Ben muallim olarak gönderildim.”³⁰

Hz. Peygamber, sahabenin uygun olduğu vakitleri gözetleyerek mescidde dersler vermiş,³¹ sahabeden gelen çeşitli suallere cevap vermiş, dini öğrenmek amacıyla gelen fert ve gruplara gerekli dinî bilgiyi vererek insanları doğru yola sevk etmiştir.³² Keza kendisine inen âyetleri, Kur’ân’ın nüzülü boyunca camide okuyup açıklayarak insanları irşad etmiştir.³³

İslâm’da bir disiplin içerisinde verilen ilk eğitim, Medine döneminde Mescid-i Nebevî’deki Ashâb-ı Suffe kurumuyla başlamıştır. Mescid-i Nebevî’ye bitişik olarak inşa edilen ve Hamidullah’ın ilk İslâm üniversitesi³⁴ dediği Suffe’de, genelde Muhacir’lerden oluşan ancak gündüzlü olarak devam eden Ensar’la birlikte sayıları zaman zaman dört yüzü bulan bekâr, evsiz-barksız sahâbe eğitim görmüştür. Bu sebeple, asr-ı saâdetde camiler aynı zamanda sahâbe tarafından alınan eğitim-öğretimin uygulama alanı olarak değerlendirilmiştir. Kadın-erkek ve çocuklardan oluşan Müslümanların bir kısmı, günde en az beş defa camide toplanıp

²⁷ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî (ö. 620/1223), *el-Kâfî* (thk. Abdullah b. Abdilmühsin et-Türki), Mısır (Cîze)1997, c. 2, s. 275; Feyyûmî, *el-Misbâhü’l-münîr*, s. 427.

²⁸ Ebû’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Rüşd, el-Kurtubî (ö. 595/1198), *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid*, Beyrut 2012, s. 249; İbn Kudâme, *el-Kâfî*, c. 2, s. 278.

²⁹ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân*, (thk. Abdül’alî Abdülhamîd Hâmid), Bombay 2003, c. 3, s. 193.

³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, el-Kazvîni (ö. 273/886), *Sünenü İbn Mâce* (thk. Muhammed Fuad Abdulbâki), Dârü ihyâ’i’l-kütübü’l-arabiyye, Kahire tsz. *Mukaddime*, 17.

³¹ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, İlim, 11.

³² Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, İlim, 6; *Mevâkîtü’s-salât*, 2.

³³ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, İlim, 35.

³⁴ Muhammed Hamidullah (ö. 1422/2002), *İslâm Peygamberi* (Terc. Salih Tuğ), İstanbul 1990, c. 2, s. 830.

Hız. Peygamber'den ibadetin nasıl yapıldığını fiili olarak müşahade edip emir ve nasihatlerini alıyorlardı. Bu şekilde, sonradan gelecek nesillere İslâm'ı sahih kaynaklarla aktarmak için kendilerini en iyi şekilde yetiştiriyorlardı. Hız. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'deki derslerine "meclisü'l-ilm" denilmiştir. Bu meclislerde Hız. Peygamber'in etrafında iç içe daire şeklinde oturan dinleyici grubuna "halka"³⁵ denilmiştir.³⁶ Bu itibarla İslâm'ın ilk devrinde, eğitim-öğretim faaliyetleri büyük oranda camilerin içinde icra edilmiştir. Asrısâdetten sonra da eğitim faaliyetlerinin camilerde gerçekleştirilmesine devam edilmiştir. Nitekim camilerin müstemilatında yapılan medreselerde Müslüman alimler, dini-dünyevi ilimler vermeye, cehaletle savaşmaya ve insanları doğru istikamete sevketmeye hep çalışmışlardır. İslâm tarihi bunun örnekleriyle doludur.

Ancak günümüz dünyasında yapılan ihtişamlı camilerin büyük bir bölümü eğitimin vazgeçilmezi olan kütüphanelerden mahrum bırakılmıştır. Bu itibarla, sahih kaynaklardan beslenen irşad faaliyetlerinin icra edilebilmesi için yapılan/yapılacak olan her caminin uygun bir bölümüne kütüphane/kitaplık buldurmak gerekir. Günün şartlarına uygun olarak, büyük yaştaki Müslümanlar için hem matematik-fizik-kimya gibi dünya işlerine yarayacağı kitapları hem de inanç ve ilmihallerini geliştirebilecekleri akaid-tefsir-hadis-fıkıh-siyer-ahlak gibi dinî kitapları içinde barındıran kütüphaneler oluşturmak gerekir. Keza oluşturacak kütüphanelerde, genç ve çocuk yaştaki insanları camilere çekecek özel kısımların oluşturulması da camilerde irşad ağının gelişmesine ve insanların daha fazla istikamet bulmalarına vesile olacaktır.

5. Camilerde Dinî ve Kazâî Davalar Görmek, Suçluları Hapsetmek

İslâm tarihinin ilk yıllarından günümüze kadar Müslümanların günlük olarak en çok toplandıkları merkezlerden birisi camilerdir. Toplum nezdinde itibarı yüksek olan camiler, çeşitli meselelerinin görüşüldüğü/tartışıldığı önemli mekânlar olmuştur. Nitekim Hız. Peygamber kendi zamanında, yıllardır birbirine dargın ve düşman olan Evs ve Hazrec kabilelerini Mescid-i Nebevî'de barıştırmıştır ki bu husus vahye de mazhar olmuştur:

*"Hepiniz toptan Allah'ın ipine sımsıkı sarılın, parçalanıp ayrılmayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de O kalplerinizi -İslâm'a ısındırıp- birleştirmişti. Siz de onun bu nimeti sayesinde kardeş olmuştunuz. Yine siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken sizi oradan O kurtarmıştı."*³⁷

Başta insanlar arasındaki muamelattan kaynaklanan problemlerin halli olmak üzere, camilerde çeşitli kazaî/şer'î yargılamalar icra edilmiştir. Özellikle bölgemizde yakın tarihe kadar söz konusu yargılamalar halka açık bir şekilde yapılmaktaydı. Burada hedeflenen hususlardan biri de, insanların çeşitli dersler/ibretler almalarıydı. Şu halde bu da bir çeşit irşaddır. Ancak günümüzde bu tür kazaî faaliyetler devletlerin ilgili birimleri tarafından tahsis edilen ve soruşturma/kovuşturmaya daha elverişli olan müstakil binalarda gerçekleştirilmektedir.

İnsanları doğru yola sevketmenin bir yöntemi, gerektiğinde onları bir disipline tabi tutup hareket alanlarını daraltmaktır. Bu sebeple suçluların cezai müeyyideye tabi tutuldukları hapisaneler çeşitli zamanlarda inşa edilmiştir. Nitekim yer yer camiler de suçluların/zanlıların geçici suretle hapsedildikleri mekânlar olarak değerlendirilmiştir. Zira ilk dönem camiler, savaşlarda esir alınan gayri müslimlerin geçici surette tutuldukları mekânlar olarak kullanılmıştır. Bu hususta ilk dönem kayıtlarına geçen iki rivayet mevcuttur:

³⁵ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, İlim, 8.

³⁶ Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed Aynî (ö. 855/1451), *Umdetü'l-kârî Şerhu sahîhi'l-Buhârî*, Dârü'l-fikr nşr. Beyrut tsz., c. 4, s. 368; Önkâl-Bozkurt, "Cami", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, s. 50.

³⁷ Âl-i İmrân, 3/103.

Hız. Peygamber Mekke’de Necidli büyük bir reis olan Sümâme b. Usâl’i (ö. 12/633) caminin bir sütununa iplerle bağlayıp üç gün boyunca İslâm’a davet etti. Sonunda sevinçle Müslüman olan Sümame serbest bırakıldı.³⁸ Keza Tay kabilesi reisi Adî b. Hâtim b. Abdillâh et-Tâî’nin (ö. 67/686) kız kardeşi Seffâne de esir alınarak camide kadınların hapsedildiği bir hücreye kapatıldı. Ona iyi muamele edildi ve kendisine yapılan davete icabet edip o da Müslüman oldu.³⁹

Günümüzde suçluların tutulduğu hapisane ile ıslahevleri, yine ilgili devlet kurumları tarafından müstakil ve yüksek güvenlikle donanımlı tarzda inşa edilmektedir. Dolayısıyla camilerin bir hapisane olarak kullanılmasına gerek kalmamıştır. Ancak verilen örnekler ışığında Müslüman yetkililerin; Müslüman-gayri müslim veya kadın-erkek farketmeden gerektiğinde camilerin suçluların tevkif ve ıslah etme yeri olarak değerlendirebilecekleri görülmektedir.

6. Camilerde Dinî Programlar İcra Etmek

İslâm âleminde; farz-vacip-nafile namazlar camilerde kılınmıştır. Bununla birlikte, ülkemiz gibi halkı ekseriyetle Müslüman olan bazı ülkelerde, bir takım muayyen gün ve gecelerde camilerde dinî programlar da icra edilmekte ve söz konusu gün ve gecelerin ibadetle ihya edilmesiyle, Müslümanların irşad olmaları hedeflenmektedir. Nitekim camiler bu açıdan hareketli ve canlı tutulmuştur. Özellikle çağımızdaki teknoloji sayesinde, görüntüleri dünyaya aktaran televizyon vs. iletişim araçlarının çoğalmasıyla camilere yeni işlevler yüklenmiştir.

Kadir gecesi ile Mevlid, Regaib, Miraç ve Berat gibi zaman dilimlerinin fazileti, bazı ayet ve hadislerle sabit olmuştur. Ülkemizde “kandil” kavramıyla zikredilen söz konusu gün ve gecelerdeki zikir ve ibadetler, hem topluluk halinde hem de bireysel olarak camilerde ihya edilip iletişim araçları vasıtasıyla halka canlı aktarılmaktadır. Günümüzde camilerin bu tarz programların merasimi için değerlendirilmesi, Müslümanların hayatında merkezi bir konum almıştır. Hatta ülkemizde bir kültür ve gelenek haline gelmiştir. Bu tür dinî etkinlik faaliyetleri, günümüzde irşadın somut örneklerinden sayılabilir.

7. Camilerde Beş Vakit Ezan Okumak

Ezan, İslâm’ın günlük olarak okunan dışı dönük en önemli şiarlarından biridir. Ezan müminleri günde beş vakit camide bir araya getirmek için Hz. Peygamber tarafından teşri edilmiştir. Ezan sayesinde camide toplanan müminler hem cemaatle namaz kılmakta hem de namaz öncesinde-sonrasında çeşitli dinî vaazları dinleyebilmektedirler. Sözlükte “bildirmek” anlamına gelen ezan, bir terim olarak “farz namaz vakitlerinin girdiğini bildiren ve dinin şeahirinden (simge) sayılan belli sözlerdir.”⁴⁰ Ezan tevatür derecesindeki hadislerle rivayet edilmiş olup tüm camilerde günümüze kadar okunmasına devam edilmektedir.

Ezanın sözlerine bakıldığında başlı başına insanları kurtuluşa, dolayısıyla doğru yolu bulmalarına çağrıda bulunmaktadır. Ezan, günde beş defa okunarak Müslümanların özellikle namazla ilgili şuurlarını canlı tutmaktadır. Bu bakımdan ezan, sadece cami içinde yapılan ibadetlerden sayılmamasıyla birlikte, insanları Tevhid ve Hz. Peygamber’in risaletine çağırıp camiyle bütünleşen sözlü davet metodu olmuştur. Günümüzde hoparlörler vasıtasıyla birçok yere ulaştırılan ezan, güzel sesli kişiler tarafından okunduğunda insanları irşad edip Müslüman olmalarına bile vesile olan İslâm’ın önemli şiarlarından biridir.

³⁸ Ebu’l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*, Dârü’l-kütübî’l-İlmiyye nşr., Beyrut 1995, c. 1, s. 525.

³⁹ Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî (ö. 1962), *et-Terâtübü’l-idâriyye (Nizâmü’l-hükûmeti’n-nebeviyye)*, Darü’l-erkam nşr., Beyrut tsz., c. 1, s. 249; Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 67.

⁴⁰ İbn Kudâme, *el-Muğni*, c. 2, s. 53; Şirbîni, *Muğni’l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi’l-Minhâc*, c. 1, s. 317; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 132.

8. Camilerde Kadın, Engelli ve Çocuklar

İslâm dininde yükümlülükler kadın-erkek herkesi kapsamaktadır. Bu nedenle İslâm'daki ibadette kadın-erkek ayrımı yapılamaz. Asr-ı saâdette, başta Mescid-i Nebevî olmak üzere camiler sahâbe tarafından alınan eğitim-öğretimin uygulama alanı olmuştur. Kadın, erkek ve çocuklardan oluşan Müslümanlar camide toplanıp Hz. Peygamber'den ibadetin nasıl yapıldığını bizzat yaşayarak emir ve nasihatlerini alıyorlar, o'nun gibi bir imamdan cehaletle nasıl savaşıacaklarını öğreniyorlardı. Kadın-erkek tüm sahabe, sonradan gelecek nesillere İslâm'ı sahih bir şekilde aktarmak için kendilerini en iyi şekilde yetiştirdikten sonra, fetihlerle birlikte İslâm'ın birçok coğrafyaya yayılmasıyla tebliğ ve irşad yoluna girmişlerdir.

İslâm'da kadınlar da erkekler gibi aile fertlerini terbiye ve eğitmekle mükellef tutulmuşlardır. Hatta ailede çocuğun ilk ve doğrudan eğiticisi kadındır/annedir. Bu itibarla İslâm'da kadına değer verilmiş ve onların hem kendileri için hem de çocuklarının terbiyesi için camilerde çeşitli sohbet ve vaazlara katılmaları, cemaatle namaz kılmaları önemsenmiştir. Nitekim Mescidi-i Nebevî, sadece erkeklerin ibadetlerine tahsis edilmemiştir. Haftanın belli bir günü kadınlara tahsis edilmiştir. O gün gelince kadınlar camide toplanır; Resûlullah (s.a.v.) onlara çeşitli konularda bilgi verir, bazı emir ve tavsiyelerde bulunurdu. Yani o dönemde cami, kadınlar için de tam anlamıyla bir talim ve terbiye merkeziydi.⁴¹ Mescid-i Nebevî'nin üç kapısından birisi de kadınlara tahsis edilmişti.⁴² Şu hâlde ilk dönem camiler, Müslüman kadın kişiliğinin de inşa edilmesinde bir merkez işlevini görmüştür.⁴³

Hz. Peygamber kadınların camilerde ibadet etmelerini, icra edilen vaaz gibi dinî etkinliklerden istifade etmeleri gerektiğini beyan etmiştir:

“...Allah'ın, hanım kullarını mescidden menetmeyiniz.”⁴⁴

“Sizden birinizin hanımını mescide gitmek için izin istediğinde, menetmeyin! (onlara izin verin!).”⁴⁵

Bu hadislerden yola çıkan Mâlikî fakih Berâzîî, kadınların camilere girmelerinin menedilemeyeceğini dile getirmektedir.⁴⁶ Bu itibarla, kadınların üzerine farz olmamasıyla birlikte Cuma namazına katılmalarında fikhî açıdan hiçbir engel bulunmamış, hatta katılmaları tasiye edilmiştir. Ancak İslâm toplumunda kadınların, erkeklere nazaran ibadethâne bağlamında gözdârı edildikleri görülmektedir. Zira hem İslâm tarihinde hem de günümüzde yapılan camilerde fiziki olarak kadınların rahat bir şekilde ibadet edebilecekleri tarzda yapılmadığı müşahede edilmektedir. Bu itibarla arzu edilen oranda camilerdeki dinî faaliyetlere iştirak edememeleri nedeniyle dezavantajlı duruma düşen kadınların, bu durumlarının göz önünde bulundurulması gerekir. Zira onların cami merkezli ibadet, vaaz ve irşaddan daha fazla istifade etmeleri, İslâm aile yapısına olumlu katkı sağlayacağı aşikârdır. Bu sebeple başta merkezi konumda olan camilerde, kadınların ayrı kapılardan girebilecekleri, hem namaz içinde hem namaz dışında vaizin-hatibin-imamın-müezzinin seslerini duyabilecekleri, rahatça namaz kılacakları basit ve uygun kısımlar oluşturmak ile erkeklerinkinden ayrı abdesthaneleri temin etmek gerekir.

Günümüzdeki camilerde yaşanan problemlerinden bir tanesi de fiziksel engelli Müslümanların camilerde yaşadıkları problemlerdir. İslâm'a göre engelliler de çeşitli ibadetlerle mükellef tutulmuşlardır. Bu itibarla onların da camilerde yapılan ibadet merasimleri

⁴¹ Güç, *Dinlerde Mâbed ve İbadet*, s. 262; Ayrıca Bkz. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî, İlim*, 8, 32, 35, 38.

⁴² İbrâhim b. Sâlih Hudaîrî, *Ahkâmü'l-mesâcidi fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Dârü'l-fadîle nşr., Riyad 2001, c. 1, s. 389.

⁴³ Mustafa Ağırman, *Hz. Muhammed (s.a.v.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları*, Ravza Yayınları, İstanbul 2018, s. 133.

⁴⁴ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî, Cuma*, 13; Müslim, *Sahîhü'l-Müslim, Salât*, 136.

⁴⁵ Ebu Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali Nesâî el-Horâsânî (ö. 303/915), *es-Sünenü'l-kübrâ (thk. Hasan Abdulmunim Şelebî)*, Beyrut 1421, *Mesâcid*, 238.

⁴⁶ Ebû Saîd Halef b. Ebî'l-Kâsım b. Süleymân Berâzîî el-Ezdî el-Kayrevânî (ö. 430/1039), *et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene (thk. Muhammed el-Emîn, Veled Muhammed b. Sâlim eş-Şeyh)*, BAE 2002, c. 1, s. 276.

ile dinî etkinliklere iştirak emeleri en doğal haklarıdır. İslâm'ın engellilere verdiği değer ve bir takım haklar asr-ı saâdette bir âmâ (gözleri görmeyen) olan sahâbi şahsında Kurân'da deklare edilmiştir. Zira Hz. Peygamber âmâ olan Abdullah İbn Ümmü Mektûm (ö. 15/636) ile alakalı bir tasarrufunda vahiyle uyarılmış ve bu uyarıda, o'nun insanların fiziki görünüşleri üzerindeki değerlendirmesinin ölçü olamayacağı bildirilmiştir:

*“Suratını astı, yüzünü çevirdi. Çünkü ona gözü görmeyen biri gelmişti. Sen nereden bileceksin, belki o arınacaktı. Yahut o öğüt alacak da öğüt kendisine fayda verecekti.”*⁴⁷

Yukarıdaki vahye muhatab olan aynı Peygamber'den rivayet edilen şu hadis göstermektedir ki, İslâm insanların çeşitli makam, mevki ve suretlerini değil, onların kalplerinin içindekini önemsemektedir. Şu halde insanlara tebliğ etmede, onların gönüllerini güzel ve yumuşak sözlerle fethetmek/irşad etmek esastır:

*“Allah sizin ne biçimlerinize ne de bedenlerinize bakar fakat o sizin yüreklerinize bakar.”*⁴⁸

Günümüzde engellilik; görme, işitme, fiziksel ve zihinsel olarak gruplandırılmıştır. Zihinsel engellilerin ibadetlerle mükellef olmadıkları hususunda âlimler ittifak içindedirler.⁴⁹ Zira İbadet yükümlülüğü, ibadeti “yerine getirebilme gücü”ne (istitâat) ile yakından ilgilidir. Görme-işitme-fiziksel engelliler ise ibadet etmekle mükelleftirler. Ancak ne yazık ki, kadınlar gibi engelliler de İslâm'ın öngördüğü ibadetlerini rahatça yapabilecekleri, özellikle Cuma namazı, vaaz ve hutbesi ile diğer dinî etkinliklere katılım sağlayabilecekleri cami merkezli haklarından mahrum bırakılmışlardır. Şu halde engellilerin cami odaklı tebliğ ve irşaddan yararlanmaları amacıyla; cami girişleri engelli araç-gereçleri için düzenlenmeli, cami içinde rahat bir şekilde namaz kılacakları bölümler hazırlanmalı, âmâ olanlar için yerde baston yönlendiren mekanizmalar oluşturulmalı, işitme engelliler için işaret diliyle dinî hizmetler sunulmalıdır.

Diğer bir kısım dinlerin aksine İslâm kültüründe camilere girmek için herhangi bir ücret/aidat vs. ödenmez. Kısmen Harem bölgesindeki mescidler hariç, gayri müslimler dâhil camiler, herkesin rahatça uğrayabileceği ibadethânelerdir. Bu nedenle İslâm cami kültüründe çocuklar, serbeste camilere girip neşelendirmişlerdir. İslâm geleceğinin taşıyıcısı olan çocuklar, bu dinin hem ahlak ve terbiyesini hem de pratiğini en iyi buralarda görürler. Nitekim camilerden çocukların da istifade ettiği hususu asrısâdette yaşanan örneklerden biliyoruz. Bizler namaz kılarken seccademize yaklaşmalarını bile yasaklarken, Hz. Peygamber'in omuzunda çocuk varken namaz kıldığı hadislerde sabit olan bir husustur. Bu konuda Ebû Katâde el-Ensârî'den şu hadis rivayet edilmiştir:

*“Ben Hz. Peygamber'in omuzunda torunu (Hz. Zeyneb ile Ebi'l-Âs'ın kızı olan Ümâme) varken insanlara namaz kıldığını gördüm. Rükûa vardığında omuzundan indiriyordu, secdeden kalktığında da omuzuna tekrar alıyordu.”*⁵⁰

Bu hususta bazı âlimler, yaramazlık yapsa dahi, şayet uyarıldığında yerinde duruyorsa, çocuğun camilerden menedilememesi gerektiğini söylemektedir.⁵¹

Çocuklarına dinî eğitimi vermek her anne-babanın sorumluluğundadır. Ülkemizde dinî tedrisatın bir kısmı Kur'ân kursları adı altında düzenli bir şekilde halen camilerimizde verilmektedir. Bu itibarla yarımın büyükleri ve mürşidi olan çocuklarımızı söz konusu eğitimden mahrum etmemek gerekir. Bazı bilimsel tespitlere göre çocuğun kişiliği 6 yaşına

⁴⁷ Abese, 80/1-4.

⁴⁸ Müslim, *Sahîhü'l-Müslim, Birr*, 45.

⁴⁹ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf Şîrâzî (ö. 476/1083), *el-Mühezzebe fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfi'î* (thk. Muhammed ez-Zühaylî), Dârü'l-kalem nşr. Dimaşk 1996, c. 1. s. 356.

⁵⁰ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî, Salât*, 106; Müslim, *Sahîhü'l-Müslim, Mesâcid*, 41.

⁵¹ Berâzî, *et-Tehzîb fî'htisârî'l-Müdevvene* (thk. Muhammed el-Emîn, Veled Muhammed b. Sâlim eş-Şeyh), c. 1, s. 276-277.

kadar oluşmaktadır. Bu sebeple söz konusu yaşlarda çocukları dikkate almak ve eğitim açısından önemsemek gerekir. Ülkemiz şartlarında camilerde, Diyanet İşleri Başkanlığı himayesinde hem küçük yaştaki çocuklara yönelik 4-6 Yaş Kur'an kursları hem de daha büyük yaştakileri kapsayan ve günün her vaktinde yapılabilen çeşitli kurslarda Kur'an ve diğer dinî eğitimler verilmektedir.

Sonuç

İslâm inancına göre yaratılan ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem olup, insanları Allah'a İbadet etmeye / kul olmaya davet etmiştir. Hz. Âdem'den sonra da peygamberler insanları doğru yola davet etmişlerdir. Onların davetine icabet edip inananlar çeşitli ibadethâneler inşa etmişlerdir. Nitekim bizzat Yüce Allah'ın isimlendirmesi ve O'nun övgüsüne mazhar olan camilerin inşası ile ibadetle ihyası hakkında Hz. Peygamberden birçok hadis rivayet edilmiştir. Bu itibarla, İslâm terminolojisinde Müslümanların ibadethânesine mescid/cami denmiştir. Bütün yeryüzü ibadete elverişli olarak tanımlanmakla birlikte, bilinen şekliyle camilerde Müslümanlar; farz namazlar, Cuma namazı, itikâf gibi ibadetlerin önemli bir kısmını icra etmişlerdir.

İslâm tarihinde, ibadetlerle birlikte camilerde icra edilen en önemli faaliyet, insanları doğru yola sevk edip onları irşad etmektir. Bu bağlamda camilerde vaaz ve sohbetler yapılmış, içinde/müştemilatında dinî içerikli programlar düzenlenmiştir. Camilerin Müslümanların çeşitli vaaz, irşad ve rehberliğinde değerlendirilmesi neticesinde yakın tarihlere kadar cami içinde eğitim verilmiş, halka açık yargılamalar icra edilmiştir. Aynı zamanda günümüzde olmamakla birlikte, camiler bazı zamanlarda suçluların ıslahı amacıyla hapisane olarak kullanılmıştır.

Cami merkezli bir dua/ibadet olarak onunla özdeşleşen şiarlardan biri ezandır. Ezan İslâm'ın ilk yıllarında meşru kılınmış ve İslâm tarihi boyunca irşadın sözlü vasıtası olarak değerlendirilmiştir. Nitekim ezan, insanları günde beş vakit namaz ve kurtuluşa davet etmektedir. Bu itibarla asıl işlevi namaz vakitlerini müslümanlara bildirmek olan ezan, camilerde icra edilen irşadın bariz argümanlarından olmuştur.

İslâm dininde kulluğun/ibadetin hem kadın ve erkeğe, hem de zihnen sağlıklı bir kısım engelliye farz oluşu sebebiyle, hem inşa edilecek camilerde, hem de camilerde icra edilecek dinî etkinlik ve programlarda, mezkûr kategorideki Müslümanların dikkate alınması gerekmektedir. Bu sayede camiler, toplumda dezavantajlı gruplar olarak değerlendirilen kadın ve engellilerin serbestçe ibadet edebildikleri, dinî merasimlere iştirak edebildikleri kutsal mekânlar olarak telakki edilecektir.

Kaynakça

AĞIRMAN, Mustafa, Hz. Muhammed (s.a.v.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları, Ravza Yayınları, İstanbul 2018.

Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, "Mescid", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 1993.

AYNÎ, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (ö. 855/1451), Umdetü'l-kârî Şerhu sahîhi'l-Buhârî, Dârü'l-fikr nşr. Beyrut tsz.

BERÂZÎ, Ebû Saîd Halef b. Ebi'l-Kâsım b. Süleymân el-Ezdî el-Kayrevânî (ö. 430/1039), et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvne (thk. Muhammed el-Emîn, Veled Muhammed b. Sâlim eş-Şeyh), BAE 2002.

BEYHAKÎ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn, Şu'abü'l-îmân, (thk. Abdül'alî Abdülhamîd Hâmîd), Bombay 2003.

- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi (ö. 256/870), Sahîhu'l-Buhârî, Darü İbn Kesîr nşr., Dımaşk 2002.
- ERDEBÎLÎ, Cemalüddin Yusuf b. İbrâhîm (ö. 779/1327), el-Envâr li a'mâli'l-ebrâr, Mektebetü't-ticâriyeti'l-kübrâ, Mısır tsz.
- ERDOĞAN, Mehmet, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019.
- ERDOĞAN, Mehmet, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, Ensar nşr. İstanbul 2019.
- FEYYÛMÎ, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî, (ö. 770/1368-69), el-Misbâhü'l-münîr, Dımaşk 2016.
- GÜÇ, Ahmet, Dinlerde Mâbed ve İbadet, Ensar nşr., İstanbul 2005.
- GÜNDÜZ, Şinasi, Din ve İnanç Sözlüğü, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- HAMÎDULLAH, Muhammed (ö. 1422/2002), İslâm Peygamberi (Terc. Salih Tuğ), İstanbul 1990.
- _____, İslâm Müesseselerine Giriş, Beyan Yayınları, İstanbul 2013.
- HATTÂB, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân er-Ruaynî (ö. 954/1547), Mevâhibü'l-Celîl li Şerhi Muhtasarı Halîl (thk. Muhammed Yahya b. Muhammed el-Emîn el-Yakûbî), Dârü'r-rıdvân, byy., 2010.
- HUDAYRÎ, İbrâhîm b. Sâlih, Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerî'ati'l-İslâmiyye, Dârü'l-fadîle nşr., Riyad 2001.
- İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî el-Hanefî (ö. 1252/1836), Reddü'l-muhtâr alâ'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidin), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye nşr., Riyad 2003.
- İBN HACER, Ebu'l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye nşr., Beyrut 1995.
- İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaffaküddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî (ö. 620/1223), el-Muğnî, Kahire 1367.
- _____, el-Kâfi (thk. Abdullah b. Abdilmühsin et-Türkî), Mısır (Cîze)1997.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/886), Sünenü İbn Mâce (thk. Muhammed Fuad Abdulbâki), Dârü'ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, Kahire tsz.
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükrim b. Ali (ö. 711/1311), Lisânü'l-Arab, Beyrut 1968.
- İBN RÜŞD, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 595/1198), Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid, Beyrut 2012.
- KAL'ACÎ, Muhammed Ruvâs, Mucemü Lüğati'l-fukahâ, Beyrut 1996.
- KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî (ö. 1962), et-Terâtîbü'l-idâriyye (Nizâmü'l-hükûmeti'n-nebeviyye), Darü'l-erkam nşr., Beyrut tsz.
- MEVSİLÎ, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd (ö. 683/1284), el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr, Beyrut 1937.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hasan b. el-Haccâc en-Nisâbûrî (ö. 261/874), Sahîhü'l-Müslim (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki), Dârü'ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut 1955.

- NESÂÎ, Ebu Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî (ö. 303/915), es-Sünenü'l-kübrâ (thk. Hasan Abdulmunim Şelebî), Beyrut 1421.
- NEVEVÎ, Muhyiddîn Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref eş-Şâfiî (ö. 676/1278), Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî, el-Matbaatü'l-Mısıryye nşr., Mısır 1929.
- ŞÎRÂZÎ, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf (ö. 476/1083), el-Mühezzeb fî fikhi'l-İmâm eş-Şâfi'î (thk. Muhammed ez-Zühaylî), Dârü'l-kalem nşr. Dimaşk 1996.
- ŞİRBİNÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb (ö. 977/1570), Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc (thk. Abdurrezzak Şahûd en-Necm), Dimaşk 2009.
- TİRMİZÎ, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ (ö. 279/892), el-Câmiu'l-kebîr (Sünen-i Tirmizî), (thk. Beşşâr 'Avvâd Marûf), Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.
- ZERKEŞÎ, Muhammed Bahâdır b. Abdillâh eş-Şâfiî, el-Mısrî (ö. 794/1374), İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid (thk. Mustafâ el-Merâğî), Kahire 1996.

DİN EĞİTİMCİLERİ AÇISINDAN SOSYAL MEDYA VAİZLERİ VE İRŞAD

Nurullah BORA**

Nurullah ALTAŞ***

1. Giriş

Din eğitimi “bireyin dinî davranışlarında kendi yaşantıları vasıtasıyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme denemeleri süreci” olarak tarif edilmektedir. Cemal Tosun tarafından yapılan bu tarif din eğitimini eğitimin en bilindik tariflerinden birisiyle ilişkilendirmesi yönüyle dikkat çekmektedir. Ancak din eğitimi için yapılan bu tanım yaygın ve örgün din eğitimi olarak ifade edilen formal eğitimle sınırlandırılıp informal din eğitimini dışlamaktadır. Bu nedenle de eksik kalan bir tanımdır. Dinî davranışların azımsanmayacak bir bölümü informal din eğitimi yoluyla edinilmektedir. Din eğitiminin kontrol edilemeyen, planlanamayan bölümü olarak görülen informal eğitim bir yönüyle formal eğitime de etki etmektedir. Çünkü informal eğitim hayatın geri kalanının neredeyse tamamında yer almaktadır.¹

Günümüzde televizyon, radyo gibi kitle iletişim araçları vasıtasıyla ve internet teknolojisindeki gelişmelerle birlikte sosyal medya üzerinden din eğitimi-öğretimi kapsamında değerlendirilebilecek faaliyetler yapılmaktadır. Geçmişte Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı din görevlileri tarafından cami hizmetleri çerçevesinde yapılan tebliğ ve irşad faaliyetleri günümüzde medyadan sonra sosyal medyadan da yapılır hale gelmiştir. İlahiyatçılar, din görevlileri ve resmi olmasa da din adamı olarak isimlendirilen kişiler sosyal medya araçlarını kullanarak vaaz vermekte, tebliğ ve irşad olarak değerlendirilebilecek çalışmalar yapmaktadırlar.²

2. Vaaz ve İrşad

Sözlükte vaaz, öğüt vermek, sakındırmak, uyarmak gibi anlamlara gelmektedir. Vaaz, bir topluluğa dini ve ahlaki konularda konuşma yapmak, onlara nasihat etmek demektir. Vaaz kültürünün günümüze kadar gelen uygulamasını esas aldığımız zaman din bilginleri tarafından, dini konularda cemaati aydınlatmak, onların manevi gelişimini sağlamak amacıyla ibadet yerlerinde yapılan konuşma olarak da tanımlanabilir. Bu amaçlarla konuşma yapan kimselere vaiz denir. Mev'iza, nasihat, tezkir, inzar, irşad gibi kavramlar birçok kaynakta vaaz anlamında da kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de vaaz

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, nurullahbora@gmail.com orcid.org/0000-0002-5811-0451

*** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, altas68@gmail.com orcid.org/0000-0003-4179-7645

¹ Cemal Tosun, *Din eğitimi bilimine giriş*, Pegem Akademi Yayıncılık, 2017),

² Sosyal medya vaizleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.Zeynep Kayseri, *Sosyal Medya Vaizliği: Amerika ve Türkiye örneği*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019)

kelimesi bulunmaz.³ Buna rağmen birçok âyette mev'iza, vaizin gibi kelimeler kullanılmıştır. Kuran-ı Kerim'de kelimenin fiil kalıbı ile dokuz yerde Allah'a nispet edilerek kullanıldığı görülmektedir. Aynı şekilde altı yerde de peygamberler ve davetçilerle ilgili kullanılmaktadır. Kuran-ı Kerim'deki bu âyetler Yüce Allah'ın gönderdiği vahiyler aracılığıyla insanlara vaaz ettiğini, peygamberlerin ise gönderildikleri topluma vaaz edip öğütte bulduklarını göstermektedir.⁴ Vaaz kavram ve işlev olarak nasihat, irşad, telkin, davet, tavsiye, inzar, tebliğ ve hitabeti içine alan bir kavramdır.

Vaaz kapsamında yer alan irşad sözlükte doğru yolu göstermek anlamında kullanılmaktadır. Buradaki doğru yolun daha çok manevi alanı ilgilendirdiği kabul edilir. Bu nedenle irşad hidâyet kavramıyla eş anlamlı olarak da kullanılmıştır. Ancak hidâyet Allah'a nisbet edilen bir husus iken irşad insanlara da izafe edilebilir. İrşad, hem mümine hem de kâfire yönelik olabilir.⁵

3. Vaiz-Sosyal Medya Vaizi

Vaiz vaaz eden kimsedir. Vaizlik Allah Teâlâ'nın insanlara yol gösterici olarak gönderdiği ilahi vahyi anlatma, açıklama görevi olduğu için önemli bir görevdir.⁶ Vaizler Müslümanlara İslâm dininin inanç esaslarını, ibadet, muamelat ve ahlak ilkelerini, geçmiş toplumların kıssalarından çıkarılması gereken dersleri anlatmaya çalışan kişilerdir.

İnsanları dini konularda doğru bilgilerle aydınlatmayı amaçlayan vaizlik geleneği Hz. Muhammed (s.a.v.) ile başlamıştır. "Din nasihattir."⁷ buyuran Peygamberimiz (s.a.v.) İslâm dinine hikmetle, samimiyetle ve güzel bir üslupla davet etmiştir.⁸ Hz. Peygamber genellikle namazlardan sonra vaaz etmiştir. O (s.a.v.) vaazlarında sözü uzatmamış, dinleyenler üzerinde büyük bir etki bırakmış ve karşısındakileri kolaylıkla ikna etmiştir.⁹

Sosyal medya vaizi kavramı, birbirinden farklı iki terimin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Daha önce tanımını vermiş olduğumuz sosyal medya internet teknolojilerindeki gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmıştır.¹⁰ Sosyal medya kullanıcıların profil oluşturarak başka kişilerle iletişim kurdukları, paylaşım yaptıkları, farklı kullanıcıların profillerini gözlemleyebildikleri sanal ortamlar olarak tarif edilmektedir.¹¹ Başka bir kaynakta ise "Web 2.0'in ideolojik ve teknolojik temelleri üzerine inşa edilen ve kullanıcı tarafından içerik oluşturulup ve paylaşım yapılmasına izin veren internet tabanlı

³ Hasan Cirit, "Vaaz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012),

⁴ İsmail Lütfi Çakan, "İrşat Hizmeti Açısından Vaizlik Üzerine Bazı Düşünceler", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu (17-18 Aralık 2011)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013),

⁵ Bekir Topaloğlu, "İrşad", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2000),

⁶ Üflet Görgülü, "Söz Söyleme Sanatı Olarak Vaaz, Mimar-ı Âdem Olarak Vaiz", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu (17-18 Aralık 2011)*, 2013),

⁷ Buhari, *İman*, 42, nşr. hadisveritabani.info, Hadis ve Siyer Araştırmaları Merkezi,

⁸ Hüseyin Yılmaz, "Vaazın Etkinliğinde Dil ve Üslubun Önemi", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu (17-18 Aralık 2011)*, 2013),

⁹ Görgülü, "Söz Söyleme Sanatı Olarak Vaaz, Mimar-ı Âdem Olarak Vaiz",

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kayseri, *Sosyal Medya Vaizliği: Amerika ve Türkiye örneği*, ; Elif Bildik, *Dini Bilgi Edinme Sürecinde Sosyal Medya*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019)

¹¹ Danah M Boyd-Nicole B Ellison, "Social network sites: Definition, history, and scholarship", *Journal of computer-mediated Communication* 13/1 (2008), ; Fuat Altunbaş, "Sosyal Medyaya Genel Bir Bakış", *Yeni medya üzerine*, çev. ed. Müge Demir, (Konya: Literatürk Academia, 2014,

uygulamalar.” olarak tanımlanmaktadır.¹² Sosyal medyanın genel kabul gören bu tanımından hareketle dini konularda cemaati aydınlatmak, onların manevi gelişimini sağlamak amacıyla sosyal medya ortamlarında konuşma yapan, paylaşım yapan din bilginlerine sosyal medya vaizi diyebiliriz. Diğer taraftan medya vaizi tanımlamasından hareketle sosyal medya vaizlerini “sosyal medya yoluyla dini konularda kamuoyu oluşturmaya çalışan kişi” olarak tanımlanmak da mümkündür. Bu kavramın tanımını yapmak için hangi özelliklere sahip olduğunu ortaya koyarak bir tanıma ulaşmak da tercih edilebilir. Sosyal medya vaizlerinin dini konuları öğretme, bu konuları benimsetme ve insanların dinin öğretileri doğrultusunda bir hayat yaşamalarını sağlamaya çalıştıklarını söyleyebiliriz. Buna bağlı olarak da sosyal medya araçlarını kullanmaktadırlar. Video, ses, metin-yazı ve görsel paylaşımına imkân veren bu araçlar dini mesajı iletmede ve büyük kitlelere ulaştırmada önemli bir rol oynamaktadır. Bu kapsamda sosyal medya vaizlerinin üç önemli özelliği ön plana çıkmaktadır:

- 1-Dini konuları öğretmeye, iletmeye, benimsetmeye çalışmak.
- 2- Bunu yaparken sosyal medya araçlarını kullanmak.
- 3-Dini içeriklerin video, ses, metin-yazı ve görsel olarak paylaşılması.
- 4- Bu içeriklerin her kesimden insana ulaştırılması.

Bu özelliklere bakarak sosyal medya vaizini “dini konuları öğretmek amacıyla sosyal medya-yeni medya araçları aracılığıyla dini içerikli video, ses, metin-yazı ve görsel materyaller paylaşan ve bunu geniş kitlelere ulaştıran kişiler.” olarak tanımlayabiliriz.

4. Din Eğitimcileri Açısından Sosyal Medya ve İrşad

Bu çalışmamızda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenleri, İmam Hatip Ortaokulu-Lisesi Meslek Dersi Öğretmenleri ve Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı din görevlilerinin sosyal medya vaizleri hakkındaki görüşleri elde edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden birisi olan durum çalışması kullanılmıştır.¹³ Bu kapsamda İstanbul’da farklı okul-kurumlarda görev yapan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenleri, İmam-Hatip Lisesi/Ortaokulu öğretmenleri ve Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı din görevlilerinden oluşan 24 kişilik bir grupla derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmelerde din eğitimcilerinin sosyal medya vaizlerinden istifade edip etmedikleri, varsa yararlandıkları ilim dalları, konular ve alanlar sorulmuştur. Sosyal medya vaizlerinin bu alanda yaptıkları çalışmalarda yeterli olup olmadıkları konusunda din eğitimcilerinin fikirleri alınarak onlara yönelik eleştiri noktaları belirlenmeye çalışılmıştır. Veri toplama araçlarının örnekleme uygulanması sonucunda elde edilen veriler betimsel ve içerik analizi yöntemleri kullanılarak çözümlenmiştir.

¹² Andreas M Kaplan-Michael Haenlein, "Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media", *Business horizons* 53/1 (2010),

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sharan B Merriam, *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (2011),

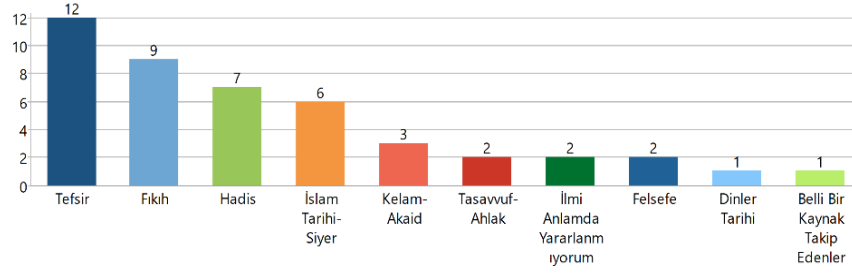
Araştırma kapsamında sosyal medyayı aktif kullanan İstanbul'un farklı ilçelerinden din eğitimcileriyle görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan mülakatlar kodlanarak betimsel ve içerik analizleri gerçekleştirilmiştir. (Katılımcıların gerçek isimleri yerine rumuz isim kullanılmıştır.)

Tablo 1: Çalışmaya katılan din eğitimcileri ile ilgili bazı bilgiler

Katılımcı	İlçe	Cinsiyet	Yaş	Eğitim
Ali	Sultangazi	Erkek	36	Lise
Mehmet	Sultangazi	Erkek	38	Lise
Ebru	Kartal	Kadın	43	Y.Lisans
Semra	Tuzla	Kadın	34	Lisans
Esmâ	Üsküdar	Kadın	37	Lisans
Hüseyin	Zeytinburnu	Erkek	52	Lisans
Abdullah	Bayrampaşa	Erkek	40	Lisans
Petek	Sancaktepe	Kadın	37	Lisans
Kadriye	Ataşehir	Kadın	28	Lisans
Mahmut	Pendik	Erkek	34	Y.Lisans
Maksut	Ümraniye	Erkek	50	Y.Lisans
Melih	Fatih	Erkek	36	Y.Lisans
Naci	Kartal	Erkek	48	Lisans
Nuh	Fatih	Erkek	55	Lisans
Rabia	Beykoz	Kadın	44	Lisans
Sare	Bayrampaşa	Kadın	36	Y.Lisans
Şebnem	Bakırköy	Kadın	40	Y.Lisans
Ufuk	Fatih	Erkek	31	Lisans
Umay	Eyüp	Kadın	37	Y.Lisans
Sabahattin	Sultangazi	Erkek	43	Lisans
Ecrin	Bayrampaşa	Kadın	25	Lisans
Ergül	Kadıköy	Kadın	36	Y.Lisans
Türkan	Tuzla	Kadın	37	Lisans
Zeynep	Ümraniye	Kadın	35	Y.Lisans

4.1. Bulgular

4.1.1. Yararlanılan İlim Dalları

Grafik 1: Yararlanılan İlim Dalları

Sosyal medya vaizlerinden hangi ilim dalları ile ilgili yararlanılıp istifade edildiği sorusuna ağırlıklı olarak tefsir, hadis ve fıkıh cevapları alınmıştır. İfade edilen diğer ilim dalları aşağıdaki grafikte verilmiştir. Görüşmecilerin bu konu hakkında tespit edilen görüşleri de şu şekildedir:

Tefsir

Mesela Halis Hoca hadisler ve Allah'ın âyetleri üzerinde çok güzel açıklamaları var. Kaynakları ile çok güzel izahı var. Mehmet Okuyan hocanın tefsiri çok güzel. Ayağı yere basan yorumları var. (Hüseyin, 52, İmam-Hatip)

Düzenli tefsir yapanlar oluyor. Halis Aydemir mesela. Düzenli tefsir dersi yapan hoca efendiler var. Bunlar faydalı çalışmalar. Açıyor, Kur'an'dan bir bölüm anlatıyor, devam ediyor. (Maksut, 50, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Hadis

Nurettin Yıldız'ın gerek fıkıhla ilgili gerek hadisle ilgili sohbetleri var. (Sabahattin, 43, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Hadis okumaları, Riyazüs Salihin dersleri oluyor. Bunlar benim takip ettiklerim. (Türkan, 37, K.Kursu Öğreticisi,)

İslâm Tarihi-Siyer

Siyer Vakfı, Muhammet Yıldırım hocanın olduğu vakıf. Sosyal medyada da bayağı güçlü bir vakıf. Bu hocalar hadis ve Peygamber Efendimizin hayatı ve yaşadıkları üzerinden temellendirerek bir çalışma yapıyorlar. Daha çok siyer üzerinden. (Türkan, 37, K.Kursu Öğreticisi)

Kelâm-Akaid

Tabii Akaitten de görünmeyen varlıklar gibi sorulan konularda takip ediyorum. Bunu bazen soruyorlar. Çünkü insanlar onu merak ediyor. Fıkıh dışında cin, şeytan, görünmeyen varlıklar gibi konular gündeme geliyor. (Naci, 48, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Okulda öğrencilerin bize sorduğu sorular oluyor. Bu sorulara cevap verirken hocalar hangi argümanları kullanmış diye bakıyorum. Hem fıkıh açısından hem de akait açısından, kelâmi açıdan sorulan sorulara verilen cevaplar noktasında ben istifade ediyorum. Kendi bakış açımı bir anlamda o hocaların vermiş oldukları cevaplarla oluşturuyorum. Çok faydası oluyor. (Sabahattin, 43, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Tasavvuf-Ahlak

Daha çok tasavvufi noktalarda benim ilgimi çekiyor. O paylaşımlar faydalı geliyor bana. Onun dışında çok fazla ilgimi çeken konu olmuyor diyebilirim. (Zeynep, 35, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni, Konum 61)

Bireysel, mesela bahsettiğim bir hoca sadece adap konularını ele alıyor. Ahlak, İslâm Ahlakı üzerinden gidiyor. O konuları takip ediyorum. (Türkan, 37, K.Kursu Öğreticisi)

İlmî Anlamda Yararlanmıyorum

Hiçbirine kendimi ilmî anlamda, mesleki anlamda, dini bilgi anlamında geliştireyim mantığı ile bakmıyorum. Burada temel kaynak benim için resmi kaynaklardır. Diyanettir bu minvalde bakıyorum. Onların (sosyal medya vaizlerinin) yaptığı şeylere baktığım zaman sistematik bir düzen yok. Şu hoca ahlak üzerinden bir şeyler anlatıyor, şu hoca kemal anlatıyor, bu İslâm felsefesi anlatıyor diyebileceğimiz branslaşma yok, herkes her telden çalışıyor. (Mahmut, 34, Din Kültürü Öğretmeni)

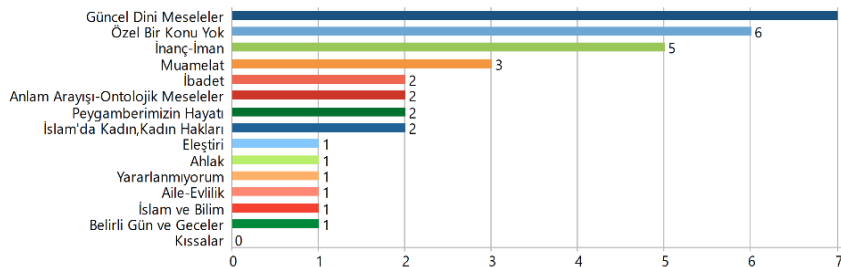
Ben sosyal medya vaizleri konusunda biraz daha sert düşünüyorum. Öyle ilmî falan da bir şey anlatmıyorlar. Tamamen insanlara gaz veriyorlar. Nostaljik hikayeler var. Sahabelerden, peygamberlerin hayatlarından insanları gaza getirecek. Daha çok sosyal medya vaizleri 90'lı yılların ağzını, dilini, anlayışını geçememiş durumdadır (Maksut, 50, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Belli Bir Kaynak Takip Edenler

Sadece ihya okuması yapan veya da kendi seçtiği bir kitap üzerinden okuma yapan hocalar var. Ama çok gündem olan hocalar değil. Siyer okumaları gibi. En azından benim takip ettiklerim bunlar.

Daha genel konuları ele alan, mesela Youtube üzerinden okuyucular denilir onlara da hatta. İşte Sözler Köşkü, Çay House denilen kanallar var. Hayal Hanem. Bu hocalar da şey yapıyorlar, Risale-i Nur üzerinden mesela okumalar yapıyorlar aslında. Gündem üzerinden başlıklar yapıp, videolar çekiyorlar ama Risale-i Nur okumaları yapıyorlar aslında. Gençlerin dilini daha ön plana alıyorlar. Belli kitap okumaları yapıyorlar. Kim neye yakınsa o kitap üzerinden gidiyor hocam. (Türkan, 37, K. Kursu Öğreticisi)

4.1.2. Yararlanılan Konular-Alanlar

Grafik 2: Yararlanılan Konular-Alanlar

Sosyal medya vaizlerinden hangi konu ve alanlarda istifade edildiği ile ilgili sorulan soruya katılımcılar güncel dini meseleler, belirli gün ve geceler, inanç konuları, ahlak konuları,

peygamberimizin hayatı ve özel bir konu başlığı ayırmadan her konuda istifade edildiği şeklinde cevaplar vermişlerdir. Görüşmecilerin bu konu hakkında tespit edilen görüşleri şu şekildedir:

Güncel konular ve Peygamberimizin hayatı gibi konular, belirgi gün ve geceler. (Mehmet, 38, Müezzin-Kayyım)

Genelde halka açık seminerlere gideceğim zamanlarda Allah'a iman, ahirete iman, gıybet gibi halkı ilgilendiren konularda onların bu konu ile alakalı yaptığı tespitler oluyor. Bunlar kitaplarda yazmayan şeyler. O tür çıkarımları için dinliyorum genelde. O açıdan bana faydası oluyor. (Ali, 36, İmam-Hatip)

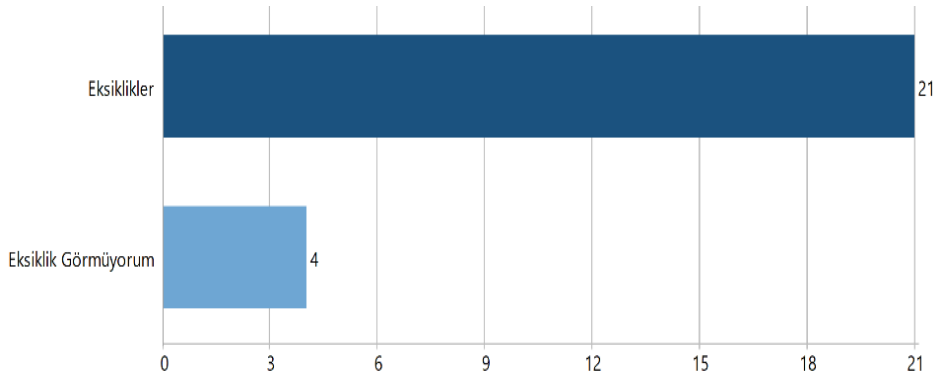
Aklıma hangi konu takılmış ise onu gidip takip ediyorum. Sözler Köşkünden de daha çok ateizm, deizm onlarla alakalı konuları takip ediyorum. O gün okulda hangi konuyu işleyeceksem. Mesela adalet, güven. Sosyal medyaya bir bakarım, bir karıştırırım ne var ne yok. Hazırlığımı ona göre yaparım. (Melih, 36, Din Kültürü Öğretmeni)

Ben kimim, nereden geldim gibi sorular. Aynı zamanda “Tam olarak neye inanıyorum?”, “İnanmışım şey bana neyi öğretiyor?”, “Nasıl davranmam gerekiyor?”. Bu tarz konular sanki daha yoğun gibi. Belki de benim alanımla ilgili olduğu için bunlara odaklanmış da olabilirim.

Ben en çok itikadi konularda takip ediyorum. (Semra, 34, K.Kursu Öğreticisi)

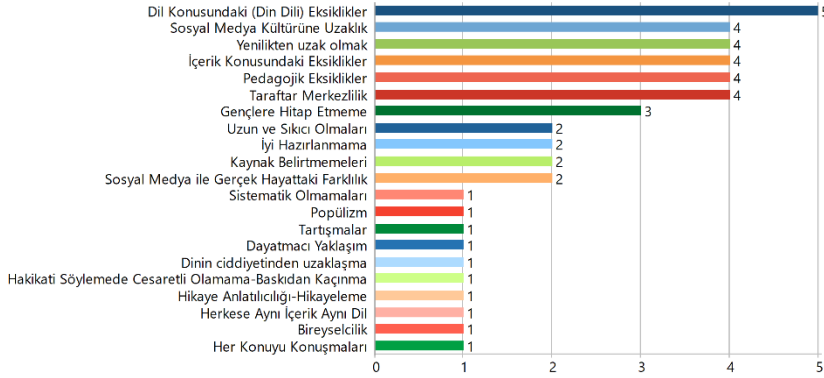
İnanç konuları noktasında da dikkatimi çekiyor, bakıyorum. Özellikle gençlerin yeni hastalığı bu. İnanç, iman noktasında onlara nasıl faydalı olabilirim diye düşünerek o noktadaki bilgileri de dinliyorum. (Zeynep, 35, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

4.1.3. Eksik Görülen-Geliştirmesi Gereken Yönler

Grafik 3: SMV'nin Yeterliğine Dair Görüşler.

4.1.3.1. Eksiklikler

Grafik 4: SMV'nin Eksik Görülen- Geliştirmesi Gereken Yönleri

Dil Konusundaki (Din Dili) Eksiklikler

Sorumlu dil olması gerekiyor, din dilini bundan sorumlu olacağımızı bilerek kullandığımız kelimeleri, ifadeleri ona göre belirlememiz gerekiyor. Bu bir kısıtlayıcılık değil aynı zaman da insanın kendisini sürekli hesaba çekmesi gerektiğinin bir getirisi. Ben aklıma gelen her şeyi söylemede nasıl sorumluyum orada yazarken de bu sorumluluk ön planda olmalı. (Şebnem, 40, Din Kültürü Öğretmeni)

Yani hakikati eskitiyorlar. Yani şöyle söyleyeyim, siz bir hakikati söylemesi gerektiği şekilde söylemezseniz, o hakikat boşa gider. Yani insanların kulağına çok fazla gereksizce bir hakikat söylenirse, olması gerektiği şekilde söylenmezse o hakikat eskir. Bıkkınlık getirir. Bugün öğrencilerin en nefret ettiği nasihat. Bu nasihatten nefret ederler. Çünkü gerekli, gereksiz, lazım olan yerde, olmayan yerde sürekli bu nasihatle muhatap olmuşlardır ve bu bıkkınlık yaratmıştır. Şimdi hakikate karşı bir bıkkınlık oluşturuyorlar. (Maksut, 50, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Klasik usulle anlatıyoruz, bizim bir din dilimiz var ya, ağır ağabey, hoca pozisyonumuz var. O güzel bir şey aslında ama bu gençlere ne kadar ulaşabiliyor, onu ne kadar becerebiliyoruz? (Naci, 48, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Bir hocanın argo kelimeler kullanması ya da kendini soyutlayarak zinhar yanacaksınız gibi kelimeler kullanması; üst perdeden konuşma halleri varsa bu beni çok rahatsız eder ve kesinlikle dinlemem. Ne kadar doğruyu söylerse söylesin bu üslup ciddi sıkıntı yaratır. (Pervin, 37, K. Kursu Öğreticisi)

İçeriği sunma anlamında eğer sadece habercilik yapıyorsa, o benim ilgimi çekmiyor. Ama günümüz diline aktarıyorsa, günümüz insanının sorununa cevap veriyorsa, sorunun cevabını da içinde barındırıyorsa, ha diyorum, işte bu benim dinim ve bu benim dinimin içeriğini güzel sunuyor diyorum. (Türkan, 37, K.Kursu Öğreticisi)

Sosyal Medya Kültürüne Uzaklık

Bu ülkede kendisini lgbt olarak ifade eden, trans birey diye tabir eden insanlar var. Azınlık da olsa Ermeniler, Yahudiler, Hristiyanlar var. Farklı bir yorum olarak Aleviler var. Hatta kendilerini İslâm'dan görmeyen başka bir kitle var. Doğal olarak devletin söylediği bir şeyi dine aykırı bir şeymiş

gibi fırtına koparmanın yanlış olduğunu düşünüyorum. Bu anlamda çok duygusal davranıyorlar birçoğu. Devlet şöyle yapıyor, devlet bunu meşrulaştırıyor, devlet şunlara yol veriyor gibi. Burada yanlış bir üslup olduğunu düşünüyorum. Özellikle sosyal medya vaizlerinin üslup noktasında dikkat etmeleri gerektiğini düşünüyorum. Hitap ettikleri kitleyi doğru yönlendirebilecek, onları kontrol edebilecek beceriye sahip olmaları gerektiğini düşünüyorum. En azından şu söylenebilir; bu benim söylediklerim, bu benim kişisel görüşümdür, bunu böyle dinin temel bir kuralı gibi alıp da bunun üstünden başkaları ile tartışmayın ya da buradan kendiniz ile ilgili bir şey öğrenmişseniz bu sizin kazanımınızdır. Ama bunu tutup da başkasına bir eleştiri malzemesi veya birini tekfir etme veya birini yalanlamada kullanma boyutuna getirilmemesi gerektiğini düşünüyorum ama böyle değil. Benim gördüğüm ciddi bir eksiklik bu. (Mahmut, 34, Din Kültürü Öğretmeni)

Günümüz insanı durgun şeyleri sevmiyor. Sürekli bir değişim var. Tüketim çağında yaşıyoruz. Her şey tüketiliyor. Sadece yemek açısından bakmayalım. Eşyalar, izlenen şeyler, her şey tüketiliyor. Baştan insanın ilgisini çok çekiyor, sonra bir bakıyorsun o da tüketilmiş. Buna ayak uydurmaları gerekiyor, bu akışkanlığa. (Ecrin, 25, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Yenilikten uzak olmak

Net söyleyeceğim bence konuşmayı bıraksınlar. Çünkü 1500 seneden beri söylenegelmiş şeyleri aynı şekilde bir daha bir daha söylemenin bir anlamı yok. Hatırlatmaktan öteye gitmiyor. Söyledikleri de günümüzü, çağımızı yakalayabilmiş şeyler değiller. Bu arkadaşlar, daha önce de çok kere söyledim, hala hacca deveyle gitmeye kalkan arkadaşlar. Camideki vaazı getirip ekrana taşımanın bir anlamı yok. Vaaz bu hocam yani vaaz. Artık üslup değiştirmeliyiz. Bakın Mekke'de inen âyetlerin üslubuyla Medine'de inen âyetlerin üslubu aynı değil. Allah(c.c.) bile ortam değişince, şartlar değişince üslup değiştirdi. Şimdi bak Mekke'de uyuyan bir insanın yakasından tutup onu uyandırmaya çalışan, silkeleyen üslup var. Yani gümbür gümbür gürül gürül akan âyetler var. Çok çarpıcı, çok etkileyici, çok edebi. Ama Medine dönemine geldiğimizde oldukça dingin akan bir su, Fırat gibi. Anlatabiliyor muyum? Dingin akan, derin ve dingin akan sulara benziyor. Bu dostlarımızın da artık yeni enstrümanları kullanması gerekiyor. (Maksut, 50, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Burada bu işin çözümü şu. Hocaların bilgilerini başka yöntemlerle nasıl ulaştırabiliriz diye düşünmeleri lazım. Belki bu anlamda onlara katkı sunacak yardımcıları ihtiyaçları var. Bizim belki bu hocaların etkili olduğu STK'ların farklı içerikler üretmesi lazım. Sadece konuşmayla, sadece vaazla değil. Davet, İslâm'ı tebliğ, irşat faaliyeti için farklı içeriklere ihtiyaç var. Sadece hoca çıksın, konuşsun, vaaz etsin. Böyle olmuyor yani. Mutlaka başka içerikler lazım. (Sabahattin, 43, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

İçerik Konusundaki Eksiklikler

İçeriğin ne olacağını iyi belirlemek gerekiyor. Hani bizim çok alışkın olarak yaptığımız bir şey var ya bu siyak ile sibak ilişkisi. Bir âyeti verirken âyeti veriyor olmanın bize bir katkısı olabilir ama

âyetin siyak ve sibakını biliyor olmanın da bize bir katkısı olabilir bu gerçekliği de göz önünde bulundurmak gerekiyor.

Ama söyledikleri şeylerin arkasının sağlam olması ve nereye gideceğini kestirmeleri gerekir diye düşünüyorum. Şimdi bir satranç meselesine dönecek olursak çok başka bir yere gider. İslâm'a da “aa, bak Müslümanlar'da satranç harammış diyorlar” gibi bir noktaya gelmemesi gerekir. Birçok konu, yani ben bunu söyledim ama bunun bana dönüşü nasıl olur diye konuşmaları gerektiğini düşünüyorum. (Şebnem, 40, Din Kültürü Öğretmeni)

Pedagojik Eksiklikler

On üç-on dört yaşındaki çocukların takip ettiği kişiler modern görünümlü olmalarına rağmen anlatı tarzları farklı değil. O çocuğun dünyasında da neye hitap ettiğini bilmek gerekiyor. Pedagoji bilgisi ya da anlatıyı yaptığı topluluğun dinamiklerini biliyor olmak bu anlama geliyor. Yaş grubuna göre küçük yaşta ise kesinlikle pedagoji bilgisine de sahip olmalı. Üniversite mezunlarına yönelik bir çalışma yapıyorsak hazır bulunuşluklarını bilmemiz gerekiyor. Ya da anlatı tarzını belirlerken de onların anlayabileceği dili tespit etmek gerekiyor. (Şebnem, 40, Din Kültürü Öğretmeni)

Namaz nasıl kılınır mesela? Milyonlarca namaz nasıl kılınır videosu var ama insan namazı niçin kılar? İle ilgili çok az video var. Olanları da gençler izlemiyor, gençliğe öyle anlatman lazım ki onun davranışına etki etsin. Onun abdestini alıp namazını kılmasının gerektiği bilincini ona vermeli. (Ufuk, 31, Din Kültürü Öğretmeni)

Taraftar Merkezilik

Bir araya gelme olayı yok herkes bireysel çalışıyor. Sosyal medyada biraz taraftar bulunca bunu tetikliyor. (Nuh, 55, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Popüler olanların, gençlerin dilini yakaladığını düşünmüyorum. Evet, kendi taraftarlarına bir şekilde ulaşıyordur, yakalıyordur ama seküler diye nitelendirebileceğimiz gençlere hitap eden insan sayısı az. (Ümran, 37, Din Kültürü Öğretmeni)

Kendi taraftarlarına, kendi cemaatine hitap ediyor. Onların üsluplarına, onların sorularına cevap veriyor. Ama medyada olduğu için sorun teşkil edebiliyor. Bu çok ince bir hat. Bunu nasıl ayırt edebilir. İki defa düşünüp bir kere konuşmak lazım. Konuyu açtığın zaman mesela konuşmasını kesip kırparlar, ki yapıyorlar. Bu da tehlikeli olabiliyor. (Rabia, 44, Din Kültürü Öğretmeni)

Gençlere Hitap Etmeme

Nurettin hocayı biraz farklı görüyorum., görüntü itibariyle sakalı vesairesiyle klasik bir hoca görüntüsü var ama videolara bakıyorum bir genç bakış açısı var orada sanki. Sunum tekniği itibariyle “gençlere nasıl ulaşabiliriz” endişesi var. (Naci, 48, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Gençler neyi izliyor, neyi takip ediyor, hangi içeriklerden hoşlanıyor? Bunu dikkate almak lazım. Bu, gençlerin yaptığı her şeyi onaylıyoruz veya onaylayacağız anlamında değil ama bir din eğitimcisi, günceli yakalamak ve takip etmek zorunda. Gençlere hitap etmek için gençlere cazip

gelmeniz gerekiyor. Cazip gelmek için de onlardan bir adım, hatta birkaç adım önde olmanız şart. (Ümran, 37, Din Kültürü Öğretmeni)

Şimdi, yaşlarından dolayı belki de biraz gençlere çok hitap edemiyorlar. Tamam söylediği doğrudur. Ona bir şey diyemem ama belki yaşlarından dolayı da gençlerin biraz daha alay konusu oluyor. (Ecrin, 25, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Uzun ve Sıkıcı Olmaları

Ondan dolayı da birkaç dakikayı geçmemeli yani anlattığı şeyler birkaç dakikayı geçtikten sonra sıkıcı. Zaten izlenmiyor ve atlanıyor. Bence bu eksikliklerdir. (Sare, 36, Din Kültürü Öğretmeni)

Gereksiz detaylara boğdukları zaman gereksiz buluyorum. Fazla detay verildiği zaman. Konudan uzaklaşıyor ve kafa karışıklığına sebep oluyor. Tek eleştirdiğim konu bu olabilir. (Zeynep, 35, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

İyi Hazırlanmama

İyi hazırlanılmamış oluyorlar. Madem sosyal medyanın erişebilirliği çok, bunun beraberinde getirdiği sorumluluk da fazla olmalı. O sorumluluğu ciddiye alarak hazırlıklar yapılmadığını düşünüyorum. Arka planın yeterli bir şekilde doldurulmadığını düşünüyorum. (Şebnem, 40, Din Kültürü Öğretmeni)

Vaaz kısmında ellerinde cep telefonu ya da ellerine kâğıt ile çıkararak vaaz yapmaları bence en büyük eksiklerden. Yani tabii ki insan not alacak, not kağıdına bakacak özellikle telefon çok daha itici oluyor. Tablet veya telefon ile çıkanlar çok daha itici oluyor. Küçük not kağıtları olabilir bu biraz daha göz temasına imkân tanıyor. Tabii sosyal medyada göz teması falan da olmuyor ama ekranı açınca kitaptan okuyan tarzda bir şey de hoşuma gitmiyor benim. Onun dışında daha doğaçlama konuşan mesela Cübbeli Ahmet Hoca, çok doğaçlama konuşuyor ve daha başarılı, daha hoş. Daha donanımlı olduğunu hissettiriyor bana. Her konuda böyle kendiliğinden konuşabilmesi bence alt yapısını olduğunu, bu işte gelişme kat ettiğini gösteriyor. (Pervin, 37, K.Kursu Öğreticisi)

Sosyal Medya ile Gerçek Hayattaki Farklılık

Üslubunu çok beğendiğimiz insanlar olmak ile sosyal medyanın önündeki bir hoca profili ile sosyal medyanın dışındaki hoca profili arasında çok fark var. Mesela yakinen tanıma fırsatımın olduğu hoca efendilerin kendi gündelik hayattaki insani ilişkileri, konuşmaları, söylemleri ile sosyal medyadaki insani ilişkileri, konuşmaları ve söylemleri birbirlerinden çok farklı. Kur'an'ın emrettiği hocalık veya din adamlığı, Kur'an hatırlatıcılar, iyiliği emredenler, kötülükten alıkoyanlar dediği bir hoca profili çizmiş, bizim gözümüzün önüne koymuş. Bakıyorsun insanlara anlatan hoca ile kendi hayatında bunları tatbik eden hoca arasında uçurumlar var. İyi de bu topluma haram olan hoca efendiye de haram. Bu topluma helal olan şey hoca efendiye de helal. Hocam bu toplumun yapması gerekenler ile senin yapman gerekenler aynı. Bu topluma günah ise sana da günah hocam. Cenabı Allah seni bu toplumun yapması gerekenlerden ayrı tutmadı. "Siz sosyal medyada hocalık yapıyorsunuz. Sizin imtiyazlarınız var." demedi. Sosyal medyadaki fark ile gündelik yaşantılarında çok farklılıklar var. Toplum bunu istiyor, hocalarda böyle oluyor. (Abdullah, 40, İmam-Hatip)

Çünkü, sosyal dediğiniz, herkesin ortasındasınız. Bütün Türkiye'nin ortasındasınız. Ağzından çıkan kelimeleri, seni takip edenler de ağzına bakıyor, sana aykırı olanlar da takip ediyor, bakıyor. Açık arıyor. O yüzden bizim biraz daha dikkat etmemiz lazım. Ben sözlerden ziyade biraz daha davranışları öne almaları gerektiğini düşünüyorum, Hal ilmi. Nasıl olabilir? Sosyal faaliyetlere katılabilirler. Halkın arasında olabilirler. Cami cami dolaşabilirler. Hal ilmiyle bunu anlatabilirler. (Rabia, 44, Din Kültürü Öğretmeni)

Sistematik Olmamaları

Yöntem olarak da konu bütünlüğüne sahip değiller. Genelde daldan dala, oradan oraya atlıyorlar. Sistematik olarak devam etmiyorlar. (Sare, 36, Din Kültürü Öğretmeni, Konum 58)

Bu kadar çok fazla hocanın kendi görüşünü ifade etmesi de belli bir sistemi izlemiyor olmaları, ortak bir şeyi izlemiyor olmaları farklı görüşlere ve farklı yönelişlere, kafa karışıklığına sebep olabiliyor. Toplumda çok fazla ayrı görüşe, kafa karışıklığına sebep oluyor. (Zeynep, 35, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Popülizm

Popülizm. İnsanoğlu böyledir. İnsanoğlu popülerliğin altında, kim olursa olsun, biz de sınanmadık, şimdi bir şey diyemiyorum. Ama bir kere popüler oldun mu daha çok popüler olmayı istiyorsun herhalde. Demek ki ben şunu düşünüyorum, bu hocaların hepsi bir paylaşımı artık yapmadan önce ne kadar like alacaklarını da hesap ediyorlardır artık. O yüzden de konularını özellikle seçtiklerini düşünüyorum. Hemen hepsinin popülerliklerini kazanmak, popülerliklerini devam ettirmek için özel gündemler yarattıklarını, bu konuda başarılı olduklarını düşünüyorum.

Şey bu, sosyal medya hocaları özellikle popülariteye, maalesef gündeme çok fazla önem veriyorlar. Popülerlik onlar için biraz fazla ön planda olmuş gibi görünüyor.

Sosyal medyadakiler popülerliğe önem veriyorlar. Popüler ve gündem konularına çok önem veriyorlar. (Ergül, 36, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Dayatmacı Yaklaşım

Yani şöyle söyleyeyim, entelektüel bir duruş yok. Oturaklı, olgun, Peygamberi duruş da böyledir aslında. Bana göre Peygamberi duruş, entelektüel bir duruştur. Olgun bir duruştur, telaşlı değildir. Ben bir şeyi birilerine kabul ettirmek zorunda değilim. Anlatırım, Kur'an'da söylemiyor mu, "sen ancak tebliğcisin" diyor. "Sen zorba değilsin, zorlayıcı değilsin" diyor. Ama ne yapıyor? Millet birbirine kendi düşüncesini kabul ettirmeye çalışıyor. Ya belki de benimki yanlış, ne biliyorum? Bir düşünmem lazım yani. Şimdi, fikirlerin çarpışmasından hakikatler doğar demiş eskiler. Bırak çarpışsın. Adam ne diyor bir dinle önce karşıdakini. Ondan sonra sen de akıllı, uslu cevap ver. Kabul eder, etmez, ayrı konu. Ama burada sıkıntılar var. Bence baştan aşağıya format sıkıntılı yani. (Maksut, 50, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Dinin ciddiyetinden uzaklaşma

Üslup olarak Nihat Hatipoğlu ilk çıktığında herkes tarafından takdir edilen bir kimseydi ama benim şu anda gördüğüm kendisindeki çok ciddi bir üslup hatası var. Dini değersizleştirdiğini düşünüyorum. Dalga geçmek için sorulan sorulara cevap verilmesi gibi ya da işte gündem olma, popüler olma peşine düşüp de çok gereksiz, herkesin en ufak, ilkokul çocuğunun bile çok bariz bir şekilde bilebileceği bir şeyin ona sorulup da böyle abuk bir şekilde cevap verilmesi gibi, böyle şeyleri herkese iyi yaklaşımdan ziyade orta yol, bizim dinimizin orta yol olmasından dolayı da hatta orta yolu izlemesi. Doğru bir tanedir. Bir tane değildir tabii ki ama dini anlamda, Allahu Teala'nın emir ve yasakları nettir. Bu konuda neyin, neden olduğu da bellidir. Bu konuda çok fazla değersizleştirmemesi gerektiğini düşünüyorum. Üslubu güzelleştireyim derken bunun değersiz hale getirilmemesi gerektiğini düşünüyorum. Korkutucu ve akıl dışı bir şekilde film repliklerinde olan insanlar gibi de olmaması gerektiğini böyle düşünüyorum. Orta yolunu sergilemesi gerekiyor. Normalde insanların ilgisini çekebilecek şeylerin olması da şart. Bunun da farkındayım ama burada da ilgisini çekeyim derken de şaklabanlığa dönüşmemesi gerekiyor. (Kadriye, 28, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Hikâye Anlatıcılığı-Hikayeleme

Aradaki dengeyi korumak lazım. Hani her gün çorba yemek insanı bıktırır gibi her gün de hikâye dinlemek insanı bir noktada etkilemez hale de getirebilir. Bir hikâyenin anlatımı dine ne kazandırır onları düşünmek lazım. (Şebnem, 40, Din Kültürü Öğretmeni)

Herkese Aynı İçerik Aynı Dil

Bir önceki sorularda söylediğim gibi üslup önemli. Her yerde her doğru söylenmez. Bu günlük hayatta da böyle. Bir insana gidip İslâm'ın en son gelen emrini söylemezsin. Yani tedricilik denen bir olay var İslâm'da ama bunu sosyal medyada kullanamıyoruz çünkü hitap ettiğin kişiseldir. Ortaya bir yemek koyuyorsun hadi herkes bundan yesin diyorsunuz. 3 yaşında çocuk da var orada 90 yaşında dede var. Ama sen 3 yaşındaki çocuk ile 90 yaşındaki çocuğa aynı şeyi yediremezsin ki, orta yolunu da bulamazsın bunun. Ya o tarafı küstürüyorsun ya bu tarafı küstürüyorsun. Sosyal medyanın bunu ayırt etme durumu yok, herkese açık çünkü. Bir post paylaşayım bunu şu yaş aralığı izleyebilsin olayı sadece sponsorlu paylaşımlarda var. Bu da sosyal medyanın bir yetersizliği mi diyeyim ya da işlevsizliği mi diyeyim bilemedim. (Ufuk, 31, Din Kültürü Öğretmeni)

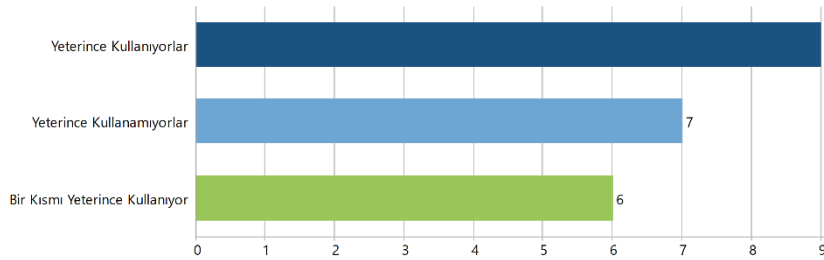
4.1.3.2. Eksiklik Görmüyorum

İsimlerini saydığımız hocalar bir sürü hocaların içerisinde sınırlı da bu mecrayı kullanan insanlar. Burada başka isimleri de zikretmiş olsaydım eksiklerini de söyledim ama bu saydıklarımın eksik yönlerini görmüyorum şahsen. (Mehmet, 38, Müezzin-Kayyım)

Yani eleştirdiğim ya da kendilerine daha şey yaptığım, yani bu konuda çok söz sahibi olmadığımı düşünüyorum. Ben yorum yapmayayım bu konuda, yoktur herhalde diye düşünüyorum. Beni aşan bir soru. (Esmâ, 37, K.Kursu Öğreticisi)

Genelde yok ama birkaç tane hocam, hocaların belli sınırları oluyor sosyal medyayla alakalı bu. Videonun yeniden yayınlanmasını istemiyor mesela Fatma Bayram Hoca. Sadece ses kaydı olarak çok fazla ısrar olunca, ses kaydı olarak spotify'a eklenmesine izin verdi. Mesela her gün izlemek isterdim hocadan. Teknik anlamda hoca sınırlamalar getiriyor. Video olarak yeniden yayınlanmasını istemiyor. Canlı yayınlanıyor instagram üzerinden. Videonun, video olarak yeniden yayınlanmasını istemiyor. Benim tercihim bu şekilde dedi. Ama yani bunlar tercih olduğu için çok da böyle takılmıyorum. (Türkan, 37, K.Kursu Öğreticisi)

4.1.4. Sosyal Medya Vaizlerinin Sosyal Medya Kullanımındaki Yeterliliği

Grafik 5: SMV'nin Sosyal Medya Kullanımına Dair Görüşler

Katılımcıların önemli bir kısmı sosyal medya vaizlerinin sosyal medyayı yeterince kullandığını söylese de bunu yeterli görmeyen katılımcıların olduğu da görülmektedir.

Yeterince Kullanıyorlar

Benim bildiğim kadarıyla etkili, güzel yazıyorlar da acaba Amerika'dakiler ne yapıyor bilmiyorum. Ona göre kıyaslama yapmak gerekiyor ama öyle bir kıyaslama yapamadığım için bilmiyorum. Yabancı dillerde kim, nasıl çalışıyor bilmiyorum ama buradaki şartlara göre fena değil. (Nuh, 55, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

İsmi zikrettiğim hocaların kullanabildikleri kanısındayım. Nurettin Yıldız, İhsan Şenocak, Muhammed Emin Yıldırım gibi hocalar kullanıyorlar. (Mehmet, 38, Müezzin-Kayyım)

Kullanıyorlar. Kendileri kullanmasa da sosyal medya uzmanları, danışmanları sayesinde kullandıklarını düşünüyorum. O kadar içerik üretmek, her gün bir şeyler yazmak kolay değil. Her geçen gün etki alanlarını artırmak, sosyal medya hesaplarını güçlendirmek adına güzel grafikler, videolar, insanları etkileme potansiyeli olan araçları kullanma gibi farklı yöntemleri kullanmaları sosyal medyayı daha iyi kullandıklarını, daha da iyi kullanmak istediklerini hissettiriyor bana. (Mahmut, 34, Din Kültürü Öğretmeni)

İlahiyat hocalarının iyi kullandıklarını düşünüyorum. Diyanet İşleri Başkanlığı da bu alanda bir şeyler yapmaya başladı. Cemaatler de kullanıyor şu an. Hepsini tanıştı, ucundan başladılar, zamanla daha da gelişecektir. Daha güzel videolar, daha güzel kaliteli şeyler paylaşılmaya başlanacaktır ama başladıkları zaman düşünülürse kısa bir sürede geldikleri yolda hiç göz ardı edilecek bir boyutta değil, gayet iyi gidiyor bence. (Pervin, 37, K.Kursu Öğreticisi)

İyiler yani. Dediğim gibi biraz hem arz-talep hem de batıdaki medya vaizliği var ya, ondan da etkileniyorlar. İlk dönemde batıda çok ilgi gördü. İnsanların meğer çok merakı varmış bu konuda. İhtiyacı da varmış, bu görüldü ve daha çok kişi görülmeye başlandı zaten. (Rabia, 44, Din Kültürü Öğretmeni)

Yeterince kullanabiliyorlar bence. Evet, bunu Fatma Bayram hocada görmüştüm. Kendisi aslında şey, emeklilik yaşına yaklaşmış bir hocamız ve çok da fazla bu alanlarla içli dışlı olmaz iken, normalde hep fiziksel ortamlarda bu dersleri yaparken pandemi süreciyle birlikte sosyal medyaya aktarıyor ve en sonunda kendi serbest kürsüsünü oluşturuyor. Yani kendisini bu anlamda çok etkin bir şekilde geliştirmiş oldu. Kendi etkin, serbest kürsüsünde de farklı misafirleri, farklı alanlardan kişileri kendisi ağırladı mesela. Tamamen yaptığı derslerden bağımsız olarak. O yüzden etkin kullanabiliyorlar o anlamda. (Semra, 34, K.Kursu Öğreticisi)

Yeterince Kullanamıyorlar

Elbette yeterince kullanmıyorlar. Dediğim gibi sosyal medya çok geniş bir alan. Bizim hocalarımız sadece Türkiye değil Türkiye dışında her yere açılmaları lazım. (Melih, 36, Din Kültürü Öğretmeni)

Sadece twitter üzerinden bakacak olursak ben çok trend topik olduklarını görmedim. Tartışma yaratacak sözler söyledikleri zaman çok gündeme geldiklerini dikkat ettim. Bunun dışındakiler benim bilgim dışında. (Şebnem, 40, Din Kültürü Öğretmeni)

Hayır kullanamıyorlar. Hem içerik anlamında yetersiz hem kalite olarak eksik hem kitleyi tanıma konusunda bilgisiz maalesef. (Ufuk, 31, Din Kültürü Öğretmeni)

Yok kullanamıyorlar. Sosyal medya Türkiye de doğru kullanılmıyor ki hocalar bunu istedikleri veya yeteri kadar kullanıyorlar diyelim. Sadece herkes gibi bizim hocalarımız da ne yapıyorlar. Vaazlarını yayınlıyorlar, ondan sonra sohbetlerini yayınlıyorlar ediyorlar veya bir söz paylaşıyorlar, bir şey paylaşıyorlar, mesaj paylaşıyorlar. Sosyal medya Türkiye de hiçbir anlamda doğru kullanılmıyor ki, dini anlamda doğru kullanılmalı. (Abdullah, 40, İmam-Hatip)

Daha iyi olabilir. Daha iyi hale gelebilir, daha iyi içerikler üretilebilir. Görselliğiyle, tasarımlarıyla daha iyi hale gelebilir Bence bu işlerden anlayıp profesyonel ekiplerle çalışmaları lazım. (Sabahattin, 43, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Bir Kısmı Yeterince Kullanıyor

İsmi zikrettiğim hocaların kullanabildikleri kanısındayım. Nurettin Yıldız, İhsan Şenocak, Muhammed Emin Yıldırım gibi hocalar kullanıyorlar. Genel anlamda kullanamıyorlar. İlmi olarak çok katkısı olan, kitap yazmış hocalarımızın birçoğu sosyal medyada yok. Örnek veriyorum Muhammed Yaşar Kandil hocamız. Ciltler dolusu kitapları var ama sosyal medyada bir hesabı bile yok varsa da aktif değil. (Mehmet, 38, Müezzin-Kayyım)

Yeni yeni kullanabiliyorlar. Bir kısmı kullanıyor. Caner Taslaman bu konuda daha donanımlı diye görüyorum. Bir de onun herhalde bir ekibi var. Ona videolar falan çekiyor, böyle kısa. Halis Aydemir daha çok yeni. Ama mesela ona da hep yazıyoruz, yapıcı eleştiriler. Yine yazacağım mesela.

Çekimleri çok yakından yapıyor bence. Çok yeniler. Yeterli değiller. Kişiyeye göre değışiyor. Hitap ettikleri kesime göre de değışiyor galiba. Hani o belli hazır cemaatleri olanların zaten hiçbir yöntem geliştirme falan, olaya hâkim olma öyle bir gayeleri zaten yok ama bakın gerçekten ben faydalı olabilir miyim çabasındakilerin ben bu anlamda da geliştiklerini görüyorum. Mesela, Halis Hoca çok kısa videolarla başlamıştı. Şimdi işte arkaya bir fon ekledi, kılık, kıyafetini değıştirdi mesela. Çünkü nasıl daha çok insana ulaşabilirim gayesi güttüğünü belli ediyor. Caner Hoca bu konuda daha iyi. Farklı dillerde videoları oluyor. Onun bir ekibi olduğunu düşünüyorum, gençlerden oluşan. Kişiyeye göre değışiyor özetle. Amaçlarına göre, sosyal medyada bunları paylaşma amaçlarına göre bile bence kullanımdaki yeterlilikleri gitgide değışiyor. (Ebru, 43, Din Kültürü Öğretmeni)

Kullanan da var, kullanmayan da var. Yeterince, birazcık daha yeterince kullanmak derken, yetkin kullanmak, güzel kullanmak mesela. Herkes her şeyi yapar ama ne kadar iyi yapıyor? Bu da önemli.

Mesela Mehmet Yıldız çok güzel kullanıyor, efektleri falan uyguluyor videolarda. O açıdan beğeniyorum. Mesela çizgi çalışmaları, gerçek video şeyleri mesela kullanıyor. Bazen bazı videolarında öyle yani. Çok hoşuma gidiyor. O şekilde yani. Bazen Maksat 114'ün de videolarını bu açıdan şey buluyorum, yeterli buluyorum. Eksik yönlerini de buluyorum. Tamamen, %100 mükemmel diyemem ama ilgi çekici de videoları oluyor.

Sandalyeye oturup, çekmek, bana yeterli gelmiyor. Masaya otur, sandalyeye otur, soruları cevapla, çok şey gelmiyor. Arka planı herhalde ben daha dolu görmek istiyorum. Arka plana sırf sadece sarı bir kâğıt, fon, ya da beyaz bir fon görünce pek ilgimi çekmiyor. Konu da tabii önemli ama konu da çok ilgi çekmiyor. Ses efekti de yok v.s. O yüzden. (Ecrin, 25, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Hitabet, Üslup ve Yöntem Konusundaki Yeterlilik

Yeterli kullandıklarını düşünmüyorum. İçerik açısından. Sadece mesela sohbet, sadece o şeyi, aynı şeyi yapacaksa, sosyal medyada olmanın ne anlamı var? Karşılıklı birebir sohbet yapıyormuş gibi, sanki camide ya da bir yerde vaiz veriyormuş gibi bu şekilde bir üslup olacaksa sosyal medyada olmanın ne anlamı var? Eğer sosyal medyadaysanız biraz daha bunu geliştirebilirsiniz yöntem olarak, teknik olarak. İçerik olarak da doldurabilirsiniz. Görsel şeyler de kullanılabilir, materyaller. Birçok yönden desteklenebilir. İnsan yeniliklere açık olmalı diye düşünüyorum. Kullanıp paylaşım yapıyorlar. O noktada kastetmedim. (Hayal Hanem, Çay House) Mesela onların bazı yaptıkları bayağı ilgi çekici oluyor. Gençlerin bakış açısıyla değerlendirdiğimde söylüyorum. Onlara hitap edeceksek eğer. Tabii ki burada hitap edeceğimiz kesim de önemli. Eğer gençlere hitap edeceksek onların yaptığı bazı şeyleri ilgi çekici diye başarılı bulduğum oldu.

Hitap edeceğimiz yaş aralığını, orayı da iyi, doğru değerlendirmek ve onların ilgisini çekebilecek içerikler hazırlanması gerekiyor. (Zeynep, 35, İHL Meslek Dersleri Öğretmeni)

Sonuç

Günümüzde vaaz ve irşad faaliyetleri teknolojinin sunduğu imkanlarla farklı mecralarda yapılmaktadır. Büyük kitlelere ulaşma konusunda önemli fırsatlar sunan sosyal medya, dini konuların insanlara iletmeye çalışıldığı alanlardan biridir. Sosyal medyadan dini içerikler üreterek paylaşan, dini konularda kamuoyu oluşturma gayreti içerisinde olan kişiler bugün sosyal medya vaizi olarak isimlendirilmektedir. Bu kişiler tarafından yapılan faaliyetler toplumun farklı kesimleri tarafından takip edilmektedir.

Sosyal medyada yapılan ve din eğitimi faaliyeti olarak ele alabileceğimiz bu faaliyetler hakkında din eğitimcilerinin ne düşündüğü konusu önemli bir meseledir. Çalışma kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığına bağlı çalışan din eğitimcileri ile görüşmeler yapılmıştır. Din eğitimcilerinin bakış açısıyla sosyal medya vaizliği konusunun ele alınması, bu konudaki gözlem ve tespitlerinin ortaya konması önem kazanmaktadır.

Yapılan görüşmeler sonucunda din eğitimcileri ağırlıklı olarak tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilim dallarında sosyal medya vaizlerinden istifade ettiklerini belirtmişlerdir. Konu ayırmadan her konuda sosyal medya vaizlerinden istifade ettiğini söyleyen din eğitimcileri olduğu gibi inanç ve ahlak konuları, güncel dini meseleler, belirli gün ve geceler, peygamberimizin hayatı gibi belirli konularda da takip ettiklerini ifade eden din eğitimcileri de bulunmaktadır.

Din eğitimcileri ve din görevlileri, kullanılan dil, sunulan içerik, pedagoji ve ön hazırlık gibi konularda SMV'nin eksikleri olduğunu söylemiş ve taraftar merkezli olma ve hikâye anlatıcılığı gibi konularda da onlara yönelik eleştirilerini dile getirmişlerdir.

Katılımcılar SMV'nin teknik açıdan, içerik ve üslup açısından bazı hususlara dikkat ederek bu alandaki irşad faaliyetlerinin niteliğini geliştirebileceklerini dile getirmişlerdir.

Günümüzde dini tebliğ ve irşad faaliyetlerinin yer bulduğu önemli alanlardan biri de sosyal medyadır. Bu mecralarda faaliyet gösteren ve sosyal medya vaizi olarak adlandırılan kişilerin yaptığı faaliyetler toplumda karşılık bulmaktadır. Çalışma neticesinde din eğitim-öğretim faaliyeti gerçekleştiren din eğitimcilerinin sosyal medya vaizlerinden istifade ettiği görülmektedir.

Sosyal medya vaizlerine yöneltilen eleştiriler bu kapsamda yaşanan problemlere işaret etmektedir. Sosyal medya vaizlerinin kendilerine yönelik bu eleştirileri dikkate almaları, bu konulardaki eksiklerini tamamlayarak kendilerini geliştirmeleri bu faaliyetlerin niteliğinin gelişmesine katkı sunacaktır.

Çalışmamızda sosyal medya vaizlerinin sosyal medyayı yeterince kullandığı görülmektedir. Ancak hepsi için aynı şeyi söylemenin mümkün olmadığı da ortadadır.

Sosyal medya alanında yapılan din eğitimi-öğretimi çalışmaları özen isteyen faaliyetlerdir. Bu çalışmaların etki alanının geniş olması bir fırsat olduğu gibi her görüşten kişiye ulaşması itibariyle de çeşitli riskleri beraberinde getirmektedir.

Sosyal medya vaizi olarak isimlendirilen kişilerin muhatap kitleyi tanınması, ihtiyaçlarını bilmesi, bu alandaki irşat ve tebliğ faaliyetlerini bu doğrultuda yapması yapılan çalışmaların amacına ulaşmasına vesile olacaktır.

Kaynakça

- ağrııcı, Mustafa. "Davet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16-19. 1994.
- Tosun, Cemal. *Din eğitimi bilimine giriş*. Pegem Akademi Yayıncılık, 2017.
- Kayseri, Zeynep. *Sosyal Medya Vaizliği: Amerika ve Türkiye örneği*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Cirit, Hasan. "Vaaz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 404-407. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012. 08.06.2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/vaaz#1>
- Çakan, İsmail Lütfi. "İrşat Hizmeti Açısından Vaizlik Üzerine Bazı Düşünceler". *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu (17-18 Aralık 2011)*. 39-48. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Topaloğlu, Bekir. "İrşad". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2000.
- Görgülü, Üflet. "Söz Söyleme Sanatı Olarak Vaaz, Mimar-ı Âdem Olarak Vaiz". *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu (17-18 Aralık 2011)*. 77-91. 2013.
- Buhari. *İman, 42*. hadisveritabani.info, Hadis ve Siyer Araştırmaları Merkezi,
- Yılmaz, Hüseyin. "Vaazın Etkinliğinde Dil ve Üslubun Önemi, ". *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu (17-18 Aralık 2011)*. 101-116. 2013.
- Bildik, Elif. *Dini Bilgi Edinme Sürecinde Sosyal Medya*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Altunbaş, Fuat. "Sosyal Medyaya Genel Bir Bakış". *Yeni medya üzerine*. ed. Müge Demir. 45-92. Konya: Literatürk Academia, 2014.
- Boyd, Danah M-Nicole B Ellison. "Social network sites: Definition, history, and scholarship". *Journal of computer-mediated Communication* 13/1 (2008), 210-230.
- Kaplan, Andreas M-Michael Haenlein. "Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media". *Business horizons* 53/1 (2010), 59-68.
- Merriam, Sharan B. *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018.
- Yıldırım, Ali-Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. 2011.

MÜ'MİNLERİN ANNELERİNİN İRŞADDAKİ ROLÜ: HZ. ÂİŞE ÖRNEĞİ

Ömer SABUNCU*-Fatih AKYOLCU*

Giriş

Hiz. Peygamber (s.a.s.) risâlet ile görevlendirildiğinde Hiz. Hatice (r.anh.) ile evliydi. Bu görev omuzlarına yüklenince bir beşer olarak çok zor dönemden geçmekteydi. Onun bu zor döneminde yanında olup en büyük desteği hanımı Hiz. Hatice göstermiş ve Hiz. Peygamber bu ağır yükü yüklediği andan itibaren yardımını esirmeden yanında bulunmuştur. Hiz. Hatice vefat ettikten sonra Hiz. Peygamber bir süre evlilik yapmamıştır. Medine'ye hicret ettikten sonra Hiz. Peygamber bir sıra evlilik yapmıştır. Yaptığı bu evlilikler çoğunlukla bir amaca binaen yapılmıştır. Bazen bir kabiliyle akrabalık kurma, bazen eşini savaşta kaybeden bir dul kadına sahip çıkma bazen de Hiz. Âişe annemizle olduğu gibi gönül bağının oluşmasıyla evlilikler yapmıştır. Allah Resûlü bu hanımlarına kalmaları için Mescid-i Nebevî'de odalar yaptırmış ve her gün bir eşinin yanında kalarak hayatını sürdürmekteydi. Bu hanımlar Hiz. Peygamberle sürekli birlikte yaşadığı için inen vahiylerle, gelen sorulara ve bu sorulara verilen cevaplara, mescid'de verilen hutbelere ve daha birçok duruma şahit olmaktadır. Bu nedenle Hiz. Peygamber'in ilminden istifade edip bu bilgileri çevrelerinde bulunan kadınlara da aktarmaktalardı.

Bununla beraber gerek Ensar gerekse Muhacir kadınlar Hiz. Peygamber'e sormaktan haya ettikleri soruları Mü'minlerin annelerine sorup Allah Resûlünün cevabını öğrenirlerdi. Aynı zamanda Hiz. Peygamber'de kadınlara iletilmesi gereken mahrem bilgileri hanımları aracılığıyla Müslüman kadınlara ulaştırırdı. Allah Resûlünün hanımları içerisinde ilmî noktada kendini daha fazla yetiştiren Hiz. Âişe idi. Nitekim o ilk eğitim sürecini babası Hiz. Ebû Bekir'in yanında alarak ilmî temelini atmıştı. Daha sonra Hiz. Peygamber ile evlenince bu ilim seviyesi doruğa ulaşmış ve sahabe'nin en âlim insanları içerisine dahil olmuştur. Hiz. Âişe ilme olan merakı, zekâ, idrak ve fehm/anlayış kabiliyetiyle birlikte Hiz. Peygamber'den ilmî noktada büyük bir birikim elde etmiştir. Hiz. Peygamber hanımının bu özelliklerini fark ettiği için onu adeta bir talebe gibi ilmek ilmek işlemiş ve bu ilmî müktesebatı kazanması için çaba sarf etmiştir.

Bu çalışmada Mü'minlerin anneleri içerisinde yer alan Hiz. Âişe'nin toplumu irşad etmede ne gibi bir konuma sahip olduğu ele alınacaktır.

Özet

İslâm dini kadın erkek herkesi muhatap aldığı için tebliğin tüm kesime ulaştırılması gerekiyordu. Asr-ı Saâdet'te erkekler hemen hemen her fırsatta Allah Resûlü (s.a.s.) ile vakit geçirme imkânı bulabilmekteydi. Kadınlar da fırsat buldukça bu fırsatı değerlendirir; risalet davasının emirlerini öğrenirlerdi. Bu konuda peygamber hanımları önemli bir boşluğu doldurdular. Mü'minlerin anneleri Hiz. Peygamber'den öğrendiklerini bilgileri Müslüman kadınlara ulaştırır böylece onların da bilgi sahibi olmalarını sağlardı. Bu hususta Hiz. Âişe (r.a.) biraz daha öne çıkmış, yaşadığı dönem ve sonrasında sahip olduğu ilimle toplumu bilgilendirmeye çalışmıştır. Hiz. Âişe, Allah Resûlü ile evliliğinden sonra bizzat onun rahle-i tedrisinden geçerek İslâm âleminde yayılan ilmin kaynağı ve dayanağı olarak en önde gelen sahâbîler arasında yer almıştır. Kendisi İslâm medeniyetinin diğer kültürlerle karşı ilim, edep,

*Doç. Dr., Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Şanlıurfa/Türkiye, omersabuncu@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8424-8481.

* Arş. Gör. Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Şanlıurfa/Türkiye, fatihakyolcu@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7973-5461

iffet, tevazu ve daha birçok yönden önde olduğunu şahsiyetiyle hissettirmiştir. Hz. Âişe, ilk olarak babası Hz. Ebû Bekir'in yanında yetişmiş ancak asıl eğitimini Hz. Peygamber'in hane-i saadetinde Kur'an ve hadislerle daha yakından alakadar olduktan sonra elde etmiştir. Allah Resûlü ile on yıl evli kalan Hz. Âişe bu süreçte ciddi bir ilmi müktesebata haiz olmuş ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm dininin irşadında önemli sorumluluklar yüklenmiştir. Nitekim Allah Resûlü henüz hayatta iken Hz. Âişe bilginin kadınlara ulaştırılmasında etkin bir rol oynamış ve Medine'de tabiri caizse kadın mektebinin en önemli hocalarından olmuştur. Zira o, kadınların çekindiği ve İslâm'ın mahrem konularını Hz. Peygamber'den öğrenip Mekke'de bulunan kadınlara anlatırdı. Hz. Âişe'nin özellikle bazı âyet ve hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında Hz. Peygamber ve Sahâbîlerle yaptığı mülahazalar, İslâm tarihi içerisinde gerek o dönem için gerekse günümüze büyük bir ilmî perspektif kazandırmıştır.

1. Hz. Âişe'nin Kişiliği, İlmî Konulardaki Yetkinliği ve Sebepleri

Hz. Âişe (r.a.), Hz. Peygamber'e (s.a.s.) nübüvvetin ardından iman edenlerin ilklerinden ve en yakın arkadaşı/dostu Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) kızı ve Allah Resûlü'nün eşlerindedir. Medine'ye hicret etmeden dokuz-on sene evvel Mekke'de Dünya'ya geldi.¹ Annesi Ümmü Rûmân bint Âmir'dir.² Hz. Âişe babasının Müslüman olması ve evde İslâm'ı anlatması vesilesiyle küçük yaşlarda Müslüman olmuştur.³ Hz. Peygamber'in eşleri içerisinde Hz. Âişe ilmiyle ön plana çıkmıştır. Hz. Âişe, Hz. Ebû Bekir'in hanesinde yaşaması onu ilimle tanıştırmıştır.⁴ O dönemin Arap örfünde nesep ilmi toplum nazarında önem arz etmekteydi. Hz. Ebû Bekir de bu ilim konusunda bilgisine başvurulacak yetkin biriydi. Hz. Âişe babasından bu ilim hakkında çeşitli bilgiler elde etmişti.⁵

Hz. Ebû Bekir'in maddi yönden durumunun iyi olması ve Mekke bölgesinde en önemli gelir getiren işlerden biri olan ticaretle iştigal etmesi de Hz. Âişe'nin ilmi yönden gelişmesine katkı sağlamıştır.⁶ Bunun yanında şahsi yetenek ve keskin bir zekâyaya sahip olması gibi sebepler ilim merakının oluşmasına ve bunun neticesi olarak ilim elde etmesine önemli etki etmiştir.⁷ Ancak onun asıl ilmini elde etmesi Allah Resûlü ile evliliğinden sonra olmuştur.⁸ Çünkü Allah Resûlü'ne sonsuz ilim ve kudret sahibi Allah'tan vahiy gelmekteydi. Hz. Âişe bu evlilikle birlikte tabiri caizse ilmin ana kaynağı olan hane-i saadet'e yerleşerek Hz. Peygamber'e nâzil olan âyet ve sûreleri yakından müşahade ediyordu. İlme çok meraklı olmasından ötürü inen bu âyetleri hafızasına işliyordu. Gerek inen âyetler gerekse Allah Resûlünün mübarek sözlerinde anlamadığı bir şeyi Hz. Peygamber'e sorarak ilmini sağlamlaştırıyordu.⁹ Zekâsı, yeteneği, ilme olan merakı ve Allah Resûlü ile olan birlikteliği sayesinde, Hz. Peygamber'in hanesinde Kur'an

¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî Şâmî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-'İbâd*, thk. Âdil Ahmed 'Alî Muhammed Mu'avvid (Beyrût, 1414/1993), 11/184.

² Mahmut Şakir, *İslâm Tarihi*, çev. Ferit Aydın (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2004), 2/380.

³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvud (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1981), 2/144.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlimiyye, 1421/2001), 3/129.

⁵ Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/103.

⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1414/1993), 2/165; Ali Muhammed Sallâbî, *I. Halife Hz. Ebubekir (r.a.) Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2016), 27; Cafer Acar, "Hz. Ebû Bekir'in İlmî Kişiliği", *Hazreti Ebu Bekir* (Hazreti Ebu Bekir Sempozyumu, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2019), 294.

⁷ Merve Edin Söyler, *Hz. Aişe'nin Kişiliği ve Dindarlığı* (Uşak: Uşak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans, 2019), 46.

⁸ Ömer Sabuncu, *Hz. Aişe Bint Ebi Bekir / Peygamber Evinin Hanımları 2* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 34.

⁹ Ebû Abderrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Hadislerle Kadın*, çev. Hanifi Akın - F. Havva Özbey (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2018), 122.

ve sünnete en vâkîf olan, tedkik eden ve öğrendiklerini muhafaza eden ender şahsiyetlerden biriydi.¹⁰

Hız. Âişe'nin ilmi yönden yetişmesinde kadın oluşunun da önemli bir etkisi vardır. Çünkü İslâm dini kadınları ilgilendiren birçok hüküm indirmiştir. O dönemin kadınları yaşadıkları özel durumlarını gelip Allah Resûlü'ne anlatmaktan çekiniyorlardı. Bu yüzden daha rahat konuşabilecekleri birine ihtiyaç duyduklarından yaşı genç olması ve Allah Resûlü'ne daha yakın olması hasebiyle durumlarını Hız. Âişe'ye arz ederlerdi.¹¹ Hız. Âişe de kadınların bu hallerini uygun bir dille Hız. Peygamber'e sorup verilen cevapları kadınlara iletirdi.¹² Aynı zamanda Hız. Peygamber'in Muhacir ve Ensar kadınlarına yönelik yaptığı irşad faaliyetlerini yakından takip etme imkânı bularak sağlam temelli bir irşad metodu elde etme fırsatı buluyordu. Resûl-i Ekrem'in vefatının ardından Hız. Âişe'nin hanesi tam manasıyla bir ilim ve irşad yuvası haline geldi.¹³ Nitekim kadın-erkek, birçok insan nübüvvet hanesinin ilim vârisi olan Hız. Âişe'ye gelip kendisine soru sorarak ilminden istifade ediyordu. İlme olan değerli katkı ve desteğiyle Medine şehri, ilim merkezi olma özelliğini sürdürmekteydi. İnsanlığı irşad etmede yapılan faaliyetler denilince sadece İslâmî hükümleri anlatma anlaşılmalı, yapılan ilmi faaliyetler ve bu süreçte talebe yetiştirme de aynı zamanda bir irşad faaliyetidir.¹⁴ Bu sebeple Hız. Âişe'nin yaptığı ilmi çalışmalar sonucunda, başta hadis ve fıkıh alanında Medine ekolü gibi büyük bir ilim halkası ortaya çıkmıştır.¹⁵ Yine çevre şehirlerde sürdürülen tebliğ çalışmaları Hız. Âişe'nin irşad metodu anlayışı içerisinde yer almaktaydı. Çünkü Hız. Âişe sorulara yalnızca şifahi cevaplar vermekle yetinmeyip çeşitli bölgelerde ve şehirlerde yaşayan Müslüman kimselerin gönderdiği mektuplar vasıtasıyla sorulan dini soruları da cevaplamış ve böylece hadislerin ve bazı fikhî konuların yazıya geçirilmesini sağlamıştır.¹⁶

Yaşadığımız toplum sürekli yenilenmekte olduğu için pratik hayatta olaylar ve meseleler de değişmektedir. Allah Resûlü de toplumu teorik (Darü'l-Erkam, Ashâb-ı Suffa vb.) manada eğittiği gibi pratik yönde de eğitmeye dikkat etmiştir.¹⁷ Nitekim bedevilerin, farklı yerlerde yaşayan kabile sakinlerinin veya Muhacir ve Ensar'ın Resûlü Ekrem'e gelerek yaşadığı olaylar hakkında sorması ve Hız. Peygamber'in bunlara cevap vermesi de aynı zamanda toplumu irşad etmekteydi.¹⁸ Bu hal üzere Hız. Âişe, birçok konuda diğer sahâbîlerin akıllarına gelmeyecek soruları Hız. Peygamber'e yöneltip bu irşad faaliyetinde aktif rol almıştır. Çünkü Hız. Peygamber'in vefatının ardından insanlar bir konu hakkında bilgi sahibi olmak istediğinde ilk olarak Hız. Âişe'ye gelip o konu hakkında Hız. Peygamber'den herhangi bir şey işitip işitmediğini sorarlardı.¹⁹ Bir sahâbî'nin aktardığı olay Allah Resûlü'nün buyurduğundan farklı şekilde aktarıldığında Hız. Âişe bunu ya tasdik eder ya da tashih etmek suretiyle toplumu ilmi yönden irşad ederdi. Çünkü soruyu soran kimse aldığı cevap -doğru veya yanlış- ile bulunduğu

¹⁰ Ömer Rızâ Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ' fi 'âlemey'l-'Arab ve'l-İslâm* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirün, 2011), 2/124.

¹¹ Süleyman Nedvî, *Sîretü's-seyyide Âişe ümmi'l-mü'minîn* (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1431/2010), 45.

¹² Taha Yılmaz, "Kadınların İslâm Hukukuna Katkıları: Hız. Aişe Örneği", *Diyanet İlmî Dergi* 58/3 (15 Eylül 2022), 985.

¹³ Ahmet Acarlıoğlu, "Bir Eş Olarak Hız. Peygamber'in (s.a.s.) Karşılaştığı Problemler ve Çözüm Yolları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (15 Aralık 2021), 759.

¹⁴ Abdulfettah Ebu Gudde, *Bir Eğitimci Olarak Hız. Muhammed ve Öğretim Metotları*, çev. Enbiya Yıldırım (Ankara: OTTO, 2016), 148-149.

¹⁵ Rıdvan Talha Yücedağ, *2./8. Asır Medine Hadis Halkaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 54.

¹⁶ Emine Demil, "Hız. Âişe'nin Ahkâma Dair Bazı Rivâyetlerinin Fıkıhtaki İz Düşümleri", *Şarkiyat* 13/1 (30 Nisan 2021), 109.

¹⁷ Gudde, *Bir Eğitimci Olarak Hız. Muhammed ve Öğretim Metotları*, 96.

¹⁸ Gudde, *Bir Eğitimci Olarak Hız. Muhammed ve Öğretim Metotları*, 102.

¹⁹ Zehebî, *Siyer*, 2/150.

yere gider ve bu malumatı çevresindekilere aktarırdı. Ancak Hz. Âişe bu hassas ve ilmî cevaplarıyla toplumun en azından teoride istikamet üzere olması için çaba sarf etmiştir.²⁰

Hz. Âişe'nin o dönemde yaşayan kimselerin Hz. Peygamber'e sormayı akıllarına getiremedikleri bazı önemli hadiseleri sorduğunu ifade etmiştik. Hatta o; anlamadığı ve hikmetini kavramada zorlandığı, Kur'an'ın tefsiri hakkında hiç bıkmadan Resûlü Ekrem'e sorular yöneltmiş ve sorularına tatmin edici cevaplar verilinceye dek sormaktan geri durmamıştır.²¹ Bu durumu gören Hz. Peygamber onun sorduklarını önemsemiş, sabırla dinlemiş ve detaylı bir şekilde cevaplandırmıştır. Bu bazen Kur'an'da geçen bir âyet veya kelimenin manası, Allah Resûlü'nün sıklıkla yapmış olduğu bir dua, ahiret hayatı ile ilgili durumlar, kimi zaman da müşkil gibi görünen âyetleri Hz. Peygamberle işlemiştir.²² İbn Şihab ez-Zührî'den gelen bir rivayette; Resûlullah'ın diğer eşlerinin de bulunduğu, ümmetin kadınlarının tamamının bir araya gelmesiyle birlikte Hz. Âişe'nin ilminin, yine onların ilminden fazla olacağı aktarılmıştır.²³ Çünkü Hz. Âişe Hz. Peygamber'in yanında sanki bir öğrenci misali Kur'an'ı ve hadisleri içselleştirmiş ve bunları ümmetin fertlerine de ulaştırarak Mü'minlerin annelerinden biri olarak toplumu irşad görevini üstlenmiştir.

Toplumu irşad görevinde Allah Resûlü'nün tüm hanımları gereken tüm gayreti göstermiştir. Bunlardan bazıları yaptıkları ibadet örneğiyle kadınlara mürşid olurken bazıları sadaka vererek, diğerleri ise başka özelliklerle toplumu irşad etmede farklı misyonlar yüklenmiştir.²⁴ Hz. Âişe'nin genel misyonu ise Kur'an ve sünnetin, yaşadığı dönemde ve kendisinden sonra gelecek nesillere doğru bir şekilde aktarılması ve doğru anlaşılması hususunda çalışmalarında bulunmaktı. Toplam 2210 hadis rivayet ederek en çok hadis rivayet eden (Muksirûn) sahâbîlerden olmuştur.²⁵ Aynı zamanda âyetlerin daha net anlaşılabilmesi için nüzûl sebeplerini de zikretmiştir.²⁶ Hz. Peygamber'in hanesinin ilim vârisi olan Hz. Âişe'ye bazı durumlarda başvurulmasa da o yanlış aktarılan bir hadis'e veya verilen hatalı bir fetvaya müdahale ederek Resûlullah'ın vefatının ardından İslâm dininin sabit hükümlerinin yanlış anlaşılıp hatalı bir biçimde aktarılmasını önlemek için ciddi çaba sarf etmiştir.²⁷ Nitekim bu konuyla alakalı İslâm tarihinde Zerkeşî (ö. 794/1392) tarafından *el-İcâbe li-îrâdi me'stedrekethü 'Âişe 'ale's-sahâbe* isminde önemli bir eser kaleme alınmıştır.²⁸

Mekke'den Medine'ye geçiş süreci mücadele ve çeşitli zorluklarla geçmesine rağmen Hz. Âişe'nin bu kadar ilmi birikimi Resûlullah'tan alması aynı şekilde onun ilmi merakının ve toplumu özellikle kadınlar nezdinde irşad etme amacıyla olduğunun bir göstergesidir.²⁹ Hz. Peygamber'in hanesinden/eşlerinden olması, Müslüman kadınlar arasında daha farklı bir konumda bulunması ve daha da mühim olanı âyetlere muhatap olması nedeniyle Hz. Âişe bazı zamanlar âyetlerin nüzûlüne konu olarak o âyetin sebep-i nüzulünde baş aktör olmuştur.³⁰

²⁰ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî İbn Abdülber, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Alî Muhammed Mu'avvid, Âdil Abdulmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/326.

²¹ Esmâ Biçen Ayhan, *Hz. Aişe'nin Tefsir Metodu ve Tefsirdeki Yeri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011), 78.

²² Ömer Sabuncu, "Âişe bt. Ebû Bekir", *Müminlerin Anneleri*, ed. Adnan Demircan - Ömer Sabuncu (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017), 231.

²³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/140.

²⁴ Şübeyr Ahmed el-Osmânî, *Fethü'l-Mülhim* (Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1428/2006), 2/425.

²⁵ Cemal Ağırman, "Müksirûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/533.

²⁶ Ali b. Ahmed El-Vâhidî, *Esbâbu'n-nüzûli'l-Kur'ân*, thk. 'İsâm b. Abdülmusin el-Humejdân (Dammam: Dârü'l-İslah, 1415/1994), 3/259.

²⁷ Yılmaz, "Kadınların İslâm Hukukuna Katkıları", 984.

²⁸ Bünyamin Erul, "el-İcâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/378.

²⁹ Yılmaz, "Kadınların İslâm Hukukuna Katkıları", 985.

³⁰ Bedruddin El-Zerkeşî, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yöneltilmiş Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul (Ankara: OTTO, 2014), 189.

Bütün bunlar gösteriyor ki eleştirel zihniyet henüz sahâbe asrında canlı ve hareketli bir şekilde başlamış ve Mü'minlerin anneleri içerisinde bu durumun temelleri Hz. Âişe ile atılmıştır.³¹ Hz. Âişe sahâbe'nin aktardığı bazı rivayetlere karşı yönelmiş olduğu eleştirilerin bir kısmı için Allah Resûlü'nün söz ve fiillerine bizatihi şahit olmamış olsa da onu en iyi tanıyanlardan biri olarak "Resûlullah böyle söylememiştir. O söylemiş olsa da şu şekilde söylemiştir." şeklindeki tashihleri toplumun ilmî irşadı için epey önem arz etmektedir. Yapılan bu tashih argümanları günümüzde hadis ilmi içerisinde metin tenkidi çalışmaları için örnek numuneler mesabesinde olmuştur.³²

2. Bir Mürşide Olarak Hz. Âişe'nin Şahsiyeti ve Meziyetleri

2.1. Zekâsı ve İdrak Kabiliyeti

Hz. Âişe; hadis, fıkıh, belagat vb. ilimlerde yetkin biriydi. Yaşadığı asırdaki kadınlara nazaran farklı bir zekâyâ ve idrak melekesine sahipti.³³ Bulunduğu çevrenin şartları göz önünde bulundurulduğunda bir kadından beklenmesi mümkün olmayan geniş irşad faaliyetlerini gerçekleştirmiş bir kadının takdir edilir ki üstün özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu özelliklere sahip olan Hz. Âişe üstün zekâsı, dirayet ve ilmi kabiliyetiyle Allah Resûlü'nün vefatından sonra irşad faaliyetleri yaparak çevresindekileri, Mü'minlerin annesi vasfıyla etrafında toplamış ve başvurulan en önemli mercülere biri olmuştur.³⁴ Kendisini o kadar geliştirmiş ki, ilmi alanda sahâbenin önde gelenleri, çeşitli ihtilaflı meselelerin çözümü hakkında ona müracaat etmişlerdir.³⁵

Hz. Âişe'nin böyle üstün bir kişiliğe sahip olmasında çocukluktan beri babasının yanında bulunması etkili olmuştur. Ayrıca Resûlullah'ın da bu şahsiyetin oluşmasında büyük etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber Mekke'de iken Hz. Ebû Bekir'in evine uğradığı zamanlar evin hanımı Ümmü Rûmân'a, kızı Âişe'ye güzel muamelede bulunmasını tavsiye ediyordu.³⁶ Medine hicretinden sonra Allah Resûlü Hz. Âişe ile evlendi ve onun eğitimini bizzat kendisi üstlendi. Bugün tarih kaynaklarında Hz. Âişe'nin yaşça küçük olup böyle bir birikime nasıl ulaştığı konusu detaylıca açıklanmıştır. Bunlar içerisinde önemli olan bazı hususlar; Hz. Âişe'nin Hz. Peygamberle birlikte olma, Allah Resûlü'ne nâzil olan âyetlere şahit olma, Resûlullah'a gelen problemlerin çözümlenmesini tecrübe etme, toplumu irşad ederken yaptığı tüm faaliyetleri yakından görme suretiyle büyük bir müktesebata sahip olmuş ve bu ilmi müktesebatı diğer insanlara aktarmıştır.³⁷

İslâm tarihinde sahâbeden sonra gelen tabiîn döneminde yaşayan âlimler Hz. Âişe'nin zekâsı ve ilmi yetkinliğinden bahsetmişlerdir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Zührî: "Kanaatime göre Mü'minlerin annelerinin ve tüm sahâbe kadınlarının ilmi bir araya getirilse Âişe'nin ilmi daha faziletli olurdu."³⁸ Atâ b. Ebî Rebâh ise şunları aktarmıştır: "Âişe kadınlar içerisinde en fakih ve en âlim olanıydı ayrıca toplumun en sahih görüşlü insanıydı."³⁹ Elbette Hz. Âişe hakkında bu söylenenler tamamen toplumun tecrübe ettiği bilgilerden ibarettir. Çünkü Hz.

³¹ Bünyamin Erul, "Eleştiren ve Eleştirilen Bir Sahabî Olarak Hz. Aişe", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/İDEKTA (31 Temmuz 2021), 59.

³² El-Zerkeşi, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, 204.

³³ Mustafa Necati Bursalı, *İffet ve İsmet Timsali Hazret-i Âişe* (İstanbul: Çile Yayınları, 1984), 92.

³⁴ Mustafa Fayda, "Âişe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/203.

³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/283.

³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/283.

³⁷ Ebü'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve 'Alî Muhammed Mu'avvaq (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), 6/145.

³⁸ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1406/1986), 6/165.

³⁹ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Alî Muhammed Mu'avviq, Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), 4/302.

Âişe'nin uygulamaları içerisinde toplumu ilmi yönden teyakkuzda tutmanın da irşad faaliyetleri kapsamında olduğunu ifade etmiştik. Nitekim Ebû Musa el-Eş'arî: "Bizler çelişkili gibi görünen bir konu ile karşılaştığımızda gidip Âişe annemize sorardık zira onun ilmi pek çoktur."⁴⁰ diyerek onun ilmî yetkinliğine vurgu yapılmıştır. Hz. Âişe'nin yanına sürekli gidip gelen ve ilminin büyük bir kısmını onun yanında elde eden yeğeni Urve b. Zübeyr: "Âişe'den daha fakih, tıbbî ve şiiri iyi bilen başka birini görmedim" başka bir rivayette ise "Ebû Hüreyre haricinde onun kadar Hz. Peygamber'den daha fazla hadis rivayet eden ne bir kadın ne de erkek görmedim" demiştir.⁴¹

2.2. Hz. Âişe'nin İrşadda Kullandığı Üslup

Evlenmeden önce Hz. Ebû Bekir'in yanında evlendikten sonra da Allah Resûlü'nün rahle-yi tedrisinden geçen Hz. Âişe'nin yaşadığı sırada toplumu irşad ederken yaptığı faaliyetlerin etkili olmasındaki en önemli faktörlerden bir tanesi de hiç şüphesiz açık sözlü bir dil kullanıyor olmasıdır.⁴² Zira o, kim olursa olsun din konusunda yanlış veya hatalı bir uygulama yapan biriyle karşılaşırca onu mutlaka uyarıp doğruya yöneltirdi. Bu tavra şahit olan sahâbe Hz. Âişe'nin bu ahlakını Hz. Peygamber'den aldığını bilirlerdi. Nitekim Resûlullah (s.a.s.) ashâbı içerisinde yanlış bir uygulama yapan birini gördüğünde onu uygun bir dille uyarır ve doğruya sevk ederdi. Çünkü bu tutum Allah Resûlü'nün irşad metodunun bir parçasıydı.⁴³ Aynı şekilde Hz. Âişe de bu metodu benimsemiş ve yeri geldiğinde bu tavrı takınmaktan geri durmamıştır. İşte o, bu yolla tıpkı Hz. Peygamber gibi karşısındakileri etkilemekteydi. Zaten sahâbe, Hz. Âişe'nin açık sözlü ve sözünü esirgemeyen biri olduğunu bildikleri için duydukları müşkil bir konu hakkında kendisine danışarlardı.⁴⁴ Hz. Âişe de meselenin aktarıldığı şekilde olmadığını ve doğrusunu belirtirdi. Ve aktaran kişiyi de rencide edip kınamaz, onun yanlış işittiğini veya yanlış anladığını söylerdi. Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bazı hadisler Hz. Âişe'ye ulaştıca o; "Allah onun iyiliğini versin o mesele onun anladığı gibi değil" tarzında cümleler kurup meselenin hakikatini açıklardı.⁴⁵

Hz. Âişe'nin yapmış olduğu bu düzeltmeler de aynı zamanda onun ilmî irşadı olduğunu söylemek mümkündür. Hatta Âişe validemiz bu açık sözlü tavırlarını Hz. Peygamber'e de takınmıştır. Eşleri içerisinde Allah Resûlünü en fazla kıskanan ve muhabbetini kazanmak için uğraş veren de Hz. Âişe idi.⁴⁶ Resûlü Ekrem'in çok sevdiği ve hatırasını sürekli canlı tuttuğu Hz. Hatice'yi kıskandığını birçok kez ifade etmiştir. Hz. Hatice'yi daima iyi bir şekilde hatırlayan Hz. Peygamber'e, onun yaşlı ihtiyar bir kadın olduğunu söyleyip kıskançlığını ortaya koyardı. Allah Resûlü de vefat eden eşinin İslâm'a yaptığı hizmetlerden bahsetmesinin yanında onun iyi bir eş ve aynı zamanda çocuklarının annesi olduğunu söylerdi.⁴⁷

3. Dinî İnanç ve Düşüncelerin Oluşumundaki Etkisi

İslâm dünyasında itikadi mezheplerin oluşmasında; coğrafi, kültürel ve ekonomik etkenlerin varlığının yanında ilk dönemlerde zuhur eden siyasî hadiselerin de kuşkusuz büyük bir etkisi olmuştur.⁴⁸ Bu minvalde Allah Resûlü'nün vefatıyla birlikte Ebû Bekir'in hilafete gelmesinden Hulefâ-yi Râşidîn döneminin bitimine dek devam eden süre zarfında Cemel ve Sıffîn vak'aları gibi ortaya çıkan olaylar İslâm fikir akımının teşekkülünde yönlendirici bir

⁴⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, thk. Şuayb el-Arnâvûd - Âdil Mürşid (Beyrut-Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 14/244.

⁴¹ Nedvî, *Sîretü's-seyyide Âişe ümmi'l-mü'minin*, 308.

⁴² Erul, "Eleştiren ve Eleştirilen Bir Sahabî Olarak Hz. Âişe", 60.

⁴³ Gudde, *Bir Eğitimi Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metotları*, 88-89.

⁴⁴ Söyler, *Hz. Âişe'nin Kişiliği ve Dindarlığı*, 50.

⁴⁵ el-Osmanî, *Fethü'l-Mülhim*, 2/405.

⁴⁶ en-Nesâî, *Hadislerle Kadın*, 128.

⁴⁷ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 388.

⁴⁸ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Makâsidü'l-Kelâm fi' Akâidü'l-İslâm* (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2019), 196.

unsur olmuştur.⁴⁹ Konuyla alakalı olarak Hz. Âişe'nin itikat meselelerinin oluşmasında durduğu yeri tespit edebilmek için, vahyin inmeye devam ettiği sürede bu âyetlerle olan bağı ve onları nasıl işlediğini bilmek gerekir.⁵⁰

Hz. Âişe'nin ilmi şahsiyeti, idraki, gayreti ve sosyo-kültürel ve siyasî olaylar karşısındaki tavrıyla, Resûlullah'ın eşleri içerisinde farklı bir yeri olmuştur. Örnek bir Müslüman profili çizen Hz. Âişe, yalnızca ibadet eden ve hayatını evinin sınırları içerisinde geçiren biri değildi. O, ilimle iştigal olurken irşad faaliyetlerini de devam ettirmiştir. Hatta Mü'minlerin annesi olarak Hz. Peygamber'den sonra, dönemde gelişen siyasî ve toplumsal gelişmeleri yakından takip etmiş ve bu konularda ortaya koyduğu fikirlerle ümmeti aydınlatmıştır.⁵¹

İslâm dini Hz. Peygamber'in irşad faaliyetleriyle birlikte yayılmaya başladı. Daha sonra gelen Hulefâ-yi-Râşidîn, bu tebliğ faaliyetlerine devam etti. İlk zamanlarda bu yayılmanın etkisiyle sorun görünmese de daha sonra insanların inancının istenilen manada sağlamlaşmadığı müşahede edildi. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi Hz. Peygamber'in irşad sorumluluğunu yüklenen Hz. Âişe naklettiği hadislerle İslâm dininin inanç yönünden şekillenmesine önemli katkısı olmuştur.⁵² Bu konuya örnek olarak Hz. Âişe'den aktarılan bir hadise göre Resûlullah Âli İmrân sûresi 7. âyetini okudu ve daha sonra “Şayet müteşâbih âyetlerden birine uyan kişileri gördüğünüzde onları uyarınız”⁵³ diyerek bir tarafta Mü'minlerin teşbihten uzak kalmaları gerektiğini ifade ederek, toplumun sakıncalı düşünceler içerisine girmesine engel olmuştur diyebiliriz. İslâm'ın bir yönünü teori diğer yönünü ise dinî pratikler oluşturmaktadır. Bu dinî pratikler genel olarak; amel veya ibadet kavramıyla ifade edilmektedir. Müslümanların inanç noktasında neye inanacakları Kur'an vasıtasıyla kendilerine bildirildiği gibi, bu inançlarını ne şekilde ibadete aktaracakları da bildirilmiştir.⁵⁴ Müslümanın amel dünyasını ve ibadetlerini şekillendiren bilgiler, ilk olarak vahiy temelli olup daha sonra Allah Resûlü'nün uygulamalı/pratik hayatına dayanmaktadır. Resûlü Ekrem'in ibadetlere yönelik pratik yönünün en sahil ve ayrıntılı şeklini Hz. Âişe'nin hayatından öğrenmek mümkündür. Hz. Âişe kendisinde bulunan pek çok vasfın yanında Hz. Peygamberle aynı hanede yaşıyor olması ve tüm meseleleri en ayrıntısına kadar konuşması nedeniyle gerek dinî hükümlerle alakalı bilgi vermesi, gerekse bu dinî konular hakkında ortaya konan yanlışları düzelterek daha doğru bir ibadet hayatının oluşmasında büyük katkısı olmuştur.⁵⁵ Örneğin bedeni ibadetler konusunda özellikle namaz ile alakalı Hz. Âişe'nin aktarmış olduğu çeşitli rivayetler günümüze ulaşmış ve uygulanmaya devam etmiştir. Hususen Resûlullah'ın gece namazlarını nasıl kıldığını ifade eden birçok bilgi Hz. Âişe'nin aktarmış olduğu hadislerden öğrenilmektedir.⁵⁶

Sonuç

İslâm dini tüm insanlığı muhatap alınca Hz. Peygamber Cahiliye'de yaşayan toplumu irşad etmek için Allah'tan gelen emirleri önce tatbik edip daha sonra topluma aktarmaktaydı.

⁴⁹ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2019), 459.

⁵⁰ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1985), 20.

⁵¹ Mustafa Özkan, “Siyasal-Sosyal Gelişmeler Karşısında Hz. Âişe'nin Duruşu Üzerine”, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]* 45/1 (2009), 70.

⁵² Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, çev. Musa Kâzım Yılmaz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/230.

⁵³ Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999), 3/280.

⁵⁴ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî Kâdî İyâd, *Şifâ-i Şerif Şerhi*, çev. Mehmet Yaşar Kandemir (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2020), 1/198.

⁵⁵ Aslan Baloğlanlı, “Kuşluk Namazı İle İlgili Hz. Âişe'den Nakledilen Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (25 Kasım 2019), 450.

⁵⁶ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Şemâil-i Şerif Şerhi*, çev. M. Yaşar Kandemir (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2020), 2/389.

Bu tebliğ kapsamı erkek-kadın tüm kesimi ilgilendirmesi münasebetiyle Hz. Peygamber'in bu irşad görevinde hanımları da büyük bir sorumluluk almıştır. Asr-ı Saâdet döneminde kadınlara bu dini hükümlerin ulaşmasında ve onlardan gelen soruları Allah Resûlüne iletmede önemli bir konum teşkil eden Mü'minlerin anneleri irşad faaliyetlerini titizlikle sürdürmüşlerdir. Hz. Âişe'nin bu faaliyet içerisinde ayrı bir yeri olduğunu söylemenin bilinen bir şey olduğu gibi bu hakikati Allah Resûlü de defaâtle bildirmiştir. Hz. Âişe nübüvvet mektebinin eğitiminden geçerek İslâm toplumun ilim ve ahlak noktasında en sık başvurulan merciilerinden olmuş ve toplumu en sahih bilgilerle aydınlatmayla meşgul olmuştur.

KAYNAKÇA

- Acar, Cafer. "Hz. Ebû Bekir'in İlmî Kişiliği". *Hazreti Ebu Bekir*. 291-300. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2019.
- Acarlıoğlu, Ahmet. "Bir Eş Olarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Karşılaştığı Problemler ve Çözüm Yolları". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (15 Aralık 2021), 757-773. <https://doi.org/10.18505/cuid.863294>
- Ağırman, Cemal. "Müksirûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/532-533. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvûd - Âdil Mürşid. 52 Cilt. Beyrut-Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421/2001.
- Ayhan, Esmâ Biçen. *Hz. Aişe'nin Tefsir Metodu ve Tefsirdeki Yeri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011.
- Baloğlanlı, Aslan. "Kuşluk Namazı İle İlgili Hz. Aişe'den Nakledilen Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (25 Kasım 2019), 445-462.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-Eşrâf*. çev. Musa Kâzım Yılmaz. 13 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Bursalı, Mustafa Necati. *İffet ve İsmet Timsali Hazret-i Âişe*. İstanbul: Çile Yayınları, 1984.
- Demil, Emine. "Hz. Âişe'nin Ahkâma Dair Bazı Rivâyetlerinin Fıkıhtaki İz Düşümleri". *Şarkiyat* 13/1 (30 Nisan 2021), 104-128. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.875240>
- ez-Zerkeşi, Bedruddin. *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yöneltilmiş Eleştiriler*. çev. Bünyamin Erul. Ankara: OTTO, 4. bsk., 2014.
- El-Vâhidî, Ali b. Ahmed. *Esbâbu'n-nüzûli'l-Kur'ân*. thk. 'İsâm b. Abdülmusin el-Humeydân. Dammam: Dâru'l-İslah, 1415/1994.
- Erul, Bünyamin. "Eleştiren ve Eleştirilen Bir Sahabî Olarak Hz. Aişe". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/İDEKTA (31 Temmuz 2021), 53-62. <https://doi.org/10.18506/anemon.906846>
- Erul, Bünyamin. "el-İcâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/378-379. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 1. Basım, 2019.
- Fayda, Mustafa. "Âişe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/201-205. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Fayda, Mustafa. "Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/101-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Gudde, Abdulfettah Ebu. *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metotları*. çev. Enbiya Yıldırım. Ankara: OTTO, 2. Basım, 2016.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*. thk. Alî Muhammed Mu'avvid, Âdil Abdulmevcûd. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve 'Alî Muhammed Mu'avvağ. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415/1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1406/1986.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421/2001.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Alî b. Muhammed b. Abdülkerîm. *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Alî Muhammed Mu'avviğ, Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415/1994.
- Kâdî İyâd, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *Şifâ-i Şerif Şerhi*. çev. Mehmet Yaşar Kandemir. 3 Cilt. İstanbul: Tahlil Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *A'lâmü'n-nisâ' fî 'âlemeyi'l-'Arab ve'l-İslâm*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2011.
- Nedvî, Süleyman. *Sîretü's-seyyide Âişe ümmi'l-mü'minîn*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2. Basım, 1431/2010.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *Hadislerle Kadın*. çev. Hanifi Akın - F. Havva Özbek. 2 Cilt. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Osmanî, Şübeyr Ahmed el-. *Fethü'l-Mülhim*. 6 Cilt. Dımaşk: Daru'l-Kalem, 1. Basım, 1428/2006.
- Özkan, Mustafa. "Siyasal-Sosyal Gelişmeler Karşısında Hz. Aişe'nin Duruşu Üzerine". *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]* 45/1 (2009), 57-74.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1420/1999.
- Sabuncu, Ömer. "Âişe bt. Ebû Bekir". *Müminlerin Anneleri*. ed. Adnan Demircan - Ömer Sabuncu. 137-247. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Sabuncu, Ömer. *Hz. Aişe Bint Ebi Bekir / Peygamber Evinin Hanımları 2*. İstanbul: Siyer Yayınları, 4. Basım, 2021.

- Sallâbî, Ali Muhammed. *I. Halife Hz. Ebubekir (r.a.) Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*. İstanbul: Ravza Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Söyler, Merve Edin. *Hz. Aişe'nin Kişiliği ve Dindarlığı*. Uşak: Uşak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans, 2019.
- Şakir, Mahmut. *İslâm Tarihi*. çev. Ferit Aydın. 8 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 4. Basım, 2004.
- Şâmî, Ebû ' Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî. *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l- İbâd*. thk. ' Âdil Ahmed ' Alî Muhammed Mu' avvid. 12 Cilt. Beyrût, 1414/1993.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-. *Makâsidü'l-Kelâm fî 'Akâidi'l-İslâm*. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 1. Basım, 2019.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *Şemâil-i Şerîf Şerhi*. çev. M. Yaşar Kandemir. 3 Cilt. İstanbul: Tahlil Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2. Basım, 1985.
- Yılmaz, Taha. "Kadınların İslâm Hukukuna Katkıları: Hz. Aişe Örneği". *Diyanet İlmi Dergi* 58/3 (15 Eylül 2022), 979-1002.
- Yücedağ, Rıdvan Talha. *2./8. Asır Medine Hadis Halkaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvud. 30 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1981.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 52 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 2. Basım, 1414/1993.

HZ. PEYGAMBER'İN İRŞAD FAALİYETİNİN KADINLAR AÇISINDAN ULAŞILABİLİRLİĞİ

Mehmet Emin ÇİFTÇİ*

ÖZET

Bu çalışmada Hz. Peygamber'in irşad faaliyetinin kadınlar açısından ulaşılabilirliği ele alınmaya çalışılacaktır. Hz. Peygamber (sas) bütün kesimlerin irşadından istifade etmesi için kolay ulaşılır olmaya çalışmıştır. Resulullah (sas) özellikle toplumda en çok mağdur edilmiş kesim olan kadınların mesajlarına aracısız muhatap olmaları için imkânlar sunmuş, onların irşad faaliyetinden istifade etmeleri ve kendisine kolay ulaşmaları için hadisleri ve uygulamalarıyla gerekli zemini hazırlamıştır. Hz. Peygamber özellikle eğitim konusunda kadınların aracısız olarak kendisinden istifade etmeleri için onların camiye gelmelerine engel olunmamasını istemiştir. Resulullah (sas) kadınlara sağladığı imkânlardan ve onlara verdiği değerden ona rahat bir şekilde ulaşmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla toplumun en güvenilir konumunda olan Hz. Peygamber'e hemen hemen her konu hatta en mahrem meseleler hakkında bile sorular yöneltebilmiştir. Hz. Peygamber de Yüce Allah'ın mesajlarını söz ve filleri ile toplumun her kesimine ulaştırma vazifesini yerine getirmiştir. Kur'an ve sünnetle eğitilen sahâbe cahiliyeden kurtulup asr-ı saadet seviyesine ulaşmıştır. Müslümanlar için bu 'örnek dönemin' yaşanmasına Hz. Peygamber tarafından eğitilen kadınların büyük katkıları olduğundan şüphe yoktur. Zira kadının ailedeki etkisi erkek kadar hatta erkekten daha da fazladır. Bu çalışmada Hz. Peygamber'in irşad faaliyetlerine kadınların ulaşılabilirliği ile ilgili haberler tahriç edilecek ve Hz. Peygamber'in bu sünnetinin günümüze de rehber olması amacıyla değerlendirmeler yapılacaktır.

Giriş

Yüce Allah mahlûkattan cinleri ve cinsiyet ayrımı yapmadan insanları kullukla mükellef kılmıştır.¹ Kadın ve erkeklerin görev ve sorumlulukları farklı olsa da her iki kesimin de mükellef oldukları Kur'an-ı Kerim ve hadislerde ifade edilmektedir. Yüce Allah: "*Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar, Mü'min erkekler ve Mü'min kadınlar, Allah 'a samimiyetle ibadet eden erkekler ve samimiyetle ibadet eden kadınlar, doğru erkekler ve doğru kadınlar, sabreden erkekler ve sabreden kadınlar, Allah'ın emirlerine boyun eğen erkekler ve Allah'ın emirlerine boyun eğen kadınlar, Sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkekler ve oruç tutan kadınlar, zina etmekten sakınan erkekler ve iffetlerini koruyan kadınlar, Allah 'ı çok zikreden erkekler ve Allah 'ı çok zikreden kadınlar var ya; işte Allah bunlar için bir mağfiret ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır*"² buyurmuştur. Burada ifade edildiği üzere her iki cinse eşit şekilde mükellefiyet yüklenmiştir. Hz. Peygamber (sas) de: "Hepiniz çobansınız; hepiniz güttüğünüzden sorumlusunuz. Devlet başkanı bir çobandır ve toplumdan sorumludur. Erkek, ailesinin çobanıdır ve onlardan sorumludur. Kadın, kocasının evinin çobanıdır ve sürüsünden sorumludur. Hizmetkâr, efendisinin malının çobanıdır; o da sürüsünden sorumludur. Netice itibarıyla hepiniz çobansınız ve mesul olduklarınızdan sorumlusunuz"³ buyurarak herkesin imkânları ölçüsünde sorumlu olduğu ifade etmiştir. Ayrıca sorumluluğun

* Dr. Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı. Şanlıurfa/Türkiye

¹ Zâriyât 51/56.

² Ahzab, 33/35.

³ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, Sahîhu'l-Buhârî, thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır (Beyrût: Dâru tûku'n-necât, 1422), "Ahkâm", 1 (7138); Ebû'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuseyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muammed Fuâd Abdülbâki (Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, tsz), "İmâret", 5 (1829).

bilinmesi ve görevin hakkıyla yerine getirilmesi için gerekli bilgiye sahip olunması gerekmektedir. Yüce Allah insanlara konu ile ilgili son mesajlarını bildirmesi için elçi olarak Hz. Muhammed’i göndermiş ve “*Ey Resul! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O’nun verdiği elçilik görevini yerine getirmemiş olursun...*”⁴ buyurmak suretiyle ona tebliğ görevini vermiştir. Tebliğ; herhangi bir şeyi ulaştırmak, mektubu iletmek, taşımak, götürmek, aktarmak anlamına gelmektedir.⁵ İnsanlığa vahyi ulaştırmak için gönderilen Hz. Peygamber’in tebliğ görevinin başarısı toplum ile kurduğu iletişimin başarısına bağlı olmuştur. Gönderildiği toplumu çok iyi bilen Hz. Peygamber iyi bir diyalogla herkese mesajını iletmeye çalışmıştır. Bunun için kavli ve fiili girişimlerde bulunarak insanların kendisine kolay ulaşmasını sağlamıştır. Muhataplarıyla görüşmek için protokol kuralları oluşturmamış, evinde ve mescidinde ziyaretleri kabul ettiği gibi kendisi de ziyaretlerde bulunmuştur. Nitekim Resulullah’ı ziyarete giden bir hanım, herhangi bir koruma veya kapıcı olmadan kendisiyle görüşebildiğini rivayet etmiştir.⁶ Zaten O (sas) her zaman ve her şartta sahâbesiyle beraber bulunmuş, onların sevinç ve üzüntülerine katılmaya çalışmış ve hatta çocuğun taziyesine gitmiştir.⁷ Kendisinin bir muallim olarak gönderildiğini ifade eden⁸ Hz. Peygamber insanlara karşı çok müsamahalı davranmıştır. Hiç kimseyi kırmadan yanırları güzel bir üslupla düzeltmeye çalışmıştır. Enes b. Malik’in rivâyetine göre; Resulullah bir gün mescitte olduğu halde bir bedevi orada ihtiyacını gidermiştir. Sahâbe, bedevinin mescitte bevlettiğini görünce tepki göstermek istemiştir. Sahâbenin tepkisini göre Hz. Peygamber: “Adamı ihtiyacını giderene kadar rahat bırakın. Sonra idrarın üzerine su dökünüz; su pisliği alır götürür orası da temizlenir.” buyurmuştur.⁹ Hatta zina etmek isteyen gencin durumunu rahat bir şekilde Hz. Peygamber’e anlatması onun eğitimde ne kadar sabırlı davrandığının en güzel göstergesidir.¹⁰

Kadınların Resulullah’a ulaşabilmeleri örfi olarak söz konusu değilken Hz. Peygamber’in onların haklarından bahsetmesi ve verdiği değerden dolayı mümkün olmuştur. Çünkü Resulullah kadınların mesajlarına aracısız muhatap olmaları için imkânlar sunmuş, onların irşad faaliyetinden istifade etmeleri ve ona kolay ulaşmaları için gerekli söylemlerde bulunmuştur. Hz. Peygamber özellikle eğitim konusunda kadınların kendisine kolay ulaşmalarını sağlamıştır. Hanımların her ihtiyaç duyduklarında ve arzu ettiklerinde Resulullah ile görüşebilmiş olmaları, Resulullah’ın onlara yaklaşımını göstermesi bakımından da önemlidir. Hatta kadınlar kendi istekleri ile Hz. Peygamberle savaşımlara bile katılmışlardır.¹¹ İslâm’a hizmet amacıyla gösterdikleri çeşitli fedakârlıklar Hz. Peygamber’in kadınlara verdiği değerlerin bir geri dönüşü olsa gerektir. Hz. Peygamber’in irşad faaliyetinin kadınlar açısından ulaşılabilir olmasıyla ilgili haberleri şöyle tasnif etmek mümkündür:

1. Hz. Peygamber’in Kadınlara Değer Vermesi

Cahiliye toplumunda kadın değer görmemekteydi. Bu durumu Yüce Allah şöyle haber vermektedir: “*Onlardan biri, kız ile müjdelendiği zaman içi öfke ile dolarak yüzü simsiyah kesilir! Kendisine verilen kötü müjde (!) yüzünden halktan gizlenir. Şimdi onu, aşağılanmış olarak yanında tutacak mı, yoksa toprağa mı gömecek? Bak, ne kötü hüküm veriyorlar!*”¹² Ayrıca Hz. Ömer’in (ö. 23/644): İslâm’dan önce kadınlara değer vermediklerini ancak İslâm’ın

⁴ Mâide 5/67.

⁵ Ebû Fadl Cemaluddîn b. Menzûr el-İfrîkî, *Lisânu’l-Arab* (Beyrût: Dâru’s-Sâdr, 1414), 8/419.

⁶ Buhârî, “Cenâiz”, 31 (No: 1283).

⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 20/362 (No: 13077).

⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muammer Fuâd Abdülbâkî (Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, tsz), “Sünnet”, 17 (No. 229).

⁹ Buhârî, “Vudû”, 58 (No. 089).

¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/256-257.

¹¹ Muhammed b. Ömer b. Vâkid es-Selmî Ebû Abdillâh Vâkidî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru’l-A’lemî, 1989), 2/685.

¹² Nahl 16/58-59.

onların haklarından bahsetmesi ve erkekler gibi değerli olduklarını bildirmesi üzerine haklarının olduğunu anladığını ifade ettiğine dair¹³ haber kadının Cahiliye toplumundaki konumunu açık bir şekilde göstermektedir. Bu yanlış tutumu ıslah etmeye çalışan Hz. Peygamber (sas) kadınların İslâm'daki değeri konusunda birçok mesaj vermiştir. Onlarla iyi muamele hususunda şöyle tavsiyelerde bulunmuştur: “Mü'minin iman bakımından en mükemmeli ahlakı güzel olandır. En hayırlınız da hanımları için hayırlı olandır.”¹⁴ Bu haberde Hz. Peygamber kadınların konumlarının anlaşılması için onlarla iyi muamelenin iman ve güzel ahlakla ifade etmesi anlamlıdır. Yine Resulullah (sas): “En hayırlınız, ailesi için hayırlı olandır. Bana gelince ben, aileme karşı en hayırlı olanınızım”¹⁵ buyurarak bizzat kendisinden örnek vererek durumu anlatmaya çalışmıştır. “Kadınlara karşı hep hayır tavsiye edin. Zira onlar sizin yanınızda birer emanettir”¹⁶ buyurmak suretiyle onların değerini pekiştirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla toplumun mağdur edilmiş kesimi olan köle, cariyeler gibi kadınlar da Hz. Peygamber'le adeta hayatları değişmiştir.

2. Kadınların Hz. Peygamber'e Biat Etmeleri

Kadınların bireyselliklerinin kabulünün ilk adımı olarak erkekler gibi Hz. Peygamber'e aracısız olarak biat etmişlerdir.¹⁷ Akabe'de Resulullah ile görüşüp biat eden yetmiş kişilik Ensar grubunda kadınlar da bulunmaktaydı.¹⁸ Hz. Peygamber, Akabe'de Yesriblilerden aldığı ilk biatten sonra yeni Müslüman olan kadınlardan, Allah'a hiçbir şeyi şirk/ortak koşturmak, hırsızlık yapmamak, zinâ etmemek, çocuklarını öldürmemek, başkasının çocuğunu sahiplenerek kocasına isnatta bulunmamak (hiç yoktan yalan uydurup iftira atmamak) ve iyi (ma'ruf) işlerde Peygamber'e karşı gelmemek üzere biat almıştır.¹⁹ Yine Ümmü Atiyye'nin naklettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.), Medine'ye hicret ettikten sonra da Medine'de Ensar kadınlarını bir evde toplamış ve onlara: “Allah'a hiçbir şeyi ortak koşturmanız, hırsızlık yapmanız, zina etmemeniz, çocuklarınızı hiçbir şekilde öldürmemeniz, kendinizden uydurduğunuz şeylerle başkalarına iftira etmemeniz, iyilik yapmakta Allah'a isyan etmemeniz üzerine biat ediyorsunuz” buyurmuştur. Onlar da bu şartları kabul ederek biat etmişlerdir.²⁰ Resulullah'ın kadınlarla babaları veya eşleri vasıtasıyla değil de direk görüşmüş olmaları İslâm'da kadına etfedilen konumun tezahürlerindedir.

3. Kadınların Camiye Gelmelerinin Sağlanması

Tebliğ görevinin çoğunu mescitte yapan Hz. Peygamber Müslümanların rahat bir şekilde camiye gelebilme imkânını sağlamış, cami ve cemaatle namazın faziletinden haber vererek²¹ herkesin cemaate katılmasını istemiştir. Camide bir araya gelen Müslüman cemaat, erkek, kadın ve çocuklar olmak üzere ailenin tüm bireylerinden oluşmuştur. Hz. Peygamber camiye gelmeyenleri uyarmış²² ve kadınların cemiden menedilmemesini istemiştir.²³ Çünkü Cahiliye kültürü ile yetişenler kadınların toplumda aktif olmalarına ve camiye gelmelerine sıcak bakmıyorlardı. Bunun farkında olan Hz. Peygamber hem bu yanlış alışkanlıkları yıkmak hem de kadınların Kur'an ve sünneti öğrenmeleri için camiye gelmelerini sağlamak için

¹³ Buhârî, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 156; Müslim, "Talâk", 1108.

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 16/114.

¹⁵ İbn Mâce, "Nikâh", 1977.

¹⁶ Tirmizî, "Radâ", 1163.

¹⁷ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 37/341 (No: 22668).

¹⁸ İbn Sa'd, Tabakât, 3/685.

¹⁹ Mümtetine, 60/12.

²⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 34/395. (No: 20797)

²¹ Müslim, "Mesâcid", 272.

²² Buhârî, "Ezân", 29 (No: 644).

²³ Mâlik b. Enes, Muvatta, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Halîl (Müessesetü'r-Risâle, 1412), "Salât" 216.

“Kadınlarınızdan biri mescide gelmek için izin istediğinde onları engellemeyin”²⁴ buyurarak uyarılarda bulunmuştur. Bu konuda birçok haber bulunmaktadır. İbn Ömer’in rivayetine göre Hz. Peygamber: “Kadınlar gece camide namaz kılmak istediklerinde onlara izin verin” buyurmuştur.²⁵ Hz. Peygamber’in tavsiyeleri üzerine kadınlar beş vakit namazlarını Hz. Peygamber’in arkasında kılmaya başlamışlardır. Hatta bazen kadın safları erkekler kadar hatta erkeklerden de çok olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Hüreyre: “Resulullah bir gün mescide geldi ve “Devsli genç nerededir” dedi. ‘O hasta halsiz olarak mescidin arkasındadır’ denildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber yanıma gelip başımı mesh etti bana iyilik diledi sonra insanlara döndü ve “Ben namazda yanıldığım zaman erkekler tesbih etsin kadınlar el çırpın” dedi. Sonra peygamber namaz kıldı ancak hiç yanılmadı. Bu namazda iki buçuk erkek safı iki saf da kadınlar vardı ya da iki buçuk saf kadınların iki saf da erkeklerindi.”²⁶ İbn Ömer’in haberine göre Resulullah mescidi bina ettiğinde kadınlar için bir kapı yaptırmış ve şöyle buyurmuştur: “Bu kapıdan asla hiçbir erkek girmesin” Naf’i derki İbn Ömer’in bu kapıdan girdiği veya çıktığını asla görmedim.²⁷ Ebû Hüreyre’nin bir rivayetine göre kadınlar sabah namazlarına gitmişler ve Hz. Peygamber namaz sonrasında onlara nasihatlerde bulunmuştur.²⁸

Mescitte namaz dışında da bazı faaliyetlerin yapıldığı bilinmektedir. Yapılan etkinliklere toplumun diğer fertleri gibi kadınların da katıldığı anlaşılmaktadır. Hz. Aişe bu konuda şöyle haber vermiştir: “Mescitte Habeşliler savaş oyunu oynuyorlardı. Hz. Peygamber: “Ya Hümeyrâ sen izlemek ister misin” dedi. Evet dedim çenemi boynuna dayayarak izlemeye başladım. Bana “Yeter mi?” dedi, “Acele etme” dedim. Bir daha söyledi, ben yine “Acele etme” dedim. Aslında ben izlemeyi sevmiyordum ancak kadınların benim onun yanımdaki yerimi görmelerini istiyordum.”²⁹ Kadına olumsuz yaklaşan bir toplumda Hz. Peygamber’in bu davranışı kadınlara ne kadar değer verdiğini açık bir şekilde göstermektedir. Bu tutum kadınların ona güvenmelerine ve rahat bir şekilde gelip irşadından istifade etmelerine sebep olmuştur. Hz. Peygamber kadınların camide namazlarını rahat kılabilmeleri için imkânlar sunduğu gibi çocuklarıyla gelenlerin de namazlarını huzurlu kılmaları için hassas davranmış ve çocukların ağlama sesini işitince namazlarını hafif kılarak bir an önce annelerinin çocuklarıyla ilgilenmelerini sağlamıştır.³⁰

4. Kadınların Bayram Namazlarında Bulunması

Hz. Peygamber kadınların bayram namazlarına da katılmalarına önem vermiştir. İbn Abbas kadınların bayram namazlarına katıldığını, namaz sonrasında Hz. Peygamber’in kadınların yanına gelip onlara vaaz ettiğini haber vermiştir.³¹ Bayram sevincine herkesin katılmasını arzu eden Hz. Peygamber namaz kılamayacak durumda olan hayızlı kadınların bile bayrama katılmalarını istemiştir. Ümmü Atiyye (ö. 70/689): “Kadınlara, bayram günü musallaya gitmeleri, hatta bakire kızların ve hayızlı kadınların bile namazgâha çıkmaları emredilirdi”³² şeklinde haber vererek kadınların bayram namazlarına katıldığını ifade etmiştir. Kadınlar erkeklerin arkalarında olurlar, onların tekbir getirmelerine eşlik ederek tekbir getirirler ve onların dualarına iştirak ederlerdi. Onlar bu bayram gününün bereketini ve günahlardan

²⁴ Buhârî, "Nikâh", 115 (No:5238).

²⁵ Suleyman b. Dâvud et-Tayâlisî, *Müsned* (Mısır: Dâri Hicr, 1999), 3/408 (No: 2004).

²⁶ Ebû Bekir Abdullah el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 2/457 (No: 4073).

²⁷ et-Tayâlisî, *Müsned*, 3/368 (No: 1938).

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/449 (No: 8862).

²⁹ Abdurrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *Sünen*, thk. Abdülfettah Ebû Ğudde, (Haleb: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiye, 1986), 8/181 (No: 8902).

³⁰ İbn. Mâce, "İkâmetu's-sâlat", 49 (No: 989); Tirmizî, "Salât", 160 (No: 376).

³¹ Buhârî, "İ'tisâm", 16 (No: 7325).

³² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/396 (No: 20799).

temizlenmeyi ümit ederlerdi.”³³ Hz. Peygamber’in bayram günlerinde bütün Müslümanların bir arada olmalarını istediği anlaşılmaktadır. Namaz kılmayanların vaaz ve sohbette bulunmaları istenmiş ve bayram havasının herkes tarafından teneffüs edilmesini sağlamıştır.

5. Hz. Peygamber Aracısız Olarak Kadınlara Hitap Etmesi

Hz. Peygamber (sas) irşat faaliyetlerini çoğunlukla mescitte yapmıştır. Bunu bazen hutbe ve vaazlarıyla bazen sohbetleri ile bazen de gelen heyetlerle görüşmeleriyle yapmıştır. Müslümanlar herhangi bir mesele ile karşılaştıklarında ilk başvuracakları kişi Hz. Peygamber olmuştur. Hatta dünyalık işlerini, hurma aşılamanın nasıl yapılacağı gibi konuları bile sormuşlardır.³⁴ Toplumda değer görmeye başlayan kadınlar da Hz. Peygamber’den istifade etmek için gayret sarf etmişlerdir. Ebû Saîd’in rivayet ettiğine göre kadınlardan biri Hz. Peygamber’e gelerek: “Ya Resulullah erkekler hadislerini alıyorlar. Bize de bir gün ayırın ki Yüce Allah’ın sana öğrettiğini biz de senden öğrenelim” demiştir. Hz. Peygamber: “Şu şu günde şu şu mekânda toplanın” demiştir. Kadınlar toplanmışlar ve Hz. Peygamber Allah’ın öğrettiğini onlara anlatmıştır. Sora şöyle demiştir: “Sizden biriniz üç çocuğu ölürse onunla cehennem arasında perde olur.” Bir kadın “Ya Resulullah iki çocuk olsa?” diye sorunca Hz. Peygamber “iki olsa da olur”³⁵ buyurmuştur. Hz. Peygamber kadınların kendileri için ayrı bir vakit ayırma taleplerini olumlu karşılamıştır. Bu durum Hz. Peygamber ile kadınların arasındaki iletişimi güçlendirmiş ve kadınlar bu vesileyle birçok meseleyi bizzat kaynağından öğrenme fırsatını elde etmişlerdir.

Kadınlar diğer Müslümanlar gibi Hz. Peygamber’in irşad faaliyetinden istifade etmişlerdir. Erkeklerle hitap eden Resulullah bir gün sabah namazından sonra kadınların yanına gelmiş ve yanlarında durmuştur. Onlara: “Ey kadınlar topluluğu ... siz cehennem ehlinin çoğunu teşkil ediyorsunuz. Gücünüz oranında Allah’a yaklaşılmaya çalışın.” Bu kadınlar içinde İbn Mesûd’un hanımı da vardı o eve gelip Resulullah’tan duyduğunu eşine anlatmıştır. Sonra infak etmek üzere ziynetini almıştır.³⁶ Esmâ bnt. Yezîd’in rivayetine göre Hz. Peygamber mescitte kadınların yanına gelmiş ve kadınların seslerini işitmiştir. Onlara şöyle seslenmiştir: “Ey Kadınlar topluluğu! Çoğunuz cehennem odunusunuz.” Esmâ bnt. Yezîd Resulullah’a sebebini sormuştur. Resulullah O: “Size bir şey verildiğinde şükretmezsiniz. Musibetlere karşı sabretmezsiniz. Bir şeyden mahrum bırakılınca şikâyet edersiniz. İyiliğe nankörlük edersiniz.” Esmâ, “Nasıl ya Resulullah?” diye sormuştur. O: “Bir erkeğin yanında olur iki üç çocuk doğurur sonra senden asla hayır görmedim der”³⁷ şeklinde açıklamada bulunmuştur. Başka bir konuşmasında Hz. Peygamber şöyle hitap etmiştir: “Size günahlara kefarete olacak sevabı artıracak bir şey söyleyeyim mi? ‘Evet ya Resulullah’ dediler. Hz. Peygamber: “Abdest almak, cami yolunda çokça adım atmak, namazları camide kılmak, camiye gelip cemaatle namaz kılmak, sonra diğer namazı beklemek, meleklerin istiğfar etmelerine sebeptir.” Hz. Peygamber namazın kılınışı hakkında bilgi verdikten sonra saf düzeni hakkında şöyle konuşmuştur: “Saflarınızı düzenli yapınız. Erkeklerin en hayırlı safı önde olandır en şerlisi ise arkada olandır. Kadınların da en hayırlı safı arkada olandır en şerlisi de önde olandır.” Sonra da “Ey kadınlar topluluğu, erkekler secdeye gittiğinde avretlerine karşı gözlerinizi koruyun” buyurmuştur.³⁸

6. Hz. Peygamber’in Kadınlara Bazı İbadetlerin Uygulamalarını Öğretmesi

³³ Buhârî, “İdeyn”, 12.

³⁴ et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/186.

³⁵ Buhârî, “İ’tisam”, 9 (No:7310).

³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/449 (No: 8862).

³⁷ Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, 45/569 (No: 27589); Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdilmeccid es-Silefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, 1994), 24/168 (No:426).

³⁸ İbn Hibbân, *Sahîh*, (*el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân, İbn Balaban tertibi*), thk. Şuayb Arnavût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 2/127 (No: 402).

Hız. Peygamber bazı ibadetlerin uygulanmasını özellikle kadınlar ile ilgili konularda hanımlara bilgiler vermiştir. Hız. Peygamber'in kızı Zeynep vefat edince onun nasıl yıkanacağını onu yıkayan kadımlara şöyle anlatmıştır: "Onu üç, beş veya bundan fazla yıkayın. Onu sidir ve suyu ile yıkayın. Sonra kafur veya kafur türü bir şey kullanın sonra bana haber veriniz"³⁹ buyurmuştur. Ümmü Atıyye dedi ki: "(İşimizi bitirince) ona haber verdik. Bize izarını veya bir izar atıp, 'Şunu Zeyneb'e giydirin!' buyurdu."

Hız. Âişe'den nakledildiğine göre Esmâ b. Şekel, Hız. Peygamber'e hayızdan sonra nasıl yıkanacağını sormuştur. Hız. Peygamber: "Sizden biri suyunu ve sidresini alıp temizlenir. Temizliği güzelce yapar. Sonra başına su dökerek başını kuvvetlice ovalar, su saç diplerine kadar ulaşır. Ardından vücuduna su döker. Sonra üzerine misk sürülmüş bir pamuk parçası alarak bununla temizlenir" buyurmuştur. Esmâ ardından "Onunla nasıl temizlenecek ki?" diye sorunca Hız. Peygamber: "Subhanallah! Onunla temizlenirsin işte!" buyurmuştur. Bunun üzerine Hız. Âişe gizliden söylemek istemişçesine (fısıldayarak Esmâ'ya) "kanın çıktığı yere sürersin" demiştir. Esmâ Hız. Peygamber'e cünüplükten sonra yıkanmayı da sormuş. Hız. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Su alır ve güzelce temizlenir veya iyice temizlenir. Sonra başına su dökerek başını ovalar, su saç diplerine kadar ulaşır. Ardından vücuduna su döker." Esmâ'nın cesaretine hayran kalan Hız. Âişe: "Ensâr kadınları ne iyi kadınlardır. Hayâ duyguları, onların dinlerini öğrenmelerine mani olmuyor" demiştir.⁴⁰

Abdullah b. Abbâs'ın naklettiğine göre bir kadın Hız. Peygamber'e gelerek: "Annem üzerinde bir ay oruç olduğu halde vefat etti" demiştir. Hız. Peygamber: "Ne dersin? Annenin üzerinde bir borç olsaydı onu öder miydin?" buyurmuştur. Kadın: "Evet" demiş. Bunun üzerine Hız. Peygamber: "Öyleyse Allah'ın borcu ödenmeye daha layıktır" buyurmuştur.⁴¹

Çocuğun Haccı Abdullah b. Abbâs'ın naklettiğine göre; hac yapmakta olan bir kadın çocuğunu havaya kaldırarak "Ya Rasulullah! Bunun haccı olur mu?" diye sordu. Hız. Peygamber: "Evet, sana da ecir vardır" buyurdu.⁴²

7. Kadınların Hız. Peygamber'e Evlilik ve Boşanma Meselelerini Sormaları

Hız. Peygamber'e evlilik ve boşanma konularında en çok başvuranlar kadınlar olmuştur. Çünkü erkekler çok rahat evlenebildikleri halde kadınlar genellikle velilerinin uygun gördükleri ile evlendirilmekteydi. Dolayısıyla evliliklerinde sorun yaşayan kadınlar Hız. Peygamber'e durumlarını intikal ettirmişlerdir. Bir kız Hız. Peygamber'e gelerek: "Babam beni sadece itibar kazanmak için erkek kardeşinin oğluyla evlendirdi" demiştir. Hız. Peygamber, yapılan evlilikten memnun olup olmadığını kıza sormuştur. Bunun üzerine kız: "Babamın yaptığı işe karşı değilim. Fakat babaların böyle yapmaya haklarının olmadığını kadınlarca bilinmesini istedim"⁴³ demiştir. Yine dul bir kadın olan Hansa'nın babası Hizam, kızının rızası ve haberi olmadan Beni Avf'tan biriyle nikâhlanmıştır. Hansa bu nikâhı duyunca itiraz etmiş ve Resulullah'a başvurmuştur. Şikâyetinde başkasıyla evlenmek istediği halde babasının onu kendi arzusuna göre biriyle evlendirdiğini anlatmıştır. Resulullah, onu dinledikten sonra babasının kıydığı nikâhın geçersiz olduğunu söylemiş ve babasından da kızının istediği kişi ile evlenmesine izin vermesini istemiştir.⁴⁴ Ensardan bir hanım sahâbi eşiyile geçimsizlik yaşamıştır. Bazı sebeplerden dolayı eşinden hoşlanmayan hanım sahâbi durumu Hız.

³⁹ Ebû'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuseyrî Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muammed Fuâd Abdülbâki (Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, tsz), "Cenâiz", 36 (No: 939).

⁴⁰ Müslim, "Hayız", 60.

⁴¹ Müslim, "Sıyâm", 154.

⁴² Ebû Dâvûd, "Menâsik", 7 (No: 1736).

⁴³ İbn Mâce, "Nikâh", 12 (No: 1874).

⁴⁴ Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir. (Beyrût: Dâru'l-ğrubu'l-İslâmî, 1986), 2/820.

Peygamber'e bildirmiştir. Resulullah eşinden neden hoşlanmadığını sorunca kadın "Ey Allah'ın Resülü! Ben eşimi dini veya ahlakı konusunda kınamıyorum. Ancak onun fiziksel görüntüsünden tiksindiğim için ona karşı kötü davranışlar göstermekten ve bundan dolayı küfre düşmekten korkuyorum" demiştir. Hz. Peygamber onları Muhâlea (anlaşmalı boşanma) yoluyla ayırmıştır.⁴⁵

Başka bir habere göre sert mizaçlı olan Sabit b. Kays eşi Habibe ile anlaşmazlık yaşayınca onu dövmüştür. Habibe henüz sabahın alaca karanlığı çıkmadan Resulullah'ın evine giderek kapısında durup Resulullah'ın çıkmasını beklemiştir. Resulullah çıkınca bir hanımın beklediğini gördü ve "Bu kimdir?" diye sordu. Habibe kendisini tanıttı. Olanları anlattı ve eşiyle anlaşamadıklarını söyledi. Evliliğini sonlandırması için Resulullah'tan yardım istedi. Arkasından Sabit de geldi. Resulullah ona "Onu (eşini) dövdün, öyle mi?" diye sordu. Sabit, "Evet." dedi. Bunun üzerine Resulullah Sabit'e, eşine mehir olarak verdiklerini geri almasını söyledi. Habibe, "Ya Resulullah! Bana (mehir olarak) verdiği her şey duruyor." dedi. Bunları Sabit'e iade etti. Resulullah onları ayırdı.⁴⁶ Hz. Peygamber de duruma müdahale ederek İslâm'ın istediği uygulamaların olması için tavsiyelerde bulunmuştur. Yukarıdaki haberlerden anlaşılacağı üzere hanımlar hem haklarını hem de toplumdaki yanlış uygulamaların önlenmesi için Hz. Peygamber'e başvurmuşlardır. Öte yandan evlilikte hanımların görüşlerinin alınmasını isteyen Hz. Peygamber'e bunun nasıl olacağı hususunda da sorular sorulmuştur. Hz. Aişe Hz. Peygamber'e, ailesinin evlendireceği bir kızıdan nikâh hususunda izin alınıp alınmayacağını sorunca Hz. Peygamber şöyle cevap vermiştir: "Evet, ondan izin alınacak." Bunun üzerine Hz. Aişe: "Ama kız utanır", deyince Hz. Peygamber: "Kız susarsa, işte bu onun iznidir" demiştir.⁴⁷

Evlilik ve boşanma meselelerinin Hz. Peygamber'e arzı onun her konuda bir üst merci olarak kabul gördüğünü göstermektedir. Resulullah (sas) topluma kadınların hakları hususunda alışıktı olmadıkları bazı insani meseleleri de öğretmiştir. Evlilik ve boşanma meselelerinde kadınların talepleri ve Hz. Peygamber'in çözüm önerileri her döneme örnek gösterilecek güzel uygulamalardır. Özellikle bazı boşanma meselelerinin kadınların aleyhine şiddete başvurulduğu hatta cinayetle sonlandırıldığı günümüzde Hz. Peygamber'in örneğinin hatırlanması önem arz etmektedir.

8. Kadınların Hz. Peygamber'e Soru Sormaları

Kadınlar diğer Müslümanlar gibi dini ilk kaynaktan öğrenmeye çalışmışlardır. Bazen Hz. Peygamber onlara hitap ederek bazen Cuma ve Bayram namazlarında hutbe dinleyerek bazen de bizzat sorular sorarak İslâm'ı öğrenmişlerdir. Hatta erkeklerin sormaktan çekimser kaldığı bazı konularda kadınlar daha rahat bir şekilde Hz. Peygamber'e sorularını sormuşlardır.

Kadınların yaşadıkları sorunlar ve merak ettikleri hususlar için Hz. Peygamber'e başvurdukları ve onun hanımların meselelerine cevap verdiğini gösteren pek çok haber bulunmaktadır. Sahâbî kadınların, dini öğrenmek için her imkânı değerlendirdikleri anlaşılmaktadır.⁴⁸ Hz. Peygamber de kadınların bu ilmî merakını her zaman takdir etmiştir. Kadınların Hz. Peygamber'e soruları çok çeşitli konulardadır. Bütün meseleleri burada zikretmek mümkün olmadığından konunun anlaşılması için sadece Hüveyle binti Sa'lebe'nin (r.a.) kocasının zihar etmesi meselesini Hz. Peygamber'e sorması haberini zikretmek yeterli olabilecektir.

⁴⁵ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 24/211.

⁴⁶ Ebû Nu'aym Ahmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî Ebû Nuaym el-İşfahâni, *Ma'rifetu's-Şahâbe*, thk. 'Âdil b. Yûsuf el-'Azzâzî (Riyad: Dâru'l-Vaţan, 1419/1998), 6/3294.

⁴⁷ Buhârî, "Nikâh", 41 (No: 5137).

⁴⁸ Müslim, "Hayız", 61 (No:332).

Malum olduğu üzere İslâm dininin hükümleri tedricen inmiştir. Bazen sorulan soruya cevap olarak inen ayetler olmuştur. Kur'an ilimlerinde buna sebep-i nüzul denilmektedir. Zihar ile ilgili yaşanan olay da Mücadele Suresi'nin ilk ayetinin inmesine sebep olmuştur. Hüveyle binti Sa'lebe (r.a.) kocasının zihar etmesi üzerine Hz. Peygamber'e gelerek: "Ey Allah'ın elçisi! Kocam benimle evlendiğinde ben gençtim. O zaman beni arzuluyordu. Ona birçok çocuk verdim. Yaşım ilerleyince bir sırada beni anasına benzeterek, yalnız bırakıverdi. Eğer bir yolunu bulur da aramızı düzeltebilirsen çok iyi olur." dedi. Hz. Peygamber (a.s.): "Yüce Allah'ın şimdiye kadar bana bu konuda herhangi bir emri ulaşmış değildir. Bana göre, artık sen kocana haramsın." demiştir. Hüveyle: "Ey Allah'ın elçisi, kocam vallahı talak kelimesini kullanmadı", deyip "Kurbanın olayım, Ey Allah'ın elçisi! Halime acı", diye yalvarmıştır. Sonra da halini Allah'a şikâyet ederek: -"Allah'ım! Yalnızlığın acısından ve ızdırabımın şiddetinden sana şikâyet ediyorum, küçük çocuklarımı ona bıraksam perişan olacaklar. Kendi yanıma alsam aç kalacaklar. Allah'ım! Sana şikâyet ediyorum. Peygamberine bir vahiy indir, diye dua ediyordu. Kadın henüz oradan ayrılmadan Mücâdele sûresinin ilk ayetleri nazil olmuştur.⁴⁹ *"Allah, kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikâyette bulunan kadının sözünü iştmiştir. Allah, sizin sürdürdüğünüz konuşmayı (zaten) iştmekteydi. Şüphesiz Allah hakkıyla iştendir, hakkıyla bilendir. İçinizden kadınlara zihar yapanlar bilsinler ki, o kadınlar onların anaları değildir. Onların anaları ancak, kendilerini doğuran kadınlardır. Şüphesiz onlar (zihar yaparlarken) hoş karşılanmayan ve yalan bir söz söylüyorlar. Şüphesiz Allah çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır. Kadınlardan zihar yaparak ayrılıp sonra da söylediklerinden dönecek olanlar, eşleriyle birbirlerine dokunmadan önce, bir köle azat etmelidirler. İşte bu hüküm ile size öğüt veriliyor. Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır. Kim (köle azat etme imkânı) bulamazsa, eşine dokunmadan önce ardarda iki ay oruç tutmalıdır. Kimin de buna gücü yetmezse altmış fakiri doyurmalıdır. Bunlar Allah'a ve Resûlü'ne hakkıyla iman edesiniz diyedir. İşte bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kafirler için elem dolu bir azap vardır."*⁵⁰ Bu hadiste görüldüğü gibi problem yaşayan hanımlar rahatlıkla Hz. Peygamber'e gelerek zihinlerini meşgul eden soru/sorunlarını arz etmişler; Hz. Peygamber de onlara gereken cevabı vermiştir.⁵¹

Muhtelif başlıklar altında tasnif rivayetlerden anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber kadınların kendisine kolay ulaşabilmeleri için imkânlar sunmuştur. Kadınlar da Hz. Peygamber'in kendilerine sunduğu imkânları en iyi şekilde değerlendirmeye çalışmışlardır. Kadınlar evlilik, boşanma, şiddete maruz kalma gibi meseleleri; namaz, oruç, hac vb. ibadetleri ilk kaynaktan öğrenmişlerdir. Ayrıca kadınlar birçok konuda Hz. Peygamber'e sorular sorarak dinin doğru anlaşılmasına katkıda bulunmuşlardır. İslam eğitim tarihinde geç dönemlerde oluşan, kadının bir fitne unsuru olması, kadın-erkek ilişkileri gibi yanlış algıların çok ötesinde Hz. Peygamber döneminde kadınların, mescide gelmeleri, Hz. Peygamber'e her konuda soru sormuş olmaları Resulullah'a ne kadar kolay ulaştıklarını göstermektedir.⁵²

Sonuç

Hz. Peygamber'in (sas) tebliğ görevini yerine getirmesi ve Müslümanlara üsve-i hasene olabilmesi için herkesin ona ulaşabilmesi gerektirmiştir. Resulullah'ın tebliği erkekler üzerinden yürütülen bir faaliyetten ibaret olmamıştır. Dolayısıyla âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Peygamber (sas) bütün Müslümanların kendisine kolay ulaşabilmeleri için kavli ve fiili girişimlerde bulunmuştur. Özellikle Hz. Peygamber toplumda değer görmeyen kesimden olan kadınların da mesajlarına aracısız muhatap olmaları için imkânlar sunmuş,

⁴⁹ Ebû'l-Muzafer Manşûr b. Muhammed el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. 'Abbâs (Riyad: y.y., 1418/1997), 5/382.

⁵⁰ Mücâdele, 58/1-4.

⁵¹ Recep Aslan, "Kadınların Hz. Peygamber'e Yöneltilikleri Sorular Ve Bunların Eğitim Açısından Değeri", *Ekev Akademi Dergisi* 49 (2011), 55.

⁵² Aslan, "Kadınların Hz. Peygamber'e Yöneltilikleri Sorular Ve Bunların Eğitim Açısından Değeri", 62-63.

onların irşad faaliyetinden istifade etmeleri ve ona kolay ulaşmaları için gerekli olan hususlara söylemlerinde yer vermiştir. Hz. Peygamber kadınlar için ulaşılabilir konumunda olmuş ve onların aracısız olarak irşad faaliyetlerinden faydalanmalarını istemiştir. Hz. Peygamber özellikle eğitim konusunda kadınların kendisine kolay ulaşmalarını sağlamıştır. Bunun için istisnasız herkesin camiye gelmelerini istemiştir. Kadınların camiye gelmelerine engel olunmamasını istemiş, sahabesine uyarılarda bulunmuştur. Hz. Peygamber'in mesajlarına alan sahâbe hanımlar, daha sonraki dönemlerde oluşan olumsuz algının ötesinde Hz. Peygamber döneminde hak ettiği konumu elde etmiş ve hem İslâm'ı yaşama hem de bütün alanlarda özellikle de eğitimde sosyal hayatın içerisinde yer bulmada özgün bir yer edinmiştir.

Hz. Peygamber'in bu sünnetinin günümüzde de yeniden canlandırılması gerekmektedir. Fitne bahanesiyle hiç kimsenin ilimden ve diğer imkânlardan mahrum edilmemesi gerekmektedir. Yoksa toplumun yarısının birçok konuda mahrum bırakılması maddi ve manevi zararların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Fitne gibi olumsuz durumların yaşanmaması için Hz. Peygamber'in yaptığı gibi gerekli düzenlenmelerin, imkânların sunulması gerekmektedir. Aksi takdirde Resulullah'ın bu husustaki belirgin sünnetine muhalefetin izahını yapmak mümkün olmaz. Annelerin cahil bırakılması aileyi ve çocukları etkilemekte dolayısıyla zararı telafi edilemeyecek derecede sıkıntıların meydana gelmesine sebep olmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed İbn Hanbel, Ahmed b.Muhammed. *Müsned*. thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Aslan, Recep. "Kadınların Hz. Peygamber'e Yöneltilikleri Sorular ve Bunların Eğitim Açısından Değeri". *Ekev Akademi Dergisi* 49 (2011).
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tûku'n-Necât, 1422.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir. Beyrût: Dâru'l-ğrubu'l-İslâmî, 1986.
- Ebû Nuaym el-İşfahânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî. *Ma'rifetu's-Sahâbe*. thk. 'Âdil b. Yûsuf el-'Azzâzî. 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vaţan, 1419/1998.
- Et-Tayâlisî, Suleyman b. Dâvud. *Müsned*. 4 Cilt. Mısır: Dâri Hicr, 1999.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah el-Kûfî. *el-Musannef fî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hibbân. *Sahîh, (el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân, İbn Balaban tertibi)*. thk. Şuayb Arnavût. 17 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, tsz.
- İbn Sa'd, İbn Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ,. Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-ilmiye, 1990.
- İfrîkî, Ebû Fadl Cemaluddîn b. Menzûr el-İfrîkî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru's-Sâdr, 1414.
- Mâlik B. Enes. *Muvatta*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Halîl. 2 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1412.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuseyrî. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, tsz.

- Nesâî, Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünen*. thk. Abdülfettah Ebû Ğudde,. 8 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamîye, 1986.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Manşûr b. Muhammed el-Mervezî. *Tefsîru'l-Ķur'ân*. thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. 'Abbâs. Riyad: y.y., 1418/1997.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Silefi. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, 1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Ahmed Fuad Şâkir (I-II)- Muhammed Fuâd Abdulbâkî (III)-İbrahim Atvah (IV-V),. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebetu ve Matbaatu'l-Albâbî, 1975.
- Vâkidî, Muhammed b. Ömer b. Vâkid es-Selmî Ebû Abdillâh. *el-Meĝâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989.

ŞÛRA 52 KASAS 56 AYETLERİ ÖRNEKLİĞİNDE HİDAYET VE İRŞAD

Zeynep DEMİRYORGAN*

ÖZET

Kuşkusuz Yüce Allah (cc) Hz. Peygamberi (sav) hidayet rehberi olarak göndermiştir. Hz. Peygamber (sav) risaleti süresince tebliğ ve irşad vazifesini yerine getirmiş, insanları hidayete çağırmıştır. Bu durum Kur'an'ın muhtelif ayetlerinde de zikredilmiştir. Kur'an'ı Kerim'de Hz. Peygamberin (sav) insanları hidayete davet etmesiyle alakalı olarak farklı ayetler mevcuttur. Misal vermek gerekirse, Şûra Suresinde Hz. Peygamberin (sav) insanları doğru yola ilettiği (وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ) ifade edilirken, Kasas Suresinde Hz. Peygamberin (sav) sevdiklerini doğru yola iletemediği (إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ) dile getirilmiştir. Bu husus Kur'an'a art niyetle yaklaşanlar tarafından gündeme getirilmiş ve bunun bir çelişki olduğu iddia edilmiştir. Ancak Kur'an'ın üslûbu ve hidayet kavramının manaları düşünüldüğünde bunun bir çelişki olmayıp anlam farklılığı ve zenginliğinden ileri geldiği anlaşılmıştır. Hidayet kavramı incelendiğinde bunun iki yönü olduğu ortaya çıkmaktadır. Doğru yolu gösterme ve irşad anlamındaki hidayet görevi Allah (cc) tarafından Hz. Peygambere (sav) tevdi edilmiştir. Bu vazife ile kulları doğru yola çağırın ve hidayete ermelerine vesile olan Hz. Peygamberdir (sav). Ancak kişinin kalbinin imana açılması anlamındaki hidayet yalnızca Allah'a (cc) aittir. İman konusunda hidayete erişme ancak Allah'ın (cc) nasip etmesiyle mümkündür. Bu çalışma yukarıda zikredilen ayetler çerçevesinde Hz. Peygamberin (sav) hidayeti ile Allah'ın (cc) hidayeti arasındaki ince ayrımı ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda hidayet kavramı, tebliğ, irşad gibi kavramlar incelenip, meselenin Kur'an'ın işaret ettiği doğrultuda anlaşılması hedeflenmektedir.

GİRİŞ

Yüce Allah insanı yaratmış ve merhametinin bir göstergesi olarak da onu başıboş bırakmamış, ona doğru yolu göstermiştir. İnsanın doğru yolu bulması, o yolda süluk etmesi için peygamberler, kitaplar, sahifeler göndermiştir. Hz. Adem'den bugüne kadar binlerce peygamber gelmiş, insanoğlunun doğru yolu bulması için çaba sarfetmiştir.

Son Peygamberin (sav) hükümranlığının devam ettiği bu dönemde ise kişinin doğru yolu bulması son peygambere indirilen son kitapta ve onun mutahhar sünnetinde gizlidir. Son peygambere indirilen Kur'an'ı Kerim korunmasını bizzat kitabı indiren yüce Allah üstlenmiştir. (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ) “Şüphesiz o Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik biz! Onun koruyucusu da elbette biziz.”¹ Dolayısıyla kitaba muhatap olan bu ümmetin hidayeti ve doğru yolu bulması son kitabın rehberliği ile mümkündür.

Son kitabın ilk muhatabı Hz. peygamber Allah'tan aldığı kutsal mesajları muhataplarına en iyi şekilde iletmiş onların hidayeti için yeri geldiğinde kendine dahi eziyet etmiştir. (لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ) “Ey Muhammed! Mü'min olmuyorlar diye âdeta kendini helâk edeceksin!”² Ancak insanların hidayete ermesi zannedildiği kadar basit bir mesele değildir. Hidayete mazhar olabilmek için önce kişinin bunu istemesi, sonra da Allah'ın onu bu yolda muvaffak kılması gerekmektedir. Kur'an'ı Kerimde buna işaret eden ayetler incelendiğinde bu mesele daha iyi anlaşılacaktır. Bu çalışmada hidayet kavramı esas alınıp

* Araş. Gör. Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ el-Hicr 15/9.

² eş-Şu'arâ 26/3.

Kur'an'da insanın hidayetine konu olan ayetlere işaret edilerek peygamberin doğru yola iletmesi ile Allah'ın hidayet nasip etmesi meselesi anlatılmaya çalışılacaktır.

Hidayet ve İrşad ve İlişkili Kavramlar

Hidayet; Allah'ın (هادي) hâdî isminin de kökü olan (هدى) hedâ kökünden gelmekte olup Allah'ın kullarının basiretlerini açıp kendisini tanımalarını ve rububiyetini anlamalarını sağlaması ve insanın varlığını devam ettirmesini insana bildirmesidir. Yine hidayet dalaletin zıttı, rüşt ve olgunluk olarak tanımlanmıştır.³ İstenen şeye ulaşmayı sağlayan yol veya o yolda yürümeye de hidayet denmiştir.⁴

Hidayetle aynı manaya da gelen irşad ise yine Allah'ın (رشيد) 'raşîd' isminin de kökü olan (رشد) r-ş-d kökünden gelmektedir. Allah'ın, kullarını maslahatlarına uygun olacak şekilde onları yönlendirmesi onları hidayete erdirmesidir. Yine hidayet gibi irşad da dalalet ve haddi aşmanın zıttı olarak tarif edilmiştir.⁵

Yukarıdaki kavramlarla ilişkili olan bir başka kavram da tebliğdir. Tebliğ; (بلغ) b-l-ğ kökünden gelmekte olup ulaştırma anlamına gelmektedir.⁶ Allah'tan aldıkları mesajları kullara ulaştırdıkları için Peygamberlerin vazifesine tebliğ denmiştir.

Yukarıda hidayet ve irşad kelimelerinin aynı anlama geldikleri bazen de birbirinin yerine kullanılabildikleri görülmektedir. Peygamberlerin insanları doğru yola çağırması, onları hidayete davet etmesi de bir anlamda irşad ve tebliğ görevi olmaktadır. Bu bağlamda yukarıdaki kavramlar anlam açısından birbirine yakın olup zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Aşağıda konunun ana teması olan Hz. Peygamberin hidayete çağırması ile Allah'ın (cc) hidayete erdirmesi arasındaki fark açıklanacaktır.

Allah'ın (cc) Hidayet Etmesi

Yüce Allah (cc) kulları yaratmış, ardından onları yüzüstü bırakmamış, onlara hidayet bahşetmiştir. Allah'ın hidayet etmesinin birden fazla aşaması vardır. Allah'ın hidayetinin ilk aşaması insanı yaratıp insanın varlığını devam ettirebilmesi için onu maslahatına en uygun olan şeye yönlendirmesidir. Aşağıdaki ayeti kerimenin buna işaret ettiği söylenebilir.

قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى

Musa, "Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir" dedi.⁷

Bu ayetle ilgili olarak Taberî (ö. 310/923) Allah'ın insanı en güzel şekilde yarattığını, ona şekil verdiğini dile getirmiştir. (ثُمَّ هَدَى) ibaresiyle ilgili olarak da farklı görüşler olduğunu söylemiş ve bunları şöyle sıralamıştır. Taberî bu ayetle ilgili olarak nce kendi görüşüne yer verip; Allah'ın insanı kadın ve erkek olarak yaratması, hayvanlara da kendi cinsinden eşler vermesi, sonra hayatlarını sürdürebilmeleri ve çoğalmaları için onları yönlendirmesi şeklinde bir açıklama getirmiştir. Allah'ın insanı ve hayvanatı çift olarak yaratması, onların yaşamlarını sürdürüp nesillerini devam ettirmelerini sağlaması Allah'ın hidayetinin bir sonucudur. İnsana insan cinsinden, hayvana da kendi cinsinden eşler vermesi ve bu sayede yaşamlarını devam ettirmelerini sağlaması Allah'ın hidayetinin ilk basamağıdır. Taberî kendi görüşüne benzer bir görüş olarak; yine insanın yaşaması, geçimini sağlaması ve üreyip çoğalması için ona yol

³ Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebu'l Fazl Cemaleddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*. (Beyrut: Dâru Sâdir, ts) 15/353.

⁴ Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, thk. Neşredeninin danışmanlığında bir grup alim. (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1403/1973) 256.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/175.

⁶ Zeynüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdilkadir el-Hanefî er-Râzî, Muhtârü's-sihâh, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed. (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye/Dâru'n-Nemûzeciyye,1420/1999) 39.

⁷ Tâhâ 20/50.

göstermesi, şeklindeki açıklamaya da yer vermiştir. Taberî başka bir görüşe yer vererek, ayetteki hidayet kavramını; insanların birbirine ülfet etmesi, topluluk halinde yaşamaları ve evlenip çoğalmaları için onlara yol göstermek olarak açıklamıştır. Başka bir rivayete göre de kişiyi yaratıp kişinin maslahatı için olan şeyi onu sevkettir.⁸

Meselenin daha iyi anlaşılması için Allah'ın hidayet etmesiyle alakalı farklı ayetlere değinmek faydalı olacaktır. Hidayetin sadece ama sadece Allah'ın elinde olduğu, insanın bunun karşısında hiçbir gücünün olmadığını düşündüren ayetler de vardır. Ancak konu ile ilgili ayetler birlikte ele alınıp dikkatle incelendiğinde meselenin öyle olmadığı anlaşılacaktır. Aşağıdaki ayet örnekleri bu durumu gözler önüne sermektedir.

وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَّنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَّنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ

*Andolsun biz, her ümmete, "Allah'a kulluk edin, tağuttan kaçın" diye peygamber gönderdik. Allah, onlardan kimini doğru yola iletti; onlardan kimine de (kendi iradeleri sebebiyle) sapıklık hak oldu.*⁹

Bu ayetin mealine bakıldığında hidayet sadece Allah'ın elindeymiş ve insanın hiçbir iradesi yokmuş gibi anlaşılmaktadır. Oysaki başka bir ayetle birlikte incelendiğinde durumun öyle olmadığı anlaşılmaktadır.

وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ عَلَىٰ الْهُدَىٰ

*Semûd kavmine gelince, biz onlara doğru yolu göstermiştik. Ama onlar körlüğü hidayete tercih etmişlerdi.*¹⁰

Ayette yüce Allah'ın bütün kullarına, kulları olması hasebiyle hidayet ettiği başka bir ifadeyle doğru yolu gösterdiği bildirilmiştir. Ancak Semud kavminin körlüğü hidayete tercih etmesi onların bir tercih hakkı olduğunu göstermektedir. Özetle bu ayeti kerime Allah Teala'nın onlara hidayet bahsettiği halde onların bunu reddettiği ve dalaleti tercih ettiği anlaşılmaktadır.¹¹

Hidayet meselesinden söz ederken konu ile alakalı olarak bir başka ayeti kerime de şöyledir.

إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

*"Her halde Allah zalimler güruhunu doğru yola çıkarmaz."*¹²

Yukarıdaki ayette de Allah'ın zalimlere hidayet bahsetmeyeceği vurgulanmaktadır. Bu ayette zahirde kulların bir seçim hakkı yokmuş gibi görünmektedir. Ancak derinlemesine incelendiğinde meselenin öyle olmadığı anlaşılmaktadır. Şa'râvî bu ayetle alakalı olarak şöyle bir açıklama yapmıştır. Bu ayette kulların zalim oluşu ve Allah'ın onlara hidayet etmemesi konusunda Şa'râvî, kulların zulmü mü yoksa Allah'ın hidayeti onlardan men etmesi mi daha önce gerçekleşmiştir, sorusunu sorarak buna yanıt aramıştır. Cevap olarak da kavmin zulmetmesinin daha önce vuku bulduğu ve bunun sonucunda da Allah'ın onları zalimler olarak vasıflandırdığını bildirmiştir. Dolayısıyla da Allah (cc) zalim olarak nitelenen bu gruba hidayet etmeyeceğini söylemiştir. Zira zulmü ve dalaleti seçen bir grubu Allah hidayete erdirmeyeceğini bildirmiştir.¹³

⁸ Ebu Cafer, İbn Cerir et-Taberî, *Camîu'l-beyân 'an te'vîl-i âyi'l-Kur'an*, (Mekke: Dâru't-Terbiyeti ve't-Turâs, ts.) 18/316-317.

⁹ en-Nahl 16/36.

¹⁰ el-Fussilet 41/17.

¹¹ Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, 13/7921-7922.

¹² el-En'âm 6/144.

¹³ Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, 13/7922.

Yukarıdaki ayetle ilgili olarak Şa'râvî, Yüce Allah'ın bir topluluğa zalim diyebilmesi için öncelikle o toplumun zulmü seçmiş olması gerektiğini söylemektedir. Bir topluluk zulmü seçmediği sürece Allah onları zalim olarak nitelendirmemektedir.¹⁴

Yukarıda değinilen ayetler birlikte ele alındığında ve dikkatle incelendiğinde Allah'ın kullarına zulmetmediği, hidayeti seçip onu isteyene hidayet, dalaleti seçip o yolda ilerleyeni de dalalete sürüklediği anlaşılmaktadır. Yüce Allah merhameti gereği kullarına doğru yolu bulma yetisi vermiştir. Ancak insanda aynı ölçüde hem doğruya hem yanlışla yönelme yetisi vardır. Dolayısıyla kişi iradesiyle doğru yolu seçerse ona hidayet, yanlış yolu seçerse de dalalet vardır

Hz. Peygamberin (sav) Hidayet Etmesi

Hz. Peygamberin (sav) peygamber olması hasebiyle tebliğ ve irşad vazifesiyle görevlendirildiği herkesçe malumdur. Hz. Peygamber yirmi üç yıllık peygamberlik vazifesi boyunca bu görevi en iyi şekilde ifa etmiştir. Aşağıda örneği verilecek olan ayeti kerimeler Hz. Peygamberin bu yolda ne kadar özverili olduğunu göstermektedir.

فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَّفْسَكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا

“Demek sen, bu söze (Kur'an'a) inanmazlarsa, arkalarından üzümlere adeta kendini tüketeceksin!”¹⁵

فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ فَلَا تَذْهَبُ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ

“Şüphesiz Allah dilediğini saptırır, dilediğini hidayete erdirir. (Ey Muhammed!) Onlar için duyduğun üzüntüler yüzünden kendini helak etme!”¹⁶

وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُنْ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ

Onlardan yana üzülmeye. Kurdukları tuzaklardan ötürü de sıkıntıya düşme.¹⁷

Yukarıda meali verilen ayetler göstermektedir ki Hz. Peygamber (sav) tebliğ görevini en iyi şekilde yerine getirmiş, bu uğurda kendine eziyet etme noktasına varmıştır. Ancak Kur'an'ı Kerim'de başka ayetler de vardır ki Hz. Peygamberin (sav) insanları doğru yola iletmesi ile ilgili birbirinden farklı bilgiler içermektedir. Kur'an'ı Kerim'e maksatlı yaklaşan, onda bir gedik bulmaya çalışan bazı art niyetli kimseler bu konuyu gündeme getirmiş ve Kur'an'ı Kerim'in bu ayetlerinin birbiriyle çeliştiğini iddia etmişlerdir. Bu art niyetli kimselerin söz konusu ettiği ayet-i kerimeler şunlardır:

1- وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun.¹⁸

2- إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ

Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi doğru yola iletemezsin. Fakat Allah, dilediği kimseyi doğru yola erdirir. O, doğru yola gelecekleri daha iyi bilir.¹⁹

Yukarıdaki iki ayetten ilkinde Hz. peygamberin (sav) doğru yola iletmediği anlatılırken ikincisinde doğru yola iletmediği anlatılmaktadır. Görünürde birbirine taban tabana zıt gibi görünen, ayetin zahirine bakanlar için çelişkili gibi duran bu ayetler birtakım İslam

¹⁴ Şa'râvî, *Tefsîrû'ş-Şa'râvî*, 13/7922-7923.

¹⁵ Kehf 18/6.

¹⁶ el-Fâtır 35/8.

¹⁷ en-Neml 27/70.

¹⁸ eş-Şûra 42/52.

¹⁹ el-Kasas 28/56.

düşmanlarının dikkatini çekmiştir. Öncelikle ayetlerin klasik tefsirlerdeki açıklamalarına değinmekte fayda görüyoruz.

Tüsterî, (ö. 283/896) tefsirinde ilk ayetteki doğru yola iletme (hidayet) ifadesini hidayet nuruyla Allah'ın yoluna iletme olarak açıklamıştır.²⁰ Taberî, ilk ayetteki doğru yola iletme (hidayet) ifadesinin Allah'ın yoluna davet etme ve insanlara bunu açıklama şeklinde olduğunu söylemiştir.²¹ Maturidî (ö. 333/944) de doğru yola iletme ifadesinin doğru yola çağırma ve o yolu gösterme anlamlarına gelebileceğini söylemiştir.²² İbn Âşûr (ö. 1973) buradaki hidayet ve yol göstermenin Beled suresindeki “Biz ona iki yolu göstermedik mi?” (وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ) ayetindeki hidayet lafzı gibi umumi anlamda kullanıldığını ve tüm insanları doğru yola çağırma anlamına geldiğini söylemiştir.²³

Klasik tefsirlerde ilk ayette kullanılan hidayet etme lafzının doğru yolu gösterme anlamında umumi anlamda kullanıldığına dikkat çekilmiştir. Bu açıklamalar da ayetler arasındaki çelişkiyi ortadan kaldırmaktadır. Zira insanlara doğru yolu gösterme ve tebliğ vazifesi Hz. peygambere verilmiştir.

İkinci ayet hakkında da ayetin Hz. Peygamberin amcası Ebu Talip hakkında nazil olduğu ile alakalı rivayetler nakledilmiştir. Hz. Peygamberin (sav) amcasını ‘La İlahe İllallah’ demeye çağırdığı, Ebu Talip’in de bunu reddettiği ve bunun üzerine de ‘sevdiklerini doğru yola iletemezsin’ mealindeki ayetin nazil olduğu nakledilmiştir.²⁴

Şa’râvî ise bu konuya kendinden önceki müfessirlerin de çizgisini bozmadan benzer bir şekilde yaklaşmakta ancak farklı bir pencere de açmaktadır. Ona göre hidayet iki manaya gelmektedir. Bunlardan biri doğru yolu gösterme ve irşad anlamındaki hidayet; diğeri ise tevfiğ ve yardım anlamındaki hidayet olmak üzere iki anlama gelmektedir. Doğru yolu gösterme anlamındaki hidayet Allah tarafından ve Hz. Peygambere verilmiş olup, Hz. Peygamber tarafından kullara tebliğ edilmek suretiyle gerçekleştirilmiştir. Tefviğ ve yardım anlamındaki hidayet ise yalnız Allah tarafından kulların kalplerini doğru yolda muvaffak kılması ile olmaktadır.²⁵

Yukarıdaki ayette kullanılan lafız (hidayet) aynı ve muhatap olan kişi (Hz. Peygamber) aynı olduğu halde nasıl olur da Hz. Peygamber birinde hidayetçi olma vasfını taşıırken ötekinde bu vasıf ondan nefyedilmiştir? Bu ayetler arasındaki durumu Şa’râvî infikâk-ı cihet üslûbu adını verdiği bir kavramla açıklamıştır. Burada Şa’râvî infikâk-ı cihet üslûbunun söz konusu olduğunu dile getirmektedir. Hz. peygamberin hidayeti insanların kalplerine yerleştirme gücü olmadığını söylemektedir. Ancak onları irşad etmeye, doğru yolu anlatmaya ve o yolda sülûk etmelerini sağlamaya gücü yetmektedir. İman konusunda hidayet etme gücü yalnızca Allah’a aittir. Allah (cc) iman konusunda istekli olan kalplere hidayeti bahşeder. İmanı reddeden ve yüz çevirenleri de dalalete sevkeder.²⁶

Şa’râvî’ye göre Allah (cc) Hz. Peygamberi hidayet rehberi olarak nitelendirmektedir. Hz. Peygamber (sav) insanlara Allah'ın yasalarını tebliğ etmesi, onlara yol göstermesi ve

²⁰ Ebu Muhammed Sehl b. Abdullah b. Yunus b. Refi’ et-Tüsterî, *Tefsîrû’t-Tüsterî*, thk. Muhammed Bâsil Uyunü’s-Sûd, (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1423) 139.

²¹ Taberî, *Câmi’ul-beyân*, 21/561.

²² Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebu Mansûr el-Maturidî, *Te’vilâtu ehli’s-sünne*, (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1426/2005) 9/144.

²³ İbn Âşûr, Muhammed et-Tahir b. Muhammed b. Muhammed b. et-Tahir et-Tûnusî. *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*. (Tunus: ed-Dâru’t-Tunisiyyetu li’n-Neşri, 1984) 25/154.

²⁴ Yahya b. Sellâm b. Ebi Sa’lebe, *Tefsîru Yahya b. Sellâm*, thk. Dr. Hind Şelbî, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1425/2004) 2/601. Taberî, *Câmi’ul-Beyân*, 19/598.

²⁵ Şa’râvî, *Tefsîrû’s-Şa’râvî*, 13/7922.

²⁶ Şa’râvî, *Tefsîrû’s-Şa’râvî*, 13/7922-7923.

açıklaması dolayısıyla yol göstericidir. Aynı zamanda Allah (cc) iman konusunda hidayetçi olma vasfını ondan nefyetmiştir. İman konusunda hidayete erişme ancak Allah'ın nasip etmesi ile olmaktadır. Doğru yolu gösterme anlamında hidayet Hz. Peygambere aitken kişinin kalbinin imana açılması anlamında hidayet Allah'a hasr kılınmıştır.²⁷

Şa'râvî yukarıdaki ayetlerde hidayet kavramının manasının iki yönlü olduğunu bunlardan birinin Hz. Peygambere diğerinin Allah'a ait olduğunu söyleyerek her iki ayet arasında bir çelişkinin olmadığını söylemiştir. Bu derin manaların Kur'an'ın anlatımının zenginliğinden kaynaklandığını ve Kur'an'a yüzeysel bakanların bunu göremeyeceğini vurgulamıştır.

İnfikâk-1 cihet üslubu, Suyûtî'nin Nukâyah tefsirine yazdığı mukaddimede de görülmektedir. Orada Suyûtî bir şeyin aynı anda, farklı hallerde hem var hem yok olabileceğini söylemekte ve buna infikâk-1 cihet üslûbu demektedir.²⁸

Bu üslûbu Şa'râvî gündelik hayattan örneklerle şöyle tavsif etmektedir. Mesela, bir kişi aynı anda hem baba hem oğuldur, dendiği vakit o kişi, sahip olduğu çocuğu bakımından baba iken, kendi babası hasebiyle de bir oğul hükmündedir. Yine aynı şekilde bir kişi hem alt katta hem üst kattadır, dendiği vakit, o kişi kendi alt katında olan kişi açısından üst katta iken, kendi üst katındaki kişi açısından da alt katta olmaktadır. Bu örneklerle Şa'râvî bi kişi, olay ya da durumun aynı anda farklı anlamlara gelebileceğini açıkça ortaya koymuş olmaktadır.²⁹

Şa'râvî infikak-1 cihet üslubunun Kur'an'ı Kerim'in muhtelif yerlerinde de kullanılan bir üslup olduğunu söylemiştir. Örneğin Enfal Suresi'nin aşağıdaki ayetini de bu üsluba örnek olarak göstermiştir.

وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ

*Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı.*³⁰

Şa'râvî bu ayette (وَمَا رَمَيْتَ) 'atmadın' lafzıyla bu fiilin yapılmadığına işaret edildiğini; (إِذْ رَمَيْتَ) 'attığın zaman' ifadesiyle de aynı fiilin bu defa yapıldığına dair bir işaretin var olduğunu söylemektedir. İşte buradaki ayette olduğu gibi bir fiilin hem yapıldığına hem de yapılmadığına işaret edilmesi zahirde çelişkili gibi görünse de aslında bu infikak-1 cihet üslubudur.³¹ Bu ayette Allah Resulü'nün (sav) Bedir gününde yerden aldığı bir avuç toprağı müşriklerin üzerine atmasından söz edilmektedir. Rivayete göre Bedir gününde Hz. Peygamber 'Allah'ım bu topluluğu helak edersen yeryüzünde sana ibadet edecek kimse kalmaz' demiş. Hz. Cebrail de bir avuç toprak alıp kafirlerin yüzüne atmasını istemiştir. Hz. peygamber de yerden bir avuç toprak alıp kafirlerin yüzüne atmıştır. Böylece o toprak kafirlerin gözlerine burunlarına ağızlarına gelmiş ve mağlup olarak gerisin geri dönmüşlerdir.³² Şa'râvî bu ayeti tefsir ederken Hz. peygamberin bir beşer olarak yerden bir avuç toprak alıp kafirlere doğru attığını, bu hareketi bilfiil yaptığını söylemiştir. Hz. Peygamber (إِذْ رَمَيْتَ) 'attığın zaman' ifadesinin karşılığı olarak bu hareketi bilfiil gerçekleştirmiştir. Ancak o bir avuç toprağı kafirlere ulaştıran ve onlara isabet ettiren Cenab-ı Allah ve onun kudretidir. Dolayısıyla bu fiili bir açıdan Hz. Peygamber (sav) gerçekleştirmişken bir başka açıdan da Allah (cc) kafirlere isabet ettirmek suretiyle

²⁷ Şa'râvî, *Kur'anda Kıyamet Sahneleri Cennet ve Cehennem*, çev. Erkan BULUT, (İstanbul: Özgü Yayıncılık, 2011) 44-45. Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, 19/7922.

²⁸ Abdülkerîm b. Abdullah b. Abdurrahman b. Hamd el-Hudayr, *Şerhu mukaddimeti't-tefsîri'n-nukâyah li's-Suyûtî*, (ty. ts.) 1/15.

²⁹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, 8/4918.

³⁰ el-Enfâl 8/17.

³¹ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, 8/4918-4919.

³² Ebu Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa el-Beyhakî, *el-Kazâ ve'l-kader*, Muhammed b. Abdullah Âli Âmir, (Riyad: Mektebetü'l-Übeykân, 1421/2000), 175 (No: 145).

gerçekleştirmiştir.³³ Dolayısıyla ayetteki lafızlar bir çelişki barındırmayıp aksine bir söz güzelliğinden bahsetmektedir.

Yukarıdaki ayetlerde Şa'râvî'nin infikâk-ı cihet dediği üslûp farkı mevcut olup herhangi bir tenakuz söz konusu değildir. Sadece ayetlere yüzeysel bakan kimseler burada bir çelişki görmektedirler. Şa'râvî bu kullanımların Kur'an'ı Kerim'in bir üslûp güzelliğine sahip olduğunu ve derin anlamlar içerdiğini gösterdiğini savunmaktadır. Ona göre bu üslûp farkı ve söyleyiş güzelliği Kur'an i'cazının farklı bir yönünü göstermektedir. Görünürde tenakuz gibi görünen bu durumlar aslında Kur'an'ın söz güzelliğini ve mucizeliğini göstermektedir.

Şa'râvî; Kur'an'ı Kerim'de yaratıcı ve yaratılan ile alakalı müşterek sıfatların tamamında bir infikâk-ı cihet üslubunun mevcut olduğunu savunmaktadır. Örneğin ayet sonlarında gelen ve 'Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır' mealindeki ayetlerde bu durumun söz konusu olduğunu ifade etmektedir.³⁴

وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ

“Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır.”³⁵

وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ

“O, rızık verenlerin en hayırlısıdır.”³⁶

Yukarıdaki ayetleri açıklarken Şa'râvî Allah Teala'nın kendisi için 'rızık verenlerin en hayırlısı' ifadesini kullandığını, rızık verme işinin mahiyetinden söz ederek şöyle açıklamıştır. Yaratılanlar nezdinde (رازق) râzık, kişiye rızık anlamında bir şeyler bahşeden kişiler için kullanılır. Kişinin geçimini üstlendiği için bir yerde kişinin babası, kişi için râzıktır. Allah (cc) tüm yaratılmışların rızkını gönderdiği için râzıktır. Ancak ikisi arasındaki farka gelince; baba kişiye rızkı getirdiği için râzıktır ancak ona, bu rızkın nereden geldiği sorulduğunda Allah'tan geldiğini itiraf etmek zorunda kalacaktır. Dolayısıyla rızkı dahi yaratan Allah'tır (cc). İşte burada insan ve Allah Teala arasındaki sıfatların farkı ortaya çıkmaktadır. Çünkü rızkı yaratan, rızkı veren ve insanın rızka ulaşmasında yolu ona müyesser kılan Hak Tealadır. Şa'râvî; gerek bu ayette ve gerekse bundan önceki ayetlerde infikâk-ı cihet üslubunun söz konusu olduğunu söyleyerek râzık lafzının yaratıcı için farklı yaratılanlar için farklı olduğunu açıklamaya gayret etmiştir.³⁷

Yukarıdaki açıklamalarında Şa'râvî; görünürde çelişkili olan ancak dikkatle incelendiğinde bir üslup güzelliği barındıran ayetleri açıklamaya gayret göstermiştir. Şa'râvî'nin çabası İslam düşmanlarının çelişkili gibi gördükleri ayetlerin aslında Kur'an'ın belâğî güzelliğini ortaya çıkardığını ispat etmeye çalışmaktır. Ona göre çelişkili gibi görünen bu ifadeler Kur'an'ın üslûbunun eşsizliğini ve belâğatinin güzelliğini göstermektedir.

Yukarıda ele alınan ayetlerdeki ifadelerin zahirde birbirleri ile çelişkiliymiş gibi göründükleri ancak derinlemesine incelendiğinde Kur'an'ın üslûbunun eşsizliğini gösterdikleri anlaşılmaktadır. Kur'an'ı Kerim Allah'ın kelamı olması, Allah'ın bu kelamın muciz olmasını dilemesi ve bu kelamla muhataplarına meydan okuması hasebiyledir ki eşsiz güzelliklerle doludur. Kur'an'ın nazmındaki cezâlet, lafzındaki fesâhat, üslûbundaki bedâ'et ve beyanındaki berâ'et muhatabını adeta kendinden geçirmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın tüm ifadeleri özenle seçilmiştir ve birbiriyle çelişmesi mümkün değildir.

³³ Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, 8/4918-4919.

³⁴ Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, 20/12359-12360.

³⁵ el-Cum'a 62/11.

³⁶ Sebe 34/39.

³⁷ Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, 20/12359-12360.

SONUÇ

Hiç şüphe yok ki Kur'an'ı Kerim son peygamberin yaşayan son ve sonsuz mucizesidir. Yüce Allah (cc) bu sözle muhataplarına meydan okumuş ve ne nazil olduğu dönemde ne de sonrasında hiç kimse bu meydan okumaya karşı bir varlık gösterememiştir. Kıyamete kadar da hiç kimsenin buna bir varlık gösteremeyeceği ayetle sabittir. (el-Bakara 2/24)

Bizatihi mucize olan Kelamullah'ta İslam düşmanları bir gedik aramakta, buldukları her fırsatta Kur'an'a saldırmaya kalkışmaktadırlar. Hz. Peygamberin hidayete davet etmesi meselesinde olduğu gibi ayetlerde kullanılan lafızlar üzerinden Kur'an'ı Kerim'e saldırmakta Kur'an'ı itibarsızlaştırmaya çalışmaktadırlar.

Hz. Peygamberin hidayet rehberi olduğu ve insanların hidayeti için deyim yerindeyse kendini parladıği aşikardır. Ancak Hz. Peygamberin hidayetinin de kulları doğru yola çağırarak, onları irşad etmek, hak yolu göstermekten ibaret olduğu anlaşılmaktadır. İman hususunda kulları muvaffak kılmak ve hidayet nasip etme ancak Allah'ın elindedir. Konu ile alakalı olan ayetler dikkatle incelendiğinde meselenin özü anlaşılmıştır.

Bilinmelidir ki Kur'an'ı Kerim Arapların kullandıkları harfler, kelimeler, ifadeler ve üslûplarla onlara hitap etmiş yabancı olmadıkları bir surette kendilerine seslenmiştir. Kur'an'ın üslûbuna hakim olamayan, onun inceliğini ve güzelliğini kavrayamayan bazı kimseler onda çelişki olduğunu zannetmektedirler. Oysaki Kur'an'ın her bir köşesi farklı güzelliklerle doludur. Kur'an'ın eşsiz üslûbu üzerinde derinleşmek isteyen herkes bu güzellikleri farkedecektir.

Kur'an'ı Kerimde Hz. Peygamberin (sav) hidayet meselesinde olduğu gibi, bazen çelişkiliymiş gibi görünen hatta bazen taban tabana zıt gibi görünen ayetler olabilmektedir. Ancak Kur'an'ın eşsiz üslûbu ve Arap dilinin incelikleri bilindiğinde durumun öyle olmadığı anlaşılmaktadır. Zahirde karmaşık ya da anlaşılması zor görünen ayetlerin derin ve ince manalar ihtiva ettiği görülmektedir. Kur'an'ı Kerim'e lafızlar üzerinden saldırmaya ve gedik bulmaya çalışanların Arap dilinin inceliklerine vakıf olmadığı, Kur'an'ı Kerim'in belağî güzelliklerinden bihaber olduğu anlaşılmaktadır. Kur'an'ı Kerim'in eşsiz nazmı ve derin anlamları üzerine düşünüldüğünde her bir kelime ve ibarenin yersiz ve abes olmadığı, her birinin yerli yerinde kullanıldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Abdulkerîm b. Abdullah b. Abdurrahman b. Hamd el-Hudayr, *Şerhu mukaddimeti't-tefsîri'n-nukâyah li's-Suyûtî*, yy. ts.

Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa, *el-Kazâ ve'l-kader*, Muhammed b. Abdullah Âli Âmir, Riyad: Mektebetü'l-Übeykân, 1421/2000. (No: 145).

Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rifât*, thk. Komisyon. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1403/1973.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebu'l Fazl Cemaleddin. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.

Maturidî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebu Mansûr. *Te'vilâtu ehli's-sünne*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.

Şa'râvî, Muhammed Mütevellî. *Tefsîru's-Şa'râvî*, 26 cilt. Mısır: Ahbâru'l-Yevm, 1991.

Şa'râvî, *Kur'anda Kıyamet Sahneleri Cennet ve Cehennem*, çev. Erkan Bulut. İstanbul: Özgü Yayıncılık, 2011.

Taberî Ebu Cafer, İbn Cerir. *Camiu'l-beyân 'an te'vîl-i âyi'l-Kur'an*. Mekke: Dâru't-Terbiyeti ve't-Turâs, ts.

Tüsterî, Ebu Muhammed Sehl b. Abdullah b. Yunus b. Refi' et-Tüsterî, *Tefsîrû't-Tüsterî*, thk. Muhammed Bâsil Uyunü's-Sûd. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423.

Yahya b. Sellam b. Ebi Sa'lebe, *Tefsîru Yahya b. Sellâm*, thk. Dr. Hind Şelbî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.

Zeynüddin er-Râzî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdilkadir el-Hanefî. *Muhtârü's-sihâh*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye/Dâru'n-Nemûzeciyye, 1420/1999.

Muhaddislerin İrşad Amacıyla Yürüttükleri İlmî Faaliyetler

Selim YILMAZ*

Giriş

Allah Teâlâ, insanı yaratıldıktan sonra başıboş bırakmayıp, rahmetinin bir tecellisi olarak her iki dünyada da insanı saadete ulaştıracak hidayet rehberi Kur'ân'ı Kerîm'i göndermiş, Kur'an'ı tebliğ etme ve açıklama görevini, üstün bir ahlak üzere olarak tavsif ettiği Hz. Peygamber'e (s.a.s.) tevdi etmiştir. Kur'ân'ı anlatıp açıklayan ve hayatını Kur'ân'a göre tanzim eden Allah Resûlü (s.a.s.), insanlara doğru yolu göstererek irşad görevini hakkıyla yerine getirmiştir. O, Müslümanlara miras olarak tebliğ ettiği Kur'ân'ı ve onun açıklaması niteliğinde olan sünneti bıraktığını, bu iki emanete sahip çıktığı müddetçe doğru yolda olacaklarını söylemiştir.¹ Âlimlerin Peygamberlere mirasçı olduğunu ifade ederek², bu iki emaneti nesilden nesile aktaracak zümrenin âlimler olacağını belirtmiştir. Âlimlerin, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) aldıkları mirâsı sonraki nesillere büyük fedâkarlıklarla aktardıkları görülmektedir. Onlar, dini bilgileri anlatmak suretiyle insanları doğru yola irşad etmişlerdir. Bu açıdan irşad faaliyetinin temelini âlimler zümresinin attığını özellikle belirtmekte fayda vardır.

Ta'lim ve irşad, ulaşılması hedeflenen sonuç bakımından birbirine benzeyen iki kavramdır. Müallim misyonu ile âlimlerin yaptıkları ilmî çalışmalar, ta'lim ve telif faaliyeti kapsamında değerlendirilse de esasında irşad faaliyeti olarak da değerlendirilebilir. Zira ta'lim ve telif ile öğretilen dini bilgi, insanların dünya ve ahiret hayatına yön verme ve onları doğru yola iletme amacını gerçekleştirmektedir. İrşad faaliyeti de tam olarak böyle bir amaç için yani insanları doğru yola iletme amacını gerçekleştirmek için yapılmaktadır. Bu nedenle bu bildiride ta'lim ve telif, bir irşad faaliyeti olarak değerlendirilecek, muhaddisler özelinde âlimlerin halkı doğru yola iletme için yürüttükleri ilmî faaliyetlerden ve bu amaca hizmet etmek amacıyla telif ettikleri eserlerden bahsedilecektir.

1. Sâhâbe ve Tâbiîn Döneminde İrşad Faaliyetleri

Hız. Peygamber (s.a.s.), söz ve uygulamalarıyla vahyin ilk muhatapları olan sahâbe neslini dünyevi ve uhrevi konularda aydınlatarak onlara doğru yolu göstermiştir. O, *"Bizden bir söz işitip onu muhafaza edenin ve sonra da bir başkasına onu ulaştıranın Allah yüzünü ak etsin."*³ buyurarak onları ilim öğrenmeye ve öğrendiklerini anlatmaya teşvik etmiştir. *"Bir kimseye bildiği ilimden sorulur da, o da ilmîni gizler, cevap vermezse kıyamet*

* Arş. Gör. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bili Dalı, hfz-selim87@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6660-6326>.

¹ Muvatta, "Kader", 3 (h. no: 678).

² Ebû Dâvûd, "İlim", 1 (h. no: 3641).

³ Tirmizi, "İlim", 7 (h. no: 2656)

*günü ağzına ateşten bir gem vurulur.”*⁴ hadisi ile sahâbe nesli özelinde tüm Müslümanları, bildiklerini öğretme hususunda sorumlu kılmıştır.

H. Peygamber’in tavsiyelerine içlerinde bir sıkıntı yaşamadan tam bir teslimiyetle kulak veren ashâb, H. Peygamber’in irşad görevini ifa ederken takip ettiği metoda göre hareket etmiştir. Örneğin Resûlullah (s.a.s.), bazen dikkatleri celb edecek tarzda soru sorup ardından cevabını vererek insanlara dini bilgileri öğretmiştir. Bir hadiste “*Müflis kimdir?*” sorusunu sorup merak uyandırdıktan sonra müflisin özelliklerini belirtmiş, ahirette iflas eden kişi durumuna düşmemeleri için uyarıda bulunmuştur.⁵ Soru-cevap yöntemi ile irşâd faaliyeti, ashâbın da sık sık başvurduğu bir metot olmuştur. Özellikle aile hayatı ile ilgili hususları merak eden kadın sahâbîler, H. Peygamber’in zevcelerine sorular sorarak dini bilgileri öğrenmeye çalışmışlardır.⁶

Sahâbe döneminde irşad faaliyeti kapsamında değerlendirebileceğimiz ilmî faaliyetlerden biri de bazı sahâbîlerin H. Peygamber (s.a.s.) tarafından muallim olarak görevlendirilmiş olmasıdır. İlim ve irfanla bedevî bir toplumu medenî bir toplum haline getiren Allah Resûlü, İslâm’ı tebliğ etmesi ve dini bilgileri öğretmesi için eğittiği ashâbını başka beldelere veya kabilelere göndermiştir. Örneğin; H. Peygamber (s.a.s.), Birinci Akabe’de bey’at aldığı kişilerin talebi üzerine, İslâm’ı anlatması için Mus’ab b. Umeyr’i muallim ve mübelliğ olarak Medine’ye göndermiştir.⁷ Onun Medîne’deki irşad çalışmaları, çok sayıda kişinin Müslüman olmasına vesile olmuş, İkinci Akabe bey’atına ve hicretin Medîne’ye yapılmasına zemin hazırlamıştır.

H. Peygamber (s.a.s.), Mekke’nin fethinden sonra oradaki halka İslâm’ı anlatması, Kur’ân ve fıkıh öğretmesi için Muâz b. Cebel’i (ö. 17/638) göndermiştir. Muâz, Mekke’de insanlara Kur’ân ayetlerini ve H. Peygamber’in (s.a.s.) sünnetini öğretmiştir. Muâz, irşad görevini yürütmek üzere Mekke dışında Yemen’e de gönderilmiştir. Muâz öncülüğünde Yemen’e gönderilen bu heyette Ebû Mûsâ el-Eş’arî de yer almaktaydı. H. Peygamber, halka “kolaylık göstermeleri, zorluk çıkarmamaları, müjde verip nefret ettirmemeleri” hususunda bu heyete tavsiyelerde bulunmuştur.⁸ H. Peygamber’in (s.a.s.) mübelliğ/muallim olarak görevlendirdiği başka bir sahâbî Ebû Ubeyde b. Cerrâh’tır (ö. 18/639). O, Yemen’in Negrân bölgesinden gelen bir grubun talebi üzerine kendilerine İslâm’ı anlatmıştır. Farklı beldelelerde İslâm’ı irşad etmek için ekseriyeti Suffa ehlinden olan pek çok sahâbî bu şekilde H. Peygamber tarafından görevlendirilmiştir. Sahâbenin bu tür irşâd faaliyetleri, H. Peygamber’in vefatından sonra da sürmüştür. Örneğin Abdullah b. Mes’ûd, hem idari işleri yapmak hem de ilmî faaliyette bulunmak üzere H. Ömer tarafından Kûfe’ye gönderilmiştir. Aynı şekilde Şâm halkına İslâm’ı anlatması için Muâ b.

⁴ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 14/5.

⁵ Müslim, Birr, 59 (h. no: 2581); Tirmizî, “Kıyâmet”, 2 (h. no: 2418)

⁶ Örnek için bk. Buhârî, “Gusûl”, 3, 25 (h. no: 248, 282)

⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa’d İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1421/2001), 1/187.

⁸ Müslim, “Cihâd”, 7 (h. no: 1733).

Cebel ve Ebû Derdâ, Hz. Ömer tarafından muallim olarak görevlendirilmişlerdir.⁹ Bu örnekler, dini bilgilerin öğretilmesi için ihtiyaç duyulan yerlere muallim gönderilmesinin bir gereklilik olduğunu göstermektedir. Bu bilinç ile hareket eden muhaddisler, İslâm coğrafyasının farklı beldelerine yayılarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu sünnetini ihya etmişlerdir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbîleri gören Müslümanlar, tâbiîn neslini oluşturmaktadır. Bu nesil de Allah Resûlü'nün (s.a.s.) mirasına sahip çıkmış, öğrendikleri dini bilgileri anlatmak ve nesilden nesile aktarmak için büyük gayretler göstermiştir. Kimi ilim öğrenmek için uzak diyârlara ilmî seyahatler yapmış, kimi ekonomik kaygıları bir kenara bırakarak hayatını ilme adanmıştır. İslâm'ın günümüze kadar ulaşmasında kilit bir rol üstlenen tâbiîn nesli, İslâmî ilimlerin teşekkülünde de öncü olmuştur.¹⁰

Hz. Peygamber'in vefatından sonra bazı sahâbîler, cihad ve irşâd gibi gayelerle İslam coğrafyasının farklı bölgelerine yerleşmişlerdi. Kur'ân'ın nüzûlüne ve Hz. Peygamber'in uygulamalarına şahit olan bu sahâbîler, yerleştikleri bölgelerde tâbiîn nesli tarafından ilmin kaynağı olarak görülmüşlerdir. İlim öğrenmek isteyen ve karşılaştıkları problemlere çözüm arayanlar, âlim sahâbîlerin etrafında toplanmışlardır. Bunun sonucunda Mekke, Medîne, Kûfe, Basra, Şâm, Bağdat gibi İslam coğrafyasının farklı beldelerinde ilim merkezleri oluşmuştur.¹¹ İslam coğrafyasının her beldesinde dini bilgileri öğretmek için gayret gösteren âlimler topluluğu, İlmî faaliyetlerini Kur'ân'ı öğretip tefsir etmek, ihtiyaç duyulan fıkhi meselelerde fetva vermek ve sünneti nakletmek üzerine yoğunlaştırmıştır. Ancak bu faaliyetlerde sünnet malzemesini nakleden muhaddislerin katkısının büyük olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü ayetleri tefsir eden müfessirler ve fetva veren fakihler, çoğunlukla muhaddisler tarafından aktarılan sünnet malzemesinden yararlanmışlardır. Bu durum, dini bilgilerin öğretilmesinde muhaddislerin önemli bir rol üstlendiklerini göstermektedir.

2. İrşad Faaliyetlerinin Yürütüldüğü Mekânlar

Sahâbe döneminde irşad faaliyetlerinin yürütüldüğü yerler arasında evler, önemli bir yer tutmaktadır. Allah Resûlü (s.a.s.), tebliğin henüz açık bir şekilde yapılmadığı dönemde "Dârülerkam" olarak bilinen Erkâm b. Ebû'l-Erkâm'ın evinde Kur'ân ayetlerini anlatarak tebliğ vazifesini yerine getiriyor, insanları İslâm'a davet ediyordu. Eğitim öğretim ve irşad faaliyetlerinin merkezi bu ev olmuştur. Büyük sahâbîler, bu evde İslâm'ı kabul etmişlerdi.¹² Bu açıdan İslâm medeniyetinin temellerinin atıldığı "Dârülerkam", son derece önemli bir mekândır. İrşad faaliyetlerinin yürütüldüğü başka bir ev de Medîneli ilk Müslümanlardan Hazrecli Es'ad b. Zürâre'nin evidir. Medîne'ye muallim olarak

⁹ Nevzat Aşık, *Sahabe ve Hadis Rivayeti* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 1981), 37-40.

¹⁰ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 36-38.

¹¹ Arif Ulu, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 67-70; Fukehâ-i seb'a ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Sümeyye Onuk Demirci, *Fukahâ-i Seb'a ve İslam Hukuk Tarihindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 37.

¹² M. Asım Köksal, "Dârülerkam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/520.

gönderilen Mus'ab b. Umeyr, orada Es'ad b. Zürâre'nin misafiri olmuştur. Mus'ab, Medîne'deki ilim ve irşâd faaliyetlerini onunla birlikte onun evinde yürütmüştür. Üseyd b. Hudayr ve Sâ'd b. Muâz'ın da aralarında bulunduğu birçok kişi, bu faaliyetler sonucu İslamiyet'i kabul etmişlerdir.¹³ Daha sonraki dönemlerde de özellikle âlimlerin, kendi evlerini eğitim-öğretim/irşad faaliyeti kapsamında kullandıkları görülmektedir.¹⁴

İrşâd faaliyetlerinin yürütüldüğü mekânlardan en önemlisi şüphesiz mescidler ve câmilerdir. Hz. Peygamber (s.a.s.), tebliğ görevini belli bir mekâna ve zamana hasır etmemiş olsa da özellikle cemaate kıldırıldığı beş vakit namazın öncesinde veya sonrasında ashâbını irşâd ediyor, onlara dini bilgileri öğretiyordu. Medine'ye hicretinden sonra Mescîd-i Nebevî'yi ve mescidin yan tarafında Suffe denilen gölgelik bir yer yaptırması, sahâbenin eğitimi ile burada alakadar olması, mescidlerin önemini ortaya koymaktadır. Mescidde Hz. Peygamber'in etrafında halka oluşturan Ashâb-ı Kirâm, dini bilgileri burada ondan öğreniyorlardı. Namaz vakitleri dışında vaktinin bir kısmını Suffe'de geçiren Resûlullah (s.a.s.), ilim öğrenmek için burada kalan sahâbîlerin eğitimi ile ilgilenirdi. Hz. Peygamber (s.a.s.), çeşitli beldelere ve kabile mensuplarına İslam'ı anlatmak için gönderdiği muallimleri Suffe'de yetişenler arasından (Ashâbü's-Suffe'den) seçerdi.¹⁵

Mescidlerde namazlardan önce veya sonra ders halkası şeklinde devam eden irşad faaliyetleri, daha geniş kitlelere yönelik olarak ve belli konuların önceden belirlenen gün veya vakitlerde anlatılmasıyla ilim meclislerine dönmüştür. Muhtemelen yine mescidlerde kurulan bu meclislerde genellikle sabah namazından sonrası tercih edilmiştir. Halkalardan farklı olarak daha uzun süren bu meclislerde hoca, kalabalığa görünmek ve sesini daha iyi duyurmak için yüksekçe bir kürsüye otururdu. Kur'ân, hadis, fıkıh gibi ilimlerin öğretildiği bu tür meclisler, sahâbe döneminden sonra sayıları artarak devam etmiştir.¹⁶ Ebû Saîd el-Hudrî, ilim meclisindeki gençlere yönelik olarak "Merhaba, Resûlullah'ın (s.a.s.) bize vasiyet ettiği gençler! Resûlullah bizlere, meclislerimizde size yer açmamızı ve hadisleri size öğretmemizi emrederdi. Çünkü siz bizim halefimizsiniz ve bizden sonraki ehl-i hadis siz olacaksınız."¹⁷ şeklindeki sözleri, tebliğ çalışmalarının ilim meclislerinde yürütüldüğünü ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ilim meclislerine önem verdiğini göstermektedir. Mescidlerin eğitim-öğretim faaliyetlerindeki rolü, Dârülhâdis, medrese gibi eğitim kurumlarının kurulmasıyla azalsa da mescidlerde irşad faaliyetleri kapsamında hadis, tefsir, fıkıh gibi derslerin yapılmasına devam edilmiştir.¹⁸

Hicri ilk dört asırda hadis eğitim ve öğretimi için genellikle mescidler, câmiler ve bazen de hocaların evlerinin kullanıldığı görülmektedir. Büyük Selçuklu veziri

¹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/187; İsmail Hakkı Ünal, "Es'ad b. Zürâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/352.

¹⁴ Ahmet Beken, *Nizâmiye ve Müstansırıyye Medreselerinde Dinî İlimlerin Öğretimi* (Ankara: Bizim Büro Matbaa Dağıtım Bas. Yay. 2017), 37.

¹⁵ Aşık, *Sahabe ve Hadis Rivayeti*, 60-65.

¹⁶ Aşık, *Sahabe ve Hadis Rivayeti*, 67-69.

¹⁷ Amed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, thk. Abdülali Abdülhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1423), 3/251.

¹⁸ Beken, *Nizâmiye ve Müstansırıyye Medreselerinde Dinî İlimlerin Öğretimi*, 46.

Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) girişimiyle dördüncü asırda İslam Tarihinde ilk defa eğitim-öğretim faaliyeti kurumsal bir yapıya dönüşmüş, onun ismini taşıyan Nizâmiye Medreseleri kurulmuştur. Nizamiye medreselerinden önce ise Medresetü İbn Hibbân, Medresetü'l-Haffâf, Medresetü'l-İsferâyînî gibi müstakil medreselerin varlığından da söz edilebilir. Ancak bu medreselerde eğitim-öğretim faaliyetleri Nizâmiye'de olduğu gibi sistemli değildi. Buralarda daha çok Şâfiî ve Hanefî fikhî okutulmaktaydı. Ayrıca bu medreselerde imlâ meclisi olarak adlandırılan meclisler oluşturularak hadis kitaplarından başta Kütüb-i Sitte olmak üzere bazı hadis kitapları okutulup ve yazdırılmaktaydı.¹⁹ Nizâmiye medreselerinde başta fıkıh olmak üzere hadis, tefsir, nahiv gibi pek çok ilim dalında eğitim yapılmaktaydı. Bu medreselerde hadis alanında öncelikle Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin kitapları okunurdu. Bunların yanı sıra Beyhakî'nin Sünen'i, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i, İmâm Mâlik'in Muvatta'sı da okutulurdu. Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Kifâye, el-Câmi' li ahlâki'r-râvî, şerefü ashâbi'l-hadîs, takyîdü'l-ilm gibi eserleri de okutulan kitaplar arasında yer almaktaydı. Medreselerdeki hocalar, talebelere verdikleri dersler dışında camilerde açık vaazlar vererek irşâd faaliyeti yürütmekteydiler.²⁰ Nizâmiye Medreselerinden sonra Abbâsi halifesi Müstansır tarafından Müstansiriyye medreseleri de hadis öğretiminin yapıldığı yerler arasında zikredilebilir. Medresenin bünyesinde "Dârü'l-hadîs" kurulmuş ve başta Sahîh-i Buhârî olmak üzere bazı hadis kitapları okutulmuştur.²¹ Nureddin Zengi (ö. 569/1174) tarafından Şâm'da İbn Asâkir adına Dârü'l-Hadisî'n-Nuriyye kurulmuştur. Başta hadis olmak üzere İslami ilimlerin öğretildiği Dârü'l-hadîs ve Medrese gibi eğitim kurumları, Memlükler, Eyyübiler, Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Döneminde de varlığını sürdürmüştür.²²

3. İrşad Faaliyetleri Kapsamında Muhaddislerce Telif Edilen Bazı Kitap Türleri

Dinin ikinci temel kaynağı olan sünnet malzemesinin öğrenilerek sonraki nesillere aktarılması, Allah Resûlü tarafından teşvik edilen bir husustur. Muhaddisler, sünneti hakkıyla tebliğ etmek için hadislerin güvenilir râvilerden alınması, ezberlenmesi, kaydedilmesi ve kolaylıkla yararlanmak için tasnif edilmesi gibi bir takım ilmî faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu bağlamda tebliğ edilecek hadislerin öncelikle tespit edilmesi, yani ezberlenmesi veya yazılması gerekmektedir. Ekseriyetle ezberlenmesi, bazen yazılması ve ezberlenmesi, bazen de sadece yazılması şeklinde gerçekleşen hadislerin tespiti, muhaddisleri yeni bir ilmî faaliyete yönlendirmiştir. Sünnet malzemesinin kaybolmasını önlemek amacıyla yazılı veya şifahi olarak nakledilen hadisler, muhaddisler tarafından kitap halinde bir araya getirilerek tedvin edilmişlerdir. Genel olarak sahâbe ve tâbiîn

¹⁹ Beken, *Nizâmiye ve Müstansiriyye Medreselerinde Dinî İlimlerin Öğretimi*, 63-69.

²⁰ Beken, *Nizâmiye ve Müstansiriyye Medreselerinde Dinî İlimlerin Öğretimi*, 103-104, 185-186; a.mlf., "Nizâmiye Medreseleri'nde Öğretimi Yapılan İlimler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2021), 420.

²¹ Beken, *Nizâmiye ve Müstansiriyye Medreselerinde Dinî İlimlerin Öğretimi*, 214; Beken, "Müstansiriyye Medresesi'nde (631/1233-34) Eğitim-Öğretim Faaliyetleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2016), 309-337.

²² Nebi Bozkurt, "Dârülhadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/527-529; Ali Yardım, "Dârülhadis (Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar'da Dârülhadis)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/529-532; Yücel, *Hadis Tarihi*, 152-153.

döneminde karşımıza çıkan bu aşamalar, muhaddislerce titiz bir şekilde yürütülmüştür.²³ Tedvin döneminde herhangi bir sınıflandırmaya tabi tutmadan bir araya getirilen hadisler, kolaylıkla istifade edilsin diye farklı kriterler esas alınarak tasnife tabi tutulmuştur. Bu bağlamda müsned, musannef, câmi', sünen türü gibi pek çok hadis kitabı telif edilmiştir. Hadis rivayetinin zirve noktasını oluşturan bu çalışmalar sayesinde hadisler sonraki nesillere ulaşmıştır. Müslümanları doğruya yönlendiren, iyiliği emredip kötülükten sakındıran Allah Resûlü'nün hikmetli sözleri, şimdiye kadar belirttiğimiz ilmî faaliyetler sonucu bizlere kadar gelmiştir. Muhaddisler tarafından telif edilen hadis kitapları, büyük ölçüde irşad faaliyetlerine kaynaklık etmiştir.

Muhaddisler, gerek kendilerinin gerekse de başkalarının halkı irşâd etmede yararlanması için özel nitelikli hadis kitapları telif etmişlerdir. Bu tür kitaplar, genellikle tasnif döneminde telif edilen hadis kitaplarından yapılan seçkiler şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Muhaddisler, insanlara Allah'ın razı olacağı bir şekilde yaşamaya, iyiliğe yönlendirip kötülükten sakındırmaya, hakkı ve adaleti insanlar arasında hâkim kılmaya davet etmek amacıyla "Erbeûn, Fezâil, Âdâb, Amelü'l-yevm ve'l-leyle, et-Tergîb ve't-terhîb" gibi farklı yazım türleriyle hadis kitapları telif etmişlerdir.

3.1. Erbeûn (Kırk Hadis Literatürü)

Muhaddisler, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) insanları hidayete ulaştıracak ve onların güzel ahlak sahibi olmalarını temin edecek hikmet dolu mesajlarını bir araya getirmeye gayret etmişlerdir. Bu kapsamda el kitabı mahiyetinde ve ezberlenmeye de uygun olacak şekilde ortalama kırk hadisten oluşan erbeûn ismiyle hadis cüzleri telif etmişlerdir. Türkçe'de "kırk hadis" olarak bilinen bu tür kitaplar, farklı muhtevadaki hadislerin bir araya getirilmesi suretiyle telif edilmiştir. Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) telif ettiği *Erbeûn* ile birlikte telif edilmeye başlanan bu tür kitaplar, İslam kültüründe ve irşad faaliyetlerinde "erbeûn literatürü" olarak önemli bir yekün tutmaktadır. Erbeûn tarzında kitap telif eden müellifler, Müslümanların bilmesinde fayda gördükleri konuları pratik buldukları bu yolla halka ulaştırmayı ve bu hadisleri hayatlarına tatbik etmelerine vesile olmayı amaçlamışlardır. Bu kapsamda itikad ve âhiret, fıkıh ve ahkâm, zühd, ahlâk ve nefis terbiyesi, Kur'an sûrelerinin ve ibadetlerin fazileti gibi konularda kırk hadis risaleleri telif edilmiştir.²⁴ Bu kitapların en meşhuru, kırk iki hadisten oluşan Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Erbeûn* adlı eseridir. Nevevî, bu eserini İbnü's-Salâh'ın medârü'd-dîn olarak tavsif ettiği yirmi altı hadisi ihtiva eden kitabına on altı hadis ekleyerek toplam kırk iki hadisle oluşturmuştur. O, bu kitabı "*Bizden bir söz işitip onu muhafaza edenin ve sonra da bir başkasına onu ulaştırmanın Allah yüzünü ak etsin.*"²⁵ hadisine dayanarak telif ettiğini belirtmiştir. Nevevî, kendisinden önce pek çok âlim tarafından erbeûn tarzında risaleler telif edildiğini, bunlardan bir kısmının dinin temel konularından bir kısmının ise cihâd,

²³ Ali Yardım, *Hadis* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2000), 2/25-39.

²⁴ Bu alanda yazılan eserler için Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Kırk Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/467-469.

²⁵ Tirmizi, *İlim*, 7 (h. no: 2656).

zühhd, âdâb gibi daha özel konulardaki hadislerden seçildiğini ifade etmiştir. Kendisinin ise âlimlerin “dinin dayanakları (medârü'l-islâm), dinin yarısı veya dinin üçte biri” gibi kelimelerle önemine işaret ettiği hadislerden seçtiğini belirtmiştir. O, ahiret hayatını talep eden her Müslümanın bu hadisleri bilmesi gerektiğini söylemiştir.²⁶

Erbeûn literatürünün günümüzde dahi tüm canlılığıyla devam ettiğini, gerek ülkemizde gerekse de İslam dünyasının farklı bölgelerinde aynı konudan oluşan kırk hadisin bir araya getirildiğini görmekteyiz. Günümüzde dahi “kırk hadis” tarzında çok sayıda çalışmanın olmasından hareketle bu literatürün âlimler ve halk arasında büyük rağbet gördüğünü, halkın eğitiminde bu kitapların kullanıldığını söyleyebiliriz.

3.2. Amelül-yevm ve'l-leyle

İnsanları güzel ahlak sahibi yapacak ve onları hidayete ulaştıracak en güvenli yol, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatının örnek alınmasıdır. Muhaddisler, bu amaca binaen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) günlük yaşantısını anlatmaya, insanlara sünnete uygun yaşam şeklini göstermeye gayret etmişlerdir. Bu kapsamda Allah Resûlünün gün boyunca yaptığı eylemlerin ve bu eylemler esnasında okuduğu duaların toplandığı “Amelü'l-yevm ve'l-leyle” isimle hadis kitapları telif etmişlerdir. Hadis külliyyatında bu isimle geniş bir literatürün oluştuğunu görmekteyiz. Bunlar arasında aynı isimle bilinen Nesâî (ö. 303/915) ve İbnü's-Sünnî'ye (ö. 364/975) ait eserler, diğerlerine nazaran daha fazla şöhret bulmuştur. Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* adlı eserinde Hz. Peygamber'in günlük yaşantısı esnasında yaptığı dualardan oluşan 1141 rivayeti toplamıştır. Nesâî, sabah uyanırken Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hangi duayı okuduğunu ifade eden hadisle başlayıp kelime-i tevhid söylemenin faziletine işaret eden hadisle kitabını tamamlamıştır. O, bu kitabında nasıl istiğfar edileceği, Hz. Peygamber'e nasıl salavat getirileceği, abdest alırken, evden çıkarken, eve girerken, ezan okunurken, uyurken, unanırken, bir şey yiyip içerken hangi duanın okunacağı gibi pek çok hususa hadislerle değinmiştir.²⁷ Bu alanda telif edilen bir başka çalışma da Nesâî'nin öğrencisi olan İbnü's-Sünnî'nin kaleme aldığı *Amelü'l-yevm ve'l-leyle sülûki'n-nebiyyi me'a Rabbihî ve muâşeratihî me'a'l-ibâd* adlı eserdir. Muhteva ve telif amacı olarak Nesâî'nin eseriyle benzerlik gösteren bu kitapta İbnü's-Sünnî, yirmi dört saat içinde hayatın akışına uygun olarak Hz. Peygamber'in çeşitli konulardaki eylemleri ve dualarından oluşan 778 rivayeti konu başlıklarına göre sıralamıştır. Müellif, dilin kötü söz söylemekten korunmasını ve Allah'ı zikretmekle meşgul olmasını ifade eden bâb başlığı ile kitabına başlamıştır. İbnü's-Sünnî, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) dualarını vermekle yetinmemiş, insanların günlük yaşantıda karşılaşılabileceği durumlar karşısında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) takındığı tavır da hadislerle açıklamaya gayret etmiştir. Örneğin hasta ziyareti ve hastaya nasıl moral

²⁶ Bkz. Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Erba'üne'n-Neveviyye* (Beyrut: Dârü'l-minhâc, 1430/2009).

²⁷ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, thk. Fâruk Hammâde (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1406/1986), 1-133.

verileceği, bir yere girmeden önce izin isteme adabı, musibetle karşılaşıldığında nasıl davranılması gerektiği gibi pek çok hususa işaret etmiştir.²⁸

Muhteva ve telif amacı açısından “amelü'l-yevm ve'l-leyle” yazım türüne benzeyen Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Hilyetü'l-ibrâr ve şî'ârü'l-ahyâr fî telhîsî'd-da'avât ve'l-ezkârî'l-müstehabbe fi'l-leyl ve'n-nehâr* adıyla kaleme aldığı eser de bu konuda şöhret kazanmıştır. *el-Ezkâr* ismiyle bilinen bu kitapta Nevevî, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) dua ve zikirleriyle ilgili yaklaşık 1230 hadisi senedlerini hafz ederek on dokuz bölümde toplamıştır. Namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadetler ile cihad, sefer, musibet gibi durumlarda yapılması uygun olan dua ve zikirlerin yer aldığı bu kitabın son kısmında “Medârü'l-İslâm (İslâm'ın dayandığı temel ilkeler)” başlığıyla 30 hadis daha zikretmiştir. Hatimede ise hayra yönelmek ve Allah'ın rızasına ulaşmak isteyen Müslümanların istifade edebileceği bir kitap olduğuna işaret etmiştir.²⁹

Bu alanda eser telif eden müelliflerin temel gayesi, Allah Resûlü'nün günlük yaşantısından kesitler vererek insanları üstün ahlak üzere olan Hz. Peygamber'i örnek almalarını sağlamak, onlara doğru bir hayat tarzını göstermektir. Muhaddislerin bu minvaldeki gayretleri, sünnetin insanların hayatlarının bir parçası haline gelmesinde etkili olmuştur.

3.3. Fezâilü'l-A'mâl ve et-Tergîb ve't-terhîb

Muhaddisler, insanların ibadetle meşgul olmalarını teşvik etmek, onları günahlardan sakındırmak, hayatlarının her anını İslâm'a uygun şekilde yaşamalarını temin etmek maksadıyla hadis kitapları telif etmişlerdir. “Fezâilü'l-a'mâl/Amellerin fazileti” adıyla telif edilen ve aynı isimle bir yazım türü olarak da anılan eserlerde insanların dine yönlendirecek, ibadete teşvik edecek nitelikteki rivayetler toplanmıştır. Allah katında değerli olan davranışları belirtmek amacıyla Allah Resûlü'nün, “efdal, ahsen, ekrem, ehabbü, atyeb, hayr” gibi kelimeleri kullanarak değerli, faziletli, hayırlı olduğunu bildirdiği hususlara bu tür kitaplarda işaret edilmiştir. Bu tür hadislerle Hz. Peygamber'in (s.a.s.) insanları çevresine karşı iyi bir insan, Allah'a karşı sâlih bir kul olmaya teşvik etmiş, onlara doğru yolu göstermiştir. Muhaddisler, Allah Resûlü'nün bu minvaldeki mesajlarını ele almak suretiyle “fezâilü'l-a'mâl” tarzında eserler telif etmişlerdir. Günümüze ulaşan ilk eser olarak İbnü's-Sünnî'nin (ö. 364/974) *Fezâilü'l-a'mâl* adlı eseri karşımıza çıkmaktadır. İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071), Ziyâeddin el-Makdisî (ö. 643/1245), Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) gibi farklı müelliflerce bu amaçla kitaplar yazılmıştır.³⁰

Muhaddislerce telif edilen, muhteva ve telif amacı olarak bu tür eserlere benzer nitelikte olan “et-Tergîb ve't-terhîb” yazım türü de irşâd faaliyeti kapsamında kullanılan kaynaklardandır. et-Tergîb ve't-terhîb (Teşvik etme ve Sakındırma) tarzında İbn Zencûye

²⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshâk İbnü's-Sünnî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, thk. Kevser el-Bernî (Cidde: Dâru'l-Kible li's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 1418/1998), 16-456.

²⁹ Bkz. Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414-1994).

³⁰ M. Yaşar Kandemir, “Fezâil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/530.

(ö. 251/865), İbn Şâhin (ö. 385/996), Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Mûsâ el-Medînî (ö. 581/1185), Cemmâîlî (ö. 600/1203) gibi pek çok âlim hadis kitapları yazmıştır.³¹ Tergîb ve terhîb konusunda telif edilen çok sayıdaki eserin en meşhuru Münzirî'ye (ö. 656/1258) ait *et-Tergîb ve't-terhîb*'dir. Vaaz ve irşad faaliyetlerinde kaynak kitap olarak sıklıkla başvurulan bu eseri müellif, bâb başlıklarına göre tasnif etmiştir. Öncelikle ihlas-riya, ilim talep etme, Kur'ân ve sünnete uyma, bid'atleri terketme gibi giriş mahiyetindeki konulara değinmiş. Bu hususlarda nakledilen rivayetleri derc ettikten sonra kitabın ilk bölümü olarak "kitâbü'l-ilm" başlığı altında ilmin fazileti, rihle yapma, ilim öğrenme ve öğretme, âlimlerin meclisinde oturma, ilmi yayma, hayırlı/doğru yolu gösterme gibi hususlara insanları teşvik eden rivayetlere yer vermiştir. Aynı bölümde Allah rızası dışındaki farklı bir maksatla ilim öğrenmek, bildiği bir ilmi insanlardan saklamak, bildiğiyle amel etmemek, ilmi kibir ve cedelleşme için bir malzeme haline getirmek gibi olumsuz tavırlardan sakındıran rivayetleri de sıralamıştır. Kitabın başından sonuna kadar benzer bir metot takip ettiği görülen Münzirî, temizlikten ibadete, nikâhtan yeme içme âdâbına kadar pek çok konuda teşvik edilen ve sakınılması gereken hususlara rivayetler ışığında değinmiştir. Kitabını öldükten sonra tekrar dirilme ve kıyamet gününün konu edildiği bölümle bitiren Münzirî, bu bölümde sûra üflenme, haşır, hesap, mizan, cennet ile cehennem anlatılması, cennet halkı ile cehennem halkının ahvali gibi pek çok hususu zikretmiştir. Münzirî, sahâbî râvisi dışındaki râvi zincirini hadislerin baş tarafından kaldırmış, hadis geçtiği kaynağa işaret etmiştir. Sıhhat açısından farklı derecelerdeki hadislerin yer aldığı bu kitapta Münzirî, ekseriyetle hadislerin sıhhat durumunu da değinmiştir.³²

İnsanları iyiliğe yönlendirmek ve kötü olan şeylerden sakındırmak amacıyla kaleme alınan bu tür eserlere zayıf ve mevzû hadislerin karışmış olması da göz ardı edilmemelidir. Nitekim bazı kıssacıların, insanları etkilemek amacıyla zaman zaman sözün şehvetine kapılarak Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ait olmayan sözleri ona isnat ettikleri görülmüştür.³³ Bu nedenle bu tür eserleri irşad faaliyeti kapsamında kullanırken bu husus göz önünde bulundurulmalıdır.

3.4. Âdâb

İnsanlara İslam ahlakını anlatmak, muhaddislerin hadis kitaplarını telif ederken göz önünde buldukları önemli bir gaye olmuştur. İlk dönemden itibaren tasnif edilen hadis kitaplarında müellifler, "kitâbü'l-edeb" ismiyle bölümler açmış, insanları Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu husustaki hadislerinden haberdar etmişlerdir. Kimi zaman da güzel ahlâka ve görgü kurallarına dair hadisleri mustakil kitaplarda toplamışlardır. Halkın eğitimi için oldukça önemli olan bu eserlerin başında Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Edebu'l-*

³¹ Mehmet Görmez, "Tergîb ve Terhîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/508-509.

³² Bkz. Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdülkavî el-Munzirî el-Munzirî, *et-Tergîb ve't-Terhîb mine'l-hadîsi's-şerîf*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1997).

³³ M. Yaşar Kandemir, "Münzirî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/508.

müfred'i gelmektedir. Buhârî, bu kitabını 644 bâb başlığı altında 1322 hadisi toplayarak telif etmiştir. Anne-babaya iyilik etmeyi emreden el-Ankebût 8. âyetiyle ilgili bâb ile başlayan kitap, “Kin duyman, düşmanın ölümünü temenni edecek derecede olmasın” anlamındaki Hz. Ömer'e ait bir tavsiyeden oluşan 644. bâb ile sona ermektedir.³⁴

İmâm Nevevî'nin ekseriyeti âdâb ve ahlâk olmak üzere ibadet ve muamelata dair rivayetlerden seçerek telif ettiği *Riyazü's-Sâlihîn* adlı eseri; halk, âlimler ve yöneticiler için bir rehber niteliğindedir. Telif edildiği dönemden itibaren İslam dünyasında büyük rağbet gören bu eser, insanların Allah Resûlü'nün hadislerini öğrenmelerinde ve İslam ahlâkından haberdar olmalarında etkili olmuştur. On sekiz ana başlık altında 1900 civarında hadisten meydana gelen *Riyazü's-Sâlihîn*, günümüzde de irşad faaliyeti kapsamında başta ülkemiz olmak üzere farklı coğrafyalarda okunup okutulmakta, vaaz ve kürsü dersleri olarak camilerde anlatılmaktadır.³⁵

İrşad faaliyeti kapsamında günümüzde dahi hadisler esas alınarak yeni kitaplar telif edilmeye devam etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığının öncülüğünde hazırlanan “Hadislerle İslam” çalışması, bu faaliyetin güzel bir örneği olarak gösterilebilir.³⁶

Sonuç

“Dünya ve ahiret saadetine ulaştıracak doğru yolu insanlara göstermek” dinin temel amacıdır. Başta Kur'ân'ı Kerîm olmak üzere Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetine uymak, bizleri erdemli bir kişi haline getirecek ve Allah'ın rızasına ulaştıracaktır.

Kur'an'ın ilk mesajı olan “oku” emrine kulak vererek Kur'ân ve sünneti öğrenen âlimler, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) devr aldıkları tebliğ görevini başarılı bir şekilde yürütmüşlerdir. Muallim ve mübelliğ olarak tebliğ vazifesini ifa eden muhaddisler, Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarını sonraki nesillere büyük gayretler sonucu ulaştırmışlardır. Onları gayretlendiren temel etken, öncelikle sünneti dinin bir parçası olarak görmeleri olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından hadislerin başkalarına ulaştırılmasına yönelik tavsiyeleri de muhaddisleri, hadisleri tebliğ etmeye teşvik etmiştir.

Hız. Peygamber tarafından Kur'ân, hadis ve fıkıh bilgisi olan bazı sahâbîlerin irşad faaliyeti kapsamında muallim olarak görevlendirildiği, bu geleneğin Hulefâ-i Râşidîn döneminde de sürdüğü tespit edilmiştir. İrşad faaliyetlerinin evden başlayarak mescidlerde, câmilerde ve eğitim kurumlarında yapıldığı görülmüştür.

Muhaddisler, ezberlemek ve yazmak suretiyle hadisleri tespit etmiş, ardından hadisler tedvin edilerek konularına göre tasnif edilmiştir. Pek çok kitabın telif edilmesiyle hadislerin sonraki nesillere tebliği gerçekleşmiştir. Bu kapsamda muhaddislerin bir hadis almak için uzun yolculuklara katlandıkları, hayatlarını ilme adadıkları, insanların istifade

³⁴ Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. İsmâ Mûsâ Hâdî (Suudi Arabistan: Dâru's-Sadîk, 1434/2013).

³⁵ Raşit Küçük, “Riyâzü's-Sâlihîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/146.

³⁶ Bzk. Komisyon, *Hadislerle İslam*, 4. Baskı, (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020).

etmesi için farklı metotlarla kitaplar telif ettikleri görülmüştür. Sonraki zamanlarda bu kitaplar esas alınarak hadis dersleri yapılmış, insanlar hadislerle irşad edilmiştir.

Kaynakça

- Aşık, Nevzat. Sahabe ve Hadis Rivayeti. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 1981.
- Beken, Ahmet. "Müstansiriyye Medresesi'nde (631/1233-34) Eğitim-Öğretim Faaliyetleri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2016), 309-337.
- Beken, Ahmet. Nizâmiye ve Müstansiriyye Medreselerinde Dinî İlimlerin Öğretimi. Ankara: Bizim Büro Matbaa Dağıtım Bas. Yay. 2017.
- Beken, Ahmet. "Nizâmiye Medreseleri'nde Öğretimi Yapılan İlimler". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2021), 415-443.
- Beyhakî, Amed b. el-Hüseyn b. Ali. Şu'abu'l-îmân. thk. Abdülali Abdülhamîd Hâmîd. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1423.
- Bozkurt, Nebi. "Dârülhadis". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 8/527-529. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Tamir. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *el-Edebü'l-müfred*. thk. İsmâ Mûsâ Hâdî. Suudi Arabistan: Dâru's-Sadîk, 1434/2013.
- Görmez, Mehmet. "Tergîb ve Terhîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/508-509. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakatü'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1421/2001.
- İbnü's-Sünnî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshâk. *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*. thk. Kevser el-Bernî. Cidde: Dâru'l-Kible li's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 1418/1998.
- Kandemir, M. Yaşar. "Fezâil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/529-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kandemir, M. Yaşar. "Kırk Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/467-470. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kandemir, M. Yaşar. "Münzir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/35-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Komisyon. *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Köksal, M. Asım. "Dârülerkam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/520-521. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Küçük, Raşit. "Riyâzü's-Sâlihîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvattâ'*. thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî. 8 Cilt. Abu Dabi: Muessesetu Zâ'id b Sultân, 1425/2004.

- Munzirî, Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdülkavî el-Munzirî. *et-Terğîb ve't-Terhîb mine'l-hadîsi's-şerîf*. thk. İbrâhîm Şemsuddîn. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Yâsir Hasan. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2012.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb. *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*. thk. Fâruk Hammâde. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, 1406/1986.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *el-Erba'üne'n-Neveviyye*. Beyrut: Dârü'l-minhâc, 1430/2009.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *el-Ezkâr*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1414–1994.
- Onuk Demirci, Sümeyye. *Fukahâ-i Seb'a ve İslam Hukuk Tarihindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Tirmizî. Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Yâsir Hasen vd. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2009.
- Ulu, Arif. *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Ünal, İsmail Hakkı. "Es'ad b. Zürâre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/352. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yardı, Ali. "Dârülhadis (Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar'da Dârülhadis)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/529-532. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yardı, Ali. *Hadis*. İstanbul: Damla Yayınevi, 4. Basım, 2000.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 61. Basım, 2021.

İSLÂM VE İRŞAT BAĞLAMINDA MU‘TEZİLE MEZHEBİNİN EL-EMRU Bİ’L-MA‘RÛF VE’N-NEHYU ANİ’L-MÜNKER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Kadri Önemli*

Öz

el-Emru bi’l-ma‘rûf ve’n-nehyu ani’l-münker/İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma prensibi İslâm’ın üzerinde ehemmiyetle durduğu konulardandır. Kur’an-ı Kerîm’de ayet-i kerimelerde belirtildiği üzere Allah’ın emrettikleri ma‘rûf, haram ve günah olarak nitelendirdikleri ise münker olarak ifade edilir. Ma‘rûf iman ve itaatı, münker ise küfür ve isyanı içerir. Sünnet ve icma ile sabit olan dinî bir mükellefiyettir. Bu vazife, birey ve toplum olarak bütün Müslümanların yükümlü olduğu bir görevdir. Bu vazife ifa edilirken toplumda fitne, ayrılık ve kaosa meydan vermemek gerekir. İslâm düşünürleri münkerin ortadan kaldırılması aşamasının birinci basamağı fiilî müdahale olan el ile düzeltme işi devlete, ikinci aşaması olan bilgilendirme ve nasihat vazifesi âlimlere, üçüncü aşama güç yetirememesi halinde münkere karşı kişinin kalbiyle buğz etmesi tavsiye edilmiştir. Müslümanlar, Nebvî metot olan, Kavî, fiilî ve kalbî uygulamayla münkerin ortadan kaldırılmasında ittifak halinde iken uygulamanın tarzında uzlaşının var olduğunu söyleyemeyiz. İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma vazifesi yapılırken muhatapı ayıplamadan, kınamadan, en güzel şekilde müdahale edilmelidir. Böyle olmadığı takdirde muhatap kibirle ve inatla mukabelede bulunabilir. İslâm ümmetinin başarısı, bu ilkeyi gerçek manada takip etmekle mümkündür.

İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma prensibi Müslümanlar arasında birçok uygulama şekli bulunmakla beraber, Hâricîler, Mu‘tezile ve Şîa dışındaki İslâm âlimleri ifrat ve tefritten uzak kalmayı, orta yollu olmayı, yapıcı bir yol takip ederek akl-ı selim şeklinde davranmayı uygun görmüşlerdir. İtikâdî İslâm Mezhepleri tarihinde “İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma” prensibini kendi mezhebinin temel taşları içerisine yerleştiren Mu‘tezile mezhebidir. Mu‘tezile mezhebinin kendi içerisinde alt kolları vardır. Bunların tümü bu ilkede müttefik iseler de uygulama alanında farklı telakkileri vardır. Çalışmamızda İslâm’ın Müslümanlardan istediği İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma prensibinin mahiyeti ve Mu‘tezile tarafından nasıl ele alındığını irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Ma‘rûf, Münker, İrşat, Mu‘tezile.

GİRİŞ

İslâm Dininin temel ilkelerinden biri de iyiliği emretmek ve kötülükten uzaklaştırmaktır. Vucûbiyeti Kur’an, Sünnet ve İcma’ ile sabittir. Her Müslüman bu görevi bilmekle ve kendine düşen kısmını yerine getirmekle yükümlü kılınmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu dinin hem tebliğ edicisi hem de bizzat nefsinde yaşayanıydı. İslâm’ın emretmiş olduğu hükümler sosyal hayatın tüm evrelerini kapsar, bu hükümlerin yerine getirilmesinde her Müslümanın kendi mükellefiyeti doğrultusunda yapması gereken vazifeler vardır. Kur’an-ı Kerim’in ayetleri içermiş olduğu mana itibarıyla, Müslümanların dünya ve ahiretini mamur edecek evsafıta olup, orijinal ölçütleri özünde barındırmaktadır. İslâm dini hayat dinidir ve yaşanmak için gönderilmiştir. Aşırı tutum ve davranışları ıslah eden İslâm dini, ifrat ve tefritten kaçınmayı, mutedil olmayı emretmiş; bunun mümkün olduğunu da itikat, ibadet, ahlak ve şer‘î

* Doç. Dr. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

hukukla hayatı en güzel şekilde yaşamının formülünü göstermiş ve asr-ı saadetle bunu ispat etmiştir.

Sosyal hayatta huzur ve refahın temininde büyük rol oynayan el-Emru bi'l-ma'rûf ve'nehyu ani'l-münker prensibinin uygulanması gerekliliği noktasında mezhepler arasında herhangi bir ihtilaf olmamakla beraber bu ilkenin uygulanma şekli hususunda bir takım fikir ayrılıkları söz konusu olmuştur.

Çalışmada Hâricî, Şîa, Mürcîe ve Ehl-i sünnet mezheplerin emri bi'l-ma'rûf ve nehyi ani'l-münker görevinin nasıl uygulanabileceği konusunda kısaca bilgi verildikten sonra bu prensibi mezheplerinin beş temel ilkesinden biri haline getiren Mu'tezile'nin görüş ve düşünceleri hakkında genel bilgiler verilecektir. Konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi için önce emir, nehiy, ma'rûf, münker kelimelerinin ihtiva ettiği lügavî ve ıstılâhî manaları açıklanacaktır. Bu kelimelerin İslamî literatürde çeşitli şekillerde anlatılıp tarifi yapılmışsa da biz konuyu mezhepler tarihi disiplini içerisinde değerlendirmeye tabi tutacağız.

Emir

Emir sözlükte hal, durum ve iş manasına gelmektedir. Çoğulu “umur/evamir” dir. Kendisine emredilen şeyin yapmasını gerektirici söz¹ olup mutlak yapılması talep edilir. Kendisine emredilen kişi emredilene yapmışsa mükâfatı, yerine getirmemişse cezayı hak etmiş olur. Emir lafzı yerine göre “ibâha, nedb, tehdid, ta'ciz, te'dib, dua, teşvik” gibi çok manaları da içermektedir.² Bunun emir, vacip ve mendup dereceleri vardır. Kur'an'da yüz elli yerde bahsi geçen “emr” geniş manaları içermektedir.

NEHIY

İstenilmeyen bir şeyi engellemek, yasaklamak manasına gelen nehiy sözcüğü aynı zamanda, emir kelimesinin zıddıdır.³ Nehiy için “negatif emir” tabiri de kullanılabilir. Aslında nehiyde bir emir ifadesidir. Emir bir şeyin yapılmasını nehiy de yapılmamasını emreder. Dinin reddettiği şeyler nehiy olarak ifade edilir. Kur'an'da emir ve nehiy ifadeleri vardır.⁴ Emir ve nehiy vazifesi yapılmadığı zaman dualar kabul olunmaz.⁵

Kur'an-ı Kerîm'de ma'arûfu emretme ve münker'den nehyetme ifade kalıbı şeklinde dokuz yerde geçmektedir. Hangi fiillerin ma'ruf, hangilerinin münker olduğu açıkça belirtilmediğinden, genel bir karine olarak Allah'ın emir ve tavsiye ettiği ameller ma'rûf, haram olarak yasaklanan fiillerde münker olarak ifade edilmiştir.

İslam getirmiş olduğu hayat nizamına aykırı davrananlara karşı fiili tedbirler almayı, eliyle, diliyle veya kalbiyle öfke duyarak tepkiler göstermeyi istemiştir.⁶ Tarih boyunca Müslüman idareciler zulme mani olmak için çalışmış, haksızlık yapanları bu münker addedilen fiilinden uzaklaştırıp ma'rûfa yönlendirmişlerdir.

MA'RÛF

¹ Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, thk. Abdülazim ed-Dib (Devha: Câmiatu Katar, 1978), 1: 282.

² Salim Söğüt, “Emir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 11/119-121.

³ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 343-344.

⁴ Hac, 22/41.

⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvinî İbn Mâce, *Sünenu İbn Mâce* (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1952), Fiten, 20.

⁶ Mustafa Çağrıncı, “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 1/138-141.

Ma'rûf, bilmek ve tanımak, iyilik ve ihsan anlamında kullanılır. İrfan kökünden türeyen ma'rûf istilahta ise, hayırlı ve onunla huzura kavuşulan her şeydir.⁷ Aklen ve şer 'an iyi olan her fiilin ismidir. Akl-ı selimin ret etmediği eylemlerdir diyebiliriz. Dinde iyi ve güzel olarak belirtilen şeyler ma'rûftur.⁸ Ma'rûf denince Allah'ı tanıma ve iman etme gelir.

Ma'rûf eylemini yerine ve zamanına göre değerlendirmek gerekir. Kelâm âlimleri ma'rûfu "hüsün" ifadesiyle kullanmıştır Kelamcılar neyin iyi veya kötü olduğunu bilmede iki kaynağa başvurulabileceğini belirtmiş olup bunlardan birinin nakil diğerinin ise akıl olduğunu söylemişlerdir. Nakilden maksat ayet-i kerîmeler ve hadis-i şeriflerdir. Akıl ise Allah'ın mahlûkudur. Acizdir ve sınırlıdır, ilahi hükümleri tümüyle tam anlaması mümkün değildir. Ancak akıl ile nakil tearuz ettikleri vakit akıl esas alınır ve nakil te'vil olunur. Fakat o akıl akıl olsa gerektir.⁹ Mu'tezilî âlimler hakikatin anlaşılmasında akli öncellerken Ehl-i sünnet uleması akli vahye tabî kılarak vahiyle akıl arasında dengeli bir yol takip ederler.¹⁰

MÜNKER

Münker, "nükr" veya "nekâret kökünden türemiştir. Tasvip edilmeyen hoş görülme, çirkin bulunan, dinen haram kılınan şeyler münkerdir.¹¹ Münker, aklın ve şeriatın yasakladığı, men ettiği, yadırgadığı her şeydir. Tasvip edilmeyen Allah'ın hoşnut olmadığı, günah ve isyan olan her şey münker olarak ifade edilir. İslam'ın getirmiş olduğu ahlak ve hayat prensiplerine aykırı tutum ve davranışların hepsi münker kabilindedir. Allah'a giden yoldan alıkoyan, inkâra götüren her şey münkerdir.

İYİLİĞİ EMRETME VE KÖTÜLÜKTEN SAKINDIRMA

Bütün peygamberlerin ortak davası iyiliği emretme ve kötülükten sakındırmadır. Allah'ın emri olan ma'arûf ve münker dinin temel dinamiklerindedir, bunları halka bildirme vazifesi de peygamberlere verilmiştir. Her Müslümanın meydana gelen hadiseler karşısında üstleneceği bir görevi vardır. Hayırlı olanı destekler, kötü olanı da ret eder. Hayırlı işlere davet, kötülükten sakındırma vazifesi kıyamete kadar devam edecektir. Bu yol, Kur'an ve Sünnet'ten lemean eden sahâbe, tabiîn ve ve sevâd-ı azamın yoludur. İslam uleması iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın hem kişisel bazda hem de toplum açısından yapılması gerektiği hususunda ittifak halindedirler. Bu görevin ifasıyla mümin için ahirette mükâfat vardır. Burada dikkat edilmesi gereken husus takip edilecek metottur. İyiliği emir ve kötülükten men etme görevinde bulunan kişi muhatabına göre davranmalı ve hal ve hareketlerini ona göre şekillendirmelidir. Mesela Kur'an'da Mekkî ayetlerin muhatabı olan müşriklere karşı sert bir tavır takınılırken, Medine'de nazil olan ayetlerin iman eden bir toplum olan Müslümanlar muhatap alınmış böylelikle daha yumuşak bir üslup kullanılmıştır. Kur'an Müslümanın Müslümana karşı nasıl hitap edeceğinin yolunu da göstermiştir.

Tebliğ vazifesinde yumuşak bir dilin kullanılması, öfke ve kırıncı sözlerden uzak durulması gerekir. Allah tarafından tebliğ için Firavun'a gönderilen Mûsâ ve Harûn 'aleyhimesselâm'a, onlara Firavun'u muhatap alırken yumuşak bir dille muhatap olunması istemiştir.¹² Aynı şekilde Rabbimiz, Peygamberimize hitaben etrafındakilerine yumuşak davrandığımı, eğer sen onlara kaba ve katı yürekli olsaydın etrafından dağılıp gideceklerdi¹³ ayetiyle yumuşak sözlü olmanın ehemmiyetini bildirmiştir.

⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9: 236-239.

⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf Hanefî Cürcânî, *Ta'rifât* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 221.

⁹ Bediüzzaman Said Nursî, *Muhakemat* (İstanbul: Sözler Yayınevi, 1977), 60.

¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/525-530.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 5: 232-233.

¹² Tahâ, 20/44.

¹³ Âl-i İmrân, 3/200.

İyiliği emretmek ve kötülükten uzaklaştırma vazifesinin uygulaması, kuvvet kullanarak mı? fikrî mücadele ile mi? yoksa zor kullanarak mı? yerine getirilecektir. Bir kısım İslam uleması kılıca başvurmadan, bu vazifenin dil ile yapılmasını, buna gücü yetmiyorsa kalben buğz etmesi gerektiğini, diğer bir kısmı da meydana gelen Sıffin ve Cemel vakıalarında olduğu gibi, sahâbinin bazılarının tarafsız kalmayı tercih ederek, olaylara müdahil olmamalarını örnek göstermişlerdir. Bu yolu tercih edenlerin arasında Sa'd Ebi Vakkas, Sa'd b. Zeyd, Abdullah b. Ömer ilk hatıra gelen sahâbîlerdir.

İslam tarihinde iyiliği emretme ve kötülükten men etme ilkesi Hz. Peygamber (sav) ile başlamış, ümmetine sulh ve selamet yolunu göstermiş ve uygulamış, zulüm ve zorbanın oluşmaması için tavizsiz bir yol takip etmiştir. Bu hususta Hz. Peygamber şunu emreder, "...Allah'a yemin ederim ki, siz ya iyiliği emreder kötülükten men edersiniz ya da Allah kendi katından sizin üzerinize bir azap gönderir. O zaman dua edersiniz fakat duanız kabul olmaz."¹⁴

Toplumda yanlış eylem ve söylemler açık bir dille ifade edilmezse zaman içerisinde yanlış olan şeyler doğruymuş gibi anlaşılır ve kural haline gelir. Bu sebeple toplumda vuku bulan kötülükten men etmek farz-ı kifâyedir. Toplumda iyilik her zaman devam etmeli ve kesintiye uğramamalıdır. Aynı şekilde kötülüğün yayılması için her mümin çaba sarf etmelidir. Yükümlüler farz-ı kifâye görevini yaparsa, teklif diğerlerinin üzerinden düşmüş olur. Müslümanlardan bir kısmının bu görevi yerine getirmezse o zaman hepsi günahkâr olmuş olur. İyiliği emir ve kötülükten men imanın gereğidir. Burada asıl olan bu vazifenin icra edilmesi olup illa da kabul ettirmek değildir. Zira peygamberler 'alehimüsselâm sadece tebliğ görevini yapmışlardır.¹⁵ İslam'ın azılı düşmanı Ebû Cehil'e Hz. Peygamber (sav) birçok kez tebliğde bulunmuş, en sonunda Ebû Cehil "artık bana anlatma, Allah bana 'peygamber sana tebliğde bulundu mu' derse ben senin lehinde şahitlik yaparım"¹⁶ demiştir.

Emr-i bi'l-ma'rûf vazifesinde takip edilmesi gereken husus, kişinin evvela savunduğu fikirleri kendi nefsinden başlayarak bu görevi yerine getirmesi gerekir. Aksi halde özü ile sözü bir olmayanlar, insanları iyiliğe davet edip kendilerini unutanlar¹⁷ bu eylemlerinin doğru olmadığı Kur'an'da ifade edilmiştir. Şartların icabına göre, muhatabın seviyesine göre değerlendirmek lazım. Burada yapılması gereken kişinin kusurunu araştırarak, varsa yanlış olan anlayışını ve tavrını yüzüne vurarak, olumsuz bir sonuca varmak değil, aksine hikmetle güzel mevze ve makul bir şekilde tartışmaktır.¹⁸ Toplum hayatında gördüğümüz olumsuzlukları elbette görmezlikten gelemeyiz. Hakka çağırma ve kötülükten sakındırma vazifesi olmalı ki, cemiyette fitne, fesat ve sapmalara meydan verilmesin. Bu bağlamda eleştirinin üslubuna ve dozuna dikkat ederek, İslam'ın temel prensiplerine riayet etmek gerekir. Müslüman aynı zamanda insanların onun elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir.¹⁹ Emri bi'l-ma'rûf ve nehyi ani'l-münker prensibini toplumsal gerçeklerin gerektirdiği şartlara göre değerlendirmek gerekir. İnsanların ayıplarını yüzlerine vurmak, onların kusurlarını araştırmak, insanların arasına fitne sokmak, toplumu belirsizliğe sürüklemek ve benzeri davranışlar İslam'ın reddettiği davranışlardır. Özellikle bir yanlış düzeltiyim derken başka yanlışlara zemin oluşturmamak gerekir.

¹⁴ Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud, *Sünenu Ebî Davud* (Beyrut: Dârü'l-Cinan, 1988), 5: 388; Ebû Davud, *Sünenu Ebî Davud*, Melâhim, 16; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), Fiten, 9.

¹⁵ Mâide, 5/99.

¹⁶ Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk. Halil Me'mun Şiha (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2002), 3: 65.

¹⁷ Bakara, 2/49.

¹⁸ Nahl, 16/125.

¹⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahi Cu'fi Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî* (İstanbul: Dârü't-tibâati'l-âmile, 1315), İmân, 4: 10.

HİSBE TEŞKİLATI

Hisbe teşkilatı, emr-i bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker vazifesinde ahlâkî kuralların yerine getirilmesi ve sosyal hayatın dengeli ve düzenli olmasını sağlayan bir kurumdur. Hz. Peygamber'in sosyal hayatın akışını yerinde görüp teftiş etmek için pazarda gezdiğini, yanlış tutum ve davranışlarda bulunanlara bizzat müdahale ettiğini hadis kaynaklarından biliyoruz. Keza Hz. Ömer, Osman ve Ali de kontrol amaçlı pazar denetimi yapmışlardır. Hisbe görevinde erkekler gibi kadınların da görev alması mümkündür. Hz. Peygamber ve Hz. Ömer bazı kadın sahâbileri muhtesib olarak görevlendirmişlerdir.

Dinî bir sorumluluğu ifade eden iyiliği emir ve kötülükten sakındırma ameliyesi her Müslümanın vazifesi iken, anormal bir durumun ortaya çıkması halinde yerinde müdahale yetkisini, yönetim tarafından liyakat kesb eden kişiler yetkilendirilmiştir. Resmi görev mahiyetini taşır, bu sebeple muhtesib olan kişi farz-ı ayn niteliğinde olan bu sorumluluğun bilincinde olarak görev alır. Bu görevi üstlenene “muhtesib” denilir. Muhtesib olan kişinin Müslüman, akıllı, mükellef, adil ve güçlü, olması gerekir. Görevini gösteriştten uzak, maddi bir beklentiye girmeden, başkasının takdir veya tenkidine takılmadan, ifrat ve tefrite girmeden dengeli bir şekilde yapılmalıdır. Geniş yetki ile donatılır, yapmış olduğu işin karşılığında kendisine maaş verilir. Baskıcı ve tarafsız olma sıfatını kaybettiği veya zaafı oluşmasından ötürü azledilir. Muhtesip münkerin izalesi için önce münkeri işleyeni sırasıyla önce bilgilendirir, sonra nasihat eder, daha sonra da sert sözlerle uyarır. Bütün bunlar yapılırken gizlilik içinde yapılması gerekir. Böyle olmadığı takdirde eleştirilen kişi bunu nefsimine dokundu diyerek bunu hakaretmiş gibi algılar ve kendini savunmaya başlayarak kendini haklı göstermeye çalışır. Muhtesip görevi esnasında tecessüse varmadan, kişisel hakları ihmal etmeden, bilerek kötülük işleyene, yaptığı işin doğru olmadığını bildirmesi, nasihatte bulunması, yaptığı yanlışa karşılık tekdir etmesi, kötülüğün oluşmasına meydan veren materyallerin izale edilmesi ile beraber ta'zir cezasını uygulayabilir.²⁰

HÂRİCİLER

Kendilerini İslam'ın yegâne temsilcisi gören ve kendileri gibi düşünmeyenleri kâfir ilan eden Hariciler; sert, haşin ve kaba tutumlarıyla el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker hususunda çok katı bir yol takip etmişlerdir. Kur'an-ı zahir manasına göre okuyup yorumlamışlar, kendilerini hayra çağıran ve kötülükten men eden hayırlı bir topluluk olarak ifade etmişlerdir. İyiliği emretme ve kötülükten men etme ilkesinin uygulanmasını vacip olarak görmüşler, bu sebeple büyük günah işleyenlere “kâfir” hükmünü vererek öldürülmeleri gerektiği tezini savunmuşlardır. İyiliği emretmeden ziyade kötülüğü men etme yolu olan fiilî müdahalede bulunmuşlardır.²¹

İyiliği emir kötülükten men etme vazifesinde büyük günah işleyenlere karşı son derece katı davranarak mürtekb-i kebîre sahibini katlederek, bu fiillerinin dayanağını el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker üzerine bina etmişlerdir.²² Kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları katlederken, ehl-i kitap olan Hıristiyanlara müsamahakâr davranmaları onların ne tür bir çelişkide bulduklarının en açık tezahürüdür.²³ Bu ve buna mümasil tutum ve

²⁰ Bakınız, Cengiz Kallek, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 18/143-145.

²¹ Ethem Ruhi Fiğlalı, “Hâriciler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/175-178.

²²

²³ ; Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, I, 70.

davranışlar Müslümanlar arasında büyük bir fitneye sebep olmuş ve o günden bu güne kanayan bir yara olarak zihinlerdeki yerini korumaktadır.²⁴

İlahi emirlere uymayan devlet başkanına karşı hurûc edilerek öldürülmesi gerektiğine hükmetmişlerdir. Bu sebeptendir ki kendilerine “haktan, toplumdan veya Hz. Ali’den uzaklaşan ve halifeye karşı gelerek İslam cemaatinin dışına çıkınlar” anlamında Havaric (Haricîler) denmiştir. “İla hükme illa lillah/ hüküm ancak Allah’ındır”²⁵ hükmünden hareketle Dördüncü Halife Hz. Ali (r.a.) öldürülmüş, diğer Müslümanların malları yağmalanmış ve canları katledilmişlerdir. Bu fikrin kökleri günümüze kadar gelmiş tedhiş örgütü şeklinde İslam dünyasında Müslüman kanı dökülmeye devam edilmektedir.

Hariciler zamanla Ezârika, Necedât, Sufriyye, Acârîde ve İbâziyye isimleriyle çeşitli fırkalara ayrılmıştır. Bunlardan en katısı Ezârika olup en ılımlısı da İbâziyye fırkasıdır. Hâricîlerin Ezârika kolu kendi gibi düşünmeyenleri müşrik olarak ilan etmiş, muhaliflerinin kadın ve çocuklarını öldürmüş, zorba ve baskıcı bir tutum sergileyerek muhaliflerine ya bendensin ya dakarşımdayın ilkesinden hareketle ist’râz²⁶ uygulamışlardır. Bu tavırlarıyla Müslümanlar arasında beraber yaşayabilme imkânını tanımamışlardır. Hâricîlerin İbâziyye kolu ise daha müsmahakar ve ılımlı bir yol tercih ederek, adaletin ancak iyiliği emir ve kötülükten men etmekle, bunun ise elle ve dile yapılmasını gerektiğini savunmuşlardır.

ŞİA

İslam tarihinde kendine has yorumlarıyla günümüze kadar varlığını devam eden Şîa mezhebi, İslam dünyasında Ehl-i sünnet mezhebinden sonra en fazla tabileri olan bir mezheptir. Şîa mezhebi Hz. Ali’yi hilafete en layık kişi görerek birinci halife olması gerektiğini, vefatından sonrada bu görevin çocukları tarafından yerine getirilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir. Zeydiyye, İsmâiliyye ve İsnâaşeriyye isimlerinde günümüze ulaşan üç büyük fırkası vardır.

Şîa içinde en ılımlı olanı Zeydiyye mezhebidir. Akaid konularında büyük ölçüde Mu‘tezile mezhebinden etkilenmişlerdir. Onlara göre Emr-i bi’l-ma‘rûf ve ve’nehy-i ani’l-münker vazifesinin yerine getirilmesi vaciptir. Bu görevin yerine getirilmesi devletin uhdesine verilmiştir. Bu vazifeyi yerine getirecek olan devlet başkanı ve muhtesiptir. Zalim idarecinin zulmüne mani olmak için ayaklanmak gerekir. Nitekim İmâm Zeyd b. Ali (ö. 122/740), dönemin halifesi Hişâm b. Abdulmelik (ö. 125/743)’in Irâkeyn valisi Yûsuf b. Ömer (ö. 127/744)’e karşı Kûfe’de on beş bin kişi ile huruç etmiş neticede başına isabet eden ok ile vefat etmiştir (122/74).²⁷

İsnâaşeriyye’ye on iki imâm inancını benimsedikleri için İsnâaşeriyye denilmiş ve Şîanın ekserisini bünyesinde barındırır. Akaid ve fıkıh konularında İmâm Ca‘fer es-Sadık (ö. 148/765)’a tabi olduklarından Ca‘feriyye olarak da bilinirler. Emr-i bi’l-ma‘rûf ve’n-nehyi ani’l-münker konusunda meseleyi inançsal boyutundan ziyade işin amelî yönüyle değerlendirmişlerdir. Bu ilkenin yerine getirilmesi her Müslümana vaciptir. İdareciler bu emrin yerine getirilmesinden sorumludurlar. Silahlı mücadele olmakla beraber, gaybetteki imâmın mehdi-î muntazır’ın gelip meselelere hal çaresi bulmasını yeğlerler.²⁸

²⁴ İlhan Avni, “el-Emrubi’l-Ma‘rûf Ve’n-Nehyuan’il-Münker” (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış), *DEÜİFD*, (1986), 199-223.

²⁵ En’âm, 6/57.

²⁶ Ezârika fırkasına mensup olmanın şartı, gelen kişiden yanlarında bulunan esirlerden birini öldürmelerini istemeleridir. İmtihana tabi kıldıkları kişi eğer esiri öldürürse samimiyetini ispatlamış oluyor, aksi halde münafık ve müşrik sayılarak kendisi öldürülüyordu. Abdülkerim Özaydın, “İsti’râz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 23/373-374.

²⁷ Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Tarihü’t-taberi: tarihü’l-ümem ve’l-müluk* (Beyrut: Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1987), 5: 503.

²⁸ Ethem Ruhi Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 290-291.

Şîa içerisinde batınî yorumlarından dolayı aşırı fikirlere sahip olan İsmâiliyye fırkasıdır. Bunlar emr-i bi'l-ma'rûf ilkesini zalim idarecilere karşı kullanılmasının gerekli olduğunu savunmuş ve fiilî mücadele de bulunmuşlardır. Devlet kuran bu mezhep Fâtümîler, Karmâtîler ve Hasan Sabbâh'ın eylemleri bu fırka hakkında yeterince bilgi verir kanaatindeyim.²⁹

MÜRÇİE

Hâricîlerin aşırı tutumlarına karşı oluşan Mürcie mezhebi, mürtekb-i kebire sahibinin durumunu ahirete bırakarak, dünyada onlar hakkında cennetlik mi yoksa cehennem ehli mi şeklinde bir hüküm ifade etmemişlerdir. Mürcie mezhebinde birçok fikir olmakla birlikte genel kaniya göre iman, dil ile ikrar ve kalp ile tasdikten ibarettir. Amel imandan bir cüz değildir, işlediği günahı helal saymadıkça kişi dinden çıkmaz. Bu fikirle Mürcie'nin, Hâricî düşüncenin aşırılığını törpülemek maksadıyla çıktığını el-emru bi'l-mâ'rûf ve'n-nehyu an'il-münker prensibini eylemsel olarak değilde, buğz etme tarzında anladığını söyleyebiliriz. Hiç şüphesiz mezheplerin fikir ve düşüncelerini kesin hatlarla ayırmak mümkün değildir. Bahse konu olan meselelerde mezhep içerisinde muhalif görüşlerin olduğu muhakkaktır. Keza Mürcie mezhebinde de bir kısım ulema, zulmeden idarecilerin icraatlarına eylemsel tepkilerde bulunmuşlardır.³⁰

EHL-İ SÜNNET

Ehl-i sünnet ve'l-cemaât, iyiliği emir ve kötülükten sakındırma ameliyesi cumhuru ulemaya göre faz-ı kifâyedir. Kötülüklerin ortadan kaldırılması için toplumun selameti adına kişiye dil ile uymayı, kalben buğz etmeyi tavsiye eder, fiilî hareket olan başkaldırıcıyı fitne olmasın diye tasvip etmez. el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker emrinin uygulanmasında ehl-i sünnet ve'l-cemaât ifrat ve tefritten uzak kalarak vasat yolunu seçerek, toplumun selameti için silahlı mücadeleyi kullanmamıştır. Zalim idareciye karşı başkaldırı yerine sabır etmeyi tavsiye ederek, isyanı ve azledilmesini terk etmiş fasık bile olsa arkasında namaz kılınabileceğine hükmetmişlerdir.³¹

Hasan Basrî (ö. 110/728) toplumda fitne çıkmaması için yöneticiye karşı başkaldırının yanlış olduğunu ifade etmiştir. İmâm-ı Âzam Ebû Hanife (ö. 150/767) konuyu fikhî zaviyeden değerlendirmiş, kötülüğün önlenmesi için dil ile uyarıyı tavsiye ederken, bazı durumlarda fiilî müdahaleye Zeyd b. Ali (ö. 122/740)'nin Emevîler'e karşı olan isyanında olduğu gibi on bin dirhem göndererek destek verdiğini biliyoruz. Eş'ariye mezhebi yönetime karşı isyan etmeyi, fasık yöneticiye karşı başkaldırıcıyı onaylamamıştır.³² Ehl-i sünnet insan kanının akıtılmamasına ehemmiyet vererek, fevri davranmaktan men ederek itidalli olmayı gerekli görmüştür.

MU'TEZİLİ MEZHEBİ'NİN İYİLİĞİ EMİR VE KÖTÜLÜKTEN MEN İLKESİ

Mu'tezilî fikriyatın İslam düşünce tarihinde düşünce yapısıyla bir kısım mezhebe tesir ettiğini biliyoruz. Getirmiş oldukları akılcı metot prensibiyle birçok alanda varlığını hissettirmiştir. Mu'tezile mezhebinin günümüzde siyasî, içtimaî ve ahlâkî boyutlarının kitlesel bir ekol şeklinde var olduğunu söyleyemeyiz. Ancak Mu'tezilî fikriyatın fert bazında kişilerin zihin dünyasında var olduğunu, günümüze kadar geldiğini, rahatlıkla söyleyebiliriz.

Mu'tezile mezhebi, tevhid, adl, el-menziletu beyne'l-menziletayn, va'd ve va'id ile beraber iyiliği emretme ve kötülükten men etmeyi mezheplerinin beş esası (usûl-i hamse)

²⁹ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, *Makalatü'l-İslâmiyyîn*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2005), 26-27.

³⁰ Kutlu Sönmez, "Mürçie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fak. Derg.* 1/1 (2002), 188-194.

³¹ William Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 80.

³² Cengiz Kanık, *Eş'arî Gelenekte Devlet Başkanlığı. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Eş'arîlik Sempozyumu*. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 446.

arasında saymışlardır.³³ İlk dört ilke nazaridir, iyiliği emretme ve kötülükten men etme prensibi ise amelidir. Mu'tezilî âlimler, ma'rûf ve münkerin belirlenmesinde aklın belirleyici öge olduğunu belirterek, hüsün-kubuh, hayır-şer, adalet-zulüm başlıklarını birbiriyle alakalı ve irtibatlı hale getirerek, bunların belirlenmesinde birinci kıstasın akıl olduğu tezi ileri sürülmüştür.

Kur'an'da zikredilen "ma'rûf" ve "münker" ifadeleri Mu'tezile âlimlerince de irdelenmiş, değişik zamanlarda farklı anlamlar yüklemişlerdir. Bu konuyu hüsün ve kubuh üzerinden değerlendirerek, aklın iyi gördüğü şey ma'rûf, kötü gördüğünü de münker olarak açıklamışlardır. Büyük günahlardan sayılan zina, hırsızlık, adam öldürme gibi fiiller Allah yasakladığı için mi kötü ve çirkindir, yoksa çirkin oldukları için mi Allah tarafından yasaklanmıştır. Mu'tezile her eylemin kendine özgü hüsün ve kubuh yönünün olduğunu, insan aklıyla bunların iyi veya kötü olduğunu değerlendirerek ortaya koyabilecek kabiliyette olduğunu savunur.

Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden Ebû Ali el-Cübbâî (v. 303/916)'ye göre iyiliği emr, kötülükten men etme hem akıl hem de nakille bilinir. Bu fikre Basra Mu'tezile'sinin ünlü kelâmcısı Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) da katılır. İyiliğin yayılması, kötülüğün önlenmesi görevi her Müslüman mükellefe vaciptir. Bir kısım Müslüman bu vazifeyi yaparsa diğerlerinin üzerinden sakıt olur.³⁴ İçtimaî hayatın tezahürleri olan fayda ve zararın akılla bilinebilecekler akılla, bunun dışındakiler vahiyle hüküm verilebilir. Emri bi'l-ma'rûf ve nehyu ani'l-münker'in yerine getirilmesi için ma'ruf ve münkerin ne olduğu kesinlik kazanması gerekir.³⁵ İyiliği emretmekten maksat, iyiliği kaybetmemek, kötülükten men etmek ise, kötülüğün ortaya çıkmamasıdır.

Mu'tezile'ye göre iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak vaciptir. İmkanı olan her Müslüman eliyle/kılıcıyla/silahıyla veya diliyle insanları münkerden sakındırmaya çalışmalıdır. İhtilaf olunan konu emir, nehiy, ma'rûf ve münkerin tarif edilmesi ve nasıl uygulanacağı hususunda olmuştur. Mu'tezile bu inançla Emevî iktidarı döneminde siyaseten oluşan haksızlıklara karşı başkaldırmış, daha sonraki dönemlerde iktidara geldikleri Abbâsî halifesi Me'mûn'un, Mu'tasım ve Vâsık zamanında "halku'l-Kur'an" meselesinde kendileri gibi düşünmeyen Ahmed b. Hanbel gibi âlimlere karşı aşırıya kaçmış, sorguya çekmiş fikirlerini kabule zorlamış nihayet zincire vurulmuştur. Kur'an'ın mahlûk olduğu fikri resmileştirilerek devlet politikası haline gelmiş, bu uygulama Müslümanlar arasında ayrışmaya sebep olmuş, şiddet içeren bu icraatlarından ötürü zaman içerisinde taraftar kaybına uğramıştır. Genelde kuvveti elde bulunduranlar kendi fikrinde olmayan muhaliflerini şiddet ve baskı uygulayarak sindirmeye çalışmışlardır. Mu'tezile'nin bu şekil inanç ve davranışları, kuvvet kullanma tarzları yönüyle Hâricîler'e benzediklerini söyleyebiliriz.

Mu'tezile mezhebine göre Peygamberlerin gönderilmesi zorunlu olmayıp, hüsün ve kubuhun bilinmesi dini değil aklidir. İnsanlara peygamber gönderilmediği zamanlar, akıl ile iyi ve kötü olanı anlama gücüne sahip olduklarını iddia ederler. Allah tarafından neyin veya kötü olduğu bildirilmemiş olsa bile insanlar akıllarıyla bunun hakkında hüküm verme kabiliyetine sahiptirler.

el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker/İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma prensibini Hilafet ve imâmet başlığı altında ifade ederken bu ve buna mümasil konuların ancak

³³ Şerafeddin Gölcük, *Kelam tarihi : kişiler, görüşler, eserler*. (Konya: Esra Yayınları, 1992), 48.

³⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usulî'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1965), 242.

³⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usulî'l-hamse*, 242.

yönetim ile hal olunabileceğini ifade ederler.³⁶³⁷ Abbâsiler döneminde hicrî 833-848 yılları arasında on beş yıl müddetince Mu‘tezilî âlimler yönetimde yer edince halkın ve âlimlerin inançlarına baskı yapmışlardır. Bu sebeple Mu‘tezile için şartlara ve zamana göre iki uygulamanın varlığından söz edebiliriz. Birincisi iktidarda bulunduğu zaman, emr-i bi'l-ma'rûf ilkesini şiddet ve baskısı olarak kullanmış, ikincisi ise iktidarı ve gücü kaybettiği vakit meselenin ahlâkî boyutuna temas ederek değerlendirmişlerdir.

SONUÇ

el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker Kur'anî bir emirdir. Hz. Peygamber ile başlayan bu görev kıyamete kadar devam edecektir. İctimai hayattaki ahlaki bozuklukların giderilmesi, hukuksuzlukların önlenmesi, zulmün yerine adaletin hâkim olması için her Müslümanın bu prensibe uyarak iyiliği tavsiye ve kötülükten sakındırma vazifesi vardır. Toplumda huzurun sağlanması adına bu görevin yerine getirilmesiyle suç oranının azalması söz konusudur. Bu ilahî emrin terki veya ihmali durumunda Müslüman toplumda münkerin/ahlaksızlığın çoğalması kaçınılmaz bir sonudur.

İyiliği emretme kötülükten menetme vazifesinin yalnızca siyasi otoritenin tekelinde olduğu düşüncesi yanlış bir anlayıştır. Nitekim İslam âlimleri, siyasi otoritelerin iyiliği emretme, kötülükten men etme işlerinde yetersiz kalabileceğini, hatta bazı durumlarda bizzat yöneticilerin bazı haksızlıklara yol açabileceklerini, bu ilkenin ise İslami toplumun sulh ve selâmeti için konulduğunu, gerek Kur'an'da gerekse Sünnet'te Müslümanlardan resmî veya gayri resmî gibi bir ayırımı gidilmeden iyiliği emredip kötülükten men etmeye çalışma sorumluluklarını yerine getirmelerinin istendiğine dikkat çekerek toplumda yaşayan tüm fertlerin iyiliği emir ve kötülükten nehiy vazifelerinin devam ettiğini düşünmüşlerdir. Bu anlayışa göre iyi veya kötü olduğu açık bir şekilde ortada olan hususlarda akıl baliğ her Müslüman bu vazifesini yerine getirebilir. Dört halife döneminde iyiliğin emredilmesi ve kötülüğün sakındırılması ilkesi gereği devlet ricalinin yanlış uygulamaları bile tenkit edilmiştir. Bu görev yapılırken başkasının hürriyet alanına girmeden, hakaret ve baskıcı bir tavır sergilenmemelidir.

Erken dönem mezhepler, Hâricî, Mu‘tezile ve Ehl-i sünnet söylemlerinde iyiliği emretme ve kötülükten sakındırmada ilkesel olarak ifade etseler de, genel de mezhepler kendi fikirlerinin meşruiyeti çerçevesinde şekillendirmişlerdir. Bazı mezhepler iktidarda oldukları zaman icraatlarını tahakküm üzerine bina ederek, söylem ve eylem birlikteliğini yerine getirmemiş ve Kur'an'ın bu emrinden uzak kalınmıştır.

Müslüman toplumda düzenin sağlanması için kişi evvela kendisi Kur'an ve Sünnet'in gösterdiği istikamet dairesinde yaşamalı, kendi nefisini ıslah ile başlayarak, iyiliği emredip kötülükten sakındırma vazifesini yerine getirmelidir.

Kur'an'ın el-emr bi'l- ma'ruf ve nehyi ani'l-münker emrinin Hâricîler'in “İsti‘raz” uygulaması, Mu‘tezile'nin de “mihne” olaylarındaki menfî tutum ve davranışlarından dolayı bu emri Müslüman toplumda beraber yaşamının mümkün olmadığını göstermiş, Ehl-i sünnet'in ifade etmiş olduğu Kur'an'ın anlayışına göre olan vasat yolu prensipleriyle sosyal barışın teminin mümkün olacağı kanaatindeyim.

KAYNAKÇA

Avni, İlhan. “el-Emrubi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyuan'il-Münker” (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)”. *DEÜİFD*.

³⁶ Kadı Abdulcebbar, Şerhu Usûli'l-Hamse, 148.

³⁷ Kâdi Abdulcebbar, Şerhü'l-Usulî'l-hamse, 148.

- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahi Cu'fi. *Sahîhü'l-Buhârî*. İstanbul: Dârü't-tibâati'l-âmire, 1315.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf Hanefî. *Ta'rîfât*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. thk. Abdülazim ed-Dib. Devha: Câmîiatu Katar, 1978.
- Çağrııcı, Mustafa. "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi. *Sünenu Ebî Davud*. Beyrut: Dârü'l-Cinan, 1988.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makalatü'l-İslâmiyyîn*. çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kelam tarihi : kişiler, görüşler, eserler*. Konya: Esra Yayınları, 1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvinî. *Sünenu İbn Mâce*. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1952.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-tarih*. thk. Halil Me'mun Şiha. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2002.
- Kâdı Abdülcebâr. *Şerhü'l-Usuli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1965.
- Kallek, Cengiz. "Hisbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Kanık, Cengiz. *Eş'arî Gelenekte Devlet Başkanlığı. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Eş'arîlik Sempozyumu*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Nursî, Bediüzzaman Said. *Muhakemat*. İstanbul: Sözler Yayınevi, 1977.
- Özaydın, Abdülkerim. "İsti'râz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Söğüt, Salim. "Emir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Sönmez, Kutlu. "Mürcîe Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Gazi Üniv. Çorum İlahiyat Fak. Derg.* 1/1 (2002).
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Tarihü't-taberî: tarihü'l-ümem ve'l-müluk*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Watt, William Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Umran Yayınları, 1981.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Ehl-i Sünnet”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 10. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

ANADOLU'DA İSLÂMİYET'İN YAYILMASINDA MUHADDİSLERİN ROLÜ (ADANA, MİSİS VE TARSUS ÖZELİNDE)

Mustafa AYDIN*

Özet

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Anadolu'da İslâmiyet'in yayılması süreci ve burada yürütülen faaliyetler, İslâm Tarihi'nin en önemli olaylarından birisi olarak kabul edilmektedir. Hz. Ömer döneminde Bizans'la yapılan savaşlar neticesinde Suriye ve el-Cezîre bölgesi fethedilmiş, Bizanslılar, Toros Dağları'nın arkasına çekilmek zorunda kalmış ve bu dağ, iki devlet arasında sınır oluşturmuştur. Bundan dolayı Emevîler ve Abbâsîler, Bizans üzerine düzenlenecek seferler için burayı bir üs merkezi haline getirerek, buralara kaleler inşa ettirmiştir. Adana, Misis ve Tarsus'un da içerisinde yer aldığı bu bölgelere “*Sugûr ve Avâsım*” adı verilmiştir. İslâm Devleti'nin egemenliği altına giren bu yerleri gerek cihad etmek gerekse İslâm'ı tebliğ etmek için birçok muhaddis ziyaret etmiş ve yerleşmiştir. Bu muhaddisler buldukları şehirlere göre, “*el-Ezenî, el-Massîsî, es-Sağrî ve et-Tarsûsî*” nisbeleriyle anılmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla sayıları yüzü aşan muhaddislerin tamamı hakkında yapılacak olan bir araştırma kapsamı bakımından çok geniş olacağından dolayı bu çalışmada söz konusu üç şehirde bulunan üç âlim ve faaliyetleri üzerinde durulmuş ve buradan hareketle bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Adana'da faaliyetleriyle ön plana çıkan âlim, Muhammed b. İsa b. Necîh İbnü't-Tabbâ'dır. Şam'da doğmuş, bir müddet Bağdat'ta ikamet ettikten sonra Adana'ya gelerek, buraya yerleşmiştir. Burada murâbitlik görevinde bulunmuş ve Adana'da vefat etmiştir. En önemli hadis kaynakları olan *Kütüb-i sitte* eserlerinin müellifleri de onun rivâyetlerini nakletmiştir. İbnü't-Tabbâ'nın öğrencileri arasında Ca'fer b. Muhammed *el-Ezenî*, Abdurrahman b. Muhammed *et-Tarsûsî*, Muhammed b. Dâvud *el-Massîsî* ve Tâlib b. Kurre *el-Ezenî* gibi nisbeleri bu bölgeyi işaret eden isimlerin yer alması, onun bu topraklardaki çalışmalarını göstermesi bakımından önemlidir. Misis'te faaliyetleriyle çalışmaya konu olan âlim, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fezârî'dir. Kûfe'de doğmuş, Şam ve Bağdat'ta bulunmuş, ömrünün büyük bir kısmını da Misis'te murâbit olarak geçirmiş ve burada vefat etmiştir. Hadis ve Sünnet başta olmak üzere, bölgede İslâmî ilimlerin öğretimi noktasında büyük gayret sarfetmiştir. Kendisinden rivâyette bulunan önde gelen öğrencilerinden birisi de bölgenin önemli isimlerinden Abdülmelik b. Habîb *el-Massîsî*'dir. Tarsus şehrine gelindiğinde burada Abdullah b. Mübârek ismi dikkat çekmektedir. Aslen Merv'li olan İbnü'l-Mübârek, Bizans üzerine düzenlenen seferlere katılmak için sıklıkla Tarsus'a gelmiş ve burada aynı zamanda ilmî faaliyetlerine de devam ederek, bu bölgede birçok âlimin yetişmesine öncülük etmiştir. Bu bağlamda cihada dair yazdığı ve bu alanda ilk olma özelliği taşıyan eserini (*Kitâbü'l-Cihâd*) kendisinden rivâyet eden öğrencilerinden biri olan Saîd b. Rahme b. Nuaym'ın nisbesinin de *el-Massîsî* olması kayda değerdir. Sonuç olarak, İslâm'ı tebliğ etmek için Anadolu'ya gelen muhaddislerin yanında, sırf Allah yolunda cihad etmek ve sınır boylarında nöbet tutmak amacıyla gelen muhaddisler de tebliğ ve irşâd faaliyetinden geri durmamışlardır. Gerek kendi ilmî mücadeleleri ve gerekse yetiştirmiş oldukları öğrencileri ile Anadolu'da Hadis ve Sünnet'in, dolayısıyla da İslâmiyet'in yayılmasında etkin ve önemli rol oynamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, İslâmiyet, Muhaddis, Tebliğ, İrşâd, Hadis, Sünnet

* Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, maydin@mersin.edu.tr

1. Sugûr ve Avâsım Bölgesi Şehirleri: Adana, Misis ve Tarsus

Sugûr; “sagr” kelimesinin çoğulu olup, sözlükte “bir dağ, vadi ve yoldaki açıklık, gedik açmak, bir dağ veya kalede düşmanın oradan içeri girme olasılı bulunan yer (açıklık)” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise “İslâm devletlerinin gayri müslim devletlerle sınır teşkil eden müstahkem şehir ve kalelerin bulunduğu uç bölgelerini” ifade etmektedir.¹

Avâsım, “korumak, engel olmak” anlamındaki a-s-m kökünden türemiş olan “âsıme” kelimesinin çoğuludur ve “koruyanlar, müstahkem mevkieler anlamına gelmektedir. Terim olarak ise “İslâm devletleriyle Bizans İmparatorluğu arasındaki müstahkem sınır bölgelerine verilen adı” ifade etmektedir.² Hz. Ömer zamanında Suriye ve el-Cezîre bölgesinde gerçekleşen fetihlerden sonra İslâm devletinin toprakları Toroslar’a kadar ulaşmış ve bu dağ Bizans ile İslâm devleti arasında bir sınır teşkil etmiştir. Dolayısıyla da Bizans üzerine düzenlenecek seferlerde burası bir üs merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu sebeple buraların güçlendirilmesi için kaleler inşa edilmiş, bu bölgeler imar edilerek, askeri birlikler yerleştirilmiştir. Sugûr ve Avâsım şehirleri Tarsus’tan başlayarak Adana, Misis, Maraş ve Malatya hattını takiben doğuya doğru Fırat’a kadar uzanmıştır.³ Çalışmada özellikle Bizans’la olan mücadelelerde stratejik bakımdan ön plana çıkan Çukurova bölgesi şehirlerinden Adana, Misis ve Tarsus ile burada yürütülen faaliyetler incelenmeye çalışılmıştır.

1.1. Adana

Adana, Akdeniz bölgesinin en önemli ili olup, Türkiye’nin güneyinde yer almaktadır. Bizanslı tarihçi Etienne, Adana’nın Uranus’un iki oğlu Adanus ve Sarus tarafından kurulduğunu, birinin adını şehre, diğersinin ise şehirden geçen ırmağa (Seyhan nehri, eski adı Sarus) verdiklerini nakletmiştir. Bununla birlikte Adana kelimesinin etimolojik olarak “nehirin yanında, üzerinde” anlamına gelmesi, isminin buradan da kaynaklı olabileceğini göstermektedir. İslâmî kaynaklarda ise Erdene, Edene, Ezene, Azana ve Batana şeklinde geçmektedir. Gerek coğrafi konumu gerekse ırmak kenarında kurulmuş bereketli topraklara sahip olması sebebiyle birçok istilaya uğramıştır. Tarih boyunca Hititler, Âsurlular, Keyhüsrev zamanında İranlılar, Büyük İskender ve Roma İmparatorluğu gibi pek çok devletin hâkimiyetine girmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu döneminde ise önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. İslâm orduları tarafından ilk defa I/VII. yüzyılda Hz. Ömer zamanında fethedilen bölge, daha sonra bir müddet Bizans kontrolüne geçmiş, Emevî Halifesi Abdümelik b. Mervân (65-86/685-705) zamanında tekrar İslâm devleti topraklarına katılmıştır (84/703). Bu bölgenin Türk-İslâm topluluklarına iskânı ise Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd zamanında Horasanlı komutan Ebû Süleym et-Türkî tarafından gerçekleştirilmiştir. Buraya gelenler muhafız olarak şehre yerleştirilmiş ve kendilerine arazi tahsis edilmiştir. Daha sonra X. yüzyıldan itibaren Rumlar, Selçuklular, Haçlılar, Konya Selçukluları, Bizans, Kilikya Ermenileri, Memlûklülere bağlı Türkmen Yüreğir boyundan Ramazanoğulları egemenliğine giren Adana, Yavuz Sultan Selim’in Mısır seferinde Osmanlı Devleti’ne katılmıştır.⁴ Evliya

¹ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: Dârü Sâdr, 1414), 103-104; Casim Avcı, “Sugûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/473.

² İbn Manzûr, *Lisân*, 12/403-407; Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/111.

³ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed İstahrî, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik* (Leiden, 1927), 27; Streck, “Avâsım”, *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1979), 2/19-20; Ernst Honigmann, “Sugûr”, *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1979), 11/2; Yıldız, “Avâsım”, 4/111-112; Avcı, “Sugûr”, 37/473-474.

⁴ Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân* (Beyrut: Dârü Sâdr, 1995), 1/132-133; Besim Darkot, “Adana”, *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1978), 1/127-129; Sargon Erdem, “Adana”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/348-349; Yusuf Halaçoğlu, “Adana (İslâmî Devir)”,

Çelebi de *Seyahatnâme*'sinde Adana'dan bahsetmiş ve buranın halkının Oğuz boyundan Türkmen olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca Arabistan ile komşu olmaları dolayısıyla Arapça konuştuklarını, Adana'da Arap, Ermeni ve Yahudilerin de bulunduğunu kaydetmiştir. Topraklarının bereketli, mamullerinin iyi olduğunu, limon, turunç, zeytin, incir, nar, şeker kamışı ve pamuk yetiştiğini, pamuğun halkın geçim kaynağı olup, buradan her yere gönderildiğini belirtmiştir.⁵ Adana, Mersin, Osmaniye ve Hatay illerini kapsayan bölgeye Çukurova Bölgesi de denilmektedir.

1.2. Misis

Ceyhan nehrinin sağ kıyısında yer alan ve Adana'ya yaklaşık olarak 27 km. uzaklıkta bulunan Misis, günümüzde Yakapınar ismiyle Yüreğir ilçesine bağlı bir mahalledir. Misis'in adı Eskiçağ kaynaklarında Mopsuestia, Bizans ve Haçlı kaynaklarında Mopsuesta, Mamistra geçmekte iken, Arapça'da Massîsa (Masîsa), Türkçe'de Misis olarak adlandırılır. Misis'in efsanevî bir şahsiyet olan kâhin Mopsos tarafından kurulduğu nakledilmektedir. Misis'in müslümanlar tarafından fethi bir rivâyete göre Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639), bir rivâyete göre ise onun komutanı Meysere b. Mesrûk (ö. 21/642) vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Ancak ilerleyen dönemde Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân zamanında ortaya çıkan iç karışıklıklar nedeniyle Bizans İmparatoru IV. Konstantinos (ö. 685), 65/685 yılında Misis'i tekrar Bizans topraklarına katmıştır. 84/703 yılında ise şehir, halife Abdülmelik'in oğlu Abdullah tarafından tekrar fethedilmiş, kalesi yeniden inşa edilmiş ve buraya üç yüz tanesi seçkin olan askerler yerleştirilmiştir (85/704). Sonraki yıllarda Abbâsî hakimiyeti altında bulunan Misis, 354/965 yılında (İmparator II. Nikephoros zamanında 963-969) tekrar Bizans tarafından ele geçirilmiş ve yaklaşık olarak yüz yıl kadar Bizanslıların kontrolünde kalmıştır. Daha sonra şehir, Selçuklu, Bizans, Haçlı, Kilikya Ermeni Krallığı, Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları yönetimi altında kalmış ve Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında ise Osmanlı topraklarına katılmıştır.⁶ IV. yüzyılda Roma İmparatoru Flavius Julius Constantius (ö. 361) yaptırılan köprü Misis'in en önemli tarihi yapılarından birisidir. Köprüyü önemli kılan bir husus da anlatılanlara göre ölümsüzlük ilacını bulan Lokman Hekim'in ilacın yazılı olduğu kağıdı bu köprüden geçerken düşürüp, kaybetmesi hadisesidir.⁷

1.3. Tarsus

Akdeniz bölgesinde, Toros dağlarına yakın bir konumda bulunan Tarsus, günümüzde Mersin İli'nin bir ilçesi durumundadır. Yaklaşık olarak Adana'ya 42, Mersin'e 27 km. uzaklıktadır. Çok kadim bir şehir olan Tarsus'un isminin geçmiş kaynaklarda Tarşa, Tarzi, Tharsis, Tarz, Tarsi, Tarsos, Arap ve Osmanlı kaynaklarında ise Tersîs ve Tarsûs şeklinde geçtiği kaydedilmektedir. Evliya Çelebi, Tarsus'un, Nuh'un torunu Tarsus tarafından kurulduğunu ifade etmiştir. Tarihi süreç içerisinde coğrafi konumundan dolayı önemli bir liman şehri olması sebebiyle Hitit, Asur, Pers, Büyük İskender ve Roma İmparatorluğu gibi birçok devletin hâkimiyetine girmiş olan Tarsus, müslümanlarca ilk olarak Hz. Ömer zamanında Ebû

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/349-353; Ali Osman Ateş, "İlk Dört Asırda Adana ve Çevresinde Yaşayan Hadis Alimleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2002), 2-3.

⁵ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 9 (1)/362-363.

⁶ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldan/Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 191 vd.; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 5144-5145; Ernst Honigmann, "Misis", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1979), 8/364-373; Işın Demirkent, "Misis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/178-181; Ateş, "İlk Dört Asırda Adana ve Çevresinde Yaşayan Hadis Alimleri", 7-8.

⁷ <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/adana/TurizmAktiviteleri/misis-hoyuk-ve-koprusu>. Son erişim tarihi: 24/09/2022.

Ubeyde veya bir rivâyete göre onun komutanı Meysere b. Mesrûk tarafından fethedilmiştir (16/637). Daha sonra birkaç defa müslümanlar ve Bizans'ın yönetimine giren Tarsus, 93/712 yılında Emevî halifesi I. Velîd'in (705-715) oğlu ve komutanı Abbâs b. Velîd b. Abdümelik (ö. 132/749-50) tarafından tekrar fethedilmiştir. Emevîler ve Abbâsîler döneminde Bizans'la yapılan mücadelelerde önemli bir sınır ve karargâh merkezi (Sugûr ve Avâsım) olan Tarsus, Hârûnürreşîd zamanında tekrar inşa edilmiş ve buralara müslümanlar yerleştirilmiştir (171/787). Hârûnürreşîd'in oğlu halife Me'mûn da (813-833) Bizans'la olan mücadelelerde Tarsus'u bir üs merkezi olarak kullanmış, Bizans'a düzenlediği son seferde yolda Pozantı civarında vefat edince Tarsus'a defnedilmiştir (218/833). Kabri Ulu Camii içerisinde bulunmaktadır. 352/963 yılında Bizans, daha sonra Selçuklu, Antakya Prenslığı, tekrar Bizans, sonra da Karamanoğlu ve Memlûklülere bağlı Ramazanoğullarının hâkimiyetine giren Tarsus, II. Bayezid döneminde Osmanlı'nın idaresine geçiyse de Memlûklülere tarafından geri alınmıştır. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesiyle de kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır. Tarsus dini ve tarihi açıdan da önemli bir şehirdir. Hıristiyanlığın en önemli şahsiyetlerinden biri olan havâri Saint Pavlus burada doğmuştur. Ashâb-ı Kehf mağarası, Hz. Dânyâl'in kabri (türbesi), Ulu Camii içerisinde Hz. Şit ve Lokman Hekim'in makamları ve Memlûklülere tarafından Bilâl-i Habeşî anısına yaptırılan türbe Tarsus'un önemli dini ve kültürel mekanları arasındadır.⁸

2. Sugûr ve Avâsım Bölgesi'ne Etki Eden Önemli Muhaddisler

2.1. Adana Şehri - İbnü't-Tabbâ' (ö. 224/839)

Muhammed b. İsâ b. Necîh el-Bağdâdî el-Ezenî, 150/767 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Bir müddet Şam'da kaldıktan sonra 176/793 yılında murabıt olarak görevlendirildiği Adana'ya gelmiş, buraya yerleşmiş ve vefat edinceye kadar (kırk sekiz yıl) burada ikamet etmiştir. Künyesi Ebû Ca'fer'dir. Hadis hafızları İshâk b. İsâ (ö. 215/830) ile Yûsuf b. İsâ'nın (ö. 210/825) kardeşidir. Rivâyette bulunduğu âlimlerden bazıları şunlardır: Mâlik b. Enes, Hammâd b. Zeyd, Ebû Avâne, Cüveyriye b. Esmâ, Kazea b. Süveyd, Şerîk b. Abdullah, Abdurrahman b. Ebû'l-Mevâl, Ebû Ğassân Muhammed b. Mütarrif, Hüseyim b. Beşîr, Sellâm b. Ebû Mutî', İbrahim b. Sa'd, İsmail b. Ayyâş, Abdullah b. Mübârek, Amr b. Ebû'l-Mikdâm, Mücemmi' b. Ya'kûb, Metar b. Abdurrahman el-E'nak, Abdü'l-mü'min b. Ubeydullah es-Sedûsî, Abbâd b. Abbâd, Süfyân b. Uyeyne, Haccâc el-E'var, Abdurrahman b. Ebû'z-Zinâd, Abdüsselâm b. Harb, Anbese b. Abdülvâhid el-Kuraşî. Ebû Dâvûd tarafından ifade edildiğine göre yaklaşık olarak kırk bin hadisi fikhî bâblarına göre ezbere bildiği kaydedilen İbnü't-Tabbâ'dan da rivâyette bulunan âlimlerden bazıları ise şunlardır: Buhârî, Ebû Dâvûd, oğlu Ca'fer b. Muhammed el-Ezenî, yeğeni Muhammed b. Yûsuf b. İsâ, Hasen b. Ali el-Hallâl, Sehl b. Sâlih el-Antâkî, Tâlib Kurre el-Ezenî, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Abdurrahman b. Muhammed b. Sellâm et-Tarsûsî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Berd el-Antâkî, Ebû Hâtim er-Râzî, Muhammed b. Dâvûd el-Massîsî, Abdullah b. Muhammed Temîm el-Massîsî, Yûsuf b. Saîd b. Saîd el-Massîsî, Muhammed b. Âmir el-Antâkî, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, el-Heysen b. Hâlid el-Massîsî, Mûsâ b. Saîd b. Nu'mân es-Sağrî et-Tarsûsî.⁹ Ebû

⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 28-29; el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân/Ülkelerin Fetihleri*, 191 vd., 337; Besim Darkot, "Tarsus", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (MEB Yayınları, 1979), 12 (1)/18-24; Ali Sinan Bilgili, "Tarsus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/111-114; Ateş, "İlk Dört Asırda Adana ve Çevresinde Yaşayan Hadis Âlimleri", 31-33.

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarâbâd: Dârü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.), 1/203; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dârü İhyâî't-Türâsî'l-Arabî, 1271), 8/38-39; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân İbn Hibbân, *es-Sikât*, thk. Şerafeddin Ahmed (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1395), 9/64-65, 280; Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400), 16/52; 26/258-263; 29/70; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâut ve heyeti (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 10/386-387; Ateş, "İlk Dört Asırda Adana ve Çevresinde

Dâvûd'un (ö. 275/889) İbnü't-Tabbâ'dan en çok rivâyet eden âlim olduğu, İbn Mâce (ö. 273/887), Nesâî (ö. 303/915), İbn Hibbân (ö. 354/965), Taberânî (ö. 360/971) ve Dârekutnî (ö. 385/995) gibi önde gelen muhaddislerin de ondan öğrencileri vasıtasıyla rivâyette bulunduğu kaydedilmiştir. Özellikle Taberânî'nin birçok rivayeti Tâlib Kurre el-Ezenî'den (ö. 291/906) naklederek *Mu'cemlerine* alması da kayda değerdir.¹⁰ İbnü't-Tabbâ', hocası Hüseyim b. Beşîr'in hadislerini en iyi bilen kişi olarak kabul edilmiştir.¹¹ İbnü't-Tabbâ' için Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), çok akıllı ve zeki (lebîb, keyyis; lebîb, fehmi), Ebû Hâtim (ö. 277/890), "sika, me'mûn, muhaddisler içerisinde babları ondan daha iyi ezbere bilen birini görmedim", Nesâî, "sika", Zehebî (ö. 748/1348), "el-hâfizu'l-kebîr, sika", İbn Hacer (ö. 852/1449), "sika, fakih ve Hüseyim b. Beşîr'in hadislerini en iyi bilen kişi" değerlendirmesinde bulunmuştur. İbn Hibbân da onu *es-Sikât* isimli eserinde zikretmiş, Sugûr ehlinen olduğunu ifade etmiş ve "Hüseyim b. Beşîr'in hadislerini en iyi bilen kişi" olarak tavsif etmiştir.¹² Abdurrahman b. Ebû Hâtim (ö. 327/938) babasından şöyle işittiğini nakletmiştir: "Ahmed b. Hanbel'e Muhammed b. İsa b. et-Tabbâ', Ebû Bekir b. Ebû Şeybe ve İbrahim b. Mûsâ arasından hangisinin kitaplarından yazayım?" diye sordum. O da "Muhammed b. İsa'dan (yaz)" cevabını verdi."¹³ Bu cevaptan ona ait musannef türü bir hadis kitabı bulunduğu anlaşılmaktadır fakat kitabın ismi ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁴ İbnü't-Tabbâ' 224/839 yılında Adana'da vefat etmiştir.¹⁵ Bizans İmparatoru Nikephoros tarafından geri alınıp, bir asırdan fazla işgal altında kaldığı süre içerisinde İslâmî mekan, eser ve âlim mezarların tahrip edilmiş olması dolayısıyla onun kabrinin de nerede olduğu tam olarak bilinmemektedir.¹⁶

2.2. Misis Şehri - Ebû İshak el-Fezârî (ö. 188/804)

İbrâhîm b. Muhammed b. el-Hâris el-Fezârî, Kûfe'de doğmuş, bir müddet Şam'da ve Bağdat'ta kaldıktan sonra Misis'e gelmiştir. Burada bulunduğu süre içerisinde murâbit olarak görev yapmıştır. Hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Misis'te 188/804 yılında vefat etmiştir. Kabrinin nerede olduğu bilinmemekle birlikte Misis'te olduğu tahmin edilmektedir. Künyesi Ebû İshâk'tır. Hocaları ve rivâyette bulunduğu âlimler arasında Kuleyb b. Vâil, Atâ b. es-Sâib, Leys b. Ebû Süleym, Abdülmelik b. Ümeyr, Süheyl b. Ebû Sâlih, Eslem el-Minkârî Ebû İshâk eş-Şeybânî, Hişâm b. Urve, Humejd et-Tavîl, Süleymân el-A'meş, Hâlid el-Hazzâ, Ubeydullah b. Ömer, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Âsım b. Kuleyb, el-Alâ b. el-Müseyyeb, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Şevzeb, Şuayb b. Ebû Hamza Mâlik b. Enes, Evzâî gibi önemli isimler yer almaktadır. Başta hocaları Süfyân es-Sevrî ve Evzâî olmak üzere Abdullah b. Mübârek, Bakıyye b. Velîd, Mervân b. Muaviye el-Fezârî, Ebû Üsâme, Zekeriyya b. Adî, Âsım b. Habîb el-Yerbûî, Ebû Tevbe el-Halebî, Abdullah b. Avn el-Harrâz, Abdülmelik b. Habîb el-Massîsî, Mahbûb b. Mûsâ el-Ferrâ el-Antâkî, Mûsâ b. Eyyûb en-Nasîbî, Muâviye b. Amr el-Ezdî, Amru'n-Nâkîd, Muhammed b. Abdurrahman b. Sehm el-Antâkî, Ebû Nuaym el-Halebî, Ali b. Bekkâr el-Massîsî, Muhammed b. Seleme el-Harrânî, Muhammed b. Kesîr el-Massîsî, er-Rebi' b. Nâfi' et-Tarsûsî, Said b. el-Muğîre el-Massîsî, Eş'as b. Şu'be el-Massîsî kendisinden

Yaşayan Hadis Alimleri", 4-5; Recep Tuzcu, "Adanalı Muhammed b. İsa b. Necîh et-Tabbâ' (ö. 224/839) ve Hadis İlimindeki Yeri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 24/1 (2013), 3-9, 14.

¹⁰ Tuzcu, "Adanalı Muhammed b. İsa b. Necîh et-Tabbâ' ve Hadis İlimindeki Yeri", 3, 7.

¹¹ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/203.

¹² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/38-39; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/64-65; Ebû Bekr Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/395-396; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/263; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/386-387; Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Halep: Dârü'r-Reşîd, 1486), 501.

¹³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/38.

¹⁴ Ateş, "İlk Dört Asırda Adana ve Çevresinde Yaşayan Hadis Alimleri", 5; Tuzcu, "Adanalı Muhammed b. İsa b. Necîh et-Tabbâ' ve Hadis İlimindeki Yeri", 9-10.

¹⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/65; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/263; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/389.

¹⁶ Ateş, "İlk Dört Asırda Adana ve Çevresinde Yaşayan Hadis Alimleri", 5-6; Tuzcu, "Adanalı Muhammed b. İsa b. Necîh et-Tabbâ' ve Hadis İlimindeki Yeri", 2.

rivâyette bulunan âlimlerdendir.¹⁷ Ebu İshâk el-Fezârî için, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), “sika, sika”, Ebû Hâtim, “sika, me’mûn”, Nesâî, sika, me’mûn, ehadü’l-eimme”, Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), “imam”, Zehebî, “imâmü’l-kebîr, hâfız, mücâhid” ve İbn Hacer, “sika, hâfız” değerlendirmesinde bulunmuş, İbn Hibbân da onu *es-Sikât* isimli eserinde zikretmiştir.¹⁸ İclî (ö. 261/875), onun, sika, sâlih bir kimse ve sâhib-i sünnet olduğunu belirtmiştir. Sugûr bölgesinde yaşayanları eğiterek, sünneti onlara öğrettiğini, yapmaları ve yapmamaları gerekenler hususunda onlara yol gösterdiğini, çok hadis rivâyet ettiğini ve fıkıh bilgisine de sahip olduğunu da ifade etmiştir.¹⁹ Ebû Sâlih el-Ferrâ şöyle demiştir: “Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) ile karşılaştım. Ebû İshak ile beni teselli etti ve şöyle dedi: Ben de bazen Misis’i özliyorum. Zaten Ribât’ın fazileti de Ebû İshâk’ı görmek değil mi?”²⁰ Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), Evzâî (ö. 157/774) ve Ebû İshâk el-Fezârî’nin sünnet konusunda iki imam olduklarını ifade etmiştir.²¹ Ebû İshâk el-Fezârî, İslâm devletler hukukuna dair yazılmış ilk eserlerden olan *Kitâbü’s-Siyer* isimli bir kitap yazmıştır. Bu eser için İmam Şafîî (ö. 204/820): “Siyer konusunda Ebû İshâk’ın kitabının bir benzeri daha yazılmamıştır” demiş, Süfyân b. Uyeyne de bir insanın siyer konusunda ondan daha basiretli olamayacağını ifade etmiştir. Ebû Üsâme’den nakledildiğine göre Fudayl b. İyâz şöyle söylemiştir: “Rüyamda Hz. Peygamber’i (sas) gördüm. Yanında boş bir yer vardı. Oturmak için oraya gittim. Bana “burası Ebû İshâk el-Fezârî’nin yeridir” buyurdu.”²² Abdullah b. Mübârek, “Ebû İshâk’tan daha fakih bir kimse görmedim” demiştir.²³ O, hadis rivâyetinde önemli bir âlimdir. Öyle ki hocaları da kendisinden rivâyette bulunmuştur. Bir gün hocası Evzâî bir hadis rivâyet etti ve şöyle dedi: “Bu hadisi bana sâdîku’l-masdûk (doğru olan ve doğrulanan) Ebû İshâk el-Fezârî tahdis etti.”²⁴ Ebû İshâk el-Fezârî’nin vefat haberi üzerine Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) onun hakkında şöyle demiştir: “Yeryüzünde ondan daha faziletli bir kimse yokken, Ebû İshâk el-Fezârî vefat etti.”²⁵

2.3. Tarsus Şehri - Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797)

Abdullah b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî, 118/736 yılında Merv’de doğmuştur. Babasının Türk, annesinin de Hârizmli bir Türk olduğu nakledilmiştir. Dolayısıyla Abdullah b. Mübârek anne ve baba tarafından Türk olan ilk büyük muhaddislerden biri olarak kabul edilmiştir. Künyesi Ebû Abdîrrahmân’dır. İlk hocası Merv’li âlim Rebi’ b. Enes el-Horasânî’dir (ö. 139-140/757). Ondan yaklaşık olarak kırk hadis rivâyet etmiştir. Rivâyette bulunduğu diğer hocaları ise şöyledir: Ebû İshâk el-Fezârî, Süleymân et-Teymî, Âsım el-Ahvâl, Humeyd et-Tavîl, Hişâm b. Urve, Saîd b. İyâs el-Cüreyrî, İsmâîl b. Hâlid, Süleymân el-A’mes, Büreyd b. Abdullah b. Ebû Bürde, Hâlid el-Hazzâ, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Abdullah b. Avn, Mûsâ b. Ukbe, Eclah el-Kindî, Hüseyin el-Muallim, Hanzala es-Sedûsî, Hayve b. Şüreyh el-Mısrî, Kehmes b. el-Hasen, Evzâî, Ebû Hanîfe, İbn Cüreyc, Ma’mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Şu’be, İbn Ebû Zi’b, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Mâlik b. Enes, Leys b. Sad, İbn Lehîa, Hüşeym b. Beşîr, İsmâîl b. Ayyâş, Süfyân b. Uyeyne, Bakıyye b. Velîd. Kendisinden de başta hocaları Ma’mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Ebû İshâk el-Fezârî olmak üzere çağdaşları

¹⁷ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 2/167-1169; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/539-540; Hasan Güleç, “Fezârî, Ebû İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/539; Ateş, “İlk Dört Asırda Adana ve Çevresinde Yaşayan Hadis Alimleri”, 9-10.

¹⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, (Mukaddime), 282; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/23; el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 2/169; 3/270; 9/103-104; 11/75; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/539-540; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 92.

¹⁹ Ebû’l-Hasen Ahmed b. Abdillâh el-İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, thk. Abdülâlim Abdülâzîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü’d-Dâr, 1405), 1/205.

²⁰ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 2/169; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/541.

²¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, (Mukaddime), 282.

²² ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/543.

²³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, (Mukaddime), 281.

²⁴ ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/541.

²⁵ ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/542.

Bakıyye b. Velîd, Abdullah b. Vehb ve Abdurrahman b. Mehdî, ayrıca Ebû Dâvûd, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Affân b. Müslim, Yahyâ b. Maîn, Hibbân b. Mûsâ, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Yahyâ b. Âdem, Ebû Üsâme, Ebû Seleme el-Minkârî, Müslim b. İbrahim, Abdân, Hasan b. er-Rebi‘ el-Bûrânî, Ahmed b. Meni‘, Ali b. Hucr, Hasan b. İsâ b. Mâsercis, Hüseyin b. el-Hasan el-Mervezî, Saîd b. Rahme el-Massîsî, Hasan b. Arafe, İbrahim b. Müceşşir, Ya‘kûb ed-Devrakî, Muhammed b. İsâ b. Necîh İbnü't-Tabba‘, Muhammed b. Abdurrahman b. Sehm el-Antâkî, Mahbûb b. Mûsâ el-Ferrâ el-Antâkî, Abdülmelik b. Habîb el-Massîsî, Mahmud b. Âdem el-Massîsî, Muhammed b. Uyeyne el-Fezârî es-Sağrî (el-Massîsî), Süneyd b. Dâvûd el-Massîsî, Lüveyn Muhammed b. Süleymân el-Massîsî, Muhammed b. Kudâme el-Misver el-Massîsî, Muhammed b. Âdem b. el-Massîsî, Abdülmelik b. Habîb el-Massîsî, el-Kâsım b. Sellâm el-Bağdâdî (Tarsus Kadısı), er-Rebi‘ b. Nâfi‘ et-Tarsûsî ve Said b. el-Muğîre el-Massîsî rivâyetinde bulunmuştur.²⁶ Abdullah b. Mübârek, Horasan bölgesinde hadisleri ilk tedvin eden kişidir.²⁷ Zehebî onun hadislerinin icmâ ile hüccet olduğunu ifade etmiştir.²⁸ Abdullah b. Mübârek için, İbn Sa‘d, “Irak, Hicâz, Şam, Mısır ve Yemen’e giderek birçok rivâyeti bizzat duyarak almıştır, sika, me’mûn, imam, hüccet ve çok hadis rivâyet etmiştir”, Yahyâ b. Maîn, “keyyis, sebt, sika, âlim, sahîhü'l-hadîs, kitabında rivâyet ettiği yirmi-yirmi bir bin civarında hadisi bulunmaktadır”, Ali b. Medînî (ö. 234/848-49), “sika”, Ebû Hâtım, “sika, imam”, İclî, “hadiste sika, sebt, sâlih bir kimse, ilimleri kendisinde toplamıştır”, Zehebî, “imam, şeyhülislâm, zamanının âlimi ve muttakilerinin emiri, hâfız ve gazi”, İbn Hacer “sika, sebt, fakih, âlim, cömert, mücâhid, hayırlı özellikler kendisinde toplanmıştır” değerlendirmesinde bulunmuştur. İbn Hibbân da onu *es-Sikât* isimli eserinde zikretmiştir.²⁹ Ahmed b. Hanbel İbnü'l-Mübârek'in döneminin en çok ilim talep eden âlimi olduğunu ve bu amaçla Yemen, Mısır, Şam, Basra ve Kûfe'ye ilmi seyahatler yaptığını ifade etmiştir.³⁰ Kendisi de bu sayede dört bin hocadan hadis aldığını ve bu hocalarından da bin tanesinden rivâyetinde bulunduğunu söylemiştir.³¹ Muhammed b. Abdülvehhâb el-Ferra şöyle demiştir: “Horasan, şu üç kişinin bir benzerini ortaya çıkarmadı: İbnü'l-Mübârek, Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820) ve Yahyâ b. Yahyâ el-Minkârî (ö. 226/840).”³² Yahyâ b. Âdem ise şöyle söylemiştir: “Meselelerin inceliklerini öğrenmek istediğim zaman Abdullah b. Mübârek'in kitaplarında bulamazsam, artık ondan ümidimi keserim (aramaktan vazgeçerim).”³³ Ebû Üsâme de onun muhaddisler içindeki durumunu, insanlar içindeki emîrû'l-mü'minînin konumuna benzetmektedir.³⁴ En önemli hadis kaynakları olan *Kütüb-i sitte*'nin müelliflerini onun rivâyetlerini hiç tereddüt etmeden eserlerine almışlardır.³⁵ Hadis, fıkıh, tasavvuf başta olmak üzere İslâmî ilimlerin neredeyse her alanında söz sahibi bir âlim olan İbnü'l-Mübârek, alanında ilk olma özelliği taşıyan eserler kaleme almasıyla da ön plana çıkmış bir şahsiyettir. Onun eserlerinden bazıları şu şekildedir: *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik*, *Kitâbü'l-Cihâd*, *el-Müsned*, *Kitâbü'l-Bir ve's-sıla*, *es-Sünen fi'l-fikh*, *Kitâbü't-Tefsîr*, *Kitâbü't-Târîh*, *el-Erba'ün*, *Kitâbü'l-*

²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/310; 10/152-153; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/103-104; 11/75; 12/161; 16/5-10; 18/300; 23/354-356; 24/391-392; 25/294; 26/258-259; 264-265; 27/265-266; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/378-380.

²⁷ el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd Râmürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1404), 612.

²⁸ ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/380.

²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü Sâdr, 1968), 7/372; el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/54; İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/180-181; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/7-8; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/164; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/378-379, 391; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 320.

³⁰ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/180.

³¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Tezkiratü'l-huffâz*, thk. Zekeriyya Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419), 1/203.

³² ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/383.

³³ ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/383.

³⁴ ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/384.

³⁵ Raşit Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/123.

İsti'zân ve Kitâbü'l-Menâsik. Aynı zamanda döneminin önde gelen şairlerinden biri olan Abdullah b. Mübârek'in şiirleri Mustafa Mücâhid Behcet tarafından derlenmiş ve yayımlanmıştır.³⁶ O, düzeli olarak, ömrünün bir yılını ilim, bir yılını hac, bir yılını cihad ve bir yılını da ailesinin ve ilim ehlinin geçimini sağlamak için ticaretle geçiren fedakâr bir İslâm âlimidir. Bu sebepten dolayı Bizans'la olan mücadelelerde ön safta yer almak için Tarsus'u sıklıkla ziyaret etmiştir. Bizans'la yapılan bir savaş dönüşü, 181/797 yılında Musul'a bağlı Hît kasabasında vefat etmiştir.³⁷

3. Sugûr ve Avâsım Bölgesi'nde İslâm'ın Yayılması Noktasında Muhaddislerin Faaliyetleri

Adana, Misis ve Tarsus'un içerisinde yer aldığı bölgenin müslümanlar tarafından fethedilmesiyle birlikte birçok âlim gerek Bizans'a yönelik yapılan seferlerde cihad etmek, gerek sınır bölgesinde murâbit olarak görev yapmak, gerekse ilmi faaliyette bulunmak amacıyla buralara gelmiştir. Bu âlimlerden bazıları buraya yerleşerek, bazıları da sıklıkla ziyaret ederek, burada yaşayan insanların İslâmiyet'le tanışmasına, İslâm dininin bu coğrafyada hızlıca yayılmasına ve bu topraklarda birçok âlimin yetişmesine hizmet etmişlerdir. Örneğin İbnü't-Tabbâ' Bağdat'ta doğmuş, bir müddet Şam'da kalmış ve kendisi gibi muhaddis olan kardeşleri İshak ve Yûsuf ile birlikte murâbit olarak görevlendirildiği Adana'ya gelmiş ve ömrünün sonuna kadar Adana'da kalarak hem resmi görevini icra etmiş hem de hadis öğretim faaliyetiyle meşgul olmuştur. Bundan dolayı da Adana'ya nisbetle el-Ezenî nisbesiyle tanınmıştır. Kendisinden rivâyette bulunan öğrencilerinin bazılarının nisbesinin el-Ezenî, es-Sağrî, el-Massîsî, et-Tarsûsî ve el-Antakî olması da bu bölgede birçok âlimin yetişmesine katkıda bulunduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Yaklaşık olarak kırk bin hadisi fikhî bablarına göre ezbere bildiği kaydedilen ve temel hadis kaynaklarında rivâyetleri nakledilen İbnü't-Tabbâ'nın ilim meclisinin Adana'da bulunmasından dolayı birçok muhaddis ona uğramış ve ondan rivâyette bulunmuştur. Ebû Hâtim ve Ebû Dâvûd onun önde gelen öğrencileri arasındadır. Ebû Dâvûd'un hocasından naklettiği altmış beş hadis ile en çok hadis rivâyet eden kişi olduğu kaydedilmiştir.³⁸

Çalışma konusu olan bir diğer âlim de Ebû İshâk el-Fezârî'dir. O da Kûfe'de doğmuş, Şam ve Bağdat'ta kaldıktan sonra murâbit olarak görev yaptığı Misis'e gelmiştir. Ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği ve vefat ettiği Misis'te murâbit olarak görev yapmış olmakla birlikte Ebû İshâk el-Fezârî, bu bölgede yaşayan insanların sünneti öğrenmelerini ve İslâmî kültürle yoğurulmalarını sağlamak için büyük gayret sarfetmiştir.³⁹ İclî de bu noktaya dikkat çekerek, onun Sugûr bölgesinde yaşayan insanlara sünneti öğrettiğini, onlara doğru yolu göstererek aynı zamanda onları eğittiğini ifade etmiştir.⁴⁰ Onun öğrencileri arasında da es-Sağrî, el-Massîsî, et-Tarsûsî ve el-Antakî nisbesiyle anılan âlimlerin bulunması bu civarda birçok âlimin yetişmesine katkıda bulunduğunu göstermektedir.

O dönemin önemli merkezlerinden birisi de Tarsus'tur. Tarsus'a gelen ilk muhaddislerden birisinin Abdullah b. Mübârek olduğu nakledilmiştir. O, Merv'de doğmuş, yapmış olduğu ilim yolculuklarıyla birçok yeri ziyaret etmiş ve böylelikle rivâyet ettiği hadislerin büyük bir bölümünü sema yoluyla almıştır. Abdullah b. Mübârek'in Tarsus'a geliş amacı öncelikli olarak Allah yolunda cihad etmek içindir. Bundan dolayı da buraya çok sık uğramıştır. Bizans'la yapılan sefere katıldıktan sonra da dönüş yolunda vefat etmiştir. O, her ne

³⁶ Küçük, "Abdullah b. Mübârek", 1/122-124.

³⁷ Küçük, "Abdullah b. Mübârek", 1/123; Ateş, "İlk Dört Asırda Adana ve Çevresinde Yaşayan Hadis Alimleri", 45-46.

³⁸ Tuzcu, "Adanalı Muhammed b. İshâk b. Necîh et-Tabbâ' ve Hadis İlmindeki Yeri", 3, 7-10, 14.

³⁹ Güleç, "Fezârî, Ebû İshak", 12/539; Recep Tuzcu, "Klasik Hadis Kitaplarında Rivâyetleri Bulunan Antakyalı Hadis Alimleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/25 (2011), 11.

⁴⁰ el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/205.

kadar bu topraklara cihad etmek için gelse de burada bulunduğu süre içerisinde hadis öğretim faaliyetinde de bulunmuştur. Rivâyetleri *Kütüb-i sitte* başta olmak üzere temel hadis kaynaklarında yer alan İbnü'l-Mübârek'in, *Kitâbü'l-Cihâd* ismiyle kaleme aldığı, cihadın İslâm'daki önemi, fazileti ile ilgili rivâyetleri ihtiva eden ve alanda yazılan ilk eser olan kitabını buralı olan âlimlerden Saîd b. Rahme b. Nu'aym el-Massîsî vasıtasıyla burada rivâyet etmiş olması da kayda değerdir.⁴¹ Muhammed b. Abdurrahman b. Sehm el-Antâkî'den (ö. 243/857) naklen, hocası Abdullah b. Mübârek'in Misis'te on yedi bin hadis rivâyet ettiği kaydedilmiştir.⁴² Misis'te bulunan Sâbit b. Nasr Kalesi'nde o dönemin tanınmış âlimlerinden İbrahim b. Edhem (ö. 161/778), Yusuf b. Esbât (ö.195/810), Ali b. el-Bekkâr (ö. 207/822) ve Ebû Muâviye el-Esved'in ondan rivâyette bulunduğu ifade edilmiştir.⁴³ O, aynı zamanda ahlaki yönü ön plana çıkan ve bu konuda eser (*Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik*) telif eden de bir âlimdir. Onun bu yönüyle de öncelikli olarak Tarsus halkının ve neticesinde de Anadolu'nun İslâm ahlakıyla ahlaklanmasında etkin rol oynadığı ifade edilmiştir.⁴⁴ Şairlik vasfıyla da dikkat çeken Abdullah b. Mübârek'in Tarsus ve cihadın fazileti ve önemi ile ilgili de birçok şiiri bulunmaktadır.⁴⁵ Onun da öğrencileri arasında el-Ezenî, es-Sağrî, el-Massîsî ve et-Tarsûsî nisbesiyle anılan âlimlerin bulunuyor olması, bu bölge de âlimlerin yetişmesine olan katkısı göstermektedir.

Abdullah b. Mübârek'in yanında Tarsus'a gelerek bir müddet burada kalan, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Ebû Hâtim er-Râzî, Nesâî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) gibi önemli muhaddislerin yanında Ebû Ümeyye et-Tarsûsî (ö. 273/886), Ebû Abdillâh et-Tarsûsî (ö. 217/832), Ebû Tevbe Rebi' b. Nâfi' et-Tarsûsî (ö. 241/855), Süneyd b. Dâvûd et-Tarsûsî (ö. 226/840) gibi burada yetişen muhaddislerin de aralarında bulunduğu yaklaşık yüz elli hadis âlimi ve râvîsinin Tarsus'ta hadis rivâyet ettiği ve bu âlimlerin de irtibatlı olduğu hocaları ve öğrencileri dikkate alındığında onların sayılarının da bini aştığı kaydedilmiştir.⁴⁶ Burada bulunan muhaddislerin bölge halkını İslâm ahlakıyla bilinçlendirme adına özellikle Hz. Peygamber'in (sas) hadisleri arasında ahlaki motif içerenleri sıklıkla rivâyet ettikleri ifade edilmiştir.⁴⁷

Tarsus'ta hadis faaliyeti ile ilgili olarak, *Kütüb-i sitte* içerisinde yer alan *Sünen* müellifi Ebû Dâvûd da üzerinde durulması gereken önde gelen âlimlerden birisidir. O, Tarsus'ta müsned (senedleriyle birlikte) bir hadis eseri yazabilmek için yirmi sene kaldığını bizzat kendisi ifade etmiştir. Bu konu ile ilgili rivâyette Muhammed b. Sâlih el-Hâşimî şöyle demiştir: “Ebu Dâvûd bize şöyle dedi: “Bir müsned yazabilmek için, Tarsus'ta yirmi yıl ikamet ettim ve dört bin hadis yazdım. Sonra baktım ki Allah'ın kendisini muvaffak kıldığı kimse için bu dört bin hadis, şu dört hadis etrafında dönmektedir. Birincisi, “helal bellidir, haram da bellidir.” İkincisi, “ameller niyetlere göredir.” Üçüncüsü, “şüphesiz Allah temizdir. Sadece temiz olanı kabul eder.” Dördüncüsü, “kişinin kendisini ilgilendirmeyen şeyleri terketmesi iyi bir müslüman olduğunun göstergesidir.”⁴⁸ Ayrıca Ebû Dâvûd *Sünen* ve *Merâsil* isimli eserlerinde çok sayıda

⁴¹ Muhammed Yılmaz, “Tarsus'a Gelen İlk Türk Hadis Alimi Abdullah b. el-Mübârek”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2011), 15.

⁴² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'l-Cihâd*, çev. Muhammed Adil Teymur (İstanbul: Otağ Yayınevi, 1980), 10.

⁴³ Yılmaz, “Tarsus'a Gelen İlk Türk Hadis Alimi Abdullah b. el-Mübârek”, 14.

⁴⁴ Abdulkadir Evgin, *İlk Dönem Tarsuslu Hadis Âlimleri* (Tarsus: Tarsus Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 235.

⁴⁵ Yılmaz, “Tarsus'a Gelen İlk Türk Hadis Alimi Abdullah b. el-Mübârek”, 12-13.

⁴⁶ Evgin, *İlk Dönem Tarsuslu Hadis Âlimleri*, 180, 234-235.

⁴⁷ Evgin, *İlk Dönem Tarsuslu Hadis Âlimleri*, 235.

⁴⁸ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luğât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/226; Evgin, *İlk Dönem Tarsuslu Hadis Âlimleri*, 152.

rivâyetine yer verdiği hocası Ebû Tevbe Rebi‘ b. Nâfi‘ et-Tarsûsî’den nakilde bulunmak için sıklıkla Tarsus’a geldiği de kaydedilmiştir.⁴⁹

Ali Osman Ateş, yapmış olduğu çalışmalar neticesinde tespit edebildiği kadarıyla hicretin il dördt asrında Adana, Misis ve Tarsus’ta bulunup da rivâyetleri *Kütüb-i sitte*’de yer alan âlim sayısının kırk üç olduğunu, bunlardan ikisinin Adana’da, yirmi sekizinin Misis’te ve on üçünün de Tarsus’ta ikamet ettiğini ifade etmiştir. *Kütüb-i sitte*’de rivâyetleri yer almayan diğer hadis âlimlerinin de onunun Adana’da, yirmi sekizinin Misis’te ve on altısının da Tarsus’ta bulunduğunu kaydetmiştir. Bunun da Hadis Tarihi açısından bölgenin önemini ortaya koyduğunu belirtmiştir.⁵⁰

Sonuç

Hiz. Ömer zamanında gerçekleşen fetihlerle birlikte İslâm devletinin sınırları Toros dağlarına kadar uzanmış ve bu dağ Bizans ile İslâm devleti arasında bir sınır oluşturmuştur. Adana, Misis ve Tarsus’un da içerisinde yer aldığı bu bölgelere ise Sugûr ve Avâsım denilmiştir. Emevîler ve Abbâsîler zamanında Bizans’a düzenlenecek seferlerde burası bir üs ve toplanma merkezi olarak kullanılmıştır. Bundan dolayı bu topraklar imar edilerek, buralara kaleler inşa edilmiş, askeri birlikler ve müslümanlar yerleştirilmiştir. Dönemin önde gelen hadis âlimleri, Allah yolunda cihad edebilmek, sınır boylarında nöbet tutabilmek ve bu coğrafya insanına İslâm dinini tebliğ edebilmek için bu topraklara gelmiştir. Bazıları bir müddet kalıp, geri dönerken, bazıları ise buralara yerleşerek ömrünü bu şehirlerde geçirmiştir. Cihad edebilmek ve nöbet tutmak için gelen âlimler de bu vazifeleri yanında hadis öğrenim ve öğretim faaliyetinden geri durmamışlardır. Adana’da İbnü’t-Tabbâ‘, Misis’te Ebû İshâk el-Fezârî murâbit olarak, Tarsus’ta Abdullah b. Mübârek ise cihad etmek için gelmiş olmalarına rağmen, yapmış oldukları ilmî faaliyetlerle ve yetiştirmiş oldukları âlimlerle ön plana çıkmışlardır. Adana, Misis ve Tarsus’un birbirine çok yakın şehirler olması dolayısıyla üç âliminde öğrencileri arasında el-Ezenî, el-Massîsî, et-Tarsûsî, es-Sağrî, el-Antâkî nisbesine sahip âlimleri görmek mümkündür. Bu husus, onların bu bölgeye etkileri ve bırakmış oldukları izleri göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Sonuç olarak denilebilir ki Sugûr ve Avâsım bölgesine gelen muhaddisler, İslâm dininin bu topraklarda yayılması, yaşanması, öğretilmesi ve gelecek nesillere aktarılması noktasında göstermiş oldukları gayretle, önemli rol oynamışlardır.

Kaynakça

- Abdullah b. Mübârek. *Kitâbü’l-Cihâd*. çev. Muhammed Adil Teymur. İstanbul: Otağ Yayınevi, 1980.
- Ateş, Ali Osman. “İlk Dört Asırda Adana ve Çevresinde Yaşayan Hadis Alimleri”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2002), 1-48.
- Avcı, Casim. “Sugûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/473-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Avfi, Muavviz b. Bilâl. *Ebû Dâvûd es-Sicistânî ve Eseruhû fî İlmi’l-Hadîs*. Cidde: Melik Abdülazîz Üniversitesi - Şeriat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1400.

⁴⁹ Muavviz b. Bilâl el-Avfi, *Ebû Dâvûd es-Sicistânî ve Eseruhû fî İlmi’l-Hadîs* (Cidde: Melik Abdülazîz Üniversitesi - Şeriat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1400), 88; Evgin, *İlk Dönem Tarsuslu Hadis Âlimleri*, 152. Mehmet Dinçoğlu, “Tarsus’ta Yaşayan Büyük Hadis Âlimi Ebû Davud”, *Türk-İslam Kültür ve Medeniyetinde Tarsus 28-30 2010 -Bildiri ve Müzakereler-*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), s. 190-215.

⁵⁰ Ateş, “İlk Dört Asırda Adana ve Çevresinde Yaşayan Hadis Alimleri”, 47.

- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-. *Fütûhu'l-Büldan/Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bilgili, Ali Sinan. "Tarsus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/111-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dârü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Darkot, Besim. "Adana". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 1/127-129. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.
- Darkot, Besim. "Tarsus". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 12 (1)/18-24. MEB Yayınları, 1979.
- Demirkent, Işın. "Misis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/178-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Dinçoğlu, Mehmet. "Tarsus'ta Yaşayan Büyük Hadis Âlimi Ebû Davud", *Türk-İslam Kültür ve Medeniyetinde Tarsus 28-30 2010 -Bildiri ve Müzakereler-*, 190-215. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Erdem, Sargon. "Adana". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Evgin, Abdulkadir. *İlk Dönem Tarsuslu Hadis Âlimleri*. Tarsus: Tarsus Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Evliyâ Çelebi. *Seyahatnâme*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Güleç, Hasan. "Fezârî, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/539. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Adana (İslâmî Devir)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/349-353. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *Târîhu Bağdâd*. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Honigmann, Ernst. "Misis". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 8/364-373. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Honigmann, Ernst. "Sugûr". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 11/2. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1271.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Halep: Dârü'r-Reşîd, 1486.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân. *es-Sikât*. thk. Şerafeddin Ahmed. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1395.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdr, 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdr, 1968.
- İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh. *Ma'rifetü's-sikât*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Leiden, 1927.

- Küçük, Raşit. “Abdullah b. Mübârek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luğât*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Râmhürmüzî, el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1404.
- Streck. “Avâsım”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 2/19-20. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Tuzcu, Recep. “Adanalı Muhammed b. İsâ b. Necîh et-Tabbâ' (ö. 224/839) ve Hadis İlmindeki Yeri”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 24/1 (2013), 1-16.
- Tuzcu, Recep. “Klasik Hadis Kitaplarında Rivayetleri Bulunan Antakyalı Hadis Alimleri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/25 (2011), 7-42.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-Buldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdr, 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Avâsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/111-112. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yılmaz, Muhammet. “Tarsus'a Gelen İlk Türk Hadis Alimi Abdullah b. el-Mübârek”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2011), 1-19.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâut ve heyeti. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tezkiratü'l-huffâz*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.

MEYBUDÎ'NİN TEFSİRİNDE MÜRŞİD-İ KÂMİLİN VASIFLARI

Abdolvahap YILDIZ*

Öz

Reşidu'd-dîn Ebu'l-Fadl el-Meybudî, XII. asrda İran'ın Fars bölgesinde Yezd şehrinin Meybud nahiyesinde yaşamış ve o dönemde bilinen ünlü bir müfessir, muhaddis ve mutasavvıftır. On ciltlik *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr* adlı Farsça Sünnî tasavvufî tefsirin müellifi el-Meybudî (ö. 520/1126)'ye göre, mürşid-i kâmil, husussan Kur'ân ve Sünnete bağlılık hususunda tam tavizsiz, âlim, fazıl, bidatlere karşı mücadele eden, Hak dostu ve önder bir şahsiyete sahip olmalıdır. Meybudî, bilhassa tasavvufî kültür açısından önemli olan tefsirinde birçok konuyu ele aldığı gibi mürşid-i kâmil konusuna da genişçe yer verir ve mürşid kelimesi yerine zaman zaman şeyh ve pîr velî, ârif kelimelerini de zikreder. Müfessirimiz, tefsirinde mürşid-i kâmil konusunu, âyet-i kerîme ve hadis-i şeriflerle, kendi döneminde ve kendisinden önce yaşamış sûfilerin, ediplerin, meşhur şahsiyetlerin söz menkıbe ve şiirleri ile izah etmeye çalışır. Özellikle meşhur mutasavvıf, şair, âlim Hâce Abdullah Ensârî Herevî'nin (ö. 481/1089) ve şair ve mutasavvıf Hakîm Senâî-yi Gaznevî'nin (ö. 525/1131 ?) tasavvufî şiirlerini ve sözlerini her fırsatta yeri geldikçe tefsirinde insan-ı kâmil konusunda istişhad ettiği görülmektedir. Ayrıca Meybudî, insan-ı kâmil konusunu işlerken yer, yer açıklamaya yardımcı olacak tasavvufî menkıbelere de yer verir. Meybudî'nin tefsirinde özetle mürşid-i kâmilin vasıfları şöyle izah edilmektedir: Âlim ilmi öğretmekte ve mürşid mürîdi terbiye etme konusunda dünya malına tamah etmemelidir. Zira dünya malına tamah etmek, ilmin aynasını karartır, insanın kıymetini noksanlaştırır. Mürşidin heybetini, mürîdin kalbinden siler ve ilmin kıymetini alçaltır. Mürşid, salih amellerle vaktini geçirmeli ve daima zikir ile meşgul olmalı tasavvuf menzillerini iyi tanımalı ve nefis-i mekkârenin tuzaklarını iyi bilmelidir. Kısacası mürşid-i kâmil ilim ve seyr u sülûkunu tamamlayıp tasavvuf alanında yeterli bilgi ve tecrübeye sahip sırat-ı müstakim üzere ilmiyle amel, irşada ehliyetli ya da icazetli olmalıdır.

Bu makalde kısaca Meybudî'nin hayatı ve tefsiri hakkında bilgi verildikten sonra Meybudî'nin tefsirinde önemle yer verdiği mürşid-i kâmil anlayışına yer verilecektir. Ona göre mürşid-i kâmilin sadece tasavvuf alanında uzmanlaşması yeterli olmayıp ilim ve tasavvufu mezceden iki yönlü bir kişiliğe sahip olmalıdır. Mürşid-i kâmil, Kur'ân ve Sünnete bağlılık hususunda tavizsiz, bidat ve ifrat ve tefrite karşı mücadele eden, bir kişiliğe sahip olmalıdır. Tefsirde irşâd, mürşid, pîr, velî ve şeyh ârif ile ilgili izahlar tespit edilecek ve bu sözler, izahlar ve beyitler, Türkçe manzum çevirileri ile birlikte yorumlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Mürşid, Pîr, Meybudî, Keşfü'l-Esrâr, Sufî

Giriş

İslâm'da ilk gelişen akımlardan biri de tasavvuf cereyanıdır. Tasavvufun ana kaynağının Kur'ân-ı kerîm ve Sünnet-i seniyye olduğu konusunda şüphe yoktur. Kitap ve Sünnet konusuna çok önem veren Raşidu'd-dîn Ebu'l-Fadl el-Meybudî hicri beşinci asrın sonlarında altıncı asrın başlarında İran'ın Fars bölgesinde yaşamış ve o dönemde üne kavuşmuş ünlü bir müfessir, muhaddis ve mutasavvıftır. Meybudî, asıl şöhretini sağlayan müfessirliği yanında bir de

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Ana bilim Dalı Öğretim Üyesi. (avahap@harran.edu.tr), <https://orcid.org/0000-0002-9642-833X>

tasavvufî şahsiyetidir. Maalesef, hayatı hakkında fazla bir bilgiye rastlanılmamıştır.⁹⁴³ Yalnız müellif, tefsirini 520/1126 senesinde yazmaya başladığını *Keşfu'l-Esrâr*'da kaydetmektedir.⁹⁴⁴ Doğum tarihi, nerede vefat ettiği ve şu anda nerede medfûn olduğu bilinmemektedir. Meybudî'nin günümüze kadar ulaşmış olan, on ciltlik mükemmel Farsça tefsiri ve *Fusûl* adlı risalesi şahsiyeti hakkında müracaat edilecek en önemli kaynaktır. Bu tefsir ve risâle sayesinde, Meybudî'nin şahsiyeti hakkında sağlıklı bilgi elde edilebilir. Meybudî'nin çok yönlü bir âlim olduğu tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, gramer, maanî, şiir ve tarihî bilgiye vakıf olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır

Meybudî'nin *Keşfu'l-Esrâr* ve *'Uddetu'l-Ebrâr* adlı tefsiri ve *Fusûl* adlı risalesi ve *Erba'in Hadis* adlı eserleri günümüze kadar ulaşmıştır. Meybudî'nin, *Keşfu'l-Esrâr* ve *Uddetu'l-Ebrâr* adlı tefsiri bilhassa tasavvufî kültür açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu eser en eski Farsça irfanî bir tefsir olmakla beraber hicri altıncı asır Farsçası açısından da önemli bir değere sahiptir.⁹⁴⁵ Meybudî'nin *Keşfu'l-Esrâr* ve *Uddetu'l-Ebrâr*'ın, Hâce Abdullah Ensârî Herevî'nin eserini temel aldığı söylemesi, tefsirin sehven bazı kaynaklarda Herevî'ye mal edilmesine sebep olmuş ve Bundan dolayı Meybudî neredeyse unutulmuştur. Müellifin tanınmamasındaki ikinci sebep ise sünnî düşünceye sahip olmasıdır. Zîrâ İran miladi XIV. asırdan itibaren Şîî hakimiyetine girmiş ve böylece sünnî tesir kırılmıştır.⁹⁴⁶ Dolayısıyla bu ve buna benzer sünnî düşüncede kaleme alınan eserlere ilgi azalmıştır.

Meybudî'nin Tefsirinde Mürşid-i Kâmilin Vasıfları:

Tasavvuf istilâhında mürşid, şeyh, pîr-i tarikat, velî, yol gösteren ârif, insanları halktan Hakk'a ulaştırmada bir rehberdir. Okulda hoca ne ise, dergahta mürşid de odur. Hoca akıl ile meşgul iken, şeyh kalp, ruh ile meşguldür. Bedenin zahîrî hastalıklar için nasıl bir doktora ihtiyacı varsa, bâtinî hayatın hastalıklarını, nefsin noksanlarını teşhis ve tedavi etmek için de bir mürşide ihtiyaç vardır. Yalnız şunu da kaydetmek gerekir ki, mürşid, sadece ilâhî hidayete bir vesiledir. Bu sebepten kendisine, vesilelikten fazla makam verilmemek gerekir.⁹⁴⁷

Meybudî, bilhassa tasavvufî kültür açısından önemli olan tefsirinde İslâmî ilimlerle ilgili birçok konuyu ele aldığı gibi, mürşid-i kâmil konusuna da genişçe yer vermektedir. Tefsirinde mürşid kelimesi yerine zaman zaman bilhassa tasavvufta sık kullanılan velî, şeyh, ârif, pîr, ebrâr, evtâd gibi kelimeleri de zikreder. Müfessirimiz, tefsirinde mürşid-i kâmil konusunu âyet-i kerîme ve hadis-i şeriflerle ve kendi döneminde ve kendisinden önce yaşamış sûfilerin, ediplerin meşhur şahsiyetlerin söz menkıbe ve şiirleri ile izah etmeye çalışır. Özellikle meşhur mutasavvıf, şair, âlim Hâce Abdullah Ensârî Herevî'nin (ö. 481/1089) ve şair ve mutasavvıf Hakîm Senâî-yi Gaznevî'nin (ö. 525/1131 ?) tasavvufî şiirlerini ve sözlerini her fırsatta yeri geldikçe tefsirinde insan-ı kâmil konusunda istişhad ettiği görülmektedir. Meybudî, "Ey iman edenler, Allah'a itaat edin, Resûle ve ulu'l-emre itaat edin." (Nisa. 4/59) âyet-i kerîmenin tefsîrinde, ilim dilinde *ulu'l-emr*, dünya sultanları, ma'rifet dilinde ise din sultanlarıdır. Din sultanları tarikat pîrleridir. Her asrın bir pîri olur ve ona *gavs* denilir.⁹⁴⁸

⁹⁴³. Zebihullah Safâ, *Gencine-i Suhân-ı Parisî Nivisân-ı Büzürg ve Müntehab-ı Asâr-ı Anân*, Tahran, 1984, II, 119.

⁹⁴⁴. Meybudî, Ebu'l-Fazl Reşîdu'd-dîn, *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*, c. I-X, 3.bs., Neşr: Ali Asgar Hikmet Emir Kebîr Matbaası, Tahran, 1361, I, 195, III, 139, V, 636, IX, 14.

⁹⁴⁵. Bahaüddin Hürremşâhî, *Kur'ân Şihaht Mebahisi der Ferheng-i Aferini Kur'ân*, Tahran, s. 289; Zebihullah, Safa, a.g.e., II, 257.

⁹⁴⁶. Zebihullah Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, Tahran, 1351, III, 143.

⁹⁴⁷. Şeyh – Mürşid konusunda geniş bilgi için bkz.; Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tusî, *el-Luma' fi't-Tasavvuf*, nşr: R. N. Nicholson, Matbaa-i Berîl, Leiden, 1914, s. 204; Abdulkadir Ahmed Atâ, *et-Tasavvufu'l-İslâmî*, Beyrut, 1407, s. 250; Mevlânâ Hüseyin, *Fütüvvetnâme-i Sultanî*, İran, 1350, s. 76; Aynî, M. Ali, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1341, s. 218; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ma'rifet Yayınları, İstanbul, 1984 s. 114-; Mahir İz, *Tasavvuf*, Garanti Matbaası, İstanbul, 1969, s. 100; Abdulbarî Nedvî, *Tasavvuf v eHayat*, çev: Mustafa Ateş, İrfan, Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 266.

⁹⁴⁸. Meybudî, a.g.e., II, 561.

Meybudî'ye göre, mürişid-i kâmil, şu vasıflara sahip olmalıdır:

1. Mürişid kâfi miktarda ilim sahibi olmalıdır. Meybudî'nin özellikle fikrî yapısında, en etkili şahıs, şeyhi sayılan Herevî gibi manevî yoldan yürümekten ve doğru yoldan sapmamanın ancak ilimle mümkün olabileceğini kabul eder. "İlim başa tac, cehâlet ise boyuna tasmadır." diyen Herevî bu konuyu şu şiirle güzel bir şekilde dile getirmiştir:

*Bir cahil her ne kadar renk değiştirse
Sûf giyse, şive ve üslubunu değiştirse
Zahirî yönden mamurdur; fakat
Batını viran ve gönlü taşlaşmıştır
Öküz gibi uyuyup yemeyi kendine âdet edinmiştir
Topal eşek gibi ibadetten geri kalmıştır.
Er kişiye gece gündüz riyazet yapmak gerek
Kemikleri ve derisi, davul derisi gibi oluncaya kadar.*⁹⁴⁹

2. Mürişid, ehl-i sünnet itikadı üzere olmalıdır. *Keşfü'l-Esrâr'da* ifade edildiğine göre, zeminin süsü ve zineti Allah Teâlâ'nın velileridir. Âlem onlarla süslenmiş ve nakşedilmiştir. Onların kalpleri ise ma'rifet nurları ile aydınlanmış, önlerine tarikat ve sünnet caddesi konulmuş, dinin en tanınmış meşhûr kişileridirler ve zeminin de sütunlarıdır. Herevî, konuyla ilgili şu mânidar sözleri sarfeder: "İlâhî senin dostlarının seninle olan zamanları ne güzel, seni anmak için söyledikleri sözleri ne güzeldir. Senin sırrında onların hayatları ne büyük bir şeydir" der.⁹⁵⁰

3. Velî, gerçekten çok büyük ve mânevî makam sahibi olduğu halde, diğer insanlardan biriymiş gibi görülebilmelidir. Allah Teâlâ'nın velileri, kendi cüz'î iradelerini âdeta terk etmiş, kendilerini Allah'a teslim etmiş kullardır. Hadîs-i kudsîde konu ile ilgili şöyle denilmektedir: "*Kulum, bana, nafîle ibadetleriyle devamlı yaklaşır, nihayet onu severim. Ben bir kulumu sevince onun gözü, kulağı, eli ve ayağı olurum. O, benimle görür, benimle işitir, benimle tutar, benimle yürür.*"⁹⁵¹

4. Mürişid kimsenin malında ve mülkünde, sahip olduğu nimetlerde, gözü olmamalı. Cömert ve isâr sahibi olmalıdır. Kendisinin muhtaç olduğu şeyi başkasına verebilmelidir. Meybudî, "*Hahamlardan ve rahiplerden birçoğu, insanların mallarını yerler.*" (Tevbe, 9/34) âyet-i kerîmenin tefsîrinde, "Sakın âlim ilmi öğretmekte ve mürişid mürîdî terbiye etmekte dünya malına tamah etmesin. dünya malına tamah etmek, ilmin aynasını karartır, insanın kıymetini noksanlaştırır. Mürişidin heybetini, mürîdin kalbinden siler. İlmin kıymetini alçaltır."⁹⁵² Allah'a teslim olmuş kalbi Kur'ân-ı Kerîm *mübîn* diye de anmaktadır. Zira o da yönelen bağlanan anlamını taşır. *Mübîn kalp*, Allah'tan feyz alan ve yaradan için ürperen bir kalptir. "*Gaybda Rahmânâ saygı gösteren ve kalb-i Münîb (Hakka dönük bir kalp) getiren herkesin (mükafatı budur)*" (Kaf, 50/33) âyet-i kerîmesi de *münîb* kalbe işaret etmektedir. Cenâb-ı Hak'tan korkan ve kendi günahlarının farkında olan, kendi Mevlâsına yönelen kalp *münîb* makamındadır. Meybudî'nin deyişiyle, *kalb-i münîb* dertlerin kaynağıdır. Mevlâdan

⁹⁴⁹. Herevî, Hâce Abdullah Ensârî, *Resâil*, Tahran, 1368, s. 76-77.

⁹⁵⁰. Meybudî, a.g.e., V, 653.

⁹⁵¹. Buhârî, *Rikak*, 38; İbn Mace, *Fiten*, 16.

⁹⁵². Meybudî, a.g.e., IV, 132.

başka hiç bir şey kabul etmez ve hiç bir hil'at ile yetinmez. Dertli tarikat velilerinin kalbi bu makamdadır. Dünyanın zîneti, malı mülkü onların umurunda olmaz.⁹⁵³

5. Mürşid, kiletü'l-keâm sahibidirler az konuşurlar. zira Beyhude konuşmasınlar diye dili edep ile bağlanılmıştır.

6. Mürşid harama nazar etmez. Çünkü Uygun olmayan şeylere bakmasın diye, gözleri mana aleminde bağlanılmıştır.

7. Mürşid kiletü'l-teâm sahibidirler. Az yerler ve helâlden başka bir şey de yemezler. Mürîdlerine de çok yemek yemeleri için müsamaha etmezler.

8. Mürşid, Salih amellerle vaktini muhafaza etmeli ve daima zikir ile meşgul olmalıdır. Uzuvarı kulluk ipi ile bağlanılmış ki kulluk kemerinden başka bir kemer bellerine takmasınlar.⁹⁵⁴ Mürşid, ilâhî emirlere mürîdi cezbederek, nehiyleri de ondan def ederek terbiye etmelidir.

9. Mürşid-ı kâmil ilim ve seyr-i sülûkunu tamamlayıp tasavvuf alanında yeterli bilgi ve tecrübeye sahip sırat-ı müstakim üzere ilmiyle amel, irşada ehliyetli ya da icazetli olmalıdır. *Mürşid* tasavvuf menzillerini iyi tanımalı ve *nefs-i mekkârenin* tuzaklarını iyi bilmelidir ki mürîdlerine doğru yolu gösterebilsin.⁹⁵⁵

10. Mürşid ve âlimler Müslümanlar için ışık saçan bir lamba, şeytanın göğsüne batan bir ok gibidir. Âlimler, her ne kadar dünyada yaşasalar da dünya ile alâkaları yoktur. Bu üç şeyin dışındakileri terk etmek gerektir. Dünyanın toz ve toprağına bulaşmamak gerek. Zîrâ dünyanın toz ve toprağı, insanın ma'rifet yüzünü karartır, ismet elbisesini de yırtar.⁹⁵⁶

11. Mürşid, kendi esrâr ve kerâmetlerini izhar etmemelidir. Hallere ve makamlara ilgi duymamalıdır. Meybudî *Keşfu'l-Esrâr*'da velîlerden sadır olan kerâmet konusuna da değinmektedir. Kendisine göre, velîden sadır olan kerâmet her zaman onun isteğı ile olmaz, bazen onun isteğıyle ve duası ile olur, bazen isteğinin dışında meydana gelir. Veliliğın şartı kerâmete bel bağlamamaktır. İstikamete talip olmak gerekir. Sûfî Ebû Ali Cüzcânî, "İstikamet sahibi ol, kerâmet sahibi olmaya çalışma. Çünkü kerâmeti isteyen nefsin, istikâmeti isteyen ise Rabbindir," demektedir. Cüzcânî bu mânâyı teyit etmek için şöyle der: "Bir adam bir bahçeye girse ve her ağacın üstünde bir kuş bulunup açık bir dil ile 'Ey Allah'ın velisi sana selâm olsun derse' bu durum onun için bir aldanma olduğundan endişe etmezse aldanmıştır."⁹⁵⁷

12. Mürşid ma'rifet sahibi olmalıdır. Ma'rifet nurunu kulun kalbine koyan Cenab-ı Hakk'tır. Meybudî, ârif kavramı yerine, bazen farsça karşılığı olan "Agah," ma'rifet kavramı yerine de "Agahî" kavramı kullanılmıştır. Allah ârifleri dostluk rengiyle boyar. Onlara bakan göz aydınlanır. Allah'ın velî kulları kalpleri nurlansa da şeytanın vesveselerinden kendilerini tamamen koruyamazlar. Günah işleyebilirler, fakat hemen tevbe eder ve günahında ısrar etmezler.

13. Mürşidin her söylediğı doğru olmalı zira sıdk, âriflerin aşkıdır.⁹⁵⁸

Velîler her ne kadar bu vasıflara sahip olsalar, kalpleri nurlansa da şeytanın vesveselerinden kendilerini tamamen muhafaza edemezler. Şeytan bir yol buldu mu, onları şüphe ve günahlara düşürebilir.⁹⁵⁹ Şu halde Allah Teâlâ velileri düşmekten değilse bile

⁹⁵³. Meybudî, a.g.e., VII, 128.

⁹⁵⁴. Meybudî, a.g.e., V, 192.

⁹⁵⁵. Meybudî, a.g.e., V,93.

⁹⁵⁶. Meybudî, a.g.e., II, 597.

⁹⁵⁷. Meybudî, a.g.e., VII, 232; Sühreverdî, Sühreverdi, Şihabuddîn Ebu Hafs, *Avârifü'l-Maârif*, Daru'n-Nehri'n-Nil y.ş., ts. (ihya'nın V. cildi ile beraber.), V, 54.

⁹⁵⁸. Meybudî, a.g.e., I, 351.

⁹⁵⁹. Meybudî, a.g.e., IV, 316

düştükleri günahta ısrâr etmekten korur. Velî insan olma hasebiyle günah işleyebilir. Fakat hemen arkasından tevbe eder ve günahta ısrâr etmez.

Âriflerin tevhîdi Allah Teâlâ'dan başka ilgi duyulan her şeyden alâkayı keser, huyları temizler, hakikatlere ulaştırır. Avâmın tevhîdi, Yüce Allah'ı zatında bir tek olarak, sıfatta temiz olarak, isimde ezeli olarak göstermeye şehâdet etmek demektir. Zîrâ ondan başka bir ilah yoktur. Yeri ve göğü ondan başkası yaratmamıştır, zat ve sıfatta bütün mahlukattan yüce, ezeli ve ebedidir. Allah Teâlâ, kadir ve eşsiz, bütün günahlardan münezzeh, ne yer, ne uyur, ne de vasf edilir.⁹⁶⁰

Ârifin zıddı münkiridir. Meybudî'nin nazarında ârifler, Kur'an'ın ezeli sırlarını gönül kulakları ile işitir, Cenâb-ı Hak'ı hakikat gözü ile görür ve onu tanır. Münkirler ise mana aleminde sağır, dilsiz ve kördürler. Gönül kulağına sahip olmadıklarından Hak'ı işitmezler, hal diline sahip olmadıkları için Hak'a dua etmezler. Sır gözüne sahip değiller ki Hak'ın hakikatlerini görsünler.⁹⁶¹

Sonuç

Reşiduddin el-Meybudî, tasavvufî nokta-i nazardan ehl-i sünnet anlayışına sahiptir. Meybudî'ye göre, mürşid-ı kâmil ilim ve seyr u sülûkunu tamamlayıp tasavvuf alanında yeterli bilgi ve tecrübeye sahip sırat-ı müstakim üzere ilmiyle amel, irşada ehliyetli ya da icazetli olmalıdır. Yine Meybudî'ye göre en büyük mürşid ilimdir. Zira Meybudî, manevî yolda yürümenin ve doğru yoldan sapmamanın ancak ilimle olabileceğini kabul eder. Hassaten Mürşid, mürîdi terbiye ederken dünya malına tamah etmemelidir. Dünya malına tamah, mürşidin muhabbetini mürîdin kalbinden siler. Mürşid, ilim ve tasavvufta uzman, ilim ve irşada mahir olmalıdır.

Kaynaklar

Abdulkadir Ahmed Atâ, et-Tasavvufu İslâmî Beyne'l-Esâle ve'l-İktibâs Fî Asri'n-Nablusî, Dâru'l-Cîl, Beyrût, 1407/1987.

Ayni, M. Ali, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1341.

Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, c., I-VIII, Beyrut, 1991.

Eraydın, Selçuk *Tasavvuf ve Tarikatler*, Ma'rifet Yayınları, İstanbul, 1984.

Herevî, Hâce Abdullah Ensârî, *Resâil*, Tahran, 1368.

Hurremşâhî, Bahauddîn, *Kur'ân Şinaht Mebahisi der Ferheng-i Aferini Kur'ân* 2.bs., Tahran.

İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed, *es-Sünen*, c., I-II, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, ts. 1375/1996.

İz, Mahir *Tasavvuf*, Garanti Matbaası, İstanbul, 1969.

Mevlânâ Hüseyin, *Fütüvvetnâme-i Sultanî*, İran, 1350.

Meybudî, Ebu'l-Fazl Reşîdu'd-dîn, *Keşfu'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*, c. I-X, 3.bs., Neşr: Ali Asgar Hikmet Emir Kebîr Matbaası, Tahran, 1361.

Abdulbarî Nedvî, *Tasavvuf ve Hayat*, çev: Mustafa Ateş, İrfan, Yayınevi, İstanbul, 1974.

⁹⁶⁰. Meybudî, a.g.e., II, 506-507.

⁹⁶¹. Meybudî, a.g.e., I, 95.

Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tusî, *el-Luma' fi't-Tasavvuf*, nşr: R. N. Nicholson, Matbaai Berîl, Leiden, 1914.

Sühreverdi, Şihabuddîn Ebu Hafs, *Avârifu'l-Maârif*, Daru'n-Nehri'n-Nil y.ş., ts. (İhya'nın V. cildi ile beraber.)

Zebihullah Safâ, *Gencine-i Suhân-ı Parisî Nivisân-ı Büzürg ve Müntehab-ı Asâr-ı Anân*, Tahran, 1984

Zebihullah Safa, *Tarih isân-ı Büzürg ve Müntehabı Asâr-ı Anân*, Tahran, 1984. -i Edebiyat der İran, Tahran, 1351.

EMİR Bİ'L-MA'RÛF NEHİY 'ANİ'L-MÜNKER BAĞLAMINDAKİ HADİS-İ ŞERİFLERİN KELÂMÎ ANALİZİ

Özet

Numan KARAGÖZ*

“Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır” (Âl-i İmrân, 3/104). “Küçüğümüze merhamet etmeyen, büyüğümüze saygı göstermeyen ve iyiliği emredip kötülükten sakındırmayan bizden değildir” (Tirmizî, Birr, 15).

İslâmî öğretilere, Müslüman toplumun örfüne ve selim fitrat sahibi bireylerin sağduyusuna uygun olan anlamındaki marufu emretmek, marufun tam tersi olan münkeri ise engellemek, Kur'an-ı Kerîm ve Hz. Peygamber (sas) tarafından her Müslümanın temel görevi olarak vazedilmiştir. Marufu emir ve münkeri nehiy olarak ifade edeceğimiz bu görev, gerek fakihler, gerekse kelâm âlimleri tarafından ayrıntılı olarak ele alınıp incelenmiştir. Özellikle maruf ve münker kavramlarının analizi, maruf ve münkerin çeşitleri ve her birinin hükmü, bu hükümlerin kaynak ve dayanakları, bu görevi yerine getirmenin imkân, şart ve dereceleri gibi konular üzerinde durulmuş, bu noktalarda farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Marufu emir ve münkeri nehiy, bazı kelâm ekolleri tarafından mezhebin temel ilkeleri arasında sayılmış ve her Müslüman için farz-ı ayn kabul edilmiştir. Bazı kelâm ekolleri ise bu görevi mezhep esasları arasında saymamış ve farz-ı kifâye olarak değerlendirmiştir. Yine bu görevi her şartta ve her türlü aracı kullanarak yerine getirmeyi gerekli görenler olduğu gibi, daha yumuşak ve esnek bir davranışı öngörenler de bulunmaktadır.

Kelâmcılar *emir bi'l-ma'rûf nehiy 'ani'l-münker* ilkesini aklî ve naklî delillere dayandırmışlar, bu hususta vârid olan âyet ve hadislerle istidlâl etmişlerdir. Meseleyi bu çerçevede ele alan ve farklı ekoller bağlamında inceleyen akademik çalışmalar da yapılmıştır. Biz ise tebliğimizde sadece konuyla ilgili hadis-i şerifleri ele alacak, bu hadislerin hangi ekoller tarafından ve hangi hükümlerin delili olarak kullanıldığını, hadislerin farklı ekoller tarafından nasıl yorumlandığını inceleyeceğiz. Çalışmamız konunun sadece kelâmî-itikâdî yönlerine odaklanacak, fikhî yönlerini kapsamayacaktır.

* Dr. Öğr. Görevlisi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, numan_karagoz@harran.edu.tr

البحوث العربية

مؤتمر الاسلام والدعوة والإرشاد

(في جامعة حرّان - أورفا - تركيا) 1444 هـ - 2022 م

المساهمات الإرشادية الإسلامية وأثرها على تماسك المجتمع

أ. د. عبد الله صحراوي - أ. أمّنة لوكية

نقاط الفاعلية في دور المرشد البحث ما يجب أن يُؤهل وفقه لتحقيق الأثر في المجتمع

الأستاذ المشارك د. محمد جنيد كوكشي - محمد جليلاتي

المساجد والجوامع كمؤسسات تعليمية معاصرة

أ. د. عبد الله صحراوي - أ. فاطمة الزهراء بلال

الدور الإرشادي التربوي في المساجد لتصحيح منظومة القيم والأخلاق

أ. د. عبد الله صحراوي - ط. عائشة بلغول

دور المسجد النبوي الشريف في تحول ثقافة المجتمع من القبلية إلى الأمة.. اهل الصفة أمودجًا

د. صلاح الدين سليم أرقه دان

مشهد الدعوة والحكمة في حوار النبي صلى الله عليه وسلم

أ. د. عبدالرزاق مرزوق

دور النصيحة في الدعوة والارشاد

د. دحام إبراهيم الهسنياني

دور المساجد في العمل المؤسسي التعليمي غير النظامي

د. محمد توفيق الشاتي

المساهمات الإرشادية الإسلامية وأثرها على تماسك المجتمع

أ. د. عبد الله صحراوي

أ. آمنة لوكية

جامعة محمد لمين دباغين سطيف 2

كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية

قسم علوم التربية

وحدة البحث تنمية الموارد البشرية

الملخص

تنشأ المجتمعات من شبكة العلاقات بين الناس، يسعى كل فرد لتحقيق المصالح والاحتياجات، وكل منهم يحتاج إلى المساهمات الإرشادية بكل أساليبها، التي تعد الغرض الأساس و الهدف الأسمى من بعثة الأنبياء و الرسل كان القرآن الكريم الكتاب الإرشادي الأول للمسلمين بالإضافة إلى السنة النبوية و الإجماع ومن ابرز الوظائف التي يقوم بها القرآن الكريم للفرد والجماعة تحقيق الاستقرار النفسي فحينما يصاب الأفراد بالداء النفسي والصراعات الداخلية يحقق لهم القرآن توازن نفسي عن طريق ما يسوقه من إرشاد نفسي وعلاج الهي.

فالإرشاد الإسلامي لا غنى عنه لكل من الفرد والجماعة ويعتبر عاملا مهما في حياة الإنسان وعنصرا أساسيا في نمو شخصيته ومن دعائم السلوك، حيث يوفر قاعدة وجدانية تضمن سلوكات دينية التي تعد موجها لسلوك الفرد في شتى مناحي الحياة، ويمكن ان يمارس الإرشاد الإسلامي كل من المرشد والمربي وعلماء الدين الذين يجب ان يلموا بمجموعة من الخصال لأنهم يقومون بمهمة عظيمة تتطلب معرفة و دراية كبيرتين للتغيير الفاعل الايجابي للفرد، ولهذا الوصول إلى مجتمع مثالي الذي ينشده الأفراد.

يساهم الإرشاد الإسلامي في تغيير المجتمع من خلال إكساب الفرد تعاليم الدين الإسلامي الحنيف وتوفير القدوة الحسنة، وكذلك غرس الآداب التي تزين عمل الفرد وتكوين الشعور بالمحبة للفضائل والقيم الأخلاقية الحميدة وتطوير أساليب التفاعل الاجتماعي كالعادلة والمساواة والتعاون على الخير.

لذلك لا بد من تعزيز المرشدين الدينيين، والعمل على غرس حب الدين والرسول صلى الله عليه وسلم فهو ما يولد الشعور بالانتماء والرغبة في التعلم، والبحث عن أساليب إرشادية حث عليها الإسلام لأجل الوصول للشخص المعترف بدينه الواثق من نفسه.

Abstract

Societies arise from the network of relationships between people, each individual seeks to achieve interests and needs, and each of them needs guiding contributions in all its ways, which is the main purpose and the supreme goal of the mission of the prophets and messengers. The Holy Qur'an was the first guiding book for Muslims, in addition to the Sunnah and consensus. The most prominent functions that the Holy Qur'an performs for the individual and the group is to achieve psychological stability.

Islamic guidance is indispensable for both the individual and the group and is considered an important factor in human life and an essential element in the growth of his personality and the pillars of behavior. And religious scholars who must possess a set of qualities because they perform a great task that requires great knowledge and knowledge for the effective positive change of the individual, and for this to reach an ideal society that individuals seek .

Islamic guidance contributes to changing society by providing the individual with the teachings of the true Islamic religion and providing a good example, as well as instilling manners that adorn the work of the individual, forming a feeling of love for virtues and good moral values, and developing methods of social interaction such as justice, equality and cooperation for good .

Therefore, it is necessary to strengthen religious guides, and work to instill a love of religion and the

Messenger, may God bless him and grant him peace

مقدمة:

في ظل ضغوط العالم المتنامية والمشكلات التي أصبحت لا تقوى على مواجهتها النفس البشرية بمفردها، أصبحت الحاجة ماسة لخدمات الإرشاد الديني، فالدين عنصر أساسي في حياة الإنسان. والتربية السليمة تشمل التربية الدينية. والنمو السوي يتضمن النمو الديني. والصحة النفسية تشمل السعادة في الدنيا والدين.

جاء الإرشاد الديني كطريقة أجمع المرشدون على اختلاف أديانهم سواء كانوا يهودا أو مسيحيين أو مسلمين، على أنه إرشاد يقوم على أسس ومفاهيم ومبادئ وأساليب دينية روحية أخلاقية، مقابل الإرشاد العادي، الذي يقصد به بقية طرق الإرشاد التي تقوم على أسس ومفاهيم ومبادئ وأساليب وضعها البشر.

تعتبر العملية الإرشادية في الإرشاد الإسلامي كأي عملية إرشادية أخرى ولكنها تختلف بكونها تستخدم فنيات دينية فالإرشاد الإسلامي ركن أساسي في حياة الأفراد يعمل على مساعدة الأفراد على التخلص من المشاعر السلبية كالإثم والمعصية والقطيعة ومخالفة أوامر الخالق عز وجل لتي تهدد أمنه النفسي، وكذلك يعمل لمساعدة الأفراد على مواجهة المشكلات التي تواجههم سواء في المجال الأسري أو المجال التربوي أو مجال الصدمات والأزمات، فالإرشاد الإسلامي غايته إصلاح المجتمع والارتقاء به إلى اعلي مستويات الخير والفضيلة ويعد من مقومات السعادة النفسية.

الإرشاد في الإسلام:

- هو هداية الأفراد إلى طريق الخير من خلال معرفة الفرد لنفسه ولربه ولدينه الإسلامي والقيم والمبادئ الدينية والأخلاقية، ليساهم في تطوير المجتمع نحو الأحسن فعن طريق الإرشاد نتجنب الوقوع في مشكلات نفسية أو شخصية أو أسرية أو اجتماعية وذلك بالرجوع إلى القرآن الكريم والسنة النبوية والإجماع وتزويدهم بالمعارف الدينية لتحقيق الصحة النفسية وغرس الآداب التي تزين عمل الأفراد.

- يعرف الإرشاد في الإسلام على أنه عملية مقصودة مستمرة تهدف لمساعدة أفراد أو جماعات على اتباع المنهج الديني الإسلامي في حياتهم بناء على أسس ومبادئ وتعليمات الدين الإسلامي لتحقيق الأمن والأمان وتكوين علاقات إيجابية مع الآخرين لخدمة المجتمع. (مدحت محمد، 2012، ص24)

- كما يعرف الإرشاد الديني على أنه عملية تقوم على أساس أن الدين ركن في حياة البشر وتعمل إلى تنمية الفرد الحر صاحب الإرادة والعقيدة والإيمان الذي يعيش في أمان وسلام وتحقيق الصحة النفسية في أعلى مستوياتها. ويجدي الإرشاد الديني هنا في مواضيع الزواج والمقبلين عليه والصدمات النفسية، ويفضل المرشد الديني أسلوب الإرشاد غير المباشر والإرشاد الفردي والتعاطف والمساندة. وصدق رسول الله صلى الله عليه وسلم خاتم الأنبياء والمرسلين حين قال: "لقد تركت فيكم ما إن تمسكتم بهما لن تضلوا بعدي أبدا كتاب الله وسنتي". (عبد الله أبو زعيزع، 2008، ص31)

- ويقوم بالعملية الإرشادية كل من المرشد أو المرشي أو علماء الدين الذين يجب أن يكونوا قدوة حسنة يتبعون الأسلوب الناجح في غرس قيم ومبادئ واتجاهات دينية واجتماعية في نفوس الأفراد فعلى المرشد الديني توضيح أهمية الدين في حياته.

أسس ومسلمات الإرشاد الإسلامي:

1- الخير والشر في طبيعة الإنسان: فهو ليس كما قالت النظرية التحليلية أنه شرير وليس كما قالت الإنسانية أنه خير فقط والشر طارئ ولكن الخير والشر في طبيعته قال تعالى: " ونفس وما سواها فألهمها فجورها وتقواها " (الشمس: 7) وقال أيضا: " وهديناهم للتجدين " (البلد: 10).

2- الإنسان هو الكائن المكرم: قال تعالى: " ولقد كرّمنا بني آدم وحملناهم في البر والبحر " (الإسراء: 70) وكونه كائن مكرم فهو مختلف عن سائر المخلوقات ولا يصح قصر اهتماماته واحتياجاته على ما يشترك معه فيها الحيوان

3- الإنسان هو المخلوق المسؤول: جميع الكائنات غير مسؤولة عما تفعل إلا الإنسان لأن الله أعطاه العقل فاستحق بالسؤال " إنا عرضنا الأمانة على السماوات والأرض والجبال فأبين أن يحملنها وأشفقن منها وحملها الإنسان " (الأحزاب: 72). ولأجل هذه المسؤولية فقد زود الله الإنسان بكثير من القدرات والإمكانات ليقوم بهذه المسؤولية.

4- الإنسان هو كائن مكلف: " يا أيها الناس اعبدوا ربكم الذي خلقكم والذين من قبلكم لعلكم تتقون " (البقرة: 20) وقال: " وإذ قال ربك للملائكة إني جاعل في الأرض خليفة " (البقرة: 29). والتكليف تشريف لهذا الكائن بما أودعه الله فيه من مميزات تجعله أهلا للتكليف.

5- الإنسان روح وجسد: الإنسان ذو طبيعة مزدوجة فله حاجات متصلة بالجسد والدنيا تعينه على القيام بمطالب حياته وله حاجات متصلة بالروح التوصل الإنسان إلى خالقها، وهذا الكيان المزدوج قائم على التوازن بين مطالب الروح ومطالب البدن.

6-قابلية السلوك للتعديل: يعتبر الإسلام أن السلوك قابل للتعديل حتى النقيض ولكن هذا يتم بالتدرج ويحتاج إلى صبر " ولا تستوي الحسنة ولا السيئة ادفع بالتي هي أحسن فإذا الذي بينك وبينه عداوة كأنه ولي حميم، وما يلقاها إلا الذين صبروا وما يلقاها إلا الله لا يغير ما بقوم حتى يغيروا ما بأنفسهم " (الأنفال: 52).

7-الجوانب العقلية جزء هام في تعديل السلوك:

محور الانضباط والهداية في حياة الإنسان يقع في قدراته العقلية التي ميزه الله بها على الخلق، يقول الرسول صلى الله عليه وسلم " رفع القلم عن ثلاث منها: المجنون حتى يفيق".

8-تصرفات الإنسان تقوم على أساس من الوعي والشعور بها: فالشخص غير الواعي لا يسأل عما يقوم به لذا يقول الرسول صلى الله عليه وسلم: " رفع القلم عن ثلاث منها: النائم حت يستيقظ".

9- ضرورة مراعاة الفروق الفردية: " لا يكلف الله نفسا إلا وسعها" (البقرة: 286) ويقول الرسول صلى الله عليه وسلم: "أمرت أن أخطب الناس على قدر عقولهم".

10- لا ينجح الإرشاد إلا إذا كان بدافع من الشخص نفسه:

"إن الله لا يغير ما بقوم حتى يغيروا ما بأنفسهم " (الأنفال: 52).

11- للفرد الحق في اختيار قراره وتصرفه: "لا إكراه في الدين قد تبين الرشد من الغي" (البقرة: 256) وقال تعالى: "لست عليهم بمسيطر" (الغاشية: 22).

12- القائم بعملية الإرشاد يجب أن يتخلق بخلق الإسلام: يا أيها الذين آمنوا لم تقولون ما لا تفعلون كبر مقتا عند الله أن تقولوا ما لا تفعلون" (الصف: 20).

<https://www.starshams.com>

أهداف الإرشاد الديني:

الإرشاد الديني بالنسبة للفرد:

تتلخص الأهداف الرئيسية للإرشاد الديني بالنسبة للفرد فيما يلي:

التركيز على النواحي الايجابية من شخصية الفرد والعمل على تنميتها

التركيز على تفاعل الفرد مع البيئة وعلى تنمية الجوانب التعليمية والمهنية للفرد.

يهدف الإرشاد الديني الفردي على علاج المشكلات التي يعاني منها الفرد أو الوقاية من المشكلات بالإضافة إلى تنمية الإمكانيات الذاتية للفرد.

يلتزم المرشد الديني بأخلاقيات المهنة من سرية للمعلومات.

تمكين الفرد من فهم ومعالجة مشكلاته الشخصية والاجتماعية والمهنية. (محمود سعدات، 2015ص31)

يستخدم الإرشاد الديني الفردي في الحالات التالية:

المشكلات التي يغلب عليها الطابع الفردي والخاصة جدا مثل مشكلات طبيعة الذات، الانحرافات الجنسية. . .) والمشكلات المهنية والاجتماعية التي لا يمكن تناولها عن طريق الإرشاد الجماعي.

الإرشاد الديني الجماعي:

يقوم الإرشاد الديني الجماعي على أسس نفسية واجتماعية أهمها:

الإنسان كائن اجتماعي لديه حاجات نفسية واجتماعية.

تتحكم المعايير الاجتماعية التي تحدد الأدوار الاجتماعية في سلوك الفرد وتخضعه للضغوط الاجتماعية

تعتمد الحياة المعاصرة على العمل في جماعات وتتطلب ممارسة أساليب التفاعل الاجتماعي السوي واكتساب مهارات التعامل مع الجماعة.

يعتبر تحقيق التوافق الاجتماعي هدفا هاما من أهداف الإرشاد.

أهداف الإرشاد الديني الجماعي:

يعمل المرشد الديني على توفير مناخ يتصف بالثقة والسرية حيث يتمكن أعضاء المجموعة الإرشادية من مناقشة صعوباتهم ومشكلاتهم وتقديم مقترحات للتغلب عليها.

يساعد الإرشاد الديني الجماعي الأفراد على تجريب سلوكيات جديدة لتحسين مهارات التواصل الجماعي والحصول على مقترحات وأفكار من المجموعة الإرشادية التي يكون لدى أعضائها اهتمامات ومشكلات مماثلة

الشعور بالارتياح عند معرفة أن هناك الكثير من الأفراد لديهم صعوبات ومشاكل مماثلة. (ابكر عبد البنات ادم، 2018)

وللإرشاد الإسلامي داخل الأسرة دور كبير وحاسم في تقويم السلوك، فالإسلام كما قال المستشرق الفرنسي (ديموند شارل) رسم طريقا مميذا للتقدم بمجد العمل ويحرم جميع صور الاستغلال، ولكنه لا يسمح بالغنى إلا بعد القضاء على الفقر والحرمان، كما ينهى عن الإمساك والتبذير ويحرص على تحقيق التوازن الاجتماعي بين أفراد المجتمع حتى ينقي النفوس من بذور الحقد التي قد تدفع الإنسان إلى السلوك المنحرف. وقد أصاب الفيلسوف "محمد إقبال" حينما قال: إن التعليم هو الحامض الذي يذيب شخصية الكائن الحي، ثم يكونها كما يشاء، وإن هذا الحامض هو أشد قوة وتأثيرا من أية مادة كيميائية. . . هو الذي يستطيع أن يحول جبلا شامحا إلى كومة تراب. (عبد الرحمن واصل، 1986، ص 222).

مبادئ الإرشاد في الإسلام:

يستند الإرشاد في الإسلام مبادئه من مقاصد الشريعة الإسلامية التي تقوم على النحو التالي:

مساعدة الفرد على الاعتراف بذنوبه وآثامه لتخفيف حدة مشاعر الخطيئة التي نتجت عن انتهاك مبادئ الدين.

تقبل الفرد بذنبه وآثامه دون تأنيبه على الخطأ، فراحة الاعتراف بالآثام مع يساعد الفرد على الخروج من حالة عذاب النفس والاستعداد للإصلاح.

مساعدة الفرد على تقبل نفسه، وذلك بإشعاره أن الإنسان خلق أصلا من عناصر طيبة، وأن المسؤول عن فساده هي المتغيرات التي تم اكتسابها من العالم الخارجي.

تشجيع الفرد على قبول القيم الإيجابية التي تساعد على تدعيم الصحة النفسية ومن أهمها، الصمود حيال الأزمات، العمل والإنتاج، تقبل الذات والآخرين، تحديد أهداف واقعية في الحياة، ضبط النفس وتحمل المسؤولية، تكوين علاقات مع الآخرين أساسها الثقة المتبادلة، التضحية وخدمة الآخرين.

التأكيد على أن الشعور بالسعادة لا يعني انتفاء المشاكل بل يعني مواجهتها وحلها بطرق ناجحة.

مساعدة الفرد على العمل الاجتماعي والانتماء إلى الجماعة، والإيثار، والبعد عن البغض والكرهية، مما يساهم في القضاء على مشاعر العزلة والوحدة. (سالم الطويرقي، 2016، ص69)

الإرشاد الإسلامي في مجال الصدمات والأزمات:

1-تعريف الصدمات الأزمات: هي مجموعة من المواقف المفاجئة والضاغطة لا يمكننا التحكم فيها وينتج عنها القلق والخوف والألم، وهذه الحيرة قد توصله إلى انهيار عصبي أو فقدان العقل ومن هنا يتطلب من المرشد التدخل لمساعدة المتأزم.

2-أهداف الإرشاد الديني الإسلامي في مجال الصدمات والأزمات:

المساهمة في ترسيخ العقيدة الإسلامية في مجال الإرشاد.

إظهار أثر القرآن الكريم في نفس المتأزمين والمصابين في مجال الأزمات والكوارث وقدرته على علاجهم كما قال الله تبارك وتعالى: "وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّىٰ نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنكُمْ وَالصَّابِرِينَ وَتَبْلُوَ أَخْبَارَكُمْ". [محمد:31]

إظهار أثر السنة النبوية الشريفة والإجماع في نفوس المتأزمين والمصابين في مجال الأزمات والكوارث وقدرته على علاجهم. ربط الإرشاد الديني بنفسية المسلم وبيئته المعاشة.

الوصول بالإنسان المصاب أو المتأزم إلى أعلى درجة من الصحة النفسية والسعادة الدنيوية والأخروية.

المساهمة في إبراز أثر العقيدة الإسلامية في حياة الفرد، وحياته وقت الشدائد.

التدخل السريع لمساعدة المتأزم لإنقاذه من براثن الخوف والهلع والفرع.

حث الفرد المتأزم على التمسك بالمرتكزات الإيمانية الإسلامية الصحية، والركيزة العامة وهي الاعتراف واليقين بالله، وأنه وراء كل شيء على الإطلاق لقوله تعالى: " وَأَسِرُّوا قَوْلَكُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (13) أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ (14)". [الملك 13-14]، كما يعتقدوا بيقين راسخ بقوله تعالى: " الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ (78) وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ (79) وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ (80) وَالَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِ (81)". [الشعراء 78-81] (محمود فتوح، 2015، ص247)

3-إسهامات الإرشاد الديني في مجال الأزمات والصدمات:

يساهم الإرشاد الديني في مواجهة الصدمات والأزمات التي تؤثر سلبا على الأفراد سواء في الجانب النفسي أو الصحي أو الاجتماعي من خلال:

تعميق روح الإيمان بالقضاء والقدر فالأقدار في بعض الأحيان تأتينا بما لا نشتهي ولا نحب ولكنها محاطة بالخير سنبرها بعد حين ونحمد الله عليها حيث قال الله تعالى: "وعسى أن تكرهوا شيئاً وهو خير لكم وعسى أن تحبوا شيئاً وهو شر لكم" [البقرة-216]

الحث على الصبر عند المصيبة واللجوء إلى الله سبحانه واحتساب الأمر عنده حيث قال الله تعالى: "يا أيها الذين آمنوا استعينوا بالصبر والصلاة إن الله مع الصابرين" [البقرة-153]

تجديد روح الأمل والتفاؤل في نفوس الأفراد والإيمان بان المحن منح وان الأزمة والصدمة فترة وتمر حيث قال الله تعالى: "ويخرجكم من الظلمات إلى النور بإذنه" [البقرة-257]

الإرشاد الديني الإسلامي في مجال الإرشاد الزوجي:

يعتبر الزواج عقد منظم ومشاركة بين الرجل والمرأة يترتب عليه مجموعة من الحقوق والواجبات للطرفين، تتحدد مشروعيته في نطاق الشريعة الإسلامية، فالله سبحانه وتعالى شرع الزواج لتكون أسرة تعيش حياة صالحة قوامها الدين والأخلاق والمودة والرحمة، جعل من الأسرة المأوى الآمن لاستقرار الفرد حيث قال الله تعالى: " وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْتَكِرُونَ" [الروم-21]

إذا كان الزواج هو أساس الأسرة التي هي أساس المجتمع، فالإرشاد الزوجي هو مجموعة من الممارسات الإرشادية المتخصصة الهادفة إلى تدعيم الزواج وصيانته وتحقيق التوافق وحسن التكيف بين الأزواج، مما يجعل الحياة الزوجية سعيدة، فالأمر الذي يتدعم معه نظام الزواج، تتدعم معه الأسرة كنظام اجتماعي، حيث تؤدي وظائفها على أكمل وجه ممكن. (أميرة الذويبي، 2020)

1- أهداف الإرشاد الديني الإسلامي في مجال الإرشاد الزوجي:

يهدف الإرشاد الديني الإسلامي في مجال الإرشاد الزوجي إلى تحقيق هدف رئيسي وهو تحقيق السعادة على مستوى الأسرة والمجتمع، وذلك عن طريق تعليم الطرفين أصول الحياة الزوجية السعيدة المبنية على المودة والرحمة والجمع بين أنسب زوجين بهدف وقائي وعلاجي لكل المشكلات في ضوء تعاليم الكتاب والسنة النبوية الشريفة، وينبثق عن هذا الهدف الرئيسي مجموعة من الأهداف الفردية وهي:

مساعدة الأفراد في اختيار شريك الحياة الزوجية على فهم صحيح في ضوء تعاليم الكتاب والسنة النبوية.

مساعدة الزوجين في تحقيق عادة السعادة الزوجية ورعايتها والتغلب على كل ما يعكر طريقها.

مساعدة الزوجين في التغلب على المشكلات والصعوبات التي تعترضهما قبل الزواج أو أثناءه أو بعده.

مساعدة الزوجين على تقوية أو اصر العلاقات الزوجية.

مساعدة الزوجين على تفهم العلاقات الزوجية وتقبلها بشكل واقعي.

مساعدة الأزواج في إيجاد حل أفضل من الطلاق والانفصال. (محمود سعادات، 2015، ص261)

2- إسهامات الإرشاد الديني الإسلامي في مجال الإرشاد الزوجي:

تم خدمات الإرشاد الديني الإسلامي في مجال الإرشاد الزواجي على حسب طبيعة المشكلة وظروف كل حالة واستعداد كل طرف ومن الممكن أن يكون الطرفان معا في جلسة قصيرة، ثم جلسات فردية وتحتم الجلسات بحضورهما معا، فعلى المرشد الديني تناول المشكلات قبل الزواج وأثناءه وبعد انتهائه بالاستفادة من أحكام القرآن الكريم والسنة النبوية في حلها وتمثل الخدمات على النحو التالي:

2-1- خدمات الإرشاد الديني في مجال الإرشاد الزواجي قبل الزواج:

الاختيار الصحيح: يجب أن يكون في الاختيار اشتراط الدين لاختيار شريكة الحياة ذلك أن الدين يعصم المرأة من ارتكاب المحرمات ويبيدها عن المخالفات، فالمرأة المتدينة بعيدة عن كل ما يغضب الله سبحانه وتعالى حيث دعا الإسلام لاختيار الزوجة ذات الدين حيث قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "تنكح المرأة لأربع: لمالها، ولحسبها، ولجمالها، ولدينها فاظفر بذات الدين تربت يداك" رواه البخاري.

ويشترط كذلك الخلق لاختيار شريكة الحياة فالأخلاق ترتبط ارتباطا وثيقا بالدين.

وعليه إن استقامت الأخلاق وتلاءمت النفوس والتقت القلوب حسنت العشرة وقامت الأسرة التي تعد أساس المجتمع.

يساهم الإرشاد الديني قبل الزواج على التربية الزوجية من خلال توعية الزوجين بأهداف ومقاصد الزواج وتبصير الشباب المقبلين على الزواج بالمعايير الأصيلة الواجب توفرها في الطرفين، وتدريبهم على التعامل مع مشكلات الحياة الزوجية الطارئة بحكمة وفاعلية لتفادي الطلاق، وتنمية الإحساس بقيمة الحياة الزوجية وأهميتها للفرد والأسرة والمجتمع.

كما يساهم الإرشاد الديني بالتعريف بأهمية الزواج وخاصة للقادر عليه للشباب العازفين على الزواج حيث قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "يا معشر الشباب من استطاع منكم الباءة فليتزوج، فإنه أغض للبصر وأحصن للفرج، ومن لم يستطع فعليه بالصوم فإنه له وجاء" رواه البخاري.

2-2- خدمات الإرشاد الديني في مجال الإرشاد الزواجي أثناء الزواج:

يساهم الإرشاد الديني على الوقاية والعلاج للمشكلات التي تواجه الزوجين أثناء الزواج من خلال تنمية الوازع الديني للتغلب على المشاكل والأحزان، وذلك بالتوجه إلى الله بقلب راض مطمئن والاستعانة به للتغلب على أي مشكل وقال الله تعالى: "فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ" (البقرة-38)

ومن خلال التغلب على المشاكل تكون الحياة الزوجية مستقرة ومبنية على السعادة والإخلاص والاحترام والثقة المتبادلة.

2-3- خدمات الإرشاد الديني بعد انتهاء الزواج:

يقدم الإرشاد الديني خدمات بعد انتهاء الزواج في ضوء المشكلة كالطلاق أو موت أحد الزوجين، من خلال الدعم والمساندة في تخطي هذه المرحلة وعدم الاستسلام من خلال اللجوء إلى الله تعالى في السراء والضراء فقد ورد في الحديث الشريف عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "المؤمن القوي خير وأحب إلى الله من المؤمن الضعيف، وفي كل خير احرص على ما ينفعك واستعن بالله ولا تعجز، وإن أصابك شيء فلا تقل لو أني فعلت كان كذا وكذا، ولكن قل قدر الله وما شاء فعل فإن لو تفتح عمل الشيطان" صحيح مسلم.

الإرشاد الديني في المجال التربوي:

المدرسة هي مكان التعليم والتعلم في أولى خطوات التربية. تلعب دورا كبيرا في تنشئة الأجيال ليكونوا أفرادا صالحين في المجتمع، كما أن المدرسة هي المسؤولة عن الإرشاد التربوي والديني للطلاب، فالتربية تتضمن عملية الإرشاد لذا ينبغي أن يكون كل معلم مرشداً.

1-تعريف الإرشاد الديني في المجال التربوي:

هو عملية مساعدة الطالب في رسم الخطط التربوية التي تتلاءم مع قدراته وأهدافه ودينه الحنيف، وأن يختار نوع الدراسة والمناهج المناسبة والمواد الدراسية التي تساعده في اكتشاف الإمكانيات التربوية فيما بعد المستوى التعليمي الحاضر ومساعدته في النجاح في برنامجه التربوي. (عبد الله الطراونة، 2009، ص13)

3-أهداف الإرشاد الديني في المجال التربوي:

يهدف الإرشاد الديني في المجال التربوي إلى تحقيق ما يلي:

إكساب الطالب بعض القيم النابعة من تعاليم الدين الإسلامي وتوفير القدوة الحسنة.

تكوين الشخصية المسلمة من خلال التأكيد على السلوك الحسن.

الابتعاد عن الأخلاقيات الفاسدة مثل الكذب حيث قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "إن الصدق يهدي إلى البر وإن البر يهدي إلى الجنة، وإن الرجل ليصدق حتى يكتب عند الله صديقاً، وإن الكذب يهدي إلى الفجر، وأن الفجر يهدي إلى النار، وإن الرجل ليكذب حتى يكتب عند الله كذاباً" متفق عليه.

والغش حيث قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "من غشنا فليس منا" وكذلك الابتعاد عن السرقة وشهادة الزور والتفاخر والتعصب.

تقديم النصائح للطلبة وتوجيههم والإجابة عن استفساراتهم، عن تميم الداري رضي الله عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "الدين نصيحة ثلاثاً، قلنا لمن يا رسول الله؟ قال: لله ولكتابه ولرسوله ولأمة المسلمين وعامتهم" رواه مسلم.

توجيه الطالب وإرشاده إسلامياً في جميع النواحي الأخلاقية والاجتماعية والتربوية والمهنية، ليكون عضواً صالحاً في بناء المجتمع ويعيش حياة مطمئنة راضية.

غرس الآداب التي تزين الطالب والعمل على تكوين الشعور بالحبّة للقيم والفضائل الأخلاقية الجيدة في أساليب التفاعل الاجتماعي كالتعاون على الخير والإخلاص في القول والعمل والنزاهة والإخاء والتراحم وإتقان العمل.

3-خدمات الإرشاد الديني في المجال التربوي:

يقوم المرشد الديني بتحقيق أهداف الإرشاد الديني في المدرسة بعدة أساليب مختلفة تتناسب مع الإمكانيات المتاحة في المدرسة ومن هذه الأساليب ما يلي:

1-التوعية الإسلامية في المدرسة وما تقوم به من نشاطات في تعزيز الأخلاق الإسلامية الجيدة وأداء الواجبات كغرس الفضائل كطاعة الوالدين.

2-المحاضرات والندوات التي تدعو لها المدرسة بحضور الطلاب والمعلمين وأولياء الأمور والمجتمع.

3-الإذاعة المدرسية والصحف والحائطية وبها من نشاط يومي مستمر.

4-الاستفادة من معلمي مادة التعبير والقراءة في تعزيز وغرس المفاهيم الإسلامية التي تحت على مكارم الأخلاق.

5-إعداد النشرات الهادفة التي تحت على التمسك بالأخلاق الفاضلة ونبد الرذيلة وسوء الخلق.

6-تكريم الطلاب المثاليين ذوي السلوك الحسن وذلك بجعل حوافز مادية ومعنوية وتشجيعهم على التمسك بالسلوك

الحسن وحث زملائهم على الاقتداء بهم (ماجد العصلاي، 2011)

خدمات الإرشاد الديني في إرشاد المراهقين:

1-مرحلة المراهقة:

تعتبر مرحلة المراهقة من أكثر المراحل العمرية تأثراً بالعوامل الاجتماعية والثقافية والدينية المحيطة بالفرد، قد يتعرض المراهقون لمشكلات عديدة نتيجة لما يعانون من إحباط وصراعات بين دوافعهم الشخصية وتقاليد المجتمع ومعاييرهم، كما يشعر المراهق بالظلم والحرمات والقلق وأن الآخرين لا يفهمونه ويراقبون سلوكه، ويشعر المراهق بعقبات وضغوط متنوعة تعيقه عن تحقيق أغراضه المأمولة (عادل رفاعي، 2014، ص11)

2-مشكلات المراهقين:

مشكلات أسرية: كالعلاقات الأسرية والطلاق بين الوالدين أو موت أحد الوالدين، والتسلط والتسوية والتفرقة.

مشكلات انفعالية: كالحساسية الانفعالية، سهولة الاستشارة والتناقض الانفعالي والغضب والتمرد، الخوف والقلق.

مشكلات صحية: كنقص الرعاية الصحية، النمو الصحي المنحرف.

مشكلات اجتماعية: مسايرة أصدقاء السوء، العزلة الاجتماعية، البعد عن الزعامة.

مشكلات دينية: عدم بر الوالدين والتقصير في صلة الأرحام، سوء معاملة الجيران، نقص الثقافة الدينية بما يتعلق بالحلال والحرام، عدم أداء الشعائر الدينية. (ناصر الدين نوري، 2013، ص274)

3-مفهوم الإرشاد الديني في إرشاد المراهقين:

هو عملية مساعدة المرشد للمراهقين في رعاية نموهم تربويا ونفسيا واجتماعيا ودينيا وكذلك لمساعدتهم على حل مشكلاتهم اليومية.

4-إسهامات الإرشاد الديني في إرشاد المراهقين:

بنشر الثقافة الدينية والاهتمام بالدين والشعائر الدينية لمواجهة مشكلاتهم اليومية من خلال:

تقوية الوازع الديني عند المراهقين للتغلب على الهموم والمشاكل التي تؤدي للغضب والقلق والتمرد وذلك بالرجوع إلى الله تعالى حيث قال الله تعالى: "أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ" (الرعد-28)

توعية المراهقين لمخاطر الآفات الاجتماعية، وأثرها النفسي والبدني عليه وعلى أسرته والمحيطين من حوله.

ترسيخ مفهوم الحلال والحرام، بتقوية وازع الإيمان لدى المراهقين.

اختيار الصديق الحسن البار بوالديه المهتم بدراسته المحافظ على الصلاة المؤدب مع الآخرين قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "إنما مثل الجليس الصالح والجليس السوء كحامل المسك ونافخ الكبر، فحامل المسك إما أن يحذيك، وإما أن تبتاع منه، وإما أن تجد منه ريحاً طيبة، ونافخ الكبر إما أن يحرق ثيابك، وإما إن تجد منه ريحاً خبيثة".

توعية المراهقين على إقامة العلاقات الاجتماعية والصدقات الطيبة، لتجنب الاكتئاب والوحدة، واستغلال الوقت خير من مواجهة الانحرافات التي سببها الفراغ من خلال المشاركة في جمعيات خيرية أو ممارسة الرياضة.

خاتمة:

إن الإرشاد الديني له آثاراً نفسية واجتماعية على الفرد والمجتمع، حيث يزيد الفرد بنسق من القيم والمبادئ والمعايير والمحكات الاجتماعية فيه تسمو النفس وترتقي الروح ويتهذب الوجدان ومن خلاله يدرك الحياة التي توفر له التكيف مع من حوله ويزوده برؤية عالم آخر غير محسوس فيه الخلاص، تشعره بالاستقرار النفسي؛ لأنه بمثابة الإطار المرجعي المعياري الذي يلجأ إليه الفرد في سعيه لكل ما قد يواجهه من مختلف صور الصراع.

إن من أبرز الوظائف التي يقوم بها الإرشاد الديني للفرد والجماعة تحقيق الاستقرار النفسي، فحينما يصاب الأفراد بالمشاكل والصراعات الداخلية يحقق لهم الإرشاد الديني توازناً نفسياً عن طريق ما يسوقه من علاج نفسي، وتوجيه إلهي.

ويساهم الإرشاد الديني إلى الإحساس بالسعادة والرضا والقناعة والإيمان بالقضاء والقدر خيره وشره، الذي يعين الفرد على مواجهة الضغوط، وبمنح الثقة والقوة لمواجهة الصدمات والأزمات التي تعترضه في مجرى حياته، فاليقين بأن الله سبحانه وتعالى من أجل الأفضل، الذي يتحقق للفرد من خلال: الدعاء، والصلاة، والشكر يشعره بالأمان وعدم الخوف والتشاؤم، مما يوفر له أسمى صور الدعم والطمأنينة.

قائمة المراجع:

- مدحت محمد أبو النصر. (2012). الإدارة بالحوافز أساليب التحفيز الوظيفي الفعال. مصر المجموعة العربية للتدريب والنشر.
- عبد الله أبو زعينة. (2008). مفاهيم معاصرة في الصحة النفسية. عمان: دار الأكاديميون.
- سالم بن عبد الله الطويرق. (2016). توجيه الطلاب وإرشادهم. عمان دار: اليازوري.
- محمود فتوح محمد سعدات. (2015). الإرشاد النفسي في ضوء القرآن الكريم والسنة النبوية. شبكة اللوكة.
- عبد الله الطراونة. (2009). مبادئ التوجيه والإرشاد التربوي. عمان: دار يافا العلمية.
- عادل محمود رفاعي. (2014). مشكلات المراهقة وأساليب العلاج. مصر: دار كنوز.
- ناصر الدين سعيد نوري. (2013). التوجيه والإرشاد التربوي المعاصر. عمان: دار الأكاديميون.
- أميرة محمد غالب الذويبي(2020). الاتجاه نحو الإرشاد الزواجي لدى عينة من المقبلات على الزواج بالقصيم مجلة كلية التربية.:111 المنصورة.
- _ابكر عبد البنات ادم. (2018). الإرشاد النفسي الديني وأثره في تغيير القيم والسلوك الاجتماعي. مجلة جيل العلوم الإنسانية والاجتماعية. (47): 9. السودان
- عبد الرحمن واصل. (1986). مشكلات الشباب الجنسية والعاطفية تحت أضواء الشريعة الإسلامية. جدة: دار الشروق

-ماجد عابد العصلائي التوجيه والارشاد الديني مقال منشور على موقع بوابات كنانة اونلاين بتاريخ
http://kenanaonline. com بتاريخ 2011/05/08.
https://www. starshams. com/2021/08/blog-post_1. html

نقاط الفاعلية في دور المرشد وما يجب أن يُؤَهَّل وفقه لتحقيق الأثر في المجتمع

الأستاذ المشارك الدكتور: محمد جنيد كوكشي

محمد جليلاتي

مقدمة

العبادة والاستخلاف في الأرض وعمارتهما هو ما خلقنا الله بسببه على هذه الأرض والعبادة لها روح وجسد فروحها العقيدة التي دفعت إليها والغاية التي عملت من أجلها وجسدها عمل الجوارح من لفظ اللسان وحركات الجسم فالصلاة مثلاً حركات وألفاظ قيام وقعود وركوع وسجود وتلاوة وذكر وتسبيح، ولكن هذا كله جسد الصلاة فإن لم يكن الدافع إليه توحيداً صحيحاً وعقيدة سليمة ولم يكن المقصود به امتثال أمر الله وطلب رضاه كانت الصلاة جسداً ميتاً لا روح فيه.

وهذا هو دورنا كدعاة ومرشدين وطلاب للعلم أن نحبي الروح في جسد هذه الأمة نقية صافية موحدة لربها وخالقها مستفيدين من نقاط قوة لنا في المجتمع وهي:

وجود الفطرة الأصلية السليمة لدى هذه الأمة والتي يمكن التعويل والبناء عليها وذلك بتنظيف الران عن قلوب الأمة كما قال سبحانه وتعالى: { كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ } [المطففين: ١٤] هذا الصدأ الذي اعترضها نتيجة خوض غمار الدنيا والانشغال بها وبهذا التنظيف تصبح هذه القلوب أرضاً خصبة صالحة للبناء عليها وتزويدها بجرعات الوقاية والإصلاح الإيماني.

بقاء الدور المهم لطلاب العلم في المجتمع بالرغم من حملات التشويه لدور طلاب العلم في المجتمع وفعل بعض ممن يحسب على العلم الشرعي ووقوفهم في صف الأفكار الهدامة أو الميل معها دور من أنفسهم ذلك أم لم يدروا.

وقد سخر الله سبحانه وتعالى لنا أدوات وأدوار:

الخطابة المنبرية	الوعظ المسجدي
التعليم المسجدي	التعليم الديني في المدارس العامة
اللقاءات الدعوية العامة	الفتاوى والاستشارات الشرعية
التحكيم بين الناس	

هذه القوة وهذه الأدوار تحتم علينا العمل على إصلاح وترميم ووقاية المجتمع من الانحراف والزلل وأن نقف بهم على أرضية صلبة يستطيع بالانطلاق منها أن يقاوم ما يعترضه من شبهات.

فقد خلقنا الله سبحانه وتعالى، وأوجدنا على هذه الأرض لعبادته بالدرجة الأولى { وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ } [الذاريات: ٥٦]، { وَالْعَصْرِ (1) إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ (2) إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ (3) } [العصر: ١، ٣]

لكن هل يقيم الإيمان في الفرد أو المجتمع من خلال ممارسة الشعائر الدينية فقط؟

هل فقط إحلال الحلال، وتحريم الحرام كافٍ للوفاء بمتطلبات الحياة الدنيا الإيمانية؟

ليس المطلوب من الإنسان المسلم العبادة الذاتية المجردة، والحياة حياة الرهينة والجفاء المطلق للدنيا؛ بل المطلوب منه تحقيق العمل لدنياه كأنه يعيش أبداً، ولآخرته كأنه يموت غداً. فالمطلوب منه العمل لتحقيق متطلبات العبودية لله ليس لذاته فحسب؛ بل أن يسعى لتعيش البشرية معنى هذه العبودية، فيكون مثلاً يحتذى في أفعاله، وأقواله في حله، وترحاله. فهو عابد لله في كل أعماله، فالإسلام ليس فقط مجموعة خاصة من عبادات؛ إنما بإضافة النية يتحول كل عمل يقوم به الإنسان إلى عبادة من خلال المراقبة الذاتية للسلوكيات.

فسعى الإنسان لتأمين رزقه ورزق أهله عبادة ما دام يعمل على تحري الحلال والحرام، وسعيه لطلب العلم عبادة، ومراعاته لحق جواره عبادة، وفي الجمل فكل ما يسعى له الإنسان في هذه الدنيا سعياً دائماً لعمارها على هدي من الله حتى آخر رمق في حياته هو عبادة، قال رسول الله: ((إِنْ قَامَتِ السَّاعَةُ وَفِي يَدِ أَحَدِكُمْ فَسِيلَةٌ فَإِنْ اسْتَطَاعَ أَنْ لَا تَقُومَ حَتَّى يَغْرِسَهَا فَلْيَغْرِسْهَا))¹، وتحقيق هذه العبودية لله هي وسيلة التمكين من الله لعباده في الأرض { وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ } [الزمر: ٧٤] هذه العبادة بمفهومها السابق هي التي تضمن إعادة ضخ الروح والحياة في جسد الأمة على مر تاريخها الطويل، هذه الروح التي يغذيها الإيمان (والعبادة هي قلب الإيمان) أولاً: أساسيات التربية الإيمانية التي يجب على المرشد أو الداعية ان يتنبه لها:

عند نظرنا في الأساس الإيماني للمجتمع وجب علينا أن ننظر لثلاث محاور أو مسارات (يجب أن نعمل عليها على التوازي حتى نصل للمطلوب) للتعاطي الإيماني:

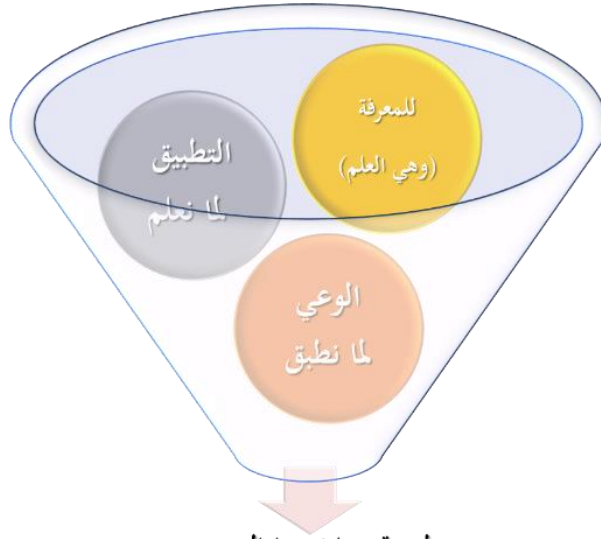
- محور المعرفة (وهي العلم).
- محور التطبيق لما نعلم.
- محور الوعي لما نطبق.

فبتكامل هذه المستويات يتحقق ما نصبوا إليه من نجاح دنيوي في نخضة شاملة، وتمكين في الأرض، وفلاح أخروي في الاستقرار الخالد في جنات عرضها كعرض السماوات، والأرض.

المحور الأول- المعرفة (وهي العلم)

قبل الشروع في الحديث وجب التأكيد على تلازم جانبيين:

¹ محمد بن اسماعيل البخاري، الأدب المفرد، تحقيق محمد فؤاد عبد الباقي (القاهرة: المكتبة السلفية، 1375)، رقم 479، 126.

ليتحقق ما نصبوا إليه من:

**نجاح دنيوي (في نفضة شاملة، وتمكين في الأرض)،
وفلاح أخروي (في الاستقرار الخالد في جنات عرضها كعرض السماوات والأرض).**

الأول: الإيمان، وما يتطلبه من العبد من اعتقادات، وعبادات، وأخلاق. .

الثاني: العمل الصالح بمعناه العام الشامل لجوانب الحياة عامة، فكل عمل فيه نفع للبشرية ومراعي للحدود الشرعية هو

عمل صالح. .

جاء هذا التلازم بينهما في كتاب ربنا سبحانه وتعالى، فقد ذكر الإيمان مع العمل الصالح

(وذكر العمل الصالح في هذا الاقتران ليس مقصوداً به العبادات فقط إنه ورد بصيغة العموم، والعموم يدل على الوسع،

وهو كل عمل يصلح لإعمار ديننا، ودياننا)

في مواضع كثيرة متلازمة بالشكل التالي: الذين آمنوا وعملوا الصالحات في 50 آية من القرآن الكريم من ضمن 32

سورة من سور القرآن الكريم ما يوضح ويؤكد لنا أهمية هذا التلازم، ولكيلا نغفله في نظرنا لتحليل الفعل الإيماني للإنسان المسلم.

وننتقل من تثبيت هذا التلازم إلى تحديد الأساس الإيماني عبر استقصاء في المصادر الأساسية للشريعة الإسلامية من

كتاب ربنا العزيز، وسنة نبيه محمد صلوات الله عليه وسلم تسليماً.

فمصنفو الكتب الحديثية؛ ولأهمية بحث الإيمان افتتحوا كتبهم به، وجمعوا ما قيل في هذا الباب في أوائل أبواب مصنفاتهم

-ومنهم علماء الحديث الكبار كالبخاري، ومسلم- حيث وضعوه أول باب في مصنفاتهم الحديثية. فباب الإيمان، والأحاديث التي

جاءت مقدمة لهذه الأبواب؛ جاءت وكأنها إطار نظري للمسلمين أجمعين معبر عنها عملياً من خلال التطبيق العملي للنبي صلى

الله عليه وسلم في أفعاله، وأحواله، وتقديره، وتعليمه لصحابته الكرام.

وقد كان من هديه صلوات الله عليه وسلم التسهيل على المسلمين في أمور دينهم، فمن جاءه يسأله الحد الأدنى من

العمل يقره عليه كما في حديث طلحة بن عبيد جاء رجلاً إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم من أهل نجد نأثر الرأس نسّمع دويّ

صوتيه ولا نَقْفَهُ مَا يُقُولُ حَتَّى دَنَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَإِذَا هُوَ يَسْأَلُ عَنِ الْإِسْلَامِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ حَمْسُ صَلَوَاتٍ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ فَقَالَ هَلْ عَلَيَّ غَيْرُهُنَّ قَالَ لَا إِلَّا أَنْ تَطَوَّعَ وَصِيَامُ شَهْرِ رَمَضَانَ فَقَالَ هَلْ عَلَيَّ غَيْرُهُ فَقَالَ لَا

إِلَّا أَنْ تَطَّوَعَ وَذَكَرَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الزَّكَاةَ فَقَالَ هَلْ عَلَيَّ غَيْرُهَا قَالَ لَا إِلَّا أَنْ تَطَّوَعَ قَالَ فَأَذْبَرَ الرَّجُلُ وَهُوَ يَقُولُ وَاللَّهِ لَا أَزِيدُ عَلَى هَذَا وَلَا أَنْقُصُ مِنْهُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَفْلَحَ إِنْ صَدَقَ" 2.

هذا الالتزام الذي سأل عنه الأعرابي، وأقره عليه صلى الله عليه وسلم؛ عقب عليه النبي عليه الصلاة والسلام لصحابته من حوله بـ (أفلق إن صدق) وهذا المعنى يرتب على العبد عباً ثقیلاً

- ✓ من التحدي الذي سيواجهه من دقة الالتزام بالحد الأدنى المطلوب،
- ✓ والصدق هنا هو في الاستدامة على هذه الطاعات مع البعد عن صوارفها من مشاغل وملهيات الحياة الدنيا،
- ✓ وصفاء الأداء لما هو مطلوب منه، وخلوه من الشوائب، ومن هنا يأتي التحدي الصعب على النفس البشرية.

ومع ذلك لا زلنا في دائرة الحد الأدنى من الأساسيات التي يتوجب على كل مسلم أدائها، والذي تدعمه أحاديث عديدة أخرى كحديث "ابن عمر قال: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى حَمْسٍ شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَحَجِّ النَّبِيِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ".

وحديث "أبي هريرة أن أعرابياً جاء إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: يَا رَسُولَ اللَّهِ دُلَّنِي عَلَى عَمَلٍ إِذَا عَمَلْتُهُ دَخَلْتُ الْجَنَّةَ قَالَ تَعْبُدُ اللَّهَ لَا تُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا وَتُقِيمُ الصَّلَاةَ الْمَكْتُوبَةَ وَتُؤَدِّي الزَّكَاةَ الْمَفْرُوضَةَ وَتَصُومُ رَمَضَانَ قَالَ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَا أَزِيدُ عَلَى هَذَا شَيْئًا أَبَدًا وَلَا أَنْقُصُ مِنْهُ فَلَمَّا ولى قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ فَلْيَنْظُرْ إِلَى هَذَا" 3

وحديث "جابر قال: أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ النَّعْمَانُ بْنُ قَوْقَلٍ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَرَأَيْتَ إِذَا صَلَّيْتُ الْمَكْتُوبَةَ وَحَرَمْتُ الْحَرَامَ وَأَخْلَلْتُ الْحَلَالَ أَدْخُلُ الْجَنَّةَ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَعَمْ" 4.

وحديث "ابن عباس قال: قَدِمَ وَفَدَّ عَبْدُ الْقَيْسِ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا هَذَا الْحَيِّ مِنْ رَبِيعَةَ وَقَدْ حَالَتْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ كُفَّارٌ مُضَرٌّ فَلَا نَخْلُصُ إِلَيْكَ إِلَّا فِي شَهْرِ الْحَرَامِ فَمُرْنَا بِأَمْرٍ نَعْمَلُ بِهِ وَنَدْعُو إِلَيْهِ مَنْ وَرَاءَنَا قَالَ أَمَرْتُمْ بِأَرْبَعٍ وَأَهَأْتُمْ عَنْ أَرْبَعٍ الْإِيمَانَ بِاللَّهِ ثُمَّ فَسَّرَهَا لَهُمْ فَقَالَ شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَأَنْ تُؤَدُّوا حَمْسَ مَا عَنِتُّمْ" 5.

وحديث "ابن عباس أن معاذاً قال: بَعَثَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّكَ تَأْتِي قَوْمًا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ فَأَدْعُهُمْ إِلَى شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ رَسُولُ اللَّهِ فَإِنْ هُمْ أَطَاعُوا لِذَلِكَ فَأَعْلِمُهُمْ أَنَّ اللَّهَ افْتَرَضَ عَلَيْهِمْ حَمْسَ صَلَوَاتٍ فِي كُلِّ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ فَإِنْ هُمْ أَطَاعُوا لِذَلِكَ فَأَعْلِمُهُمْ أَنَّ اللَّهَ افْتَرَضَ عَلَيْهِمْ صَدَقَةً تُؤْخَذُ مِنْ أَغْنِيَائِهِمْ فُتْرُدُّ فِي فُقَرَائِهِمْ" 6.

فحديث بني الإسلام على خمس، وحديث الأعرابي، والنعمان، ووفد عبد القيس، وحديث بعث معاذ، والحديث الأخير عن ابن عمر المذكور أعلاه كلها

² يحيى بن شرف النووي، المنهاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج (عمان-الرياض: بيت الأفكار الدولية، 2000)، 85.

³ النووي، المنهاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج، 88.

⁴ النووي، المنهاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج، 88.

⁵ النووي، المنهاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج، 90.

⁶ النووي، المنهاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج، 97.

أحاديث تتمحور حول أن أداء العبادات بحقها هي الباب الأول للقبول عند الله سبحانه وتعالى،

ومعاملة الإنسان معاملة المسلم الكامل،

وأن ما فوق ذلك تبع لذلك وكمالات لها،

وترميمات ومعززات لدين الإنسان ترتقي بالمسلم،

وتسد الخلل في أعماله، وما يعترض يومه من هفوات، ومداخل شيطانية،

وفي الحديث "عَنْ ابْنِ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ عَصَمُوا مِنِّي دِمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلَّا بِحَقِّ الْإِسْلَامِ وَحَسَابُهُمْ عَلَى اللَّهِ".

فابن حجر في فتح الباري يقول عن هذه الأركان "والحكمة في ذلك أن الأركان الخمسة

اعتقادي وهو الشهادة،

وبدني وهو الصلاة،

ومالي وهو الزكاة

اقتصر في الدعاء إلى الإسلام عليها لتفرغ الركنتين الأخيرين عليها، فإن الصوم بدني محض، والحج بدني مالي،

وأيضاً فكلية الإسلام هي الأصل، وهي شاقة على الكفار، والصلوات شاقة لتكررها، والزكاة شاقة لما في جبلة الإنسان من حب المال، فإذا أذعن المرء لهذه الثلاثة كان ما سواها أسهل عليه بالنسبة إليها، والله أعلم" 7.

وفق ذلك فقد افتتح الإمامين البخاري، ومسلم باب الإيمان في مصنفيهما بحديث جبريل الذي يقدم لنا المنهج كاملاً فـ "عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَوْمًا نَارًا لِلنَّاسِ إِذْ أَتَاهُ رَجُلٌ يَمْشِي فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا الْإِيمَانُ؟

قَالَ الْإِيمَانُ أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَلِقَائِهِ وَتُؤْمِنَ بِالْبَعْثِ الْآخِرِ

قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا الْإِسْلَامُ؟

قَالَ الْإِسْلَامُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ وَلَا تُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَتُقِيمَ الصَّلَاةَ وَتُؤْتِيَ الزَّكَاةَ الْمَقْرُوضَةَ وَتَصُومَ رَمَضَانَ

قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا الْإِحْسَانُ؟

قَالَ الْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ

فَقَالَ هَذَا جِبْرِيلُ جَاءَ لِيُعَلِّمَ النَّاسَ دِينَهُمْ.

هذا الحديث، والذي يعد أصلاً من أصول الدين، والذي جمع عموم ما أordاه الشرع من الإنسان لينجوا في الآخرة، فقد قسم الدين إلى ثلاث مستويات سأل عنها سيدنا جبريل عليه السلام نبينا صلوات الله عليه وسلم، واشتمل الحديث وفق ما ذكره

7 أحمد بن علي بن حجر العسقلاني، فتح الباري شرح صحيح البخاري، تحقيق محمد فؤاد عبد الباقي (القاهرة: المكتبة السلفية، د. ت) ، 3/ 361.

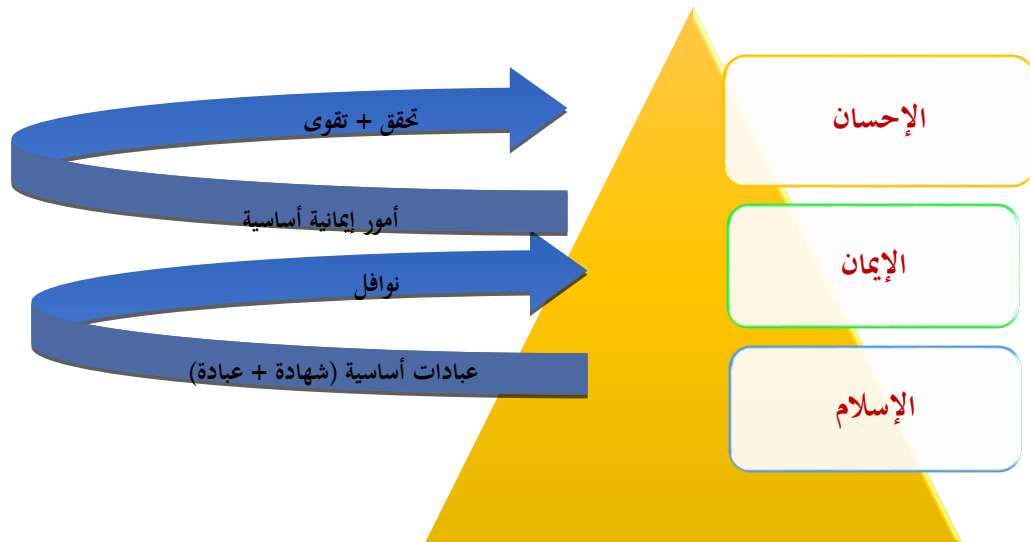
القاضي عياض رحمه الله "اشتمل على شرح جميع وظائف العبادات الظاهرة، والباطنة من عقود الإيمان، وأعمال الجوارح، وإخلاص السرائر، والتحفظ من آفات الأعمال حتى أن علوم الشريعة كلها راجعة إليه، ومتشعبة منه قال: وعلى هذا الحديث، وأقسامه الثلاثة"⁸.

وهذه الأقسام أو المستويات الثلاثة تحقق طبقات الترتي (أو الارتقاء) الإيماني بمفهومه العام والتي تبدأ وفق المفاهيم الواردة في الحديث بالتدرج التالي:

أولاً- الإسلام: وهو المستوى الإيماني الأول، والأساس، وهو النطق بالشهادتين، والالتزام بالعبادات الأساسية المفروضة من صلاة، وزكاة، وصيام، وحج حق الالتزام بحيث يعي ما يؤدي، ويعي ما يستلزمه هذا الأداء من حقوق لذاته، ومجتمعه.

ثانياً- الإيمان: وهو المستوى الإيماني الثاني، وهو اليقين المتحقق من تمام الالتزام بالمستوى الأول، وبتمام هذا الالتزام، وتحققه في النفس يترسخ اليقين في هذه النفس بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر، والقدر كله رسوخاً يسلم به الإنسان حياته لخالقه، ويستمر بالإنجاز، والعطاء في دنياه طمعاً في آخرته.

ثالثاً- الإحسان: وهو المستوى الإيماني الثالث، وهو مستوى تحقق الجودة الإيمانية وذلك بكمال تحقق المستويين السابقين، وبها تتحقق عبادة اليقين بالله، والمراقبة الدائمة لتفاصيل الحياة "فإنه يراك" والسعي للوصول لحالة الخطوة الإلهية، والحب في الحديث ((إِنَّ اللَّهَ قَالَ: مَنْ عَادَى لِي وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ، وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِي بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِ، وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ، فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ: كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا، وَرِجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا، وَإِنْ سَأَلَنِي لِأَعْطِيْتَهُ، وَلَئِنِ اسْتَعَاذَنِي لِأُعِيْدَنَّهُ، وَمَا تَرَدَّدْتُ عَنْ شَيْءٍ أَنَا فَاعِلُهُ تَرَدُّدِي عَنْ نَفْسِ الْمُؤْمِنِ، يَكْرَهُ الْمَوْتَ وَأَنَا أَكْرَهُ مَسَاءَتَهُ))⁹ فيتقلب العبد بين الخوف من سخطه، والرجاء بعفوه متفحصاً لتفاصيل حياته ملتصقاً رضا به.

المحور الثاني - التطبيق لما نعلم.

وفيه ثلاث سمات تفيد في الوصول للتطبيق الأمثل لما نعلم وهذه المحددات هي:
أولاً: العمل المبني على أرضية متينة:

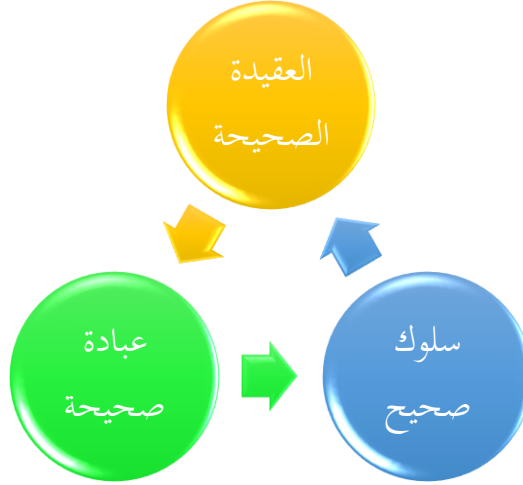
⁸ النووي، المنهاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج، 82.

⁹ بن حجر العسقلاني، فتح الباري شرح صحيح البخاري، 6502 / 11 / 341-340.

فالإيمان فيما يؤثر عن الحسن البصري ((إِنَّ الْإِيمَانَ لَيْسَ بِالتَّحَلِّيِّ، وَلَا بِالتَّمَتِّيِّ، إِنَّمَا الْإِيمَانُ مَا وَقَّرَ فِي الْقَلْبِ، وَصَدَّقَهُ الْعَمَلُ))

فأولاً نحتاج "العقيدة الصحيحة هي التي ينبثق عنها العبادة الصحيحة، والسلوك الصحيح... وتضمن الثبات على الحق". 10.

فنحتاج سلامة العقيدة أولاً لما تؤدي إليه لاحقاً من سلامة العمل، وسلامة الخلق، والسلوك، وصولاً إلى سلامة المجتمع ككل مما يعزز خطوات نموه ف"السمة الواضحة في المفهوم الإسلامي... المجتمع الإسلامي ينبثق من العقيدة وقائم عليها...". 11.

فالأصل بالإيمان، هو التصديق الباطن، والأصل بالإسلام، وهو الاستسلام والانقياد الظاهر
ثانياً: العمل المتكامل:

والتطبيق العملي يجب أن يشتمل على ما بينه سبحانه و تعالى في كتابه الكريم: {لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ } [البقرة: 177]

كما نرى فالإسلام كما في الآية" جامعة للكاملات الإنسانية بأسرها دالة عليها صريحاً، أو ضمناً فإنها بكثرتها، أو تشعبها منحصرة في ثلاث أشياء:

10 محمد منير الغضبان، المنهج الحركي للسيرة النبوية (الزرقاء، الأردن: مكتبة المنارة، 1990)، 1 / 31.

11 محمد قطب، هل نحن مسلمون (القاهرة: دار الشروق، 2002)، 25.

○ صحة الاعتقاد: مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ

○ وحسن المعاشرة: وَأَتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ

○ وتهديب النفس: وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ

الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ. ولذلك وصف المستجمع لها بالصدق نظراً إلى إيمانه، واعتقاده، وبالتقوى اعتباراً بمعاشرته للخلق، ومعاملته مع الحق، وإليه أشار بقوله عليه السلام ((من عمل بهذه الآية فقد استكمل الإيمان))"12.

ثالثاً: حسن استثمار ما سخره سبحانه وتعالى (العمل وفق ما سخره سبحانه وتعالى):

نضيف إلى ذلك المقومات التي سخرها سبحانه وتعالى لنا

فالتنوع الذي خلقنا به على هذه الأرض آية يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا

إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ

والخلافة للإنسان بالأرض، ومطالبته بعمارها **سمح** وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا

مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ٣٠ البقرة الآية

وطلب السعي، والعمل في هذا الدنيا لنيل الجزاء في الدنيا والآخرة يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ ٦

الانشقاق الآية

وما سخر لنا من هذا الكون وَسَخَّرَ لَكُمْ مِمَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمِمَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

١٣ الجاثية الآية

هو أدعى لأن نسعى لعمارة هذه الأرض بطاعة الله الَّذِينَ إِنْ مَكَنْتُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا

بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَاللَّهُ عَقِيبُهُ الْأُمُورِ ٤١ الحج الآية

وما إن تقاعسنا عن تنفيذ أوامر الله، وتأدية حق شكره، وذلك بفعل ما طلب منا من عبادات فلن نكون إلا في حال

الضعف الذي يلازمنا حالياً ولازمنا سابقاً في عصور متفرقة فالله في كتابه الكريم أقر دستوراً إلهياً بقوله تعالى:

إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ. ١١ الرعد الآية

فما نراه من نكوص هو من نتاج:

تقصيرنا في الأداء،

أو الأداء الشكلي الأجوف لما هو مطلوب منا

ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ٤١ الروم الآية" 13،

والحذر من هذا الأداء الشكلي الأجوف ينقلنا محور الوعي بما نعمل

المحور الثالث- الوعي لما نطبق.

فهل نحن مدركون بما نعتقده ونفعله أن ذلك يخدم المنظومة الحياتية كاملة التي خلق الله الإنسان كفرد فيها، أو بالأحرى

هو واسطة العقد فيها فهو مالك العقل المكلف، والمبتلى بهذا التكليف أيشكر أم يكفر، وبالتالي هل الفعل الإيماني الصادر عن

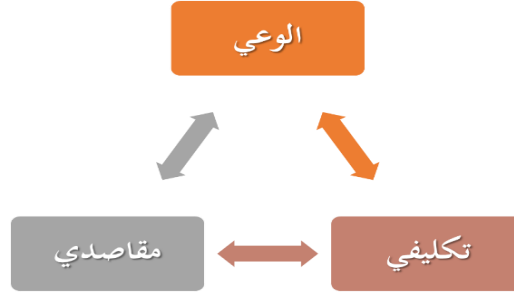
أفراد المجتمع فعل واعٍ فاهم لما يفعل أم مجرد مقلد للصورة ناقل لها بِسْمَتِهَا الخارجي فقط،

فتحقيقاً لمقتضى التسليم والامتثال لما شرعه خالقنا لنا يلزمنا أن نميز بين نوعين من الوعي بما نطبق وهما:

1- الوعي التكليفي:

12 ناصر الدين أبوسعيد البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل، تحقيق محمد المرعشلي (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1418هـ)، 1/121.

13 قطب، هل نحن مسلمون، 51-52.

ويعني أننا نتمثل لما أمرنا سبحانه وتعالى به ونهانا عنه بمجرد معرفتنا به ووصوله إلينا ولو قصرت أفهامنا عن إدراك كنهه ومبتغاه وهو تحقيق لمقتضى العبودية لله والامتثال والتسليم له وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ٥٦ الذَّارِيَاتِ آيَةٌ

2- الوعي المقاصدي:

لكن لا يمنع امتثالنا وتطبيقنا التسليمي لما افترضه الله علينا من التفكير في مراده وحكمته ومغزى ما نقوم به لنقوم به على الوجه الأكمل الذي يحقق النفع للمؤدي والمحيط الذي يعيش به وللأمة والإنسانية جمعاء فقد قسم العلماء المقاصد ثلاث مناحي: أولاً: المقاصد العامة:

وهي المقاصد التي تمت مراعاتها، وثبتت إرادة تحقيقها على صعيد الشريعة كلها، أو في الغالب الأعم من أحكامها، وذلك مثل حفظ الضروريات الخمس الدين والنفس والنسل والعقل والمال ومثل رفع الضرر، ورفع الحرج، وإقامة القسط بين الناس، وإخراج المكلف عن داعية هواه. ثانياً: المقاصد الخاصة:

وأعني بها المقاصد المتعلقة بمجال خاص من مجالات التشريع كمقاصد الشريعة في أحكام الإرث، وما يلحق به، ومقاصد الشريعة في أحكام المعاملات المالية، أو في مجال الأسرة. ثالثاً: المقاصد الجزئية:

وهي مقاصد كل حكم على حدته من أحكام الشريعة من إيجاب، أو نذب، أو تحريم، أو كراهة، أو شرط. 14 فالإسلام جاء برسالة، وتشريعات متكاملة:

على مستوى الإنسانية جمعاء،
نزولاً لمستوى المجتمع ومكوناته الأسرية،
وصولاً للفرد وتوازنه الداخلي،

والذي يتخذ في التعامل معه صيغة تفصيلية ترى كافة الجوانب المكونة له ولشخصيته، ويسعى لتنميتها ورعايتها، فالإسلام لم يعامل الإنسان بصورة إجمالية بعيداً عن تكويناته الداخلية وبيئته المحيطة؛

((إن لربك عليك حقاً، ولنفسك عليك حقاً ولأهلك عليك حقاً فأعط كل ذي حق حقه))

هذه التربية المتوازنة لجميع الجوانب، وممارسة جميع القيم بما يضمن إعطاء كل ذي حق حقه، فهو في أدائه لعبادته والتزامه الأخلاقي لها انعكاس على علاقاته المجتمعية، ف" الفرد المسلم بجميع مقوماته النفسية، والاجتماعية، والأخلاقية سعيداً حينما ظهر أن العبادات كلها يمكن أن تستثمر كباعث على الصلة الحسنة بالأفراد داخل المجتمع، وخارجه على السواء.

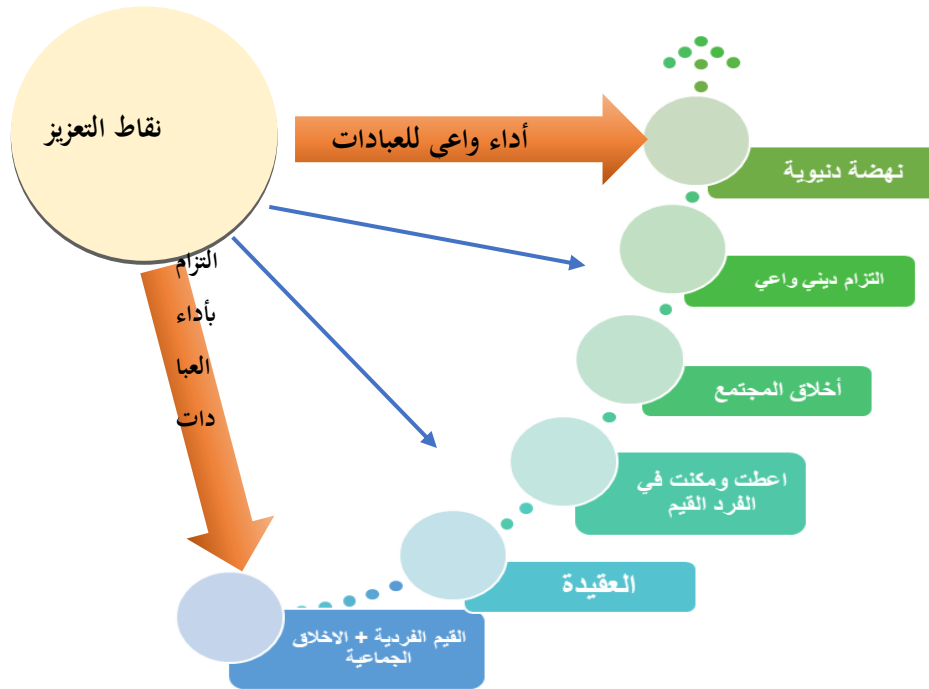
بموجب ذلك نجد أن العبادات هي أدوات للتزكية والتربية الذاتية، بالإضافة لدورها المجتمعي البناء، ف"تصبح فريضة الزكاة - كمثال عن باقي العبادات- وسيلة لترسيخ وتدعيم وبناء المجتمع المتناسك؛ شريطة أن يأتي أداء المسلم لهذه العبادة بنية صادقة

14 أحمد الريسوني، مدخل إلى مقاصد الشريعة (القاهرة: دار الكلمة، 2010)، 13-14-15.

تتسم بالحقائق، والموضوعية، والوضوح، بعيداً عن الشككية في الأداء والمظهرية في العمل، ومتضمنة للقيم التي يمكن أن تسهم في بناء الأفراد، وبالتالي بناء المجتمع. لم تخل أركان الإسلام جميعاً من صلاة، وزكاة، وصيام، وحج من هدف تربوي، ومغزى إنساني يرتبط بالقيم والمبادئ التي تسيّر في ركب الحياة، ولا تخلو هذه أن تكون عبادة بدنية مثل الصلاة، والصيام، أو مادية تتصل بالمال، وهي الزكاة، أو بدنية مادية كالحج. إنما يهدف الإسلام بالتكليف البدني، أو المادي تصفية الروح تصفية تحافظ على سلامة عقيدته، وارتباطه بخالقه، والذي بدوره يضمن فلاحه في الآخرة، ويعزز حسن تعايشه وتفاعله مع مجتمعه، فيضمن تحصيل نجاحه الدنيوي، ويسعى للحفاظ على الفطرة السليمة منطلقاً بيني عليه عباداته، وأعماله، ومن القدوات الإيمانية محفزاً له على الإنجاز والمتابعة.

هذا النظام الذي شرعه لنا ربنا ليس دين رهينة، أو تجرد عن الماديات، إنما هو دين شامل كامل يوازن بين متطلبات الإنسان المادية، والروحية، وقد لخصها قول ربنا " وَأَبْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنَ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفُسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ ٧٧ الْقَصَصِ الْآيَةَ وبترجمة هذا الكلام إلى لغة الحياة اليومية يمكن أن نقول: إن الذي يؤمن بأن الحياة يجب تنظيمها- ليس بالإيمان، والصلاة فحسب، ولكن أيضاً- بالعلم، والعمل، والذي تتسع رؤيته للعالم بحيث يستوعب، بل يدعو إلى قيام المسجد، والمصنع جنباً إلى جنب، والذي يرى أن الشعوب لا يكفي إطعامها، وتعليمها فقط، وإنما يجب أيضاً تسيير حياتها، والمساعدة على سموها الروحي، وأنه لا يوجد مبرر للتضحية بأحد هذه الأهداف في سبيل الآخر؛ هذا الإنسان ينتمي حقاً إلى الإسلام"15

هذه الرؤية المقاصدية للشريعة، ونجد أنه ليس من السهل أن يتفاعل المسلمون جميعاً مع دينهم بوعي كامل لهذه المقاصد مع اختلاف ثقافتهم، وعلمهم، وفعاليتهم الإيمانية لكن وجب الوصول للحد الأدنى من الفهم للمقاصد المنشودة، أو معرفة هذا الحد للعمل على تنميته، وزيادته للوصول لفاعلية إيمانية أكبر في المجتمع المسلم تعيد للأمة عزتها، وتحيي فيها الدور الريادي للأمة دور الاستخلاف الذي أوجد الله سبحانه وتعالى البشر على هذه الأرض لتحقيقه.

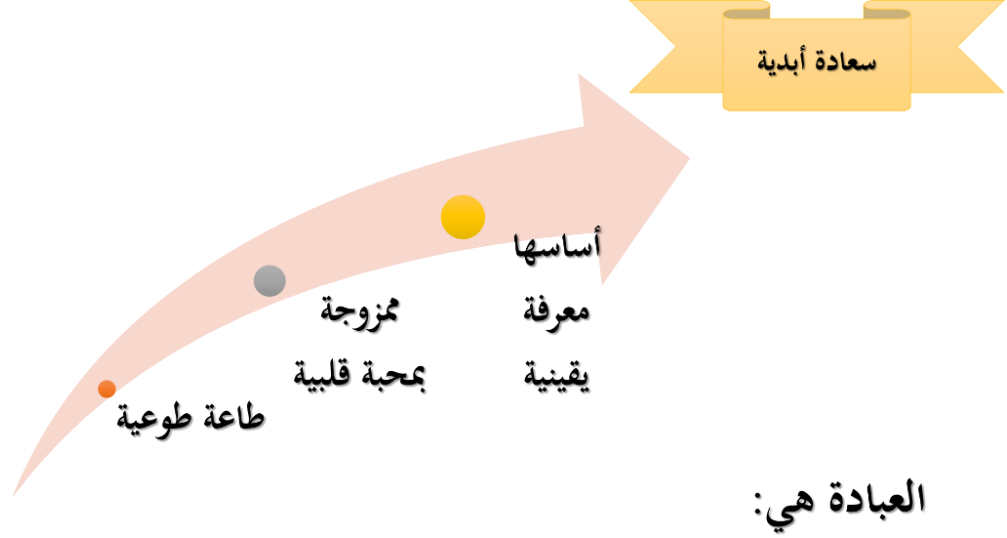

15 علي عزت بيغوفيتش - محمد يوسف عدس، الإعلان الإسلامي (القاهرة: مكتبة الإمام البخاري، 2009)، 93.

لذلك يتوجب علينا النظر للإسلام نظرة شاملة

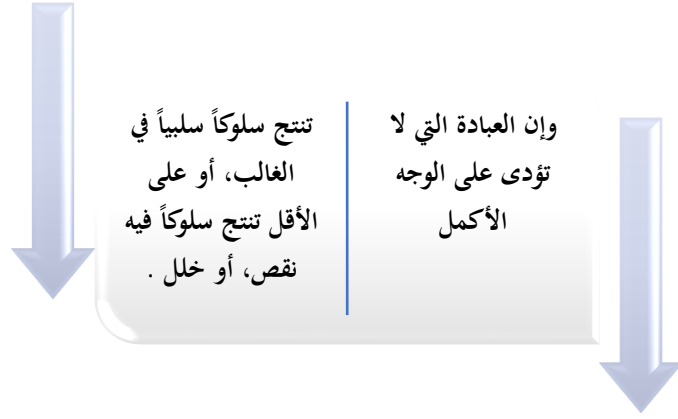
ثانياً: العلاقة التبادلية بين الشعائر التعبدية ومظاهر الحياة الدنيا:

لذلك فكما قال أحد الدعاة "العبادة طاعة طوعية ممزوجة بمحبة قلبية أساسها معرفة يقينية تفضي إلى سعادة أبدية"
فعلى ذلك يمكن أن نجلي "مفهوم العبادة في التربية الإسلامية على ثلاث مظاهر:

- مظهر شعائري: فهو يتضمن في شعائره، وممارسات ترمز إلى أشكال الحب، والطاعة التي يعبد بها الإنسان الخالق.
 - مظهر اجتماعي: موضوعه الثقافة، والقيم، والعادات، والتقاليد، والنظم.
 - مظهر كوني: موضوعه العلوم الطبيعية التي توفر للعالم المسلم دخول مختبر الأفاق، وإبراز ((معجزات)) العصر، و ((براهينه))، وتوفير ((الشواهد)) التي تكشف عن عظيم صنع الله، وقدرته، وتقنع المتعلم الجديد، والأجيال الجديدة بوجود محبة الخالق محبة كاملة وطاعته طاعة كاملة. "16.
- بالمقابل نجد أن للشخصية جانبين:
1. داخلي (روحي ونفسي): متعلق بالتفاعل الداخلي للأحداث، والمشاعر، والسر الإلهي في الطاقة الداخلية البشرية وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا ٨٥ الإسراء الآية
 2. ظاهري (سلوكي): متعلق بما ينتج من أفعال، وتفاعلات مع البيئة، والمجتمع المحيط.
- وبحسب الطبيعة الربانية الجبلية التي خلقنا الله عليها فإن لمظاهر العبادات أثر على مكونات الشخصية، فالعلاقة " هي علاقة توافق سلباً، وإيجاباً، وذلك وفق الآتي:
- إن العبادة التي تؤدي على الوجه الأكمل تنتج سلوكاً إيجابياً في الغالب.
 - وإن العبادة التي لا تؤدي على الوجه الأكمل تنتج سلوكاً سلبياً في الغالب، أو على الأقل تنتج سلوكاً فيه نقص، أو خلل.

¹⁶ ماجد عرسان الكيلاني، فلسفة التربية الإسلامية (بيروت: دار البشائر الإسلامية، 1987)، 85-86-87 بتصرف.

وتظهر هذه الموازنات والمتغيرات كثيراً في علاقة عبادة الصلاة بالسلوك لتكررها اليومي، ثم الصيام؛ لأنه شهر مفروض في كل عام، وتكون أقل في الظهور في الزكاة لارتباطها بتوفر نصاب من المال، وتقل هذه الموازنات أكثر في الحج لكونه مرة في العمر على القادر والمستطيع. ¹⁷

وجميع ذلك هو نتيجة لتكامل أثر مظاهر العبادة الثلاث على الشخصية حيث "تؤكد فلسفة التربية الإسلامية على وجوب تكامل المظاهر الثلاثة للعبادة، ووحدها لإسهام كل مظهر في تحقيق هدف معين:

○ فالمظهر الشعائري ثمرته: التوازن النفسي.

○ والمظهر الاجتماعي ثمرته: التطبيق العملي.

○ والمظهر الكوني ثمرته: القناعة العقلية.

والمحصلة النهائية لعمل المظاهر الثلاثة هي

((اليقين)) في النفوس.

((الاستقامة)) في السلوك والعلاقات.

ولذلك كان الفصل بين المظاهر الثلاثة للعبادة خرقاً يؤدي إلى تعطيل فاعلية كل منها، ويحيله إلى مجرد حركات وممارسات خاوية لا روح فيها، ولا أثر لها ¹⁸.

وهو المطلوب ليحيا الانسان المسلم حياة تحقق فيه صفة القوي الأمين إِنَّ خَيْرَ مَنْ أَسْتَجَرْتَ الْقَوِيَّ الْأَمِينُ ٢٦ الْقَصَصِ الْآيَةِ وهو الدور الرئيسي لوجود الدين بين بني البشر الدور الذي يساعد في النهوض، والفاعلية، وتفعيل الدور على المستوى الاجتماعي ليكون الفرد عنصراً فاعلاً محركاً في المجتمع،

وليس فقط ينحصر في كونه نزعة فردية إصلاحية ذاتية

"فدور الدين الاجتماعي منحصر في أنه يقوم (بتكريب) يهدف إلى تشكيل قيم تمر من الحالة الطبيعية إلى وضع نفسي زمني ينطبق على مرحلة معينة لحضارة، وهذا التشكيل يجعل من (الإنسان) العضوي وحدة اجتماعية، ويجعل من (الوقت) -الذي ليس سوى مدة زمنية مقدرة (بساعات تمر) - وقتاً اجتماعياً مقدراً (بساعات عمل)، ومن (التراب) - الذي يقدم بصورة فردية

¹⁷ د. أسامة مشعل، "التناقض بين العبادة والسلوك"، المنتدى الإسلامي - لندن، كتاب مجلة البيان العدد - 7205، 1425 (blog).

¹⁸ الكيلاني، فلسفة التربية الإسلامية، 87.

مطلقة غذاء الإنسان في صورة استهلاك بسيط - مجالاً مجهزاً مكيفاً فنياً يسد حاجات الحياة الاجتماعية الكثيرة تبعاً لظروف عملية الإنتاج"19،

أخص النقاط الثلاثة الأخرى بأنه:

- لا يمكن أن يرفض المسلم شيء يجعل الدنيا أكثر تنظيماً، وأفضل حياةً بدعوى أنه غير إسلامي.
 - لكي يكون الحل إسلامياً يجب أن يحمل أكبر درجة من الكفاءة، وأقصى درجة من الإنسانية في الوقت نفسه.
 - إن الإسلام بطبيعته الثنائية يبشر بدين يخلو من الأساطير، ويعلم يخلو من الإلحاد يمكن أن يكون مثار اهتمام الناس جميعاً من كل جنس، ولون20.
- وبناء على ما سبق نخلص:

التربية الإيمانية هي عملية البناء الشامل للشخصية الإسلامية، بما يزود الفرد بالمهارات، والأدوات العلمية والقيمية، التي تمكنه من النهوض بواقعه، وقيادة أمتة نحو خيري الدنيا والآخرة.

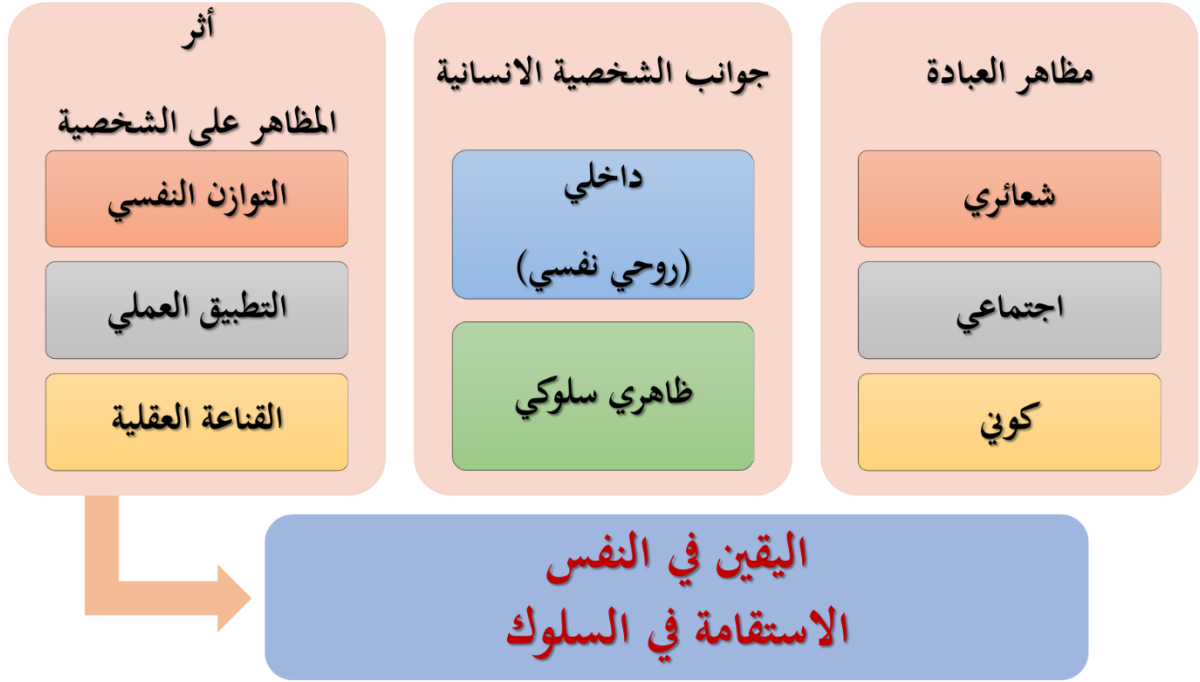
التوصيات العملية

الأولى: دور طالب العلم مع ذاته:

دور طالب العلم لمواجهة التحديات الفكرية والتي تؤثر على عقائد الأمة أولاً الوقاية والتحصين الذاتي وحسن التوكل على الله وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ الطَّلَاق الآية من خلال ومراقبة الله في أعماله من خلال:

19 مالك بن نبي، وجهة العالم الإسلامي، ترجمة عبد الصبور شاهين (دمشق: دار الفكر، 2002)، 32.

20 بيغوفيتش - عدس، الإعلان الإسلامي، 95 بتصرف.

1. التمكن العلمي:
فمطلوب منه حسن ضبط المسائل العلمية العقائدية والإيمانية ومداومة النظر والبحث والمدارسة لمسائل العقيدة وعلومها
2. التمكن من أدوات الحوار:
تطوير مهارات الحوار ومخاطبة الآخرين والتواصل مع العامة والتمكن من الأدوات العصرية في نشر المعلومة وتبليغها بما يناسب حال الأمة وشرائعها وأجيالها
3. التواصل مع العلماء الأكثر خبرة والتعلم الدائم:
المواظبة العلمية على أكابر العلماء من أهل الاختصاص والخبرة والتجربة والتلقي منهم ومتابعة التحصيل الأكاديمي العلمي
4. الاطلاع الذاتي الدائم لكل جديد بالوقائع المجتمعية والعلوم العامة:
عبر مداومة البحث والاطلاع على المشكلات الفكرية الطارئة والحلول المناسبة للواقع الحالي للأمة والمستجدات المعترضة.
5. التزام القدوة بالذات والبعد عن مشكلة الفصل بين الاعتقاد والإيمان بالعمل.
وذلك عبر المراقبة الذاتية الدائمة ومحاسبة الذات على تقصيرها فالله سبحانه وتعالى يقول في كتابه. إنَّ خَيْرَ مَنْ أَسْتَجَرْتَ الْقَوِيَّ الْأَمِينُ ۚ ۖ الْقَصَصُ الْآيَةُ إِذَا كَانَ اللَّهُ فِي قُرْآنِهِ يَعْلَمُنَا بِأَنْ خَيْرٍ مِنْ نَأْمَنُهُ عَلَى أَعْمَالِنَا مِنْ اتَّقَنَ عَمَلَهُ فِي

الدنيا وحفظ آخرته بعمله فكيف يكون سعينا لذاتنا وقد وضعنا أنفسنا في محل وراثته النبوة وحملنا هذه الأمانة التي شرفنا واختارنا الله لها.

الثانية: دور طالب العلم مع عامة الأمة:

يعترض طالب العلم في عمله فئات من الناس يستوجب عليه حسن التعامل معها والمكثرة من أدوات خطاياها وحاجتها من المعلومة الشافية لأمرائها والتي تقي من مما يمكن أن تعترضها من شبهات فهو مضطر لأن يخاطب:

العوام والشباب والطلاب والمتقنين والأطفال والنساء

خطاباً يحرك فطرتهم ويزيل ما يعلق في قلوبهم من شبه أدران فواجبهم مراعاة النقاط التالية:

1. الأخذ بالناس إلى بساطة وصفاء إيمان من سلفنا من الصحابة بعيداً عن التكلف الذي حدث لاحقاً نتيجة ما دخل تفكير الأمة من دواخل كثيرة والتي أدت إلى الخوض بتفصيلات يصعب على العامة فهمها والخوض فيها وليس مطلوباً منهم ذلك أصلاً فلا هم بحاجة إلى تأويلات المتكلمين ولا إلى شروحات المتفلسفين وإلى جمود الوهابية وانغلاقها والعمل على تبسيط طرح أمور العقيدة وأولوياتها وإخراج منها ما أقحم فيها من المواضيع الفرعية الخلافية كالتوسل والتمسك بظاهر النص وغير ذلك والعودة بالعوام إلى أساسيات الاعتقاد المطلوب منهم كما ذكرنا في بداية المحاضرة و تحقيق معنى الربوبية والألوهية للخالق سبحانه بين العوام بدون إدخالهم في تعقيدات المصطلحات والمفاهيم ويكون هدفنا الوصول بالناس إلى حقيقة الاعتماد و التوكل على الله سبحانه و تمكين الأمور الاعتقادية من حياتهم وزرع مراقبته في أعمالهم.

2. تصفية عقائد الناس مما يصيبها من الخلل وبذور النفاق والشرك بمسبباتها حيث التعلق بالسلطة والمال والدنيا والجهل وحظ النفس فالمطلوب منا كطلاب العلم دوام الاطلاع على ما يشوب المجتمع من أمراض والعمل على التصدي لها بالمنابر الوسائل التي مكنتنا الله وأن نكون دائمي الاختلاط والاحتكاك مع الناس وقضاياهم وما يعترضهم من حوادث ومؤثرات تثير في نفوسهم الشبه وتزرع بزور الشك.

3. ترسيخ العبودية لله (معاني سورة الفاتحة) ترسيخ معنى الوحدانية الحققة في شعار التوحيد لا إله إلا الله

4. توضيح معنى الكفر للعوام وهي من الأمور التي ليس للناس التهاون بإطلاقها.

"إن مسألة الكفر من الأمور الاعتقادية والتي هي نقيض الإيمان أي أن الكافر هو الذي ليس عنده شيء من الإيمان أو خلط إيمانه بالشرك فنقضه وأبطله"

وعلى ذلك فلا تطلق ألفاظ الكفر على أحد من أهل الإسلام إلا على من ظهر منه كفر بواحد ظاهر فإن لم تكن قطعية في ثبوتها وعلانياتها فإن الأمر موكول إلى علم علام الغيوب المطلع على سرائر عباده.

ووجب على طلاب العلم التحذير من التساهل في إطلاق الكفر فهي مسألة في غاية الخطورة فمن قال لمسلم: يا كافر فقد باء بها أحدهما أي فقد رجع بها أحدهما إما القائل وإما المقول له.

5. بناء الإيمان الواعي في نفوس الأمة والارتقاء بوعيهم

بعد التجارب التي خاضتها المنطقة أن يستثمر طلاب العلم هذه التجارب بالعمل على رفع الوعي بين أفراد العامة فتأثير سنوات من التجهيل المتعمد تلتها عدة سنوات من سيطرة الغلو في المنطقة مع نشر فكر الغلو والتكفير والأخذ بظواهر

النصوص و إلهاء الأمة عن قضاياها الكبرى وأولياتها الاعتقادية إلى الانشغال بأمور الحاكمية والولاء والبراء والتوسل والاستغاثة وإقحام هذه الأمور بأساسيات العقيدة وجعلها مدار حديث العامة بل وحتى غرسها في عقلية الأطفال كأمر يجرحون بها الناس من الملة ويكفروهم على أساسها هذه التجارب القاسية وجب استثمارها ليس بالعمل على التعافي منها برد الناس إلى صفاء العقيدة الأولى فقط بل أيضاً سبباً رافعاً لوعي الأمة وبناء الشخصية المحصنة بعقيدتها مع الابتعاد عن الخوض بالأمور النقاشات والمناظرات العقائدية سواء في الدروس العامة والخطب المنبرية وحلقات التعليم ومدارسها فعوام الناس ليسوا بحاجة إليها

6. الابتعاد عن طرح الأمور الخلافية والعمل على الأمور التي تجمع الناس ولا تفرقهم ومخاطبة الناس خطاب تبشير يقول ابن القيم في مدارج السالكين "ما أمر الله بأمر إلا وللشيطان فيه نزغتان: إما إلى تفریط وإما إلى مجاوزة وهي الإفراط ولا يبالي بأيهما ظفر زيادة أو نقصان "

لذلك فإن واجب طلاب العلم بين العامة عدم الخوض ومناقشة القضايا الخلافية التي كثر الجدل فيها وبالأخص في الفترات القريبة حتى يستقر الإيمان في نفوس الناس ويتوقف التشويش الحاصل في اعتقاداتهم أولويات ويرتفع مستوى الوعي والمناعة الذاتية لديهم على مقاوم الشبه التي تعترضهم.

7. يجب عدم النظر للمشاكل الإيمانية للمجتمع ككل واحداً، وخصوصاً بعد حالة الانفتاح الإعلامي الكبير بانتشار وسائل التواصل الاجتماعي، وحالة الاختلاط البشري العابر للجغرافيا بين المجتمعات مع الهجرات القسرية لمناطق غير إسلامية كثيرة.

✓ المعرفة
✓ التطبيق
✓ الوعي

8. ضرورة توجيه الجهود لحل المشكلات الإيمانية في المجتمع في المكان الدقيق للخلل من حيث الفئة والشريحة ونوعية ومكمن الخلل وذلك وفق خطوات مبنية على معطيات دقيقة وأسلوب يناسب كل فئة.

9. الاهتمام بالربط المتكامل لجوانب الحياة عموماً (الجوانب الاجتماعية من أعراف وعادات والجوانب القانونية. . .) ضرورة الربط التام مع الحالة الإيمانية للمجتمع المسلم.

10. ضرورة اعتماد الآليات الإحصائية في تحليل الواقع وبناء الأحكام والتوجه لحل القضايا الدينية في المجتمع.

11. التعمق أكثر على مستوى الوصول للمعلومة عن الحالة الدينية في المجتمع عبر جلسات جماعية للنقاش المركز وجلسات فردية مع مختلف شرائح المجتمع وفئاته ومقارنة النتائج بجلسات مع خبراء في العلوم الدينية والاجتماعية والنفسية وذلك لتحديد الدقيق للمشكلات ووضع أسس الحلول المناسبة لها.

12. وجب تطوير الخطاب الديني الدعوي من حالة نقل المعرفة إلى تمكين المعرفة في السلوك لتصبح جزءاً من التطبيق الحياتي اليومي في كل الجزئيات.

13. استنباط الأدوات التي تعيد ضخ الروح، والحياة في جسد الأمة من خلال استقصاء ما مرت به الأمة عبر تاريخها الطويل من نقاط نكوص، ونهضة في دينها، ومقاطعته مع الواقع الحالي للوصول للحلول العملية لتجاوز الخلل، وسد الثغر في جسد الأمة.

14. الاهتمام بالفروق البينية في جسد الأمة الواحد، باختلاف اللغة، والعادات له أثره على طريقة التعاطي الإيماني، وضرورة العمل على تحويل هذه الفروق من التنافر للتكامل، ومن الهدم إلى البناء لتكون عنصر قوة، وتماسك للمجتمع الإسلامي ككل لا عنصر تفريق وإضعاف.

15. تطوير نمط التعليم للأجيال بحيث تتضمن المفردات التعليمية تعزيز القيم الإيمانية وفق التالي:

- الخطوة الأولى: تعزيز الفطرة الدينية في نفس الطفل والحفاظ عليها.
- الخطوة الثانية: التوصية والتذكير من خلال تضمين المعرفة الإيمانية في مفردات المناهج التعليمية المختلفة بما يعزز المعرفة والوعي الإيماني لدى الطفل.
- الخطوة الثالثة: المصاحبة بالعمل بما يؤدي إلى التمكين للفعل الإيماني في السلوك وتريخ الاعتقاد في النفس.

الخاتمة:

لن تعود عجلة النهضة لأمتنا حتى نتمثل لأوامر ربنا، فخالقنا عز وجل خاطبنا بقوله. إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ... ١١ الرَّعْدُ الْآيَةُ هَذَا الْخَطَابِ لَنَا جَمِيعاً، والمسؤول الأول عن توجيه هذه الدفعة هم العلماء، عبر توجيه الناس لتمكين الإيمان من قلوبهم، وسلوكم بعد عقولهم، هذا التمكين الذي سيجعلنا مؤهلين ليمنحنا خالقنا أسباب التمكين، والنهضة الدنيوية، مما يفتح لنا آفاق النجاح في الدنيا، والفلاح في الآخرة.

فالمطلوب من منا جميعاً تطوير أدوات إدراك واقعنا الإيماني، والاستفادة من مختلف الأدوات العلمية المتاحة للوصول للدقة في التحليل للواقع، والمنتاسبة مع التطور الحاصل، وتطوير، وتنويع الحلول النوعية الأمثل للوضع الإيماني للمجتمع الإسلامي، لمختلف فئاته لتعزيز إيجابياته الموجودة، والحد من سلبياته، وعلاجها، وتوجيهها التوجيه الصحيح، وإلا تحدرنا أكثر في الدرب الذي حذرنا منه نبينا (ص) بقوله ((يوشك الأمم أن تداعى عليكم، كما تداعى الأكلة إلى قصعتها، فقال قائل: ومن قلة نحن يومئذ؟ قال: بل أنتم يومئذ كثير، ولكنكم غثاء كغثاء السيل، ولينزعن الله من صدور عدوكم المهابة منكم، وليقذفن الله في قلوبكم الوهن، فقال قائل: يا رسول الله، وما الوهن؟ قال حب الدنيا، وكراهية الموت)) رواه أبو داود 4297 وأحمد 5/278 - 22450

فعسى ألا نحقق ما نخوف منه نبينا (ص) فنتحول بالإنسان المسلم للتميز بالنوع كبديل عن الكم الفارغ من الفاعلية، والتأثير في الساحة الإسلامية.

وصلى الله على سيدنا ونبينا مُحَمَّدٍ وعلى آله وصحبه وسلم تسليماً كثيراً

تم بعونه تعالى

المراجع:

1. البخاري، محمد بن اسماعيل. الأدب المفرد. تحقيق محمد فؤاد عبد الباقي. القاهرة: المكتبة السلفية، 1375.
2. البيضاوي، ناصر الدين أبوسعيد. أنوار التنزيل وأسرار التأويل. تحقيق محمد المرعشلي. بيروت: دار إحياء التراث العربي، الطبعة، 1418.
3. الريسوني، أحمد. مدخل إلى مقاصد الشريعة. القاهرة: دار الكلمة، 1 الطبعة، 2010.
4. الغضبان، محمد منير. المنهج الحركي للسيرة النبوية. الزرقاء، الأردن: مكتبة المنارة، 6 الطبعة، 1990.
5. الكيلاني، ماجد عرسان. فلسفة التربية الإسلامية. بيروت: دار البشائر الإسلامية، 1 الطبعة، 1987.
6. النووي، يحيى بن شرف. المنهاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج. عمان-الرياض: بيت الأفكار الدولية، 2000.
7. بن حجر العسقلاني، أحمد بن علي. فتح الباري شرح صحيح البخاري. تحقيق محمد فؤاد عبد الباقي. 13 مجلد. القاهرة: المكتبة السلفية، 1 الطبعة، د. ت.
8. بن نبي، مالك. وجهة العالم الإسلامي. ترجمة عبد الصبور شاهين. دمشق: دار الفكر، 1 الطبعة، 2002.
9. بيغوفيتش، علي عزت - عدس، محمد يوسف. الإعلان الإسلامي. القاهرة: مكتبة الإمام البخاري، 1 الطبعة، 2009.
10. قطب، محمد. هل نحن مسلمون. القاهرة: دار الشروق، 6 الطبعة، 2002.
11. مشعل، د. أسامة. "التناقض بين العبادة والسلوك". المنتدى الإسلامي - لندن. كتاب مجلة البيان العدد - 205 (blog), 1425. <https://al-maktaba.org/book/1541/5078>

المساجد والجوامع كمؤسسات تعليمية معاصرة

أ. د. عبد الله صحراوي

جامعة سطيف 2

sabenms@yahoo. com

أ. فاطمة الزهراء بلال - جامعة سطيف

fatima91abdallah@gmail. com

الملخص:

تنظر مجتمعاتنا الإسلامية المعاصرة للمساجد والجوامع على أنها استثمار في رأس المال الأخلاقي والقيمي، ووسيلة لتوجيه الشباب وقمع الآراء والإنحلال الخلقية، وترشيد رؤية الأفراد نحو الحياة، و قد أصبحت البلاد العربية والإسلامية تتسابق نحو هندسة بيوت الله بأحدث التصاميم وتزيينها بأرقى الحلل والتفنن في ألوانها وانتقاء أجود الأثاث، وأعرق الأئمة؛ متناسين بذلك الهدف الأساسي الذي وجدت لأجله وهو جمع الناس وتوحيدهم على كلمة الله وتربية النفس وتهذيبها عن المعاصي، والأهم من هذا هو تربية الأجيال على القرآن الكريم والسنة النبوية والدروس والمواعظ الدينية والدينية، التي من شأنها أن تساعد الأسرة والمجتمع على خلق أفراد معتزين بدينهم متصفين بالأخلاق الحميدة والخصال الحسنة، فالمسجد والجامع وسيلة لتعلم الأطفال دون سن الخامسة تكملة لأجواء المدرسة والمعلمين والمراسيم والقوانين التعليمية، إذ يتيح المسجد للطفل تعلمًا سليمًا من الأفكار المتطرفة، مشبعًا بالأخلاق والقيم العقائدية، قائمًا على كتاب الله وسنة رسوله صلى الله عليه وسلم، و تبنت الأجيال السابقة من عهد النبي صلى الله عليه وسلم هذا التعليم ما أورث أجيال من الصالحين الأشداء، والعلماء والباحثين الإسلاميين الذين نفتقدهم في حاضرنا هذا قادوا الأمة الإسلامية بثبات واتزان، وبالرجوع للدين والتربية نجد أنه من الواجب على كل مسلم ومسلمة السعي نحو الأفضل لأبناءهم وهو التعليم في المساجد.

مقدمة:

الإسلام دين الله وميراث أمة نبينا الكريم في الأرض، فهو دين السلام والحق والطريق للجنة، ففرح هو وسعيد من تحلى بعقائده وتأدب بأخلاقه وارتبط بأحكامه في أعماله الظاهر منها والباطن، ولا يتم هذا إلا من خلال التعليم الديني في المساجد والذي بدونونه لن يظفر الفرد بشئ مما ذكر، فليس بمسلم من لا يرتاد المساجد ومن لا يرى حلاوة التعبد فيها، فالإسلام والمسجد مترابطان فمن هجر أحدهما هو هجر للآخر. ولما وصل حال المسلمين إلى ما وصلوا إليه اليوم، إلا بتفريطهم بأهمية التعليم الديني في المساجد، فإذا ما أقاموه كما يقيمون الصلاة في المسجد، نالوا سعادة الدارين الأولى والآخرة.

فالحديث "عن المسجد ورسائله الدينية والتعليمية ودوره في ريادة المجتمع وبناء ثقافة الأمة، من الموضوعات المهمة التي تأصلت في المجتمعات الإسلامية جيلًا عن جيل، فقد أدى تطور المساجد عبر العقود المختلفة ومع التطور الحضاري والتمدن، إلى إخراج بعض الأنشطة والعلوم من المساجد مثل المدارس، والمعاهد والجامعات.

وبادئ ذي بدء ينبغي التذكير بأن الدعوة إلى عقيدة التوحيد وإلى القراءة -أي المعرفة- تلازما منذ اللحظات الأولى من نزول الوحي على قلب رسول الله صلى الله عليه وسلم، وظلًا كذلك متلازمين أثناء الفتوح الإسلامية لمختلف الأقطار في المشارق والمغرب ومن بعد الفتوح" (الوراكلي. 2009)

فما أسس على تقوى من الله ورضوان ومحافة منه، كان أساس البناء الصحيح في المجتمع، فكان لعقد حلقات العلم والمعرفة لنشر الوعي والاستثمار في العقول البشرية، وضمان التلاحم بين العبادة والمعرفة وتمكين الثقافة المنبعثة منهما لدى الفرد، كان للمسجد دور كبير في تبنيها والمساهمة بها.

أهمية المسجد في الإسلام:

يعظم المسلمون من مكانة المسجد في المجتمع لما له من دور في ترشيد وتنوير المجتمع، وتكوين الفرد المسلم، إذ يعد المسجد من أعظم المعاهد الثقافية لدراسة القرآن والحديث والفقه واللغة وغيرها من العلوم، فقد أصبحت العديد من المساجد مراكز هامة للحركة العلمية، إذ انصرف فقراء المسلمون في عهد النبي صلى الله عليه وسلم لطلب العلم في المسجد النبوي الشريف، حيث بنى الرسول الصفة" وهي مكان مظلل في شمالي المسجد يأوي إليه فقراء المسلمين الذين حسبوا أنفسهم لطلب العلم". (حسن، 1964، 421)

" ولقد كان الرسول صلى الله عليه وسلم يجلس في المسجد النبوي بالمدينة لتعليم المسلمين أمور دينهم وتبصيرهم عاقبة أمرهم حتى كان مجلسه تنافسا بين الصحابة رضوان الله عليهم، كلهم يبغى السبق إلى حضور هذا المجلس العلمي والظفر بالإنصات إلى الدروس النبوية، وكان عليه السلام إذا صلى الصبح انصرف إلى موضوع الأسطوانة المسماة اليوم أسطوانة التوبة إشارة إلى توبة أبي لبابة حيث يتحلق حوله أصحابه حلقا بعضها دون بعض وكان يحدثهم إلى طلوع الشمس. " (بن حميد، 1403، 242)

وفي صحيفة همام بن منية: " أن عدد المساجد التي بنيت في حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم تسعة مساجد، وأن أكثرها اتخذ مدارس للتعليم" (محمود، 45). فقد كان بالمسجد خيمة السيدة ربيعة الصحابية التي كانت تقوم بتمريض الجرحى وتضميد جروحهم، وأيضا خيمة لبنى غفار، كما أمر الرسول صلى الله عليه وسلم أن تضرب خيمة لسيدنا سعد بن معاذ لما أصيب في " أكحله " يوم الخندق ليكون قريبا منه فيرعاه ويعوده". (مجلة البحوث، 1395، 225)

فالمسلمون يعدون المسجد مكانا للأمن والسلام، ومقرا للتمريض ورعاية المرضى، ومأوى للفقراء وطلاب العلم، فيه تلقى الخطب والدروس والمواعظ ومنه تصدر القرارات وتعدد المجالس، ذلك أن المسجد هو بيت الله، فيه يجد المسلم السكينة ويشعر بالراحة والإطمئنان، ولما للمسجد من قدسية ومكانة في روح المسلمين فهو بمثابة المكان الجامع للمؤسسات المجتمعية من مدارس ومعاهد ومستشفيات، ومراكز التدريب مقر القيادة والمؤسسات الحربية وملجأ للفقراء. . . إذ كان المسجد ولازال المؤسسة التربوية التعليمية والدينية الوحيدة التي تستقبل المسلم دون اعتبارات سياسية أو طائفية أو عقائدية، وبغض النظر عن المرحلة العمرية للمسلم أو الكم المعرفي له، مذنباً أو تائباً مجرماً أو مسلماً. فالإسلام دين يسر وليس عسر وهو يرحب بجميع المسلمين لهذا أعز الله بيته " المسجد" وجعل له قدسية ومكانة خاصة في نفوس المسلمين.

وبما أن التربية تسعى بتحقيق الإنسان المتكامل القادر على خدمة مجتمعه، معتزاً بنفسه لديه القدرة على التعلم المستمر والإستثمار في نفسه ويتمتع بمجموعة من القدرات والمهارات، يأتي دور المسجد في تحقيق الأبعاد الثلاث التي تهدف التربية لتحقيقها وهي:

-البعد النفسي: وهو التعلم وفق القدرات والإستعدادات.

-البعد الإجتماعي: وهو إعداد الفرد للمشاركة وبذل الجهد في الحياة العامة،

-البعد التكاملي: أي التكامل في الإعداد حيث إن الإسلام ينظر إلى الفرد على أنه وحدة متكاملة، لذلك جمعت التربية الإسلامية بين جميع هذه الجوانب (الجسمية، العقلية والروحية). (نصار. 19)

عندما نلاحظ أولادنا في العطل الصيفية يتدمرون من النهوض باكرا للذهاب لحفظ القرآن في المسجد، أو يتهربون من الإلتزامات التي يسندها إليهم إمام المسجد أو المقرئ، قد نغفو عنهم أحيانا ونُخنوا عليهم أحيانا أخرى، ومع مرور الأيام نلاحظ تراجع حفظهم، ونسيانهم أوحى تغيبهم، حينها نأنبهم ونتمنى لو أننا حرصنا على الإلتزام بتعاليم المسجد، فهذه العادة تساعدهم على تعلم المشقة في طلب العلم، وأن ما يأتي بسرعة من الحفظدون تأمل يذهب بسرعة، وأن دروس الوعظ بعد كل صلاة تعلم الأولاد الإعتزاز بدينهم وتفقههم في أمور دينهم وآخرتهم، كما تربي فيهم القيم والأخلاق التربوية الحسنة، وهو كل ما يتمنى كل أبوين أن يغرّس في أولاده وينشده المجتمع.

المسجد كمؤسسة مجتمعية ذات خدمات:

نظرا لما تلعبه المعتقدات الدينية في المجتمعات أنشئت المؤسسات الدينية، وهي عبارة عن مجموعة من المؤسسات والمنظمات التي تُمارس فيها المعتقدات والشعائر الدينية في إطار العديد من السياقات الاجتماعية والتاريخية، وفيها تُقدّم الخدمات على الصعيد الديني والمجتمعي والإنساني، فهي مؤسسات غير ربحية وبإمكان الأشخاص الاستفادة منها دون مقابل، وغالبا ما تعتمد في تمويلها على التبرعات، وتُقام هذه المؤسسات في أي منطقة ما وفقاً لطبيعة المجتمع وحدوده، وتُنشأ حسب معتقدات أفراد المجتمع، كالمجتمعات الإسلامية، أو المسيحية، أو اليهودية، وتُعد المساجد والكنائس أحد أبرز الأمثلة على المؤسسات الدينية ولا تقتصر المؤسسات الدينية على أماكن أداء العبادة فقط، بل تشمل المدارس والمستشفيات الدينية كما هو الحال مع مستشفيات الكنيسة الكاثوليكية. (encyclopedia .2020).

فالمسجد كأحد هذه المؤسسات الدينية الغير ربحية، يقدم خدمات للمجتمع دون مقابل وذلك من خلال المساهمات الخيرية لأفراده والتبرعات اللامحدودة التي يقدمونها له، أو من خلال مناشدات إمام المسجد للمصلين بالمساهمة في أمر ما، ومن بين الخدمات التي يقدمها المسجد نذكر: (إطعام المسكين، التكفل بالأيتام، بناء بيوت للفقراء، مساعدة المحتاجين، التكفل بعمليات المرضى وتكاليف علاجهم، إرسال مساعدات خيرية مختلفة للدول المسلمة التي تتضرر من الحروب أو من الكوارث الطبيعية، إرسال مساعدات خيرية متنوعة للدول الفقيرة، زراعة البسمة في نفوس المرضى، القيام بحملات تطوعية لتنظيف الأحياء أو غرس الأشجار وغيرها والتكفل بتزويج الشباب والشابات المقبلين والمقبلات على الزواج وإفطار الصائمين والمسافرين والمقيمين المحتاجين وإيواء النازحين من الحروب. . . والعديد من الخدمات التي يقدمها فضلها على المجتمع كبير)

أما في مجال التعليم فالمسجد يقوم بتجهيز التلاميذ بمختلف الأدوات المدرسية، والملابس والمآزر التي يحتاجونها، بالإضافة لفتح أبوابه للمتطوعين لتقديم دروس الدعم للأطفال والمراهقين للحصول على درجات عالية والنجاح، كما يفتح أبواب مدارس القرآن للشباب المقبل على إجتياز شهادة ما لأجل المراجعة وذلك بتوفير جو يسوده القدسية والسكينة، كما يعمل على إمداد المدارس بالأثاث المدرسي والمعدات المدرسية التي يحتاجها المعلمون في شرح الدروس. فلا يمكننا الإستغناء عن خدمات المسجد بطريقة أو بأخرى، ولا يمكننا إنكار أهميته المجتمعية الخيرية التي يقدمها لنا.

التعليم في الإسلام:

"كان النبي - صلى الله عليه وسلم - يعلم أصحابه، يبين للناس ما نزل إليهم-، يفقههم في الدين، فما بيّن القرآن وما فقه في الدين فهو من التعليم الإسلامي وهو من التعليم المسجدي. ولما كان القرآن كتاب الإنسان من جميع نواحي الإنسان

وكتاب الأكوان بما فيها من نعم وعبر وكتاب العمران بما يحتاج إليه العمران مما يصلح أحوال البشر وما يتصل بالبشر، وكتاب السعادتين الدنيوية والأخروية، كانت العلوم التي تخدم ذلك كله من علوم الإسلام ومن علوم المساجد. "

لقد جعل الإسلام للعلم منزلة عظيمة، واهتم به منذ أول آية نزلت من القرآن الكريم، حين قال تعالى: [اقرأ باسم ربك الذي خلق] (القلم: 1)، فالأمر بالقراءة هنا هو أمر بطلب العلم النافع الذي يجعل الإنسان المسلم أكثر خوفاً وخشية من الله لقوله تعالى: [إنما يخشى الله من عباده العلماء] (فاطر: 28).

فقد جعل لنا ربنا عز وجل العديد من الآيات البينات في القرآن الكريم التي تحث على طلب العلم والتعلم، كما ثبت عن خير البرية العديد من الأحاديث النبوية التي تبين فضل أهل العلم على العامة ودرجة العلماء عند الله تعالى، إذ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم في طالب العلم: "من سلك طريقاً يلتمس فيه علماً سهل الله له طريقاً إلى الجنة" (العقيل. 2005. 68)

وبالرجوع لبدايات التعلم في الإسلام نجد دار الأرقم بن أبي الأرقم هي المدرسة الأولى في الإسلام التي تلقى فيها المسلمون تعليمهم على يد معلم البشرية الرسول صلى الله عليه وسلم، وعندما هاجر المسلمون إلى المدينة المنورة انتقل التعليم إلى المسجد الذي لم يكن مكاناً لأداء الصلاة فحسب، إذ استعان المسلمون به لخدمة شؤونهم الدينية والدنيوية.

ونظراً لحاجة المسلمين لتعليم الأطفال والمراهقين أمور الدين والدنيا أنشؤوا الكتاتيب، التي تطورت فيما بعد إلى مدارس ومعاهد وجامعات في جميع البلدان الإسلامية في عصر صدر الإسلام، كما ساهم العديد من العلماء المسلمين في كثير من الإكتشافات، وبرزوا في العديد من المجالات العلمية والرياضة والثقافية والشعرية والفلكية وغيرها من العلوم، التي لا يزال يعتمد عليها في أرقى الجامعات والمعاهد الأجنبية.

وبالرغم من النكسة التي مر بها المسلمون في غزو التتار والغزو الأوروبي، حيث طمست معالم المسلمون الدينية وظهرت فرق دينية جديدة، وتزعزعت مبادئ المسلمون واتحادهم حيناً من الدهر، إلا أن معظم الدول المسلمة الناطقة بالعربية أو غير الناطقة بالعربية بعد إستقلالها أول ما قامت به هو النهوض بالتعليم الديني في المساجد والجوامع أو الزوايا والكتاتيب، وتعزيز القيم الدينية السمحة وحفظ القرآن وتفسيره والأحاديث النبوية، بالإضافة لحضور مجالس وحلقات الدروس والمواظب الدينية.

فالتعليم في بداية الإسلام كان يتم في المساجد حيث تعلم فيه كل أنواع العلوم من فقه وأدب ولغة وشعر وعلم والفلك والأحاديث والقرآن وتفسيره، وعلم النجوم والحروب وفيه كانت تتخذ القرارات السياسية والحربية والتسييرية للأمم وغيرها. . أما الآن فقد أصبح لكل علم يدرس مكاناً مخصصاً له وانفصلت عن مسجد تدريجياً حتى اقتضت وظيفة الدينية على الصلاة والخطب وتحفيظ القرآن الكريم ودروس الوعظ الدينية بالإضافة للإستشارات والفتاوى التي يقدمها.

مكانة المسجد في التعليم الإسلامي:

يقوم المسجد بعدة وظائف إجتماعية منها الروحية والإجتماعية والإقتصادية والتنموية. . . والتعليمية، وغيرها العديد من الوظائف التي من شأنها ترتقي بالفرد المسلم لدرجة العالم المتدين، ورفع درجته الدينية والدنيوية، وبالحدوث عن وظيفة المسجد التعليمية التي تركز على تعليم الفقه والعبادة والعقيدة والشريعة الإسلامية أمور الدين كلها، نجد أن الرسول صلى الله عليه وسلم قد حث على هذا الدور العلمي بقوله: «من غدا إلى المسجد لا يريد إلا أن يتعلم خيراً أو يعلمه كان كأجر حاج تاماً حجه. « (أخرجه الطبراني) حديث حسن صحيح عند الألباني.

وقد جاء عنه أنه صلى الله عليه وسلم قال: «من جاء مسجدي هذا لم يأت به إلا خير يتعلمه أو يعلمه فهو بمنزلة المجاهد في

سبيل الله ومن جاء لغير ذلك فهو بمنزلة الرجل ينظر إلى متاع غيره» (أخرجه ابن ماجة والبيهقي) حديث صححه الألباني. (المنذري. 1424. 102-107)

"أن أجر من ذهب إلى المسجد ليتعلم العلم كان أجره كأجر من ذهب إلى الحج ولم يرفث ولم يفسق، أي حج حجاجاً صحيحاً تام الأجر فما أعظمه من أجر لهذا الإنسان الذي يذهب إلى المسجد ليعلم الناس، وفي الحديث الثاني يبين أن أجره كأجر المجاهد في سبيل الله المرابط في مواقع الجهاد، وما أعظمه من أجر لأن الجهاد هو ذروة سنن الإسلام". (الميلود، علي. 2017. 232)

فالمسجد يقوم بوظيفة تعليمية مهمة ترتكز أساساً على تعليم النشء وكل رواد المسجد أمور وتعاليم الدين الإسلامي من شريعة وعقيدة وعبادة وفقه، بالإضافة إلى عملية تحفيظ القرآن الكريم أو تعليمه.

- يمكننا القول إن أجر من يتعلم داخل أسوار المسجد مكانة عظيمة عند الله تعالى.

- حث الرسول صلى الله عليه وسلم على التعلم وتعليم الناس وتأكيده على ذلك.

- التعلم يحمي الأمة الإسلامية من الجهل بأمور الدين ومن يصنع العلماء.

- التعلم في المساجد بمثابة الجهاد في سبيل الله.

- التعلم منزلة كبيرة عند الله تعالى فقد شبه الله منزلة العلماء بخلفاء الأنبياء في الأرض.

التعليم المسجدي: أصل مشروعته:

"المسجد والتَّعليمُ صنوانِ في الإسلامِ مِنْ يَوْمِ ظَهَرَ الإسلامُ، فَمَا بَنَى النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ . يَوْمَ اسْتَقَرَّ فِي دَارِ الإسلامِ . بِنْتُهُ حَتَّى بَنَى المسجدَ، وَلَمَّا بَنَى المسجدَ كَانَ يُقِيمُ الصَّلَاةَ فِيهِ وَيَجْلِسُ لِتَعْلِيمِ أَصْحَابِهِ، فَارْتَبَطَ المسجدُ بِالتَّعليمِ كَارْتِبَاطِهِ بِالصَّلَاةِ، فَكَمَا لَا مَسْجِدَ بِدُونِ صَلَاةٍ كَذَلِكَ لَا مَسْجِدَ بِدُونِ تَعْلِيمٍ، وَحَاجَةُ الإسلامِ إِلَيْهِ كحَاجَتِهِ إِلَى الصَّلَاةِ، فَلَا إِسلامَ بِدُونِ تَعْلِيمٍ، وَلِهَذَا الحَاجَةُ مَضَى النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ عَلَى عِمَارَةِ المسجدِ بِهَمَّا، فَمَا انْقَطَعَ . عُمُرُهُ كُلُّهُ . عَنِ الصَّلَاةِ وَعَنِ التَّعليمِ فِي مَسْجِدِهِ، حَتَّى فِي مَرَضِهِ الَّذِي تُؤَيِّ فِيهِ، ثُمَّ مَضَى الْمُسْلِمُونَ عَلَى هَذِهِ السُّنَّةِ فِي أَمْصَارِ الإسلامِ، يَقِفُونَ الأَوْقَافَ عَلَى الْمَسَاجِدِ لِلصَّلَاةِ وَالتَّعليمِ، وَمَنْ أَظْهَرَ ذَلِكَ وَأَشْهَرَ اليَوْمِ: الجامعُ الأزهرُ وَجامعُ الرُّيْتُونَةِ وَجامعُ القُرْوَيْنِ" (طالبي. 1388. 3)

الوظيفة التربوية للمسجد:

- تنمية القيم الخلقية والاجتماعية والآداب الإسلامية.
- معالجة السلوكيات السلبية المنحرفة وبيان أضرارها وعلاجها في المجتمع.
- تنبيه المسلمين لمخاطر الأعداء والغزو الفكري وبيان أهدافه وأدواته ومخاطره وسلوكه ووسائله.
- غرس عقيدة التوحيد لدى المسلمين وتصحيح العبادات وترسيخ الآداب والأخلاق الحسنة.
- تربية المسلمين على الاعتزاز بدينهم بالمحافظة على صلاة الجماعة، والشعور بالتميز عن غيرهم بالعقيدة والفكر والعبادة.
- بث روح الجهاد لدى المسلمين والتضحية بالنفس والمال من أجل إعلاء راية الإسلام ورد العدوان.

-المساهمة في التعليم المدرسي بدروس التقوية للطلاب (زهري. د. س)).

-وبالنظر للتاريخ الإسلامي نجد أن الإسلام لم يستثنى النساء من التعليم، فنجد من الصحابيات من حفظت شرع الله العظيم عبر الحلقات العلمية التي كان يعقدها النبي صلى الله عليه وسلم، ومنها من حفظت الأحاديث والقرآن ومنهن من كن يعلمن بقية النساء داخل منازلهن رغبة في الأجر والثواب ومحبة بهذه الرسالة.

-فالمسجد كان ولازال منذ قرون يقوم بنفس الدور التعليمي التي تقوم به المدارس والمؤسسات التعليمية، بالإضافة لتعليم التاريخ الإسلامي وتوجيه الناس في أمور الدين والدنيا، والحلا والحرام وما بينهما، وتعليم منهج الحياة وتوجيه سلوك الأفراد المسلمين.

دور المساجد في التعليم الشرعي:

يعد تعليم العلوم الشرعية في المساجد من أهم المجالات وأعظمها فائدة، فقد أثبتت التجارب عبر تاريخ الإسلام الطويل أن الدروس العلمية الشرعية هي الطريقة التربوية الأسلم في نشر الدين وتعليم الناس، وتفقيهم في الدين، إذ كانت أعظم من وسائل العلم والتعليم والتربية عند السلف الصالح.

فلقد جعل الله سبحانه وتعالى بيوته خالصة له في أرضه، فقال عز وجل: ﴿وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا﴾ [الجن: 18]، فهي أحب الأماكن إلى الله تعالى وإلى رسوله صلى الله عليه وسلم وإلى المؤمنين الصالحين؛ فعن أبي هريرة رضي الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «أَحَبُّ الْبِلَادِ إِلَى اللَّهِ مَسَاجِدُهَا، وَأَنْعَسُ الْبِلَادِ إِلَى اللَّهِ أَسْوَاقُهَا».

وقال شيخ الإسلام ابن تيمية - رحمه الله - : «كانت المساجد مجامع الأمة ومواقع الأئمة، وقد أسس صلى الله عليه وسلم مسجده المبارك على التقوى، فكانت فيه الصلاة والقراءة والذكر وتعليم العلم والخطب، وفيه السياسة وعقد الأولوية والرايات وتأمير الأمراء وتعريف العرفاء، وفيه يجتمع المسلمون كلما حزبهم أمر من أمر دينهم وديناهم» (بن قاسم. 1416. 35-39)

فتعليم العلوم الشرعية كان ولازال يتم في المساجد والجوامع للخصوصية الدينية والشعائرية للدين الإسلامي، ذلك رغم وجود الجامعات الإسلامية ومعاهد تحفيظ القرآن الكريم، إلا أن المساجد لاتزال في الصدارة في التعليم والتحفيظ الديني، ولايزال المسلمون يحافظون على قدسية التعليم الشرعي في المساجد كونها الأقرب إلى قلوبهم كمسلمين.

ويؤكد ابن باديس - رحمه الله - هذا المعنى بقوله: «المسجد والتعليم صنوان في الإسلام من يوم ظهر الإسلام، فما بنى النبي صلى الله عليه وسلم يوم استقر في دار الإسلام بيته حتى بنى المسجد، ولما بنى المسجد كان يقيم الصلاة فيه، ويجلس لتعليم أصحابه، فارتبط المسجد بالتعليم كارتباطه بالصلاة، فكما لا مسجد بدون صلاة كذلك لا مسجد بدون تعليم، وحاجة الإسلام إليه كحاجته إلى الصلاة، فلا إسلام بدون تعليم، ولهذا الحاجة مضى النبي صلى الله عليه وسلم على عمارة المسجد بهما، فما انقطع عمره كله عن الصلاة وعن التعليم في مسجده، حتى في مرضه الذي توفي فيه. ثم مضى المسلمون على هذه السنة في أمصار الإسلام يقفون الأوقاف على المساجد للصلاة والتعليم، ومن أظهر ذلك وأشهره اليوم: الجامع الأزهر، وجامع الزيتونة، وجامع القرويين»

وقال أيضا: «الإسلام دين الله الذي يجمع بين السعادتين، وإنما يسعدهما به من اعتقد عقائده، وتأدب بأدابه، وارتبط بأحكامه في الظاهر والباطن من أعماله، ولا بد لهذا كله من التعليم الديني الذي محله المساجد، وبدونه لا سبيل إلى شيء من هذا كله» (طالي. 1414. 30)

لذلك يجب للإلتفات لهذا النوع من التعليم ودعّمه، وترسيخه في عقول الاجيال القادمة، والحرص على الإفادة منه وبه، وتحسيس المجتمع بأهميته، وتوسيعه في الدول الغير العربية المسلمة.

طريقة الدراسة في المسجد ومواضيعها:

كانت مواضيع الدراسة في المسجد تنصبّ أساسًا على القرآن الكريم والحديث النبوي، وقد كان الطلاب يستمعون إلى مدرّسهم (أو شيخهم) إما شفويًا أو من كتاب يقرأ منه.

- كان قُرّاء القرآن يتبعون أسلوب (العَرْض) في حلقاتهم، إذ يمكن أن يصل عدد المرات التي يعرض فيها المتعلم قراءته على مقرّئه من 3: 30 مرة في بعض الحالات.

- أما الأسلوب المتبع في حلقات التعليم المتعلقة بالحديث والفقّه هو (السَّماع)، أي أن يسمع المتعلم الأحاديث النبوية من المحدّث فيحفظها.

- كان المعلّم (الفقيه، العالم) لقلّة وفرة الكتب مع طلابه وخشية أن يتسرب الملل إلى نفوسهم، يكتفي بإلقاء وشرح حديث أو حديثين.

- كان طلاب العلم يدرسون في المقارئ أو في فناء المسجد.

- التعليم في المسجد يتم حاليا عن طريق: الكتب الدينية، الألواح الخيرية، السبورة البيضاء، الألواح الإلكترونية، الملصقات التعليمية، المطبوعات واللوائح الملونة.

- معلم القرآن هو شخص حافظ لكتاب الله عارف بسنة رسوله صلى الله عليه وسلم.

مدة الدراسة في المسجد:

- كان طلاب العلم في المساجد قديما يلازمون شيخهم مدة طويلة من الزمن، إذا أرادوا تعلم العلم الصحيح والإلمام ببقية العلوم، فمن خلال هذه المدة يتأثر الطالب بشيخه ويحترمه ويهتم به.

- المواد التي تدرس في المسجد هي علوم القرآن والحديث والفقّه.

- اختلفت مدة الدراسة الحالية في المساجد عما كانت عليه سابقا، إذ صار التعليم في المسجد منظما وبتوقيت محدد.

- تستعين المدارس القرآنية بكتب ووصايا وزارة الشؤون الدينية والأوقاف ووزارة التربية والتعليم، في تدريس الأطفال التمهيدي والتحصيلي.

- استقل بعض طلاب العلم عن شيخهم فلم يعد يلازمه كظله ويتعلم منه ويحتذي بأراءه، بل صار يكيّف رأيه الشخصي، ويتأثر بكبار المشايخ من مختلف الطوائف.

- يفتح المسجد أبوابه لحفظة كتاب الله ولطلاب العلم صباحا حتلى بعد صلاة العشاء.

- تختلف مدة الدراسة في المساجد بحسب الغرض منها، فإن كانت لإتقان القراءات السبع أو لتجويد القرآن وحفظه، وحفظ الأحاديث بتفسيراتها، والتخلق بصفات حافظ القرآن، فإن المدة ستكون طويلة حتى يجيز الشيخ لطلابه بأنه صار شيخاً. وإن كانت لحفظ كلام الله فقط فإن مدتها تتعلق بالشخص وسرعة حفظه.

- يدرس الأطفال في المساجد والمدارس القرآنية اللغة والآداب والقيم الأخلاقية، والحديث والسيرة النبوية، والحساب والقرآن الكريم. . . فترة من الزمن حين دخولهم التعليم الإلزامي في المدارس.

خصائص دروس العلماء في المساجد:

1- حث النبي صلى الله عليه وسلم على فضل التعلم والتعليم في المسجد فقال: «وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقاً يَلْتَمِسُ فِيهِ عِلْماً، سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ بِهِ طَرِيقاً إِلَى الْجَنَّةِ، وَمَا اجْتَمَعَ قَوْمٌ فِي بَيْتٍ مِنْ بُيُوتِ اللَّهِ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَيَتَدَارَسُونَهُ بَيْنَهُمْ إِلَّا نَزَلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ، وَعَشَّيْتُهُمُ الرَّحْمَةَ، وَحَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ، وَذَكَرَهُمُ اللَّهُ فِي مَنْ عِنْدَهُ، وَمَنْ بَطَّأَ بِهِ عَمَلُهُ لَمْ يُسْرِعْ بِهِ نَسَبُهُ» (أخرجه مسلم. 4867)

وعن عقبة بن عامر رضي الله عنه قال: خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم ونحن في الصُّفَّة فقال: «أَيُّكُمْ يُجِبُّ أَنْ يَغْدُوَ كُلَّ يَوْمٍ إِلَى بُطْحَانَ أَوْ إِلَى الْعَقِيقِ، فَيَأْتِي مِنْهُ بِنَاقَتَيْنِ كَوْمَاوَيْنِ فِي غَيْرِ إِثْمٍ وَلَا قَطْعِ رَحِمٍ؟» فقلنا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، نُحِبُّ ذَلِكَ، قَالَ: «أَفَلَا يَغْدُو أَحَدُكُمْ إِلَى الْمَسْجِدِ فَيَعْلَمُ أَوْ يَقْرَأُ آيَاتَيْنِ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ خَيْرٌ لَهُ مِنْ ثَلَاثِ خَيْرٍ وَأَرْبَعِ خَيْرٍ لَهُ مِنْ أَرْبَعٍ وَمِنْ أَعْدَادِهِنَّ مِنَ الْإِبِلِ» (أخرجه مسلم. 1336).

وعن أبي أمامة رضي الله عنه، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «مَنْ عَدَا إِلَى الْمَسْجِدِ لَا يُرِيدُ إِلَّا أَنْ يَتَعَلَّمَ خَيْرًا أَوْ يَعْلَمَهُ، كَانَ لَهُ كَأَجْرِ حَاجٍ تَامًا حِجَّتُهُ» (طبراني. 7473. 1)

2- "أن الدروس في المساجد أدمى للإخلاص، والبركة متحققة فيها؛ لتضمنها معنى مجالس الذكر أكثر من غيرها، وتحضرها الملائكة، ويباهي الله بأهلها ملائكته؛ ولذا فإن المتلقي في المسجد يشعر بشيء من الطمأنينة والسكينة والهدوء والسمت أكثر من أي مكان آخر.

وهذا ربما يفسر ما نجده من جودة العلم وحفظه وإتقانه عند كثير ممن يطلبون العلم في المسجد في أوقات قصيرة، بخلاف غيرهم، والتاريخ والواقع المعاصر يشهد بذلك.

3- أن التعليم في المساجد أشمل، حيث يدخل المسجد من شاء من العلماء وطلبة العلم المؤهلين، ليعلموا الناس، كما أنه يدخله من شاء من المتعلمين أو المستمعين، فيستفيد في المسجد جمع غفير: العالم والمتعلم والمستمع، على حسب ما عنده من الاستعداد والوقت، بخلاف المدارس، فلا يدخلها إلا عدد محدود من المعلمين والمتعلمين، ولا يؤذن لمن يريد أن يتفقه في الدين بالتردد عليها، فالمساجد جامعات شعبية صالحة للمتعلمين على جميع المستويات.

4- أن الناس في المساجد يكونون أكثر التزاماً للأدب والإنصات واحترام المكان والحضور" (مجلة البيان. 1439)

ومن ثمرات البركة للتعليم في المساجد أن «تخرج من هذه المساجد أساطين العلم الأفاضل الذين أجمع المسلمون على هدايتهم ودرابنتهم، وما هم عليه من الصلاح والتقوى، وما قاموا به من جهود عظيمة، احتسبوا أجرها عند الله في الدعوة الإسلامية، ونشر الثقافة الإسلامية، هذه مؤلفاتهم في مختلف الفنون: في التفسير والحديث والفقه والتاريخ، وعلوم الآلة، وغيرها، كلها تشهد لهم بما قدموا من علوم» (بن حميدة. 1403. 15)

المؤسسات والمراكز التعليمية التي عرفت في الإسلام:

إن الارتباط بين التربية والتعليم وبين المسجد ارتباط قوي منذ ظهور الإسلام، فيقول أحد الباحثين: "ارتبط تاريخ التربية الإسلامية ارتباطاً وثيقاً بالمسجد انطلاقاً من الوظيفة الدينية والدينية التي يقوم بها المسجد في المجتمع الإسلامي، وكان التدريس في المساجد يتم على شكل حلقات يجلس فيها التلاميذ على الأرض في كل ركن من أركان المسجد، ويأخذ المدرس مكانه في أول الحلقة". (متولي. 1417. 156-159)

فالمساجد والجموع عند المسلمين هي أماكن مقدسة لأداء العبادات والشعائر، كانت ولا زالت تقوم بوظائف تربوية متنوعة بما ينص عليه كتاب الله وسنة رسوله، تقدم لمختلف فئات المجتمع وتتعلق بمجانب الحياة المختلفة، فنجد حلقات التدريس في المساجد " قمت منذ نشأ المسجد، واستمرت كذلك على مر السنين والقرون، وفي مختلف البلاد الإسلامية دون إنقطاع" (شليبي. 1987. 105)

" فالمؤسسات والمراكز التربوية التي عرفت في المجتمعات الإسلامية عبر تاريخ المسلمين لم تأت من فراغ، ولم تكن ترفاً اجتماعياً، وإنما كانت وليدة الحاجة التي استوجبت وجودها وتوافرها وتنوعها، مع مراعاة أنها كانت تتفاوت نسبياً في نوعية الأدوار التي كانت تؤديها، ولعل ذلك راجع إلى تأثير كل واحد منها بالعديد من العوامل والظروف التعليمية، والاجتماعية، والفكرية والسياسية والإقتصادية، وغيرها. . . وأن مسألة الفروق راجع إلى عوامل كثيرة زمانية أو مكانية، أو وظيفية". (عراد. 2022)

وإذا رجعنا إلى سبب تنوع هذه المؤسسات وكثرتها واهتمام القائمين بها، نجد أن من بين أهم هذه الأسباب هو خدمتها لجميع فئات المجتمع تعليمياً، فالعلم والتربية والدين في الحضارة الإسلامية وعبر التاريخ الإسلامي لاقى جهوداً كبيرة في نشره واجتهاداً ملحوظاً من كل القائمين عليه، لأجل نشره والحرص على تعلم الجميع دون استثناء إذ يقول أحد الباحثين: "لم تكن الزوايا والأربطة محلات للعجزة وأهل البطالة؛ بل كانت هذه المؤسسات مجالس أدب وإرشادٍ وعبادة، تُعلم وتهذب، وحتى الطاعنين في السن والعجزة وأصحاب العاهات، فإنهم كانوا يراعونهم في التعليم والتهذيب. ولم يتركوا البدو والرحل عزلاً من العلم؛ فقد أرسل الفاروق إلى البدو من يعلمهم، كما أرسل عمر بن عبد العزيز من يعلم البدو ويفقههم في دينهم" (الديوبه جي. 1402. 12-13)

ومن بين هذه المؤسسات نذكر: الزوايا؛ الكتاتيب؛ المكتبات، المساجد والجموع؛ الدور...

وهي مؤسسات أنشئت عبر التاريخ الإسلامي لتعليم أمور الدين والتعلم في أمور الدنيا قصد نشر المعرفة بين العموم والقضاء على التعليم للأغنياء فقط، إذ صار للفقراء والبدو والمعوزين والمصابين وذوي الاحتياجات الخاصة مكان للتعليم وكتب للتزود بمختلف العموم، لأن الكتب والمخطوطات في ذلك الوقت كانت غالية.

أما حالياً فهناك المدارس والجامعات والمعاهد الحكومية والخاصة والمقارن والمساجد.

دور المسجد في حياة الفرد:

- من بين الأدوار التي يقوم بها المسجد في حياة الفرد هو تخليص النفس البشرية من التذلل والإنصياع والعبودية لغيره تعالى، وتجريدها من التعلق بصغائر الأمور وأمور الدنيا، فيرتقي العبد بالنفس داخل أسوار المساجد لإستشعاره بأنه تحت حمايته وفي أحد بيوته تعالى، ففي المساجد جميع الناس سواسية وكلهم عبادة للرحمان خاشعين خاضعين خائعين له تبارك وتعالى.

- الاستفادة من مختلف العلوم والمعارف بدون مقابل وفي كل وقت، عباد المساجد يشعرون بجلاوة الإيمان ويترسخ الإيمان في قلوبهم، وهي لا تزال مكاناً ثابتاً للتعلّم من زمن رسول الله -صلى الله عليه وسلم- والتابعين إلى يومنا هذا، ولولا حلقات العلم التي كانت تُقام في المساجد لما وصلتنا الكثير من أمور الشريعة.

- تعتبر المساجد مكان التعلّم الأوّل الذي سبق المدارس والجامعات والمعاهد، وهو لا يزال كذلك في عصرنا؛ لأنّ من يتعلّم شيئاً داخل المسجد لا يكتف هذا العلم لنفسه، بل يُعلّمه لمن حوله من الأهل والأصدقاء، فينتشر العلم بينهم ويقبّل الجهل بين المسلمين.

- إن صلاة الفرد في المسجد وحرصه على إتيان صلاة الجماعة في وقتها، يقضي على رغبة الفرد في إتيان المعاصي والفواحش والمنكرات، ذلك أن المسلم المتعبد قلبه يبقى متعلقاً بالمساجد ويتحين وقت الصلاة، إذ يتدبّل بين يدي الله -تعالى- بكلّ جوارحه، ويحبّ الله ورسوله، فيبتعد عن كلّ ما قد يُبطلها أو يجعلها غير مقبولة عند الله -تعالى-. (السدلان. 8-28)

- تنمية الوازع الدّيني في نفس المسلم؛ لأنّه يحرص على ترجمة ما تعلّمه من قيم ومبادئ داخل المساجد إلى سلوكيات وأفعال تظهر عليه.

- الدعوة إلى الله والسعي لتبنيه الغافلين وتوجيههم وتحبيب الدين في نفوسهم.

دور المسجد في المجتمع المسلم:

- نشر الدّعوة الإسلاميّة إلى شتى بقاع المعمورة، حيث إنّ المساجد كانت ولا تزال المنارة التي يشعّ منها الإسلام؛ لأنّها لا تخلو من الدّعاة والمصلحين، تماسك المجتمع، والحفاظ على الأسرة المسلمة، وتحقيق التكافل الاجتماعي؛ وذلك بسبب الوعظ الدّائم في المساجد حول ما يخصّ وحدة المسلمين وتآلفهم. (جامعة المدينة العالمية. 2004. 108)

- ومنها ما يخصّ تفعيل الشورى بينهم في أمور المسلمين ومايهمهم.

- القضاء على الجهل بين المسلمين ونشر العلوم والمعارف بينهم، فهو كما أشرنا مكاناً لتعلّم المسلمين شؤون دينهم؛ لاحتوائه على حلقات العلم، ودروس الوعظ والإرشاد من العلماء والفقهاء المختصّين.

(السدلان. 10-11)

- توحيد كلمة المسلمين، وتقوية الرّوابط بينهم، وتقوية روابط الأخوة الإسلاميّة؛ وذلك لأنّ المساجد تُنشئ بين المصلّين علاقات سامية، إذ يجتمعون في اليوم والليلة خمس مرّات، ويجتمعون كلّ أسبوع في صلاة الجمعة، كما يجتمعون في المواسم المختلفة كما في صلاة العيدين، ممّا يقوّي العلاقات الودّية بينهم، فيتعارفون ويتزاورون فيما بينهم، ويتعاونون على البرّ والتقوى، وتصفو نفوسهم من الحقد والضّغينة والحسد، وبذلك تنتشر بين المسلمين العادات الحسنة من عبادة المريض وإغاثة الملهوف وإجابة الدّعوة وغيرها الكثير.

- تقليل الفواحش والمنكرات لإدراك المسلمين لقدسية بيوت الله، من خلال الوعظ والدروس التحسيسية وعرض القصص الوعظية.

الفرق بين تعليم المسجد وتعليم المدارس:

يمكننا تبيان الفرق بين المدرسة والمسجد فيما يلي، وعلنا لا نفي الموضوع حقه فالحديث عنه كثير ومتشعب، نظرا لخصوصية كل من المسجد والمدرسة ومكانتها المجتمعية والدينية والتعليمية، إلا أننا حاولنا البحث وإدراج بعض الفروقات بينهما وهي:

- التعليم المسجدي يشعر فيه المتعلم والمعلم والمستمع، أنهم تحت رقابة الله جل جلاله
- يسود الجو التعليمي في المسجد الإخلاص والنية والتجرد، فهم لا يبغون إلا مرضاة الله به وحصد الحسنات.
- الهدف الأساسي من التعليم المسجدي هو الدعوة إلى الله، الجهاد في سبيله لأن طالب العلم في المسجد كالمجاهد في سبيله عند الله، لا يرجو طالب العلم فيه مالا ونفعا ماديا وإنما يغني بالتعلم وتعليم من حوله، والإبحار في علوم الدين والدنيا.

- تعد المساجد بمثابة جامعة عامة للمتعلمين، حيث التعليم فيها شامل لجميع أفراد المجتمع، إذ تتيح للمتعلم والمستمع وأي شخص يدخل للمسجد بدون النظر لخلفيته الاجتماعية او الثقافية أو التعليمية، أن يستفيد من حلقات العلم وأن يتعلم من المكتبات المسجدية، ويتفقه في مختلف العلوم دون تكلف أو عناء منه، ودون رقابة. عكس المدرسة التي تحدد سنا معينة لكل مستوى ولا يمكن لمن تجاوز السن المحددة من الالتحاق بها، كما ان المعلمون ملزمون بتقديم نوعا محددًا من العلم فلا يمكنهم بذلك تحصيل بقية العلوم التي تتم في المسجد.

- أن الإمام وعلماء ومشايخ المساجد يكونون أقرب روحيا للعامة من الناس من طلاب المدارس والجامعات، عكس طلاب المدارس والجامعات إذ لا يقصدهم إلا قلة من الناس للدراسة فقط.

- "وهكذا تخرج من هذه المساجد أساطين العلم الأفاضل الذين أجمع المسلمون على هدايتهم ودرائتهم، وما هم عليه من الصلاح والتقوى، وما قاموا به من جهود عظيمة، احتسبوا أجرها عند الله في الدعوة الإسلامية، ونشر الثقافة الإسلامية، هذه مؤلفاتهم في مختلف الفنون: في التفسير والحديث والفقهاء والتاريخ، وعلوم الآلة، وغيرها، كلها تشهد لهم بما قدموا من علوم" (رسالة المسجد. 1403. 15)

كما لم يقتصر المسلمون على علوم الشريعة وحسب، وإنما كانوا السباقين في كل العلوم التي وجدت في عهدهم، وإذا سألت عنهم من أظهر شيئا من الإنصاف من الأوربيين ترى العجب العجاب، والحق ما شهدت به الأعداء. (زعيتير. 1969)

أسباب ضعف دور المسجد في الحاضر:

باعتبار المسجد ذو مكانة عظيمة عند المسلمين، يقع الكثير من الأفراد في مغالطات حوله، فليس المقصود ببناءه المباهات بزخارفه وتشبيده العتيق المبهر، ولا بتصميمه المحترف الملفت للنظر أو الثريات الضخمة والزراي الثمينة ولا بصناعة أبوابه التي لا تفتح إلا لصلاة الفريضة، وتعلق على المتعبد أو المتجهد والمحتاج وعابر السبيل. فالمسجد ليس لطرده الأطفال الصغار والصراخ بوجههم، ومنع تجولهم فيه أو القلق من صوت بكاء الأطفال وتخويفهم وطردهم، بل إن الأمر وصل لبعض الأئمة بإصدار قرارات بعدم إحضار الأطفال الصغار لعدم تحملهم. وبالتالي فإن الأطفال لن يكتسبوا التعليم المسجدي وأدابه.

فعلى القائمين بشؤون المسجد أن يضمّنوا فتح أبواب المساجد طول أيام الأسبوع والشهر، فمع وجود الحارس لبيت الله تعالى لا حاجة لإغلاقه، فالمسجد يجب أن يفتح للجميع دون استثناء.

أن يرتقي المسجد بأساليبه وأدواره التربوية والتعليمية بما يتناسب مع احتياجات العصر، ومقتضيات الصحة الإسلامية. فقدت معظم المساجد دورها التجريدي في تلقي العلم إذ أصبح المتلقي لا يتعلم علما إلا لمصلحة مادية أو غاية دنيوية، عكس ما كان عليه العباد سابقا، بل وصل الحال لبعض حفظت القرآن والحديث، أو ممن يتعلمون علوم الدين في المساجد إلى الرياء في الدين، أو التبعيد فقد ليقال أن فلان ابن فلان حافظ كتاب الله مثلا، ووالله ما اعتدنا على هذا سابقا. بالإضافة لانفصال البعد الروحي والخلقي والتربوي للمسجد على التعليم المدرسي والعلوم الدنيوية التي هي قوام الحياة، وعدم ربط التعليم المسجدي بأمور الحياة والتعليم المدرسي.

خاتمة:

وجدت المساجد في المجتمعات الإسلامية منذ الأزل إذ كانت ولا زالت تمارس دورها الديني والتعليمي، في ظل الظروف المحيطة بها، إذ نلاحظ في معظم المجتمعات الإسلامية المعاصرة تقليصا وحصرًا للدور المجتمعي للمسجد بل حتى في وظيفته التربوية والتعليمية، فأضحى يقوم بمهمة الصلاة ودروس الوعظ والحلقات التي معظمها تتعرض للرقابة من طرف الحكومة، كما يخضع الدور التعليمي والتربوي الذي تقوم به للتحليل والنقد والرقابة باستمرار، لأسباب أمنية من جهة ولأسباب سياسية من جهة أخرى.

وبالنظر للمساجد على أنها مؤسسات تعليمية لتعليم الأطفال في طور التمهيدي والتحضيرى القرآن الكريم، وقصص الأنبياء والسيرة النبوية، بالإضافة لتعليم الآداب والقيم والأخلاق والأحاديث الشريفة، وتعليم الشباب والطاعنين في السن والقيام بالحلقات التدريسية وتقديم دروس الوعظ، نجد أنه يجب على الدول الإسلامية ان تربط التلميذ منذ الصغر بالمسجد رغم التعليم الإلزامي واهميته إلا أنه لا يمكن الإستغناء او تهميش التعليم المسجدي، فوجب دعمه ماديا كيفيا واجرائيا.

إذ يمكننا من خلاله ضمان المحافظة على تماسك المجتمع والأخلاق الحميدة، والبقاء على درجة من الوعي بالغزو الثقافي والديني والعقائدي. وهو ماتسعى إليه المجتمعات المسلمة من تقليل الآفات الإجتماعية والإنحلالات الخلقية، والوعي بأخطار الجريمة وآثارها والحفاظ على الطفولة واحتواء الشباب.

المراجع:

- غوستاف لوبون. ترجمة عادل زعيتر. (1969). حضارة العرب. (ط. 1). شر الهيئة العامة للكتاب.
- عبد الله بن حميد. (1403). ملخص محاضرة. مجلة رسالة المسجد. العدد 6. تصدرها رابطة العالم الإسلامي.
- عمار طالبي. (1388). آثار ابن باديس. (ط. 1). دار ومكتبة الشركة الجزائرية.
- أخرجه الطبراني (7473). وقال الألباني: صحيح لغيره (صحيح الترغيب والترهيب، رقم 86).
- افتتاحية مجلة البيان. (1439). دور المسجد في التعليم الشرعي. العدد 374
- جامعة المدينة العالمية. (د. س). أصول الدعوة وطرقها 4. جزء 1.
- صالح السدلان. الأثر التربوي للمسجد.
- حسن الوراكلي. (2009) الخطاب التربوي عند الأندلسيين (الحلقة الثانية). مجلة المعرفة. العدد 69. تونس.

- أنور نصار. (د. س). دور المسجد في التنمية المهنية والعلمية. جامعة القدس المفتوحة.
- مصطفى محمد متولي. (1997). مدخل إلى تاريخ التربية الإسلامية. (ط. 2). دار الخريجي للنشر والتوزيع. الرياض.
- عيد الديوه جي. (1982). التربية والتعليم في الإسلام. مكتب التراث العربي. طبع بمساعدة اللجنة الوطنية للاحتفال بمطلع القرن الخامس عشر الهجري. العراق.
- أحمد شلي. (1987). التربية والتعليم في الفكر الإسلامي جوانب التاريخ، والتُّظُم، والفلسفة. (ط. 2) القاهرة: مكتبة النهضة المصرية.
- صالح بن علي أبو عراد. (2022). المؤسسات والمراكز التربوية التعليمية في المجتمعات الإسلامية عبر تاريخ المسلمين. -زهدي أبو نعمة. (د. س). رسالة المسجد التربوية. دورة النقباء.
- بكاي الميلود، ضيف علي. (2017). التكامل التربوي بين المسجد والمدرسة. العدد 1. مجلة الحقوق والعلوم الانسانية.
- الإمام الحافظ عبد العظيم بن عبد القوي المنذري. (1424). الترغيب والترهيب، حكم على أحاديثه وآثاره العلامة المحدث محمد ناصر الدين الألباني. (ط. 1). المجلد الأول. مكتبة المعارف للنشر والتوزيع. المملكة العربية السعودية.
- مجموع فتاوى شيخ الإسلام ابن تيمية، جمع: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم، نشر: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، المدينة النبوية، 1416هـ (35/39).
- .encyclopedia (1/1/2020), "RELIGIOUS INSTITUTIONS", encyclopedia.
Retrieved 30/11/2021. Edite

الدور الإرشادي التربوي في المساجد لتصحيح منظومة القيم والأخلاق

The educational guiding role in mosques to correct the system of values and ethics

أ. د. عبد الله صحراوي¹

طا. عائشة بلغول²

1 جامعة محمد لمين دباغين، سطيف 2 (الجزائر)، وحدة بحث تنمية الموارد البشرية، sabenms@yahoo.com

2 جامعة محمد لمين دباغين، سطيف 2 (الجزائر)، وحدة بحث تنمية الموارد البشرية، chamce61@gmail.com

الملخص:

تهدف الدراسة الحالية إلى التعرف على الدور الإرشادي التربوي للمسجد في تصحيح منظومة القيم والأخلاق. حيث يعتبر المسجد في الحضارة الإسلامية مؤسسة دينية وإجتماعية، تلعب دورا مهما في تنمية المجتمع باعتبارها شاملة لجميع نواحي الحياة. إذ ينبثق من عقيدتها الإسلامية الراسخة منهجا لإرشاد أفراد المجتمع، وتصحيح منظومة القيم الدينية على اختلاف جوانبها روحيا وعقليا واجتماعيا ونفسيا. كما تعنى في شقها التربوي بإعداد الأفراد وتنمية القيم الخلقية لديهم، بناء على معايير سلوكية إسلامية تحقق سعادة الفرد والمجتمع.

الكلمات المفتاحية: المسجد، الإرشاد التربوي، منظومة القيم، القيم الخلقية.

Abstract:

The mosque in correcting the system of values and ethics. In Islamic civilization, the mosque is considered a religious and social institution that contributes significantly to the development of society because it incorporates all aspects of life. It emanates from its well-established Islamic faith a method for guiding members of society and correcting the system of religious values in all its aspect: spiritually, mentally, socially, and psychologically. In its educational facet, it is also concerned with preparing individuals and developing their moral values based on Islamic behavioral standards that achieve the happiness of the individual and the society .

Keywords: mosque, educational guidance, value system, moral values .

1. إشكالية الدراسة

يعد المسجد على امتداد الحضارات الإسلامية محورا أساسيا في الحياة الدينية، الإجتماعية، السياسية، الإقتصادية والعسكرية، بل ومدرسة يتربى فيها أفراد المجتمع المسلم على اختلاف أجناسهم وأعمارهم. ويتزايد دور المسجد في ظل الظروف التي يمر بها المجتمع نتيجة للتطورات المتسارعة في مجال التكنولوجيا والتقدم العلمي الهائل، والتي ساهمت بدورها في إلغاء المسافات بين الشعوب والمجتمعات الإنسانية، وما صاحبها من تغيرات في النسيج الإجتماعي والثقافي، وبرز الكثير من المشاكل المعاصرة لهذا التطور وكذا آثاره السلبية التي لامست مكونات الإنسان النفسية والوجدانية والعقلية والإجتماعية، وبدأت يهدم أركان الحياة الطبيعية المستقرة للأفراد والمجتمعات المعاصرة، ومن أبرزها مشكلة تبدل القيم، فإذا نظرنا إلى واقعنا الإجتماعي وجدنا أن القيم تغيرت، وظهر نوع آخر من القيم البعيدة كل البعد عما كان المجتمع يتمتع به من فضائل وأخلاق كريمة.

تعد القيم بمثابة الإطار المرجعي الذي يوصل المجتمع إلى أهدافه، وهي واحدة من القضايا التي دار حولها جدل كبير خاصة مع وجود التغيرات السريعة التي يشهدها المجتمع ولاسيما تنامي العولمة، وما رافقها من تطورات هائلة في شتى المجالات أدى إلى بروز مظاهر مثل: الإهمال والتسيب واللامبالاة والاستغلال والانحراف، وهي مظاهر تعبر عن أزمة خلقية وعن قصور في نمونا الخلقي، مما يستوجب من المسجد متابعة هذا التطور ودراسة أثره على منظومة القيم المعرفية والثقافية، وإرشاد أفراد المجتمع وتوجيههم إلى التوافق مع المتغيرات التكنولوجية والتعامل مع أدوات العصر، والقدرة على التصدي للعولمة بوعي تربوي يستند على أهداف قوية، صحيحة وسليمة دون انغلاق أو حرمان من إمكانات العصر ومقوماته وثماره.

نظرا لما لهذه المؤسسة التربوية والاجتماعية (المسجد) من أهمية في تصحيح منظومة القيم و الأخلاق، ورفع مستوى الوعي لدى الأفراد والمجتمع بأسره، وتلقينهم المعايير السلوكية والاتجاهات والقيم المرغوبة، من خلال إرشاد الأفراد وتثقيفهم حتى تتكون لديهم نظرة إيجابية وسلوك حضاري فعال والضمير الجمعي والفردى المتزن حول قيمهم وأخلاقهم. ومما سبق فإن الإشكالية التي تسعى هذه الدراسة إلى استجلائها، تتمثل في بيان الدور الواقعي والحقيقي الذي يمكن أن يؤديه المسجد في تصحيح منظومة القيم والأخلاق في المجتمع، ومنه تطرح الدراسة تساؤلا كما يلي:

ما الدور الإرشادي التربوي في المساجد لتصحيح منظومة القيم والأخلاق؟

2. أهداف الدراسة:

تمثلت أهداف الدراسة الحالية فيما يلي:

ـ توضيح الدور الإرشادي التربوي للمسجد.

ـ تبيان أهمية القيم والأخلاق ودور المسجد في تصحيحها.

للإجابة عن هذه الإشكالية، ولإزالة أي لبس أو غموض قد يتعارض وتحقيق أهدافها، سيكون من المفيد أولا إبراز الدور الإرشادي التربوي للمسجد في المبحث الأول، ثم عرض في دور المسجد في تصحيح القيم والأخلاق في المبحث الثاني.

3. المبحث الأول: المسجد ودوره الإرشادي التربوي

1. 3 تعريف المسجد لغة:

المسجد في اللغة: " مأخوذ من كلمة سجد بمعنى ذل وخضع، وكل ما ذل فقد سجد. " (يعقوب، 1983، ص 300)

ويطلق اسم المسجد على المكان المعد للصلوات، ويسمى الجامع لاجتماع الناس فيه لتأدية الصلاة الجامعة، كما تقام فيه سائر العبادات الأخرى كالصلوات الخمس، وتعلم أحكام الدين والذكر والتلاوة والمواظب "

2. 3 اصطلاحا: " الجامع أكبر حجما من المسجد فهو الذي تؤدي فيه الصلاة الجامعة (الجمعة) ويسمى جامع الخطبة وبعضها كان يسمى الجامع الكبير أو الأعظم. " (فوبال، 2010، ص 7)

وعرف مراد زعمي المسجد بأنه " مؤسسة اجتماعية ينشئها المجتمع المسلم بهدف تأهيل النشء للحياة الاجتماعية من خلال التنشئة المنضبطة بقيم الإسلام ومبادئه. " (مهداوي، 2022، ص 439)

ويعرف حسب ما يؤديه من وظائف جمّة بأنه: " مؤسسة دينية، اجتماعية، سياسية، تربوية، اقتصادية ويسمى حالياً ومجازاً بدار العبادة لما أتى على دوره الريادي من تقلص، من المعروف عن المسجد هو إقامة الصلوات الخمس به بين الجماعة بالإضافة إلى صلاة الجمعة ولكن ما ورد هو أحد أدوار المسجد، وسمي مسجداً لأنه مكان للسجود لله، ويطلق على المسجد أيضاً اسم جامع، وخاصة إذا كان كبيراً. (الجزيم، 1998، ص 4)

3.3 وظائف المسجد:

يمكن ذكر بعض وظائف المسجد في النقاط التالية:

- ↳ تعليم الفرد والجماعة الأمور الدينية والأساسية وذلك لتحقيق تماسك المجتمع وتقدمه.
- ↳ إمداد الفرد بإطار سلوكي معياري.
- ↳ تنمية الضمير عند الفرد.
- ↳ ربط الفرد بمجتمعه وتوعيته بمشكلاته وحثه على الاسهام الفعلي في النهوض بالمجتمع.
- ↳ نشر المعارف الثقافية والدينية التي تربي المسلم على الإنضباط والنظام والتي تسهم في تنمية المسؤولية الاجتماعية. (التركي، 2019، ص ص 223 - 224)

وقد أشار (المسلي، 2010): " إلى ضرورة تفعيل وتحديد وظيفة المسجد في تعديل السلوكيات لدى أفراد المجتمع المسلم في ظل التغيرات المجتمعية والقيمية المعاصرة، و التي زادت من ضغوط الحياة، وأثرت على الحالة النفسية بالسلب عند كثير من الناس. ولعل ذلك ما يدعو إلى تجديد آليات ومدخل وأساليب المساجد متمثلة في خطابهم لمواجهة الكثير من الانحرافات السلوكية في المجتمع، والتي أصبحت سمة غالبية على تعاملات الناس، حتى إنها انتقلت إلى فئات التلاميذ في المدارس مثل الشجار والتنديد بالألقاب، والشتم، واستخدام لغة ضيعة و التي اكتسابت في الغالب من وسائل الإعلام المرئي في ظل الانفتاح الفضائي وغياب الرقابة. والتجديد المقصود المنشود ليس تغييراً في حقائق الدين الثابتة القطعية لتلائم أوضاع الناس و أهوائهم، ولكنه تغيير للمفاهيم المترسبة في أذهان الناس عن الدين، ورسم للصورة الصحيحة الواضحة، ثم هو بعد ذلك تعديل لأوضاع الناس وسلوكهم حسبما يقتضيه هذا الدين". (ص ص 360 - 361)

4.3 دور المسجد في الدعوة والإرشاد:

ويتجلى الدور الدعوي والإرشادي للمسجد في العناصر التالية:

- ↳ الخطب و الندوات:
- ✓ المحافظة على الخطب الدعوية وقوتها من حيث الأداء و الموضوع، سواء كانت خطبة جمعة أو غيرها، لما لها من ثمرات كثيرة. فهي تفض المشاكل وتقطع الخصومات، تبين الحلال وتحث عليه، وتنفر من المنكرات وتحذر من آذائها، وخاصة الوسائل التكنولوجية إذا استخدمت لغير موقعها.
- ✓ تقديم الدعاة المهرة على غيرهم لاستخلاص أكبر فائدة ونتيجة، كما ان اعداد الجو المناسب للندوات من تهيئة المكان، واستخدام وسائل الشرح كاللوحات والاستعانة بها في التوضيح لإيصال الفكرة الكاملة للمستمعين.

↳ المنشورات الدينية:

تعتبر المنشورات الدينية من الوسائل المهمة في الدعوة وايصال الفكرة للناس بصورة مقروءة، أو بالمشاهدة لرسومات و أشكال توضيحية معبرة كالقدس و الأقصى.

وقد حرص الدعاة على استخدام هذا الأسلوب من الدعوة لما لها من تأثير مستمر و متجدد للمسلم، وتشمل المنشورات دعوات بسيطة، ومؤثرة في النفوس، تذكر المسلم ببعض الأمور الدينية وبعض الأحداث الشريفة التربوية.

لـ الترفيه و المسابقات:

المسلم بطبعه البشري يحتاج إلى بعض الترفيه، و اللعب وخاصة الأطفال، فمن واجب الدعاة و المعلمين القائمين على المساجد استغلال بعض الوقت في عمل أنشطة رياضية تنشيط الروح و الجسد بالإضافة إلى مسابقات دعوية هدفها إيصال الفكرة المطلوبة، وتشجيع رواد المساجد على التحصيل الديني و التثقيف في مجالات الحياة، من خلال مسابقات ترفيهية، و جوائز تشجيعية. كما إن إقامة الرحلات الترفيهية، و الدينية لها قرعها في قلوب الناشئة، فهي تجدد النشاط، وتكسب الطفل حبا واعتزازا لمركزه الديني ولعلمه الفاضل.

لـ الزيارات الاجتماعية والتكافل الاجتماعي:

المسجد بدوره الريادي مؤسسة اجتماعية تحضن جميع الطبقات المجتمعية، فقد تتجه أنصار الدعاة إلى الأسر التي تعاني ضعفا في الوازع الديني، أو تعاني مشاكل عائلية أو صحية، فتحول لجان دعوية تعاونية خاصة بالمسجد للتخفيف من بعض مشاكلهم ومعاناتهم الاقتصادية، من خلال جمع التبرعات و المساعدات. كما تسعى إلى تطوير الأعمال الخيرية التي تقام في المساجد كالإفطار الجماعي، وتوفير السلة الغذائية لكل أسرة فقيرة.

وقد تكون تلك الزيارات الاجتماعية بمثابة ملتقى يتبادل فيه أهل الحي الحديث عن بعض قضايا المسجد أو الحي، في حين تبت في نفوس الناس حب الانتماء لمسجدهم، الذي يعتبر الحاضنة الدينية والاجتماعية لهم.

لـ لقاءات مع مؤسسات الدولة التربوية والسياسية:

إن المسجد بجميع كوادره ملك لجميع أطراف المجتمع، لذلك لا بد من التركيز على اشتغال المؤسسات الحكومية والأهلية الوعي الديني، والتذكير المستمر بدور الإنسان المسلم تجاه نفسه، ربه ومجتمعه من خلال دروس وكتيبات ومحاضرات توعوي المسلم وتحدد اتجاهه الفكري، وترسم معايير ثابتة للانضباط والمسؤولية. (سليمان، 2017، ص 108 - 110)

5. 3 اتساع الهوة بين الدور التربوي للمسجد والمدرسة:

إرتبط تاريخ التربية الإسلامية بالمسجد ارتباطا وثيقا، فوظيفته لم تقتصر على الجانب الديني فقط، وإنما امتدت لتشمل مهمة التربية والتعليم. فقد اختاره الرسول (ﷺ)، ليكون مركزا للتوجيه والتعليم والتفقه في الدين. وكان الصحابة رضوان الله عليهم بعد الرسول (ﷺ) يقيمون حلقات التعليم في المسجد، سواء كان في مسجده (ﷺ) أو في غيره من المساجد المنتشرة في لبلاد الإسلامية التي فتحها المسلمون بعد ذلك وتفرقت فيها الصحابة رضوان الله عليهم.

وقد كان التعليم في المسجد حرا، ليس هناك قواعد معينة لحضور الطلاب ولا منهج محدد، بل إن الطالب نفسه يحدد الشيخ الذي يروق له الاستماع إليه فيلزمه ويأخذ عنه حتى يتخرج على يديه ويجيزه للتدريس فيما بعد. (الجهني، 1998، ص

(41)

وقد مارس المسجد باعتباره مؤسسة اجتماعية هامة دورا كبيرا في المجتمع الإسلامي عبر كامل القرون التي تلت البعثة، وكان له دور مهم في نشر الوعي وسط المجتمعات المسلمة. لكن مع مرور الوقت انحصر دوره وأصبح يؤدي وظيفة تعبدية تكاد تكون منقطعة عن الواقع اليومي، مما قلص دوره في المجتمع وحصر وظيفته الاجتماعية.

وهذا ما يفسر وظيفة المؤسسات التي انحرفت عن دورها الاجتماعي والتربوي في المجتمعات العربية الإسلامية. وإذا اعتبرنا المسجد كمؤسسة دينية تشيئية فقد أصبح يهتم فقط بمواضيع مثل المناسبات الوطنية أو الدينية كالهجرة والغزوات، في حين ابتعد عن تناول قضايا الآفاق الاجتماعية وربطها بالبعد الروحي والسلوكي، و بالتالي غيبت القيم الدينية والأخلاقية كأساس تربوي، سواء من الأسرة أو المدرسة أو المسجد. فتفتشت الرذيلة وسادت الأنانية وأصبحت قيم عادية في المجتمع خاصة عند الشباب المراهق.

في حين أن المدرسة تتميز ببيئة اجتماعية فريدة تؤهلها بأن تكون أهم مؤسسة اجتماعية تعنى بعملية التربية داخل المجتمع من الناحية النظرية على الأقل. وللمدرسة دور كبير في التنشئة الاجتماعية للأفراد فهي التي تنتج أجيال المستقبل بالتعاون مع كل المؤسسات الاجتماعية الأخرى. كما أنه لا يوجد ضمن برنامج كل من مؤسستي المسجد والمدرسة نشاطات مشتركة بحيث يكون هناك تكامل بينهما يخدم عملية التربية، فهناك قطيعة تكاد تكون معلنة بين المؤسستين. وهذا ينعكس سلبا على تربية الأطفال المنتمين إلى المؤسستين، وفقدان التكامل بين مؤسسات التنشئة الاجتماعية وخاصة المسجد يضيع كثيرا من الجهد الذي يبذل في تربية الصغار. (بكاوي و ضيف، 2017، ص ص 437 - 438)

6.3 دور المسجد في تنمية المسؤولية الاجتماعية:

يمكن توضيح دور المسجد كمؤسسة تعمل على تنمية المسؤولية الاجتماعية من خلال المنطلقات التالية:

ـ ترسيخ مبدأ وحدة المجتمع:

ويتم ذلك من خلال خطباء المساجد حيث ينبغي عليهم التركيز على أمن المجتمع واستقراره، وبالتالي وحدته وإشاعة السلام والطمأنينة في سائر أرجائه، وتذكير الناس بمراقبة الله تعالى، ويدعوهم إلى الاستقامة ودفع الشرور و المفسد لاستتباب الأمن وترباط المجتمع وتماسكه وحماية الحياة الاجتماعية من الفوضى والاضطراب وبالتالي تحقيق السعادة، وتعد تنمية المسؤولية الاجتماعية سبيل تقدم المجتمع ورفقه.

ـ ترسيخ العقيدة الصحيحة في أذهان النشء:

فمسؤولية خطيب المسجد ترسخ معنى الوحدة وتعيق اوصار المحبة في نفوس بصفة عامة والنشء بصفة خاصة. ويذكرهم بأن الإسلام اعتمد الأخوة دعامة لوحدة المجتمع، هذه الوحدة ناتجة عن المسؤولية التي قام الإسلام بتسيخها وعمل على تنميتها و ما يدل على ذلك قوله (ﷺ) " مثل المؤمنين في توادهم وتراحمهم وتعاطفهم كمثل الجسد الواحد إذا اشتكى منه عضو تداعى له سائر الجسد بالسهر و الحمى. "

ـ تنمية قيم الإنتماء الوطني من خلال:

✓ حثهم أن يكونوا مواطنين صالحين متمسكين بعقيدتهم الإسلامية، وولائهم لوطنهم ولأولياء أمرهم وعلمائهم.

✓ توجيههم إلى مقومات المواطنة الصالحة والعادات الصحيحة للمواطن المخلص لوطنه وبيان ذلك بالأمثلة

والشواهد.

- ✓ غرس حب الوطن في نفوسهم ليزدادوا اعتزازا به، و العمل من اجل تقدمه، وإعلاء شأنه و الذود عنه.
- ✓ تعزيز ثقافة الحوار والمشاركة والتسامح مع الاختلاف.
- ✓ تقديم المصلحة العامة على المصلحة الشخصية و التضحية من أجل الصالح العام.
- ✓ الاجتهاد في خدمة الوطن، والحرص عليه من كل ما يؤثر عليه سلبا. (وريدة و عبد العالي، 2017، ص645)

✓ ترسيخ قيم الوسيطة و الاعتدال من خلال:

- ✓ العناية بحفظ القرآن الكريم، و الاحاديث النبوية الشريفة، بإيجاد حلقات ودرورات تعنى بهذا الأمر.
- ✓ العناية بتعريف المسلمين بمنهج الوسيطة في الإسلام في الاعتقاد والعبادات، والتشريع، والأخلاق، والمعاملات، وذلك بجميع وسائل التربية ومنها الخطب، المحاضرات، الندوات، الحوارات و المناقشات الجماعية.
- ✓ التحذير من أخطر الانحرافات ومفاسدها (الغلو في الدين والجفاء) الإفراط والتفريط، وبيان آثارهم على الفرد والمجتمع والامة.
- ✓ أن يكون المسجد مركز نشاط دينوي، اجتماعي، ثقافي، وعلمي يضم العديد من الأنشطة ويحتوي على مكتبة، وإعداد مسابقات شفوية وبمحنة خاصة بالشباب.
- ✓ العناية بتعريف المسلمين بالقيم الاجتماعية والآداب الإسلامية والأخلاق الفاضلة التي تؤدي إلى زيادة الترابط، التعاون، التواد والتماسك، وتبعد عن الفرقة والكراهية والحقد.
- ✓ أن يقوم المسجد بدور الإجابة على الاستفسارات و التساؤلات التي تطرح من رواد المسجد في جميع نواحي حياتهم الدينية، الاجتماعية والثقافية.
- ✓ الاهتمام بإعداد أئمة المساجد إعدادا شاملا ومتكاملا لجميع نواحي شخصياتهم (النفسية و العقلية و الصحية و الاجتماعية و العلمية). (محمد، 2005، ص 31)

7. 3 دور المسجد في تشكيل الوعي الاجتماعي:

- المسجد مؤسسة ضرورية للحفاظ على وحدة المجتمع وتكامله وتوازنه وتقدمه، وضرورة للفرد لتشكيل وعيه الاجتماعي. كما انه يعتبر حلقة وصل بين الأسرة والمؤسسات الاجتماعية الأخرى لما يقدمه من تعليم وتوجيه للنشاطات الاجتماعية و الثقافية، من خلال الخطاب الموجه للأفراد والجماعات والهيئات، فالطفل بعد تنشئته على مستوى الاسرة ينتقل إلى أول مؤسسة تربوية بعد الأسرة وهي المسجد فيشرب فيها على قيم دينية و اجتماعية. إن تشكيل الوعي الاجتماعي الشامل يكسب الفرد شخصية تمتد جذورها لعمق حضارته و أصله الجينولوجي، فهذه التنشئة تهدف إلى توافقه النفسي و اندماجه الاجتماعي لتقيه من الانحراف. و يصنف الدكتور مراد زعيمي هذه الأهداف على النحو التالي:
- ✓ أهداف وقائية: وهي كل الأهداف التي تقي النشء من كل ما يعيق نموه السليم جسميا، عقليا، روحيا ونفسيا في طاعة الله.

✓ أهداف علاجية: وهي كل الأهداف التي تعمل على تصحيح وتقويم الانحراف الذي يكون قد اكتسبه المسلم من خلال المجتمع.

✓ أهداف إنشائية: وهي كل الأهداف التي تتعلق بغرس العقيدة والقيم والأخلاق والعادات الإسلامية، والتدريب عليها فهما وعلمًا وممارسة. (عمر، 2014، ص ص 96 - 97)

4. المبحث الثاني: دور المسجد في تصحيح القيم والأخلاق

4.1 تعريف القيم:

القيم لغة: من الفعل قوم، والقيمة/ قيمة الشيء: قدره، وقيمة المتاع: ثمنه وقيل ما ليفلان قيمة: ماله ثبات ودوام على الأمر. (إبراهيم، عبد الحليم، عطية، و محمد، 2004، ص 768)

2. **4 تعرف القيم إصطلاحاً بأنها:** " مجموعة من الإعتقادات المؤكدة و التي تمثل دستوراً بالنسبة للفرد، حيث يؤمن بها وتحدد منها شرعية أفعاله وسلوكه. " من خلال هذا التعريف يمكن أن نقول بأن القيم: أحكام معيارية توجه السلوك الإنساني، تفضيلات أساسية بما هو مرغوب فيه، ضرورة في حياة الفرد و الجماعة.

3. 4 القيم الدينية:

عرفت بأنها: " معايير تعبر عن الإيمان بمعتقدات راسخة مشتقة من مصدر ديني إسلامي تلمي على الإنسان بشكل ثابت إختباره أو نجهه السلوكي في المواقف المختلفة التي يعيشها أو يمر بها، وهي إيجابية، صريحة أو ضمنية يمكن استنتاجها من السلوك اللفظي وغير اللفظي. "

تعرف على أنها: " حكم يصدره الإنسان لشيء ما مهتدياً بمجموعة من المبادئ والمعايير التي اقتضاها الشرع، محدد المرغوب فيه وعنه من السلوك. (ساحي و آيت قاسي عزو، 2021، ص ص 259 - 260)

عرفت كذلك بأنها: "تشكل الإطار المرجعي لضبط السلوك وترشيد علاقة الإنسان بذاته والمجتمع وتشمل العبادات و الإيمان بالو الغيبية والثقافية، الدينية وإدراك أهمية الدين في الحياة والتعاون، ودعم القيم الدينية يقصد بها إرتقاء وتقوية القيم الروحية التي تنعكس عملياً على سلوك الفرد من حيث الالتزام بالأدوار والمسؤوليات والواجبات الفردية والاجتماعية. " (مراد و شهرزاد، 2021، ص 61)

4. 4 القيم الخلقية:

يعرف المعجم التربوي القيم بأنها: "مجموعة من القواعد والمقاييس الصادرة عن جماعة ما، ويتخذونها معايير للحكم على الأعمال والأفعال ويكون لها قوة الالتزام والضرورة العمومية ويعتبر أي خروج عنها بمثابة انحراف عن الجماعة ومثلها. " (بركات، 1984، ص 113)

تعرف كذلك بأنها: " ذلك الجانب في الشخصية الذي يمكن الفرد من إصدار الحكم الأخلاقي الذي يتفق مع طبيعة الأعراف والقوانين التي تسود في بيئة وتتوافق كذلك مع قناعاته الشخصية وضميره، ذلك بالنسبة للقضايا الخلقية التي تتعرض عليه أو يتعرض لها. " (أبوية، 1990، ص 707)

5. 4 وظائف القيم:

تعد القيم من أهم مكونات الشخصية، لذلك فهي تعمل على تشكيل الكيان النفسي للفرد، من خلال قيامها بالوظائف التالية:

- لـ أن القيم تزود الفرد بالإحساس بالعرض مما يقوم به وتوجهه نحو تحقيقه.
- لـ تهيئ الأساس للعمل الفردي والعمل الجماعي الموحد.
- لـ تتخذ كأساس للحكم على سلوك الآخرين.
- لـ تمكن الفرد من معرفة ما يتوقعه من الآخرين وماهية ردود الفعل.
- لـ توجد لديه الإحساس بالصواب والخطأ.
- لـ توفر الوسائل المطلوبة لتحديد جدارة الأفراد والجماعات، فهي تساعد الفرد على معرفة موقعه في المجتمع على أساس تقويم الناس له.
- لـ تساعد القيم الناس على تركيز اهتمامهم على العناصر المادية المرغوبة و الضرورية، فقيمة الأشياء ليست في ذاتها فحسب، بل هي نتيجة لما يضيفه المجتمع عليها من اهتمام وتأمين.
- لـ جميع الأساليب المثالية للسلوك والتفكير في المجتمع تتجسد في القيم، وعلى هذا الأساس تصبح القيم أشبه بالخطط الهندسية للسلوك المقبول إجتماعياً، بحيث يصبح الأفراد قادرين على إدراك أفضل الطرق للعمل و التفكير.
- لـ تسهم القيم في توجيه الناس في اختبار الأدوار الاجتماعية والنهوض بها، كما تشجعهم على القيام بالأعباء المسندة إليهم بشكل ينسجم وتوقعات المجتمع.
- لـ للقيم دور كبير في تحقيق الضبط الاجتماعي، فهي تؤثر في الناس لكي يجعلوا سلوكهم مطابقاً للقواعد الأخلاقية، كما تعمل القيم على كبح جماح العواطف السلبية التي قد تدفع إلى الانحراف و التمرد على نظم المجتمع الأخلاقية وتوليد الشعور بالذنب والحجل في نفس الناس عند تجاوزهم المعايير.
- لـ للقيم تأثير واضح على التضامن الإجتماعي، فوحدة الجماعات تستند إلى وجود القيم المشتركة، مما يجعل الناس ينجذبون لبعضهم عندما يشعرون بتمائل الأخلاق والعقائد التي يعتنقونها. (سامي و فاطمة، 2011، ص ص 256 - 257)

6. 4 خصائص القيم الدينية:

- وباعتبار أن القيم الدينية مصدرها الدين، والتسليم بأن الله هو مصدر القيم فيمكن تحديد خصائصها فيما يلي:
- لـ تميز هذه القيم بالقدسية والهيبة، مما يجعل احترام هذه القيم أمراً نابعا من ذات الإنسان عن طاعة اختيارية لله، ونية صادقة لكسب رضاه.
 - لـ أن يصبح للالتزام الأخلاقي والمسؤولية معنى.
 - لـ أن يتوفر للقيم سند حقيقي.
 - لـ للإبقاء على إرادة الإنسان وحرية في اختيار القيم التي يرتضيها.

- لـ توفر شروط الاستقرار والثبات في المجتمع.
- لـ بقاء ذلك الحافر المتجدد على العمل والاستقامة في ذات الوقت.
- لـ توفير الميزان الثابت و العادل على الأشياء و الأفعال. (مراد وشهزاد، 2021، ص ص 61- 62)

4. 7 مبادئ القيم الخلقية في الإسلام:

لقد استخلص "الشيبياني" مبادئ للقيم الخلقية في الإسلام، ويرى أن لها قيمة تطبيقية في المجال التربوي:

- لـ **المبدأ الأول:** الإيمان بأن الأخلاق من أهم المعاني في هذه الحياة تأتي في مرتبتها بعد الإيمان بالله و ملائكته وكتبه ورسله وباليوم الآخر وبقضاء الله وقدره، وبعد عبادة الله وطاعته وإخلاص العبودية له.
- لـ **المبدأ الثاني:** الإيمان بأن الخلق عادة أو اتجاه راسخ في النفس تصدر عنه الأفعال بسهولة ويسر، وبأنه عامل يؤثر في سلوك الإنسان وفي مقدرته على تكييف نفسه للبيئة التي يعيش فيها.
- لـ **المبدأ الثالث:** الإيمان بأن الأخلاق الإسلامية مستمدة من شرعية الإسلام الخالدة و التي تدل عليها نصوص الدين الإسلامي وتعاليمه واجتهادات و ممارسات الصالحين من علمائه والأخيار من أتباعه، هي أخلاق إنسانية سامية تتماشى مع الفطرة و العقل السليم وتلبي حاجات الفرد الصالح والمجتمع الفاضل في كل زمان ومكان وتنظم كافة علاقات الإنسان بغيره.
- لـ **المبدأ الرابع:** الإيمان بأن الغاية القصوى للدين والأخلاق هي تحقيق سعادة الدارين والكمال النفسي للفرد، وتحقيق التقدم والسعادة للمجتمع.
- لـ **المبدأ الخامس:** الإيمان بأن الدين الإسلامي هو أهم مصادر الأخلاق الإسلامية وأهم العوامل المؤثرة في نمو هذه الأخلاق وفي تشكيلها وإعطائها الطابع الإسلامي المميز لها. (الصائع، 2006، ص ص 16 - 17)

4. 8 أهمية القيم الخلقية:

- إن المتأمل في حياة الناس يظهر له بجلاء أهمية القيم الخلقية للإنسان والمجتمع، ولا يخفى على كل ذي لب لما لأهل العلم من أهمية القيم والأخلاق في بناء الفرد والمجتمع والحضارة و التقدم في مواجهة المشكلات الاجتماعية.
- وكذلك يتبين أن للقيم الخلقية وظائف عديدة، فهي تنعكس على سلوك الفرد قولاً وعملاً، كما ينعكس أثر الالتزام بها على الجماعة أيضاً، بل ويمكن أن يمتد أثرها على العلاقات الدولية في حالي السلم والحرب، وستناول بإيجاز فيما يلي:
- لـ **للفرد:** تدعو القيم الخلقية الإسلامية لبناء إنسان على خلق عظيم وبناء مجتمع تسوده مجموعة من القيم والمثل العليا، فهي تحرص على تنشئة إنسان يسلك مجموعة من الفضائل التي شملها هذا الدين بحيث يكون سلوكه متمسماً بالعدل والمساواة الاجتماعية والفردية وتمسماً بالحرية الاجتماعية بما تشمله من حرية سياسية واقتصادية وفكرية وعلمية.
- ✓ القيم الخلقية تحمي الفرد من الانحراف والميل وراء الشهوات المحرمة.
- ✓ القيم الخلقية تحدد مسارات الفرد وسلوكه في الحياة، فسلوك الإنسان نابع من القيم الخلقية التي تعمل منظمة لسلوكه فيما ينبغي فعله والتحلي به، وفيما ينبغي تركه والابتعاد عنه.

✓ تعمل القيم الخلقية على توجيه خيارات الفرد في مجالات الحياة كافة، فهي التي تجعل الفرد أكثر ميلاً أو تفضيلاً لأيدولوجيا معينة سياسية أو اجتماعية أو اقتصادية، أو حتى مهنية أو تجارية.

✓ تحدد القيم الخلقية مكانة الفرد وقدره وقيمه في المجتمع الذي يعيش فيه، فبقدر ما يملكه من قيم خلقية تتجسد في تصرفاته ومعاملاته ينال المكانة في مجتمعه.

لـ **للمجتمع:** وقد قرر الإسلام أن بقاء الأمم وازدهار حضارتها، واستدامة مناعتها، إنما يكفل لها، إذا ضمنت حياة الأخلاق فيها، وإلا سقط المجتمع كله. إن القيم الخلقية تؤدي إلى تماسك المجتمع و تحقيق أهدافه ومثله العليا، فالقيم الإسلامية لا تهتم فقط بالسلوك الإنساني ووضع المقاييس والمعايير التي يقوم على أساسها ولكنها تهتم مع ذلك بإصلاح السلوك وعلاجه إذا انحرف. ومن وظائفها أنها بمثابة الدرع المتين الذي يحفظ الجماعة من الفساد والإنحلال، ويحمي البشرية جمعاء، إن حافظت على القيم والمثل والمبادئ الكريمة من الضياع والدمار، ولو تأملنا تاريخ الحياة البشرية لتبين لنا أن ما من مجتمع أو أمة أبعدت عن الخلق الفاضل إلا وقعت في مهاوي الانحطاط وأصبحت مرتعا للفواحش والرذائل والخبائث، وكانت نهايتهم الدمار. (المالكي، 2008، ص ص 49 - 52)

✓ القيم الخلقية تقي المجتمع من الأنانية المفرطة والنزعات الشهوانية الطائشة، حيث تحمل الأفراد على التفكير الموضوعي في أعمالهم على أنها محاولات للوصول إلى أهداف هي غايات في حد ذاتها.

✓ تشكل القيم الخلقية محورا رئيسا من ثقافة المجتمع، كما تحدد له أهدافه ومثله العليا ومبادئه الثابتة، والتي تنعكس من خلالها أنماط السلوك الإنساني الذي يمارسه الأفراد.

✓ إن اهتمام المجتمع بالقيم الخلقية وسيلة لتحقيق السعادة لأفراده في حياتهم الاجتماعية.

✓ المجتمع الذي يعلي من شأن القيم الخلقية يكون محصنا من تسرب قيم سلبية هدامة تحمل مضامين سلوك أخلاقي واجتماعي مرفوض يؤثر في بناء المجتمع القيمي والأخلاقي. (العريدي، 2016، ص ص 100 - 101)

9. 4 دور المسجد في التربية الخلقية:

يقوم المسجد بدور مهم في التربية الإيمانية لأبناء المجتمع الإسلامي، كما يولي أهمية كبيرة للتربية الخلقية، حيث يأمر المسلم بالتحلي بالفضائل ليستقيم سلوكه وينهاه عن الرذائل ليتعد عنها فنجده يأمر المسلم بالرحمة بين إخوانه فيقول (ﷺ): "من لا يرحم لا يرحم."

كما يأمر بالحرص على الأخلاق الاجتماعية الفاضلة، كالسعي على الأرملة والمسكين وعدم تركهم بلا رعاية فيقول (ﷺ): (الساعي على الأرملة والمسكين كالجاهد في سبيل الله أو كالذي يصوم النهار ويقوم الليل).

فهذا المتحلي بهذا الخلق الفضيل، الذي يرضى أبناء المجتمع ممن أصابهم العوز هو يؤدي عبادة مرتفعة المنزلة عند الله تعالى، وهي تشجع على التحلي بالأخلاق الفاضلة. لا يكتفي الإسلام عن الأمر بالتحلي بالصفات الحميدة بل إنه يضع في المقابل الإبتعاد عن الصفات الذميمة و الصفات التي تضعف التضامن الاجتماعي بين أفراد المجتمع من الصفات النفسية و الأقوال و الأعمال فيقول (ﷺ): " لا تحاسدوا ولا تناجشوا ولا تباغضوا ولا تتدابروا ولا يبيع بعضكم على بعض وكنوا عباد الله إخوانا. المسلم لا يظلمه ولا يخذله ولا يكذبه ولا يحقره، التقوى هاهنا ويشير إلى صدره ثلاث مرات، بحسب امرئ من الشر أن يحقر أخاه المسلم كل المسلم على المسلم حرام دمه، ماله، وعرضه"

والمسجد يغرس التربية الأخلاقية الحميدة في نفوس الأفراد، ويحث على مكارم الأخلاق حثا شديدا ليكون الفرد المسلم قادرا على أن يميز بين ما هو خير وما هو شر، وكذلك ليثبت القيم الخلقية في شخصية الإنسان المسلم لينتقل إلى حياة مشرفة بالفضائل والآداب، كما بين القرآن ثناء الله تعالى على الرسول (ﷺ) في أخلاقه فيقول عز من قال: (وإنك لعلى خلق عظيم).

وفي سبيل اهتمام المسجد بالتربية الخلقية للفرد المسلم نجده يسعى إلى التربية على الشجاعة، و الإقدام على اعتبار أن هذه الصفات الخلقية إحدى مقومات الشخصية المسلمة، ولعل في شخصية الرسول (ﷺ) خير مثال لهذه الشجاعة فعن أنس بن مالك قال (كان النبي (ﷺ) أحسن الناس وأجود الناس وأشجع الناس. ولقد فرغ أهل المدينة ذات ليلة فانطلق الناس قبل الصوت فاستقبلهم النبي صلى الله عليه وسلم وقد سبق الناس إلى الصوت وهو يقول: لم تراعوا لم تراعوا، وهو على فرس أبي طلحة عري ما عليه سرح في عنقه سيف فقال وجدته بحرا وإنه لبحر) كملا في الشجاعة والإقدام.

وكذلك يهتم المسجد في التربية الخلقية للفرد المسلم بتربية الضمير الحي لدى الأفراد، وذلك لأنه أساس مهم من أسس التربية الخلقية حيث يرتبط مباشرة بالإيمان بالله تعالى لأن الضمير يكون بالتربية و التدريب و التثقيف. (الحسيني، 2008، ص 164 - 167)

للإجابة عن السؤال المطروح في الدراسة: ما الدور الإرشادي التربوي في المساجد لتصحيح منظومة القيم والأخلاق؟ ومن خلال ما تم تناوله سابقا نستنتج مايلي:

- لـ الدور الإرشادي التربوي للمسجد يكمن في:
- ✓ العمل على بناء أجيال تتميز بالمسؤولية الاجتماعية وتعمل على حفظ أمن و استقرار مجتمعها.
- ✓ العمل على حث مختلف شرائح المجتمع على ارتياد المساجد وحفظ القرآن والتفقه في الدين بشكل صحيح وهو ما يساهم في حفظهم من الوقوع في الزلل والتطرف الديني.
- ✓ التشجيع على ارتياد مكاتب المساجد وخاصة فئة الشباب والإطلاع على محتوى كتبها والتفقه في سنة النبي العدنان وصحابته الكرام.
- ✓ الاهتمام لأمر القائمين على المسجد وخاصة أئمتها من تفقهم في الدين وإطلاعهم الدائم على قضايا العصر ومتغيراته، وهذا لما يعود عليهم من مسؤوليات تساهم في الحفاظ على النمو السليم لأفراد المجتمع عقليا، روحيا ونفسيا و تقويم سلوكهم وانحرافهم وغرس العقيدة و القيم و الأخلاق و العادات السليمة وفق ما جاء في ديننا الحنيف.
- لـ تصحيح منظومة القيم و الأخلاق يكمن من خلال:
- ✓ العمل على تنظيم الندوات والمحاضرات بشكل دوري في مختلف المجالات وهذا لنشر الوعي والثقافة بين جميع شرائح المجتمع.
- ✓ العمل على خلق روابط متينة بين المناهج التعليمية في المدارس وما يقدمه المسجد لتتكامل بنية القيم والاخلاق لدى أفرادها وخاصة فئة الشباب.
- ✓ إعتداد الوسائل التكنولوجية الحديثة في تقديم محتوى الندوات والمحاضرات لتحقيق جذب أكثر لكل فئات المجتمع ولمواكبة التطور الحاصل في عالمنا الحالي.

✓ العمل على حث جميع فئات المجتمع للمساهمة في الحفاظ على منظومة القيم والأخلاق لدى أفرادها والاستمرار في التقدم و النهوض وهذا من خلال تبيان السلوك السوي و اقتداءا بسنة الرسول (ﷺ).

5. توصيات الدراسة:

توصي الدراسة الحالية بـ:

لـ ضرورة العمل على إزالة المعوقات التي تحد من قيام المسجد بدوره في تنمية القيم و الأخلاق لدى أفراد المجتمع.

لـ الاهتمام بتوعية افراد المجتمع بالدور الارشادي التوجيه للمسجد من خلال النشاطات المختلفة التي تقوم فيه (الندوات المحاضرات. . .)

لـ توفير الدعم المادي الكافي لبرامج الإرشاد التربوي داخل المساجد.

خاتمة:

نخلص في نهاية الدراسة إلى أن الواقع الراهن الذي نعيشه من التطور التقني، والانفجار المعرفي، قد ساهم في تنامي سلوكيات سلبية، بدأت تستهوي الأفراد والجماعات دون أن يقابلها رصد قيمية، يضبط حركة الحياة، وأدت مع مرور الوقت إلى الوقوع في التبعية المعرفية، و الثقافية المصاحبة، مما بدأ يهدد الانتماء إلى الأمة المتدنية. وعليه وجب العمل على دعم الدور الفعال للمسجد في تصحيح و ترسيخ القيم والأخلاق من خلال ضبط المسجد لسلوك الفرد المسلم والتوجيه العام في خطب الجمعة والمناسبات والعمل على إرساء التربية الخلقية لكل فئات المجتمع.

قائمة المراجع:

1. الميلود بكاي، و علي ضيف. (2017). التكامل التربوي بين المسجد و المدرسة (مقاربة سوسيوولوجية للواقع والمأمول). مجلة الحقوق و العلوم الإنسانية، 10(1)، 426 - 443.
2. أنيس إبراهيم، منتصر عبد الحليم، الصوالحي عطية، و خلف الله محمد محمد. (2004). المعجم الوسيط (الإصدار 4). مكتبة الشروق الدولية.
3. بندر بن إبراهيم العريدي. (2016). دور المرشد الطلابي في تنمية القيم الخلقية لدى طلاب المرحلة الثانوية من وجهة نظر المعلمين بمدينة الرياض. مجلة جامعة الفيوم للعلوم التربوية و النفسية(3)، 92 - 128.
4. بومنقار مراد، و حواسنية شهرزاد. (2021). القيم الدينية كإستراتيجية لنشر الوعي المروري لدى الشباب العربي. مجلة دراسات في علوم الإنسان و المجتمع، 4(3)، 59 - 69.
5. خوني وريدة، و دبله عبد العالي. (2017). المسجد كمؤسسة داعمة للانتماء الوطني. مجلة العلوم الإنسانية، 47، 637 - 652.
6. سامي محمود أبوبية. (1990). النمو الأخلاقي وعلاقته بوجهة الضبط و اضطراب عملية التنشئة الإجتماعية. مجلة كلية التربية، 6(1)، 699 - 722.
7. سعاد فوبال. (2010). المسجد الأثرية لمدينة الجزائر. الجزائر: دار المعرفة الجزائر.

8. سعد صالح تركي التركي. (2019). دور المسجد في تنمية المسؤولية الاجتماعية. مجلة البحث العلمي في الآداب، 2(20)، 207 - 228.
9. سعود بن بنيان بن عواد الصيدلاني الجهني. (1998). الدور التربوي للمسجد النبوي الشريف. كلية التربية، جامعة أم القرى، رسالة ماجستير منشورة، المملكة العربية السعودية.
10. صالح بن ناصر الخزيم. (1998). وظيفة المسجد في المجتمع (الإصدار 1). المملكة العربية السعودية: وزارة الشؤون الإسلامية و الاوقاف و الدعوة و الإرشاد.
11. عبد الرحمن يحيى حيدر الصائغ. (2006). دور المعلم في تنمية القيم الخلقية لدى طلاب المرحلة الثانوية. كلية التربية، جامعة الملك سعود، رسالة ماجستير منشورة، المملكة العربية السعودية.
12. عبد اللاوي عمر. (2014). دور المسجد في تشكيل الوعي الاجتماعي لدى فئة الشباب. مجلة علمية محكمة تصدر عن معهد علوم وتقنيات النشاطات البدنية و الرياضية (3)، 94 - 102.
13. عفاف حسن الحسيني. (2008). المسجد ودوره في تحقيق أمن الفرد و المجتمع. مجلة مركز بحوث ودراسات (26)، 139 - 185.
14. غسراء موسى محمد سليمان. (2017). المساجد ودورها في بناء الفرد و المجتمع - دراسة موضوعية - كلية أصول الدين، الجامعة الإسلامية بغزة، رسالة ماجستير منشورة، فلسطين.
15. قدور ساحي، و فريدة آيت قاسي عزو. (2021). تغيير القيم الدينية لدى الطالب الجامعي و علاقتها بظاهرة العنف في الجامعة الجزائرية. مجلة الإنسان و المجال، 7(2)، 253 - 281.
16. لطفي أحمد بركات. (1984). المعجم التربوي. الرياض: دار الوطن.
17. محب الدين بن يعقوب. (1983). القاموس المحيط. بيروت: دار الفكر.
18. محسن الختاتنة سامي سامي، و عبد الرحيم النواسية فاطمة. (2011). علم النفس الاجتماعي (الإصدار 1). الأردن: دار الحماد للنشر و التوزيع.
19. محمد كمال عليوة المسلمي. (2010). الوظيفة التربوية للمسجد في ظل المتغيرات المجتمعية المعاصرة. مجلة كلية التربية ببورسعيد- (7)، 340 - 370.
20. محمد مرسي محمد. (2005). دور المسجد في مقاومة الانحراف. الامن و الحياة (304)، 30 - 31.
21. مروان مهداوي. (2022). دور المسجد في تنمية الوعي البيئي - دراسة نظرية - مجلة الإحياء (31)، 435 - 450.
22. مسرف عبد الله سالم المالكي. (2008). دور منهج الحديث و الثقافة الإسلامية في تعزيز القيم الخلقية لدى طلاب الصف الاول الثانوي بمحافظة الطائف. كلية التربية، جامعة أم القرى، رسالة ماجستير منشورة، المملكة العربية السعودية.

دور المسجد النبوي الشريف في تحول ثقافة المجتمع من القبلية إلى الأمة..

اهل الصفة أمودجًا

د. صلاح الدين سليم أرقه دان
جامعة الخليج للعلوم والتكنولوجيا (الكويت)
قسم العلوم الإنسانية والاجتماعية
arkadans@gust.edu.kw

ملخص البحث

جاءت الدعوة الإسلامية بعقيدة ومنهج حياة يتفق مع البيئة التي انطلقت منها، وهي جزيرة العرب، ابتدأت بمكة المكرمة، فلما أفلتت في وجهها سبل حرية التبليغ والتمدد بين أهل مكة وجوارها وزوارها، انتقلت بالهجرة إلى المدينة المنورة، ومن هناك ترسخت وأقامت مؤسساتها السياسية والاقتصادية والاجتماعية والتربوية، ثم انطلقت إلى أنحاء الجزيرة في العهد النبوي الشريف، ومهدت رسائل النبي ﷺ إلى أباطرة وملوك وشيوخ تلك الفترة للانتشار خارج الجزيرة العربية في عهد الخلفاء الراشدين ومن جاء بعدهم من الخلفاء.

كانت ثقافة الانتماء القبلي هي العقبة الأولى التي واجهت الدعوة في مكة المكرمة، وهي انتماء فكري واجتماعي ذو نسيج متين، بحيث تذوب به شخصية الفرد في المجتمع، ليصبح رقمًا لا إرادة له، يتحرك كما تريد القبيلة لا كما يريد، ويتخذ موقف السلم والحرب، والرضا والكره، بحسب قرار القبيلة لا قراره هو.

والمأمل في المستجيبين الأوائل من الصحابة الكرام كخديجة وأبي بكر وعثمان وحمزة، وغيرهم (رضي الله عنهم)، يرى بعين اليقين أنهم من الذين تحرروا من قيد ثقافة القبيلة، وفكروا لأنفسهم واتخذوا قرارهم بإرادتهم متحدين ثقافة الذوبان القبلي.

وللحقيقة، إن الثقافة القبيلة ليست خاصة بالعرب، بل هي ظاهرة إنسانية لطالما حالت بين الأمم وقبول دعوات الرسل والمصلحين، كما وقع لموسى وعيسى وغيرهما (عليهما السلام)، وكما يقع اليوم، حتى في أكثر الدول المتقدمة، فيما يسمى ثقافة القطيع أمام المتغيرات العقدية والفكرية والثقافية.

فكيف كانت إدارة الإسلام لهذا الأمر؟ وكيف تم الخروج من قيد القبيلة الذي يكبل الفرد ويعارض التغيير، إلى مفهوم الأمة التي تقبل الإسلام وتعتنق مبدأ الاجتهاد، الذي هو تحرر من التقليد والتبعية، في الدين والدنيا معًا؟ وما هو دور المسجد النبوي الشريف في تربية وإنشاء جيل على هذا النمط؟ وما كانت آلياته لفعل ذلك؟

أسئلة تحاول هذه الورقة تلمس الطريق للإجابة عليها، والسؤال المركزي فيها عن دور المسجد النبوي الشريف في تحول ثقافة المجتمع من القبلية إلى الأمة.. متخذًا من (أهل الصفة) محور هذا الأمر.. وهو من الأسئلة التي لم تعالج من قبل.

كلمات مفتاحية: المدينة المنورة، المسجد النبوي، القبيلة، الأمة، أهل الصفة

Abstract

Islam came with a belief and a way of life consistent with the environment from which it was launched, which is the Arabian Peninsula. It began in Makkah Al-Mukarramah, and when the means of freedom of communication and expansion were closed between Muslims and the people of Makkah, its neighborhood and its visitors, Muslims moved by emigrating to Al-Madinah Al-Munawwarah, and from there Islam established the political, economic, social and educational institutions. Then Islam set out to all parts of Arabian Peninsula in the era of the Noble Prophet, and his messages to emperors, kings and sheikhs of that period paved the way for spreading Islam outside the Arabian Peninsula during the era of Al-Rashedoon and the caliphs who came after them.

The culture of tribal affiliation was the first obstacle faced the da'wah in Makkah Al-Mukarramah, which is an intellectual and social affiliation with a solid fabric, so that the individual's personality dissolves in the tribe, becoming a number without will, moving as the tribe wants, not as he wants, and taking a position of peace, war, contentment and hate, according to the decision of the tribe, not his own decision. Contemplating the first responders of the honorable Companions, such as Khadija, Abu Bakr, Othman, Hamza, and others, they were among those who were freed from the shackles of the culture of the tribe. They thought for themselves and made their decisions with their own will, defying the culture of tribal dissolution.

In fact, tribal culture is not specific to Arabs, it is a human phenomenon that has always prevented nations from accepting the invitations of the messengers and reformers, as happened to Moses and Jesus and others, and as it happens today, even in the most advanced countries, in what is called the herd culture in front of the doctrinal and intellectual and cultural changes.

How did Islam manage this matter? And how was the way out of the bondage of the tribe that binds the individual and opposes change, to the concept of the nation that accepts Islam and embraces the principle of ijihad, which is liberation from tradition and subordination, in both religion and this world? And what was the role of the Prophet's Mosque in raising and creating a generation on this pattern? And what were his mechanisms for doing so?

Questions that this paper attempts to find a way to answer, and the central question in it is about the role of the Noble Prophet's Mosque in transforming the culture of society from tribalism to the nation, taken from (Ahl Al-Suffa) the case study of this paper, this is one of the questions that has not been addressed before.

مقدمة:

الإنسان اجتماعي بطبعه وحاجته، فهو أعجز من أن يصنع أو يحقق كل ما يريد بمفرده، وهذا هو سر الاجتماع البشري⁽²¹⁾، والانتماء ظاهرة إنسانية لا تتعلق بقوم أو بثقافة دون غيرها، وكلما ضاقت دائرة الانتماء توفرت للفرد فرصة الظهور وعدم الضياع رقمًا بين الأرقام، فمن انتسب إلى البشرية ليس سوى واحدًا من ثمانية مليارات، فإن انتسب للإسلام فهو واحد من

⁽²¹⁾ ابن خلدون (ت808هـ)، العبر وديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوي الشأن الأكبر، تحقيق: خليل شحادة، بيروت، دار الفكر، ط1، ١٤٠١هـ / ١٩٨١م، ص54/1.

مليارين، وانتسابه للعروبة يجعله واحدًا من نصف بليون، وبانتسابه لوطنه قد يجعله واحدًا من نصف مليون مواطن، وهكذا كلما ضاقت الدائرة توفرت فرصة ظهور الفرد داخلها.

فالانتماء يحقق عددًا من المصالح للفرد وكذلك للجماعة، وهو تعلق معنوي ومادي في نفس الوقت. وتعزز الجماعة من خلال ثقافتها السائدة وأعرافها وطرق تربيتها انتماء الفرد لها. وقد نُجحت الجاهلية خلال قرون ضاربة في القدم في أن تمثل الانتماء الأعمى خير تمثيل (عصبية الدم) أي الانتماء إلى أب واحد، حقيقة أم ولاءً.

فالعصبية، هي أساس النظام القبلي، وهي ذوبان شخصية الفرد في الجماعة، ثقافة وأعرافًا وسلماً وحرًا، ينصر عصبته ظالمين كانوا أو مظلومين⁽²²⁾، وإلا انسلخ عنهم وصار صعلوكًا هائمًا ليس له وطن ولا جماعة⁽²³⁾.

ويعرّف الفيلسوف جورج سانتايانا (George Santayana) التعصب بأنه مضاعفة الجهود عندما ينسى الفرد هدفه⁽²⁴⁾، فيما يرى تونو ليتسار (Tõnu Lehtsaar) أن التعصب يعني السعي وراء شيء ما، أو الدفاع عنه، بطريقة متطرفة وعاطفية تتجاوز الحياة الطبيعية⁽²⁵⁾. فالعصبية - تبعًا للتعريفين - أبعد ما تكون عن التسامح والتصالح مع المخالف، بل هي إيمان أعمى ورفض للمخالفين والمتحررين من ثقافة القطيع.

العصبية القبلية

العصبية هي ارتباط أفراد بينهم علاقة رحم ونسب ارتباط طاعة ونصرة، جاء في لسان العرب مادة (ع ص ب): "العَصِيَّةُ والتَّعَصُّبُ: المحاماةُ والمدافعةُ. وتَعَصَّبْنَا لَهُ وَمَعَهُ: نصرناه. وَعَصَبَةُ الرَّجُلِ: قَوْمُهُ الَّذِينَ يَتَعَصَّبُونَ لَهُ. وَعَصَبُوا بِهِ: اجْتَمَعُوا حَوْلَهُ. وَيُقَالُ لِلرَّجُلِ الَّذِي سَوَّدَهُ قَوْمُهُ: قَدْ عَصَبُوهُ، فَهُوَ مُعَصَّبٌ وَقَدْ تَعَصَّبَ"⁽²⁶⁾.

وقال النويري (ت733هـ) في (نهایة الأرب) عن القيرواني⁽²⁷⁾، عن أمير تونس إبراهيم بن أحمد الأغلبي التميمي (ت289هـ) قوله: "وأما الرعية فهم مادة الملك، إن أباح ظلمهم لم يصل إليه نفعهم، ولحقه الضرر، وصار النفع لغيره"⁽²⁸⁾.

وتبنى ابن خلدون (ت808هـ)، هذا المعنى في (المقدمة)، قال: "اعلم أنّ صاحب التّولة إنّما يتمّ أمره كما قلناه بقومه، فهم عصابته وظهراؤه على شأنه، وبهم يقارع الخوارج على دولته"⁽²⁹⁾، و"المقصود في العصبية من المدافعة والمغالبة إنّما يتمّ بالنسب

⁽²²⁾ من أمثالهم: (انصر أخاك ظالمًا أو مظلومًا). انظر: أبو عبيد ابن سلام (ت224هـ)، الأمثال، تحقيق: عبد المجيد قطامش، دمشق، دار المأمون للتراث، ط1، 1400هـ/1980م، ص181.

⁽²³⁾ انظر فصل (الصعاليك والجمتمع القبلي)، في: يوسف خليف، الشعراء الصعاليك في العصر الجاهلي، القاهرة، دار المعارف، ط4، ب.ت، ص117.

⁽²⁴⁾ Santayana, George (1905). Life of Reason: Reason in Common Sense. (New York: Charles Scribner's Sons) 13.

⁽²⁵⁾ Lehtsaar, T. Äärmusliku usugrupi psühholoogia. Tartu: Tõnu Lehtsaar kirjastus, 1997, lk 9.

⁽²⁶⁾ ابن منظور الإفريقي (ت711هـ)، لسان العرب، تحقيق: البازجي وجماعة من اللغويين، بيروت، دار صادر، ط2، 1414هـ، ص606/1.

⁽²⁷⁾ راجعت: الرقيق القيرواني (ت425هـ)، تاريخ أفريقية والمغرب، تحقيق: محمد زينهم محمد عزب، القاهرة، دار الفرجاني للنشر والتوزيع، ط1، 1414هـ/1994م، فلم أجد النص.

⁽²⁸⁾ شهاب الدين النويري (ت733هـ)، نهایة الأرب في فنون الأدب، القاهرة، دار الكتب والوثائق القومية، ط1، 1423هـ، ص139/24-140.

⁽²⁹⁾ ابن خلدون (ت808هـ)، العيّر، ص229/1.

لأجل التناصر في ذوي الأرحام والقرى والتخاذل في الأجانب والبعداء" (30)، ويضيف: "أن المطالبات كلها والمدافعات لا تتم إلا بالعصبية" (31).

إذن هي اجتماع القوم على أمر، هو لهم كالاتقاد، يناصر بعضهم بعضاً فيه دون النظر في أسبابه ولا عواقبه، كما تتجلى هذا المعنى في الشعر الجاهلي، يقول قُرَيْطُ بن أَثَيْفِ العنبري التميمي، وافتتح به أبو تمام كتابه ديوان الحماسة (32).

لو كنتُ مِنْ مَازِنٍ لَمْ تَسْتَبِيحْ إِلَيَّ بنو اللَّقَيْطَةِ مِنْ ذُهَلِ بْنِ شَيْبَانَا
إِذَنْ لَمَّامٍ بِنَصْرِي مَعْشَرٌ حُشْنٌ عِنْدَ الْحَفِيظَةِ إِنْ ذُو لُوثَةٍ لَانَا
قَوْمٌ إِذَا الشَّرُّ أَبْدَى نَاجِدِيهِ هُمْ قَامُوا إِلَيْهِ زَرَافَاتٍ وَوَحْدَانَا
لَا يَسْأَلُونَ أَحَاهُمْ حِينَ يَنْدُبُهُمْ فِي النَّائِبَاتِ عَلَى مَا قَالَ بُرْهَانَا

ويقول المُتَمَلِّسُ الضُّبَعِيُّ (33):

أَمْنَتَقِلًّا مِنْ آلِ بُهْمَةَ خِلْتَنِي أَلَا إِنِّي مِنْهُمْ وَإِنْ كُنْتُ أَيْنَمَا
أَلَا إِنِّي مِنْهُمْ وَعَرَضِي عَرَضُهُمْ كَذِي الْأَنْفِ يَحْمِي أَنْفُهُ أَنْ يُكْشِمَا
وَإِنَّ نَصَابِي إِنْ سَأَلْتُ وَأَسْرَتِي مِنْ النَّاسِ حَيٌّ يَقْتَنُونَ الْمَرْمَمَا
وَكُنَّا إِذَا الْجَبَّازُ صَعَرَ خَدَّهُ أَفَمِنَّا لَهُ مِنْ مَيْلِهِ فَتَقَوَّمَا

والأمر جلي في معلقة عمرو بن كلثوم، القائل (34):

وَوَحْنُ الْحَاكِمُونَ إِذَا أُطْعِنَا وَوَحْنُ الْعَارِضُونَ إِذَا عُصِينَا
وَوَحْنُ النَّارِكُونَ لِمَا سَخِطْنَا وَوَحْنُ الْآخِذُونَ لِمَا رَضِينَا
أَلَا لَا يَجْهَلَنَّ أَحَدٌ عَلَيْنَا فَجَهْلَ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَا

قال عنتره (35):

وَإِنِّي الْيَوْمَ أَحْمِي عَرَضَ قَوْمِي وَأَنْصُرُ آلَ عَبَسَ عَلَى الْغَدَاةِ
وَأَحُدُّ مَالَنَا مِنْهُمْ بِحَرْبٍ نَحْرُهَا مُتُونُ الرَّاسِيَاتِ

فهي إذن عصبية الدم والتميز، بل الاستعلاء على من عداها.

حمية الجاهلية، ثقافة القبيلة

هل تقضي العقيدة على الحمية الجاهلية بالكامل، أن تحتاج إلى بيئة حاضنة كي تترعرع فيها وتنمو وتتمكن من النفوس فتنبني أمة ذات انتماء لا تشوبه شائبة من عيبة الجاهلية؟

(30) السابق، ص 230/1.

(31) السابق، ص 235/1.

(32) أبو تمام (ت 231هـ)، ديوان الحماسة، رواية: الجواليقي (ت 540هـ)، تحقيق: أحمد حسن بسج، بيروت، دار الكتب العلمية، ط 1، 1418هـ/ 1998م، ص 11. وقريظ هذا شاعر جاهلي، في حياته غموض، غير معروف سنة الولادة ولا الوفاة.

(33) توفى حوالي 50 ق.هـ. والأبيات في: المتلمس الضبعي، رواية الأثرم وأبي عبيدة عن الأصمعي، تحقيق: حسن كامل الصبري، معهد المخطوطات العربية، 1390هـ/ 1970م، ص 19، 21، 22، 24.

(34) توفى حوالي 40 ق.هـ. والأبيات في: مقبل التام عام الأحدي، متن المعلقات العشر، صنعاء، مجمع العربية السعيدة، ط 2، 1435هـ/ 2014م، ص 34 و 36.

(35) توفى 14 ق.هـ. والأبيات في: الخطيب التبريزي (ت 502هـ)، شرح ديوان عنتره، تحقيق: مجيد طراد، بيروت، دار الكتاب العربي، ط 1، 1412هـ/ 1992م، ص 25.

قد يكمن الجواب في حديث جابر بن عبد الله ، قال : **◆** كُنَّا فِي غَزَاةٍ فَكَسَعَ رَجُلٌ مِّنَ الْمُهَاجِرِينَ رَجُلًا مِّنَ الْأَنْصَارِ، فَقَالَ الْأَنْصَارِيُّ: يَا لَأَنْصَارِ، وَقَالَ الْمُهَاجِرِيُّ: يَا لَلْمُهَاجِرِينَ، فَسَمِعَهَا اللَّهُ رَسُولَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَا هَذَا؟ فَقَالُوا كَسَعَ رَجُلٌ مِّنَ الْمُهَاجِرِينَ رَجُلًا مِّنَ الْأَنْصَارِ، فَقَالَ الْأَنْصَارِيُّ: يَا لَأَنْصَارِ، وَقَالَ الْمُهَاجِرِيُّ: يَا لَلْمُهَاجِرِينَ، فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ: "دَعُوهَا فَإِنَّهَا مُنْتَنَةٌ". قَالَ جَابِرٌ: وَكَانَتْ الْأَنْصَارُ حِينَ قَدِمَ النَّبِيُّ ﷺ أَكْثَرَ، ثُمَّ كَثُرَ الْمُهَاجِرُونَ بَعْدُ، فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي: أَوْقَدَ فَعَلُوا، وَاللَّهِ لَأَكْبَنَ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لِيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ، فَقَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ **◆**: دَعْنِي يَا رَسُولَ اللَّهِ أَضْرَبَ عُنُقَ هَذَا الْمَنَافِقِ، قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: "دَعُّهُ لَا يَتَحَدَّثُ النَّاسُ أَنَّ مُحَمَّدًا يَقْتُلُ أَصْحَابَهُ" (36).

وفي حديث زيد بن أسلم **◆**، قال: مرَّ شَاسُ بْنُ قَيْسٍ، وَكَانَ شَيْخًا قَدِ عَسَا فِي الْجَاهِلِيَّةِ عَظِيمَ الْكُفْرِ، شَدِيدَ الطَّعْنِ عَلَى الْمُسْلِمِينَ، شَدِيدَ الْحَسَدِ لَهُمْ، عَلَى نَفَرٍ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ مِنَ الْأَوْسِ وَالخَزْرَجِ فِي مَجْلِسٍ قَدِ جَمَعَهُمْ يَتَحَدَّثُونَ، فِيهِ فِعَاظُهُ مَا رَأَى مِنْ أَلْفَتِهِمْ وَجَمَاعَتِهِمْ وَصَلَاحِ ذَاتِ بَيْنِهِمْ عَلَى الْإِسْلَامِ بَعْدَ الَّذِي كَانَ بَيْنَهُمْ مِنَ الْعِدَاوَةِ فِي الْجَاهِلِيَّةِ، فَقَالَ: قَدِ اجْتَمَعَ مَلَأُ بَنِي قَيْلَةَ بِهَذِهِ الْبِلَادِ! وَاللَّهِ مَا لَنَا مَعَهُمْ إِذَا اجْتَمَعَ مَلُوكُهُمْ بِهَا مِنْ قَرَارٍ، فَأَمَرَ فَتَى شَابًّا مَعَهُ مِنْ يَهُودٍ، فَقَالَ: اعْمَدْ إِلَيْهِمْ، فَاجْلِسْ مَعَهُمْ، ثُمَّ ذَكَرَهُمْ يَوْمَ بُعِثَ وَمَا كَانَ قَبْلَهُ، وَأَنْشَدَهُمْ بَعْضَ مَا كَانُوا يَتَقَاوَلُونَ فِيهِ مِنَ الْأَشْعَارِ. وَكَانَ يَوْمَ بُعِثَ يَوْمًا اقْتَتَلَتْ فِيهِ الْأَوْسُ وَالخَزْرَجُ وَكَانَ الظَّفَرُ فِيهِ لِلأَوْسِ عَلَى الْخَزْرَجِ، فَفَعَلَ، فَتَكَلَّمَ الْقَوْمُ عِنْدَ ذَلِكَ وَتَنَازَعُوا وَتَفَاحَرُوا حَتَّى تَوَاتَبَ رَجُلَانِ مِنَ الْحَيِّينَ عَلَى الرِّكْبِ، أَوْسُ بْنُ قَيْظِيٍّ أَحَدُ بَنِي حَارِثَةَ مِنَ الْأَوْسِ وَجُبَارُ بْنُ صَخْرٍ أَحَدُ بَنِي سَلْمَةَ مِنَ الْخَزْرَجِ، فَتَقَاوَلَا، ثُمَّ قَالَ أَحَدُهُمَا لِصَاحِبِهِ: إِنَّ شَيْئَكُمْ وَاللَّهِ رَدَدْنَاهَا الْآنَ جُدْعَةً. وَغَضِبَ الْفَرِيقَانِ جَمِيعًا، وَقَالُوا: قَدِ فَعَلْنَا، السَّلَاحَ السَّلَاحَ، مَوْعِدُكُمْ الظَّاهِرَةَ. وَالظَّاهِرَةُ الْحَرَّةُ. فَخَرَجُوا إِلَيْهَا وَانضَمَّتِ الْأَوْسُ بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ، وَالخَزْرَجُ بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ عَلَى دَعْوَاهُمْ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا فِي الْجَاهِلِيَّةِ، فَبَلَغَ ذَلِكَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ فَخَرَجَ إِلَيْهِمْ فِيمَنْ مَعَهُ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ مِنْ أَصْحَابِهِ حَتَّى جَاءَهُمْ، فَقَالَ: "يَا مَعْشَرَ الْمُسْلِمِينَ، اللَّهُ اللَّهُ، أَبَدَعُوهُ الْجَاهِلِيَّةِ وَأَنَا بَيْنَ أَظْهُرِكُمْ بَعْدَ إِذْ هَدَاكُمْ اللَّهُ إِلَى الْإِسْلَامِ، وَأَكْرَمَكُمْ بِهِ، وَقَطَعَ بِهِ عَنْكُمْ أَمْرَ الْجَاهِلِيَّةِ، وَاسْتَقْدَمَكُمْ بِهِ مِنَ الْكُفْرِ، وَأَلْفَ بِهِ بَيْنَكُمْ، تَرْجِعُونَ إِلَى مَا كُنْتُمْ عَلَيْهِ كَفَارًا!" فَعَرَفَ الْقَوْمُ أَنَّهَا نَزْعَةٌ مِنَ الشَّيْطَانِ، وَكَيْدٌ مِنْ عَدُوِّهِمْ لَهُمْ، فَأَلْقُوا السَّلَاحَ مِنْ أَيْدِيهِمْ وَبَكَوْا، وَعَانَقَ الرِّجَالُ بَعْضُهُمْ بَعْضًا، ثُمَّ انصَرَفُوا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ، سَامِعِينَ مَطْبِعِينَ قَدِ أَطْفَأَ اللَّهُ عَنْهُمْ كَيْدَ عَدُوِّ اللَّهِ شَاسِيٍّ، وَأَنْزَلَ اللَّهُ فِي شَأْنِ شَاسِ بْنِ قَيْسٍ وَمَا صَنَعَ: {قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا تَعْمَلُونَ} إِلَى قَوْلِهِ {وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ} وَأَنْزَلَ فِي أَوْسِ بْنِ قَيْظِيٍّ وَجُبَارِ بْنِ صَخْرٍ وَمَنْ كَانَ مَعَهُمَا مِنْ قَوْمِهِمَا الَّذِينَ صَنَعُوا مَا صَنَعُوا: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تُطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ} إِلَى قَوْلِهِ: {وَأُولَئِكَ هُمُ عَدَابُ عَظِيمٍ} (37).

وفي صراع القيسية واليمينية الذي ساهم في تفكك الأندلس ثم خروج المسلمين منها (38)، بل نالت شرارة الصراع القيسي/ اليميني بلاد الشام وأدت إلى سلسلة من التداخيات ما زالت الشام لاسيما لبنان يعاني منها حتى اليوم.

(36) صحيح البخاري (4907). صحيح مسلم (2584).

(37) الشوكاني (ت1250هـ)، فتح القدير الجامع بين فني الرواية والدراية من علم التفسير، دمشق/ بيروت، دار ابن كثير/ دار الكلم الطيب، ط1، 1، 141هـ، ص1/421-422.

(38) انظر: ابن عذاري (نحو 695هـ)، البيان المغرب في أخبار الأندلس والمغرب، تحقيق ومراجعة: ج.س. كولان، إ. ليفي بروفنسال، بيروت دار الثقافة، بيروت، ط3، 1983م.

إذن لابد من توفير عناصر عملية ميدانية، وبيئة واعية حاضنة، مساندة لعقيدة التوحيد تزرع وتنمي ثقافة الأمة وتقدمها على ثقافة القبيلة، فلا تتعرض لعواصف رياح الحمية الجاهلية بالانشطار القبلي عند أول فرصة. وهذه إحدى مميزات أهل الصُّفَّة، إذ لم يكن لهم أي انتماء آخر لغير جماعة المسلمين بقيادة النبي بعدما هجروا الأهل والقبيلة والوطن.

الإسلام والعصية القبلية

يذكر الوحي الإلهي الناس بأصلهم الواحد: { يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ } [الحجرات/13].

ويجعل رابطة العقيدة مقدمة على رابطة الدم (القبيلة/ العشيرة/ العائلة)، يقول تعالى: { وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ } [آل عمران/103].

ويدين الحمية الجاهلية، ويقارن بينها وبين رابطة الإيمان: { إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَىٰ وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا ۗ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا } [الفتح/26].

والتوجيه النبوي في الواقع العملي منذ فجر الدعوة وحتى بناء الدولة كان واضحاً في هذا الأمر، إدانة الحمية الجاهلية واستبدالها بأخوة العقيدة، فعن ابن عمر رضي الله عنهما، قال: **♦** قال: **حَطَبَ النَّبِيُّ ﷺ يَوْمَ الْفَتْحِ، فَقَالَ: "أَمَا بَعْدُ؛ يَا أَيُّهَا النَّاسُ، فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ أَذْهَبَ عَنْكُمْ عَيْبَةَ الْجَاهِلِيَّةِ وَفَخَرَّهَا. يَا أَيُّهَا النَّاسُ، النَّاسُ رَجُلَانِ: مُؤْمِنٌ تَقِيٌّ كَرِيمٌ عَلَى اللَّهِ، وَفَاجِرٌ شَقِيٌّ هَيْئٌ عَلَى اللَّهِ".** ثم تلا: { يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ } (39).

وعن أبي هريرة رضي الله عنه **♦**: **"إِنَّ اللَّهَ ﷻ قَدْ أَذْهَبَ عَنْكُمْ عَيْبَةَ الْجَاهِلِيَّةِ، وَفَخَرَّهَا بِالْأَبَاءِ، مُؤْمِنٌ تَقِيٌّ، وَفَاجِرٌ شَقِيٌّ، أَنْتُمْ بَنُو آدَمَ، وَآدَمُ مِنْ تَرَابٍ، لِيَدْعَنَّ رَجُلٌ رَجُلًا فَخَرَّهَمَ بِأَقْوَامٍ، إِنَّمَا هُمْ فَحْمٌ مِنْ فَحْمِ جَهَنَّمَ، أَوْ لِيَكُونَنَّ أَهْوَنَ عَلَى اللَّهِ مِنَ الْجُعْلَانِ الَّتِي تَدْفَعُ بِأَنْفِهَا النَّتْنَ"** (40).

وعن جندب بن عبد الله رضي الله عنه **♦**: **"مَنْ قُتِلَ تَحْتَ رَايَةِ عِمِّيَّةٍ، يَدْعُو عَصَبِيَّةً، أَوْ يَنْصُرُ عَصَبِيَّةً، فَقَتَلَتْهُ جَاهِلِيَّةٌ"** (41).

ثقافة مغايرة

لم يتنكر الإسلام لعلاقة الرحم، ولم يفكك أواصر ذوي الأرحام، بل احترامها، وحافظ عليها، بالنكاح الصحيح، وبتشريع الإرث، وبفداء العاقلة، وبدل المفهوم الجاهلي في نصرة ذوي الأرحام بالحق والباطل إلى نصرتهم في الحق ومنعهم من الباطل، فعن أنس بن مالك رضي الله عنه **♦**: **"انصُرْ أَحَاكَ ظَالِمًا أَوْ مَظْلُومًا".** فقال رجلٌ: يا رسول الله، أنصُرُهُ إذا كان مَظْلُومًا، أفرأيت إذا كان ظالِمًا، كيف أنصُرُهُ؟ قال: **"تَحْجِرُهُ، أَوْ تَمْنَعُهُ، مِنَ الظُّلْمِ، فَإِنَّ ذَلِكَ نَصْرُهُ"** (42).

(39) ابن حجر العسقلاني (ت852هـ)، فتح الباري شرح صحيح البخاري، بيروت، دار المعرفة للطباعة والنشر، ط2، ص6/609.

(40) صحيح أبي داود (5116).

(41) صحيح مسلم (1850).

(42) صحيح البخاري (6952).

من ثقافة القطيع إلى المسؤولية الفردية

ليس من اليسر بمكان، الانتقال بأمة بأكملها، من ثقافة راسخة لقرون من الممارسة والتسليم للأعراف إلى ثقافة مغايرة، والعرف العربي أن الفرد تبع لعشيرته، لا يخرج عن اختيارها إلى اختياره، فإرادته تبعاً لإرادتها، فيما رسخ الإسلام الاختيار الفردي، والمسؤولية الفردية، في الاختيار، وفي تحمل تبعات التصرف، فليس في الإسلام مكان للتبعية العمياء، حتى في أحكام الشريعة، لأن الالتزام الشرعي يقوم على بصيرة وهدى، كما في قوله تعالى: {قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَىٰ بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي} [يوسف/108].

إذن الخطوة الأولى كانت زرع أحد أهم أصول الالتزام وهو الاختيار، تحرير الفرد من قيد الانتماء اللاإرادي (الأعمى) إلى الانتماء الإرادي (الواعي)، والآيات في ذلك كثيرة، منها قوله تعالى: {مَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا} [الإسراء/15]. ومنها: {وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ} [الكهف/29]. ومنها: {كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ} [المدثر/38].

من الولاء للقبيلة إلى الولاء للدولة

الانتقال من الولاء للعصبة القبلية إلى الولاء للدولة ليس بالأمر الهين، والرابطة القبلية توثق العلاقة بين بعض الرجال ولكنها غير كافية لتأهيل شعب ليؤدي رسالة تاريخية⁽⁴³⁾. وتعدد الآلهة (الوثنية) تساهم في تشظي الأمة واستقلال كل وحدة من وحداتها (القبيلة) بنفسها، وسماها الإسلام (جاهلية)، والجهل في الحقيقة وثنية، لأنه لا يغرس أفكاراً بل ينصب أصناماً⁽⁴⁴⁾.

والوحي الإلهي يندد بتقديم الفرد ولاءه لعصبة القبيلة أو المصالح الاقتصادية على دوره في بناء المجتمع والأمة والدولة، وحفظها، يقول تعالى: {قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِينُ تُرَضُّوْنَهَا أَحَبُّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ} [التوبة/24].

ولذلك، بالرغم من التنوع والتعدد، لم تكن الجماعة المسلمة في المدينة، على مثال السائد في زمنها، فلا هي أمة القبيلة القائمة على رابطة الدم، ولا هي أمة المدينة القائمة على ملكية الأرض، ولا هي أمة بمفهوم الغرب⁽⁴⁵⁾. إنها أمة قائمة على الولاء للعقيدة والشريعة (القانون) وطاعة أولي الأمر فيما لا معصية فيه، ففي التنزيل: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ} [النساء/59]، والمراد بأولي الأمر، هم الأمراء⁽⁴⁶⁾، فعن أبي هريرة ♦، قال: "من أطاعني فقد أطاع الله، ومن عصاني فقد عصى الله، ومن أطاع أميرِي فقد أطاعني، ومن عصى أميرِي فقد عصاني"⁽⁴⁷⁾.

لم يقض الإسلام على روح التعاون بين أبناء المجتمع الواحد، وإنما حول المفهوم من العصبة القبيلة إلى رابطة العقيدة، فعن النعمان بن بشير: "مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَادُّهِمْ، وَتَرَاحُمِهِمْ، وَتَعَاطُفِهِمْ مَثَلُ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى مِنْهُ عُضْوٌ تَدَاعَىٰ لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ

⁽⁴³⁾ مالك بن نبي (ت1393هـ)، شروط النهضة، ترجمة: عمر مسقاوي وعبد الصبور شاهين، دمشق، دار الفكر، 1406هـ/1986م، ص20.

⁽⁴⁴⁾ السابق، ص28.

⁽⁴⁵⁾ روجيه جارودي (ت1433هـ)، الإسلام دين المستقبل، ترجمة: عبد المجيد بارودي، بيروت، دار الإيمان، ب.ط، ب.ت، ص26.

⁽⁴⁶⁾ ابن كثير (ت774هـ)، تفسير القرآن العظيم، تحقيق: سامي بن محمد السلامة، الرياض، دار طيبة للنشر والتوزيع، ط2، ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م، ص345/2.

⁽⁴⁷⁾ صحيح البخاري (7137). صحيح مسلم (1835).

بِالسَّهْرِ وَالْحُمَى" (48)، على أن يكون التعاضد والتناصر في إطار البر والتقوى: {وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ} [المائدة/2].

بناء الدولة

بناء الدولة يحتاج إلى عدة عناصر منها ما هو أساس لا تقوم بدونه، ومنها تكميلي يتطور مع تطور المدينة، وفي مقدمة الأساس: **الولاء والكفاءة**، وكلا العنصرين كان حاضراً فيما أعده النبي ﷺ وفيما نفذه، ولتحقيق ذلك، كان لابد من تغيير ثقافة المجتمع العربي في مسألة الولاء، بحيث ينتقل الولاء من العصبية القبلية بمعناها الجاهلي إلى الولاء للعقيدة ثم لجماعة المؤمنين (الأمّة)، وفي ذلك آيات وأحاديث منها: {قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِينُ تُرَضُّوهُمَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ ۗ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ} [التوبة/24]، وقوله ﷺ: "أَنْ يَكُونَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا" (49).

أما **الكفاءة فخط أحمر**، لا يصح تجاوزه لمن أراد إقامة دولة قوية تخدم الأمّة ولا تستخدمها، وفي الكتاب الكريم: {إِنَّ خَيْرَ مَنْ اسْتَأْجَزْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ} [القصص/26]، وفي الحديث الشريف: "مَنْ اسْتَعْمَلَ رَجُلًا مِنْ عِصَابَةٍ، وَفِي تِلْكَ الْعِصَابَةِ مَنْ هُوَ أَرْضَىٰ اللَّهُ مِنْهُ، فَقَدْ خَانَ اللَّهَ، وَخَانَ رَسُولَهُ، وَخَانَ الْمُؤْمِنِينَ" (50).

خطر البداوة على استقرار الدولة

يرى ابن خلدون أن البداوة لا تبني حضارة مدنيّة (51)، لأنها تكتفي بالحاجات الضرورية دون الكمالية: "بالمقدار الذي يحفظ الحياة ويحصل بلغة العيش من غير مزيد عليه للعجز عمّا وراء ذلك" (52). أما في عالم السياسة، فقبائل الرحل (البدو) في جميع أنحاء العالم؛ في الماضي والحاضر؛ بعيداً عن يد الدولة وسلطانها، وتبعيتها للدولة في الأغلب تبعية اسمية، فإذا ضعفت الدولة إما أن تنقل القبيلة (القبائل) ولاءها إلى دولة أو سلطة أخرى، أو تستقل في مراعيها، في تعبير واضح عن إفلاس نظام الدولة (53). بل يصرح ابن خلدون "أن الأوطان الكثيرة القبائل والعصائب قل أن تستحكم فيها دولة" (54). فالعصبية إيجابية تجاه أفراد العصبية الواحدة، تشد أو اصرها، ولكنها سلبية تجاه العصبية الأخرى (55).

وهكذا العرب الرحل (البدو) في قضية الولاء للسلطة المركزية، ولذلك حرص النبي ﷺ على تمدن البدو (الأعراب) أي نزلهم المدينة، ليخرجوا من عصبية القبيلة إلى الولاء للدولة، وقد وصف الكتاب الكريم الأعراب بقوله: {الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ} [التوبة/97]، والمعنيون أولئك البعيدون عن التمدن الذين لا قسط لهم من علم أو آداب المدن (56)، وهذا لا يعني عدم وجود مؤمنين ملتزمين بينهم كما في قوله تعالى: {وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ

(48) صحيح مسلم (2586).

(49) رواه البخاري (ت256هـ)، في الصحيح (16)، عن أنس بن مالك ♦.

(50) رواه الحاكم (ت405هـ)، في المستدرک على الصحيحين (7218)، عن عبد الله بن عباس ♦.

(51) منحوتة من (مدينة).

(52) ابن خلدون (ت808هـ)، العيز، ص1/150.

(53) رحال بوبريك، زمن القبيلة السلطة وتديير العنف في المجتمع الصحراوي، الرباط، دار أبي رقراق للطباعة والنشر، ط1، 2012م، ص12.

(54) ابن خلدون (ت808هـ)، العيز، ص1/206.

(55) محمد عابد الجابري (ت1431هـ)، فكر ابن خلدون العصبية والدولة، بيروت، مركز دراسات الوحدة العربية، ط6، 1994م، ص169.

(56) انظر: القرطبي (ت671هـ)، الجامع لأحكام القرآن، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، القاهرة، دار الكتب المصرية، ط2، 1984هـ/1964م، ص8/231.

يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرْبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ ؕ أَلَا إِنَّهَا قُرْبَةٌ لَّهُمْ ۖ سَيُدْخِلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ ذَكِيمٌ

وشدد النبي ﷺ على نبد البداوة والاستقرار بقوله: "اجتنبوا الكبائر السبع" وعدد منها: "والتعرب بعد الهجرة"⁽⁵⁷⁾.
وعرف ابن حجر (ت852هـ) التعرب، بقوله: "السكنى مع الأعراب، وهو أن ينتقل المهاجر من البلد التي هاجر منها فيسكن البدو فيرجع بعد هجرته أعرابياً، وكان إذ ذاك محرماً إلا إن أذن له الشارع في ذلك"⁽⁵⁸⁾.

الرأي العام أم ثقافة القطيع؟

إن تحول الثقافة يحتاج إلى آليات وأساليب فعالة، منها إعادة تشكيل الرأي العام، وهو أحد الوسائل التي اهتم بها الإسلام، ولعل خطبة الجمعة، هذه الرسالة الأسبوعية، إحدى مؤشرات هذا الاهتمام وتدييره، وبقراءة متأنية لأقوال علماء نلمس اهتمام فقهاء المسلمين ب(الرأي العام) وأثره الثقافي والاجتماعي.

والمأمل في قوله تعالى: ﴿وَقُلْ اَعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَسَتُرَدُّونَ إِلَىٰ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنبئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ [التوبة/105]، يستنبط الاهتمام برأي جمهور المسلمين وحكمهم على قول أو شخص، وقد فسر صاحب (المنار) الآية فقال: "وَالْآيَةُ هَدَيْنَا إِلَىٰ أَنْ مَرْضَاةَ جَمَاعَةِ الْمُؤْمِنِينَ الْقَائِمِينَ بِحُقُوقِ الْإِيمَانِ، الْمُقَرَّرَةِ صِفَاتِهِمْ فِي الْقُرْآنِ تَلِي مَرْضَاةَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ، وَأَنَّهُمْ لَا يَجْتَمِعُونَ عَلَىٰ ضَلَالَةٍ. وَفِي مَعْنَاهُ حَدِيثُ أَنَسٍ فِي الصَّحِيحَيْنِ قَالَ: مَرُّوا بِجِنَازَةٍ فَأَتْنَوْا عَلَيْهَا خَيْرًا فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ: "وَجَبَتْ"، ثُمَّ مَرُّوا بِأُخْرَىٰ فَأَتْنَوْا عَلَيْهَا شَرًّا فَقَالَ: "وَجَبَتْ". فَقَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ: مَا وَجَبَتْ؟ قَالَ: "هَذَا أَتَيْنَاهُ عَلَيْهِ خَيْرًا فَوَجَبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ، وَهَذَا أَتَيْنَاهُ عَلَيْهِ شَرًّا فَوَجَبَتْ لَهُ النَّارُ، أَنْتُمْ شُهَدَاءُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ"⁽⁵⁹⁾.

وأمر العامة ليس مما يغفله العقلاء، يقول الجاحظ (ت255هـ): "وليست للخاصة قوة بالعامة، ولا للعامة قوة على الأراذل؛ فقد قالت الأوائل فيهم، وفي الاستعادة بالله منهم: قال علي بن أبي طالب: "نعوذ بالله من قوم إذا اجتمعوا لم يملكوا، وإذا تفرقوا لم يُعرفوا"⁽⁶⁰⁾.. "والعوامُ - أبقاك الله - إذا كانت نشرًا فأمرها أيسر، ومُدّة هيجها أقصر. فإذا كان لها رئيسٌ حاذق ومُطاع مدبّر، وإمام مقلّد، فعند ذلك ينقطع الطمع، ويموت الحقُّ ويُقتل المحقُّ"⁽⁶¹⁾.

ويوضح الجاحظ قوة الرأي العام بقوله: "لأن العامة إذا انتكثت للخاصة، وتنكرت للقادة، وتشترنت على الراضة، كان البوار الذي لا حيلة له، والفناء الذي لا بقاء معه. وصلاح الدنيا، وتمام النعمة في تدبير الخاصة وطاعة العامة"⁽⁶²⁾.

وقد سبقه إلى ذلك الخلفاء الراشدون، فقد نسب لعمر بن الخطاب: "استوصوا بالغوغاء خيراً، فإنهم يطفئون الحريق، ويسدّون البثوق"⁽⁶³⁾.

⁽⁵⁷⁾ الطبراني (ت360هـ)، المعجم الكبير، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، القاهرة، مكتبة ابن تيمية، ط2، ب.ت، ص6/103، رقم 5636. عن سهل بن أبي حنمة عن أبيه.

⁽⁵⁸⁾ العسقلاني، فتح الباري، ص41/13.

⁽⁵⁹⁾ محمد رشيد رضا (ت1354هـ)، تفسير القرآن الحكيم (تفسير المنار)، القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1990م، ص28/11.

⁽⁶⁰⁾ الجاحظ (ت255هـ)، رسائل الجاحظ، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، القاهرة، مكتبة الخانجي، 1384هـ/1964م، ص1/283.

⁽⁶¹⁾ السابق، ص1/284-285. وقوله: (إذا كانت نشرًا فأمرها أيسر)، يعني إن كانوا متفرقين غير مجتمعين تحت لواء واحد.

⁽⁶²⁾ السابق، ص37/4. معنى (وتشترنت على الراضة): تشترنت: تصعبت. الراضة: جمع راض. فالعامة صعبة المراس لا تلبين لرائضها.

⁽⁶³⁾ السابق، ص1/366. وقوله: (ويسدّون البثوق) أي: يسدون خروق الفيضان.

بل قد يفرض العامة رأيهم على الخاصة، فتصبح الثقافة السائدة كالطوفان لا يقف في وجهها رأي ولا قول، ينقل أبو حيان التوحيدي (ت414هـ) في (المقابسات) عن أستاذه أبي سليمان المنطقي (ت380هـ): "إنا لا نظن أن كل من كان في زمان الفلاسفة بلغ غاية أفاضلهم، وعرف حقيقة أقوال متقدميهم، بل كان في القوم من رأى رأي العامة، وحط إلى ما حطت إليه"⁽⁶⁴⁾.

وسبقه إلى ذلك الفيلسوف اليوناني إقليدس (ت265ق.م)، غد ينسب إليه: "افترغ إلى ما يشبه الرأي العام التدويري العقلي وأهم ما سواه"⁽⁶⁵⁾. وفي ترجمة الشهرستاني الأشعري (ت548هـ) وانتشار عقيدته عند جمهور المسلمين: "وظهر له قبول كثير عند العوام"⁽⁶⁶⁾.

ولا يخرج عن هذا السياق تبنى أئمة الإسلام لإجماع الأمة على رأي، فقد رأوه حسناً مقدماً، وهو قولهم: "الأئمة الإسلامية معصومة عن الخطأ"⁽⁶⁷⁾، ففي فقه هؤلاء أن "قول الأمة إنما كان حجة لعصمتها عن الخطأ بما دلّت عليه الدلائل السمعية من قبل، ولا يمتنع أن تكون العصمة من صفات الهيئتين الاجتماعيتين من الخاصّة والعامة"⁽⁶⁸⁾. ويحرج ابن تيمية (ت728هـ) في (منهاج السنة)، هذا الرأي، فيقول: "وهذه الأمة لا نبي بعد نبينا، فكانت عصمتها تقوم مقام النبوة، فلا يمكن أحدا منهم أن يبدل شيئاً من الدين إلا أقام الله من يبيّن خطأه فيما بدله، فلا تجتمع الأمة على ضلال"⁽⁶⁹⁾، قال الإمام الشاطبي (ت790هـ): "فإن للاجتماع من القوة ما ليس للافتراق، ولأجله أفاد التواتر القطع"⁽⁷⁰⁾.

وفي تراجم جمهرة من العلماء والدعاة والوعاظ ما يشير إلى أن قوة حضورهم كان من قوة مريديهم، كما جاء في ترجمة محمد بن يحيى بن أبي المكارم (ت633هـ): "وحصل له قبول زائد من العامة"⁽⁷¹⁾. وفي ترجمة الزاهد، خطيب البصرة، عبد الباقي بن الحسن بن علي الشاموخي (ت485هـ): "وكان العامة حزبه"⁽⁷²⁾. وترجمة أبي إسحاق الأوسي المالقي، المعروف بابن المرأة: "وكانت العامة حزبه"⁽⁷³⁾. وترجمة هبة الله المرؤزي (ت522هـ): "محدث كثير المحفوظ له قبول عند العامة، إلا أنه كان غير ثقة"⁽⁷⁴⁾. وترجمة علي بن وهب بن مطيع بن أبي الطاعة (ت667هـ)، الإمام العلامة، والد شيخ الإسلام ابن دقيق العيد القشيري: "معظماً عند الخاصة والعامة"⁽⁷⁵⁾.

⁽⁶⁴⁾ أبو حيان التوحيدي (نحو 400هـ)، المقابسات، تحقيق: حسن السندي، الكويت/ القاهرة، دار سعاد الصباح، ط2، 1992م، ص258.

⁽⁶⁵⁾ الشهرستاني (ت548هـ)، الملل والنحل، تحقيق: عبد العزيز محمد الوكيل، القاهرة، 1387هـ/ 1968م، مؤسسة الحلبي وشركاه، ص173/2.

⁽⁶⁶⁾ صلاح الدين الصفدي (ت764هـ)، الوافي بالوفيات، تحقيق: أحمد الأرنؤوط وتركلي مصطفى، بيروت، دار إحياء التراث، 1420هـ/ 2000م، ص229/3.

⁽⁶⁷⁾ الآمدي (ت631هـ)، الإحكام في أصول الأحكام، تحقيق: عبد الرزاق عفيفي، بيروت/ دمشق، المكتب الإسلامي، ط2، 1402هـ، ص15/1.

⁽⁶⁸⁾ السابق، ص226/1.

⁽⁶⁹⁾ ابن تيمية (ت728هـ)، منهاج السنة النبوية في نقض كلام الشيعة القدرية، تحقيق: محمد رشاد سالم، الرياض، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، ط1،

1406هـ/ 1986م، ص467/6.

⁽⁷⁰⁾ الشاطبي (ت790هـ)، الموافقات، تحقيق: أبو عبيدة مشهور بن حسن آل سلمان، الخبر، دار ابن عفان، ط1، 1417هـ/ 1997م، ص28/1.

⁽⁷¹⁾ شمس الدين الذهبي (ت748هـ)، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، تحقيق: بشار عواد معروف، بيروت، دار الغرب الإسلامي، ط1، 1424هـ/ 2003م،

ص121/14.

⁽⁷²⁾ السابق، ص545/10.

⁽⁷³⁾ السابق، ص311/13.

⁽⁷⁴⁾ ابن حجر العسقلاني (ت852هـ)، لسان الميزان، تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، بيروت، دار البشائر الإسلامية، ط1، 2002م، ص324/8.

⁽⁷⁵⁾ الذهبي، تاريخ الإسلام، ص145-144/15.

واختصر الإمام السيوطي (ت 911هـ) الأمر بقوله: "للهيئة الاجتماعية من القوة ما ليس للأفراد"⁽⁷⁶⁾.

دور الأمة في الإمامة

رأي العامة قوة لا يستهان بها، وبدونها لا سلطان، وتبنت الشريعة الإسلامية الشورى تتبعها البيعة وهي إظهار الرضا واختيار السمع والطاعة، فلا بد من البيعة العامة لتحقيق شرعية الإمام، يقول الغزالي (ت 505هـ) في بيعة أبي بكر ◆: "ولو لم يبايعه غير عمر ◆، وبقي كافة الخلق مخالفين، أو انقسموا انقسامًا متكافئًا لا يتميّز فيه غالب عن مغلوب، لما انعدت الامامة، فان شرط ابتداء الإعتقاد قيام الشؤكة، وانصراف القلوب الى المشايعة، ومطابقة البواطن والظواهر على المبايعة"⁽⁷⁷⁾.

وهو قول ابن تيمية: "ولو قُدِّرَ أَنَّ عُمَرَ وَطَائِفَةً مَعَهُ بَايَعُوهُ [يعني أبا بكر الصديق ◆]، وَأَمْتَنَعَ سَائِرُ الصَّحَابَةِ عَنِ الْبَيْعَةِ، لَمْ يَصِرْ إِمَامًا بِذَلِكَ، وَإِنَّمَا صَارَ إِمَامًا بِمُبايَعَةِ جُمُهِورِ الصَّحَابَةِ، الَّذِينَ هُمْ أَهْلُ الْقُدْرَةِ وَالشُّوْكَةِ"⁽⁷⁸⁾.

وكذلك القول في عهد أبي عمر (رضي الله عنهما)، يقول ابن تيمية: "وأما عمرُ فإنَّ أبا بكرٍ عهدهُ إِيَّاهُ وَبَايَعَهُ الْمُسْلِمُونَ بَعْدَ مَوْتِ أَبِي بَكْرٍ، فَصَارَ إِمَامًا لَمَّا حَصَلَتْ لَهُ الْقُدْرَةُ وَالسُّلْطَانُ بِمُبايَعَتِهِمْ لَهُ"⁽⁷⁹⁾. والمعنى: لو قُدِّرَ أَنَّهُمْ لم يَنْقُذُوا عهد أبي بكر ولم يبايعوه لم يَصِرْ عمرُ إِمَامًا.

المجتمع المسلم الأول

كان المسلمون مضطهدين في مكة، وتنفسوا الحرية في المدينة بعد الهجرة، ونشأ نظام سياسي جديد بعقد اجتماعي تم بينهم من جهة وبين اليهود من جهة أخرى تحت قيادة النبي ﷺ⁽⁸⁰⁾، إذ كان المجتمع المدني متعددًا متنوعًا، فمن جهة العرب هناك الأوس والخزرج (وهم أبناء عمومة) والمهاجرون من قريش وغيرهم، وقبائل يهودية أبرزها بنو النضير وقريظة وقينقاع، بالإضافة إلى المشركين وقلة من النصارى والمجوس.

وكان اليهود يمسكون بالاقتصاد (التجارة والربا)، والصناعة (الصياغة، وتعددين السلاح)، والتعليم (المدراس)، فحرر الإسلام المجتمع المدني من حكرهم هذا، بأن خط النبي ﷺ سوق المدينة وعلمهم أصول التجارة، وحرم الإسلام الربا وشرع بدائل كالقرض الحسن والمضاربة والمراحة وغيرها، وشجع على التعلم والتعليم، واستعان بالمعلم المسلم وبالكاfer⁽⁸¹⁾.

المؤاخاة بين المهاجرين والأنصار

كانت المؤاخاة بين المهاجرين والأنصار من أوائل الأعمال التي افتتح بها النبي ﷺ بناء الدولة المسلمة⁽⁸²⁾. آخى بينهم في دار أنس بن مالك، وَكَانُوا تَسْعِينَ رَجُلًا نَصَفْتُهُمْ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ، وَنَصَفْتُهُمْ مِنَ الْأَنْصَارِ⁽⁸³⁾، وكتب كتابًا بين المهاجرين

⁽⁷⁶⁾ السيوطي (ت 911هـ)، معترك الأقران في إعجاز القرآن، بيروت، دار الكتب العلمية، ط1، 1/408هـ / 1988م، ص7/1.

⁽⁷⁷⁾ الغزالي (ت 505هـ)، فضائح الباطنية، تحقيق: عبد الرحمن بدوي، القاهرة، المكتبة العربية (تصدرها وزارة الثقافة والإرشاد القومي)، 1383هـ / 1964م، ص177.

⁽⁷⁸⁾ ابن تيمية (ت 728هـ)، منهاج السنة، ص530/1.

⁽⁷⁹⁾ السابق، ص532/1.

⁽⁸⁰⁾ انظر النص في: محمد حميد الله (ت 1423هـ)، مجموعة الوثائق السياسية للعهد النبوي والخلافة الراشدة، بيروت، دار النفائس، ط5، 1405هـ / 1985م، ص59-64.

⁽⁸¹⁾ عبد الحي الكتاني (ت 1382هـ)، نظام الحكومة النبوية المسمى الترتيب الإدارية، تحقيق: عبد الله الخالدي، بيروت، دار الأرقم، ط2، ب.ت، ص108/1.

⁽⁸²⁾ ابن هشام (ت 213هـ)، السيرة النبوية، تحقيق: مصطفى السقا وإبراهيم الأبياري وعبد الحفيظ الشلبي، القاهرة، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، ط2، 1375هـ / 1955م، ص504/1 - 505.

⁽⁸³⁾ ابن قيم الجوزية (ت 751هـ)، زاد المعاد في هدي خير العباد، بيروت، مؤسسة الرسالة/ الكويت، مكتبة المنار الإسلامية، ط27، 1415هـ / 1994م، ص56/3.

والأنصار "على أن يعقلوا معاقبتهم، ويفدوا عانيتهم بالمعروف والإصلاح بين المسلمين" (84)، أي أن يؤوهم بالسكنى والطعام، وينصروهم، فأغلب المهاجرين جاؤوا بما عليهم وقد تركوا أموالهم خلفهم، فأخى بينهم على المواسة وعلى أن يتوارثوا بعد الموت دون ذوي الأرحام (85)، وفي ذلك قوله تعالى: ﴿وَلِكُلِّ جَعَلْنَا مَوَالِي مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَالَّذِينَ عَقَدْتُمْ أَيْمَانَكُمْ فَأَتَوْهُمْ نَصِيْبُهُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا﴾ [النساء/33]، ثم نسخ التوارث وبقيت إخوة الإسلام، وهو قوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا مَعَكُمْ فَأُولَئِكَ مِنْكُمْ وَأُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ [الأنفال/75].

فالمواخاة بين العشائر المختلفة كانت أحد خطوات التحول الاجتماعي من ثقافة الولاء للقبيلة إلى ثقافة الولاء للجماعة، كما في قوله تعالى: {إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ ۗ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ} [الحجرات/10].

احتضان الأنصار للمهاجرين

فَلَمَّا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ يُهَاجِرُونَ إِلَى الْمَدِينَةِ النَّبَوِيَّةِ كَانَ فِيهِمْ مَنْ يَنْزِلُ عَلَى الْأَنْصَارِ بِأَهْلِهِ أَوْ بغيرِ أَهْلِهِ؛ لِأَنَّ الْمُبَايَعَةَ كَانَتْ عَلَى أَنْ يُؤْوُوهُمْ وَيُؤَسِّسُوهُمْ وَكَانَ فِي بَعْضِ الْأَوْقَاتِ إِذَا قَدِمَ الْمُهَاجِرُ اقْتَرَعَ الْأَنْصَارُ عَلَى مَنْ يَنْزِلُ عِنْدَهُ مِنْهُمْ وَكَانَ النَّبِيُّ ﷺ قَدْ خَالَفَ بَيْنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَأَخَى بَيْنَهُمْ (86). ومن لم يكن له نقيب أو حليف أو قريب، كان يقيم في المسجد النبوي الشريف، في الضفة.

أقام المهاجرون عامة وأهل الضفة خاصة في المدينة برضا أهلها ومواساتهم، حيث اقتسموا معهم ما يملكون، وفي ذلك كسر لحدة الثقافة القبلية التي كانت تشد أزر الداخل، فيما ترى في الخارج منافسا أو لا حقوق له عليها، وعن أنس بن مالك ◆، لما قدم النبي ﷺ المدينة أتاه المهاجرون، يعني الذين سبقوا في الهجرة، فقالوا: يا رسول الله، ما رأينا قوماً أبذل من كثير، ولا أحسن مواساةً من قليل، من قوم نزلنا بين أظهرهم، لقد كفونا المؤنة، وأشركونا في المهنة حتى خفنا أن يذهبوا بالأجر كله (87).

التنوع في إطار الوحدة

كان المجتمع الإسلامي الأول في المدينة المنورة مجتمعاً عشائرياً مختلطاً من عنصرين أساسيين: العرب ويهود، أما العرب فهم أيضاً من فرعين أساسيين: عرب الشمال (عدنانية من مهاجري قريش وعائلات أخرى شتى)، وعرب الجنوب (قحطانية من الأوس والخزرج)، بالإضافة إلى أفراد وعائلات (عشائر) أخرى، أسلمت أو ارتضت أن تكون من رعايا الدولة المسلمة الجديدة، فعاشوا في المدينة المنورة أو حولها، كبنى ضمرة (88)، وخزاعة (89).

ومن سنن الله في الخلق أن العادات والتقاليد والقيم السائدة في أمة أو جماعة تساهم في تشكيل الهوية الثقافية للمجتمع المؤلف من عناصرها، سلباً وإيجاباً، وتحتاج حركة الاندماج وتوحيد المسار إلى جهود إضافية، ووسائل اجتماعية وفكرية فاعلة لتقييم

(84) روى ذلك جابر بن عبد الله والمسور بن مخزومة، انظر: أحمد شاكر، تخریج المسند، ص 125/11.

(85) ابن القيم، زاد المعاد، ص 56/3.

(86) ابن تيمية، مجموع الفتاوى، ص 40/11.

(87) صحيح الترمذي (2487).

(88) الطبري (ت 310هـ)، تاريخ الرسل والملوك، وصلة تاريخ الطبري، بيروت، دار التراث، ط 2، 1387هـ، ص 403/2، 559. وابن كثير (ت 774هـ)، السيرة النبوية

(من البداية والنهاية)، تحقيق: مصطفى عبد الواحد، القاهرة، عيسى البابي الحلبي، 1395هـ/1976م، ص 356/2.

(89) ابن هشام، السيرة النبوية، ص 318/2.

المعادلة الأصعب، وهي (التنوع في إطار الوحدة)⁽⁹⁰⁾، هذه المعجزة السياسية/ الاجتماعية التي حققها النبي ﷺ ابتداء بنظام الاخوة بين المهاجرين أنفسهم، ثم المؤاخاة بينهم وبين الأنصار، ثم ميثاق المدينة الذي نظم العلاقة بين جميع أطراف مواطني المدينة المنورة⁽⁹¹⁾.

وتظهر قيمة ميثاق المدينة بأنه لم يكن تقليدًا لأي نظام معاصر يومها، ولا يمكن لأحد الادعاء أن النبي ﷺ رأى ذلك في رحلته إلى الشام، أو أن أحد وزرائه أو مستشاريه قد نقله عنما رآه في رحلتي الشتاء أو الصيف، صحيح أن مكة المكرمة نفسها كانت قائمة على الشورى متمثلة بدار الندوة⁽⁹²⁾، ولكن النظام الاجتماعي/ الاقتصادي لأهل مكة كان قائمًا على الطبقة والعصبية، طبقة الأغنياء والعبيد، وعصبية العائلات القرشية نفسها، بالرغم من انحدار الجميع من جد واحد هو النضر بن كنانة، الملقب بقرش⁽⁹³⁾، ويعود بنسبه إلى معد بن عدنان، ومن ثم إلى إسماعيل بن إبراهيم (عليهما السلام)⁽⁹⁴⁾.

والمأمل في تجربة دار الندوة بخاصة، وقيام أمر القبيلة العربية على الشورى، قد يرى فيها تمهيدًا لنجاح تجربة المجتمع المسلم في المدينة المنورة، فمثلت العشائر في دار الندوة هم أهل الحل والعقد فيها، ولكن اختيارهم كان يتم عن طريق العصبية العشائرية، فهم يمثلون عشائر مكة وعائلاتها النافذة، فيما اختار النبي ﷺ لوزيره: أبي بكر وعمر (رضي الله عنهما)⁽⁹⁵⁾، ولغيرهما من النقباء والعمّال، كان نتيجة كفاءة وليس عشائرية، فالنبي ﷺ هاشمي، وأبو بكر تيمي، وعمر عدوي، أضف إلى ذلك القاعدة التي أرساها الإسلام وهي (الفقه إلى جانب الكفاءة)، وبهذه القاعدة جمع بين اختيار العشيرة لقادتها، ولكن بناء على كفاءتهم في فقه الأحكام والشخصية القيادية، كما في قوله ﷺ: "النَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الْفِضَّةِ وَالذَّهَبِ، خِيَارُهُمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ خِيَارُهُمْ فِي الْإِسْلَامِ إِذَا فُقُّهُوا"⁽⁹⁶⁾.

الإحصاء في العهد النبوي

عن حذيفة بن اليمان ♦: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ، فَقَالَ: "احْصُوا لِي كَمَّ يَلْفُظُ الْإِسْلَامَ"، قَالَ: فَفُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَحْتَاظُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ مَا بَيْنَ السَّبْتِمَةِ إِلَى السَّبْتِمَةِ؟ قَالَ: "إِنَّكُمْ لَا تَدْرُونَ لَعَلَّكُمْ أَنْ تُبْتَلَوْا"، قَالَ: فَاثْبُتْنَا حَتَّى جَعَلَ الرَّجُلُ مِنَّا لَا يُصَلِّي إِلَّا سِرًّا⁽⁹⁷⁾.

⁽⁹⁰⁾ لإدراك أهمية ما أنجزه المجتمع الإسلامي الأول في المدينة المنورة، انظر الأبحاث التي اثارها: ستيفن ديلو، وتيموثي ديل، التفكير السياسي والنظرية السياسية والمجتمع المدني، ترجمة: ربيع أحمد مرسي وهبه، القاهرة، المركز القومي للترجمة، ط1، 2010م. وكتاب: أبو زيد بن محمد مكي، ظاهرة الصراع في الفكر العربي بين الفردية والجماعية، جدة، مركز التأصيل للدراسات والبحوث، ط1، 1429هـ/2008م.

⁽⁹¹⁾ محمد سعيد رمضان البوطي (ت1426هـ)، فقه السيرة النبوية مع موجز لتاريخ الخلافة الراشدة، دمشق، دار الفكر/ بيروت، دار الفكر المعاصر، ط10، 1411هـ/1991م، ص222-228.

⁽⁹²⁾ أسسها قصي بن كلاب الجد الخامس للرسول ﷺ، بعد أن تولى أمر مكة خلفاً لعمه يقظة بن مرة، أسس دار الندوة، دار شورى لممثلي عشائر مكة، لا يقضى أمر إلا فيها، وبقي الحال على البعثة النبوية [الطبري، تاريخ الرسل والملوك، ص259/2].

⁽⁹³⁾ ابن خلدون (ت808هـ)، العبر، ص387/2.

⁽⁹⁴⁾ ابن حبان (ت304هـ)، السيرة النبوية وأخبار الخلفاء، تحقيق: الحافظ السيد عزيز بك وجماعة من العلماء، بيروت، الكتب الثقافية، ط3، 1417هـ، ص39/1.

⁽⁹⁵⁾ الترمذي (ت279هـ): كتاب المناقب، باب في مناقب أبي بكر وعمر (3680)، وقال: هذا حديث حسن غريب. والمحاكم (3046)، وقال: هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه.

⁽⁹⁶⁾ صحيح مسلم (2638) عن أبي هريرة.

⁽⁹⁷⁾ صحيح مسلم (149). وعنه ♦ في البخاري (3060)

وعنه ♦، قال: قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: "اَكْتُبُوا لِي مَنْ تَلَفَطَ بِالْإِسْلَامِ مِنَ النَّاسِ"، فَكَتَبْنَا لَهُ أَلْفًا وَخَمْسَ مِئَةِ رَجُلٍ، فَعَلْنَا: نَخَافُ وَنَحْنُ أَلْفٌ وَخَمْسُ مِئَةٍ! فَلَقَدْ رَأَيْتُنَا ابْتُلِينَا، حَتَّى إِنَّ الرَّجُلَ لِيُصَلِّيَ وَحَدُّهُ وَهُوَ حَائِفٌ. حَدَّثَنَا عَبْدَانُ، عَنْ أَبِي حَمْزَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ فَوَجَدْنَاهُمْ خَمْسَ مِائَةٍ. قَالَ أَبُو مُعَاوِيَةَ: مَا بَيْنَ سِتِّ مِائَةٍ إِلَى سَبْعِ مِائَةٍ (98).

فهذا أول إحصاء في الإسلام لبيبي على العدد مقتضاه، والمقصود تعداد الرجال البالغين المسلمين في وقت الحديث، بلغ في أقصاه ألفاً وخمسائة رجل (99). ويفهم من الأمر بالإحصاء، إحصاء جميع المسلمين البالغين القادرين على القتال والمدافعة، من المهاجرين والأنصار، ممن يقيم في بيوت المدينة أو في المسجد النبوي الشريف. فما هو عدد أهل الصُّفَّة خاصة؟

تختلف الروايات في تعداد أهل الصُّفَّة، ما بين مقل ومكثر، إذ لم يكن جميع أهل الصُّفَّة يجتمعون في وقت واحد، بل منهم من يتأهل أو ينتقل إلى مكان آخر يتيسر له، ويحيي ناس بعد ناس، فكانوا تارة يقلون وتارة يكثرون، فتارة يكونون عشرة أو أقل، وتارة يكونون عشرين وثلاثين وأكثر، وتارة يكونون ستين وسبعين، وأما جملة من أوى إلى الصُّفَّة مع تفرقتهم فقد قيل: كانوا نحو أربعمائة من الصحابة، وقد قيل: كانوا أكثر من ذلك ولم يعرف كل واحد منهم (100).

وفي الروايات أن متوسط عدد أهل الصُّفَّة ما بين ستين إلى سبعين، في وقت واحد، وحوالي أربعمائة في مجملهم ما بين مقيم في الصُّفَّة ومنتقل إلى المجتمع (101) مما يجعل نسبتهم في الحد الأدنى حوالي 5% من المسلمين البالغين، وهي نسبة عالية إذا اعتبرنا التفرغ لطلب العلم والجهاد. فما من جيش يبلغ تعداداه 5% من مجمل السكان، وهذا يدل على دورهم في حياة النبي وبعد وفاته، إذ كان منهم فقهاء كأبي هريرة ♦، وقراء ومجاهدون.

دور المسجد النبوي الشريف في بناء الفرد والجماعة

كان المسجد أول مؤسسة من مؤسسات المجتمع/ الدولة المسلمة عقب الهجرة (102). ولم يكن معبداً على نسق ما عرفه العرب في جاهليتهم، ولا الأمم المحيطة بهم، فوظيفته ليست دينية/ روحية فقط، فعمله ليس مقتصرًا على أداء العبادات اليومية والموسمية كصلاة العيدين والنوازل كالكسوف والخسوف (103).

في المسجد النبوي كانت تقام حلقات العلم والتلاوة والتدبير (104)، ومجالس الشورى (105)، وفيه تعقد جلسات القضاء (106)، وفيه يتم استقبال الوفود، من مشركي العرب كأبي سفيان (106)، وأهل الكتاب كنصارى نجران (107)، وفيه يتم سجن من لا دار له تؤويه (108)، كان المسجد هو الخلية الحية الدائبة الحركة والاستخدام في العهد النبوي.

⁹⁸ البخاري (3060).

⁹⁹ حميد الله، مجموعة الوثائق، ص 65.

¹⁰⁰ ابن تيمية، مجموع الفتاوى، ص 41/11.

¹⁰¹ ابن تيمية، مجموع الفتاوى، ص 41/11.

¹⁰² بنى أولا مسجد قباء [ابن هشام، السيرة النبوية، ص 494/1]. ثم مسجد المدينة [ابن هشام، السيرة النبوية، ص 496/1].

¹⁰³ صحيح البخاري (1045).

¹⁰⁴ صحيح مسلم (2699).

¹⁰⁵ صحيح مسلم (2770). الحاكم، المستدرک على الصحيحين (5190). صحيح ابن حبان (4722).

¹⁰⁶ الحاكم، المستدرک على الصحيحين (3534).

¹⁰⁷ ابن هشام، ص 574/1.

¹⁰⁸ الطبري، تأويل التوبة/118، ص 546/14. وابن قيم الجوزية (ت 751هـ)، زاد المعاد في هدي خير العباد، تحقيق: شعيب الأرنؤوط وعبدالقادر الأرنؤوط، بيروت، مؤسسة الرسالة، ط 3، 1423هـ، ص 488/3.

فالمسلم الذي يؤم المسجد خمس مرات للصلاة يرى ويلمس ويعايش هذه الحركة المفتوحة على العبادة والتلاوة والوعظ والتوجيه والحكم بين المتخاصمين والحوار مع الوفود المغايرة في عقيدتها وثقافتها. والمسلمون لم يكونوا من قبيلة واحدة وبالتالي كان المسجد المكان الأمثل لتقريب الفجوات الثقافية والفردية والاجتماعية بين المهاجرين والأنصار ومن لحق بهم مؤمناً أو طالباً العهد والأمان. لاسيما من كان يقيم فيه من المهاجرين ممن لا مأوى له ولا حليف من الأنصار (أهل المدينة).

تعريف الصُّفَّة

الصُّفَّة لغة

الصُّفَّة: الظلَّة. الصُّفَّة مِنَ البُنْيَانِ شَبُه البَهُ الواسِع الطويل السَّمْلِك⁽¹⁰⁹⁾.

الصُّفَّة اصطلاحاً

مَوْضِعٌ مُظَلَّلٌ مِنَ المَسْجِدِ كَانَ يَأْوِي إِلَيْهِ المَساكِينُ. وَفِي الحَدِيثِ ذَكَرَ أَهْل الصُّفَّة، هُمُ فُقَرَاء المُهَاجِرِينَ وَمَنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ مِنْهُم مَنزَلٌ يَسْكُنُهُ فَكَانُوا يَأْوُونَ إِلَى مَوْضِعٍ مُظَلَّلٍ فِي مَسْجِدِ المَدِينَةِ يَسْكُنُونَهُ⁽¹¹⁰⁾.

موقع الصُّفَّة من المسجد النبوي الشريف

فَكَانَتْ فِي مَوْحَرِ مَسْجِدِ النَّبِيِّ ﷺ فِي شَمَالِي المَسْجِدِ بِالمَدِينَةِ النَّبَوِيَّةِ⁽¹¹¹⁾.

بيت العُزَاب

لم تكن الصُّفَّة أول مكان يقيم فيه المهاجرون الذين لا أقارب لهم ولا حلفاء في المدينة، فقد سبق الصُّفَّة بيتُ سَعْدِ بْنِ حَيْثَمَةَ الأنصاري، أحد نقباء بيعة العقبة، واستشهد سعد يوم بدر ◆⁽¹¹²⁾. كانت داره الواقعة في جنوب مسجد قباء تسمى (بَيْتُ العُزَابِ)⁽¹¹³⁾، فهو أعزب وكان فيها يستضيف العُزَاب من المهاجرين⁽¹¹⁴⁾. وكانت هذه الدار هي مقام النبي ﷺ لما أقام في قباء في طريق هجرته من مكة إلى المدينة⁽¹¹⁵⁾، ولكن المقيمين فيها ليسوا على القرب من رسول الله ﷺ وتوجيهاته ومعايشتهم للوحي خطوة خطوة كما أهل الصُّفَّة، ولذلك كان النبي ﷺ يزورهم بنفسه ليعظهم ويعلمهم⁽¹¹⁶⁾، حرصاً منه ﷺ على مواكبتهم لمن هم في المسجد النبوي الشريف أو من رواه الدائمون.

¹⁰⁹ ابن منظور الأفرقي (ت ٧١١هـ)، لسان العرب، تحقيق: البيهقي وجماعة من اللغويين، بيروت، دار صادر، ط3، ١٤١٤هـ، ص 195/9.

¹¹⁰ ابن منظور، لسان العرب، ص 195/9.

¹¹¹ ابن تيمية (ت 728هـ)، مجموع الفتاوى، تحقيق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم، المدينة النبوية، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، ١٤١٦هـ / ١٩٩٥م، ص 38/11.

¹¹² ابن حجر العسقلاني (ت ٨٥٢هـ)، الإصابة في تمييز الصحابة، تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود وعلي محمد معوض، بيروت، دار الكتب العلمية، ط1، ١٤١٥هـ، ص 46/3.

¹¹³ السابق، ص 46/3. الطبري، تاريخ الرسل والملوك، ص 282/2.

¹¹⁴ السابق، ص 282/2.

¹¹⁵ عمر بن شبة (ت ٢٦٢هـ)، تاريخ المدينة، تحقيق: فهيم محمد شلتوت، جدة، طبع على نفقة السيد حبيب محمود أحمد، ١٣٩٩هـ، ص 75/1.

¹¹⁶ الطبري، تاريخ الرسل والملوك، ص 282/2.

تعريف أهل الصُّفَّة

قال عياض (ت544هـ): الصُّفَّة، ظُلة في مؤخر مسجد النبي ﷺ يأوي إليها المساكين، وإليها ينسب أهل الصُّفَّة على أشهر الأقبول. وقال الحافظ الذهبي (ت748هـ): إن القبلة قبل أن تحوّل كانت في شمالي المسجد، فلما حوّلت القبلة بقي حائط القبلة الأعلى مكان أهل الصُّفَّة. وقال الحافظ ابن حجر (ت852هـ): الصُّفَّة مكان في مؤخر المسجد النبوي مظلّل أعد لنزول الغرباء فيه ممن لا مأوى له ولا أهل، وكانوا يكثرون فيه ويقولون بحسب من يتزوج منهم أو يموت أو يسافر. وقد سرد أسماءهم أبو نُعيم (ت439هـ) في (الحلية) فزادوا على المائة⁽¹¹⁷⁾.

عن ابن كعب القرظي (ت108هـ) في قوله، جلّ ثناؤه: {لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ} [البقرة/273] قال: هم أصحاب الصُّفَّة وكانوا لا مساكن لهم بالمدينة ولا عشائر، فحثّ الله عليهم التّاس الصدقة⁽¹¹⁸⁾. فكانوا ينامون على عهد رسول الله ﷺ في المسجد ويظّلون فيه ما لهم مأوى غيره⁽¹¹⁹⁾.

وسبب تخصيص الصُّفَّة بإقامة الوافدين، قدوم المهاجرين أرسالا⁽¹²⁰⁾، وتكاثروا، فأنزلهم ﷺ المسجد وسماهم (أصحاب الصُّفَّة)، فعن طلحة النضري ♦، قال: "كان الرجل منا إذا قدم المدينة، فكان له بها عريف نزل على عريفه، وإن لم يكن له بها عريف نزل الصُّفَّة، فقدمت، فنزلت الصُّفَّة"⁽¹²¹⁾.

لم تقتصر الصُّفَّة على المهاجرين

لم تقتصر الصُّفَّة على إيواء المهاجرين فقط، وإن كانوا هم العنصر الغالب على أهلها، فقد ذكر أبو نعيم في (الحلية) أحد عشر من الأنصار في أهل الصُّفَّة⁽¹²²⁾، وبعضهم غفاري كأبي ذر الغفاري⁽¹²³⁾، وطهفة الغفاري⁽¹²⁴⁾، وقيس بن طحفة الغفاري⁽¹²⁵⁾. كما اشتهر بينهم رواية الحديث كأبي هريرة⁽¹²⁶⁾، ووائل بن الأَسقع⁽¹²⁷⁾، مما يعزز الرأي بأن الصُّفَّة كانت مدرسة إعداد القيادات العلمية والتفرغ للجهاد، كما يرد في طيات البحث.

¹¹⁷ (السمهودي (ت911هـ)، وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى، بيروت، دار الكتب العلمية، ط1، 1419م، ص48/2.

¹¹⁸ (ابن سعد (ت230هـ)، الطبقات الكبير، تحقيق: علي محمد عمر، الناشر: القاهرة، مكتبة الخانجي، ط1، 1421هـ / 2001م، ص219/1.

¹¹⁹ (السابق، ص219/1. وانظر: السمهودي، وفاء الوفا، ص48/2.

¹²⁰ (ابن هشام، ص472/1.

¹²¹ (البيهقي (ت458هـ)، السنن الكبير، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، القاهرة، مركز هجر للبحوث والدراسات العربية والإسلامية، ط1، 1432هـ / 2011م، ص174/5، رقم 4393.

¹²² (منهم: حارثة بن النعمان [ص356/1]. حنظلة بن أبي عامر الزاهب [ص357/1]. رفاعه أبو لبابة [ص366/1]. سالم بن عمير [ص371/1]. عبّد الله بن عمرو بن حزام [ص4/2]. عبّد الرحمن بن جبر بن عمرو [ص8/2]. عويم بن ساعدة [ص11/2]. فضالة بن عبّيد [ص17/2]. كعب بن عمرو [ص19/2]. أبو زحّانة شمعون [ص28/2].

¹²³ (ابن سعد، الطبقات الكبير، ص385.

¹²⁴ (السابق، ص220/1. ابن سيد الناس (ت734هـ)، عيون الأثر، ص385.

¹²⁵ (ابن سيد الناس (ت734هـ)، عيون الأثر، ص385.

¹²⁶ (ابن سعد، الطبقات الكبير، ص219/1. ابن سيد الناس (ت734هـ)، عيون الأثر، ص385.

¹²⁷ (السابق نفسه: ابن سعد وابن سيد الناس.

وفد مزينة ودلالة أمره ﷺ فيهم

لم تكن الصُّفَّة مقصودة لذاتها، وإنما هي لمن لا منازل له في المدينة أو خارجها، ينزل فيها من أسلم لله وهجر الأهل والوطن، وتفرغ للعلم والعبادة والجهاد، فقد كان أول من وفد على رسول الله ﷺ من مضر أربعمئة من مُزينة، وذلك في رجب سنة خمس للهجرة، فجعل لهم رسول الله ﷺ الهجرة في دارهم، وقال: "أنتُم مهاجرون حيثُ كنتم، فأرجعوا إلى أموالكم"، فرجعوا إلى بلادهم⁽¹²⁸⁾، أي لهم أجر المهاجرين بالرغم من إقامتهم في ديارهم، ذلك لأن أربعمئة يشكلون قوة لا يستهان بها في قومهم، فإقامتهم بين قومهم خير لهم ولقومهم ولجيرانهم، فالدعوة تقوى بهم ولعلها تنتشر بالمعايشة مع محيطهم، كما يشكلون سورا يحفظ المدينة من الطامعين فيها من مشركي العرب أو حلفاء قريش، فوفود هؤلاء كان قبل فتح مكة بثلاث سنوات.

فقر أهل الصُّفَّة

كان أهل الصُّفَّة فقراء يعانون قلة الزاد واللباس حتى يسقط أحدهم من الخصاصة⁽¹²⁹⁾، وكان رسول الله ﷺ، يدعوهم إليه بالليل إذا تعشى فيفترقهم على أصحابه وتتعشى طائفة منهم مع رسول الله ﷺ⁽¹³⁰⁾، حتى جاء الله تعالى بالغنى⁽¹³¹⁾.

ولكنهم لم يكونوا مستعطين يسألون الناس إحقاقاً، قال ابن الجوزي (ت 597هـ) في رده على من اتخذ أهل الصُّفَّة دليلاً على التفرغ للعبادة على أن يتصدق عليه الناس: "تعدوا في المسجد ضرورة، وإنما أكلوا من الصدقة ضرورة، فلما فتح الله على المسلمين استغنوا عن تلك الحال، وخرجوا"⁽¹³²⁾.

عن أبي هريرة ♦، يقول: رأيتُ ثلاثين رجلاً من أهل الصُّفَّة يصلُّون خلف رسول الله ﷺ، ليس عليهم أردية⁽¹³³⁾، يصلُّون في الأزر⁽¹³⁴⁾.

وكانوا يشاركون في الجهاد في سبيل الله، وتحمل الوحي، والتبليغ، والتفقه في الدين، وتعلم الكتابة والقراءة⁽¹³⁵⁾، وكان النبي ﷺ يدعو لهم ويدعو على من يغدر بهم⁽¹³⁶⁾.

الإنفاق على أهل الصُّفَّة

لم يكن أهل الصُّفَّة من أهل الصنائع ولا الزراعة ولا التجارة، إنما كانوا في المسجد ينهلون من علم رسول الله ﷺ، وينفرون إلى الجهاد إذا استنفروا، فمن كان ينفق عليهم؟ يظهر من الآثار أنها كانت مسؤولية الدولة، وكانوا أولى من غيرهم فيما يتوفر من هدية أو صدقة أو فيء.

¹²⁸ ابن سعد، الطبقات الكبير، ص 252/1.

¹²⁹ السهمودي، وفاء الوفا، ص 49/2.

¹³⁰ السابق، ص 49/2.

¹³¹ ابن سعد، الطبقات الكبير، ص 219/1.

¹³² ابن الجوزي (ت 597هـ)، تلبس إبليس، بيروت، دار القلم، ط 1، 1403هـ، ص 157.

¹³³ ابن سعد، الطبقات الكبير، ص 219/1.

¹³⁴ نفسه.

¹³⁵ الكتاني، نظام الحكومة النبوية، ص 108/1.

¹³⁶ ابن تيمية، مجموع الفتاوى، ص 47/11.

فغن علي ◆، أنه قال لفاطمة (رضي الله عنها) ذات يوم: قد جاء الله أباك بسعة ورقيق، فأتيه فاستخدميه. فأنته فذكرت ذلك له، فقال ﷺ: "والله لا أعطيكما وأدع أهل الصُّفَّة تطوى بطونهم ولا أجد ما أنفق عليهم، ولكن أبيعها وأنفق عليهم" (137).

وعن أبي هريرة ◆: وأهل الصُّفَّة أضيافُ الإسلام، لا يأوون إلى أهلٍ ولا مالٍ ولا على أحدٍ، إذا أتته ﷺ صدقةً بعث بها إليهم ولم يتناول منها شيئاً، وإذا أتته ﷺ هديَّةً أرسل إليهم وأصاب منها وأشركهم فيها (138).

وعن البراء بن عازب ◆، في قوله تعالى: {وَلَا تَبِمَّمُوا الْحَبِيبَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ} [البقرة/267]، قال: نزلت فينا معشر الأنصار، كننا أصحاب نخلٍ فكان الرجل يأتي من نخله على قدر كثرته وقتله، وكان الرجل يأتي بالقين والقيون فيعلفه في المسجد، وكان أهل الصُّفَّة ليس لهم طعام، فكان أحدهم إذا جاع أتى القينو فضربه بعصاه فيسقط البسر والتمر فيأكل، وكان ناسٌ ممن لا يرغب في الخير يأتي الرجل بالقين فيه الشيص والحشف، وبالقينو قد انكسر، فيعلفه. فأنزل الله تبارك وتعالى: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَلَا تَبِمَّمُوا الْحَبِيبَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ} [البقرة/267]، قال لو أن أحدكم أهدى إليه مثل ما أعطى لم يأخذه إلا على إغماضٍ أو حياءٍ (139).

تعليم أهل الصُّفَّة

لم يكن أهل الصُّفَّة عاطلين عن العمل، بل كان عملهم كأى طالب متفرغ للدراسة، أو كأى جندي في الجيش النظامي اليوم، إذ كانوا ملازمين للمسجد النبوي الشريف، ويلبون نداء الجهاد عندما يصدر النفير.

فغن عقبة بن عامر ◆، حرج رسول الله ﷺ ونحو في الصُّفَّة، فقال: "أيكم يحب أن يعُدو كل يوم إلى بطحان، أو إلى العقيق، فيأتي منه بناقتين كوماوين في غير إثم، ولا قطع رحم؟" فقلنا: يا رسول الله، نحب ذلك، قال: "أفلا يعُدو أحدكم إلى المسجد فيعلم، أو يقرأ آيتين من كتاب الله ﷻ، خير له من ناقتين، وثلاث خير له من ثلاث، وأربع خير له من أربع، ومن أعَدادهن من الإبل" (140).

روى عبادة ◆، قال: "علمتُ ناساً من أهل الصُّفَّة القرآن فأهدى لي رجلاً منهم قوساً، فذكرت ذلك للنبي ﷺ، فقال: "إن سرك أن يُقَلِّدَكَ اللهُ قوساً من نارٍ فأقبلها". وعن أبي بن كعب ◆، أنه علم رجلاً سورة من القرآن فأهدى له خميصاً، أو ثوباً، فذكر ذلك للنبي ﷺ، فقال: "إنك لو لبستها ألبسك الله مكانها ثوباً من نارٍ"، لأن من شرط هذه الأفعال كونها قرينة إلى الله تعالى فلم يجز أخذ الأجرة، كما لو استأجر قوماً يُصلون خلفه (141).

¹³⁷ بدر الدين العيني (ت ٨٥٥هـ)، نخب الأفكار في تنقيح مباني الأخبار في شرح معاني الآثار، تحقيق: أبو تميم ياسر بن إبراهيم، قطر، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، ط 1، 1429هـ/2008م، ص 288/12.

¹³⁸ صحيح البخاري (6452).

¹³⁹ صحيح الترمذي (2987).

¹⁴⁰ صحيح مسلم (803).

¹⁴¹ البهوتي (ت 1051هـ)، كشاف القناع عن متن الإقناع، تحقيق: هلال مصيلحي مصطفى هلال، الرياض، مكتبة النصر الحديثة، ١٣٨٨هـ/١٩٦٨م، ص 12/4.

مشاركة أهل الصُّفَّة في الجهاد

يؤكد ابن تيمية مشاركة أهل الصُّفَّة في الجهاد وعدم تخلفهم عنه، مستشهداً بما في الكتاب الكريم⁽¹⁴²⁾: {لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلاً مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصُرُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ} [الحشر/8].

وأهل الصُّفَّة في جملة من وصفهم تعالى بقوله: {مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلاً مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا} [الفتح/29].

لم يحل الانقطاع للعلم والعبادة بينهم وبين الجهاد في سبيل الله، ويصدق فيهم: (رهبان الليل فرسان النهار)، شاركوا بالغزوات وكان منهم شهداء، مثل: ثقف بن عمرو⁽¹⁴³⁾، وجرهد بن خويلد⁽¹⁴⁴⁾، وحارثة بن النعمان الأنصاري⁽¹⁴⁵⁾، وخرم بن فاتك الأسدي⁽¹⁴⁶⁾، وزيد بن الخطاب⁽¹⁴⁷⁾، وسالم بن عمير⁽¹⁴⁸⁾، وسالم مولى أبي حذيفة⁽¹⁴⁹⁾، وصفوان بن وهب (ابن البيضاء)⁽¹⁵⁰⁾، وعبد الله بن جحش الأسدي⁽¹⁵¹⁾، وعبد الله (ذو الجادين)⁽¹⁵²⁾، وعمير بن أبي وقاص⁽¹⁵³⁾، وعمير بن عبد عمرو الخزاعي (ذو الشمالين)⁽¹⁵⁴⁾.

انتماءهم وعصبيتهم

باستثناء الموالي والعبيد، ليس من عربي إلا وله جذر في قبائل العرب، وأهل الصُّفَّة من هؤلاء، تركوا أوطانهم وانسلخوا عن قبائلهم وهاجروا إلى الله ورسوله، ارتضوا أن تكون أخوة الإسلام مقدمة على أخوة الدم، وأن تكون المدينة المنورة وطنهم، وهذا لا يعني أنهم تنكروا لأصولهم، أو أنهم لم يحنوا إلى أوطانهم، وفي الحديث: "اللَّهُمَّ حَبِّبْ إِلَيْنَا الْمَدِينَةَ كَمَا حَبَّبْتَ إِلَيْنَا مَكَّةَ أَوْ أَشَدَّ"⁽¹⁵⁵⁾، وذلك من شدة حنينه ﷺ، وحنين المهاجرين القرشيين، إلى مكة المكرمة.

¹⁴² ابن تيمية، مجموع الفتاوى، ص 27/11.

¹⁴³ شهد بدرًا، هو وإخوته [أسد الغابة، ص 476/1].

¹⁴⁴ شهد الحديبية [أسد الغابة، ص 527/1].

¹⁴⁵ استشهد يوم بدر [أسد الغابة، ص 655/1].

¹⁴⁶ شهد بدرًا [أسد الغابة، ص 167/2].

¹⁴⁷ شهد بدرًا، وأحدًا، والخندق، والحديبية، والمشاهد كلها مع رسول الله ﷺ، واستشهد مع أخيه الأنصاري مع بن عدي الأنصاري العجلاني، في اليمامة [أسد

الغابة، ص 356/2].

¹⁴⁸ شهد بدرًا وأحدًا، والمشاهد كلها، وتوفي في عهد معاوية ♦ [أسد الغابة، ص 387/2].

¹⁴⁹ استشهد يوم اليمامة، وكان متوليًا حفظ اللواء [أسد الغابة، ص 382/2].

¹⁵⁰ استشهد يوم بدر [أسد الغابة، ص 33/3].

¹⁵¹ أخو زينب بنت جحش، زوج النبي ﷺ، هاجر المهجرتين وشهد بدرًا، واستشهد يوم أحد [أسد الغابة، ص 194/3].

¹⁵² استشهد بتبوك [أسد الغابة، ص 228/3].

¹⁵³ استشهد يوم بدر [أسد الغابة، ص 287/4].

¹⁵⁴ استشهد يوم بدر [أسد الغابة، ص 217/2].

¹⁵⁵ صحيح البخاري (6372).

وأوجز أبو نعيم (ت ٤٣٠هـ) وصف زهدهم في متاع الدنيا وتفرغهم للعلم والعبادة، فقال: "وَهُمْ قَوْمٌ أَحْلَاهُمْ الْحَقُّ مِنَ الرُّكُونِ إِلَى شَيْءٍ مِنَ الْعُرُوضِ، وَعَصَمَهُمْ مِنَ الْإِفْتِتَانِ بِهَا عَنِ الْفُرُوضِ، وَجَعَلَهُمْ قُدْوَةً لِلْمُتَجَرِّدِينَ مِنَ الْفُقَرَاءِ، كَمَا جَعَلَ مَنْ تَقَدَّمَ ذِكْرُهُمْ أَسْوَةً لِلْعَارِفِينَ مِنَ الْحُكَمَاءِ، لَا يَأْوُونَ إِلَى أَهْلِ وَلَا مَالٍ" (156).

استخدامات أخرى للصفة

أقام النبي فيها وليمة نكاحه زينب بنت جحش (رضي الله عنها)، امتلأت الصُّفَّة والحجرة بالمدعوين، وكانوا زهاء ثلاثمائة، ونول على إثرها، في أدب تلبية الدعوة والتخفيف في الجلوس، قوله تعالى: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤَدِّنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرٍ نَاظِرِينَ إِنَاهُ وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ ۗ إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ } [الأحزاب/53]، إلى آخر الآية (157).

هل من علاقة بين أهل الصُّفَّة وأهل التصوف

ربط بعض الكتاب في الماضي والحاضر بين أهل الصُّفَّة والتصوف، بل غالى بعضهم حتى أصَّل للتفرغ للعبادة وترك الدنيا وأعمالها بالكامل بالصُّفَّة إذ رآها منطلق شرعية الزهد والفقر، وترك التسبب والاعتماد على مال الصدقة (158).

وقال ابن ليون التجيبي (ت 750هـ): "أن أهل الصُّفَّة لم يتسببوا ولا اشتغلوا بغير الذكر والفكر والقعود في المسجد، وكان القراء يخدمونهم، والنبي ﷺ وأصحابه يطعمونهم، وقال لهم: "أبشروا يا أهل الصُّفَّة"، فترك التسبب طريقة أقرها النبي ﷺ (159).

ويرد قول التجيبي ما قاله ابن تيمية: "وَكَانَ فُقَرَاءُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ أَهْلِ الصُّفَّةِ وَغَيْرِهِمْ يَكْتَسِبُونَ عِنْدَ إِمْكَانِ الْإِكْتِسَابِ الَّذِي لَا يَصُدُّهُمْ عَمَّا هُوَ أَوْجِبٌ أَوْ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ مِنَ الْكَسْبِ وَأَمَّا إِذَا أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ عَنِ الْكَسْبِ فَكَانُوا يُقَدِّمُونَ مَا هُوَ أَقْرَبُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَكَانَ أَهْلُ الصُّفَّةِ ضِيُوفَ الْإِسْلَامِ يَبْعَثُ إِلَيْهِمُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمَا يَكُونُ عِنْدَهُ فَإِنَّ الْعَالِبَ كَانَ عَلَيْهِمُ الْحَاجَةُ لَا يَقُومُ مَا يَقْدِرُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْكَسْبِ بِمَا يَحْتَاجُونَ إِلَيْهِ مِنَ الرِّزْقِ" (160).

الخلاصة

ذكر مفسرون في أسباب نزول قوله تعالى: { وَأَصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْعَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ۗ وَلَا تَطْعَمْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ دِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا } [الكهف/28]، إلى قولين: أنها نزلت في مكة في قوم من المستضعفين، أبي المشركون مجالستهم وطلبوا من النبي أن يخصص لعلية القوم يوماً لا يجالسهم فيه هؤلاء (161). وقيل نزلت في المدينة في المهاجرين ومنهم من صرح بأنها في أهل الصُّفَّة خاصة (162).

¹⁵⁶ أبو نعيم الأصبهاني (ت ٤٣٠هـ)، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، القاهرة، مطبعة السعادة، ١٣٩٤هـ / ١٩٧٤م، ص 337/1.

¹⁵⁷ صحيح مسلم (1428)، باب زواج زينب بنت جحش، ونزول الحجاب، وإثبات وليمة العرس.

¹⁵⁸ السهورودي (ت 632هـ)، عوارف المعارف، القاهرة، المكتبة العلمية، 1358هـ / 1939م، (الباب الرابع عشر: في مشايخ أهل الرباط بأهل الصُّفَّة، ص 78).

¹⁵⁹ عبد الحي الكتاني (ت 1382هـ)، التراتيب الإدارية ص 365-366. والصحيح أن النبي ﷺ لم يأمرهم بالتسبب، وإنما أمرهم بالتوكل، وكانوا يشاركون في الجهاد، والظاهر أن من تأهل منهم للاندماج في الحياة الاجتماعية والعمل والجهاد ترك الصُّفَّة واندمج في أعمال المجتمع كغيره، كما مر في هذا البحث.

¹⁶⁰ ابن تيمية، مجموع الفتاوى، ص 44-45.

¹⁶¹ الطبري (ت ٣١٠هـ)، جامع البيان عن تأويل آي القرآن، مكة المكرمة، دار التربية والتراث، ب.ت، ص 6/18. البغوي (ت ٥١٠هـ)، معالم التنزيل في تفسير القرآن، تحقيق: عبد الرزاق المهدي، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ط 1، ١٤٢٠هـ، ص 3/188. فخر الدين الرازي (ت ٦٠٦هـ)، مفاتيح الغيب: التفسير الكبير،

ومن المعروف أن صيغ أسباب النزول ترد على قسمين:

الأول: قسم صريح، وهو أن يقول الصحابي، بعد إيراد حدث أو سؤال معين: فأَنْزَلَ اللهُ كَذَا وكَذَا. أو يقول: فنزلت هذه الآية. أو يقول: سبب نزول الآية كذا وكذا. فهذا تصريح بسبب النزول، وله حكم الرفع إلى النبي ﷺ.

والثاني: غير صريح، وهو ما يعبر عنه الصحابي أو المفسر: نزلت هذه الآية في كذا. يعني أن هذا مما يدخل في عمومها ومعناها. وليس لهذا النوع حكم الرفع⁽¹⁶³⁾.

وكيف دار الأمر، فإن المذكورين في أسباب نزول الآيات في مكة، هم أنفسهم المذكورون في عداد أهل الصُّفَّة من هاجر لاحقاً، هؤلاء الذين طُلب النبي ﷺ أن يصبر نفسه معهم ولا يعدُّ عينيه عنهم، هم نواة المجتمع الذي لا عصبية فيه إلا الدعوة (الدولة)، وهم الذين لم ينخرطوا في صراع قبلي تحزبا وعصبية، وهو الانقلاب الثقافي الذي سعى إليه الإسلام ورسوله ﷺ في أن الولاء لله لا للقبيلة، وهو الذي يحقق التعدد في إطار الوحدة.

والإسلام لا يحرم وشائج القرى، بل يشد من إصرها بما يحقق المصالح ويدفع المفساد، وإلا لما شرع التوارث والعقل الذي يحفظ وشائج القرى الأسرية والعشائرية، ولكنه حرم ثقافة الولاء القبلي الجاهلي، فالمسلم يدور مع الحق حيث دار حتى لو كان لخصم أو عدو، كما في قوله تعالى: {وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا. وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ ۖ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ ۗ وَاتَّقُوا اللَّهَ ۚ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} [المائدة/2]، وقوله سبحانه: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ ۚ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا ۗ اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ ۚ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} [المائدة/8].

مصادر اعتنت بأهل الصُّفَّة

اهتمت عدة مصادر في الماضي والحاضر بإحصاء أهل الصُّفَّة، ولم يخل أحدها من زيادة أو نقص أو خطأ في النقل، وكل ما تم ذكره هو متفرقات عليه ملحوظات، أكدها الإمام ابن حجر (ت852هـ) بقوله: "وفي بعض ما ذكره اعتراض ومناقشة، لكن لا يسع هذا المختصر تفصيل ذلك"⁽¹⁶⁴⁾.

فيما يلي ثبت بما خلفه السلف في أهل الصُّفَّة من الآثار، مرتبة بحسب سنة وفاة المؤلفين، لمعرفة التتابع واللاحق من السابق:

- (1) الواقدي (ت207هـ)⁽¹⁶⁵⁾.
- (2) ابن سعد (ت230هـ)، الطبقات الكبير، تحقيق: علي محمد عمر، الناشر: القاهرة، مكتبة الخانجي، ط1، 1/142هـ/220-219 م.
- (3) أبو سعيد بن الأعرابي (ت340هـ)⁽¹⁶⁶⁾.

بيوت، دار إحياء التراث العربي، ط3، 1420هـ، ص455/21. محمد الطاهر بن عاشور (ت1393هـ)، التحرير والتنوير: تحرير المعنى السديد وتنوير العقل الجديد من تفسير الكتاب المجيد، تونس، الدار التونسية للنشر، 1984هـ، ص304/15.

¹⁶² (الطبري، جامع البيان، ص6/18. البغوي، معالم التنزيل، ص188/3. الرازي، مفاتيح الغيب، ص458/21. القرطبي (ت671هـ)، الجامع لأحكام القرآن، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، القاهرة، دار الكتب المصرية، ط2، 1384هـ/1964م، ص390/10.

¹⁶³ السيوطي (ت911هـ)، الإتيان في علوم القرآن، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1394هـ/1974م، ص115/1.

¹⁶⁴ (العسقلاني، فتح الباري، ص447/1).

¹⁶⁵ (نقل عنه السخاوي (ت902هـ)، في رُجحان الكفَّة).

- (4) أبو عبد الرحمن السلمي (ت412هـ)، تاريخ أهل الصُّفَّة (167).
- (5) الحاكم النيسابوري (ت405هـ)، أصحاب الصُّفَّة (168).
- (6) الحاكم النيسابوري (ت405هـ)، المدخل إلى كتاب الإكليل، تحقيق: فؤاد عبد المنعم أحمد، الإسكندرية، دار الدعوة، ط1، 1983م.
- (7) أبو نعيم الأصبهاني (ت430هـ)، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، القاهرة، مطبعة السعادة، 1394هـ / 1974م. ص337/1 - ص38/2. جمع في أوله أسماء أهل الصُّفَّة من أبي سعيد بن الأعرابي (ت340هـ)، وأبي عبد الرحمن السلمي (ت412هـ) وزاد عليه.
- (8) الهجويري (ت465هـ)، كشف المحجوب، تحقيق: إسعاد عبد الهادي قنديل، المجلس الأعلى للشئون الإسلامية، القاهرة، 1394هـ / 1974م. ص285-290.
- (9) الهجويري (ت465هـ)، منهاج الدين (169).
- (10) ابن الجوزي (ت597هـ)، تلبس إبليس، بيروت، دار القلم، ط1، 1403هـ.
- (11) محمد محمود بن النجار (ت647هـ)، الدرّة الثمينة في تاريخ المدينة، تحقيق: محمد زينهم محمد عزب، بورسعيد، مكتبة الثقافة الدينية، 1995م (170).
- (12) ابن تيمية (ت728هـ)، أهل الصُّفَّة وأحوالهم، تحقيق: مجدي فتحي السيد، طنطا، دار الصحابة للتراث، ط1، 1410هـ / 1990م (171).
- (13) ابن سيد الناس (ت734هـ)، عيون الأثر في فنون المغازي والشمال والسير، تحقيق: إبراهيم محمد رمضان، بيروت، دار القلم، ط1، 1414هـ / 1993م (172).
- (14) السبكي، تقي الدين (ت756هـ)، التحفة في الكلام على أهل الصُّفَّة (173).
- (15) السخاوي (ت902هـ)، رُححان الكِفَّة في بيان نبذة من أخبار أهل الصُّفَّة (174)، تحقيق: مشهور بن حسن آل سلمان وأحمد الشقيرات، الرياض، دار السلف للنشر والتوزيع، ط1، 1415هـ / 1995م.
- (16) السمهودي (ت911هـ)، وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى، بيروت، دار الكتب العلمية، ط1، 1419م (175).

¹⁶⁶ مفقود. ذكره السخاوي (ت902هـ)، في رُححان الكِفَّة، ص144.

¹⁶⁷ مفقود. جمع أخبار من بلغه أنه كان من أهل الصُّفَّة، ولم بلغوا. وكان معتبياً بذكر أخبار النساك والصوفية والآثار التي يستندون إليها والكلمات المأثورة عنهم، وجمع أخبار زهاد السلف. نقل عنه أبو نعيم الأصبهاني. وذكره الهجويري (ت465هـ)، في: كشف المحجوب، وقال: "ألف تاريخاً كسره على أهل الصُّفَّة، ذكر فيه فضائلهم وأسمائهم" (إه) [ص289]. ويسميه حاجي خليفة (تاريخ أهل الصفة)، ولعل ذلك تحريف [حاجي خليفة (ت1067هـ)، كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، بغداد، مكتبة المثنى، 1941م، ص1/286].

¹⁶⁸ مفقود. ذكره السخاوي (ت902هـ)، في رُححان الكِفَّة، ص144.

¹⁶⁹ ذكره الهجويري نفسه، في كتابه: (كشف المحجوب) ص284.

¹⁷⁰ عقد فصلاً عنونه: (ذكر أهل الصُّفَّة رضي الله عنهم)، صفحتان: 165-177.

¹⁷¹ مطبوعة مستقلة، وضمن مجموع الفتاوى.

¹⁷² فصل (العشرة من أصحابه والحواريون وأهل الصُّفَّة)، ص385/2. عرفهم، وذكر عددهم وملبسهم، وسمى أربعة منهم.

¹⁷³ ذكره إسماعيل باشا البغدادي (ت1339هـ)، في: هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، ص2/720.

¹⁷⁴ أخذه من كتاب حلية الأولياء لأبي نعيم، ورتب الأسماء على حروف المعجم.

¹⁷⁵ الفصل الثامن (وصف الصُّفَّة وموضعها)، ص2/48-52.

(17) المرتضى الزبيدي (ت1205هـ)، تحفة أهل الزلفة في التوسل بأهل الصُّفَّة، ذكر فيها اثنين وتسعين اسمًا.

وورد ذكر أهل الصُّفَّة في أمهات التفاسير عند قوله تعالى: ﴿وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْعَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ دِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا﴾ [الكهف/28]، وقوله سبحانه: ﴿لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أَحْصَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِخْفَافًا وَمَا تَنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾ [البقرة/273]. كما أن أخبارهم وآثارهم متفرقة في كتب الحديث والسير.

التوصيات

- دراسة كتب السيرة والتفاسير ذات العلاقة بأهل الصفة.
- دراسة ومقارنة مفاهيم القبيلة والأمة والتحول الثقافي في علم الاجتماع العربي والأوروبي.
- دراسة المرجعيات الفكرية والثقافية لمرحلة الهجرة والعهد النبوي.

المراجع والمصادر

- (1) ابن تيمية (ت728هـ)، مجموع الفتاوى، تحقيق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم، المدينة النبوية، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، 1416هـ/1995م.
- (2) ابن تيمية (ت728هـ)، منهاج السنة النبوية في نقض كلام الشيعة القدرية، تحقيق: محمد رشاد سالم، الرياض، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، ط1، 1406هـ/1986م.
- (3) ابن الجوزي (ت597هـ)، تلبس إبليس، بيروت، دار القلم، ط1، 1403هـ.
- (4) ابن حبان (ت354هـ)، السيرة النبوية وأخبار الخلفاء، تحقيق: الحافظ السيد عزيز بك وجماعة من العلماء، بيروت، الكتب الثقافية، ط3، 1417هـ.
- (5) ابن حجر العسقلاني (ت852هـ)، الإصابة في تمييز الصحابة، تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود وعلي محمد معوض، بيروت، دار الكتب العلمية، ط1، 1415هـ.
- (6) ابن حجر العسقلاني (ت852هـ)، لسان الميزان، تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، بيروت، دار البشائر الإسلامية، ط1، 2002م.
- (7) ابن خلدون (ت808هـ)، العبر وديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوي الشأن الأكبر، تحقيق: خليل شحادة، بيروت، دار الفكر، ط1، 1401هـ/1981م.
- (8) ابن سعد (ت230هـ)، الطبقات الكبير، تحقيق: علي محمد عمر، الناشر: القاهرة، مكتبة الخانجي، ط1، 1421هـ/2001م.
- (9) ابن عذارى (نحو695هـ)، البيان المغرب في أخبار الأندلس والمغرب، تحقيق ومراجعة: ج.س. كولان، إ. ليفي بروفنسال، بيروت، دار الثقافة، بيروت، ط3، 1983م.
- (10) ابن حجر العسقلاني (ت852هـ)، فتح الباري شرح صحيح البخاري، بيروت، دار المعرفة للطباعة والنشر، ط2.
- (11) ابن قيم الجوزية (ت751هـ)، زاد المعاد في هدي خير العباد، بيروت، مؤسسة الرسالة/ الكويت، مكتبة المنار الإسلامية، ط27، 1415هـ/1994م.
- (12) ابن قيم الجوزية (ت751هـ)، زاد المعاد في هدي خير العباد، تحقيق: شعيب الأرنؤوط وعبدالقادر الأرنؤوط، بيروت، مؤسسة الرسالة، ط3، 1423هـ.

- (13) ابن كثير (ت774هـ)، تفسير القرآن العظيم، تحقيق: سامي بن محمد السلامة، الرياض، دار طيبة للنشر والتوزيع، ط2، 1420هـ/1999م.
- (14) ابن كثير (ت774هـ)، السيرة النبوية (من البداية والنهاية)، تحقيق: مصطفى عبد الواحد، القاهرة، عيسى البابي الحلبي، 1395هـ/1976م.
- (15) ابن منظور الأفرقي (ت711هـ)، لسان العرب، تحقيق: اليازجي وجماعة من اللغويين، بيروت، دار صادر، ط3، 1414هـ.
- (16) ابن هشام (ت213هـ)، السيرة النبوية، تحقيق: مصطفى السقا وإبراهيم الأبياري وعبد الحفيظ الشلبي، القاهرة، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، ط2، 1375هـ/1955م.
- (17) أبو تراب الظاهري، أصحاب الصُّفَّة، جدة، دار القبلة، 1404هـ/1984م.
- (18) أبو تمام (ت231هـ)، ديوان الحماسة، رواية: الجواليقي (ت540هـ)، تحقيق: أحمد حسن بسج، بيروت، دار الكتب العلمية، ط1، 1418هـ/1998م.
- (19) أبو حيان التوحيدي (نحو400هـ)، المقابسات، تحقيق: حسن السندوبي، الكويت/ القاهرة، دار سعاد الصباح، ط2، 1992م.
- (20) أبو داود (ت275هـ)، صحيح سنن أبي داود، مكتب التربية العربي لدول الخليج، ط1، 1409هـ.
- (21) أبو زيد بن محمد مكّي، ظاهرة الصراع في الفكر الغربي بين الفردية والجماعية، جدة، مركز التأصيل للدراسات والبحوث، ط1، 1429هـ/2008م.
- (22) أبو نعيم الأصبهاني (ت430هـ)، حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، القاهرة، مطبعة السعادة، 1394هـ/1974م.
- (23) أبو عبيد ابن سلام (ت224هـ)، الأمثال، تحقيق: عبد المجيد قطامش، دمشق، دار المأمون للتراث، ط1، 1400هـ/1980م.
- (24) الآمدي (ت631هـ)، الإحكام في أصول الأحكام، تحقيق: عبد الرزاق عفيفي، بيروت/ دمشق، المكتب الإسلامي، ط2، 1402هـ.
- (25) إسماعيل باشا البغدادي (ت1339هـ)، هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين.
- (26) أكرم ضياء العمري، السيرة النبوية الصحيحة، المدينة المنورة، مكتبة العلوم والحكم، ط6، 1415هـ/1994م.
- (27) أكرم ضياء العمري، المجتمع المدني، المدينة المنورة، الجامعة الإسلامية، ط1، 1403هـ/1983م.
- (28) البخاري (ت256هـ)، الجامع الصحيح المسند من حديث رسول الله وسننه وأيامه، تحقيق: محب الدين الخطيب، القاهرة، المكتبة السلفية، ط1، 1400هـ.
- (29) بدر الدين العيني (ت855هـ)، نخب الأفكار في تنقيح مباني الأخبار في شرح معاني الآثار، تحقيق: أبو تميم ياسر بن إبراهيم، قطر، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، ط1، 1429هـ/2008م.
- (30) البغوي (ت510هـ)، معالم التنزيل في تفسير القرآن، تحقيق: عبد الرزاق المهدي، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ط1، 1420هـ.
- (31) البهوتي (ت1051هـ)، كشف القناع عن متن الإقناع، تحقيق: هلال مصيلحي مصطفى هلال، الرياض، مكتبة النصر الحديثة، 1388هـ/1968م.
- (32) البيهقي (ت458هـ)، السنن الكبير، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، القاهرة، مركز هجر للبحوث والدراسات العربية والإسلامية، ط1، 1432هـ/2011م.
- (33) تنصيب الفايدي، أهل الصُّفَّة ودورهم في انتشار الإسلام، المدينة المنورة، المؤلف، ط1، 1435هـ/2014م.
- (34) الجاحظ (ت255هـ)، رسائل الجاحظ، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، القاهرة، مكتبة الخانجي، 1384هـ/1964م.
- (35) جمال فرحان مسعد الرمي، أهل الصُّفَّة دراسة تحليلية، جامعة وادي النيل (رسالة ماجستير)، 2006/2007م.
- (36) حاجي خليفة (ت1067هـ)، كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، بغداد، مكتبة المثنى، 1941م.
- (37) خالد عبد الرحمن العك، موسوعة عظماء حول الرسول، بيروت، دار النفائس، ط1، 1412هـ/1991م.

- (38) الخطيب التبريزي (ت502هـ)، شرح ديوان عنتر، تحقيق: مجيد طراد، بيروت، دار الكتاب العربي، ط1، 1412هـ/1992م.
- (39) الرازي (ت606هـ)، مفاتيح الغيب: التفسير الكبير، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ط3، 1420هـ.
- (40) رحال بوبريك، زمن القبيلة السلطة وتديبر العنف في المجتمع الصحراوي، الرباط، دار أبي رقرق للطباعة والنشر، ط1، 2012م.
- (41) الرقيق القيرواني (ت425هـ)، تاريخ أفريقية والمغرب، تحقيق: محمد زينهم محمد عزب، القاهرة، دار الفرجاني للنشر والتوزيع، ط1، 1414هـ/1994م.
- (42) ستيفن ديبلو، وتيموثي ديبل، التفكير السياسي والنظرية السياسية والمجتمع المدني، ترجمة: ربيع أحمد مرسي وهبه، القاهرة، المركز القومي للترجمة، ط1، 2010م.
- (43) روجيه جارودي (ت1433هـ)، الإسلام دين المستقبل، ترجمة: عبد المجيد بارودي، بيروت، دار الإيمان، ب.ط، ب.ت.
- (44) السمهودي (ت911هـ)، وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى، بيروت، دار الكتب العلمية، ط1، 1419م.
- (45) السهروردي (ت632هـ)، عوارف المعارف، القاهرة، المكتبة العلامية، 1358هـ/1939م.
- (46) السيوطي (ت911هـ)، الإتيقان في علوم القرآن، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1394هـ/1974م.
- (47) السيوطي (ت911هـ)، معترك الأقران في إعجاز القرآن، بيروت، دار الكتب العلمية، ط1، 1408هـ/1988م.
- (48) الشاطبي (ت790هـ)، الموافقات، تحقيق: أبو عبيدة مشهور بن حسن آل سلمان، الخبر، دار ابن عفان، ط1، 1417هـ/1997م.
- (49) شمس الدين الذهبي (ت748هـ)، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، تحقيق: بشار عؤاد معروف، بيروت، دار الغرب الإسلامي، ط1، 1424هـ/2003م.
- (50) شهاب الدين النويري (ت733هـ)، نهاية الأرب في فنون الأدب، القاهرة، دار الكتب والوثائق القومية، ط1، 1423هـ.
- (51) الشهرستاني (ت548هـ)، الملل والنحل، تحقيق: عبد العزيز محمد الوكيل، القاهرة، 1387هـ/1968م، مؤسسة الحلبي وشركاه.
- (52) الشوكاني (ت1250هـ)، فتح القدير الجامع بين فني الرواية والدراية من علم التفسير، دمشق/بيروت، دار ابن كثير/دار الكلم الطيب، ط1، 1414هـ.
- (53) صالح أحمد الشامي، أهل الصُّفَّة بعيدا عن الوهم والخيال، بيروت، الدار الشامية، دمشق، دار القلم، ط1، 1412هـ/1991م.
- (54) صلاح محمود محمود أحمد الباجوري، أهل الصُّفَّة بيان حقائق ودفع أكاذيب (بحث).
- (55) الطبراني (ت360هـ)، المعجم الكبير، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، القاهرة، مكتبة ابن تيمية، ط2، ب.ت.
- (56) الطبري (ت310هـ)، تاريخ الرسل والملوك، وصلة تاريخ الطبري، بيروت، دار التراث، ط2، 1387هـ.
- (57) صلاح الدين الصفدي (ت764هـ)، الوافي بالوفيات، تحقيق: أحمد الأرنؤوط وتركي مصطفى، بيروت، دار إحياء التراث، 1420هـ/2000م.
- (58) الطبري (ت310هـ)، جامع البيان عن تأويل آي القرآن، مكة المكرمة، دار التربية والتراث، ب.ت.
- (59) عبد الحي الكتاني (ت1382هـ)، نظام الحكومة النبوية المسمى التراتيب الإدارية، تحقيق: عبد الله الخالدي، بيروت، دار الأرقم، ط2، ب.ت.
- (60) علي بن الحسين الهاشمي الخطيب، تاريخ من دفن في العراق من الصحابة، بيروت، دار الثقافة، 1974م.
- (61) عمر بن شبة (ت262هـ)، تاريخ المدينة، تحقيق: فهميم محمد شلتوت، جدة، طبع على نفقة السيد حبيب محمود أحمد، 1399هـ.
- (62) الغزالي (ت505هـ)، فضائح الباطنية، تحقيق: عبد الرحمن بدوي، القاهرة، المكتبة العربية (تصدرها وزارة الثقافة والإرشاد القومي)، 1383هـ/1964م.

- 63) القرطبي (ت 671هـ)، الجامع لأحكام القرآن، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، القاهرة، دار الكتب المصرية، ط2، 1384هـ/ 1964م.
- 64) مالك بن نبي (ت 1393هـ)، شروط النهضة، ترجمة: عمر مسقاوي وعبد الصبور شاهين، دمشق، دار الفكر، 1406هـ/ 1986م.
- 65) المتلمس الضبعي، رواية الأثرم وأبي عبيدة عن الأصمعي، تحقيق: حسن كامل الصيرفي، معهد المخطوطات العربية، 1390هـ/ 1970م.
- 66) محمد حميد الله (ت 1423هـ)، مجموعة الوثائق السياسية للعهد النبوي والخلافة الراشدة، بيروت، دار النفائس، ط5، 1405هـ/ 1985م.
- 67) محمد رشيد رضا (ت 1354هـ)، تفسير القرآن الحكيم (تفسير المنار)، القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1990م.
- 68) محمد سعيد رمضان البوطي (ت 1426هـ)، فقه السيرة النبوية مع موجز لتاريخ الخلافة الراشدة، دمشق، دار الفكر/ بيروت، دار الفكر المعاصر، ط10، 1411هـ/ 1991م.
- 69) محمد الطاهر بن عاشور (ت 1393هـ)، التحرير والتنوير: تحرير المعنى السديد وتنوير العقل الجديد من تفسير الكتاب المجيد، تونس، الدار التونسية للنشر، 1984هـ.
- 70) محمد عابد الجابري (ت 1431هـ)، فكر ابن خلدون العصبية والدولة، بيروت، مركز دراسات الوحدة العربية، ط6، 1994م.
- 71) مسلم (ت 261هـ)، المسند الصحيح، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، القاهرة، دار إحياء الكتب العربية - عيسى البابي الحلبي وشركاه، ط1، 1374هـ.
- 72) مقبل التام عام الأحمد، متن المعلقات العشر، صنعاء، مجمع العربية السعيدة، ط2، 1435هـ/ 2014م.
- 73) الهيثمي (ت 807هـ)، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، بيروت، مؤسسة المعارف، 1406هـ.
- 74) يوسف خليف، الشعراء الصعاليك في العصر الجاهلي، القاهرة، دار المعارف، ط4، ب.ت.

المصادر الأجنبية

- 1) Santayana, George (1905). Life of Reason: Reason in Common Sense. (New York: Charles Scribner's Sons) 13.
- 2) Lehtsaar, T. Äärmusliku usugrupi psühholoogia. Tartu: Tõnu Lehtsaar kirjastus, 1997, lk 9

مشهد الدعوة والحكمة في حوار النبي صلى الله عليه وسلم

أ. د. عبدالرزاق مرزوق

(الحوار النبوي) مثل (الأدب النبوي) و(الطب النبوي) و(الدعاء النبوي)...، وسواهما من التصنيفات المستقلة التي حظيت بعناية المصنفين في سنة النبي صلى الله عليه وسلم وسيرته؛ حيث كانت في بدايات التأليف (كتبًا) تحتها أبواب ضمن أمهات كتب الحديث؛ ككتاب (الطب) السادس والسبعين من كتب صحيح البخاري، وكتاب (الأدب) الثامن والسبعين، ثم ألفت فيها كتب مستقلة قديمة وحديثة، كما صارت تخصصات تدرس في الجامعات، وتعد في موضوعها البحوث والرسائل والدراسات إلى الآن.

وكلها متحدة في الدلالة على خصائص نبينا الخاتم صلى الله عليه وسلم الماثورة في سيرته العطرة، وكمالات استحقاقه للنبوة، وما أيده به الرب الحكيم جل وعلا في حجاجه وغلبه، فهي أعلام حق باهرة اللوح في الأنفس والآفاق؛ وآيات صدق مُخلصة الرصف؛ متسقة الطِّباق.

ولكل صنف مجاله، وسبله وآثاره، مع اتفاقها جميعًا على تحري مقصد واحد يدل عليه قوله صلى الله عليه وسلم: (مثل ما بعثني الله به من الهدى والعلم كمثل الغيث الكثير أصاب أرضًا، فكان منها نقية قبلت الماء فأنبتت الكلاً والعشب الكثير، وكانت منها أجادب أمسكت الماء فنفع الله بها الناس، فشربوا، وسقوا، وزرعوا...) [أخرجه البخاري في كتاب العلم من صحيحه، باب فضل من علم وعلم (1/ 175 - فتح)].

فكلها أصناف هداية وتأيد خص الله تعالى بها نبيه صلى الله عليه وسلم؛ إتمامًا لنعمته عليه وعلى الناس، فمنها الحسي، ومنها المعنوي، وهو أغلبها، ولم يزل في السيرة النبوية من هذا القبيل كنوز ودفائن حرية بالإثارة والاستخراج والتقليب

دور النصيحة في الدعوة والارشاد

د. دحام إبراهيم الهسنياني / العراق - الموصل

للنصيحة أهمية عظيمة، فهي عمادُ الدِّين وقوامه، وبها يصلح العباد، ويسودُّ الأمن، ويعمُّ الرِّخاء في البلاد، والنصيحة أدب إسلامي له أهميته الكبرى على مستوى الفرد والأسرة والمجتمع.

1- النصيحة وظيفه الرسل والأنبياء:

فقال الله تعالى على لسان نوح عليه السلام: (وأَنْصَحْ لَكُمْ وَأَعْلَمْ مِنْ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ) الأعراف 62

وقال على لسان هود عليه السلام: (وأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ) الأعراف 68

وعلى لسان صالح عليه السلام: (وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ) الأعراف 79

فالنصيحة كما تبين الآيات وظيفه الأنبياء والمرسلين، وسبيلهم إلى الإصلاح والإرشاد.

ويؤكد صاحب الظلال على هذه الوظيفة فيقول: (وقال كل رسول لقومه: إني لكم ناصح أمين)⁽¹⁷⁶⁾.

2- النصيحة نوع من الجهاد:

يقول الله عز وجل في محكم التنزيل: (ليس علماً للضعفاء ولا على المرضى ولا على الذين لا يجدون ما ينفقون حرج إذا نصحوا لله ورسوله)⁽¹⁷⁷⁾ أى لا حرج ولا سبيل على هؤلاء الضعفاء والمرضى والذين لا يجدون ما ينفقون في سبيل الله من أجل الجهاد مع النبي (ص) ولا يجد النبي (ص) ما يحملهم عليه من دابة حتى يخرجوا معه.. فلا حرج عليهم نعم في حالة واحدة هي أن ينصحوا لله وللرسول.

فكأن الله تبارك وتعالى يعفو عنهم ويتجاوز عن تقصيرهم في الجهاد بسبب ضعفهم وضيق ذات اليد ولكنه تبارك وتعالى لا يعفيهم من النصح لله ورسوله.⁽¹⁷⁸⁾

يقول ابن رجب الحنبلي: (يعنى أن من تخلف عن الجهاد لعذر فلا حرج عليه بشرط أن يكون ناصحاً لله ورسوله في تخلفه)⁽¹⁷⁹⁾.

3- النصيحة من أحب الأعمال إلى الله:

قال رسول الله (ص): قال الله عز وجل: (أحب ما تعبدني به عبدي النصح لي)⁽¹⁸⁰⁾.

(176) في ظلال القرآن الآية 62 الأعراف

(177) التوبة 91

(178) فقه النصيحة ص12

(179) جامع العلوم والحكم ص79

(180) أحمد 254/5

وقال ابن علية في قول أبي بكر المزني: (ما فاق أبو بكر رضي الله عنه أصحاب محمد (ص) بصوم ولا صلاة ولكن بشئ في قلبه، قال: الذي كان في قلبه الحب لله عز وجل والنصيحة في خلقه)⁽¹⁸¹⁾.

4- القائمون بالنصيحة من أحب الخلق إلى الله:

قال الحسن البصري: (قال بعض أصحاب النبي (ص): والذي نفسي بيده إن شئتم لأقسمن لكم بالله إن أحب عباد الله إلى الله الذين يحبون الله إلى عباده ويحبون عباد الله إلى الله، ويسعون في الأرض بالنصيحة).

5- وسيلة لمعرفة الذات:

فنحن قد لا نلاحظ ما في أنفسنا أو أعمالنا بالنقص أو الخلل، ولكن يمكننا ذلك من خلال إخواننا لقول الرسول (ص): (المؤمن مرآة أخيه)⁽¹⁸²⁾، ولهذا حث عمر رضي الله عنه عليها فقال: (رحم الله امرأ أهدى إلي عيوبي)⁽¹⁸³⁾

6- إعداراً إلى الله:

وذلك من حديث حذيفة بن اليمان عن النبي (ص): (من لم يهتم بأمر المسلمين فليس منهم، ومن لم يمسح ويصبح ناصحاً لله ورسوله ولكتابه ولإمامه ولعامته المسلمين فليس منهم)⁽¹⁸⁴⁾.

7- ترتفع بالإنسان إلى مكانة الشرف:

عدها الفضيل بن عياض من الصفات التي ترتفع بالإنسان إلى مكانة الشرف: فيقول رحمه الله " ما أدرك عندنا من أدرك بكثرة الصلاة والصيام وإنما أدرك عندنا بسخاء الأنفس وسلامة الصدر و النصح للأمة "

ب- حول وجوب النصيحة:

رغم أهمية النصيحة الكبيرة للفرد والمجتمع، إلا أن كثيراً من الناس في هذا العصر لا يعرفون حكم هذا الأدب الإسلامي، فهم لذلك ينظرون إلى النصيحة على أنها نافلة وفضلاً من عند أنفسهم، ناهيك عن ذلك المرض الذي يستشري بين الناس اليوم في مجتمعنا والذي يدعو إلى السلبية بدعوى ترك الخلق للخالق، والعباد لرب العباد.

ولقد تواترت الآثار الدالة على وجوب التناصح بين المسلمين. فعن قيس عن جرير بن عبد الله قال: بايعت رسول الله (ص) على إقامة الصلاة وإيتاء الزكاة والنصح لكل مسلم⁽¹⁸⁵⁾.

وعن أبي رقية تميم بن أوس الداري رضي الله عنه أن النبي (ص) قال: (الدين النصيحة، قلنا لمن؟ قال: لله ولكتابه ورسوله ولأئمة المسلمين وعامتهم)⁽¹⁸⁶⁾.

(181) فقه النصيحة ص14

(182) سنن أبي داود والترمذي.

(183) المدخل في التربية ص 163.

(184) أخرجه الطبراني.

(185) متفق عليه.

(186) رواه مسلم.

وفي حديث آخر عن أبي هريرة رضى الله عنه جعل النبي (ص) النصح حقاً من حقوق المسلم على أخيه، فقال (ص):
(حق المؤمن على المؤمن ست... وإذا استنصحك فانصح له)⁽¹⁸⁷⁾.

عن أبي يزيد عن أبيه عن النبي (ص) قال: (إذا استنصح أحدكم أخاه فلينصح له)⁽¹⁸⁸⁾.

(والنصيحة فرض يجزئ من قام به ويسقط عن الباقيين: وهي لازمة على قدر الحاجة إذا علم الناصح أنه يقبل نصحه ويطاع أمره وأمن على نفسه المكروه، فإذا خشي أذى فهو في سعة)⁽¹⁸⁹⁾.

كل هذه النصوص تبين وتؤكد أن التناصح بين الناس أمر واجب على كل مسلم حسب استطاعته.

ولا تقف الأدلة على وجوب التناصح عند تلك الأدلة النقلية فحسب، ولكنها تمتد لتشمل كثيراً من الأدلة العقلية.

(ولعل أولى هذه الأدلة: بشريتنا وطبيعتها المحبولة على النسيان والغفلة مما يجعلنا في حاجة إلى من يذكرنا إذا غفلنا وينبهنا إذا سهونا، فنحن بشر وكلنا نقص وعيوب، وواجب المسلمين أن يبصر بعضهم بعضاً بما فيهم من نقص أو عيوب، فالمؤمن مرآة أخيه، ومن صفات المؤمنين أنهم يتواصون بالحق، ويتواصون بالصبر، فالواجب ألا يحول شيء دون تبادل النصيحة)⁽¹⁹⁰⁾.

فالتناصح بين المسلمين ضرورة إجتماعية وفريضة شرعية يؤكد وجوبها النقل والعقل.⁽¹⁹¹⁾

أخرج الإمام أحمد من حديث أبي أمامة عن النبي (ص) قال: قال الله عز وجل: (أحب ما تعبدني به عبدي النصح

(لي).

قال الحواريون لعيسى عليه السلام: (ما الخالص من العمل؟ قال: ما لا تحب أن يحمذك الناس عليه، قالوا: فما النصح لله؟ قال: أن تبدأ بحق الله قبل حق الناس، وإن عرض لك أمران أحدهما لله تعالى والآخر للدنيا، بدأت بحق الله تعالى)⁽¹⁹²⁾..
وسئل ابن المبارك أي العمل أفضل قال: النصح لله.

(187) رواه مسلم

(188) رواه أحمد

(189) دليل الفالحين: 115/2.

(190) القائد القدوة على طريق الدعوة أ/ مصطفى مشهور.

(191) فقه النصيحة ص22

(192) جامع العلوم والحكم ص 80.

دور المساجد في العمل المؤسسي التعليمي غير النظامي

محمد توفيق الشاتي

كلية الدعوة الجامعية - لبنان

إن الحمد لله، نحمده، ونستعينه، ونستغفره، ونعوذ بالله من شرور أنفسنا، وسيئات أعمالنا، من يهده الله فلا مضل له، ومن يضلل فلا هادي له، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأشهد أن محمداً عبده ورسوله، صلى الله عليه وعلى آله وصحبه، ومن تبعهم بإحسان إلى يوم الدين، وسلّم تسليماً كثيراً، أما بعد:

والقائل في كتابه: { شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ } [آل عمران: 18]

والقائل سبحانه: { يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ } [المجادلة: 11]

والقائل - عز وجل -: { هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ } [الزمر: 9]

والقائل سبحانه: { إِنَّمَا يَعْزُمُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ } [التوبة: 18]

ومع بواكير الصحوة الإسلامية المباركة، بدأ المسجد يستعيد شيئاً من مكانته ورسالته، مما يستدعي ضرورة الاهتمام بهذا الموضوع من قبل العلماء والمؤسسات المعنية وطلاب العلم عامة، والأئمة والخطباء والمؤذنين على وجه الخصوص¹⁹³.

ويشرفني أتقدم بين يديكم بهذا البحث الموجز حول موضوع دور المساجد والجوامع في العمل المؤسسي التعليمي غير النظامي لمؤتمركم، وشاكرًا لإدارة كلية الإلهيات بجامعة حران بمدينة شانلي اورفا / تركيا دعوتي للمشاركة بأعمال المؤتمر الدولي السادس عشر المنعقد 11 / 10 / 2022 وحول المحتوى التالي:

الفصل الأول:

المبحث الأول: مفهوم المساجد

المبحث الثاني: مفهوم المؤسسة

المبحث الثالث: فضل المساجد وشرفها

المبحث الرابع: فضل بناء المساجد وعمارتها،

المبحث الخامس: حلقات العلم في المساجد

¹⁹³ - أثر العلماء في تحقيق رسالة المسجد - ناصر بن عبد الكريم العقل ص 7

المبحث الأول: مفهوم المساجد:

مساجد: جمع مسجد إن أُريد به المكان المخصوص المَعَدُّ للصلوات الخمس، وإن أُريد به موضع سجود الجبهة، فإنه بالفتح لا غير (مسجد)¹⁹⁴.

فالمسجد لغة: الموضع الذي يسجد فيه، ثم اتسع المعنى إلى البيت المتخذ لاجتماع المسلمين لأداء الصلاة فيه. قال الزركشي رحمه الله: (ولمّا كان السجود أشرف أفعال الصلاة، لقرب العبد من ربه، اشتق اسم المكان منه فقليل: مسجد، ولم يقولوا: مرّكع، ثم إن العرف خصص المسجد بالمكان المهيّأ للصلوات الخمس، حتى يخرج المصلّي المجتمع فيه للأعياد ونحوها، فلا يُعطى حكمه)¹⁹⁵.

وهو اسم مكان من سجد: مصلّى الجماعة، مكان يصلي الناس فيه جماعة، أي بيت الصلاة "جعلت لي الأرض مسجداً وطهوراً"¹⁹⁶ - {سبحان الذي أسرى بعبده ليلاً من المسجد الحرام إلى المسجد الأقصى}¹⁹⁷

والمسجد في الاصطلاح الشرعي: المكان الذي أُعِدَّ للصلاة فيه على الدوام¹⁹⁸، وأصل المسجد شرعاً: كل موضع من الأرض يُسجد لله فيه¹⁹⁹؛ لحديث جابر - رضي الله عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم: (وجعلت لي الأرض مسجداً وطهوراً، فأبى رجل من أمتي أدركته الصلاة، فليصل)²⁰⁰، وهذا من خصائص نبينا - صلى الله عليه وسلم - وأقنته، للاجتماع، فيقال: المسجد الجامع، ويجوز: (مسجد الجامع) بالإضافة، بمعنى: مسجد اليوم الجامع²⁰¹، ويقال للمسجد الذي تُصَلَّى فيه الجمعة، وإن كان صغيراً؛ لأنه يجمع الناس في أوقات الصلاة.

المبحث الثاني: مفهوم دور المسجد كمؤسسة تعليمية غير نظامية

أولاً: مفهوم المؤسسة

أس وأسس: الهمزة والسين يدل على الأصل والشيء الوطيد الثابت، فالأس أصل البناء، وجمعه آساس، ويقال للواحد: أساس، بقصر الألف، والجمع أسس. ²⁰² ومنها: مؤسسة صناعية. ²⁰³ قال تعالى: {المسجد أسس على التقوى من أول يوم} [التوبة: 108]. وأسس يؤسس، تأسيساً، فهو مؤسس، والمفعول مؤسس، وأسس البناء: أي وضع قاعدته، وجعل له أساساً

¹⁹⁴ - لسان العرب لابن منظور، باب الدال، فصل الميم، 3/ 204 - 205، وسبل السلام، للصنعاني، 2/ 179.

¹⁹⁵ - إعلام الساجد بأحكام المساجد، ص 27 - 28، وانظر: مشارق الأنوار للقاضي عياض 2/ 207، ومفردات ألفاظ القرآن، للأصفهاني، ص 397، ومرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح، للملا علي القاري، 10/ 12، وشرح الطيبي على مشكاة المصابيح، 11/ 3635.

¹⁹⁶ - [مسلم 523]

¹⁹⁷ - معجم اللغة العربية المعاصرة - أحمد مختار عبد الحميد عمر (المتون: 1424هـ) بمساعدة فريق عمل 2/ 1034

¹⁹⁸ - معجم لغة الفقهاء، للأستاذ الدكتور/ محمد رواس، ص 397.

¹⁹⁹ - إعلام الساجد بأحكام المساجد، للزركشي، ص 27.

²⁰⁰ - متفق عليه: البخاري، كتاب الأنبياء، باب: {وَوَعْبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ} برقم 425، ومسلم، كتاب المساجد ومواضع الصلاة، باب المساجد ومواضع الصلاة، برقم 520.

²⁰¹ - لسان العرب، لابن منظور، فصل الجيم، 8/ 55.

²⁰² - معجم مقاييس اللغة 1/ 14

²⁰³ - تكملة المعاجم العربية - رينهارت بيتر آن دوزي - 6/ 474 وانظر (معجم الإدريسي، المقرئ: 1: 367، أماري 651)

" {أفمن أسس بنيانه على تقوى من الله ورضوان خير أم من أسس بنيانه على شفا جرف هار} ²⁰⁴ وأسس المشروع: أنشأه نحو "أسست الدولة مستشفى جديدا".

ويتولّى المسؤول عن إدارة عائدات الجامع، أو أي مؤسسة دينية: ويسمى متول. ²⁰⁵ ومؤسسية اسم مؤنث منسوب إلى مؤسسات: على غير قياس "العمل على إيجاد نظرة مؤسسية إسلامية".

والمؤسسة: منشأة تؤسس لغرض معين، أو لمنفعة عامة ولديها من الموارد ما تمارس فيه هذه المنفعة، كدار المسنين ونحوها. والمؤسسة تكون: علمية، دستورية، خيرية، وغيرها "ومؤسسات الجامعة: ما يتبع لها من كليات ومعاهد ومكتبات ومراكز بحوث".

- وكل تنظيم يرمي إلى الإنتاج أو المبادلة للحصول على الربح "مؤسسة تجارية". ²⁰⁶ ومنشأة خيرية: هي منشأة لها أهداف اجتماعية، كمساعدة المحتاجين وغيرها. ²⁰⁷

فالمؤسسة: هي منشأة تؤسس لغرض معين، ذات منفعة عامة أو خاصة، تسيرها لوائح خاصة تنظم أعمالها من أجل تحقيق أهدافها ورؤيتها ورسالتها.

ونظامية: اسم مؤنث منسوب إلى نظام: "أعمال نظامية".

ومصدر صناعي من نظام: أي طريقة منظمة ومنهجية مثل "حرص المدير على تشجيع نظامية الأداء الإداري لدى العمال". وضدها اللانظامية: وهي حالة من الفوضى والاضطراب تعم مكانا ما. ²⁰⁸ وليست المقصودة هنا. والتنظيم: دقة في الترتيب. والمقصود بغير نظامية: أي لا تعمل بنفس أنظمة المؤسسات والمدارس الرسمية.

- **ثانيا: مفهوم المؤسسة التعليمية غير النظامية:** هي منشأة تهتم بالتعليم في أوقات مفتوحة ومناسبة للفئات المستهدفة وبأنظمة أكثر مرونة من المؤسسات النظامية التي تعتمد لوائح الجهات الرسمية.

- **مفهوم دور المسجد كمؤسسة تعليمية غير نظامية:** هو أول المؤسسات التي انطلق منها شعاع العلم والمعرفة في الإسلام .. مؤسسة تعليمية للصغار والكبار، وأول الأمكنة التي تحقق الأهداف العملية لتربية الناس بعامه والناشئة والشباب بخاصة.

فهو ساحة للعبادة ومدرسة للعلم وندوة للأدب، وهو بوتقة تنصهر فيها النفوس وتتجرد من علائق الدنيا وفوارق الرتب والمناصب وحواجز الكبر والأنانية وسكرة الشهوات والأهواء ثم تتلاقى في ساحة العبودية الصادقة لله عز وجل. ²⁰⁹

204 - التوبة 109

205 - تكملة المعاجم العربية 110 / 11

206 - معجم اللغة العربية المعاصرة - أحمد مختار عبد الحميد عمر (المتوفى: 1424هـ) بمساعدة فريق عمل 1 / 93 - المعجم الوسيط - مجمع اللغة العربية بالقاهرة

17 / 1

207 - المصدر السابق 712/1

208 - معجم اللغة العربية المعاصرة 3 / 2237

209 - الأثر التربوي للمسجد - صالح بن غانم بن عبد الله بن سليمان بن علي السدلان ص 10

هو منشأة لأقامة الصلاة والشعائر الدينية الإسلامية كما أنه يهتم بالتعليم في أوقات مفتوحة ومناسبة للفئات المستهدفة وبأنظمة أكثر مرونة من المؤسسات النظامية التي تعتمد لوائح الجهات الرسمية كما أنه مؤسسة جامعة لأفعال البر التي تخدم المجتمع والدعوة.

المبحث الثالث: فضل المساجد وشرفها

ثبت فضل المساجد في القرآن الكريم لقوله - عز وجل - { فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ }²¹⁰ لذلك يجب إظهار هذه المساجد ورفعها، والعناية بها وعمارها، حيث جعل الله - عز وجل - المنع من عمارتها من أعظم الظلم ، فقال عز وجل: { وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا }²¹¹ وفضل المساجد ثبت فيه حديث أبي هريرة - رضي الله عنه - عن النبي - صلى الله عليه وسلم - قال: (أَحَبُّ الْبِلَادِ إِلَى اللَّهِ مَسَاجِدُهَا، وَأَبْغَضُ الْبِلَادِ إِلَى اللَّهِ أَسْوَاقُهَا).²¹² قال الإمام النووي - رحمه الله - لأنها بيوت الطاعات، وأساسها على التقوى²¹³. وقال الإمام القرطبي - رحمه الله -: (إنما كان ذلك لما حُصِّتْ به من العبادات، والأذكار، واجتماع المؤمنين، وظهور شعائر الدين، وحضور الملائكة)²¹⁴.

وعن أبي هريرة رضي الله عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «من غدا إلى المسجد أو راح أعد الله له نزلا في الجنة كلما غدا أو راح» ، متفق عليه وعن أبي الدرداء قال: سمعت رسول الله - صلى الله عليه وسلم - يقول: «المسجد بيت كل تقى، وتكفل الله لمن كان المسجد بيته بالروح والرحمة والجواز على الصراط إلى رضوان الله، إلى الجنة»²¹⁵ والاحاديث في ذلك كثيرة.

المطلب الاول: فضل بناء المساجد وعمارها،

يقول الله - عز وجل - : { إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَمِمَّنْ يَخْشَى اللَّهَ }²¹⁶.

1- عمارة المساجد: وتكون بينائها، وتنظيفها، وفرشها، وإنارتها، كما تكون عمارتها: بالصلاة فيها، وكثرة التردد عليها لحضور الجماعات، وتعلم وتعليم العلوم النافعة، وأعظم العلم النافع تعلم القرآن وتعليمه، وغير ذلك من أنواع الطاعات²¹⁷

وقال الله - عز وجل -: { فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ، رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ، لِيَجْزِيَ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا

210 - سورة النور، الآية: 36.

211 - سورة البقرة، الآية:

212 - مسلم في صحيحه في كتاب المساجد ومواضع الصلاة 1 / 464 باب فضل الجلوس في مصلاه بعد الصبح وفضل المساجد

213 - شرح النووي على صحيح مسلم، 5 / 177.

214 - المفهم لما أشكل من تلخيص صحيح مسلم، 2 / 294.

215 - رواه الطبراني في الكبير والأوسط، والبخاري، وقال: إسناده حسن كما في مجمع الزوائد 2 / 22 وقال: قال: ورجال البزار كلهم رجال الصحيح.

216 - سورة التوبة، الآية: 18.

217 - تفسير البغوي، 2 / 174، وتفسير السعدي، ص 291.

وَيَرِيدُهُمْ مِّنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَن يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ²¹⁸ وذكر الإمام الطبري رحمه الله أن معنى: {أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ} أي: أذن الله أن تُبنى،²¹⁹

2- أحاديث في عمارة المساجد وبنائها: هي خير بقاع الأرض وأطهرها وأشرفها وأحبها إلى الله تعالى، وعن عبد الله بن عمر: «أن رجلا سأل النبي - صلى الله عليه وسلم - أي البقاع خير، وأي البقاع شر؟ قال: خير البقاع المساجد، وشر البقاع الأسواق»²²⁰

- عن عثمان رضي الله عنه أنه قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «من بنى مسجدا يتبغي به وجه الله بنى الله له بيتا في الجنة»²²¹

- روى الترمذي في فضل بنية المسجد، برقم 319، عن أنس أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «من بنى لله مسجدا صغيرا كان أو كبيرا بنى له الله بيتا في الجنة» .

- وروى ابن في صحيحه برقم 1610 عن جابر بن عبد الله أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «من بنى مسجدا لله كمفحص قطاة أو أصغر بنى الله له بيتا في الجنة»

- وهو من الصدقات الجارية فعن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إن مما يلحق المؤمن من عمله وحسناته بعد موته علما علمه ونشره، وولدا صالحا تركه، ومصحفا ورثه، أو مسجدا بناه، أو بيتا لابن السبيل بناه، أو نхра أجراه، أو صدقة أخرجها من ماله في صحته وحياته يلحقه من بعد موته»²²² .

- وهو أول مؤسسة قامت في الاسلام، فعن أنس رضي الله عنه فيما رواه البخاري وغيره لما قدم رسول الله صلى الله عليه وسلم المدينة أمر ببناء المسجد، فأرسل إلى بني النجار فقال: «يا بني النجار ثامنوني بحائطكم هذا» .. وبنائه من الصدقات الجارية التي يحرص المسلمون عليها رغبة في الأجر وحبا بالمساجد.

3 - مكانة من تعلق قلبه بالمساجد: قال صلى الله عليه وسلم - أنه: (سبعة يظلهم الله تعالى في ظلّه يوم لا ظلّ إلا ظلّه: ومنها: وشاب نشأ في عباده الله، ورجل قلبه معلق في المساجد). وفي لفظ لمسلم: (ورجل معلق بالمسجد إذا خرج منه حتى يعود إليه)²²³ وقال الحافظ ابن حجر -رحمه الله -: (معلق في المساجد) هكذا في الصحيحين، وظاهره أنه من التعليق، كأنه شبهه بالشيء المعلق في المسجد، كالفنديل مثلاً، إشارة إلى طول الملازمة بقلبه وإن كان جسده خارجاً عنه، ويدل عليه رواية الجوزقي: (كأنما قلبه معلق في المسجد) ويحتمل أن يكون من العلاقة: وهي شدة الحب. ويدلّ عليه رواية أحمد: (معلق بالمساجد)²²⁴ ويقتضي هذا التعليق إلتزاما بحضور كل المناشط الدعوية والتعليمية فيه. فعن أبي هريرة - رضي الله عنه - عن النبي - صلى الله عليه وسلم - قال: ((من غدا إلى المسجد أو رواح أعدّ الله له في الجنة نزلًا كلما غدا أو راح))²²⁵

218 - سورة النور، الآيات: 36 - 38.

219 - جامع البيان عن تأويل آي القرآن، للطبري، 190/19

220 - رواه الطبراني في الكبير، كما في مجمع الزوائد 6 / 2 وقال: فيه عطاء بن السائب وهو ثقة اختلط في آخر عمره وبقية رجاله موثقون.

221 عمدة القارئ 4 / 211.

222 - ابن ماجه، المقدمة، باب من بلغ علماً، برقم 242، وحسنه الألباني في صحيح الترغيب والترهيب، 1 / 111.

223 - متفق عليه: البخار برقم 660، وكتاب الزكاة، برقم 1423، ومسلم، برقم 1031.

224 - فتح الباري لابن حجر، 2 / 145.

225 - البخاري، كتاب الأذان، باب فضل من غدا إلى المسجد أو راح، برقم 662، ومسلم برقم 669

المطلب الثاني: عمارة المساجد المعنوية

انطلاقاً من قوله سبحانه وتعالى: {وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى} [المائدة: 2]

فإن المسجد في الإسلام وكما كان في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم ليس مكاناً لإقامة الصلاة فحسب، بل مقر الإرشاد والتوجيه والتعليم وحلق القرآن الكريم والندوات والمحاضرات المتنوعة الدروس العلمية الثابتة، والدورات العلمية بين الحين والحين وخطب الجمعة التي بمثابة الدرس الأسبوعي، ينبغي أن تعالج القضايا الأسبوعية بحكمة ورزانة وتعقل وبرفق، ويكون الخطيب كالطبيب مع المريض، يتلمس المرض ثم يضع عليه الدواء الناجح من كتاب الله وسنة رسوله صلى الله عليه وسلم، وآثار الصحابة والتابعين بعيداً عن المثيرات أو التجريح الشخصي، ويكون عمله بنية صالحة وإخلاص لله، ما من شك أن ذلك سيكون له الأثر الكبير في الصلاح والإصلاح.²²⁶

المطلب الثالث: المسجد والدعوة

والمسجد مركز دعوة ومنبر توجيه، فكم نور قلوباً وعمر أفئدة وأزال عنها أضرار جاهلية وغيبش المعاصي وانتزع منها جذور الزيغ والضلال، وجعل منها محور الله تعالى وقوته أجيالاً مؤمنة تقيّة نقيّة، مجاهدة صامدة، قاننة مطيعة، عمرت الأرض بالطاعة والخير، ونشرت الإسلام في آفاق واسعة ونواحٍ عديدة من المعمورة فكانت قرآناً يمشي على الأرض ينير للناس مناهج الحق ويهديهم سبل الرشاد، ورسول هداية تغزو القلوب بالإيمان وتغرس فيها بذور التقوى، وتقوي الإصلاح وغراس الطاعة كلها²²⁷

المبحث الرابع: حلقات العلم في المساجد

حلقات العلم في المساجد من أعظم القربات لله تعالى؛ لحديث أبي هريرة - رضي الله عنه - قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: ((ومن سلك طريقاً يلتمس فيه علماً سهّل الله له به طريقاً إلى الجنة))،²²⁸ وعن أبي سعيد الخدري وأبي هريرة رضي الله عنهما عن النبي - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: (لا يقعد قوم يذكرون الله - عز وجل - إلا حفتهم الملائكة، وغشيتهم الرحمة، ونزلت عليهم السكينة، وذكرهم الله فيمن عنده)²²⁹

وقد حثّ النبي - صلى الله عليه وسلم - على بناء المساجد ورعّب في ذلك، فعن عثمان بن عفان - رضي الله عنه - عن النبي - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: (من بنى مسجداً قال بكير: حسبت أنه قال: (بيتغي به وجه الله) (بني الله له مثله في الجنة). ولفظ مسلم: (من بنى مسجداً لله) قال بكير: حسبت أنه قال: (بيتغي به وجه الله تعالى، بني الله له بيتاً في الجنة)²³⁰

ووقع في رواية أنس - رضي الله عنه - عن النبي - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: (من بنى لله مسجداً صغيراً أو كبيراً بني الله له بيتاً في الجنة)²³¹ وعن أبي هريرة - رضي الله عنه - قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم: (إن مما يلحق المؤمن

²²⁶ المشروع والمنوع في المسجد ص 32

المؤلف: محمد بن علي العرفج

الناشر: وزارة الشؤون الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد - المملكة العربية السعودية

الطبعة: الأولى، 1419هـ.

²²⁷ الكامل في التاريخ 2 / 40 - 41، والرائد: من يرسله قومه في طلب الكأ والماء كما في الصحاح 2 / 478 مادة: (رود).

²²⁸ - مسلم، كتاب الذكر والدعاء، باب فضل الاجتماع على تلاوة القرآن وعلى الذكر، برقم 2699.

²²⁹ - مسلم، كتاب الذكر والدعاء، باب فضل الاجتماع على تلاوة القرآن وعلى الذكر، برقم 2700.

²³⁰ - متفق عليه: البخاري، كتاب الصلاة، باب من بنى مسجداً، برقم 450، ومسلم، كتاب الصلاة، باب فضل بناء المساجد، والحث عليها، برقم 533.

²³¹ - الترمذي، كتاب الصلاة، باب ما جاء في فضل ببناء المسجد، برقم 319،

من عمله وحسناته بعد موته: علماً علّمه ونشره، وولداً صالحاً تركه، ومصحفاً ورّثه، أو مسجداً بناه، أو بيتاً لابن السبيل بناه، أو نُحراً أجراه، أو صدقة أخرجها من ماله في صحته وحياته يلحقه من بعد موته²³²

ملخص الفصل: المسجد في الاسلام متعدد الاغراض والاهداف ويشمل في اهدافه قائمة خدمات مجتمعية في الدعوة والتربية والتوجيه والتعليم والارشاد، كما أنه يؤدي وظائف اجتماعية وتنموية تعليمية تسهم في ترقية المجتمع وادماجه في نظام دقيق يحمل على التلاقي والتوجيه والارشاد وارساء القيم الإسلامية العليا.

الفصل الثاني: وظائف المسجد

المبحث الأول: وظيفة المسجد الدينية

المبحث الثاني: وظيفة المسجد التوجيهية

المبحث الثالث: وظيفة المسجد التربوية

المبحث الرابع: وظيفة المسجد العلمية

المبحث الخامس: وظيفة المسجد الاجتماعية

المبحث السادس نشاط المسجد

خلاصة الفصل

الفصل الثاني

المبحث الأول: وظيفة المسجد الدينية

المساجد أهم وسيلة، وأسلم مكان، وأفضل بقعة ينطلق منها العلماء وطلاب العلم لتوجيه الناس، وتعليمهم وتفقيهم، وحل مشكلاتهم، ولذا كان المسجد منذ عهد رسول الله -صلى الله عليه وسلم- والقرون الفاضلة هو المكان الذي يصدر عنه كل أمر ذي بال يهم المسلمين في دينهم ودنياهم. وكان العلماء والولاة هم الذين يتصدرون الأمة، من خلال المسجد.²³³

وبناء على مكانة المسجد في الإسلام، وشمول وظائفه لمصالح الدنيا والآخرة فإن المطلوب:

وجوب إقامة المساجد

وأنها بيوت الله.

وأحد أركان المجتمع الاسلامي

والمسجد تطبيق عملي للدعوة

وجامعة للتعليم وتخريج الأكفاء

المطلب الأول: أهمية دعم إقامة المساجد

²³² - ابن ماجه، المقدمة، باب من بلغ علماً، برقم 242،

²³³ - أثر العلماء في تحقيق رسالة المسجد ص 16

تحتاج المساجد حتى ترفع وتقوم برسالتها إلى دعم مستمر وتمويل متواصل، ، ومن أهم مصادر دعم المساجد الآتي:

الأوقاف التي وقفت على المساجد،

الأوقاف الخيرية العامة

بيت مال المسلمين

تبرعات أهل الخير والإحسان.

تقديم الأعمال والخدمات والحاجات العينية للمسجد حسبة

المطلب الثاني: المساجد بيوت الله

لقد وضع الله للناس أول بيت من بيوته في الأرض وأشرفها، وهو المسجد الحرام ليقام فيه دينه. كما قال تعالى: ((إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ)) [آل عمران: 96].

قال ابن كثير، رحمه الله: " يخبر تعالى أن أول بيت وضع للناس، أي لعموم الناس لعبادتهم ونسكهم، يطوفون به ويصلون إليه، ويعتكفون عنده ((للذي ببكة)) يعنى الكعبة التي بناها إبراهيم الخليل عليه السلام²³⁴ والبيت الأول الذي هو المسجد الحرام، هو المكان الذي جعله الله تعالى قبلة لجميع أهل الإسلام، الذي ختم الله به الأديان، ولا يقبل من أحد ديناً سواه.

ومما يدل على مكانة المسجد وعظم منزلته عند الله، أنه سبحانه هو الذي فضل المساجد، ورغب في بنائها وعمارتها، حساً ومعنى، وجعل أصل وظائفها ذكره، وإقام الصلاة له، وهي أهم أركان عبادته بعد الشهادتين، اللتين هما أصل عبادته وذكره.

كما قال تعالى: ((فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنَ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ)) [النور: 3836].

والله سبحانه وتعالى، وهو مالك كل شيء، نسب المساجد إليه

كما قال تعالى: ((وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ اللَّهُ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا)) [الجن: 18].

ومما يدل على مكانة المسجد عند الله، أن عُمَّارَهُ مادياً ومعنوياً هم صفوة خلقه، من الأنبياء والمرسلين، وأتباعهم من عباده المؤمنين، فقد كان بابي الكعبة أبو الأنبياء إبراهيم عليه السلام وابنه إسماعيل. وقال تعالى في عمار سائر المساجد: (إِنَّمَا يَعْشُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَحْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُتَّقِينَ) [التوبة: 18].

ووعده سبحانه وتعالى من بني له بيتاً في الأرض - أي بني مسجداً لله تعالى - أن يبني له بيتاً في الجنة، كما في حديث عثمان بن عفان رضي الله عنه، قال: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: (سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول من بني مسجداً لله بنى الله له في الجنة مثله)²³⁵.

فالمساجد بيوت الله، لا يعمل فيها إلا بما أذن الله، وأهل المساجد هم المؤمنون من عباد الله.

²³⁴ - تفسير القرآن العظيم (383/1)

²³⁵ - [صحيح البخاري(172/1) وصحيح مسلم (4/2287) واللفظ له، وانظر شرح السنة للبغوي (2/346)].

المطلب الثالث: إقامة المساجد في المدن والقرى والدور والمنازل وأماكن السفر

سبق أن الرسول صلى الله عليه وسلم بنى مسجد قباء أول ما نزل في حي بني عمرو بن عوف، وعندما وصل إلى المدينة أقام مسجده، وكان مسجده صلى الله عليه وسلم هو الجامع الكبير في المدينة، وما عداه من المساجد، كانت فرعية، تقام فيها صلاة الجماعة في الحي الذي هي فيه، كمسجد قباء ومسجد القبلتين، ومسجد الغمامة، ومسجد بني زريق، وغيرها من المساجد. وكان صلى الله عليه وسلم إذا نزل منزلاً في سفر أو حرب، وبقي فيه مدة اتخذ فيه مسجداً يصلّى فيه بأصحابه، رضي الله عنهم، كما فعل في خيبر. وكذا في تبوك، وكذلك مسجد الفتح الذي أقامه في غزوة الخندق.²³⁶

كل ذلك يدل على مكانة المسجد وعدم استغناء المسلم عنه، في أي مكان حل، وأنه لا تخلو منه الأحياء والدور والمنازل في سفر ولا حضر.²³⁷

المبحث الثاني: وظيفة المسجد التوجيهية

المساجد أهم وسيلة، وأسلم مكان، وأفضل بقعة ينطلق منها العلماء وطلاب العلم لتوجيه الناس، وتعليمهم وتفقيهم، وحل مشكلاتهم، ولذا كان المسجد منذ عهد رسول الله -صلى الله عليه وسلم- والقرون الفاضلة هو المكان الذي يصدر عنه كل أمر ذي بال يهم المسلمين في دينهم ودنياهم.

وكان العلماء والولاة هم الذين يتصدرون الأمة، من خلال المسجد.²³⁸

المبحث الثالث: وظيفة المسجد التربوية

المساجد خيرُ الأماكن لتربية المسلمين؛ فإنها تُلقِي على الحضور درس الأخوة والمساواة، يحضر فيها المسلمون، ويجتمعون في مكان واحد، ويقومون في صف واحد، ويصلُّون خلف إمام واحد؛ فلا فرق بين العبد والسيد، والملِك والخدام، والغني والفقير، والشيخ والعالم والرجل العادي، كلهم سواء أمام الله جل وعلا، لا يفضل أحدٌ منهم على الآخر إلا بالتقوى، ومكانها القلب؛ فإن المساجد تعلم الناس أن يعيشوا سوياً متكاتفين ومتضامنين، ولا يعتدي أحد على الآخر بحسبه ونسبه، أو بمنصبه أو شغله أو وظيفته.²³⁹

المبحث الرابع: وظيفة المسجد العلمية

تعلم العلم وتعليمه كان المسجد النبوي مدرسة عامرة بالتعليم الإسلامي، حيث كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يُعلِّم أصحابه والوافدين على المدينة النبوية أمور دينهم... وقد استمر رسول الله صلى الله عليه وسلم يعلم الصحابة رضي الله عنهم في المسجد النبوي خلال إقامته في المدينة إلى أن لحق بالرفيق الأعلى.

²³⁶ - [وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفى (1028/3)]

²³⁷ دور المسجد في التربية عبد الله قادري الأهدل 49

²³⁸ - أثر العلماء في تحقيق رسالة المسجد 15

²³⁹ - أهمية المساجد ودورها في الإسلام - د. شاکر فُرُخ الندوي - موقع الألوكة الشرعي اضافة 2015 / 2 / 16

ثم قام علماء الصحابة رضي الله عنهم بالتعليم في المسجد النبوي وفي مساجد الأمصار التي فتحوها، وكان من أبرز من لازموا التعليم في المساجد عبد الله بن مسعود، وأبو هريرة الدوسي، وأبو الدرداء عويمر بن زيد، ومعاذ بن جبل، وأبو ذر الغفاري، وعبد الله بن عمر، وعبد الله بن عمرو، وعبد الله بن عباس رضي الله عنهم.

ومن الأخبار المروية عن الصحابة رضي الله عنهم في هذا المجال ما أخرجه أبو عبد الله الحاكم من حديث عاصم بن محمد عن أبيه قال: رأيت أبا هريرة يخرج يوم الجمعة فيقبض على رِقَانِي المنبر قائمًا، ويقول: حدثنا أبو القاسم الصادق المصدوق صلى الله عليه وسلم، فلا يزال يحدث حتى إذا سمع فتح باب المقصورة لخروج الإمام جلس.²⁴⁰ فمن أول مسجد في الإسلام لا يزال المسجد يحتفظ بدوره في التوجيه والإرشاد والإصلاح وكلما أخذ دوره الرائد كلما كان المجتمع في أحسن أحواله، فهو من أهم المؤسسات في البنية التوجيهية في الأمة.

المبحث الخامس: وظيفة المسجد الاجتماعية

للمسجد دور كبير في المخاصمة في الحقوق والديون وفي الإصلاح بين الخصوم وحسن التوسط بينهم لرأب الصدع، وحل المشكل وفصل النزاع، وتطبيب القلوب، كذلك التقاضي فيه جائز، والشفاعة فيه إلى صاحب الحق وقبولها من غير معصية، فالمسجد محكمة شرعية، ودار قضاء تنظر فيها القضايا ويفصل فيها ذلك الفصل الحاسم الذي يبتز المشاكسة ويجب المخاصمة، ويقنع المتقاضين بما يصدر في حق كل منهما.²⁴¹ فهو من أهم المؤسسات الاجتماعية الإصلاحية في الأمة.

المبحث السادس: نشاط المسجد

منها: الاحتراف وعمل الصناعات في المسجد
ومنها: عقد النكاح في المسجد لحديث عائشة رضي الله عنها قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «أعلنوا النكاح، واجعلوه في المسجد، واضربوا عليه بالدفوف»²⁴²
اضافة أنشطة للطلاب في حال تجهيز المسجد لذلك

ومنها: فوج كشفي وناد رياضي، وتسهيل الاعتكاف، مكتبة ورقية ومكتبة رقمية مجهزة بتيسير العلم للباحثين

خلاصة الفصل

للمسجد مكانة لا ينبغي التفريط فيها، فالمساجد بيوت الله المعدة للعبادة وإقامة الصلاة، وهو أحد أركان المجتمع الإسلامي، وتطبيق عملي للدعوة، ومركز للنشاط المباح حين يكون وسيلة لربط الاجيال برحمها، وإبعادهم عن نوادي الميوعة والانحراف، وهو إلى جانب ذلك يشغل وظيفة توجيهية حيث الامر بالمعروف والنهي عن المنكر، إلى مهمة تنمية الجوانب الأساسية في احياء منظومة القيم التي يقوم عليها المجتمع الإسلامي وهي الوظيفة التربوية كما أن رسالته العلمية تضاهي الجامعة للتعليم وتخريج الأكفاء، ومساعدة الطلبة في التعليم الشرعي والمدني وتعليم بعض المهن، وذلك بتأمين قاعة ملحقة تصلح للدور النهضوي للمسجد.

²⁴⁰ - عمارة المساجد المغنوية وفضلها - عبد العزيز عبد الله الحميدي ص 61 والحديث في المستدرک 3 / 512. والحديث في مستدرک الحاكم وقال: هذا حديث

صحيح الإسناد ولم يخرجاه، وأقره الذهبي

²⁴¹ - وظيفة المسجد في المجتمع 59

²⁴² - الترمذي في جامعه في كتاب النكاح: باب ما جاء في إعلان النكاح 3 / 398 - 399 وقال: هذا حديث حسن غريب

وهو في الأصل يؤمن ما يؤمنه البيت من السكنينة وراحة النفس، والتعاون لبلوغ المراتب السامية بنجاح، ففي الحديث: "المسجد بيت كل بيت كل تقي - وفي رواية كل مؤمن- وتكفل الله لمن كان المسجد بيته بالروح والرحمة والجواز على الصراط الى رضوان الله الى الجنة"²⁴³

الفصل الثالث الاطار

المبحث الأول: التأسيس للمسجد: الادارة والتنظيم والهيكلية المطلوبة

المبحث الثاني: البناء المسجدي القائم على المؤسسة

المبحث الثالث: المسجد بين الماضي والحاضر

المبحث الرابع: دور المساجد كمؤسسة تعليمية غير نظامية

المبحث الخامس: المؤسسات التعليمية غير النظامية

المبحث السادس: الاهتمام بصيانة المسجد ونظافته

خلاصة الفصل

الفصل الثالث

المبحث الأول: التأسيس والادارة والتنظيم والهيكلية المطلوبة

بناء المساجد من أجل القربات، فهو من شعائر الاسلام الذي حض الاسلام على رفعه وبنائه، وهو أول منشأة قامت، ثم وسعها بعد خبير مع ازدياد المسلمين ولا زالت التوسعات فيه الى يومنا هذا، ولذلك ينبغي تأسيس المساجد وفق الاهداف العامة للمسجد ومنها: كونه مسجدا ومجمعا، أي أنه مؤسسة تعليمية تربوية اجتماعية علمية، تراعى فيها حاجات الكبار والصغار وأهل الاحتياجات الخاصة وكلها تلحظ في الخرائط والتأسيس المعماري. ومن أقسامه: بناء تحت الارض لمواقف السيارات وقاعة للأنشطة الرياضية في الاسفل. وقاعة للمحاضرات ومصلى لكبار السن ومركز طبي للرعاية الاولى وإدارة أرضية.

الطابق الاول المرتفع لصلاة الجماعة وتستغل متخنتاته لمصلى النساء

الطابق الثاني ينسج على طريقة الاول كقاعة كبرى وفيها متخنتات من كلا الجانبين كغرف للتدريس فيها دار للتحفيظ، ومعهد شرعي ومكتبة وادارة علمية.

الطابق الثالث للمحاضرات والدروس وتعليم المهن والادارة ومركز اصلاح ذات البين والرقية والحجامة ومتخنتاته غرف لمنامة الطلاب وخادم المسجد.

المبحث الثاني: البناء المسجدي القائم على المؤسسة

²⁴³ - اسناده حسن، قال في جمع الزوائد 2/ 25 رجال البزار كلهم رجال الصحيح، وحسنه الالباني في صحيح الترغيب 330

مما يساعد على اقامة عمل مسجدي مؤسسي هو التأسيس والتصميم المعماري المسبق، والأفضل أن تقوم بذلك جمعيات اسلامية دعوية متخصصة وقادرة على البناء والادارة والاستمرار،

تتألف الهيكلية الإدارية غالباً من مدير للمجتمع، ولجان تتوزع مسؤولياتها حول مناشط المسجد، من نائب المدير الى امانة السر والمالية والعلمية والاجتماعية والنشاطات، ويلزم اقامة لجنة تهتم بوقف مثمر ينفق على المسجد ويسد حاجاته المادية، ويقوم بمتابعته في الادارة والنظافة لإنجاز اهداف المسجد الكبرى واحتضان الاجيال في تحقيق مرضاة الله عز وجل.

المبحث الثالث: المساجد مؤسسة تعليمية غير نظامية

المساجد مراكز تعليم وتدرّيس لجميع الفنون وشتى العلوم، وما من علم تحتاجه الأمة المسلمة إلا وللمسجد فضل في تطويره ونشره ورفع مستواه وحث الناس على الاقتباس منه، والاصطياد من خرائده ولآلئه ودراريه، سواء كان علمياً أو نظرياً، علوم دنيا أو آخرة.

فالمسجد ركن ركين للعلم ومعين قوي لا ينضب، ومرتاد لكل رائد للعلم أريب، ومنهل ينهل منه أفراد المجتمع ما يروي نهمهم، ويشبع رغباتهم، ويعطيهم قوة علمية وشحنة إيمانية تدفع عنهم الشكوك والأوهام، وتحميهم من سموم الأعداء ونفثاتهم المحمومة المسعورة التي يحاولون بها الدس والتضليل،²⁴⁴

والمؤسسة التعليمية غير النظامية هي التي تستطيع القيام بالتعليم النظامي لكن في أوقات مختلفة عنه، كالتعليم المسائي أو أيام التعطيل في المؤسسات الحكومية، وهي قد لا تملك التراخيص المناسبة ولكنها تستطيع الاعتماد على امتلاك بعضها، وقد تعمل على دوام تعليمي يدعم الطالب في المؤسسات التعليمية النظامية بما يسمى دورات تقوية: علمية ولغات ودورات مهارية وتنمية بشرية، وتأهيل طلاب الجامعات لإمتحانات الدخول للكليات الهامة، وإقامة معاهد شرعية متخصصة، ومركز لتعليم مهن عملية في الكهرباء والحوايب وتصليح الاجهزة وغيرها

المبحث الثالث: المسجد بين الماضي والحاضر:

وامتدت تلك المراكز التعليمية إلى شتى المساجد الإسلامية فدرس الحديث وعلومه ونبغ فيها من نبغ من محدثين وشراح حديث ومصطلحين وجهابذة فطاحل في كل فروع السنة، خرجوا الأحاديث ونقوها وبينوا صحيحها من سقيمها في المتون والأسانيد، وشرحوا الغريب وأعربوا العويص، وأثروا المكتبة الإسلامية بصنوف المؤلفات كالصحاح والسنن والمسانيد وطبقات المحدثين وكتب الغريب وغيرها، ثم دروس الفقه وأصوله وقواعده وتاريخ التشريع، أخذت حينها كغيرها من المساجد تدرّس وحفظ متون ومناقشات مفيدة وإفتاء وتأليف حتى اتسعت دائرة هذه المواد وتشعبت فروعها وكثر روادها ودرست على أرقى مستوى، فبرز فيها من برز، وتفوق فيها من تفوق، وجادت مراكزها بأعلام الفقهاء ونوابغ الأصوليين وشيوخ القواعد وعلماء التشريع الذين ألفوا ودرسوا وأوجدوا نتاجاً علمياً وفيراً غصت به المكتبات، وخرجوا أجيالاً مؤمنة متعلمة تدعو إلى الخير وتصد عن الشر.

ولا ننسى اللغة العربية وعلومها الثرة فقد درس النحو والصرف وفقه اللغة والبلاغة وغيرها من مشتقات اللغة في ردهات المساجد ورحابها المشرفة المباركة وبرز فيها علماء متخصصون وأكاديميون.²⁴⁵

244 - وظيفة المسجد في المجتمع - صالح بن ناصر بن صالح الخزيم ص 22

245 وظيفة المسجد في المجتمع - صالح بن ناصر بن صالح الخزيم (المتوفى: 1418هـ - وزارة الشؤون الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد - المملكة العربية السعودية- الطبعة: الأولى، 1419هـ ص 21

نال المسجد الاهتمام الأكبر من يومه الأول بعمارته المعمارية وعمارته المعنوية، "ففي العصور الإسلامية الفاضلة، كان شبيهاً بخلية نحل لا يخلو من صلاة وذكر لله، وتلاوة قرآن وتعلم وتعليم، وتدريب جهادي، ومنتدى علم وأدب وشعر، ومقر شورى، وحكم وقضاء وإفتاء وحسبة، واستقبال وفود وتفاوض ومنطلق دعوة وعقد ألوية وجهاد، ورباط فقراء ومحتاجين، ومأوى مسافرين وتعاون اجتماعي عام، ومقر تمريض، وأن أئمة المساجد كانوا هم أئمة السياسة وقادة الجهاد، ولذلك كان المسجد مقر نشاط الدولة بأكملها. ثم بدأت بعض المؤسسات تأخذ بعض وظائفه." 246

ومن مهامه إقامة الصلاة والجمعة، فعن ابن مسعود رضي الله عنه من قوله وهو في حكم المرفوع إلى النبي - صلى الله عليه وسلم - "من سره أن يلقي الله غداً مسلماً فليحافظ على هؤلاء الصلوات حيث ينادى بهن" 247 لكن التطور الوظيفي اتسع مع التقدم العلمي والاهتمام به في بداية انتشار الإسلام إلى اتخاذه مكاناً للتلقي العلمي، ثم اتسعت مهمته حين بدأت توقف المساجد للتعليم وتبنى على ذلك بإلحاق غرف وقاعات ومنامة ومكان للطعام وإنشاء بركة الوضوء في وسط المسجد تخفيفاً على الطلاب من مشقة الابتعاد عن حلقات العلم، ومثاله في طرابلس مسجد الأمير طينال وسط البساتين، ومسجد البرطاسي قرب نهر أبي علي، وغيرهما الكثير في طرابلس وحواضر المسلمين.

المبحث الرابع: دور المساجد التعليمية الغير نظامي

بدأت مع الصحوة في الثمانينيات وما بعد ذلك استراتيجية جديدة قائمة على ربط النخب المستقبلية بالمسجد بتوسعة أدواره بعدما حوَصر المسجد لقرن من الزمان لتبدأ رحلة جديدة في إحياء دور المسجد العام، ثم تحولت المساجد في كثير من أنحاء العالم إلى مراكز والمصلى جزء في بنائه.

وبدأ في لبنان مثلاً بناء المساجد الكبيرة التي تتألف من ثلاث طبقات تحت الأرض وستة فوقها أو أكثر لاستغلال المساحة الصغيرة في تأمين متطلبات الوظيفة الجديدة ومنها في بيروت مثلاً: مسجد السلطان محمد الفاتح المؤلف من تسع طبقات منها ثلاثة تحت الأرض: وفيه المطعم والنادي الرياضي وفوق الأرض: المسجد والمكتبة والقاعات وغرف التعليم والإدارة والعمل الخيري وغيره، وكذلك مسجد حمزة وسط المدينة، وهما لجمعية الإصلاح والإرشاد، ومسجد جماعة عباد الرحمن في بيروت يرتفع إلى جانب بنايات شاهقة، ومسجد عبد الناصر، ومسجد ذي النورين حيث يتضمن مصنعا للمياه المعدنية وقاعات التعليم والاجتماعات والمحاضرات والمؤتمرات ويلاصقه بناية كنفندق مخصص لمبيت الطلبة. وقد ألزمت مؤخرا بعض الدوائر الوقفية من بينون المساجد بإضافة ملاحق كالقاعات العامة وإماكن تدريس القرآن.

تجربتنا في توسعة وظائف المسجد: لقد لحظت ذلك عام 2002 م عندما ازلنا مسجدا صغيرا في مسقط رأسى وسط سهل عكار بجعل المبنى الجديد من خمس طبقات، إنه مسجد ومجمع السمونية، حيث يبدأ بقاعة للصلاة والتدريس. وفي الثانية قاعة للمحاضرات والرياضة وغرف للإدارة ونزل للضيوف. والطبقة الثالثة مسجد الجمعة. والرابعة مدرسة كاملة بخمس غرف للتدريس، فيها "معهد شرعي مهني ثانوي"، وإدارة ومكتبة وقاعة كبيرة للمحاضرات. والخامسة شقة لإمام المسجد وعائلته وشقة للضيوف ومكان للإعلام.

246 - وظيفة المسجد في المجتمع ص 22

247 - ورواه مسلم وغيره موقوفا على ابن مسعود برقم 654، وصححه احمد شاكر في المسند 34/6، وقال الشيخ شعيب في تخريج احاديث سير اعلام النبلاء 486/15 برواية ابي الاحوص انه صحيح.

وفيه ثمانمئة طالب وطالبة من قرى السهل للقرآن والعلوم الاسلامية، مع تأمين باصات نقل لمجمّع السمونية التابع لجمعية اجماد، وهو ملتقى لهيئة علماء المسلمين ومجلس الدعاة، وفيه تقام المناسبات الاسلامية والنشاطات الطلابية والكشافية، ويستقبل القراء الدوليين والمحاضرين من العالم الاسلامي، وفيه تقرأ كتب العلم، ومجالس التجويد ومجالس، قراءة الحديث، وغيرها. وهي نشاطات المساجد الكبرى في أنحاء بلدنا والحمد لله تعالى، وهو ما يساهم باستمرار الصحوة الدعوية والعلمية والفكرية المباركة، والتي تعيش في مناخ تؤمنه حرية متاحة للنشاطات الدينية لمختلف الطوائف في لبنان.

وهذا ما نوجه إليه المهتمين ببناء المساجد نحو مؤسسة العمل لإدارة المساجد وتنوع أعمالها، كما رأينا ذلك في كثير من بلاد المسلمين.

المبحث الخامس: المؤسسات التعليمية غير النظامية:

تتوزع مروحة الاعمال والنشاطات في استراتيجية المؤسسة التعليمية المسجدية على نشاطات وأقسام تعليمية متعددة تنحصر في المسجد المبني على المؤسسة ومنها:

1- دور التحفيظ

{ إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا } [الإسراء: 9] { وَإِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ } [الحجر: 9]

{ وَاقْرَأْ يَسْرَتًا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ } [القمر: 17]

إن من مهمات المساجد الأساسية "حلقات تعليم القرآن وتحفيظه مع فهم لمكوناته وغوص وراء خفاياه، واستنباط لحكمه وأحكامه ومعانيه وبيانه، وانتفاع بعبره ومواعظه، فقد تلاه الصحابة وحفظوه أو بعضه، وكانوا رضي الله عنهم إذا حفظوا عشر آيات منه لم يتجاوزوهن حتى يعملوا بهن، ويطبقوا محتواهن، وحلقات القرآن مدارس وإقراء وفهما واستنباطا في بيوت الله وعلى أصعدتها، أمور عظيمة مرغّب فيها تتغشاها الرحمة، وتحيم عليها السكينة وتحفها الملائكة الكرام، فبيت الله مدرسة قرآنية مثمرة منتجة أنجبت فطاحل العلماء وكبار المقرئين في كل عصور الإسلام الزاهية،²⁴⁸

حفظ القرآن وتحفيظه: من أهم المهمات، وأوضح المشروعات عمله في المساجد إقامة تعلم القرآن وتعليمه، وقراءته وإقراؤه، بشكل فردي يقرؤه الفرد، ويحفظه، أو يحفظه ويقرئه غيره، أو بشكل تدارس جماعي، جاء في السنن: «وما اجتمع قوم في بيت من بيوت الله يتلون كتاب الله ويتدارسونه فيما بينهم إلا نزلت عليهم السكينة وغشيتهم الرحمة وحفنتهم الملائكة وذكرهم الله فيمن عنده»²⁴⁹ القرآن وتدارسه بسبب وجودهم في هذا المسجد، ولا شك أن العلم المتفرع عن القرآن الكريم داخل في ذلك، وكان رسول الله (صلى الله عليه وسلم) يجلس في المسجد ويستمتع لقراءة أصحابه (رضي الله عنهم)، وهكذا كان الصحابة من بعده يتدارسون القرآن والعلم في المسجد واستمر الأمر على هذه الحال على امتداد التاريخ الإسلامي،²⁵⁰

248 - وظيفة المسجد في المجتمع - صالح بن ناصر بن صالح الحزيم (المتوفى: 1418هـ) ص 18

249 - رواه مسلم برقم (2699) في الذكر، باب فضل الاجتماع على تلاوة القرآن والذكر.

250 - : المشروع والمنوع في المسجد - فالج بن محمد بن فالج الصغير ص 15

إن عمارة المساجد المعنوية تشمل أمورًا من الأعمال الصالحة، منها تلاوة القرآن، وقد جاء في الترغيب بتلاوة كتاب الله تعالى آيات وأحاديث كثيرة،²⁵¹ فمما رُوي في ذلك ما أخرجه مسلم بن الحجاج رحمه الله برقم (103) من حديث عقبة بن عامر رضي الله عنه قال: «خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم ونحن في الصفة فقال: أيكم يجب أن يغدو كل يوم إلى بطحان أو إلى العقيق فيأتي منه بناقتين كوماوين في غير إثم ولا قطع رحم؟ فقلنا: يا رسول الله نحب ذلك، قال أفلا يغدو أحدكم إلى المسجد فيعلم أو يقرأ آيتين من كتاب الله عز وجل خير له من ناقتين، وثلاث خير له من ثلاث، وأربع خير له من أربع، ومن أعدادهن من الإبل» ومن الخير في الأمة هذا الاهتمام المثمر في اعطاء

المسجد دوره الريادي في الإصلاح والتوجيه والدعوة.

2 - الدورات التاهيلية - تعلم

العلم وتعليمه من مهمات المسجد، فمنه تخرج الأفاضل والعلماء، ومنه انطلق المعلمون، وإليه يأوي المتعلمون، فهو مقر التربية والتوجيه والتعليم.

المسجد يقوم بهذه المهمة منذ عهده (صلى الله عليه وسلم)، فقد كان يتخذ (صلى الله عليه وسلم) مكانا للتعليم والتربية وكان يستقبل فيه الرسول (صلى الله عليه وسلم) الوفود الذين يفتدون إليه مسلمين ليتعلموا القرآن الكريم، والسنة النبوية، والأحكام الشرعية، روى البخاري وغيره عن مالك بن الحويرث (رضي الله عنه) أنه قال: «أتينا رسول الله (صلى الله عليه وسلم)، ونحن شببة متقاربون، فأقمننا عنده عشرين ليلة فكان رسول الله (صلى الله عليه وسلم) رحيماً رفيقاً، فظن أننا قد اشتقنا إلى أهلنا، فسألنا عن تركنا من أهلنا فأخبرنا، فقال: (ارجعوا إلى أهليكم فأقيموا فيهم، وعلموهم ومروهم، فإذا حضرت الصلاة فليؤذن أحدكم ثم ليؤمكم أكبركم»²⁵²

وهكذا فكان المسجد في عهد رسول الله (صلى الله عليه وسلم) جامعة تخرج فيها العلماء الأوائل، وترى فيها الرعييل الأول، وانطلق منها المعلمون إلى ديار الإسلام المختلفة، واستمر حال المسجد كذلك ميدانا للعلم والمعرفة والتربية، بل لم يكن يعرف مقر للتعليم يجمع الناس إلا المسجد، وكون التعليم في المسجد يعطيه خاصية فريدة على غيره إذ أن المكث فيه مع العلم والتعليم يضيف على المتعلم جواً عبادياً يشعر معه بارتباطه بالله سبحانه وتعالى، إذ أن الدافع معه إلى هذا التعليم إخلاصه لله عز وجل، والانتفاع منه وفيه.

ومن هنا فيمكن التوصية أن تهتم بهذه الوظيفة في المسجد وتنفذها بما يلي:

أ- إنشاء دروس مركزية في الجوامع الكبيرة في علوم الشريعة المختلفة، احتساباً وبأجر، ويمكن استغلال (المتقاعدين) من أهل العلم في هذا الأمر الجليل.

ب- إنشاء دروس في بقية المساجد يقيمها أئمة المساجد في الآداب والأخلاق، والوعظ والإرشاد.

²⁵¹ - عمارة المساجد المعنوية وفضلها - عبد العزيز عبد الله الحميدي - وزارة الشؤون الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد - المملكة العربية السعودية الطبعة:

الأولى، 1419هـ - ص 56

²⁵² - رواه البخاري برقم (628) في الأذان، باب من قال: ليؤذن في السفر مؤذن واحد، ومسلم برقم (674)

ج- الاهتمام بمكتبة المسجد، لتكون ناديًا مرتادًا لأبناء الحي الذين يقطنون فيه، وفي بداية الأمر تكون المكتبات في الجوامع الكبيرة.²⁵³

3- حلقات العلم

وما من علم تحتاجه الأمة المسلمة إلا وللمسجد فضل في تطويره ونشره ورفع مستواه وحث الناس على الاقتباس منه، والاصطياد من خرائده ولآله ودراريه، سواء كان علميا أو نظريا علوم دنيا أو آخرة.

فالمسجد ركن ركين للعلم ومعين قوي لا ينضب، ومرتاد لكل رائد للعلم أريب، ومنهل ينهل منه أفراد المجتمع ما يروي نهمهم، ويشبع رغباتهم، ويعطيهم قوة علمية وشحنة إيمانية تدفع عنهم الشكوك والأوهام، وتحميهم من سموم الأعداء ونفثاتهم المحمومة المسعورة التي يحاولون بها الدس والتضليل... وفي المسجد غداؤك الروحي وزادك الإيماني، تتروى بين أروقته علما زلالا، وتكتسب منه خلقا حميدا وسمات فريدة، وتجالس فيه أصفياء أوفياء خيرين، وأصدقاء أحماء طاهرين، تستفيد منهم سلوكا حسنا، ونحجا مشرفا، يحفزونك للعلم والهدى، ويرشدونك للحق والتقى، ويمنحونك العلم الذي يرفعك الله به درجات، وتزكو به بين أقرانك وأترابك.

فهو نعم الأليف، وحبذا الخليل، كبروا همة، وعزوا مكانة، وسموا علا ونهى، وازدادوا تقى وهدى.²⁵⁴ أهم الأمور التي يمكن أن يحققها العلماء من خلال المسجد ويؤدوها للمجتمع والأمة ما يلي:

- 1 - الإمامة وما يتبعها ويلحق بها.
- 2 - الخطابة في الجمعة والأعياد ونحوها.
- 3 - الفتاوى.
- 4 - الدروس والحلق.
- 5 - المحاضرات والندوات.
- 6 - الكلمات والتوجيهات والمواعظ.
- 7 - سائر أعمال الحسبة الأخرى التي يمكن أن تتحقق من خلال المسجد حسب نظر المشايخ.²⁵⁵

4 - مراكز تعليمية:

ومن مهمات المسجد أنه ميدان للعلم والتعليم، منه تخرج الأفاضل والعلماء، ومنه انطلق المعلمون، وإليه يأوي المتعلمون، فهو مقر التربية والتوجيه والتعليم.

المسجد يقوم بهذه المهمة منذ عهده (صلى الله عليه وسلم)، فقد كان يتخذ (صلى الله عليه وسلم) مكانا للتعليم والتربية.²⁵⁶

²⁵³ - المشروع والمنوع في المسجد - فالخ بن محمد بن فالخ الصغير ص 17

²⁵⁴ - وظيفة المسجد في المجتمع ص 22

²⁵⁵ -

وكان المسجد في عهد رسول الله (صلى الله عليه وسلم) جامعة تخرج فيها العلماء الأوائل، وترى فيها الرعييل الأول، وانطلق منها المعلمون إلى ديار الإسلام المختلفة، واستمر حال المسجد كذلك ميدانا للعلم والمعرفة والتربية، بل لم يكن يعرف مقر للتعليم يجمع الناس إلا المسجد، وكون التعليم في المسجد يعطيه خاصية فريدة على غيره إذ أن المكث فيه مع العلم والتعليم يضفي على المتعلم جوًّا عباديًّا يشعر معه بارتباطه بالله سبحانه وتعالى، إذ أن الدافع معه إلى هذا التعليم إخلاصه لله عز وجل، والانتفاع منه وفيه.

مع إنشاء دروس مركزية في الجوامع الكبيرة في علوم الشريعة المختلفة، احتسابًا وبأجر، ويمكن استغلال (المتقاعدين) من أهل العلم في هذا الأمر الجليل.²⁵⁷

5 - حلقات الذكر: قال تعالى: ((في بيوت أذن الله أن ترفع ويذكر فيها اسمه يسبح له فيها بالغدو والآصال رجال

لا تلهيهم تجارة ولا بيع عن ذكر الله)). [النور: 37-36]. والذكر في المساجد: منه ما هو محدد بوقت معين كالذكر بعد الصلوات بالأذكار المعروفة الواردة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، وقد كان الصحابة رضي الله عنهم يرفعون أصواتهم بالذكر بعد الصلاة، كما أخرج مسلم بن الحجاج رحمه الله من حديث أبي معبد مولى ابن عباس أن ابن عباس رضي الله عنهما أخبره أن رفع الصوت بالذكر حين ينصرف الناس من المكتوبة كان على عهد النبي صلى الله عليه وسلم، وأنه قال: قال ابن عباس كما في صحيح مسلم، رقم 583: كنت أعلم إذا انصرفوا بذلك إذا سمعته".²⁵⁸

ومما جاء في أهمية حلقات الذكر ما أخرجه مسلم بن الحجاج رحمه الله من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه قال: «خرج معاوية - رضي الله عنه - على حلقة في المسجد فقال: ما أجلسكم؟ قالوا: جلسنا نذكر الله، قال الله ما أجلسكم إلا ذاك؟ قالوا: والله ما أجلسنا إلا ذاك قال أما إني لم أستحلفكم تهمه لكم، وما كان أحد بمنزلي من رسول الله صلى الله عليه وسلم أقل عنه حديثًا مني، وإن رسول الله صلى الله عليه وسلم خرج على حلقة من أصحابه فقال: ما أجلسكم؟ قالوا: جلسنا نذكر الله ونحمده على ما هدانا للإسلام ومنَّ به علينا، قال: آله ما أجلسكم إلا ذاك؟ قالوا: والله ما أجلسنا إلا ذاك، قال: أما إني لم أستحلفكم تهمه لكم ولكنه أتاني جبريل فأخبرني أن الله عز وجل يباهي بكم الملائكة»²⁵⁹ والتربية على محبة الأذكار تبدأ من المساجد، والأذكار كثيرة والله يحب الذاكرين.

6- مقر للشورى والالتقاء

- المسجد مقر للشورى والالتقاء: من المشروع المستحب في المسجد أن يجتمع فيه أهل الحي، يتشاورون فيه عما تصلح به أحوالهم، وعن المهمات الملقاة على عاتقهم، بل قد يكون أكبر من مستوى الحي إلى مستويات أعلى، ويكفي أن يلتقي جملة من المصلين للتشاور فيما بينهم في بيت من بيوت الله تعلوهم السكينة، وتجمعهم تقوى الله تعالى، ومن خلال هذا التشاور يعدلون سلوك مخطئ، ويتنبهون لمريض فقدوه، ويطلعون على أحوال فقير فيساعدوه، ومحتاج فيعينونه، أو مديون فيتحملون عنه دينه أو شيئًا منه.²⁶⁰

7- مأوى للمحتاجين وسكن للغرباء

256 - المشروع والمنوع في المسجد للصغير ص 17

257 - المشروع والمنوع في المسجد للصغير ص 20

258 - عمارة المساجد المعنوية وفضلها ص 58 والحديث في صحيح مسلم، رقم 583 / 122

259 - صحيح مسلم، رقم 2701،

260 - عمارة المساجد المعنوية وفضلها ص 26

- المسجد مأوى للمحتاجين وسكن للغرباء: لقد اشتهر في السنّة وجود مكان ملحق بالمسجد يسمى الصفة في عهد رسول الله (صلى الله عليه وسلم) يأوي إليه من لا سكن له من الفقراء وكان رسول الله (صلى الله عليه وسلم) يرعاهم، ويعطف عليهم ويهدي لهم، ويطلب لهم شيئاً من الصدقة.

روى البخاري رحمه الله تعالى عن أنس (رضي الله عنه) قال: «قدم رهط من عكل على النبي (صلى الله عليه وسلم) فكانوا في الصفة» وعطف النبي (صلى الله عليه وسلم) عليهم، وخصهم إياه بالصدقة أمر معلوم في السنة،²⁶¹

8- مكتبة عامة

الاهتمام بمكتبة المسجد، لتكون ناديًا مرتادًا لأبناء الحي الذين يقطنون فيه، وفي بداية الأمر تكون المكتبات في الجوامع الكبيرة.

9- **الصلح بين الناس:** لحل مشكلاتهم، وفك نزاعاتهم، وتسوية خصوماتهم، روى البخاري رحمه الله عن كعب بن مالك (رضي الله عنه) «أنه تقاضى ابن أبي حردرد دينًا كان عليه في المسجد، فارتفعت أصواتهما حتى سمعها رسول الله (صلى الله عليه وسلم) وهو في بيته، فخرج إليهما حتى كشف حجرتة فنادى: يا كعب، قال: لبيك يا رسول الله، قال: ضع من دينك هذا، وأومأ إليه، أي الشطر، قال: لقد فعلت يا رسول الله، قال: (قم فاقضه)»²⁶²

والإجابة عن أسئلة الناس وحل مشكلاتهم وما يطرأ عليهم، ويمكن أن يقترح هنا، أن إمام المسجد يقوم بهذه المهمة الجليلة، أو تسند لأحد العلماء الذين يصلون فيه، ويرجع إليهم عند المحاكم وتبقى جهات محتسبة، وبهذا سنحني الفوائد الظاهرة الآتية:

أ- تخفيف المشكلات بعامه.

ب- تخفيف المراجعات وجهات السلطة.

ج- عدم إطالة وتعقيد المشكلات.

د- سريان روح التفاهم بين المتخاصمين.

هـ- إيجاد سبل للتعاون بين أبناء المجتمع.

و القضاء على كثير من المشكلات والمنكرات.²⁶³

10- ناد رياضي وكشفي

وهي تجربة مسجدية ناجحة ينجذب إليها الفتية ويشجعها الأهل كونها محضن تربوي آمن، ولها آثار تربوية واجتماعية متنوعة، وتساهم في ربط الأجيال بالمسجد، وتشجع على الالتحاق بدور التحفيظ، وتجب الفتية بالحضور للمسجد والصلاة فيه والاندماج العائلي مع رواده وبناء شبكة علاقات اجتماعية نافعة تصقل شخصية الفتیان وتزودهم بالثقة العالية بالنفس والرغبة

²⁶¹ - المشروع والمنوع في المسجد للصغير ص 24

²⁶² - رواه البخاري برقم (471) في المساجد، باب رفع الصوت في المسجد.

²⁶³ - المشروع والمنوع في المسجد للصغير ص 23

بالمتابعة العلمية بعيدا عن مساوئ التسرب وأخطاره المجتمعية، وتقوي ثقة الاهل بالمسجد وادارته ودعوته، فالنشاط الكشفي والرياضي والرحلات وسائل دعوية مسجدية رائدة ومثمرة.

ومما في البخاري برقم 454 عن الرياضة في المسجد أن عائشة رضي الله عنها قالت: «لقد رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يوما على باب حجرتي والحبشة يلعبون في المسجد ورسول الله صلى الله عليه وسلم يسترني بردائه أنظر إلى لعبهم». وفي رواية عن عروة، عن عائشة قال: «رأيت النبي صلى الله عليه وسلم والحبشة يلعبون بحراهم».

11- تأهيله للإعتكاف: والمراد بالاعتكاف: المكث في المسجد لعبادة الله تعالى. ومن نعم الله تعالى على بعض المؤمنين أن يوفقهم لعبادته وطاعته بمختلف أبواب الطاعة الكثيرة، ومنها: المكث في المسجد مدة معينة من الزمن تطول أو تقصر ليصلي ويدعو، ويقرأ القرآن، ويذكر الله تعالى ويتأمل حاله وحال المسلمين ويحاسب نفسه، ويخلو مع خالقه.

هذه العبادات يتفرغ لها العبد ليؤديها في المسجد- أي مسجد- وقد فعلها الرسول (صلى الله عليه وسلم) في رمضان «فاعتكف معه بعض نسائه» كما جاء ذلك في الصحيحين. . وغيرها.²⁶⁴

وذلك فيما رواه أبو داود السجستاني رحمه الله من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه قال: «اعتكف رسول الله صلى الله عليه وسلم في المسجد، فسمعهم يجهرون بالقراءة فكشف الستر وقال: ألا إن كلكم مناج ربه فلا يؤذنين بعضهم بعضا، ولا يرفع بعضهم على بعض في القراءة - أو قال في الصلاة»²⁶⁵ وفيه دلالة على متابعة النبي صلى الله عليه وسلم للمعتكفين وتوجيههم وتعليمهم واحتضانهم في ظلال بيت الله تعالى.

المبحث السادس: الاهتمام بصيانة المسجد وتنظيفه

- عن أم المؤمنين عائشة رضي الله عنها قالت: أمر رسول الله- صلى الله عليه وسلم- ببناء المساجد في الدور وأن تنظف وتطيب.

وعن أنس رضي الله عنه قال: «قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم - : "عرضت علي أجور أمي حتى القذاة يخرجها الرجل من المسجد، وعرضت علي ذنوب أمي فلم أر ذنبا أعظم من سورة من القرآن أو آية أوتيها رجل ثم نسيها». رواه أبو داود (179)

فمن المشروع المستحب عمله في المسجد صيانتته وتنظيفه، وتفقدته من حيث إنارته، وتوصيل المياه إليه، وتوفير أدوات النظافة، وتوظيف من يقوم بذلك، ورعاية فرشته وتطبيبه وإصلاح ما يفسد منه، ولا شك أن في ذلك أجرا وثوابا من عند الله سبحانه وتعالى.²⁶⁶ وقال العلامة السعدي - رحمه الله - : { فِي بُيُوتِ أَذْنِ اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ } هذا مجموع أحكام المساجد، فيدخل في رفعها: بناؤها، وكنسها، وتنظيفها من النجاسات والأذى، وصونها من المجانين والصبيان، الذين لا يتحرزون من النجاسات، وعن الكافر، وأن تصان عن اللغو فيها، ورفع الأصوات بغير ذكر الله))²⁶⁷

²⁶⁴ - المشروع والمنوع في المسجد - فالج بن محمد بن فالج الصغير - ص 12

²⁶⁵ - سنن أبي داود، رقم 1332

²⁶⁶ - المشروع والمنوع في المسجد للصغير - 28

²⁶⁷ - تيسير الكريم الرحمن في تفسير كلام المنان، للعلامة السعدي، ص 518.

فهو دلالة حضارية على أهمية إبراز الصورة الحقيقية للمسلمين، القائمة على طهارة المكان كما الاهتمام بطهارة القلوب والنفوس والضمائر، من أجل اظهار الاسلام بصورته النقية الصالحة للقذوة البشرية، صورة متميزة رغم طوفان المبادئ وانحيار القيم حفاظا على سلامة الحصون شائخة في وجه صروف الايام وأخطار أمواج السموم.

خلاصة الفصل

فمن المسجد، خطبه وحلقاته ودروسه ومواعظه ورفائقه تؤخذ العلوم وتتلقى الأحكام، ويتعلم الناس أمور دنياهم وآخرتهم، عبادة ومعاملة، حربا وسلما سلوكا وأخلاقا وكل ما يغذي روح المسلم ويقوي إيمانه، ويصقل ذهنه، وينير عقله، ويصبره في أمور حياته ومماته.

لتبادل الآراء في عرض أي مشكلة تم المسلمون لحلها ورأب صدع الخلاف فيها، حتى يلتئم الشمل، وتتحد

الكلمة²⁶⁸

الفصل الخامس: اهداف العمل المؤسستي المسجدي

المبحث الأول: احتضان الجيل

المبحث الثاني: دور ملحقات المسجد في تحقيق أهدافه الأساسية

المبحث الثالث: مساعدة المؤسسات التعليمية

المبحث الرابع: وجوه الفرق بين تعليم المسجد وتعليم المدارس

المبحث الخامس تعلق الصغير بالمسجد

خلاصة الفصل

خلاص البحث

الفصل الخامس:

اهداف العمل المؤسستي المسجدي

إن للمساجد في الإسلام دور تعليمي فقد خرجت للأمة الإسلامية علماء أفحاحا، وجهابذة نقادا، وأساتذة نحارير، فسروا القرآن وأبانوا للناس معانيه وحكمه وعلومه، ودونوا واستخرجوا صحيحه من زيفه، وشرحوا أحكاما ومعاني وألفاظا عربية، واستنبطوا ما فيه من بلاغة وبيان وغيرهما، وتخرجوا في شتى العلوم نحوا وصرفا وعروضا وخطابة، وما إلى ذلك من علوم علمية ونظرية.²⁶⁹

- المبحث الأول: احتضان الجيل في مسائل منها:

- منع التسرب المدرسي الصباحي

- إقامة مدارس مسائية لإكمال وظيفة المدارس النهارية

²⁶⁸ - - وظيفة المسجد في المجتمع ص 22

²⁶⁹ - - وظيفة المسجد في المجتمع ص 33

- تقوية علمية لبعض المواد
- تعليم مهني لبعض المهن
- تعليم شرعي
- عمل خيري
- لجنة اصلاح البين
- تأمين راحة المعتكفين
- توجيه التعليم الجامعي عامة والشرعي خاصة
- اصلاح وتركبة للشباب والمراهقين
- توجيه وارشاد عام
- تغطية نشاطات للفتية والاطفال
- مساعدات مادية للطلاب وغيرهم

المبحث الثاني: دور ملحقات المسجد في تحقيق أهدافه الأساسية

- اتفق أهل العلم على جواز وأهمية وجود أوقاف تابعة للمسجد وملحقة به، وذلك لتحقيق أهدافه في الحفاظ على الدور المناط به كمؤسسة تعليمية غير نظامية،

وما جرى عليه العمل إيجاده:

أ- دورات مياه.

ب- غرف للسكن والضيوف كما سبق بيانه.

ج- مستودع.

د- أوقاف أخرى تدر على المسجد لصيافته.

هـ- إلحاق مدرسة أو مكان تعليم بالمسجد.

و إيجاد مكتبة في المسجد.²⁷⁰

واضافة كل خير اليه كعيادة طبية، او مركز رقية شرعية، او قاعة مناسبات ووقفية ..

المبحث الثالث: مساعدة المؤسسات التعليمية

كان المسجد منبراً للدعوة إلى الإيمان والعمل الصالح، كما كان تطبيقاً عملياً لتلك الدعوة السامية، من عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى أن تقوم الساعة،

²⁷⁰ - المشروع والمنوع في المسجد للصغير 43

فكان مسجده صلى الله عليه وسلم مقراً تعليمياً للأمة قولاً وعملاً، وكان أصحابه يتحلّقون حوله، ليسمعوا حديثه، وكانت له نشاطات أخرى في الإدارة والسياسة والحكم، وكذلك في احتضان كل ما يهم الأمة من توجيه واعداد وإصلاح وتركيبه وعبادة وذكر وتعليم، تعمل متوافقة لتنهض بالناس في ترقيتهم من الجاهلية إلى نور المعرفة والهداية والتغيير والنهضة المؤهلة لقيادة العالم نحو عصر جديد، إنه عصر النور والعلم والمعرفة والقيم الحضارية الخالدة.

المبحث الرابع: وجوه الفرق بين تعليم المسجد وتعليم المدارس:

لا بد من مراعاة الفروق بين التعليم النظامي الرسمي وبين التعليم في المساجد، والفرق شاسع من وجوه:

الوجه الأول: أن التعليم في المسجد يكتنفه جوّ عبادي، يشعر المعلم فيه والمتعلم والسامع، أنهم في بيت من بيوت الله، فيكونون أقرب إلى الإخلاص والتجرد والنية الحسنة، لا يقصدون. في الغالب. من التعلم والتعليم إلا وجه الله.

وأهدافهم هي التفكير في الدين، وأداء العمل على وجهه الصحيح، والدعوة إلى الله، والجهاد في سبيله، لا يرجون من وراء ذلك مغنماً ولا جاهاً ولا منصباً. ولذلك تجذ غزارة العلم وحفظه وإتقانه عند كثير من علماء المسجد في أوقات قصيرة، بخلاف طلاب المدارس وبخاصة في عصرنا هذا فإنهم - في الغالب - لا يصلون إلى مرتبة علماء المساجد في ذلك، والواقع التاريخي يشهد بذلك.

فهل خرجت المدارس والمعاهد والجامعات أمثال الخلفاء الراشدين؟ وهل خرجت المدارس والمعاهد والجامعات أمثال الأئمة المحدثين والفقهاء والنحويين من شابههم؟

الفرق الثاني: أن التعليم في المساجد أشمل، حيث يدخل المسجد من شاء من العلماء المؤهلين، ليعلم الناس، كما أنه يدخله من شاء من المتعلمين أو المستمعين، فيستفيد في المسجد جمع غفير: العالم والمتعلم والمستمع، على حسب ما عنده من الاستعداد والوقت، بخلاف المدارس، فلا يدخلها إلا عدد محدود من المعلمين والمتعلمين، ولا يؤذن لمن يريد أن يتفقه في الدين بالتردد عليها، ولذلك اضطرت الدول في العصر الحديث إلى إيجاد مدارس نحو الأمية، وهي شبيهة بالمدارس الأخرى لا يدخلها إلا عدد قليل، ولا تفي بحاجة الناس كالمساجد، فالمساجد جامعات شعبية صالحة للمتعلمين على جميع المستويات.

الفرق الثالث: أن علماء المساجد وطلابها، أقرب إلى عامة الشعوب من طلاب المدارس والجامعات، حيث تجد عامة الناس يقبلون إلى عالم المسجد وطلابه، ويستفيدون منهم، كما تجد عالم المسجد وطلابه يهتمون بعامة الناس، في التعليم والدعوة أكثر من غيرهم.

ولا شك أن الارتباط بين طلاب العلم وجمهور الشعب، له مزاياه الكثيرة في التعليم والدعوة والتوجيه.

وقد أشار إلى هذه الفروق سماحة الشيخ عبد الله بن محمد بن حميد رحمه الله في محاضرة له، وكان من طلبه المساجد وعلمائها، ثم قال: "وهكذا تخرج من هذه المساجد أساطين العلم الأفاضل الذين أجمع المسلمون على هدايتهم ودرابتهم، وما هم عليه من الصلاح والتقوى، وما قاموا به من جهود عظيمة، احتسبوا أجرها عند الله في الدعوة الإسلامية، ونشر الثقافة الإسلامية،

هذه مؤلفاتهم في مختلف الفنون: في التفسير والحديث والفقه والتاريخ، وعلوم الآلة، وغيرها، كلها تشهد لهم بما قدموا من علوم²⁷¹ ولم يقتصر المسلمون على علوم الشريعة وإنما أحرزوا قصب السبق في كل العلوم التي وجدت في عهدهم²⁷².

المبحث الخامس: تعلق الصغير بالمسجد

الصغار شباب المستقبل وقادته المنتظرون، وتعويد الصغار الحضور للمسجد عمل نبوي يوم كان يجعل لصغار الصحابة صفا ليصلوا خلفه، ويصحبوه في مجالسه، ويرددهم خلفه ويعلمهم أمور الدين، "كما في قصة أمامة، وقصة حسن أو حسين الذي جلس على رقبته وهو ساجد، وكان الصبيان يدخلون المسجد بأنفسهم فيقرهم، بل ويقطع حديثه من أجل حملهم شفقة بهم، وكان النساء يدخلن بأطفالهن فيصلين معه، ويسمع بكاء الأطفال فيخفف الصلاة من أجل ذلك، وكان يأمر الأئمة أن يخففوا، لأن وراءهم الكبير والصغير والضعيف.. وكان يمسح على خد الصبي الذي يصلى معه، وكان صغار الصحابة يروون حوادث، وقعت في المسجد، تدل على حضورهم ومشاهدتهم لها.

إن تردد الصغير إلى المسجد وتنشئته على ذلك، تجعله يألفه ويرتبط به، وارتباطه بالمسجد ليكون من رواده مصلحة عظيمة، لا يجوز التفريط فيها، بحجة مفسدة تلويث المسجد، أو التشويش على المصلين، والمصلحة العظمى تقدم على المفسدة التي هي أخف، لا سيما وقد قدمت في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم²⁷³.

وهم محط اهتمام القائمين على دور المساجد والدورات الصيفية الشرعية لتحفيظهم ورعايتهم وتوجيههم في بيئة المسجد وخارجها.

خلاصة الفصل

* للمسجد مكانة عظيمة في دين الله عز وجل، فهو متعدد الأغراض متشعب المهام، وهو جزء من حياة المسلمين، لا تستقيم حياتهم على منهاج الله تعالى إلا بوجوده، وقيامهم بوظيفته.

* ينبغي على المسلمين أن يهتموا بمساجدهم، وأن يقوموا على عمارتها حسياً ومعنوياً.

* لا تقتصر مهمة المساجد المهمة على العبادات وحدها، بل إن بقية المهام والوظائف التربوية والتعليمية أيضاً جزء من مهمة المسجد.

* ينبغي أن تصان المساجد من كل ما يندسها أو يتلفها أو يتلف شيئاً من أدواتها²⁷⁴.

- ان يعيش المسجد مع محيطه ويتفاعل معه جدياً في كل أمورهِ حتى يبقى محضناً اجتماعياً للناس.

التوصيات على ضوء ملخص البحث:

- وجود ادارة للمسجد من جمعية او عبر تشكيل لجنة المسجد من المهتمين، تمتلك رؤية ورسالة وأهداف وخطه عمل دعوي متكامل في حال عدم وجود الراعي الرسمي.

271 - انظر مجلة رسالة المسجد التي تصدرها رابطة العالم الإسلامي العدد السادس - السنة السادسة 1403 هـ ص 15 وما بعدها.

272 - راجع كتاب حضارة العرب لغوستاف لوبون، وكتاب شمس العرب تسطع على الغرب للمؤلفته: زغريد فنكه

273 - وظيفة المسجد في المجتمع

274 - المشروع والمنوع في المسجد 48

- العمل على إعادة مكانة المسجد من خلال دور التحفيظ والدروس والنشاطات المتنوعة.
- هيكلة ادارة تعمل على نشر التعليم من علوم شرعية حتى نحو الأمية بين جميع طبقات الناس
- ادرة دائمة لإقامة دورات للتدريس وسائر الأنشطة المناسبة في المساجد والعمل على تأمين الدعم المالي لهل.
- إقامة دورات مستمرة للأئمة والخطباء للإشراف على الأنشطة وأداء الدروس والكلمات التوجيهية والمحاضرات والندوات وسائر الأنشطة.

أهم الأمور التي يمكن أن يحققها العلماء من خلال المسجد

- 1 - الإمامة وما يتبعها ويلحق بها.
- 2 - الخطابة في الجمعة والأعياد ونحوها.
- 3 - الفتاوى.
- 4 - الدروس والحلق.
- 5 - المحاضرات والندوات.
- 6- الكلمات والتوجيهات والمواعظ.
- 7 - سائر أعمال البر الأخرى التي يمكن أن تتحقق من خلال المسجد

ملحقات المساجد الكبرى

- أ- مكتبة عامة.
- ب- مكان خاص للنساء.
- ج- مكان خاص لتحفيظ القرآن للصغار. ه- إلحاق مدرسة أو مكان تعليم بالمسجد.
- د- مغسلة أموات.
- هـ- مستودع.
- و - مكان لتفطير الصائمين.
- ز- دورات مياه.
- ح- غرف للسكن والضيوف.
- ط- مكان للرياضة

أهم المتابعات العلمية:

- أ- متابعة دورات تحفيظ القرآن الكريم وتشجيعهم،
- ب- متابعة المواظبين على الصلاة وتشجيعهم.

ج- برجة الدروس العلمية في المسجد،

د- إقامة حفلات تكريمية للطلاب.

هـ- متابعة المقصرين والتعاون بين الهيئة الإدارية في المدرسة والمسجد في ذلك، وحل المشكلات التي يستتجونها من خلال متابعتهم لهؤلاء الطلاب..²⁷⁵

ز - انشاء صندوق تبرع للمحتاجين

ح - دعم استمرار أعمال المسجد من خلال الأوقاف المحبسة لعمارة وصيانة المساجد ومن تبرعات أهل الخير

والإحسان ،

ط- الابداع في تقديم المناشط، واستخدام التقنيات الحديثة، والعمل على جعل المسد بيئة محبة للجهات المستهدفة بكل أنواعها.

إن أهم ما يحتاجه العمل الدعوي المسجدي هو الإخلاص أولاً ثم التعاون ووضوح الرؤية مع المهمة العالية واحتساب الأجر عند الله تعالى.

ختاماً اجدد شكري وامتناني لإدارة كلية الإلهيات بجامعة حران بمدينة شانلي اورفا في تركيا لدعوتي للمشاركة بأعمال المؤتمر الدولي السادس عشر المنعقد 2022 /10 /11 حول المحتوى التالي: دور المساجد والجوامع في العمل المؤسسي التعليمي غير النظامي

سائلاً المولى عز وجل لكم التوفيق والسداد والقبول.

وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين.

²⁷⁵ المشروع والمنوع في المسجد للصغير - ص 58